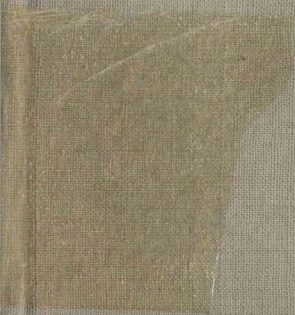

F. 1111/a

SOLNOCUL DE MIJ

Barcău

Biharia

ORADEA

ZALĂU

Crasna

CRASNA

Crisul Repede

Crisul Negru

Crisul Alb

Zarand

ARAD

ARAJUN

Mures

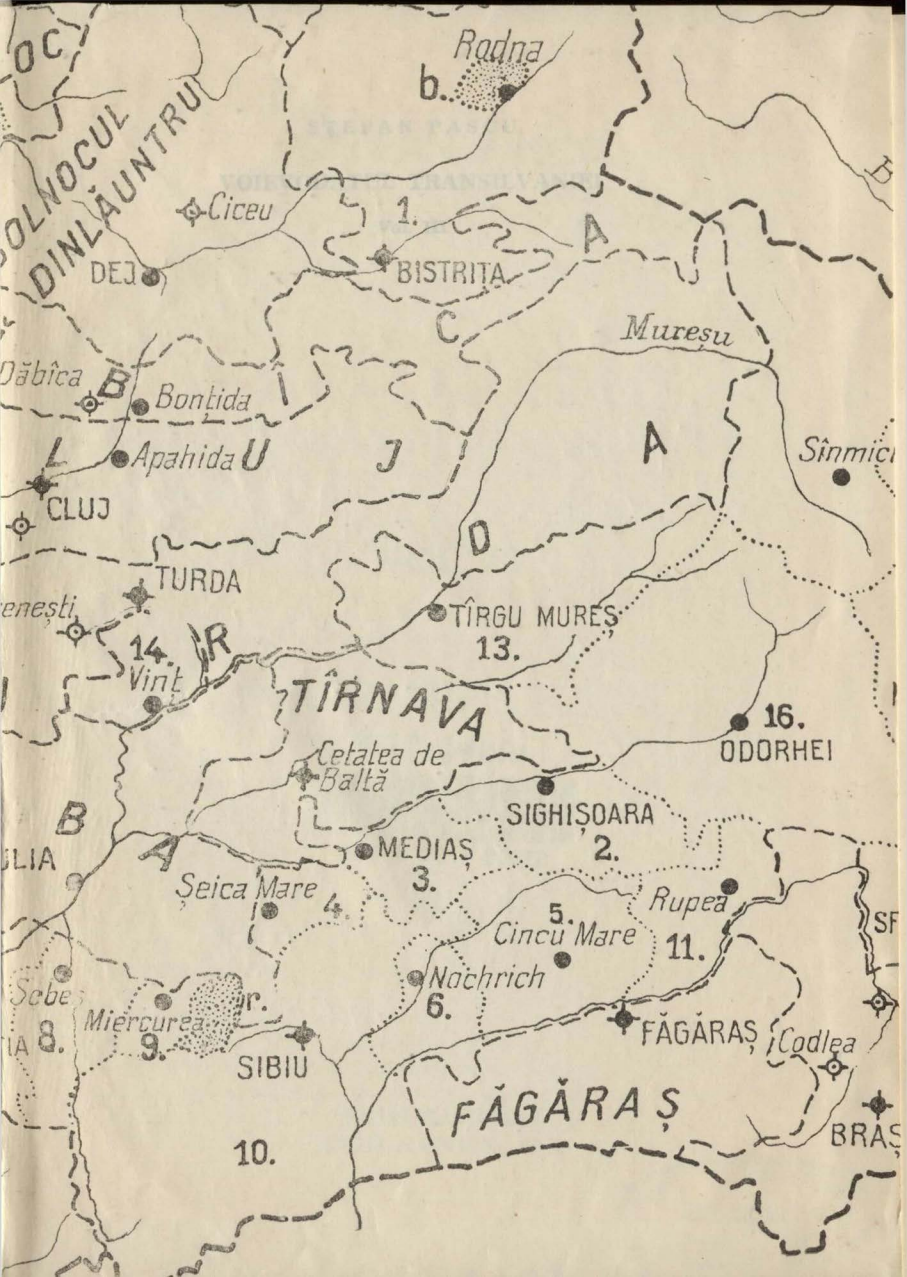
ISOARA

DEVA

ORAS

Hunedoara

Caransebes

ȘTEFAN PASCU

VOIEVODATUL TRANSILVANIEI

Vol. III

F. 1111/a

ȘTEFAN PASCU

VOIEVODATUL TRANSILVANIEI

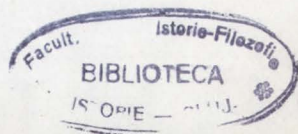
VOL. III

BCU Cluj-Napoca

RISTM 2011 00012

EDITURA DACIA
CLUJ-NAPOCA, 1986

253/86

Coperta de **VASILE POP-ȘILAGHI**

CUVÎNT INTRODUCŢIV

Noul volum, al treilea, al sintezei Voievodatul Transilvaniei, analizează două probleme fundamentale oricărei societăţi civilizate: structurile social-economice şi social-juridice şi Instituţiile social-politice şi juridice, pe o perioadă de două secole: mijlocul sec. al XIV-lea (unde se opreşte primul volum) şi mijlocul sec. al XVI-lea (transformarea voievodatului în principat). Structuri complexe şi instituţii originale, datorită complexităţii societăţii feudale în general şi cu deosebire a societăţilor în care se interferează fenomene istorice cu particularităţi proprii. Este şi cazul societăţii transilvănene din perioada voievodatului.

Noile metode şi noile concepţii în analiza structurilor şi a instituţiilor, precum şi asocierea mai multor ştiinţe în analiza acestora, şi-au vădit superioritatea în pătrunderea esenţei lor. Metodele istoriei cantitative şi ale istoriei mentalităţilor, ale istoriei structuraliste şi ale istoriei seriale, ale geografiei istorice şi demografiei istorice, ale dreptului şi sociologiei au fost asociate spre înţelegerea mai justă, în conformitate cu realitatea, a fenomenelor istorice.

Proprietatea în general şi mai cu seamă cea funciară, ca urmare a politicii puterii centrale şi în interesul acesteia de a domina puternica nobilime de pe treapta superioară a ierarhiei feudale, a suferit mari prefaceri, în sensul că marea proprietate funciară îşi modifică ponderea, în favoarea noii nobilimi, ridicată din rîndul nobilimii mijlocii şi mici, pentru a o opune celei mari, prepotente.

În raport de mutaţiile petrecute în proprietatea funciară, se modifică şi structurile clasei feudale, noua nobilime îşi consolidează poziţiile în detrimentul vechii nobilimi, dar se transformă, la rîndul său, într-o nouă nobilime mare, cu veleităţile, mentalităţile, ambiţiile şi practicile vechii nobilimi mari, de-

venind tot atît de prepotentă ca și cea pe care în parte o înlocuise.

Prefacerile din sinul clasei feudale determină mutații în structura țărănimii în două sensuri: țărănimea liberă slăbește, atît din punct de vedere numeric, cit și social-economic, prin pauperizarea ei și în aceeași măsură sporește țărănimea aservită, cu cele două categorii principale: iobăgimea și jelerimea. În măsura în care se petrec schimbări în structura social-economică a țărănimii, în aceeași măsură au loc prefaceri în structura social-juridică a acesteia: schimbarea situației social-juridice a iobăgimii sărace care îngroașă rîndurile jelerimii și le slăbește pe ale iobăgimii.

Modificări în structura social-economică și social-juridică au loc și în sinul populației orășenești: o pătură bogată se constituie într-o clasă dominantă și exploatoare a orășenimii mijlocii și mai ales a celei sărace. Noile structuri social-economice își găsesc corespondentul în structurile social-juridice urbane: pe treptele de sus patriciatul ce se bucură de drepturi depline, pe cele mijlocii o orășenime formată din meșteșugari, calfe și negustori de rînd, iar pe treptele de jos un proletariat urban supus din toate punctele de vedere patriciatului.

Deteriorarea tot mai accentuată din punct de vedere social-economic a situației majorității păturilor de jos, a maselor populare din cauza sporirii sarcinilor și obligațiilor față de cele trei puteri feudale: stăpînul feudal, statul și biserica catolică, a fost însoțită de deteriorarea, în aceeași măsură, a situației social-juridice a aceluiași pături inferioare prin privarea acestora de libertățile și drepturile mai vechi.

Împreună aceste modificări de structuri înseamnă accentuarea opresiunii maselor populare din partea claselor dominante, iar urmarea acestor schimbări a fost accentuarea contradicțiilor antagonice, manifestate sub diferite forme, de la împotrivirea față de cîmpirea obștilor sătești pînă la răscoala cu caracter popular.

Structurile social-economice și social-juridice în continuă schimbare își găsesc reflectarea în instituțiile social-politice și social-juridice, adică reflectare în plan suprastructural a prefacerilor din structurile bazei. Dar mai mult decît în structurile bazei, unele instituții exprimă mai pregnant puterea de rezistență a unor forme instituționale ale populației autohtone.

Trăinicia și viabilitatea acestora secole de-a rândul se explică prin înrădăcinarea în conștiința poporului român, care le crease și le alimenta spre a le întreține și păstra ca pe niște bunuri de mare preț. Similitudinile acestor structuri instituționale în întreg spațiul românesc, în întreagă Transilvania și în toată Țara Românească, în Moldova întreagă și în Dobrogea și de asemenea în teritoriile megieșe țărilor române constituie dovezi nu numai cu privire la originea lor comună, în obștile sătești românești, ci în aceeași măsură a viabilității lor prin sprijinul reciproc ce-și acordau, peste hotărnicile politice artificiale ale evului mediu.

Instituțiile social-politice și juridice românești, nu numai că și-au continuat existența activă, dar au silit oficialitatea — după încercări lipsite de rezultate de a le înlocui cu instituții feudale oficiale — să le recunoască însemnătatea, iar, ca urmare, să admită existența și viabilitatea acestor legi vechi (lex antiqua), identice cu dreptul românesc (jus valachicum). Instituții juridice ce ocroteau societatea românească față de legiurile feudale oficiale.

Puterea de influențare a instituțiilor românești s-a dovedit și în cazul instituțiilor social-politice și administrative ale populațiilor alogene, secuii și sașii, așezați de regalitatea ungară în teritoriul locuit de români: organizarea obștilor sașilor și secuilor a fost influențată de obștile sătești românești, scaunele secuiești și săsești influențate de scaunele de judecată românești. Este explicația asemănărilor dintre instituțiile românești pe de o parte, săsești și secuiești pe de alta, deoarece în teritoriile de unde au venit acești coloniști și în societățile din care s-au desprins nu au existat niciunde asemenea instituții.

Dintre instituțiile românești cele mai importante din toate punctele de vedere au fost cnezatele și voievodatele. Numărul impresionant de mare al cnezilor și voievozilor, al cnezatelor și voievodatelor, rolul lor deosebit în viața societății transilvănene dovedește pe de o parte puterea de rezistență față de politica oficială și puterea de influențare asupra instituțiilor transplantate de regalitatea ungară.

Prefacerile în structurile social-economice și social-juridice însă, nu rămân fără urmări în viața instituțiilor cneziale și voievodale și în situația conducătorilor acestora, cnezii și voievozii. Prefaceri importante și stratificări complicate înregis-

trează aceste instituții și conducătorii lor. Unii — cei mai mulți — își păstrează rosturile și atribuțiile mai vechi, juridice, administrative, fiscale și militare în calitate de conducători ai obștilor sătești sau ai obștilor teritoriale sau de uniuni de obști, ca reprezentanți ai oamenilor din aceste obști, constituite în cnezate și voievodate, apărându-le interesele față de opresiunea claselor dominante. Alții — puțini — urcă treptele ierarhiei feudale, sporind rîndurile nobilimii, mai ales a celei mici și mijlocii, păstrîndu-și cei mai mulți și neamul și credința. Iar alții — numeroși și aceștia — coboară în rîndurile țărăninii, libere și chiar aservite, îndeplinind rosturi de juzi sătești, urmăriți mereu de nostalgia vremurilor dinainte, care nu mai aveau acoperire decît în titluri onorifice, de aceea se confundă și ca situație social-economică și social-juridică cu țărănimea din satele respective, participînd, în fruntea ei sau alături de ea, la apărarea intereselor acesteia.

**RELAȚII ȘI STRUCTURI
SOCIAL-ECONOMICE
ȘI SOCIAL-JURIDICE**

PROPRIETATEA

În societățile feudale, oricare ar fi particularitățile uneia sau alteia dintre ele, clasa dominantă, care e stăpîna puterii, reprezintă o organizație ierarhică a sistemului seniorial și vasalic, așa-numita ierarhie feudală. Fiecare membru al ierarhiei este vasal în raport cu seniorul său și senior în raport cu vasalii săi. În fruntea scării ierarhice se găsește deținătorul puterii supreme, iar la baza piramidei țărănimea, subordonată fie numai puterii supreme, monarhul, țărănimea liberă, fie atît puterii supreme cît și proprietarului de pămînt, feudalul, țărănimea aservită, fie numai acestuia din urmă, dacă monarhul cedează feudalului drepturile sale.

Temeiul principal al poziției social-economice și social-juridice a unei persoane, pături, clase sau categorii sociale îl constituie raporturile față de mijloacele de producție. Mijlocul principal de producție în feudalism fiind pămîntul, la care se raportau și celelalte bunuri, mișcătoare și nemișcătoare, raporturile față de pămînt indicau statutul social-juridic și situația social-economică a unei persoane sau a unei colectivități. Cu alte cuvinte, dreptul de proprietate constituia axul în jurul căruia se roteau oamenii în societatea feudală.

În societatea feudală dreptul de proprietate este foarte complex. Există mai întii dreptul de proprietate în raport de cele două categorii de bunuri: mișcătoare sau mobile (*bona mobilia, res mobiles*) și bunuri imobile sau nemișcătoare (*bona immobilia, iura possessionaria*). Bunurile din prima categorie puteau aparține tuturor membrilor societății în condițiile reglementărilor juridice ale societății feudale, nescrise, obiceiul pămîntului, „legea veche“ (*lex antiqua, jus consuetudinarium*). Bunurile imobile sau nemișcătoare, dintre care cel mai impor-

tant era pământul și dreptul de proprietate asupra acestuia, aparțineau numai unei părți a membrilor societății, adică celor din clasa feudală, dominantă, în frunte cu monarhul (domnul, regele), țărănimii libere și orașenimii.

1. PROPRIETATEA PUTERII CENTRALE

Proprietatea domnească, în Țara Românească și Moldova, *regală și voievodală* — în perioadele de largă autonomie, a voievodatului — în Transilvania, se formează pe mai multe căi.

În calitate de proprietar „eminent“ al întregului pământ al țării, suveranul dispunea de pământurile fără stăpîn, pustii sau părăsite. Cutuma, dreptul obișnuielnic românesc, era similar sau identic chiar cu cel francez în sensul cuprins în principiul *nulle terre sans seigneur* (nici un pământ fără stăpîn) și cel englez, potrivit căruia, regele era *universal lord and original protector* (stăpîn universal și protector originar). Suveranul mai avea, în temeiul principiului de proprietar „eminent“, dreptul de a-și însuși succesiunile vacante, adică rămase fără moștenitori, fără deosebire dacă fuseseră moși donative sau alodiale, în cazul că nu renunțase la dreptul de retract succesoral în favoarea fiicelor transformate în fii sau a „înfrățitilor“. Proprietate domnească erau și moșiile confiscate feudalilor pentru vina de trădare (hielenie) și de asemenea pământurile cotropite de domni unor feudali „necredincioși“ și mai ales țăranilor. De asemenea din patrimoniul puterii centrale făceau parte domeniile cetăților domnești sau regale și „ocoalele tîrgurilor“ în Moldova și Țara Românească.

2. PROPRIETATEA FEUDALĂ

În perioada feudalismului dezvoltat proprietatea funciară feudală a înregistrat o mare dezvoltare în toate țările europene. Firește nu în mod uniform. Pe cînd în zonele propice agriculturii, proprietatea funciară feudală s-a consolidat foarte

mult, în zonele cu relief muntos sau submontan (Sardinia și Corsica, Elveția, regiunile muntoase din Austria, din Țările Române etc., apoi Irlanda, Scoția, Țara Galilor) evoluția a fost mai lentă.

Domeniul feudal consta dintr-un sat (moșie) sau mai multe sate (moșii), concentrate într-o zonă (regiune) sau dispersate la distanțe mai mari sau mai mici unele de altele. Pe măsura creșterii domeniului feudal se modifică și structura acestuia. Iar pe măsura creșterii populației, o parte tot mai mare din domeniul feudal este împărțită în loturi (sesii) și dăruită familiilor țărănești cu titlu de posesiune (uzufruct) în schimbul unor obligații în produse, în muncă și în bani (renta feudală). Pe măsură ce produsele agricole pot fi valorificate pe piața orășencască în condiții avantajoase, proprietarii feudali își rezervă părți mai mari din moșii gospodărite în regie proprie, prin munca gratuită a iobagilor (șerbilor), rezerva feudală, de pe care toate veniturile rămâneau proprietarului; partea din moșie împărțită în loturi țărănești se micșorează în proporția creșterii rezervei feudale.

*

Modurile de dobândire a proprietății în feudalism sînt în general aceleași în toată Europa, deci și în țările române: origine și derivate. Mai întii era mijlocul original de dobândire a proprietății și a dreptului de proprietate, „curătura“, desțelenirile sau lăzuirile, adică punerea în valoare a pămînturilor nelucrate, nestăpînite de cineva. Sînt forme autohtone, cu originea în dreptul roman, care le considera legitimate de dreptul natural, sub forma de *ocupatio quiritare*.

Dintre modurile derivate, cel mai important era moștenirea legală, care asigura continuitatea din generație în generație a proprietății funciare în cadrul comunității sătești, mai ales atita vreme cît membrii acesteia o stăpîneau în indiviziune. Un alt mod derivat, caracteristic societății feudale, este dania, pentru slujbe credincioase, dania din partea puterii centrale din domeniile acesteia sau din pămînturile fără proprietar, ori din pămînturile obștii țărănești, ceea ce în dreptul feudal se numește „noua donație“ (*nova donatio*); de multe ori, în fapt, o confirmare a dreptului de proprietate exercitat efectiv și pînă atunci, fără să-l fi dobîndit pe cale legiuită; daniile din

partea unui feudal mai puternic, mai avut, un suzeran, din propriul său domeniu, unui nobil mai mic, vasal. Ultimul mod derivat de dobândire a proprietății funciare sînt feluritele acte juridice încheiate între persoane particulare *inter vivos* (vînzare-cumpărare, schimb, donații private) și testamentele sau lăsamintele, *mortis causa*, scrise sau orale în fața martorilor, în favoarea copiilor, a rudelor, a prietenilor, a vasalilor. Proprietatea de moștenire de la părinți, de obicei trebuia confirmată de puterea centrală.

De multe ori proprietarii trăiau în indiviziune, în proprietate devălmașă, fiecare stăpînind o cotă parte din pămîntul strămoșesc, în raport de gradul de rudenie. Pe măsură ce-și consolidează situația social-politică, proprietarii indivizi manifestă tendința ieșirii din indiviziune, hotărnicindu-și partea ce li se cuvenea din proprietatea comună, *baștină* sau *ocină* în Moldova și Țara Românească, *alodiu* în Transilvania, corespunzător cu *francum allodium* (*franc alleu*) din feudalismul apusean. Proprietatea de moștenire hotărnicită, devenită proprietate individuală, de caracter feudal, intra în circuitul normal, putînd deveni obiectul unor tranzacții *inter vivos* (vînzări, donații, zălogiri etc.). Putea de asemenea să sporească prin mijlocirea aceluiași tranzacții: cumpărări, donații sau cotropiri de moși țărănești.

Dreptul feudal scris precizează toate aspectele juridice ale moștenirii proprietății funciare. Cum face *Tripartitul* lui Werböczy din 1517, legiuire caracteristic feudală prin gîndire și conținut. Cu privire la bunurile și drepturile de moșie strămoșești (*iuribus possessionariis avitis*), tatăl nu poate face nici o învoială în paguba fiilor sau chiar a fiicelor (dacă aceste bunuri trec la femei) și la fel nici fratele în paguba fratelui nu poate face vreo învoială asupra bunurilor și drepturilor de moșie părintești sau strămoșești, fără încuviințarea fiilor și a fiicelor sau a fraților, mai ales înstrăinarea sau vînderea acestor bunuri¹.

Proprietatea feudală provenită din dania puterii centrale (*donatio regia*), ca răsplată a slujbei credincioase (*iusto servitio*),

¹ Șt. Pascu și Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului*, II, p. 499; *Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 239—241. cf. *Opus tripartitum iuris consuetudinarii inclity regni Hungariae*, ed. Kolozsvári S., Ovári K. și Markus D., I, 38 pr.

a faptelor de vitejie sau datorită influenței și poziției prepotente uneori, *proprietatea donativă*, de multe ori era condiționată de slujbele credincioase în continuare, de bunăvoința donatorului și era, de asemenea, temporară, cât va trăi donatarul sau donatorul. Proprietatea donativă, beneficiul (*beneficium*) își schimbă caracterul temporar, viager pe măsură ce beneficiarii își consolidează pozițiile, silind puterea centrală să extindă beneficiul și asupra urmașilor donatarului, investind caracter ereditar. În această fază proprietatea de caracter viager se transformă în *feud* (*in feudum et in perpetuum*), în *proprietatea feudală* ce domină întreaga viață a societății medievale, hotărâște poziția în societate a omului-individ și a omului-colectivitate din punct de vedere social-economic și social-juridic. Este, totodată, cel mai important element al complexului ce se numește mijloace de producție, pivotul în raport de care se ordonează păturile, clasele, categoriile sociale, care determină structurile societății.

Dania regească este înscrisă explicit și în legiuirea caracteristic feudală, în *Tripartit*. Care precizează că dania regească este de două feluri: simplă și mixtă. Dania simplă înseamnă transmiterea unor drepturi de moșie ale statului făcute pe veci de rege pentru slujbe credincioase și fapte de vrednicie (*omnes domini praelati, barones, magnates nobilesque et proceres... universa eorum iura possessionaria ex donationibus serenissimorum dominorum regum Hungariae habent atque possident*). Dania mixtă este cea care se face atât pentru răsplata vredniciilor, cât și pentru o sumă de bani, ceea ce trebuie înțeles în sensul că beneficiarul mai plătea o sumă de bani, nu, însă, echivalentă cu valoarea daniei. Dania nouă trebuia întărită în răstimp de un an din ziua daniei, prin introducerea donatarului în stăpînirea ei. Din motive de mai mare siguranță, mulți feudali solicitau puterii centrale confirmarea daniei printr-o „danie nouă”, cu argumentul că strămoșii lor au stăpînit în chip pașnic din vechime bunurile respective și ei înșiși de asemenea din momentul daniei. De aceea legea feudală precizează faptul că o nouă danie nu este decît o întărire înnoită a unei danii legiuite².

² *Tripartitum*, I, 13 pr., § 1—3, I, 36 pr., 37 pr.; cf. Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație*, II, p. 501—502; *Istoria dreptului românesc*, p. 537.

Sporinea proprietăţii donative, tot mai mult feudală, se realiza, asemenea altor categorii de proprietate, prin tranzacţii de tot felul, între persoane particulare (*inter vivos*) (vânzări-cumpărări, schimburi, donaţii, zălogiri), prin lăsaminte, testamente (*mortis causa*), prin cotropiri de pământuri obşteşti şi prin ceea ce se numeşte în limbajul juridic titlul originar de dobândire a proprietăţii (deşteţenirea de pământuri „pustii“ necultivate sau nestăpînite de cineva).

Spoiesc modalităţile de dobândire a proprietăţii feudale cu încă una: prescripţia achizitivă, adică stăpînirea de fapt a pământului un anumit răstimp fără a fi contestat de cineva. Şi prescripţia achizitivă, ca şi celelalte reglementări juridice, avea caracter evident de clasă, protejînd în chip vădit interesele clasei feudale, chiar şi prin termenele în care se îndeplineşte prescripţia achizitivă: 100 de ani pentru moşiile regeşti, 40 de ani pentru cele bisericesti, 32 de ani pentru cele nobiliare, 12 ani pentru cele orăşeneşti, un an şi o zi pentru cele tărăneşti³. Ceea ce înseamnă că proprietatea pe care legea voia să o ocrotească mai mult nu putea fi dobîndită decît după o prescripţie mai îndelungată, scăzînd perioada de prescripţie pe măsura coborîrii treptelor ierarhiei feudale.

Proprietatea feudală, în toată Europa medievală, constituia baza materială a raporturilor vasalice. Feudul consta dintr-un bun funciar de întindere diferită, un domeniu format din mai multe moşi pînă la o moşie sau parte de moşie. Feudul funciar era o concesiune temporară, atîta vreme cît vasalul păstra credinţă şi-şi respecta îndatoririle faţă de senior, asupra căruia seniorul îşi păstra dreptul superior de proprietate (*jus eminens*), vasalul bucurîndu-se de dreptul de folosinţă (*jus utile*). La moartea vasalului sau seniorului, legătura de vasalitate, avînd un caracter personal, se considera desfăcută şi trebuia reînnoită de urmaşi, plătindu-se o taxă specială (*relivium*). Prin transmiterea ereditară a feudului, acesta s-a transformat, treptat, dintr-o concesiune funciară într-o proprietate a vasalului. În această fază vasalul putea avea feude de la mai mulţi seniori.

*

³ *Tripartitum*, I, 78, § 2 şi 4; Şt. Pascu. VI. Hanga, *Crestomaţie*, II, p. 502.

Deasupra dreptului de proprietate individuală feudală, evul mediu a dat naștere dreptului de proprietate al monarhului feudal. Este proprietatea eminentă (*dominium eminens*), drept real asupra aceluiași bun funciar, asupra întregii proprietăți feudale, suprapus celorlalte forme de proprietate feudală, care devin, astfel subordonate. Aceasta conferea monarhului (domn, rege, principe, voievod) anume prerogative bine stabilite din punct de vedere juridic, dintre care cea mai importantă era, în principiu, lipsa dreptului de înstrăinare din partea proprietarului propriu-zis fără consimțământul monarhului. În dreptul feudal românesc prerogativa generată de *dominium eminens* însemna consimțământul monarhului (seniorului) la actul de înstrăinare (transferare, vânzare-cumpărare, donații) a proprietății, exprimat prin „hrisov domnesc“, în Transilvania prin „încuviințare regească“ (*consensus regius*), uneori și prin încuviințarea voievodului. Prin aceasta se făcea opozabilă mutația respectivă împotriva tuturor (*erga omnes*). În țările române de la sud și est de Carpați domnul folosea pentru încuviințarea mutațiilor formula „să-i fie de ocină și de ohabă“, — în Țara Românească, „să-i fie uric cu tot venitul“, mai rar „ocină cu tot venitul“ — în Moldova. În Transilvania, formula pentru „consensus regius“ e „cu toate folosințele“ (*cum omnibus suis utilitatibus*) cu sens asemănător formulelor din Țara Românească și Moldova. „Uric“ avea înțelesul de transfer veșnic, în deplinătatea lui, a proprietății respective. „Ocină“ însemna dreptul de stăpânire asemenea celui dobândit prin moștenire, iar „ohabă“ semnifică înlăturarea oricărei pretenții ale unor terți asupra proprietății încuviințate de domn.

În Moldova și Țara Românească prerogativa puterii centrale de confirmare a înstrăinării dreptului de proprietate se răscumpăra prin obligația cunoscută sub numele de „darea calului“ — donația unui cal proprietarului eminent de către părțile ce încheiau tranzacția de transfer de proprietate, și care simboliza prețul proprietății funciare înstrăinate. Darea calului din Țara Românească și Moldova poate fi comparată cu suma de bani pe care în Apus vasalul era dator să o plătească suzeranului de câte ori își înstrăina feuda, *quint denier* din dreptul francez. Prerogativele generate de *dominium eminens* se materializau și în dreptul de proprietate asupra feudului, care, în anumite cazuri (moartea fără moștenitori a

proprietarului, trădarea-hiclenia, condamnarea la moarte cu pierderea tuturor bunurilor etc.), reveneau monarhului, contopindu-se, în aceste cazuri, cele două categorii de drepturi, suprapuse și subordonate.

Tripartitul teoretizează acest drept în sensul că regele este adevăratul și legiuitul urmaș al tuturor domnilor, baronilor și magnaților, al altor nobili ai regatului și al oamenilor cu moșie, în cazul când cineva dintre ei ar muri fără urmași⁴. Acest principiu își revendică începuturile în decretul din 1351 al regelui Ludovic de Anjou, respectat fără abatere⁵.

Tendința ca proprietatea feudală să rămână în familie devenind tot mai puternică, a generat și formula de compromis între proprietarul subordonat și proprietarul suprapus: renunțarea și răscumpărarea. În cazul când donatarul, adică beneficiarul murea fără moștenitori în linie bărbătească directă, îndatoririle militare care condiționau beneficiul nemaiputând fi îndeplinite potrivit „pactului” inițial, obiectul daniei, a beneficiului se întorcea la suveran, în virtutea drepturilor sale de proprietar „eminent”. Este ceea ce dreptul feudal apusean caracterizează ca *Heimfallsrecht*, *Droit de réversion*, cunoscut și sub numele de retract succesoral. În temeiul acestuia, suveranul devenea și proprietar „util” (*dominium utile*) al pământului. Sporirea puterii clasei feudale silește puterea centrală să renunțe la retractul succesoral, beneficiul rămânând în familia donatarului, transformat astfel în feud.

În Moldova și Țara Românească, formula „prădalica să nu fie” însemna renunțarea din partea domnului la dreptul său de retract succesoral, fie cu titlu oneros, în cele din urmă simbolic prin darea calului, fie cu titlu gratuit. (Domnul renunță să despoaic, *praedari*, de unde cuvântul *prădalică*). Clauza „prădalica să nu fie” conferea dreptul la moștenire altora decât urmașilor în linie bărbătească: înfrățiților, atunci când proprietarul s-a înfrățit cu alți feudali, precum și fiicelor transformate în fii.

Legiuirea caracteristic feudală, care a fost *Tripartitul*, de asemenea cuprinde renunțarea de bunăvoie a regelui „asupra drepturilor de moșie ce trebuie să i se cuvină de drept, în

⁴ *Tripartitum*, I, 10 pr.

⁵ *Tripartitum*, I, 64, § 1—4.

chip de moștenire⁶. Decretul regelui Ludovic de Anjou din 1351 „legiferează” această situație. Voind să-și câștige sprijinul nobilimii în general, a celei mijlocii și mici cu deosebire, se precizează înțelesul principiului avicității în sensul că familiile nobiliare își păstrează dreptul de a-și lăsa bunurile moștenire și rudelor colaterale în caz de lipsă a moștenitorilor direcți. „Oamenii nobili morți fără moștenitori” să poată, în timpul vieții sau la moarte să-și lase, prin testament, moșiile bisericii sau „altora, cui ar voi”, să le vîndă sau să le înstrăineze și, astfel, să treacă „în chip drept și legiuit, de-a dreptul și fără nici o împotrivire asupra fraților, rudelor de aproape și neamurilor lor (*nobiles homines sine herede decedentes possint et queant ecclesiis vel aliis, quibus volunt, in vita et in morte dare vel legare possessiones eorum, vendere vel alienare; imo ad ista facienda nullam penitus habebant facultatem, sed in fratres, proximos et generationes ipsorum possessiones eorundem de iure et legitime, pure et simpliciter absque contradictione aliquali devolvantur*)⁷. Regele „renunța”, pe temeiul acestei hotărîri la o sursă foarte importantă de a spori domeniile puterii centrale, ceea ce a avut, drept urmare, scăderea domeniului acesteia și schimbarea echilibrului importanței economice și politice dintre puterea centrală și nobilime în defavoarea celei dintii și în favoarea celei din urmă.

*

Pentru conservarea fondului funciar moștenit (*paterna et avita*) în familiile nobiliare se impune principiul transmiterii în linie masculină a bunurilor donative obținute de la monarh în schimbul îndeplinirii unor îndatoriri, mai ales militare. Generalizarea în materie succesorală a principiului masculinității este determinată de considerente militare, cu motivația că „femeile și fetele nu obișnuiesc și nu pot ostăși cu armele și lupta cu dușmanii” (*mulieres autem et puellæ, armis militare, cum hostibusque decertare non solent, neque possunt*)⁸. Acestui motiv altul i se adăuga, mai puternic chiar, anume ocrotirea domeniilor feudale de pericolul fărâmițării mai accen-

⁶ *Tripartitum*, I, 64 pr.

⁷ *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, vol. X, p. 90, 95.

⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 316.

tuatے și, astfel, scăderea puterii economice și politice a clasei feudale. De multe ori aceleași motive îndemnau și determinau pe feudali să se înfrățescă între ei.

Din nenumărate cazuri de înfrățire consemnate în documentele cunoscute, pot fi lămuritoare patru exemple din sec. XIV, XV, XVI. Unul de înfrățire între doi nobili cu statut nobiliar vechi, alte două a unor foști cnezi români pătrunși în rîndul nobilimii în sec. al XV-lea și al patrulea a unor nobili din Satu Mare.

În primul caz, un nobil din familia Bethlen și altul din familia nobililor de Mălăncrav, pe de o parte și nobilii de Ibașfalău (Dumbrăveni) pe de alta, înfățișându-se în 1391 înaintea regelui își exprimă dorința „din toată inima /.../ să se prindă și să se socotească frați devălmași“ (*in fratres condisionales*). Și anume în acest mod, că dacă una din părți ar muri fără moștenitori, toate moșiile și părțile de moșie ale acesteia să treacă „cu drept de moștenire“ (*jure successorio*) în stăpînirea părții rămase în viață⁹.

În al doilea caz, Lado, fiul lui Mihail de Urmeniș și Ladislau zis Zeic (Zayk) de Mîtnic de o parte și Ștefan ban de Severin și fratele său Sandrin de altă parte, se înfrățesc între ei în 1467 în așa fel, ca în caz de moarte fără urmași a unuia dintre ei, averea acestuia să rămînă celorlalți, în puterea dreptului de frățietate (*jure fraternali*)¹⁰.

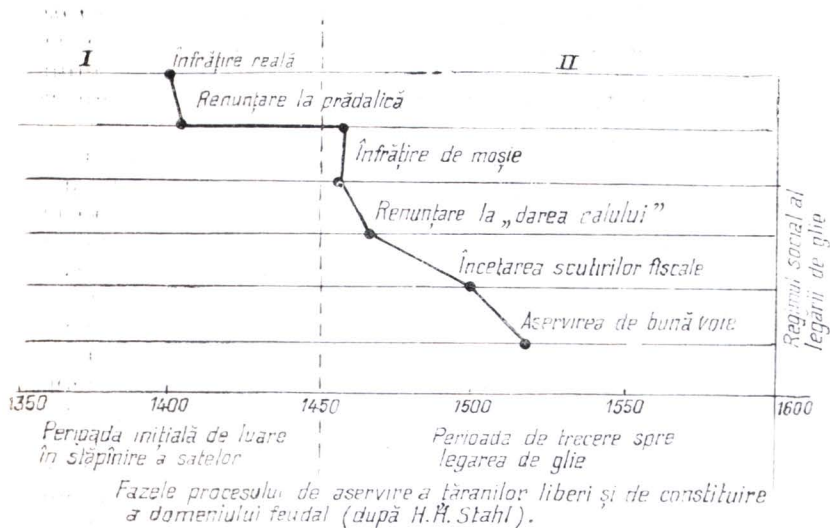
Al treilea caz de înfrățire se petrece între cnezii hațegani innobilați Ungur din Nădăștia și Arca din Densus, pe de o parte, iar pe de alta Mihail Zob care se înfrățesc ca frați adoptivi și devălmași: dacă unul dintre ei ar muri fără moștenitori să moștenească moștenitorii supraviețuitorului^{10 a}.

Cel de-al patrulea exemplu, din 1519, adeverește înfrățirea unor nobili din comitatul Satu Mare, care „se știe că s-au înfrățit și s-au prins drept frați părtași (*in fratres adop-*

⁹ Fr. Zimmermann și C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, III, p. 30—32.

¹⁰ Hurmuzaki—Densusianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, II, 2, p. 176—177.

^{10 a} Gr. Lázár, *Az Ungur család történetéhez*, în *Hunyadmegyei történeti és régészeti társulat évkönyve*, 1902, p. 70.

tivos et condivisionales), obținând „încuviințarea regească a acelei înfrățiri”¹¹.

Înfrățirile de orice fel ar fi fost se făceau numai cu încuviințarea de înfrățire (*fraternalis adoptio*) a monarhului, care recunoștea dreptul de succesiune reciprocă între „înfrății”. Ceea ce reprezintă în fond renunțarea regelui la dreptul său de retract succesoral, deoarece moșia, în lipsa moștenitorilor în linie bărbătească, revenea regelui în calitate de proprietar suprem (*dominium eminens*) al pământului țării. Acest drept este cuprins și în legiuirea caracteristic feudală, *Tripartitul* lui Werböczy din 1517, care înscrie principiul că orice înțelegere (*fassio*) privitoare la înstrăinarea bunurilor făcută de proprietarii de moșii lipsiți de moștenitori, trebuie încuviințată de rege, care o aprobă numai în cazul că una din părți este lipsită de copii¹². Uneori înfrățirile se fac și cu privire la bunurile mișcătoare. Cum se întâmplă la 1538, când doi nobili

¹¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 3, p. 16. Alte cazuri de înfrățire la Șt. Pascu—VI. Hanga, *Crestomație*, II, p. 486—489, 506—507, 603—604, 658—659.

¹² *Tripartitum*, I, 10 pr.

din Banat se înfrățesc pentru totdeauna (*perpetue fraternitatis vinculo*) în cazul că n-ar avea moștenitori; între bunurile cuprinse în contractul (*contractum*) de înfrățire mai sînt amintite aurării, argintării, pietre prețioase, bani (*aurea, argintea, gemmata sericea, pecunie*)¹³.

În virtutea principiului egalității între sexe, s-a căutat și de multe ori s-a și găsit modalitatea de participare și a fetelor la moștenirea părintească imobiliară, adică la proprietatea funciară, prin procedura de înfrățire a „fetelor cu feciorii, ca să fie frați la un loc nedespărțiți“. Efectul acestei înfrățiri era participarea, în mod egal, la succesiunea tuturor bunurilor părintești și, totodată, vocația succesorală reciprocă. Era procedura juridică numită *praeffectio* și se realiza doar cu consimțămîntul regelui, care, încuviințînd cererea unui nobil, îngăduia ca fiicele să fie „schimbate“, „prefăcute“ (*praefficere*) în bărbați din punct de vedere juridic, pentru a putea moșteni averea părinților. Astfel, spre exemplu, regele Ludovic de Anjou încuviințează, la 1345, să fie schimbate fiicele comitelui Mihail de Cîlnic „în adevărați moștenitori peste moșiile și părțile de moșie, acordînd acele moși și părți de moșie numitelor sale fiice“¹⁴.

De asemenea, la 1398 regele Sigismund de Luxemburg, drept răsplată pentru faptele de credință și de vitejie în lupta de la Nicopole, aprobă ca fiicele lui Ioan de Oarda să poată moșteni în calitate de fii¹⁵. Iar Caterina, fiica lui Ioan Fiath de Urmeniș, obține, la 1525, din partea regelui aprobarea transformării fetei în băiat pentru a fi socotită adevărat urmaș și succesori (*in verum heredem et succesorem masculinum duximus institutendam, proficiendo et creando*) pentru moșiile tatălui său din districtele Sebeș și Mehadia și din alte districte și comitate unde s-ar afla¹⁶.

Ca o supraviețuire a unor obiceiuri mai vechi în societatea românească, în legătură cu moștenirea părintească, mobilă și imobilă de care beneficiau deopotrivă toți copiii, fii și

¹³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 4, p. 169—172.

¹⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 698—699. La 1441 regele Vladislav acorda nobililor de Apa dreptul de moștenire în linie feminină pentru fiicele lor considerate băieți (*in veros haeredes masculinos*) (*Urkundenbuch*, V, p. 78).

¹⁵ *Urkundenbuch*, III, p. 227.

¹⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 508—509.

fiicele, în unele regiuni, unde cutumele s-au păstrat mai îndelungă vreme active, conviețuiesc normele de moștenire a bunurilor funciare de către copiii de ambele sexe cu privilegiul masculinității. Documentele cunoscute au păstrat câteva asemenea cazuri. Unul petrecut în Maramureș, la 1385, când fiii lui Ștefan, fiul lui Iuga, voievodul Maramureșului, neconstrinși și nesiliți, ei din bunăvoința minții, după o chibzuință matură, lasă a patra parte din moștenirea părintească (*quartam in villis successionem paternam*) în cinci sate, din toate hotarele acelorora, din păduri, cîmpuri, livezi, ape, munți, văi, mori, nobilelor doamne Margareta, Sora (?) (Score) și Baba, fiicele lui Ștefan și surorile lor de sînge și urmașilor și succesorilor lor legitimi, cu drept de moștenire pe vecie (*tenendam et habendam ac pacifice jure hereditario ac perpetuo possidendam*)¹⁷. În același timp, potrivit unei hotărîri a oficialității maramureșene din 14 martie 1414, provocată de procesul dintre familiile de Ilova și de Tirnova pe de o parte, iar pe de alta de Dolha, urmașii de sex feminin moștenesc doar bunuri mișcătoare, nu și moșii (*in districtu Maramorosiensis non sit mortalis executionis, quia filiabus nostris non possessione tenemur, sed rebus*)¹⁸. Pentru dreptul de moștenire și al fetelor era nevoie de o aprobare specială din partea puterii centrale, așa cum obține, în 1389, Costea, fiul lui Dragoș din Giulești, lipsit de urmași de ambele sexe, sau de frați de sex bărbătesc (*herede seu heredibus utriusque sexus ac etiam aliis fratribus ut puta masculinis*), dreptul de a-și lăsa surorii sale Stana, în caz de moarte fără urmași, toate moșiile și drepturile de moștenire (*universe possessiones et queque iura possessionaria . . . ad no-*

¹⁷ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 85—86. Un caz asemănător se petrecea în 1434 când doamna Iustina, văduva lui Sandru, fiul lui Balc, cu fiul și nepotul ei dăruiesc cu bună știință și cu inima împăcată satul Seculeș nobilului Redul, drept răsplată pentru slujbele credincioase făcute lor. Ceea ce înseamnă că doamna Iustina era proprietară a satului respectiv (cf. I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 289). Un alt caz asemănător se întâlnește și în Țara Hațegului, menționat într-un document din 1386: jumătatea moșiei Breazova, din districtul Bretonia, stăpînită de Elena Mandula, în litigiu cu Nicolae cel Roșu, este adjudecată doamnei Elena Mandula (cf. *Documenta Valachorum*, p. 206—207).

¹⁸ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 194.

*bilem dominam Stanna vocatam... , sororem suam uterinam)*¹⁹.

Din aceeași perioadă (1372) datează și dania voievodului Vladislav-Vlaicu, domnul Țării Românești pentru ruda sa Ladislav de Dobca, a târgului Șercaia și a mai multor sate din Țara Făgărașului, cu condiția ca fiul său Nicolae și fiica sa care va rămîne sau vor rămîne în viață după moartea lui sau unul din ei și neamul care s-ar trage dintr-înșii, să stăpînească pe veci ca moștenitori cu drept de moștenire târgul și satele dăruite (*Nicolaus, filius ipsius Ladislai Dobka aut filia, que post ipsum in vita remanserit aut remaneserint, seu alter ipsorum et ab ipsis in posterum venientibus genitura predictum forum videlicet Scherckengen, villas et possessiones supra nominatas debent iure hereditario successorie perpetue possidere*)²⁰.

Situația se regăsește și în Țara Românească, cuprinsă într-un document din 1456, prin care Vladislav al II-lea, domnul Țării Românești, dăruiește lui Neagoș „fiilor și fiicelor lui, cîți fii sau fiice îi va da Dumnezeu“, două sate²¹.

Sublinierea anume a dreptului fiicelor alături de al fiilor la moștenirea părintească imobilă (moșii, sate) s-ar putea interpreta în sensul că privilegiul masculinității era de acum împămîntenit, cîtă vreme principiul asocierii și a fetelor la moștenirea părintească imobilă era căzut în desuetudine și de aceea, pentru a-l aplica și respecta, era nevoie de o subliniere anume.

Moștenirea boierului făgărășan mort fără moștenitor, potrivit statutelor Țării Făgărașului din anul 1508, conține unele particularități proprii acestei țări. Dacă boierul moare fără moștenitori, din bunurile sale mobile o treime revine soției, celelalte două părți rămîn stăpînului, împreună cu moștenirile (*cum hereditatibus*), adică moșia, pe care nu o împarte cu nimeni. În lipsa moștenitorilor de sex bărbătesc, toate bunurile mișcătoare rămîn fiicei, iar din moștenire (moșie), rămîne fiicei a patra parte cuvenită fetei, dar răscumpărată în bani: 12 dinari pentru fiecare sesie locuită, 6 dinari de fiecare sesie pustie și 3 dinari de fiecare sesie pustie lipsită de clădiri.

¹⁹ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 96.

²⁰ *Urkundenbuch*, II, p. 386—387; *Documente privind istoria României, veacul XIII—XV*, B., Țara Românească, p. 24.

²¹ *Documente*, p. 127—128.

Dacă are frați de împărțeală (*fratres divisionales*), aceștia vor mulțumi fata (*puellam contentant*) din moșteniri (moșii) cu sumele de mai sus. În cazul că lipsesc frați de împărțeală, ceea ce se întâmplă rar sau niciodată, stăpînul pămîntului poate să îndepărteze (excludă) fata de la moștenire cu răscumpărarea de mai sus; dacă fiica fusese măritată înaintea morții tatălui, poate să nu-i dea nimic din bunurile mobile, fiindcă după legea românilor femeile nu au drept la moșteniri (moșii), în afară de partea cuvenită soțiilor. Dacă cineva dorește să participe la moștenire, prefăcîndu-și fiica sau fiicele în băiat, atunci trebuie să aibă scrisori puternice, întărite cu sigil, mai întîi de la stăpînul de pămînt și apoi de la jurați și astfel, în sfîrșit, poate urma (participa) la moștenirea (moșiilor) în calitate de bărbat (*quia in lege Valachorum hereditates sexum femineum non concernunt, demptis semper partionibus uxorum . . . Si quis filiam vel filias optans in rebus hereditatibus prefacere heredem masculinum, et tunc primum a Domino Terrestri* (la 1508 Paul Tomori) *et tandem a juratis habeat litteras efficaces, sigillo munitas, et sic tandem huiusmodi hereditates ad talem tanquam virum masculinum succedant*)²².

Uneori, pentru a putea transmite bunurile funciare în familie se înfiază frații. Așa se întâmplă, de exemplu, la 1388, cînd magistrul Andrei de Coșeu, fiul lui Jakch, își ia ca fii și moștenitori de suflet pe frații săi, lăsîndu-le la moarte toate moșiile din comitatele Crasna, Solnocul de Mijloc și Bihor²³.

Din aceleași motive se înfiază și alte grade de rudenie, cum se întâmplă la 1465, cînd nobilul de Vița (Banat) și soția sa își înfiază ginerele, pe Nicolae Himfy (*in filium adoptivum recepissent*), îi donează a patra parte din drepturile de moșie ce se cuvin bărbaților (*sexum masculinum concernencium*), cu excepția drepturilor de moșie ce se cuvin femeilor (*sexum femineum concernentibus*), adică a patra parte a fiicei (*quartam partem quartalium puellarum*)²⁴.

²² Statutele Țării Făgărașului, în *Corpus Statutorum Hungariae municipalium*, editate de Kolozsvári S. și Ovári K., vol. I, Budapest. 1885, p. 173 și Șt. Metes, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1921, p. 246.

²³ Arh. Statului Cluj, CCVI.

²⁴ Pesty Fr., *A szorényi bántág és Szorény vármegyé története*, vol. III, p. 77—79.

La moartea titularului patrimoniului se deschidea succesiunea în primul rînd în favoarea descendenților, adică a primei clase de succesori, pe temeiul principiului că aceștia contribuieră la bunul mers al patrimoniului.

Descendenții își împărțeau bunurile *per capita*, iar dacă unul dintre ei decedase înainte de proprietarul patrimoniului, dar lăsase urmași, moștenirea se împărțea mai întii „pe tulpini” și apoi pe „capete”. Principiul egalității sexelor la moștenirea părintească era de fapt privilegiul masculinității, deoarece patrimoniul funciar moștenit revenea doar fiilor, iar al egalității sexelor în cazul bunurilor imobile cumpărate. Așa cum precizează subliniat Vlad Călugărul, domnul Țării Românești, într-un document de întărire din 1486—1487 a satului Ogretin pentru trei „slugi” ale sale: Stîngaciu, Stan Cotișatul și Vlaicul fratele acestuia „cu feciorii lor și cu fetele lor”, deoarece „jumătate iaste a lor bătrînă ocină de baștină dreaptă, iar jumătate au cumpărat”; jumătate din Ogretin era a lui Stîngaciu „cu feciorii lui și cu fetele lui”, fetele neurmînd la moștenire cîtă vreme „vor trăi feciorii lui Stîngaciu și feciorii feciorilor lor”; cealaltă jumătate din Ogretin era a lui Stan Cotișatul „cu feciorii lui și cu fetele lui” și a lui Vlaicu, cu „feciorii lui”; a acestora era și stîna de la Clăbucet, „pentru că au cumpărat” Stan, iar stîna de la Tătarul era a lui Stîngaciu „cu feciorii lui, pentru că iaste a lor bătrînă ocină”²⁵. Principiul „egalității” între sexe n-a fost, însă, respectat nici în această formă hibridă, fiind înlocuit aproape total cu privilegiul masculinității.

În temeiul principiului masculinității, băieții moșteneau moșia părintească, iar fetele erau înzestrate de părinți sau, după moartea acestora, de frați. Principiul masculinității era deseori „emendat” prin practica „înfrățirii pe moșie” între băieți și fete.

A doua clasă de succesori, după descendenți, o constituiau ascendenții, care erau chemați la moștenire numai în lipsa copiilor părinților decedați, chiar cînd era vorba de copii înfiați sau naturali.

În lipsa și a ascendenților, succesiunea revenea colateralilor privilegiați (frați, surori) care moșteneau pe capete. Dacă aceș-

²⁵ Documente privind istoria României, B. Țara Românească, veacul al XIII-lea — XV-lea. p. 185.

tia decedaseră înainte, urmașii lor își împărțeau succesiunea pe „tulpini“. În lipsa colateralilor privilegiați, urmau la moștenire colaterali „ordinari“, pînă la gradul patru.

Soțul sau soția supraviețuitori nu erau considerați moștenitori legali, potrivit dreptului cutumiar, decît dacă din căsătoria lor rezultaseră copii. În cazul lipsei copiilor, se obișnuia ca soții „să se înfrățească“ sau să-și facă testament reciproc. În amîndouă cazurile era vorba de un act *mortis causa*, un fel de testament conjunct, prin care patrimoniul soțului mort mai înainte revenea soțului supraviețuitor.

În lipsa oricăror moștenitori, succesiunea revenea suveranului (domn, rege) în temeiul dreptului de „proprietar eminent“.

Începînd din sec. XVI, cînd la succesiune urmau mai mulți frați, cel mai mic dobîndea moșia părintească, patronimică.

Dacă rămîneau copii din mai multe căsătorii, succesiunea se împărțea între toți copiii, după cum se bucurau de toate drepturile descendenților legitimi și copiii înfiați. Față de dreptul de succesiune al copiilor naturali, dreptul cutumiar a avut o atitudine mai puțin hotărîtă: li se recunoștea dreptul la moștenirea mamei, li se refuza, uneori, asemenea drept la moștenirea tatălui.

Dacă erau mai mulți moștenitori, ei puteau rămîne în stare de indiviziune, continuînd să stăpînească în comun patrimoniul. Iar dacă doreau să iasă din indiviziune, puteau să-și împartă bunurile prin bună înțelegere, dar dacă nu se înțelegeau se adresau instanțelor judiciare care rezolvau neînțelegerile.

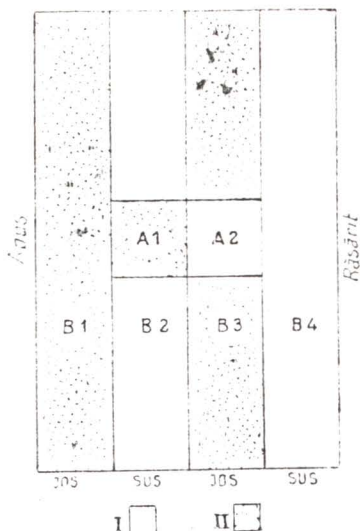
Pentru a moșteni, persoana respectivă trebuia să fie „demonă“ de moștenire. Altfel părintele putea dezmoșteni și pe cei mai apropiați succesori.

Deschiderea succesiunii se efectua după ce persoanele îndreptățite la moștenire își dovedeau calitatea de moștenitori. Dovada se făcea prin martori.

Moștenitorii aveau drept de opțiune, putînd s-o accepte sau s-o refuze, mai ales dacă era insolubilă²⁶.

*

²⁶ *Istoria dreptului românesc*, I, p. 519—526.

Schema ieșirii din indiviziune a doi nobili: I și II; A — vatra satului; B — locurile de cultură; 1—4 — numărul părților.

O formă de protejare a proprietății feudale era și dreptul de precumpărare și răscumpărare, adică prioritatea rudelor, după care urmau vecinii la cumpărarea unei moșii. Acest drept își avea originile în proprietatea devălmașă, pe baza principiului că proprietarii devălmași erau înrudiți, de aceea și după ieșirea din indiviziune erau ei mai întâi îndreptățiți să cumpere moșia care odinioară a fost proprietatea unui strămoș comun. Dacă rudeniile nu doreau sau nu puteau cumpăra partea de moșie pusă în vânzare, vecinii megieși erau cei îndreptățiți la cumpărare. De-abia după aceea, în cazul când nici vecinii nu se dovedeau doritori să cumpere moșia pusă în vânzare, erau îndreptățiți la cumpărare străinii. În cazul în care, după ce moșia fusese vîndută străinilor, rudeniile sau vecinii își manifestau dorința de a cumpăra moșia respectivă și dacă dorința lor era motivată, aveau dreptul la răscumpărare, restituind prețul cumpărătorilor străini.

Dreptul de precumpărare, cunoscut și sub numele de *protimisis*, e adevărat de numeroase documente începînd din a

două jumătate a sec. al XIII-lea, tot mai numeroase în secolele următoare. Astfel comitele Rotho din Rodna și-a vîndut comitelui Henrich bunurile funciare „cu buna învoire a tuturor prietenilor săi și a moștenitorilor fratelui său”²⁷. Iar nobilii din familia Hont-Paznan au dăruit o moșie unei rude a lor din aceeași familie „cu îngăduința celorlalte rude din neamul lor”²⁸. Și de asemenea un Butmer își vinde un pămînt de moștenire magistrului Ladislau, „cu consimțămîntul și îngăduința megieșilor pomenitului pămînt”²⁹. Pentru a respecta întru totul „obiceiul statornicit al țării” s-a vestit „la trei tîrguri din ținut, care au avut loc unul după altul”, ca vecinii și megieșii și rudele care ar avea dreptul să răscumpere [moșia] numită Toty” (Bihor), zălogită, să o răscumpere de la cel ce o zălogise cu suma zălogită, dar „dintre vecini, megieși și rude nu s-a găsit nici unul care să fi voit a răscumpăra moșia Toty”³⁰. Iar la 1503 nobilul român Gabrea, fiul nobilului Bogdan din Călugăreni (Banat, un cnez sau voievod român înnobilit), face cunoscut vecinilor și megieșilor (*universorum vicinorum et commetaneorum*), urmașii nobililor de Remetea, că potrivit dreptului românesc (*juxta ritum volachie*) zălogește părțile din trei moșii cu dreptul de a le răscumpăra, el și urmașii săi³¹.

Iar cînd un nobil intenționa să-și zălogească o parte de moșie fără știrea celor îndreptățiți la precumpărare, nobilul megieș al celui ce voia să-și zălogească partea de moșie oprește tranzacția, cu motivarea că zălogirea s-a făcut fără știrea și încuviințarea sa³². Împotrivirea în temeiul nemijlocitei negocieri la înstrăinarea de moșii e de mai multe ori menționată în documentele sec. al XIV-lea și din cele următoare³³.

²⁷ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIII*, vol. II, p. 115.

²⁸ *Ibidem*, p. 162—163.

²⁹ *Ibidem*, p. 247.

³⁰ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIV*, vol. II, p. 52, Cf. Șt. Pascu, VI. Hanga, *Crestomație*, II, p. 528—529.

³¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 510, 533—534.

³² *Teleki család oklevéltár*, I, p. 96—97.

³³ *Anjoukóri okmánytár*, VII, p. 641—642; Arhivele Statului din Cluj, LXXXIV. G. Fejér. *Codex diplomaticus*, IX.3, p. 339—340; Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, III, p. 87—88, 125; *Bánffy család oklevéltár*, I, p. 341—342. 343.

Cutumele privitoare la dreptul de precumpărare (*protimisis*) au fost confirmate și, astfel, întărite de normele dreptului feudal scris, în forma cunoscută din dreptul obișnuielnic, precizându-se și ordinea de prioritate. Astfel „Constituția“ din 1298 prevedea sa nobilul ce intenționează să-și vîndă moșia sau moșiile „e dator să aducă mai întii la cunoștință această vînzare, în fața numiților jurați, mai întii fraților săi, oamenilor din neamul său, megieșilor sau vecinilor, și dacă ar vrea să le vîndă lor mai întii, bine, iar de nu să aibă voie să le vîndă oricui va voi“³⁴.

Nu putea lipsi importanta problemă a precumpărării și răscumpărării în cunoscuta legiuire feudală *Tripartitul* lui Werböczi, expresie a intereselor clasei feudale. Potrivit Codului werböczian, orice vînzare sau zălogire de moșii trebuia mai întii înștiințată „fiilor sau fiicelor ori fraților“, iar dacă aceștia ar voi să cumpere potrivit cu prețuirea acestora, „să aibă liberă și depînă putere să le capete și să le cumpere înaintea oricăror alți cumpărători“. În asemenea cazuri cei îndreptățiți la precumpărare (fii, frați sau rude) să le poată cumpăra cu prețul lor drept. În cazul în care cei îndreptățiți n-ar fi vrut sau n-ar fi putut cumpăra bunurile puse în vînzare prin înștiințare, aceștia le vor putea răscumpăra numai plătind suma cuprinsă în scrisoarea de vînzare sau de zălogire³⁵. Vecinii și megieșii, potrivit *Tripartitului*, pot pretinde drepturile de moșie scoase în vînzare „înaintea tuturor altor cumpărători străini și mai îndepărtați“³⁶.

Dreptul de proprietate feudală asupra pămîntului era într-o strînsă interdependență de dreptul de proprietate incompletă a stăpînului feudal asupra țaranului dependent (iobag, șerb). Iobagul (șerbul) este legat de pămînt „ca un accesoriu al acestuia“, pentru a-i asigura stăpînului feudal forța de muncă de care avea nevoie, pe de o parte, iar pe de alta pentru a asigura țaranului aservit (iobag, șerb) lotul de pămînt (sesia, delnița) de care avea nevoie pentru a-și întretine viața și a-și asigura procreerea, dăruiit cu drept de posesiune (folosință) de stăpînul feudal din proprietatea sa funciară.

³⁴ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIII*, vol. II, p. 452.

³⁵ *Tripartitum*, I, 60, pr. 1, pr. 2, paragr. 5.

³⁶ *Tripartitum*, I, 60, paragr. 10.

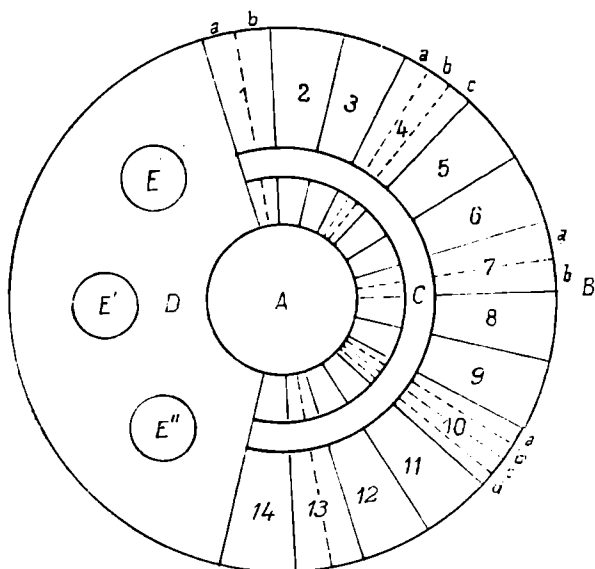
3. PROPRIETATEA BISERICESCĂ

O situație asemănătoare, nu într-un totu identică, cu proprietatea feudală avea proprietatea bisericească, stăpînită de instituțiile ecleziastice: minăstiri, capitluri, episcopii. Spre deosebire de proprietatea nobiliară sau boierească ce provenea în primul rînd din moștenire, cea bisericească se forma din donații ale puterii centrale și ale unor particulari, în primul rînd nobili sau boieri. Proprietatea bisericească era a instituției și nu a conducătorului acesteia: abate sau stareț minăstiresc, capitlu, episcop sau mitropolit. Aceștia, de obicei, erau proveniți din clasa dominantă, nobilime sau boierime, puteau avea — și aveau — proprietăți feudale proprii, provenite din moștenire sau din danii și care aveau același regim juridic ca și proprietățile nobiliare sau boierești.

4. PROPRIETATEA ȚĂRĂNEASCĂ

În privința regimului bunurilor țărânimii autohtone, cutumele făceau distincție între cele mobile (mișcătoare) și cele imobile (nemișcătoare), statornicindu-se unele îngrădiri la înstrăinarea celor imobile. Bunurile imobile erau la început proprietatea devălmașe a obștei, apoi o parte a început să se individualizeze prin ieșirea unor membri ai obștei — cei ce reușiră să se diferențieze din punct de vedere social-economic de masa obștii — din indiviziune. Familiale sau individuale au fost mai întii terenurile de ogoare, fondul funciar agrar, care se împărțea periodic prin tragere la sorți; în proprietatea obștească rămîn în continuare pășunile, pădurile și apele. Gospodăria, curtea și grădina din vatra satului erau de asemenea proprietate personală (familială), supuse transiterii ereditare. Bunurile mișcătoare constituiau obiect de proprietate privată, iar pentru recunoaștere și garantare a drepturilor reale ale proprietarului s-a folosit un întreg sistem de semne.

Țărâtimea liberă dobîndea, de obicei, proprietatea funciară prin moștenire; este o proprietate de caracter alodial,

Schema unui sat de țărani liberi organizat pe bază de proprietate devălmașă: A = vatra satului; B = terenul de cultură divizat pe „bătrîni” de gradul I (a—d) și „bătrîni” de gradul II (1—14); C = teren rezervat bisericii; D = proprietate obștească (pădure, pășune, iazuri etc.); E = „stăpîniri locuiești” (După H. Stahl).

caracter exprimat și de numele ei, „ocină”, „baștină”, „dedină”. Deoarece țărani liberi stăpîneau „ocina” în indiviziune, ei se numeau „copărtași” sau „urmașii moșului”, adică ai strămoșului comun, de unde numele de „moșneni” (în Țara Românească). Proprietarii devălmași aveau în stăpînire comuna o cotă parte aritmetică, în raport de gradul de rudenie cu „moșul” comun și care se numea: pămînt, trup, jirebic, delniță. Pe măsura dezvoltării feudalismului, proprietatea devălmașă a pierdut mereu în fața tendințelor de ieșire din indiviziune, mai ales a unor proprietari devălmași ajunși în poziții sociale superioare. Proprietatea ieșită din indiviziune evoluează spre proprietatea feudală, iar codevălmașii rămași în indiviziune își continuă viața ca țărani liberi, amenințați mereu cu aservirea.

Pe lângă moștenire (*ab intestato*) țaranii liberi mai puteau avea proprietate funciară prin acte între vii: vânzări-cumpărări, donații, schimburi etc.

Comunitatea sătească a impus proprietății devălmașe dreptul de precumpărare și răscumpărare. Reminiscentă a unor vremuri îndepărtate, acest drept a supraviețuit datorită faptului că obștea reprezenta comunitatea de interese social-economice. Ceea ce impunea principiul etic și moral, anume ca dreptul fiecărui membru al obștei să fie condiționat de dreptul întregii comunități. Intrarea unui străin în comunitate putea prejudicia coeziunea și interesele generale. De aceea, dreptul devălmașilor de a dispune de partea lor din hotarul comun, era supus dreptului de precumpărare și răscumpărare din partea celorlalți. Păstrându-și semnificația, dreptul de precumpărare (*protimisis*) și răscumpărare, evoluează în pas cu evoluția societății, astfel că interesele pe care le ocrotește nu mai sînt exclusiv ale obștilor sătești, ci cele familiale și de vecinătate. În caz de înstrăinare a proprietății funciare trebuiau întrebate mai întîi rudele și apoi vecinii și numai după renunțarea acestora la dreptul de precumpărare, putea fi vîndută străinilor.

Cutumele românești în materie de moștenire se bazează pe principiul ultimogeniturii. Casa părintească rămînea celui mai mic dintre fii, care era obligat să-și întrețină părinții și să contribuie la construirea caselor fraților mai mari.

La moartea „capului“ familiei, patrimoniul familial se împarte, dar urmașii pot conveni să rămîna mai departe în indiviziune, formînd un fel de *societas omnium bonorum* (asocieria tuturor bunurilor), — ca în dreptul roman —, care, chiar dacă se prelungea mai multe generații, nu știrbea nimic din drepturile de moștenire individualizate pe părți aritmetice³⁷.

Proprietatea funciară țărănească, a țărănimii libere, devălmașă sau hotărnicită, cunoaște o evoluție descendentă, îngustîndu-se mereu, pe măsura consolidării feudalismului și a creș-

³⁷ Pentru diferitele aspecte ale proprietății țărănești libere vezi Vl. Hanga, *Istoria statului și dreptului*, vol. II, ed. III, București, 1957, p. 168 și același *Instituțiile dreptului cutumiar român. De la origini la revoluția din 1848* (în curs de apariție).

terii proprietății feudale. Daniile din partea puterii centrale a pământurilor obștești, rapturile și cotropirile obștilor țărănești de către prepotenții feudali sînt cauzele principale ale îngustării mereu a proprietății funciare țărănești, la care se adaugă și vinderea „de bunăvoie“, în realitate din cauza grelelor nevoi ale țăranilor liberi, cu delnițele, „moșiile“ lor, contribuie și ele la continua îngustare a proprietății funciare țărănești. Confruntată cu asemenea greutăți, țărănimia liberă și, ca urmare, și proprietatea funciară țărănească, mai ales cea devălmașă, reușește, totuși, să supraviețuiască în întreg evul mediu, constituind o particularitate importantă a societății românești.

*

O formă particulară de proprietate este aceea a țărănimii aservite, care-și are sorgintea în sistemul obștesc de organizare familială care se baza pe „familia lăstar“ (familia mare) cu sistem patrilinear și patrilocal. Sistemul cutumiar autohton implică vîrsta superioară a mirelui față de a miresei, respectarea ordinei de vîrstă la căsătorie (întîi fata mai mare, apoi cea mai mică), privilegiul ultimogeniturii, băiat sau fată. În consens cu acest principiu este și hotărîrea „Universității“ săsești din 1524, cu referire la români, anume că moștenitorul de sex bărbătesc cel mai tînăr are drept la succesiune și de opțiune și de asemenea cea mai tînără dintre fete³⁸. Rămășițele unor forme matriarhale, unele simulacre de cumpărare și răpire a miresei, unele drepturi succesoriale acordate femeii în unele regiuni se explică prin supraviețuire, în aceste teritorii mai puțin romanizate, a unor rămășițe gentilice goto-dace.

Rudenia era fie naturală, fie convențională, creată prin anumite practici ce urmăreau interes sociale. „Înfrățirea pe moșie“ de exemplu, urmarea producerea unor efecte patrimoniale ereditare, iar „frăția de sînge“ avea urmări de natură morală. Influența romană în domeniul dreptului familiei este dovedită și în terminologie, care este, cu cîteva excepții, latină: bărbat, femeie, muiere, fiu, fiică, frate, soră, nepot, socru cumnat etc.

Țărănimia aservită avea în folosință, cu drept de posesiune numai, un lot de pămînt arător și de finețe, numit, în

³⁸ *Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu, 1521—1700, vol. I*
p. 34.

general, sesie, dăruit de proprietarul feudal pe moșia căruia trăia în schimbul unor obligații față de acesta. Sesia (*sessio, mansio*) era lotul de pământ, format din intravilane și extravilane, distribuit țăranilor iobagi (șerbi) de proprietarul feudal din moșia sa (*sessio iobagialis, sessio colonialis*)³⁹. Sesia varia de la loc la loc, în funcție de întinderea hotarului și densitatea locuitorilor⁴⁰. Sesia se diviza fie prin desprinderea din comunitatea familială a altor familii care-și constituie sesii proprii, fie prin fărâmițarea sesiei prin diviziune între urmași (jumătate — *sessio media*, o pătrime — *sessio quarta*, o optime — *sessio octava*).

Țăranul aservit în Transilvania avea drept de proprietate, în condițiile societății feudale, asupra inventarului agricol și a animalelor, asupra casei și gospodăriei din vatra satului (casă, acareturi, grădină) și de asemenea asupra îmbunătățirilor aduse sesiei pe care o stăpînea cu drept de posesiune (terenurile defrișate, cele plantate cu viță de vie, cele provenite din desecări etc.). Aceste îmbunătățiri sporind valoarea sesiilor, deci a moșiilor nobiliare sau boierești, proprietarii acestora aveau interes să le încurajeze, transferînd dreptul de proprietate pe seama celor ce realizau asemenea îmbunătățiri. Dar nici asupra acestor bunuri țăranul iobag nu avea proprietate deplină, în sensul că nu le putea înstrăina cu drept de veci, căci așa cum precizează *Tripartitul*, țăranul nu are drept veșnic pe pămînturile stăpînului său, afară de plata și simbria muncii sale, deoarece stăpînirea întregului pămînt aparține stăpînului moșiei⁴¹. Înțelesul acestui principiu este că țăranului i se contesta *ius perpetuitatis*, dreptul de veci. Așa cum este formulat în alt loc al aceluiași *Tripartit*, care precizează că iobagul nu poate transmite sau vinde cuiva nimic decît venitul și răsplata muncii sale, adică valoarea pămîntului, pășunii, morii sau viei,

³⁹ Prin extensiune, termenul a desenat și lotul de pământ acordat preoților din pămîntul obștesc (*sessio parochialis*) și de asemenea proprietatea nobilimii sărace (*nobiles unius sessionis*), care nu avea iobagi (*nobiles iobagiones non habentes*). Cf. *Istoria dreptului românesc*, I, p. 541.

⁴⁰ În hotarul satului Sarasău (Maramureș), de exemplu, o sesie era formată, la 1429, din 4 iugăre de pământ de ogor obișnuit (*quator jугeris terrae arabilis usualis*).

⁴¹ *Nam rusticus praeter laboris mercedem et proemium in terris domini suis, quantum ad perpetuitatem, nihil juris habet, sed totius terrae proprietas ad dominum terrestrem spectat et pertinet* (*Tripartitum*, III, 30 § 7).

stăpînul rămînînd neatins în dreptul său veşnic⁴². Ceea ce înseamnă că stăpînul de pămînt are *proprietatem directam* sau *dominium superius*, pe cînd ţăranul are doar *dominium utile* sau *proprietatem emphyteoticam*.

Spre deosebire de dreptul de moştenire a proprietăţii nobiliare numai de către fii, iar de către fete în general doar prin prefacerea lor în băieţi, în cazul bunurilor ţărăneşti problema moştenirii era mai complicată. Moştenirea fără testament (*ab intestato*) a ţărănimii aservite avea ca obiect, în toate ţările româneşti, numai bunuri mişcătoare şi „îmbunătăţirile“ (vii, plantaţii, case, mori etc.) pe care le aduseseră sesiei primite de la stăpînul moşiei, deoarece fondul funciar era proprietatea acestuia. Moştenirea iobagului se împărţea potrivit principiilor dreptului comun. În cazul în care acesta avea moştenitori direcţi, îmbunătăţirile rămîneau succesorilor legali, deoarece interesele stăpînului de moşie nu erau prejudiciate, dar în lipsa moştenitorilor legali, ţăranul nu putea dispune în favoarea unor terţe persoane, deoarece ar fi adus prejudicii proprietarului feudal. Aceste rînduiceli au fost introduse şi în *Tripartit* în sensul că iobagii puteau dispune, prin testament, dacă nu aveau moştenitori legali, asupra bunurilor mişcătoare (*super rebus suis mobilibus libere testari potest*)⁴³ şi asupra jumătăţii din bunurile imobile dobîndite în timpul vieţii; totuşi bunurile de moştenire, dacă sînt de la strămoşi, urmează, în mod obligatoriu succesiunea *ab intestato*, revenind stăpînului de moşie, atît cele imobile cît şi cele mişcătoare (*omnia ipsius bona, tam mobilia, quam etiam immobilia, ad dominum terrestrem devolvuntur*), iobagii pierzînd dreptul de testare, invocîndu-se dreptul cutumiar (*juxta veterem locorum usum*)⁴⁴.

De asemenea, în cazul bunurilor ţărăneşti, moşteau deopotrivă băieţii şi fetele, potrivit principiilor cuprinse în *Tripartit*, care prevedea că „dacă iobagului i se naşte un fiu şi are încă o fată nemăritată, atunci amîndoi îi urmează în averea pîrintească, atît cea mişcătoare, cît şi cea nemişcătoare, cu drept egal“⁴⁵. Moştenirea bunurilor mişcătoare se extinde şi asupra văduvei iobagului decedat fără moştenitori.

⁴² *Tripartitum*, III, 30 § 8.

⁴³ *Tripartitum*, III, 30, paragr. 1.

⁴⁴ *Tripartitum*, III, 30, paragr. 2 şi 6.

⁴⁵ *Tripartitum*, III, 30, paragr. 10.

Potrivit principiilor juridice medievale și mai ales practicilor acelor vremuri, stăpînul sau proprietarul de pămînt îi putea lua, de multe ori, țăranului sesia, îl putea muta de pe o sesie pe alta sau chiar dintr-un sat în altul, îl putea alunga, vinde sau schimba odată cu sesia.

Iobagul și țăranul liber își putea lăsa bunurile moștenitorilor și rudelor după obiceiul satelor; în lipsa moștenitorilor, bunurile reveneau stăpînului feudal, cum precizează actul de danie din 1438, pentru biserica din Sighișoara⁴⁶.

În privilegiul acordat de episcopul Orăzii domeniului Beiuș, la 1444, se indica, pe baza obiceiului mai vechi, că bunurile românului mort rămîneau rudelor sale de sînge, iar dacă nu avea, putea dispune de ele, după ultima sa dorință, castellanul neavînd drept să ia mai mult de o vită de trei ani⁴⁷.

Tripartitul, legea „scrisă cu sînge de iobag“, reflectă agravarea și mai mult a situației țăranilor după înăbușirea răscoalei din 1514. Cuprîndea această legiuire principiul că iobagul, fără moștenitori poate să-și păstreze liber bunurile mișcătoare (mobile). Moștenirile (*hereditates*) (moșia), însă, dacă sînt strămoșești (*avitae*) rămîn stăpînului de pămînt (*in dominum terrestrem*); dacă moștenirile sînt agonisite se împart în două: o parte rămînea stăpînului, cealaltă celui lăsată prin testament de iobag; bunurile iobagului mort fără testament rămîneau în întregime stăpînului de pămînt; dacă moștenitorul nu a împlinit 12 ani, se poate găsi un înlocuitor, dacă e peste 12 ani moștenește. La temelie acestor reglementări stă principiul că pămîntul (*hereditas*) testat de iobag sau vîndut de el ar putea fi înstrăinat pe veci de la stăpînul moșiei. Testarea sau vînzarea în această concepție însemna plata și răsplata muncii iobagului, dreptul de stăpînire veșnică rămînînd în întregime stăpînului (*perpetuitate domino terrestri salva semper remanente*), care le poate lua înapoi cînd vrea.

⁴⁶ „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde“, I, 1853, p. 339—340.

⁴⁷ „*Dum aliqui ex eisdem Volachis nostris Deo volente vitam finiverint temporalem, horum bona ad consanguineos devolvi possint et debeant. Si vero caruerint huiusmodi consanguineis et cognatis, tunc bona sua secundum suam voluntatem ultimam pro refrigerio animarum suarum distribui valeant et administrari; nihil plus castellanus nostrer de eisdem recipere et habere habeat potestatem, ... pecus trienne*“, (Bunytaș V., *A văradi püspökség története*, II, p. 303).

Sucesiunea testamentară a patrimoniului țăranilor apare după consolidarea proprietății individuale în obștile sătești și s-a extins tot mai mult sub influența bisericii care își îndemna credincioșii să lase lăcașurilor religioase, mai ales minăstirilor, bunuri pentru iertarea păcatelor.

Cele mai vechi testamente au fost orale, cu „limbă de moarte“, consemnate în acte scrise numai *ad probationem*. Testamentul era, în același timp, și act scris, fie față de martori, fie față de autoritățile civile sau bisericesti. Era suficient ca testamentul redactat de o altă persoană să fie iscălit de testator, în care caz prezența martorilor era facultativă.

Testatorul trebuia să fie în deplinătatea facultăților psihice la întocmirea testamentului. Iar beneficiarul trebuie să fie născut sau conceput în momentul redactării testamentului. Beneficiarul care nu dovedea o purtare cuviincioasă față de testator putea fi dezmoștenit.

Din dorința păstrării bunurilor în familie, testatorul folosea adesea substituția „fideicomisară“, prin care beneficiarul era dator să păstreze patrimoniul moștenit și la moartea sa să îl transmită celui ce „se va alege mai aproape de neamul nostru“⁴⁸.

Gospodăria țărească a suferit unele transformări însemnate în perioada feudalismului, în două sensuri: restrângerea ca întindere a loturilor (sesiilor) țărești și diferențierea țăreștii în raport de întinderea lotului (sesiei) și a șeptelului de animale. În Franța, de exemplu, „sfertul de gospodărie“ era cea mai răspândită gospodărie țărească, cu o suprafață de 3—4 hectare. Cauza principală a acestei situații a fost sporul demografic.

Deosebirea dintre apusul și răsăritul Europei cu privire la fărîmîțarea gospodăriei țărești (lot, sesie, șeptel de animale) este doar cronologică, cu o oarecare întîrziere în timp în Răsărit, în comparație cu Apusul, dar evoluția procesului este asemănătoare.

Păstrarea unor bunuri funciare în folosință comună: pădurea, pășunea, pîrloaga, miriștea după strîngerea recoltei, apele, înseamnă supraviețuirea unor realități de viață obștească, de organizare colectivă.

⁴⁸ Vl. Hanga, *Instituțiile dreptului cutumiar român*. (în curs de apariție).

O situație deosebită, impregnată de particularități generate de cutume foarte vechi, născute și alimentate de tradițiile obștești a continuat să fie o realitate în zonele în care organizarea voievodală și cnezială a supraviețuit puternică: Țara Hațegului, Țara Maramureșului, Țara Caraș-Severinului, Țara Zarandului, Țara Crișurilor, Țara Moților și în alte „țări“ românești. În aceste zone de intensă și viabilă viață cnezială și voievodală situația proprietății imobile este mai complexă, conviețuind proprietatea devălmașă obștească cu cea familială cnezială, cea cnezială-familială cu proprietatea cnezială de tranziție spre proprietatea cnezială-nobiliară sau voievodală-nobiliară în cazul înobilării unor familii de cnezi și de voievozi, peste care se suprapune dreptul de proprietate al regelui (*dominium eminens*)⁴⁹.

5. PROPRIETATEA URBANĂ

Proprietatea urbană consta din bunuri imobile și mobile. Din cea dintâi categorie făcea parte „hotarul târgului sau orașului“, format din terenuri de agricultură (țarina), fînaț, pășune, livezi, prisăci, pădure. Țarina și fînațul erau împărțite anual, de magistratul orașului, pe familii, în raport de posibilitățile acestora de a le lucra. Pășunea, izlazul, pădurea rămîneau în proprietatea comunității urbane. Proprietate personală sau individuală a orășenilor mai era casa și atelierul sau prăvălia din vatra orașului, împreună cu grădina din jurul acestora. Asupra acestor bunuri orășenii aveau un drept de proprietate „desăvîrșită“, cu drept de moștenire, atît a băieților cît și a fetelor fără deosebire, cu largi drepturi de dispoziție: vînzare, danie, schimb, zălogire etc.⁵⁰.

Proprietatea mobilă a orășenilor consta din animale, obiectele din ateliere și prăvălii, alte bunuri de valoare de care dispuneau după bunul plac.

⁴⁹ Problema dreptului de proprietate și mai ales a dreptului de stăpînire al diferitelor categorii de cnezi și de voievozi, va fi înfățișată în partea a II-a a lucrării: *Instituții*, cap. I: *Cnezi și cnezate, voievozi și voievodate, crainici și crăinicii*.

⁵⁰ *Istoria dreptului românesc*, I. p. 541—544. Magistratul orașului Sibiu hotăra, la 1528, interzicerea cu desăvîrșire a vînzării copiilor minori. Cf. *Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu*, vol. I. p. 60.

CLASA FEUDALĂ

Structurile sociale ale societății feudale erau foarte complexe și complicate chiar. Cu pături și categorii, cu interfe- rențe și mutații continui între ele. Caracteristica principală pentru societatea feudală europeană în general este sistemul seniorial și vasalic, în grade diferite și, ca urmare, cu nuanțe diferite între zonele politico-geografice ale continentului euro- pean. Vasalitatea constituie elementul esențial al raporturilor dintre membrii clasei dominante. Omagiul, jurământul de cre- dință și investitura, adică contractul vasalic continuă să joace un rol important în feudalismul european. Omagiul, prin care vasalul devenea „omul“ seniorului său, își păstrează însem- nătatea și prin ceremonialul îndeplinit: îngenuncheat în fața seniorului, vasalul se declara omul acestuia. După care urma jurământul de credință. Ceremonialul se încheia prin investi- tură, adică prin înmînarea de către senior vasalului a simbolu- lui vasalității. Vasalul datora credință seniorului și de ase- menea sfat și ajutor (*consilium et auxilium*). Vasalul care-și trăda seniorul se făcea vinovat de felonie, una din cele mai grave vinovății ale vasalului. Seniorul, la rîndul său, datora vasalului ocrotire. În faza de maximă dezvoltare a vasalității, un vasal putea avea mai mulți seniori, în acest caz în grade de dependență diferite.

Sistemul seniorial și vasalic funcționa și în societatea Transilvaniei acelei vremi, cu anumite caracteristici proprii, generate de structurile feudale specifice acestei societăți pe de o parte, iar pe de alta de continuele mutații petrecute în aceste structuri, în căutarea unor soluții de echilibru între acestea și puterea centrală. Sistemul seniorial și vasalic în- semna, în asemenea condiții, poziția superioară, seniorială, a aristocrației nobiliare, baroni (*barones*) și comiți (*comites*) și inferioară, vasalică, a nobilimii mijlocii și mici; cavaleri (*mi-*

lites), slujitori (*servientes*), familiari (*familiares* și *officiales*). Dar în condițiile concrete ale vremii și locului, de prefaceri continui în sînul clasei feudale, a păturilor acesteia, sistemul seniorial-vasalic nu era nici el prea statornic și bine conturat.

De pe la mijlocul sec. al XIV-lea și în a doua jumătate a acestuia, structurile clasei dominante din regatul feudal ungar, de asemenea și din Transilvania, înregistrează o dezvoltare sensibilă și ca urmare a evoluției moștenite din perioada precedentă, dar și prin intervenția deliberată a puterii centrale, în interesul puterii centrale. Regele Ludovic de Anjou, urmărește în mod deliberat consolidarea unei baze sociale mai largi și mai sigure în raport de interesele dinastiei, formată din o nouă nobilime, ridicată din rîndul nobilimii mijlocii și mici și, uneori, prin intermediul acesteia, din rîndurile țărănimii libere chiar¹, ale cnezilor și voievozilor români, ale păturilor superioare dintre secui și sași. Diplomele de danii de moșii, reînnoiri și confirmări de danii, în realitate danii noi, de moșii, sate, cetăți, vămi etc., înobilările acordate categoriilor respective urmăresc același scop: consolidarea situației noii nobilimi și, cu sprijinul acesteia, întărirea puterii centrale.

1. NOUA NOBILIME ȘI CONSTITUIREA „ORDINULUI NOBILIAR“

Politica regalității nu a putut împiedica însă ridicarea unor familii nobiliare, chiar din rîndul noii nobilimi, la situații superioare și prepotente, atît din punct de vedere economic, cît și social-politic. Între care, în Transilvania, familiile Széchy, Báthory, Lákffy, Drágfy etc. Marii nobili, laici și ecleziastici, ajunși la o asemenea situație nu se mulțumesc să-și sporească moșiile prin toate mijloacele, ci se străduiesc să-și

¹ La 28 august 1362 regele Ludovic de Anjou, ridică pe Nicolae și Rudolf din Cristian din starea de oameni de rînd în rîndul nobililor, scutindu-i de dările plătite pînă atunci. Același rege, drept răsplată pentru slujbele credincioase, ridică din starea de servitute pe Nicolae fiul lui Blasiu din Martinkfalva (Maramureș), împreună cu moșiile lor la starea adevăraților nobili. (cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente privilegiate la istoria românilor*, I.2, p. 243).

organizeze domeniile, concentrându-și moșiile și creîndu-și centre economice, administrative și politice. Acești noi nobili își realizează în mare parte veniturile din renta în bani plătită de țărănimea iobagă, din taxele târgurilor, din vămi, din dragătorii, din danii regale, din silnicii și cotropiri de bunuri, din prăzile de război. Îndrăzneala lor merge atât de departe încît îl înfruntă chiar și pe rege, cum făcea episcopul Transilvaniei, Andrei².

Se întimplă și în societatea feudală transilvăneană fenomenul generalizat în toate societățile feudale, realist și plastic creionat de Friederich Engels: „Regele reprezintă virful înțregii ierarhii feudale, un virf de care vasalii nu se pot lipsi, dar față de care ei se află în același timp într-o stare de permanentă rebeliune“. Se petrece și în feudalismul din regatul ungar jocul propriu societăților feudale în general „cînd de atracție a vasalilor spre centrul regal, singurul care-i putea apăra împotriva celor dinafară, precum și pe unii împotriva altora, cînd de repulsie în care se transforma în continuu și inevitabil această atracție. Urmarea inevitabilă, lupta continuă dintre regalitate și vasali“³.

Ca urmare a dezvoltării producției de marfă, noua nobilime este atrasă tot mai mult spre piață, unde-și poate desface o parte a produselor agricole, ceea ce constituie un stimulent pentru sporirea proprietății feudale. O socoteală de la mijlocul sec. al XIV-lea a domeniului familiei Himfi din Banat, cuprinde multe articole cumpărate de pe piața orașului Timișoara: mătăsuri fine, postav de Boemia, mirodenii, dar și oale, harnașamente, încălțăminte și haine, chiar și vin și carne⁴.

² Episcopul Transilvaniei „dintr-o cutezătoare îndrăzneală“, în 1349 a refuzat să-l primească pe rege la Alba Iulia, de aceea regele poruncește ca Andrei să fie luat „în prinsoare“ și ținut închis, iar moșiile, drepturile și toate bunurile sale, oriunde s-ar afla, să fie confiscate pe seama regelui (cf. *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac XIV, vol. IV, p. 520). Ca urmare, regele poruncește nobililor, castelanilor și altora să nu dea ajutor episcopului Transilvaniei, deoarece a refuzat să-i cedeze cetățile, moșiile și alte bunuri pe care le-a ocupat. (cf. *Anjoukörti okmánytár*, I, p. 337).

³ Fr. Engels, *Despre destrămarea feudalismului și apariția statelor naționale*, anexă la *Războiul țărănesc german*, București, 1958, p. 188—189.

⁴ I. Dani și C. Feneșan, *O listă de socoteli din Banatul sec. al XIV-lea*, în „Banatica“, 3, 1975, p. 145—151.

∴ Formarea unei noi nobilimi mari și tendințele prepotente ale acesteia însemnau o amenințare pentru „nobilimea de rînd“, mică și mijlocie; constituia, de asemenea, un pericol pentru puterea centrală. Interesele comune solidarizează la acțiuni comune pe cei ce se simțeau amenințați. Urmarea este decretul regelui Ludovic de Anjou din 1351, prin care se recunoaște egalitatea în drepturi a clasei dominante. Era decretul în favoarea nobilimii mijlocii, pe care regele voia să o opună mării nobilimi, baronilor. Decretul reînnoiește *Bula de aur* din 1222, adăugînd libertatea nobililor de a face testament, ceea ce însemna consfințirea moștenirii și din punct de vedere juridic între rude. Egalitatea în drepturi a tuturor păturilor nobiliare e explicit exprimată în decretul din 1351: „toți adevărații nobili ce trăiesc între hotarele țării noastre [...] să se bucure de aceeași libertate“. Acest articol înseamnă recunoașterea *ordinului nobiliar* sau a *stării nobiliare*, sporită și întărită prin integrarea în ordinul nobilimii a diferitelor pături inferioare ale clasei feudale, între care mulți iobagi de cetate, înnobilați, „să se bucure de prerogativele sau drepturile de care se bucură toți nobilii și toți slujitorii (*servientes*) regelui“⁵. S-a format, astfel, un ordin nobiliar nou, „obștea generală a nobililor țării“, pe lângă al clerului și baronilor. Faptul se reflectă și în cronica lui Ioan de pe Tîrnave (Kükülley János), care afirmă că încoronarea regelui Ludovic s-a făcut „prin voința magnaților, fruntașilor, baronilor și cavalerilor, precum și prin voința obștii nobililor“. Și ceea ce concretizează regele însuși, anume ca la adunarea obștească nobiliară din Transilvania din anul 1355 să participe prelații, baronii, cavalerii și oamenii de orice stare care au moșii în Transilvania⁶.

Nobilimea regnicolară, ordinul (starea) nobiliar apare în anii 1384 și 1386 în dietă, iar după aceea, tot mai des acest ordin își bazează puterea și pe adunările comitatense.

Decretul din 1351 interzice clerului să aplice pedepse bisericesti nobililor, după cum interzice aceluiași cler să se înstăpînească asupra bunurilor nobiliare prin diplome bisericesti; slujitorii ce trăiau pe moșii proprii au fost scutiți de darea cămării (*lucrum camerae*); a fost confirmat dreptul stăpînilor

⁵ *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania*, vol. X, p. 89—98.

⁶ *Ibidem*, p. 355—366.

de pământ asupra minelor⁷; nobilii sînt scutiți de vamă. În pricinile dintre nobili, pentru piri și mărturii mincinoase, pentru silnicii și omucideri, judecătorul trebuia să încerce timp de trei zile împăcarea dintre părți, iar dacă nu se ajungea la înțelegere, pîrîtul urma să fie dat pe mîna potrivnicului său ca să fie pedepsit după obiceiul țării (*juxta regni consuetudinem*); frații, surorile, soția și copiii nu trebuiau să fie împovărați din această cauză, ei rămîneau în liniște și pace. Moșiile nobililor în care s-ar descoperi aur, argint, aramă, fier sau alte metale, reveneau regelui în schimbul altor moșii de aceeași valoare; dacă regele nu voia să facă schimb cu moșiile în subsolul cărora s-ar fi găsit minereuri, avea drept la urbură, iar moșiile rămîneau proprietarilor nobili⁸.

Nobilimea mijlocie din comitate nu era nici ea omogenă: între stăpînul de cetate cu 40 de sate și între nobilul cu o singură moșie era o mare deosebire. I-a unit însă nevoia de rezistență față de prepotența mării nobilimi. În acest scop, nobilimea de rînd se organizează împotriva baronilor. Nobilimea mijlocie din comitate caută să sporească autoritatea tribunalelor comitatense, așa cum reiese și din decretul din 1397, potrivit căruia autoritățile comitatului erau îndreptățite a pedepsi cotropirile de moșii și silniciile. Efectele acestei hotărîri nu se vădese deîndată, deoarece în fruntea comitatelor erau reprezentanții mării nobilimi, comiții supremi. De-abia în a doua jumătate a sec. XV puterea noilor autorități comitatense s-a consolidat în măsură de a se putea opune samavolnicilor mării nobilimi.

Organizația nobililor mijlocii nu urmărea de la început modificarea formei de guvernare pentru nimicirea „ligilor”. În embrion ea poartă însă în sine, spre sfîrșitul domniei lui Sigismund de Luxemburg, intenția și dorința nobilimii în ascensiune

⁷ Regele Ludovic de Anjou acordă nobililor din Transilvania aceeași libertăți de care se bucurau nobilii din Ungaria în legătură cu exploatarea minelor ce s-ar găsi pe moșiile lor, anume că oriunde s-ar găsi mine de aur sau de argint pe moșiile lor, să fie datori a da regelui veniturile urburale (1/10 din aur și 1/8 din argint), iar ei își păstrau minele și o treime din urbura regelui.

⁸ *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania*, vol. X, p. 89—98; *Documente privind istoria României, C, Transilvania*, veac XIV, vol. IV, p. 203—204.

pentru împărțirea puterii între ordine (stări), ceea ce nu se putea realiza decât prin anihilarea domniei „ligilor“. Era greu la începutul sec. XV din cauza legăturilor de „familiaritate“, încă puternice, iar micii nobili erau la „trena“ unor mari nobili. Pe măsură ce legăturile de familiaritate „familia“ (marelui nobil) slăbesc în interiorul lor — pe la mijlocul și în partea a doua a sec. XV-lea —, ajunge pe primul plan nobilimea mai modestă devenită „ordin“ (stare) cu toată împotrivirea marii nobilimi.

Este perioada organizării statului pe „ordine“ (stări), împărțindu-se puterea între marii nobili și ordine, restrângându-se, astfel, într-o măsură oarecare, puterea marii nobilimi. Se pregătea și se năștea sistemul „ordinelor“ (stărilor), însuși regele Sigismund lucrând în acest sens. Spre sfârșitul domniei regelui Sigismund (deceniile 3—4 ale sec. XV) era tot mai vădit statutul „ordinelor“ sau stărilor pe care regele voia să-l promoveze.

În a doua jumătate a sec. al XIV-lea se generalizează dreptul de judecată al stăpînului feudal asupra iobagilor săi. Marii feudali obțin și dreptul paloșului, ceea ce înseamnă că stăpînul de pământ putea pronunța asupra iobagilor săi și pedepse capitale⁹. Unii nobili mari obțin chiar dreptul de a ridica pe moșiile lor spînzurători. Dreptul de judecată al stăpînului feudal asupra iobagilor, introdus în Transilvania la 1342, a fost extins pentru întreg regatul ungar prin decretul

⁹ Spre exemplu: la 1 iunie 1365 regele Ludovic de Anjou acordă nobililor de Palota dreptul paloșului (*ius gladii*): să prindă pe toți hoții, tilharii și orice răufăcători pe moșiile lor din Bihor, să-i judece la scaunul de judecată a acelor moși. să-i spînzure și să-i lovească cu pedepsele convenite, să ridice spînzurători și alte torturi (Arhivele Statului din Oradea). La 1373, același rege acordă nobililor de Trascău (Rimetea) dreptul de a prinde, judeca, spînzura, tăia, sfîrteca, mutila pe hoții, tilharii, incendiatorii și alți răufăcători prinși pe moșiile lor și a ridica spînzurători și alte unelte de tortură (Arhivele Statului din Cluj-Napoca, LXXXVII). Asemenea drept e acordat și nobililor de Carei, de a ridica spînzurători și alte unelte de tortură, de a prinde și pedepsi pe toți hoții, tilharii, furii, prădătorii, ucigașii și alți răufăcători de pe moșiile lor, a-i spînzura și a le tăia capul, a le zdrobi trupul (*Károly család oklevéltár*, I, p. 470—471; Hurmuzaki—Densușianu. *Documente*, I.2, p. 298). Drepturi identice obțin și nobilii de Putnok, pe toate moșiile lor (cf. Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, I, p. 72).

din 1351, care acorda stăpînilor de pămînt dreptul de a-și judeca supușii în cazuri de răniri, omoruri și incendieri¹⁰.

Nobilii, cu știrea și învoirea regelui, își puteau ridica turnuri și întărituri (*fortalitia*) cu bastioane și șanțuri, iar pentru obștea nobililor în fiecare comitat era rezervată cîte o cetate (*castrum*) pentru apărarea persoanei și bunurilor lor.

După moartea regelui Ludovic, marilor nobili li se oferă prilejul așteptat de ei, de a-și spori și mai mult puterea, economică și politică, de a-și exercita nestingheriți autoritatea, chiar și asupra puterii centrale. Anarhia feudală e din nou la ea acasă în regatul ungar. Împotriva reginei văduve Elisabeta o răscoală este organizată de Ștefan, fostul voievod al Transilvaniei, la care iau parte mai mulți nobili mari¹¹.

Anarhia continuă cu tot mai mare virulență împotriva fiicei lui Ludovic, Maria și a soțului acesteia Sigismund de Luxemburg, pe care marea nobilime îl neagă. Răzvrătirea ia asemenea amploare, încît se ajunge la „grele bătălii și războaie“ între armatele partidei sprijinitoare a lui Sigismund și a Mariei și ale partidei adverse; răzvrătiții își adunaseră „o armată uriașă și puternică“¹².

Pentru îndreptarea situației, regele Sigismund convoacă, după ce-și consolidează domnia, dieta la Timișoara în toamna anului 1397, la care au fost invitați cîte patru nobili mai înstăriți din fiecare comitat. Scopul principal al dietei era, ca, liniștind pe conducătorii nobilimii din comitate și ameliorînd contrastele dintre baroni, să legalizeze exploatarea tot mai grea a țăranilor în interesul întregii nobilimi. Față de încercările regelui Sigismund de a organiza apărarea țării, nobilimea și-a exprimat în dietă dorințele: țara trebuie apărată, dar fără vreun sacrificiu din partea ei; nobilii sînt datori să se ridice la arme într-un război de apărare (cei absenți putîndu-se răscumpăra cu bani), dar armatele nobiliare să nu fie folosite în afara țării. Adevărata apărare a țării este lăsată de nobi-

¹⁰ La 1391 regele Sigismund acordă nobililor din Transilvania, printr-un decret special, dreptul de a-și judeca ei înșiși iobagii și în cazurile de furt, incendiere, hoție și omucidere față de orășenii din Sibiu și de ceilalți locuitori din scaunele săsești, fără să aștepte judecata voievodului sau vicevoievodului (*Urkundenbuch*, III, p. 10—12).

¹¹ St. Katona, *Historia critica regni Hungariae*, III, Pest, 1782, p. 77—78.

¹² Ortvy T., *Temesmegye oklevéltár*, I, p. 147—150.

lime pe seama țăranilor, datori să dea un arcaș călăreț cu echipament ușor la 20 de gospodării iobăgești¹³. Deoarece o armată de arcași călăreți putea prezenta o primejdie pentru ea și de asemenea un sacrificiu material, nobilimea a făcut să fie zădărnicită aplicarea hotărârii dietei. Mai ales că regele Sigismund, în primii ani de domnie, a fost un simplu executant al voinței mării nobilimi.

Anihilarea prepotenței mării nobilimi, încercată de Sigismund prin ridicarea la situații politice și economice a unor consilieri străini, italieni și germani, în prima perioadă a domniei sale, a însemnat doar un paleativ. Dar a îndirjit marea nobilime ungară și mai mult, coalizându-se împotriva lui Sigismund sub conducerea cancelarului Kanizsai. Regele a fost arestat și închis împreună cu regina Maria. Țara este condusă de un consiliu regnicolar format din cancelarul Kanizsai, palatinul Bobek și judele țării Frank Széchy¹⁴. Un compromis s-a

¹³ T. Ortway, *op. cit.*, I, c.

¹⁴ Nicolae Bebek se găsea, la 1401, în tabăra prelaților și magnatilor care încheie o convenție cu Nicolae de Gara, banul Croației și Sloveniei cu privire la eliberarea regelui Sigismund. Între demnitarii acestei „ligi” era și episcopul de Oradea, fostul voievod al Transilvaniei Stibor, voievodul Transilvaniei în funcție, Nicolae de Ceacova și Nicolae de Marcsaly, comitele secuilor. (cf. Mályusz E., *Zsigmond-köri oklevéltár*, II, 1, p. 144—145). Conflictul continuă, fiecare „partidă” făcând eforturi de a atrage alți sprijinitori, făgăduindu-le răsplată. Cum făcea regele Sigismund în august 1403, când scria unor nobili din Transilvania să-i părăsească pe răzvrățiți și să se alăture credincioșilor săi, așteptându-i răsplata cuvenită. (Cf. Ortway T., *op. cit.*, I, p. 331—332). Sau voievozii Transilvaniei care scriau, în septembrie 1403, să se ridice împotriva „potrivnicilor” lor, anunțându-i în același timp că au încheiat un armistițiu de 15 zile cu regele Sigismund. (cf. Mályusz E., *op. cit.*, II, 1, p. 305). Printre necredincioșii regelui a fost și voievodul român maramureșan Balc, care a atras de partea sa mai mulți cnezi români maramureșeni, în timp ce alți cnezi români din Maramureș au rămas credincioși regelui. (Cf. I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, I, p. 127—128). Regele își respectă promisiunea, răsplătindu-și din belșug sprijinitorii și pe cei din 1389 și pe cei din 1403, cum făcea în 1393, când dăruiește nobililor de Albiș 12 moșii. (cf. „Történelmi Tár”, 1861, p. 125); la 1399, când voievodul Stibor obține șapte cetăți cu domeniile lor. (Cf. Wenzel G., *Stibor Vajda*, Budapest, 1874, p. 111—112); în octombrie 1403, când dăruiește unui credincios 13 moșii confiscate unor răzvrățiți din Banat și Bihor. (*Ibidem*, p. 311—312). Tot la 1403 Ioan de Marot, ban de Mačva e cinstit cu orașul Gyula și 42 de sate în comitatul Zarand și Békes, drept răsplată pentru credincioasele slujbe și vrednicile săvârșite. (Cf. *Codex diplomaticus patrius regni Hungaricæ*, II, p. 44).

realizat în cele din urmă între rege și marea nobilime: consilierii străini au fost îndepărtați, adversarii regelui iertați și dăruiți cu noi privilegii.

Se bucură de favoarea regelui și nobilii din Transilvania, cărora Sigismund le confirmă vechile privilegii, mai cu seamă cele dăruite de Ludovic de Anjou. Iar voievozilor, vice-voievozilor, comiților, vice-comiților, altor juzi și judecători li se atrăgea hotărît atenția să nu îndrăznească să le știrbească din privilegiile acordate¹⁵.

2. LUPTA PENTRU PUTERE DINTRE „LIGI“ ȘI „ORDINE“

Noua nobilime, creată în timpul Anjoueștilor, a reușit să-și formeze domenii uriașe, devenind periculoasă pentru puterea centrală chiar în ultima parte a domniei lui Ludovic. Dintre cele 1380 familii nobiliare, în fruntea ierarhiei feudale s-au ridicat vreo 30 de familii, care stăpîneau vreo 125 de cetăți și peste 3000 de moșii. Alte vreo 30 de familii nobiliare, de categoria imediat următoare, stăpîneau vreo 70 de cetăți și aproape 1500 de moșii. Puterea funciară a celor 60 de familii (30 din categoria întâia și 30 din a doua) întrecea cu mult puterea funciară a bisericii și chiar a regelui și a reginei, care împreună stăpîneau vreo 3000 de moșii. Ceea ce înseamnă că regele nu era decît „primul între egali“ (*primus inter pares*),

¹⁵ *Urkundenbuch*, III, p. 321—322. Regele răsplătește cu generozitate pe cei ce i-au rămas credincioși. Între aceștia Ladislau, comite de Timiș, care a participat la eliberarea reginei Maria, la eliberarea unor cetăți și districte ocupate de răzvrătiți, primește de la rege cetatea Șiria cu cele 5 sate aparținătoare, precum și 6 districte românești, care înseamnă zeci de sate, apoi Baia de Criș cu băile de aur și urbura. (Cf. *Documenta Valachorum*, p. 394—399). Ștefan Banul primește și el, pentru aceleași fapte, cetatea Cheresig și 17 sate ce-i aparțineau. (Cf. *Banffy család oklevéltár*, I, p. 434—435). Chiar și atunci cînd unii nobili sînt scoși înafara legii pentru fapte grave și pedepsiți cu moartea, răpirea bunurilor nu mai era o urmare de drept, ci numai dacă hotărîrea judecătorească se pronunța în acest sens și chiar și atunci bunurile copiilor nu puteau fi răpitate. (Cf. Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, I, p. 220—221).

WERBÖCZIUS
ILLUSTRATUS
SIVE
DECRETUM
TRIPARTITUM

JURIS CONSUECUDINARIII
INCLYTICÆ
REGNI HUNGARIÆ,

A MAGISTRO
STEPHANO DE WERBÖCZ

Jussu Regio, olim compilatum, Duo-
rum, & quod excurrit, Seculorum
usu roboratum :

Nunc primùm in Paragraphos distin-
ctum, & Notis, ac Observationibus Ju-
ridicis, in usum præsertim Tyronum,
illustratum.

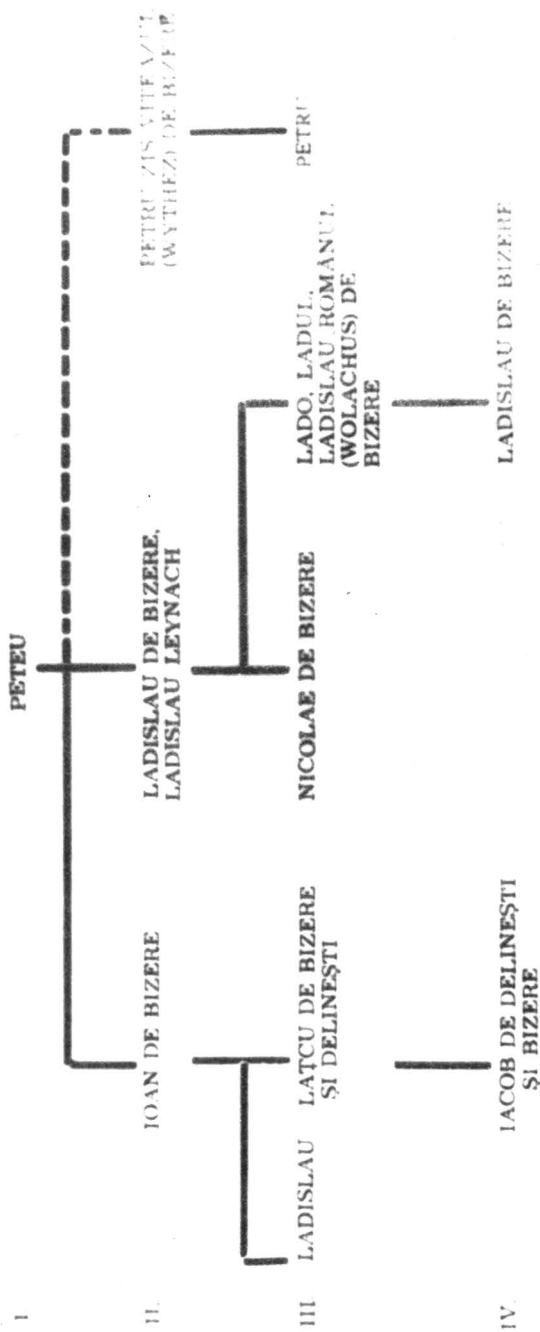

TYRNAVIÆ, Typis Academicis. 1740.

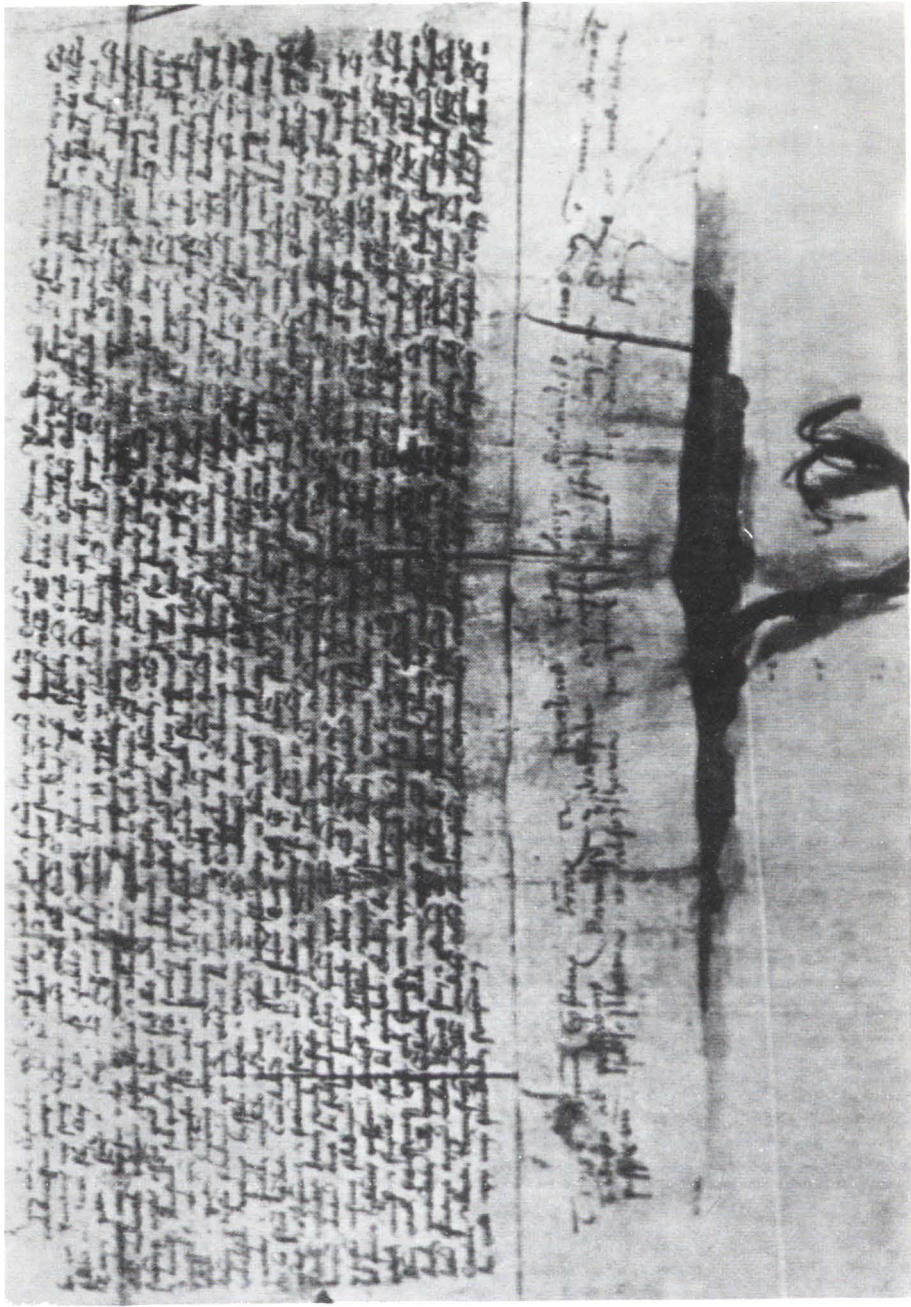

Regele Sigismund de Luxemburg (1440)

FAMILIA NOBILARĂ ROMÂNESCĂ BIZERE
(prima jumătate a sec. XV)

Genealogia familiei cneziale înnobilitate de Bizere

Actul de danie a lui Gheorghe Brancovici pentru Iancu de Huncdoara

dominat de acești mari nobili, așa cum s-a întâmplat în timpul luptelor pentru tron¹⁶.

Din rîndul acestei nobilimi făceau parte și cîțiva reprezentanți din Transilvania. Între care nobilii din Sîntioana și cei de Ibașfalău (Dumbrăveni) care dăruiesc unor vasali moșii și părți de moșii¹⁷. Tot în rîndul acestei nobilimi din Transilvania poate fi socotită și familia Szécsyi, care stăpînea vreo 100 de moșii, familia Ország, care stăpînea 95 de sate în comitatul Arad, familia Jáks cu 72 de moșii, familia Teleki cu tot atîtea, precum și alte familii.

În primii 40 de ani ai sec. XV, ca urmare a extinderii marilor proprietăți, s-a petrecut o mare schimbare în repartizarea proprietății funciare pe pături nobiliare. Proprietatea uriașă a baronilor, care spre sfîrșitul domniei lui Ludovic I stăpînea 20% din totalitatea moșiilor, pînă pe la mijlocul sec. al XV-lea ajunge să stăpînească 40%, în parte în detrimentul regelui, în parte a altor proprietari funciari. Proprietatea regală, care în timpul regelui Ludovic I reprezenta aproximativ 15% din totalitatea moșiilor, în curs de 60 de ani scade la 5%. În același timp, totalitatea moșiilor stăpînite de alți nobili decît baronii, scade cu aproape 2000 de sate. Cea mai mare pierdere o suferă nobilimea mică, formată din aproximativ 10.000 de familii, care alunecă spre sărăcie și care nu stăpîneau mai mult de un sat sau o parte a unui sat.

Pierderi însemnate suferă și nobilimea mijlocie, formată din 400—500 de familii, strîmtoară de cercul proprietății uriașe, și care stăpîneau în medie 4—10 sate. Nobilimea comitatensă ce stăpînea în medie 10—40 sate, eventual și cetăți, și-a putut apăra mai bine moșiile, dar era totuși amenințată de marea proprietate a baronilor, motiv pentru care începe să se ridice împotriva guvernării prin „ligi”¹⁸. Din rîndurile nobilimii comitatense se alege conducătorii organizației nobilimii mici și mijlocii, cu scopul de a-și apăra interesele față de prepotența baronilor. Dintre acești nobili de comitate fac parte fa-

¹⁶ *Magyarország története*, I, Budapeșt, 1957. p. 177—178, ed. II, Budapeșt, 1965, p. 233—234. Regretăm că n-am putut consulta noua sinteză de *Istoria Ungariei* apărută de curînd (vol. I—II).

¹⁷ *Urkundenbuch*, II. p. 491, 537—538. Situația aceluși „baron” al diecezei de Oradea, fostul voievod Ioan din Gyula, provenit la 1398, nu e ușor de definit din punct de vedere social-juridic.

¹⁸ *Magyarország története*, p. 177—178. 233—234.

milia Csáki, ce stăpînea, la 1425, vreo 67 de sate (moșii) în comitatul Bihor și Caraș, familia Báthory cu 51 de moșii în comitatul Satu Mare, familia nobililor de Nădlac cu cele 51 de moșii în comitatele Caraș și Timiș, familia Károlyi cu cele 45 de moșii, tot în comitatul Satu Mare, familia Toroczkaî stăpînitore a 43 de moșii în comitatul Turda, familia Barsai, care stăpînea 41 de moșii în comitatul Hunedoara, nobilii Csupor, cu 35 de moșii în comitatul Cluj, familia Erdély cu 33 de moșii în același comitat, familia Jakó cu 32 de moșii în comitatul Bihor, familia Suki cu 30 de moșii în comitatul Cluj, altă familie Erdély din comitatul Turda și familia Dezsöfi din comitatul Tîrnava cu cîte 26 moșii, familia Geröfi cu 25 de moșii, familia Mikola cu 24 de moșii, amîndouă în comitatul Cluj, familia Tamásfalvi cu 23 moșii etc.¹⁹

În această situație erau și mulți voievozi și cnezi români înnobilați din Maramureș²⁰, Hațeg, Caraș, Bihor și boieri din Țara Făgărașului.

¹⁹ *Magyarország története*, ed. I, p. 192, ed. II, p. 249—250. Este cit se poate de concludentă situația marilor și micilor domeniilor din comitatul Bihor din sec. XIV—XVI în raport de numărul „porților” plătitore de dare; Török 1218, Csáki 641, Telegdi 413, Bajoni 376, Szepesi 333, Drágfy 223, Toldi 202, Artand 140, Pető 137, Forgács 124, Zoljomyi 123, Sarkadi 110, Varkocz 108 și Báthory 102; Pázmány 82. Esztéry 78, Iszlav 76, Bocskai 74, Begecsi 62, Dersi 58, Székely 57; Percsi 41, Perusics 40, Büdi 35 1/2, Szelindi 32 1/2, Solymosi 31 1/2, Felegyházi 31, Vemery 30 1/2, Czibák 28 1/2, Vancsadi 28, Vécsei 26 1/2, Nadányi 26 1/2, Sarandi 26, Korlatovics 25, Kereki 23 1/2, Bornemisza 22 1/2, Illyei 21 1/2, Csiffy 19 1/2, Olaszi 19, Dobo 16, Teti 15 (Cf. Jakó Zs., *Biharmegye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940, p. 153—155, 190). Și de asemenea este tot atît de concludent tabloul ce ilustrează numărul moșiilor nobiliare în comitatele Transilvaniei în sec. XIV—XV: Timiș 390, Caraș 84, Cenad 232, Zarand 164, Arad 105, Solnocul de Mijloc 196, Crasna 64, Bihor 266, Satu Mare 169, Maramureș 148, Hunedoara 409, Cluj 565, Turda 409, Tîrnava 352 (Cf. Csánki D., *Magyarország földrajza*, vol. I—III, V). La 1471 un domeniu nobiliar era format din 100 așezări (97 sate și 3 tîrguri: 32 în comitatul Timiș, 16 în comitatul Csongrad, 30 în comitatul Arad, 17 în comitatul Caraș, și 4 în comitatul Keve (cf. Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, II, 1. p. 214—215).

²⁰ Conscriptiia întocmită nu mult după 1526 pentru comitatul Maramureș consemnează 943 „porți” (gospodării), stăpînite de 171 nobili. Majoritatea micilor nobili români stăpîneau cîteva sesii. Cei mai mari proprietari erau: regele cu 345 de porți (gospodării), văduva lui Gaspar Dragffi — 54 porți, Emeric Bolkay — 63 porți, Gheorghe Bolkai — 30 de porți. (Cf. Acsády I., *A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után*, Budapest, 1890, p. 29—31).

Capitulul episcopiei din Oradea se ia la întrecere cu nobilimea mijlocie cu cele 51 sate și jumătate de sate pe la 1374, diseminate în comitatele Bihor și Crasna, în districtul Suplac și în comitatele Zarand și Cenad; mai pretindea drept de proprietate asupra altor opt moși ajunse în mâini străine; alte șapte

moșii erau stăpînite în comun, capitlu și episcopie, iar alte șase sate de drept ale capitlului erau stăpînite de episcopie²¹.

De două ori mai mare era domeniul cetății Hunedoara la începutul sec. XVI: 6 târguri (Hunedoara, Hațeg, Margina, Mănăștur, Gladna și Bujor) și 109 sate.

3. CNEZI, VOIEVOZI, BOIERI ROMÂNI ÎN COMPETIȚIA „ORDINELOR“ („STĂRILOR“) PRIVILEGIATE

Reușesc să urce în ierarhia feudală unele familii voievodale și cneziale românești, ca urmare a colaborării cu puterea centrală, care le dăruiește sau le confirmă sate răpitate obștilor sătești: în Maramureș, Hațeg, Caraș, Bihor și în alte părți.

Înnobilările individuale de cnezi și voievozi români — între care cel dintîi cunoscut de documente pare să fi fost Stanislav fiul lui Sten (Stan) Maramureșanul, la 1326 înnobilat pe jumătate, adică cnez cu diplomă, căruia regele îi cedează unele venituri asemenea nobililor. Sporind mereu, pe la sfîrșitul sec. al XIV-lea încep să se generalizeze, încît documentele îi menționează colectiv, cum se întîmplă la 1376, în cazul nobililor români (*nobiles Olachi*) din districtul Mehadia. Pentru ca la 1432—1433 să fie cuprinși toți nobilii români din Transilvania (*nobiles Walachi partium Transylvanarum*). Putea, de aceea, asigura diploma din 1440, cu ocazia unor confirmări de danii pentru nobilii români, foști cnezi de Mîtnic, stăpînirea în liniște, așa cum își stăpîniseră alți nobili români moșiile. Situație confirmată de alt document, din 1440 „*sub illis modis, servitiis et conditionibus quibus alie possessiones wolachicales per aliasque reges Hungarie predecessores scilicet nostri consueverunt*“ și cu o formulă și mai dezvoltată, păstrată de un document din iunie același an: „*ac illis conditionibus et servitiis quibus alie possessiones wolachicales in dicto districtu (Banat) teneantur et pertinentur ac sub eisdem vigoribus quibus similes posses-*

²¹ Bunytay V., *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Oradea, 1886, p. 1—18.

*siones wolachicales per predecessores nostros reges conferre solite fuere*²².

Pătrunși în rîndurile nobilimii, descendenții cnezilor și voievozilor, acum nobili și ei, se comportă asemenea nobilimii din lumea feudală: cumpără, își însușesc pe căi ocolite moșii obștești sau ale altor semeni de-ai lor, obțin alte danii din partea regelui etc. Exemplele sînt numeroase, dintre care mai ilustrative sînt ale familiei Dragfiștilor și Dolheștilor maramureșeni, ce stăpînesc peste 150 de moșii în Maramureș, Ugoșca, Bereg, Satu Mare, Solnocul de Mijloc etc.²³, ale familiei Cindeștilor hațegani ce stăpînesc peste 40 de sate²⁴, ale fami-

²² A. A. Rusu, *Un formular al cancelariei regale din epoca lui Iancu de Hunedoara pentru nobilii români din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis”. XX, 1983, p. 159—164; C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 33—34.

²³ Petri M., *Szilágyi vármegye monografia*, II, p. 361—363. Cu o singură ocazie, Dragoș fiul lui Gyula, român „credincios” din Maramureș (*fidelis noster* (al regelui) *Olachus de Maramarusio*) este răsplătit cu șase sate românești ale regelui, ca danie nouă (*novae donationis... titulo*) și cu titlu nobiliar (*eo jure nobilitatis titulo*), cu care și stăpînesc moșiile alți nobili naturali, pentru faptele sale de credință, mai ales în „restaurarea țării Moldovei” (*in restauratione terrae nostrae Moldavanae*), readucînd la ascultare mari mulțimi de români răzvrătiți (*plures Olachos rebellantes... reducendo*). (cf. I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, I, p. 37; Hurmuzaki—Densusianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, 2, p. 61). Rînd pe rînd, timp de un secol, Balce și Drag. urmașii Dragoșeștilor și întemeietorii „dinastiei” Dragfiștilor, precum și urmașii lor sînt răsfățați cu danii peste danii care însușeau zeci de moșii: la 1392 cu 10 moșii românești (cf. Hurmuzaki—Densusianu, *Documente*, I, 2, p. 346); peste 2 ani cu alte 13 moșii (cf. *Documenta Valachorum*, p. 473—475); la 1402 cu 24 de moșii; (cf. I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 123—124); în 1491 cu șase moșii (cf. Hurmuzaki—Densusianu, *Documente*, II, 2, p. 320—321 etc., etc.). Autoritatea familiei Dragfiștilor rezultă și din faptul că la 1392 voievodul Drag și nu voievodul Transilvaniei sau castelanul cetății Hațeg, așa cum ar fi fost normal, arbitrează o înțelegere a schimbului de moșii dintre două familii cneziale din Țara Hațegului. Înțelegerea se realizează pe cîmpul de luptă, în ajunul unei bătălii. Să fi fost investit Drag cu autoritate militară asupra tuturor cnezilor români participanți la luptă? Altă dovadă privitoare la poziția preeminentă a Dragfiștilor în ierarhia nobiliară o constituie și formula din „intitulatio” folosită de membrii acestei familii la 1434: „Noi, doamna Iustina” (*Nos domina Iustina*), „Noi Ioan” (*Nos Joannes*), „Noi, Mihail” (*Nos Michael*) etc. Cf. I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 289.

²⁴ Cu un singur prilej, regele Albert dăruiește, la 1439, nobililor români din districtul Hațeg, Cindeștii de Rîu de Mori, șase moșii, drept răsplătă pentru vitejliile dovedite în luptele cu turcii (cf. Hurmuzaki—

liilor Ungur și Arca din aceeași Țară a Hațegului, care la 1473 stăpîneau o cetate cu întregul ei domeniu în comitatul Nograd, 44 de moșii în comitatele Dăbîca, Cluj și Turda, o cetate, un târg și 9 moșii în comitatul Timiș, un târg și 8 moșii în comitatul Hunedoara, ceea ce înseamnă în total 2 cetăți, 2 târguri și 61 de moșii; familia Zob stăpînea în același an 10 moșii în comitatul Nograd, 6 moșii în comitatul Hont, 5 moșii în comitatul Bihor, o moșie în comitatul Szabolcs, 13 moșii în comitatul Dăbîca, 5 moșii în comitatul Cluj, 7 moșii în comitatul Szomogy, în total 47 moșii²⁵, a Bizereștilor cărășeni, stăpîni a peste 30 de moșii²⁶. Și mai multe sate se pare stăpîneau nobilii de Duboz, ridicați din cnezimea cărășană, dacă la ieșirea din indiviziune a nepoților cnezului Dan sînt pomenite vreo 44 de moșii în comitatul

Densușianu, *Documente*, I.2, p. 653—655), completate cu alte șapte moșii la 1443, la 1496 cu alte nouă moșii, șapte jumătăți de moșii și trei părți de moșie (Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 378—379, II.3, p. 314—316). Familia de cnezi nobili de Rîu Bărbat stăpînea pînă la 1523 nu mai puțin de 33 sate și părți de sate. Iar Ioan de Ciula și Dimitrie de Densuș obțin la 1453, drept răsplată pentru vitejiile și jertfele aduse în războaiele cu turcii, șapte moșii și jumătăți de moșii sub aceleași condiții cu care s-au dăruit și alte moșii în districtul Hațeg. (cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 22—23). Familia cnezilor innobilăți de Singeorgiu și Sălaș stăpînea, în sec. XV, 18 moșii, iar altă familie cnezială innobilată, de Ciorna, cu o singură ocazie, la 1439 e confirmată în stăpînirea unui număr de 12 moșii (cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 649—651). La 1369 regele Ludovic de Anjou confiscă din cauza „trădării” moșiile și părțile de moșii ale fiilor lui Neacșu (*Nexu*), în număr de 16, pe care le donează familiei Himfy (Cf. Ortway T., *Temes vármegye és Temesvár város története*, IV, p. 108—109).

²⁵ Gr. Lazar, *op. cit.*, l.c.

²⁶ Regele Sigismund de Luxemburg dăruiește, la 1433, lui Ladislau de Bizere, cavalier al Curții regale, 14 moșii și părți de moșii în districtul Caransebeș. (Cf. *Documenta Romaniae Historica*, D., I, p. 307—309). Cu 10 ani mai tîrziu, i se confirmă lui Nicolae de Bizere, 5 moșii românești (*possessiones Valachicales*). (Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 710—711). La 1495 familia Bizere stăpînea 24 de sate în districtele Caransebeș și Bîrzava (Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 368—370). Iar românii, (*Walachi*) nobili de Ciorna sînt introduși, la 1439, în stăpînirea a 11 moșii din districtul Mehadieș, cu drept de stăpînire asemenea altor nobili români (*walachi nobiles*) (Pesty Fr., *A szörenyi bánóság és Szörényi vármegye története*, III, p. 36—39). Și de asemenea regele Matia Corvinul dăruia, tot 11 moșii, la 1480, lui Ladislau Fiat de Ermenes (*Ibidem*, p. 88—93).

Caraș²⁷. Sau nobilul Ștefan Moga, așezat de palatinul Ștefan Báthory, la 1523, ca voievod în toate satele ce țineau de târgul Baia de Criș²⁸.

Alte familii voievodale și cneziale sînt răsplătite pentru vredniciile lor cu diplome regale de întărire în cnezatele pe care înainte le conduceau în calitate de reprezentanți ai locuitorilor din cnezatul respectiv. Așa cum se precizează în Diploma regelui Ludovic I, din 28 iunie 1366, în care mărturia fiecărui cnez „întărit în cnezatul său printr-o scrisoare regească (...) să fie socotită ca a unui adevărat nobil“, cîtă vreme mărturia unui cnez de rînd valora doar cît a unui jude sătesc²⁹. Și procesul de innobilare, individuală și colectivă, a cnezilor și voievozilor români continuă fără oprire. Pentru ca mijlocul sec. al XV-lea să ne ofere un exemplu concludent cu privire la privilegiile acordate tuturor nobililor și cnezilor români din cele 8 districte privilegiate din Banat, căroră regele le confirmă pentru totdeauna privilegiile, libertățile și drepturile, primindu-i și socotindu-i „pe numiții nobili români în rîndul adevăraților nobili“ (*nobiles Walachos instar ceterorum nobilium*)³⁰.

Cea mai spectaculoasă ascensiune dintre familiile românești cneziale o realizează huniadeștii. De la 1409, cînd Voicu, *cavaler* al Curții regale și fiul său Ioan obțin domeniul Hunedoara, pînă la Matia Corvinul, rege al Ungariei, frații Iancu și Ioan

²⁷ Pesty Fr., *Krassó vármegye*, I, p. 429—433. În Banat, la sfîrșitul sec. al XV-lea existau 549 stăpîni de moșii, dintre care un mare număr erau cnezi și voievozi români, unii innobilăți. În comitatul Timiș, de exemplu, din 290 stăpîni de moșii 104 erau de origine românească, între care: Bizereștii, Ciorneștii, Deseștii, Gamanestii, Gîrleştenii, Racoviștii, Holodeștii, Măcicășeștii, Zaicheștii etc. (Cf. Csánki D., *Magyarország földrajza a Hunyadiak korában*, II, p. 51). Familia boierească din Țara Românească, Țârna, așezată în Banat este „răsplătită“ la 1359, cu 15 moșii (cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 60.

²⁸ Șt. Pascu și Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului*, II, p. 127—128.

²⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 120. Peste 10 ani, regele Ludovic acordă românilor (*Olachorum*) Surian, Bogdan, Dumitru, Toma și Blasiu, fiii lui Raicu (Rayk) moșia Balvașnița, confiscată de la Ladislau, fiul lui Lehoci (Lekoch) care, părăsind credința, a fugit în Țara Românească; donatarii obțineau aceleași drepturi de stăpînire cu care stăpîneau moșii ceilalți nobili români (*caeteri nobiles Olachi*) în districtul Mehadia. (Cf. *Documenta Valachorum*, p. 265).

³⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 92—93.

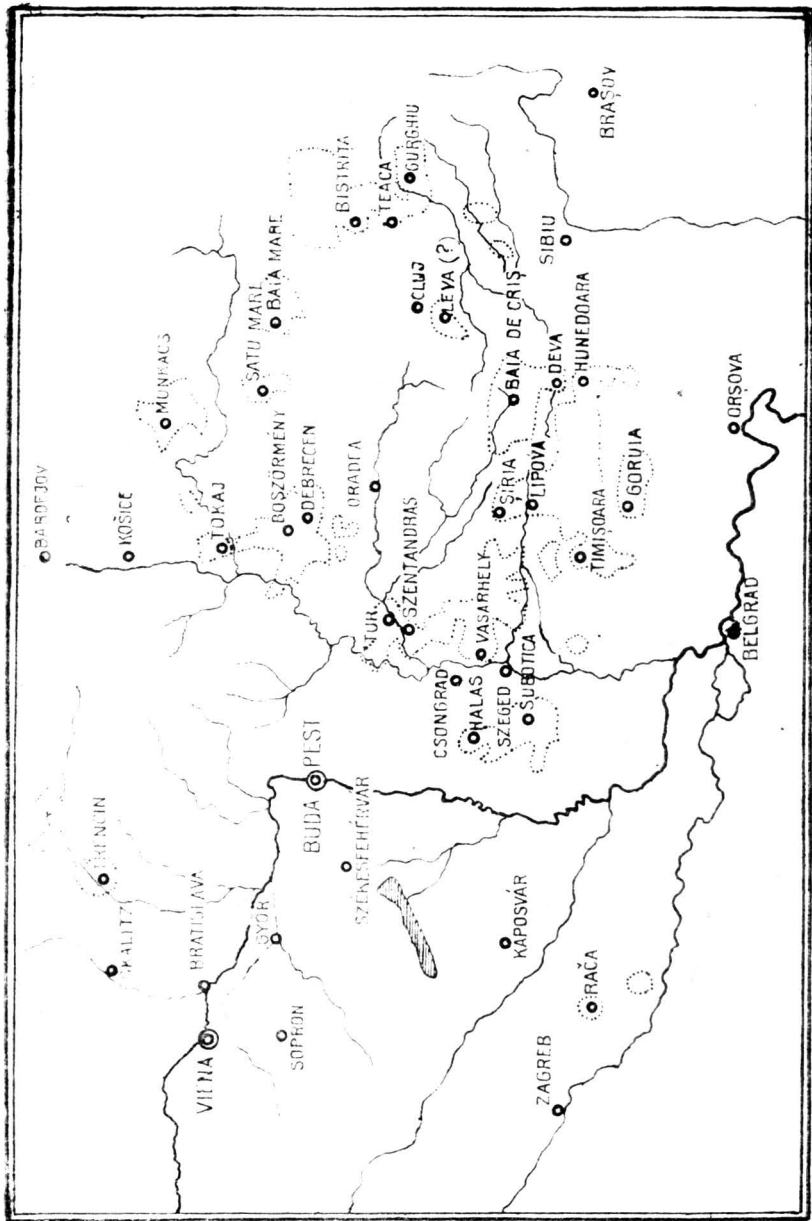
de Hunedoara, apoi Iancu singur și după aceea Matia Corvinul urcă treaptă cu treaptă, pînă în vîrfurile piramidei sociale, cu fiecare urcuș sporindu-și moșiile și puterea politică și economică³¹.

O situație aparte în lumea feudală a Transilvaniei aveau boierii fâgărășeni. Erau stăpîni de moșii de danie, devenite moșii ereditare cu obiceiuri de moștenire specifice. Boierii fâgărășeni s-au format, ca și în alte „țări“ românești, prin pătrunderea unor cnezi și voievozi în rîndurile clasei nobiliare, pe baza unei diplome acordate de puterea centrală, însoțită de o danie de moșie sau părți de moșie. Numele de boieri a acestor cnezi și voievozi înnobilați, dovedește începuturile acestei pături sociale în timpul cît Țara Făgărașului făcea parte din Țara Românească. Exceptînd dania din 1372 a domnitorului muntean Vladislav-Vlaicu pentru magistrul Ladislau de Dobca, ruda sa, un nobil de pe treapta superioară, care-și sporește domeniul cu 5 „moșii“ răpite obștilor satești³², cea dintîi înnobilare însoțită de danie, dintre cnezii și voievozii fâgărășeni este din anul 1400, cînd Mircea cel Bătrîn, domnul Țării Românești, întărește boierilor săi Micul și Stoia stăpînirea jumătății satului Mîndra³³. Este o danie caracteristică cnezilor și voievozilor români înnobilați și, ca urmare, întăriți în stăpînirea satelor pînă atunci obștești, care, prin actul de danie devin moșii ale noilor nobili. De la această dată, daniile și „întăririle“ sporesc an de an și odată cu acestea și boierii desprinse din rîndul cnezilor și voievozilor. Beneficiarii acestora devin nobili sau boieri (*boerones*) ai Țării Românești, din care făcea parte și Țara Făgărașului, cum precizează un act de danie al aceluiași domn muntean, dintre 1400—1418,

³¹ Din nenumăratele danii, menționăm, pentru ilustrare, dania din 1440 acordată de regele Vladislav fraților Iancu și Ioan, fiii lui Voicu de Hunedoara, bani de Severin, drept răsplată a vitejiilor dovedite în luptele cu turcii, patru moșii în comit. Hunedoara și una în comit. Timiș, împreună cu satele, ținuturile și cnezatele lor. Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 664—665). La 1444 Gheorghe Brancovici, despotul Serbiei, dăruiește lui Iancu de Hunedoara și fiilor săi o cetate, cinci tîrguri și 7 districte cu zeci de sate. (Cf. *Documenta Romaniae Historica*, D. I, p. 379—382). La 1453 regele Ladislau dăruiește lui Iancu de Hunedoara orașul Bistrița și 21 de sate etc.

³² P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I, *Documente interne (1369—1490)*, p. 33—35.

³³ *Ibidem*, p. 65—67.

Domeniul lui Iancu de Hunedoara. (După Elekes L.)

pentru Stanciu Egumenul și fratele său Călin, „nobili ai țării noastre“ (*regni nostri nobiles* sau *boerones*)³⁴. Este concludentă, pentru înțelegerea procesului de ridicare în rîndul boierilor a unor voievozi făgărășeni, întărirea, de către domnul muntean Vlad Dracul, la 1437, pe seama boierului Stanciu și a fratelui său Roman, a satelor Voievodenii Mari și Voievodenii Mici³⁵. Sporirea și întărirea boieriei făgărășene merg în același pas, iarăși în mod asemănător cu evoluția spre marea nobilime a unor familii voievodale și cneziale din Maramureș, Țara Hațegului, Caraș etc. Dania din 1473 a domnului muntean Radu cel Frumos este concludentă: familia jupanului Stoica Naneș obține mai mult de 13 sate și 3 munți³⁶.

Noii stăpîni ai Țării Făgărașului, regii Ungariei sau unii nobili mari, întăresc daniile mai vechi, ale domnilor Țării Românești, în formule identice de întărire a cnezilor și voievozilor înnobițați înainte, „care de drept și din vechime țin de boieronatul acestei țări, de drept după lege“ (*de jure et ab antiquo ad Boieronatum lege huius terrae adtinerent concernerent*). Se formează, astfel, boieria (*boeronatus*), „ordine“ sau „stare“ nobiliară de rînd, boieri-nobili (*boyerones nobiles*) vechi (*antiquiores* sau *originarii*) și mai noi (*recentiores*)³⁷.

Și asemenea membrilor acestui „ordin“ sau acestei „stări“, boierii și urmașii lor se bucură de scutiri de dijmă față de puterea centrală (*nec ipsimet praefati, nec posteritatem ipsorum ulli contributioni subsint*), din oi, din porci, din stupi, din vie și altă slujbă (*alio servitio*)³⁸. Și tot asemenea nobilimii, unii boieri obțin privilegiul de imunitate (*immunitatum nobiliorum*), cum obține la 1441 boierul Teodor și frații săi. Și asemenea acestuia, erau supuși unei gloabe mai mari pentru crima de

³⁴ *Ibidem*, p. 84—85.

³⁵ *Ibidem*, p. 173—176.

³⁶ *Documente privind istoria României, B, Țara Românească (1247—1500)*, p. 148—150.

³⁷ I. Pușcariu, *Fragmente istorice. Despre boierii din Țara Făgărașului*, IV. Sibiu, 1907, p. 94—95.

³⁸ În traducerea de epocă, un privilegiu de scutire conținea formula: „și de toate slujbele, și de dări, și dijmelle cîte le vor afla întru tot ținutul țării... să se odihnească ei de dijmă, de oi și de vămuitul porcilor, de dijmă de grîu și de vinăricie și de stupi și de vadure și de în apă“. *Documente privind istoria României, B, Țara Românească (1247—1500)*, p. 67. Cf. D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în „Anuarul Inst. ist.“ Cluj, VI, 1963, p. 161—180.

omucidere decît țărani. Astfel, pînă la 1508 boierii vinovați de omucidere, sufereau pedeapsa (*homagium* sau *homicidium*) de 66 fl., care prin statutele Țării Făgărașului din 1508 se reduce la jumătate, la 33 fl., pe cînd a țaranului e redusă de la 33 fl., la 25 fl.

Erau boieri, proprietari de moșii dăruite cu scutiri și privilegii, cu imunități asemenea nobililor, constituiți în „ordine“, ordinul boierilor (*boieronati*), cu supuși obligați la sarcini iobăgești față de stăpînii lor. Asimilarea boierilor cu nobilii este făcută chiar de oficialitatea Țării Făgărașului. Mailat Românul, era de mai multe ori numit nobil și totodată boier (*fideli nostro nobili Maylad Wolacho, boyaroni videlicet nostro de Komana*). Nobili și boieri (*nobiles et boerones*) erau numiți și alți membri ai clasei dominante făgărășene (*nobilis Opres Kluche boiero noster*). Boieronatul învestește caracter de instituție administrativă și judecătorească (*officium boieronatus*) asemenea cnezatului sau voievodatului de pe domeniile cetăților sau chiar de pe ale marilor feudali, cu boieri care judecau împreună cu 12 boieri jurați. Era o boierime ce mai păstra multe din caracteristicile cnezilor și voievozilor, cărora li s-au adăugat atribute nobiliare, îmbinare din care a rezultat boieria făgărășeană. Originea boieriei din Țara Făgărașului din cnezimea de odinioară se păstrează multă vreme, secole de-a rîndul. Încă și în sec. al XV-lea și prima jumătate a celui următor, în fruntea satului se alegea un „boier“ (*jude*), cu atribuțiuni fiscale și judecătorești, și, în anul respectiv, boierul era scutit de dare. Dacă se întîmpla ca un boier să moară în anul boieronatului, fiii sau urmașii lui erau datori să lase castelanului un cal înșeuat, iar dacă nu avea, trebuia să-l cumpere sau să dea trei florini. Această obligație sporoste asemănările dintre boierii făgărășeni și voievozii și cnezii din alte părți ale Transilvaniei, datori, cei cu obligații militare dintre ei, să-și lase calul stăpînului feudal. Și de asemenea obligația boierilor făgărășeni, a cnezilor și voievozilor transilvăneni de a-i lăsa, la moarte, calul stăpînului feudal, confirmă identitatea unor instituții ale românilor din Transilvania cu ale celor din Țara Românească, unde cnezii erau și ei obligați de a lăsa la moartea lor domnitorului un cal. Obligație confirmată de documentele vremii, cum este, de pildă, actul de danie din 1487 al lui Vlad Călugărul pentru minăstirea Sna-

gov, căruia-i dăruiește „caii de la cnezii din acel județ, al Brăilei, care se cad să fie domnești, de la cnezii care mor.”³⁹

Evoluția boieriei făgărășene seamănă și ea cu a cnezimii: o mică parte urcă în ierarhia feudală, de obicei la marginea de jos, uneori la treapta mijlocie, rareori înspre vârful ierarhiei. Mulți coboară în rîndurile țărănimii, fie că-și păstrează numele de boieri, fie că și-l pierd, mulțumindu-se cu cel de român (rumîn)⁴⁰.

*

4. PRIMORII SECUI ȘI GREAVII SAȘI

Rîndurile nobilimii sporesc, în sec. al XIV-lea mai ales și în prima jumătate a celui următor, prin pătrunderea în sinul ei a elementelor suprapuse dintre secui, fruntașii (*primores*) mai înstăriți (*potiores*), „bătrini“, distinșii (*seniores*), stăpînii (*maiores*) care se transformă în feudali propriu-ziși. Prin diferite mijloace și pe diferite căi: daruri din partea puterii centrale, răsluirea pămînturilor obștilor, aceștia ajung proprietari de moșii și de domenii chiar, feudali adevărați, la început de rang mijlociu, apoi, unii dintre ei urcînd spre vârful primădiei feudale. Secuii fruntași acaparează și monopolizează dregătorile, secuii de rînd fiind îndepărtați de la funcții.

O situație intermediară între fruntași și secuii de rînd ocupă călăreții secuiei (*equites, primipili*), un fel de „cavaleri“. Era o pătură socială neomogenă: unii, îmbogățiți intră în rîndurile fruntașilor secuiei, adică a nobilimii, alții, sărăcind, îngroasă rîndurile secuilor de rînd. Este o evoluție asemănătoare cu a cnezilor români. În urma plingerii lor, regele Matia Corvinul a stabilit, la 1473, conscrierea separată a primipililor de a pedestrașilor și modalitatea trecerii dintr-o categorie în alta. De atunci înainte primipilii nu puteau fi trecuți în rîndurile țărănilor secuiei decît în cazuri bine justificate, în pre-

³⁹ Documente privind istoria României, B, Țara Românească, veac. XIII—XIV, p. 187.

⁴⁰ D. Prodan, *op. cit.*, p. 185—193.

zența voievodului și a comitelui secuilor, iar pedestrașii nu puteau fi ridicați în rindurile călăreților, numai dacă aveau o moștenire de trei „sorti“ de pământ⁴¹.

Potrivit hotărârii dietelor din 1533 și 1545 existau trei categorii de călăreți secui: 1. cei cu trei „sorti“ sau cu o avere de peste 50 fl; 2, cei cu două sorti sau cu o avere de peste 12 fl. și 3. cei sărăciți.

*

În societatea secuiască stratificarea social-juridică începuse încă în sec. al XIV-lea. Cele trei pături: secuii frunțași, soldații călăreți și soldații de rînd, reprezintă trei categorii social-juridice într-o fază incipientă. La acestea se referă caracterizarea cuprinsă într-un document din 1339: cele trei neamuri secuiești (*tria genera siculorum*)⁴². Chiar înainte de această dată unii soldați secui au obținut, în teritoriile comitatelor, moșii cu drepturi nobiliare. Dar frunțașii secui rămași în scaune nici la mijlocul sec. al XV-lea nu reușiseră să-și transforme situația privilegiată într-o „stare nobiliară“ propriuzisă, dar strădaniile în acest scop continuă cu și mai multă perseverență, amestecîndu-și proprietățile din comitate cu cele din scaune.

Strămutîndu-și iobagii de pe moșiile din comitate pe moștenirile din scaune, a pătruns în scaune și dreptul de danie al regelui (*ius regium*), contribuind și acesta la destrămarea vechilor relații bazate pe legăturile de sînge.

Procesul stratificării societății secuiești se manifestă și în excluderea secuilor de rînd din instanțele judecătorești. Căci cu toată reglementarea judecătorească din 1466, care cuprindea dispoziția ca două treimi din membrii scaunelor de judecată să fie aleși dintre secuii de rînd, pentru apărarea acestora în cazul în care „frunțașii ar vrea să readucă și să mențină comunitatea secuilor de rînd în servitutea de mai înainte⁴³, privilegiul regelui Vladislav II, din 1499, și adunarea secuilor din 1505 nu mai pomenesc participarea secuilor de rînd la scau-

⁴¹ Szádeczky Kardos L., *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest, 1927; A. Pál Antal, *Organizarea socială a secuilor în sec. XIV—XVII*, în *Culegere de referate*, vol. II, București, 1974, p. 64—66.

⁴² *Székely oklevéltár*, I, p. 41, 220.

⁴³ *Idem*, III, p. 83, 86.

nele superioare de judecată, formate exclusiv din *primori* și *primipili*⁴⁴.

Se vînd, se cumpără, se zălogesc funcții și titluri de *primipili* în comunitatea secuilor în această perioadă de transformări social-juridice în societatea secuiască. Se răscumpără cu titluri de *primipili* omucideri, se donează *primipilate* bisericii⁴⁵.

În frământările cauzate de sistemul social-politic al „stărilor“, societatea secuiască suferă și ea mutații importante, ca urmare a destrămării relațiilor gentilice. Societatea secuiască evoluează spre feudalism, dar nu se integrează cu totul în sistemul feudalo-iobăgist, ci-și mai menține unele particularități proprii. Puterea centrală nu a forțat lucrurile, deoarece era interesată în sprijinul secuilor împotriva invaziilor turcești. Regele Matia Corvinul apăra pătura mijlocie a secuilor împotriva abuzurilor frunțașilor, care urmăreau subminarea rînduiei sociale tradiționale, bazate pe cele trei stări. Pentru apărarea intereselor păturii mijlocii, importantă din punct de vedere militar, puterea centrală a hotărît înscrierea în liste separate a călăreților și a pedestrașilor și a interzis frunțașilor secui să modifice statutul celor cuprinși în conscripție. Matia a permis unele schimbări în situația păturii superioare numai cu consimțămîntul voievodului, cu condiția ca persoana respectivă să dispună de situația materială necesară pentru integrarea ei într-o pătură superioară. A mai permis puterea centrală păturilor mijlocii să deposedeze de întreaga avere pe frunțașii secui ce săvîrșeau silnicii⁴⁶. Sărăcimea secuiască neinteresînd-o, puterea centrală nu se mai ocupă de ea, ci, se pare, a lăsat-o la bunul plac al frunțașilor.

În lupta dintre puterea centrală și frunțașii (*primores*) secui pentru aservirea țărănimii, *primipili*, amenințați și ei de același pericol de a fi aserviți, au jucat un rol important în sprijinul țărănimii și împotriva frunțașilor. Din această luptă, victorioși au ieșit însă *primores*. Ceea ce se reflectă și în hotărîrile adunării provinciale din 1535, care nu mai recunoaște statutul de *primipili* decît secuilor care slujesc la oaste cu doi cai. Cei mai săraci dintre *primipili*, dar care dispun de o

⁴⁴ *Idem*, VIII, p. 172. 177—178.

⁴⁵ *Idem*, I, p. 307; VIII, p. 172, 177—178. 219.

⁴⁶ S. Jakó, *Evoluția societății la secui în sec. XIV--XVI*, în *Răscoala secuilor din 1595—1596*, București, 1978, p. 33.

avere mișcătoare de cel puțin 12 fl., sînt socotiți secui „de stare inferioară“ (*siculi inferiores*). Pe aceștia doar slujba militară călare îi apără să nu decadă la starea secuilor de rînd⁴⁷.

Nobilimea (frunțașii) secuilor, ieșind biruitoare din emulația cu puterea centrală, la sfîrșitul sec. al XV-lea și începutul sec. al XVI-lea obține privilegiile din partea acesteia scutind-o de dări, asemenea nobililor, obligată doar la serviciul militar pentru apărarea țării, deoarece cel ce nu slujește la oaste nu poate fi nobil. Un alt privilegiu obținut de frunțași a fost cu privire la bunurile celui condamnat pentru infidelitate, și care bunuri revenind regelui, acesta nu le putea dona decît unor secui sau unor persoane ce trăiesc între secui⁴⁸.

*

Un proces asemănător se petrece și în rîndul frunțașilor sași, a juzilor (*judices*) și a greavilor (*greven*). Dacă această pătură superioară a societății săsești nu reușește să se transforme într-o feudalitate propriu-zisă în scaunele săsești, reușesc acest lucru frunțașii sași din comitate sau cei ce obțin, prin danii regale, moșii în comitate și, ca urmare, titluri nobiliare.

Rolul greavilor sași se aseamănă în multe privințe cu al cnezilor și voievozilor români. În timp ce unii greavi apără, pînă tîrziu, interesul obștilor, alții se străduiesc să se ridice deasupra acestora, urmărind să și le aservească.

În perioada feudalismului dezvoltat, unii sași vor reuși să pătrundă în rîndurile păturii mijlocii a nobilimii, obținînd danii regale drept răsplată a unor servicii, îndeosebi militare. Încă în diploma din 1291, care cuprinde privilegiile nobilimii din regatul ungar, sînt menționați sașii ardeleni, proprietari de moșii, care trăiesc după obiceiul nobililor (*saxones Transilvani praedia tenentes et more nobilium*)⁴⁹.

Prin danii obținute din partea regilor ungari, apoi prin cumpărări și schimburi greavii ajung în stăpînirea unor sate în afara teritoriului privilegiat. Între alte exemple, este concludent cel al greavilor din Cîlnic, care devin nobili adevărați, iar prin relații de căsătorie cu nobilimea maghiară

⁴⁷ *Ibidem*, p. 35—37.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 35.

⁴⁹ *Urkundenbuch*, I, p. 175.

și vor spori domeniile⁵⁰. În prima jumătate a sec. al XV-lea, nobilii din Cîlnic au renunțat de bunăvoie la funcție, deoarece nu au reușit să-și supună obștea.

Din aceleași motive, de împotrivire a obștii, greavii din Roșia sînt nevoiți să încheie, la 1411, o înțelegere cu obștea, pe baza căreia țăraniii obțin dreptul de a-și construi o moară proprie, fiind obligați însă să plătească greavului un sfert din veniturile morii. În 1411 greavii din Roșia sînt numiți *legales comites*, cu toate că nu erau nobili, asemenea celor din Cîlnic.

Unii greavi ocupă, timp îndelungat, funcții și titluri de *comes*. Se manifestă tendința de a transmite funcția de greav și averea (*Erbgräfen*), iar stăpînirea unor mori de greavi poate fi un argument în sensul unui monopol de caracter feudal⁵¹. Din sec. XIV—XV se cunosc cîteva cazuri de alegere și de destituire a unor greavi și de numirea altora în locul acestora prin hotărîre regală, împotriva obștilor⁵². Locul greavilor e luat treptat, din sec. al XV-lea, de conducătorii orașelor ce exercită atribuțiuni și în satele ajunse sub stăpînirea acestora.

*

Înțelegerea de la Căpîlna, din 16 septembrie 1437, constituie dovada evidentă a existenței stratificării de caracter feudal a societății secuiești și, în parte a celei săsești la acea dată, a solidarizării elementelor feudale secuiești și săsești cu nobilimea transilvană. „Nobilii țării“, împreună cu sașii (frunțașii lor) din cele șapte plus două scaune săsești și cu cei din Bistrița și de asemenea cu cei din toate scaunele secuiești (frunțașii acestora) au făcut o „unire frățescă“ sub jurămint

⁵⁰ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății românești*, în *Studii de istoria naționalităților conlocuitoare și a înfrățirii cu națiunea română. Naționalitate germană*. București, 1976, p. 102.

⁵¹ La 1316 greavul Daniel din Cîlnic avea mori în satul dispărut Alba Ecclesia de lângă Miercurea Sibiului; la 1411 o moară stăpîneau greavii din Roșia (Sibiu), iar la 1423 este menționată moara greavului din Medias. Acesta a interzis chiar locuitorilor folosirea morii sale, împiedicîndu-i, însă, să-și construiască moară proprie. (Cf. Th. Năgler, *op. cit.*, p. 101).

⁵² *Ibidem*.

de a apăra țara împotriva tuturor celor ce o vor ataca, de orice condiție ar fi acei dușmani și de a fi legați nedespărțiți unii de alții⁵³.

*

5. INTĂRIREA „ORDINULUI“ NOBILIMII MIJLOCII

După pierderea luptei de la Varna din 1444, în Ungaria reizbucnește anarhia feudală. Puternicii baroni guvernau fără lege. Țara este împărțită în ținuturi, potrivit cu puterea „Ligilor“. Menținerea „ordinei“ era încredințată căpitanilor, în timpul cărora s-au permanentizat luptele interne. „Legea animalelor sălbatice guvernează țara. Nimic nu este sigur decât faptul că și fratele este dușman“, scria umanistul Ioan Vitéz⁵⁴. Iar umanistul Silviu Enea Piccolomini (Papa Pius II) adaugă observația că „statul maghiar s-a cutremurat, s-a nimicit [...] s-a desfăcut în părți, iar între părți abia există vreo legătură“⁵⁵.

Anarhia mării nobilimi prepotente submina din interior independența Ungariei. În același timp, guvernarea baronilor și căpitanilor amenința însăși existența țării, precum și a nobilimii mici. Ca urmare „ordinea“ încep să se unească în vederea luptei pentru schimbarea sistemului de guvernare. Nobilimea de rînd participă în tot mai mare măsură la dietele țării. Din 1445 devine obișnuită și participarea reprezentanților principalelor orașe. Astfel dietele pot lua hotărîri în favoarea nobilimii mici și în parte a orășenilor.

„Ordinea“ se adună în jurul lui Iancu de Hunedoara, care, singur dintre căpitani, a făcut rînduială în teritoriile încredințate lui spre administrare. „Ordinul“ nobilimii mijlocii, ce năzuia la putere, forma „partida“ lui Iancu de Hunedoara, care se situează în fruntea luptelor pentru frînarea anarhiei. Acestei „partide“ li s-au alăturat toți cei ce doreau îmbunătă-

⁵³ *Urkundenbuch*, IV, p. 639—640; Șt. Pascu, *Bobilna*, ed. II, București, 1963, p. 169—172.

⁵⁴ *Magyarország története*, ed. I, vol. I, p. 186.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 187.

țirea situației publice, fără răsturnarea raporturilor feudale. Sub presiunea acestora, dieta din 1447 hotărăște schimbarea sistemului de guvernare, desființarea „căpitanatelor” și a Ligii baronilor. Un guvernator, în persoana lui Iancu de Hunedoara, guvernează țara pînă la alegerea regelui. Hotărîrea dietei din 1447 înseamnă biruința „ordinelor” și nașterea formei de guvernare prin reprezentanții acestora.

Baronii au încercat să anihileze hotărîrile dietei din 1447, dar dieta din anul următor întărește hotărîrile celei dinainte: întărirea autorității guvernatorului și scăderea puterii baronilor și a ligii acestora. Sprijinind orașele și sprijinindu-se pe orașe, puterea centrală se întărește. În același fel și cu același scop puterea centrală susține libera strămutare a iobagilor.

În timpul domniei regelui Ladislau însă nobilimea își sporește din nou puterea. Alte privilegii sau confirmări de privilegii o dovedesc. Ca de pildă cel din 1457, care confirmă pe seama tuturor nobililor și a oamenilor de altă stare socială stăpîni de moșie din Transilvania (*universorum nobilium ac alterius status possessionatorum hominum partium nostrarum Transilvanarum*) toate libertățile, drepturile și obiceiurile de care s-au bucurat în timpul regilor dinainte⁵⁶.

Pentru a-și asigura veniturile și pozițiile politice, nobilimea mică și mijlocie, ordinele ce le reprezentau, erau interesate în consolidarea puterii centrale pentru anihilarea puterii ligii baronilor.

Vremea domniei lui Matia Corvinul, de peste 36 de ani, se poate împărți în două perioade din acest punct de vedere: prima, pînă la 1465, înseamnă consolidarea puterii regale cu sprijinul ordinelor, inclusiv al orașelor și al intelectualilor și desființarea ligii baronilor; a doua înseamnă manifestarea tendințelor absolutiste și de consolidare a rezultatelor realizate în prima perioadă.

Organizarea societății pe stări tindea să separe stările unele de altele prin delimitări clare, dar mai ales nobilimea de categoriile și păturile de oameni liberi, nenobili. În 1467 însuși regele Matia Corvinul, care s-a sprijinit pe nobilimea de rînd împotriva noii nobilimi, intenționa să scutească mai departe de dări numai pe nobilii adevărați, mai înstăriți, nu însă și elementele libere condiționare, pe iazigi, cumani și pe nobilii

⁵⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 91.

provinciali din Slavonia⁵⁷. Această politică se explică prin faptul că, după opinia puterii centrale, o nobilime de rînd independentă din punct de vedere material și în stare să suporte sarcinile îi putea fi un aliat util și un element de echilibru în viața politică.

Influența nobilimii de rînd sporește în comitate. În același timp, pentru cîștigarea sprijinului ei, se acordă orașelor privilegii importante. Mai întîi orașelor săsești, apoi și celorlalte⁵⁸. Se conturează concepția potrivit căreia „gloria regilor o constituie mulțimea popoarelor, iar podoaba și tăria țărilor constă în bogăția orașelor“. Se constituie, astfel, și orașele și locuitorii lor în „ordine“. Organizarea și funcționarea instanțelor judecătorești miniere sînt semnele constituirii și a orașelor miniere în ordine.

O altă măsură în sprijinul consolidării statutului de ordine este interzicerea ocupării funcțiilor prin moștenire și ocuparea acestora prin alegere, începînd cu cele locale și pînă la cele regnicolare. Vice-comitele comitatului, conducătorul de fapt al acestuia, nu mai este numit de comite, ci ales de nobilii comitatului, cu aprobarea și apoi confirmarea regelui⁵⁹.

După moartea regelui Matia, marea nobilime, baronii, prepozența cărora a fost temperată de energicul rege, reîncep lupta pentru putere, împotriva autorității centrale. Iar lupta pentru tron după moartea lui Matia a oferit o bună ocazie baronilor de a-și reface autoritatea, sub pretextul restabilirii „vechilor libertăți“ după „constrîngerea și asuprirea“ din timpul domniei lui Matia. Fiecare din cei patru candidați la tron își avea „partida sa baronală“.

La alegerea noului rege, deși nobilimea de rînd s-a prezentat masiv, circa 9—10.000 persoane, conducerea dietei a

⁵⁷ Mályusz E., *A magyar társadalom a Hunyadyák korában (A hűbériség és rendiség problémája)*, în *Máthyás király emlékkönyv*, Budapest, f.a., I, p. 368—369.

⁵⁸ În asemenea împrejurări pătrund nobilii comitatensi și în orașe și unii orășeni sînt innobilizați. Dintre aceștia va fi fost nobilul Nicolae Horwath care avea în Sibiu o brutărie, pe care o vinde unui orășan sibian pentru un cal de călărie în valoare de 40 fl. Cf. *Prothocollon Provincie Saxonum nec non civitatis Cibiniensis sub Anno Domini 1522 feliciter ceptum et congestum*, vol. I, p. 44 la Arhivele Statului din Sibiu.

⁵⁹ *Magyarország története*, I, ed. I, p. 261—262, ed. II, p. 327—328.

ajuns în mina baronilor, care au zădărnicit sprijinirea marii majorităţi a lui Ioan Corvinul, fiul lui Matia. Baronii au tergiversat atât de mult alegerea, încît nobilimea de rînd nu a mai rezistat cheltuielilor, a părăsit dieta, lăsîndu-şi cîţiva reprezentanţi. Rămînînd în majoritate, baronii şi-au impus punctul de vedere, anulînd reformele lui Matia care afectau privilegiile nobilimii mari. În această situaţie, lupte au loc între armatele susţinătoare a lui Ioan Corvinul şi cele ce ascultau îndemnul dietei, cu biruinţa acestora din urmă. Este impus pe tron regele polonez Vladislav Jagello, om slab, dominat de baroni⁶⁰. Luptele dintre regele Vladislav şi ceilalţi doi pretendenţi: împăratul Maximilian şi Ioan Albert, fratele lui Vladislav, se încheie cu succesul acestuia din urmă, care continuă să rămînă sub influenţa baronilor, ce-şi impun în funcţia de cancelar pe reprezentantul lor, arhiepiscopul Toma Bakocz.

Împotriva prepotenţei baronilor, o reacţie a nobilimii de rînd şi a celei mijlocii are loc. Dar de data aceasta nu în sprijinul politicii de centralizare, ci pentru propriile interese. Mai ales că ordinul acestora a ajuns în mîinile unor nobili ce se apropiiau ca situaţie economică şi politică de aceea a baronilor, folosindu-se ca de o trambulină de nobilimea mică.

Anarhia „ordinelor“ caracterizează viaţa social-politică a Ungariei la sfîrşitul sec. XV şi începutul sec. XVI. Partida nobililor de rînd se ridică împotriva palatinului Ştefan Báthory, reprezentantul baronilor, silindu-l pe rege să-l demită. Dar ordinul baronilor filohabsburgi reuşeşte să revină la putere, împreună cu Báthory, provocînd o nouă mişcare a nobililor de rînd, care nu merg însă pînă la folosirea armelor. Juristul Ştefan Werböczy îndeamnă nobilimea să forţeze dieta în favoarea ei. „Victoria“ nobilimii de rînd, după înăbuşirea războiului ţărănesc din 1514, se reflectă şi în prevederile *Tripartitului* werböczian, care statuează că „prin numele şi denumirea de popor (*populus*) în acest loc se înţeleg numai domnii prelaţi, baroni şi alţi magnaţi, precum şi ceilalţi nobili, dar nu nenobilii“. Pentru a îndepărta orice nedumerire şi confuzie într-o vreme de prefaceri continui în structurile sociale, *Tripartitul* precizează că deşi termenul „de popor cuprinde deopotrivă pe toţi nobilii şi nenobilii, totuşi despre nenobili (care

⁶⁰ Unuia dintre aceştia, Ştefan Telegdi, regele Vladislav îi reînnoieşte la 1508, dania care însuma 68 de sate şi părţi din alte 14 sate.

sînt arătați cu numele de plebe (*pebs*)⁶¹ nu socotește necesar să mai ofere alte lămuriri, mulțumindu-se să o identifice cu „cei nenobili”⁶¹. Se lăsa, astfel, clasei dominante libertatea să-și însușească în exclusivitate privilegiul nobiliar. Mai ales că *Tripartitul* mai preciza că nobilii sînt egali în libertăți, prerogative și imunități, deosebirea fiind doar de dregătorii. Nu omite legiuirea draconică, *Tripartitul*, nici precizarea că acei copii născuți din mamă nobilă și tată țaran, nu sînt socotiți adevărați nobili, dacă femeia respectivă nu a fost declarată de rege moștenitor adevărat al drepturilor părintești, în calitate de fiică. Fiii născuți însă dintr-un tată nobil și dintr-o mamă nenobilă sînt socotiți adevărați nobili. Puteau deveni nobili prin adopțiune persoanele nenobile înfiatate de un nobil care le-a recunoscut urmașe și moștenitoare ale bunurilor sale și dacă adopțiunea a fost încuviințată de rege⁶². *Tripartitul* nu recunoștea statut de baron decît marilor dregători, precizînd că sînt „adevărați baroni” palatinul, judele Curții, banul Dalmației, voievodul Transilvaniei, banul de Severin și comitele secuilor, apoi ceilalți mari dregători, precum și comiții de Timișoara și de Pojon (Bratislava)⁶³.

O seamă de alte privilegii nobiliare sînt înscrise în legiuirea amintită. Ca de pildă, privilegiul potrivit căruia nobilii nu puteau fi deținuți fără judecată decît în caz de omor, incendiere, jaf, furt, tîlhărie și silnicie; nobilii nu puteau fi supuși nimănui decît principelui, care, însă, nu putea tulbura nobilimea decît pe calea legii; nobilimea era scutită de orice servituți, daruri, vămi, fiind obligată numai la oaste; dacă regele îi încălca privilegiile, nobilimea era îndreptățită să-i reziste și să i se opună, fără să cadă, prin aceasta, în vina necredinței (infidelității)⁶⁴.

În prima jumătate a sec. al XVI-lea o nouă categorie de nobili completează șirul celor existente, îmbogățindu-le cu o nouă „stare” sau „ordine”, a nobililor cu blazoane (armaliști), ridicați din rîndurile țărănimii, ca răsplată pentru meritele lor ostășești și alte fapte de credință. Statutul acestei păтури nobi-

⁶¹ *Tripartitum*, II, 4, pr. 1 și 2; Cf. Șt. Pascu și Vl. Hanga, *Crestomație*, II, p. 122.

⁶² *Tripartitum*, I, 7, pr. 2. I, 8, pr.

⁶³ *Tripartitum*, I, 94, § 1—2.

⁶⁴ *Tripartitum*, II, 42, § 5—6.

liare, a acestei „stări“ nobiliare este stabilit de aceeași legiuire feudală, *Tripartitul*, care statornicește că „nobili adevărați [...] pot fi făcuți și creați“ fără a fi dăruiți cu moșie, dintre oamenii de condiție plebee (*plebeae conditionis homines*), care erau înscrși „în rîndul și starea (*in coetum et collegium*) adevăraților nobili“, scoțindu-i din starea de țărani iobagi și nenobili (*a rusticitatis et ignobilitatis servitute*). Alteori, nobilii cu blazoane erau dăruiți cu moșii, drept răsplată a slujbei și disciplinei ostășești (*usu disciplinaeque militari*) și „prin astfel de danii“ beneficiarul era făcut „adevărat nobil“ și era scos din jugul oricărei iobăgii⁶⁵.

⁶⁵ *Tripartitum*, I, 4, pr. 1. Un exemplu ilustrativ este din anul 1548, cînd regina Isabela ridică pe Mihai Mateiaș din Dej, și, prin el, pe toți moștenitorii săi, din starea de țărani și nenobili la starea de nobili, înscriindu-l în numărul și rîndul adevăraților nobili. Cf. Arh. Stat Cluj-Napoca, *fond oraș Dej*, nr. 135.

ȚĂRĂNIMEA

1. STRUCTURA SOCIAL-JURIDICĂ

În feudalismul dezvoltat european situația celeilalte categorii sociale fundamentale a societății, a țărănimii, era tot atât de complexă și complicată ca și a clasei feudale. Mai întâi deosebirea mare era între cele două zone principale europene: de la apus de Elba și de la răsărit de Elba, unde evoluția țărănimii a urmat căi diferite.

În Anglia problema șerbiei și mai ales evoluția acesteia e destul de complexă și sinuoasă. Cele dintii semne de declin ale șerbiei apar în sec. XIII, din acest timp unele obligații iobăgești puteau fi răscumpărate în bani. Seniorii găseau mai avantajos să primească de la țărani lor anumite sume de bani în schimbul cărora aceștia din urmă erau scutiți de anumite lucrări săptămânale sau de unele corvezi. Seniorul avea nevoie de bani pentru a-și răscumpăra obligațiile militare față de rege, pentru a-și satisface exigențele tot mai mari ale unui lux pe care comerțul european l-a introdus în Europa: haine, echipament, armament.

În Anglia emanciparea șerbilor a făcut progrese în sec. XIV, dar au fost și perioade de revenire la șerbic, de stagnare a emancipării. După ce în 1348—49 ciuma neagră a secerat o treime a populației și mina de lucru agricolă a scăzut în mod catastrofal, seniorii feudali au încercat să impună din nou munca obligatorie țăranilor supraviețuitori. Această încercare de a restabili munca obligatorie a șerbilor a constituit una din cauzele răscoalei țărănești din Anglia, condusă de Wat Tyler în 1381. După răscoală seniorii dădeau în arendă pământurile necultivate cu condiția ca țărani să plătească în bani renta feudală. Astfel că pe la sfârșitul secolului XIV aproape că nu mai exista șerbic propriu-zis în Anglia. Șerbii

s-au transformat fie în *copy-holder*, plătind o rentă, fie în *lease holder*, plătind arendă.

În Franța, istoria emancipării șerbilor și transformarea obligațiilor lor iobăgești, prin răscumpărare, în bani s-a desfășurat în mod analog ca și în Anglia. Dar în Franța emanciparea șerbilor n-a fost completă, căci țărani francezi și la 1789 mai plăteau o mulțime de taxe și mai îndeplineau o serie de prestații.

În Spania, unde evoluția social-politică a avut alt curs, țărani scăpați de jugul maurilor, au avut legături cu seniorii de altă natură decât cele iobăgești. Țăranul spaniol, fără îndoială era foarte sărac, dar cel puțin era considerat om liber.

În Italia situația țăranimii a cunoscut o evoluție specifică. În evul mediu nu se întâlnește nici o formă de șerbie. Dezvoltarea orașelor italiene și precumpănirea asupra acestora a proprietății feudale au împiedicat statornicirea diferitelor obligații iobăgești. Chiar dacă proprietarii feudali și orășenii italieni tratau pe *contadini* foarte aspru, le impuneau mai ales un regim de exploatare financiară și nu corvezi iobăgești¹.

Țărănimea dependentă în feudalismul apusean era de două categorii: țărani șerbi, lipsiți de libertate personală și țărani „liberi în dependență”, liberi ca persoană, dependenți de feudali pentru lotul sau sesia ce le era dăruită cu drept de posesiune².

În țările europene de la apus de Elba, unde viața urbană și economia bănească erau mai dezvoltate și rezerva feudală mai restrânsă, convertirea rentei în muncă și a rentei în produse în rentă în bani s-a generalizat, iar urmarea a fost eliberarea din șerbie a țăranilor prin răscumpărare în sec. XIII—XV.

În țările europene de la răsărit de Elba, cultura cerealelor a luat o mare dezvoltare în sec. XIV, stimulată de exportul de cereale în Peninsula Scandinavă, mai ales din țările germane răsăritene. Stăpînii de pământ au extins rezerva feudală, iar, ca urmare, a crescut nevoia de forță de muncă tot mai numeroasă și de asemenea au sporit obligațiile țăranilor de muncă gratuită tot mai apăsătoare, ajungînd la o zi, sau, prin

¹ R. Betts, *La société dans l'Europe centrale et dans l'Europe occidentale*, în „Revue d'histoire comparée”, VII, nr. 2, 1948, p. 172—174.

² R. Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, 1974, p. 89—94.

abuz, mai multe zile pe săptămână. Pentru a-și asigura mâna de lucru gratuită, în sec. XV se legiferează legarea țăranilor de pământ și mai accentuata dependență față de stăpînul feudal.

Slăbirea puterii centrale însemna sporirea puterii nobilimii feudale. Cînd Carol al IV-lea, regele Boemiei, moare în 1378, urmașul său, Vačlav, un copil, nu a fost în stare să domolească ambițiile seniorilor, care se răscoală și îl întemnițează (1394—1401), puțîndu-și astfel urmări și realiza interesele fără nici o îngrădire, prin accentuarea asupririi țăranimii.

Aceeași soartă o au și țăranii din Ungaria după moartea regelui Ludovic de Anjou (1382), cînd izbucnesc, și aici, adevărate „războaie civile“, urmașul lui Ludovic, Sigismund de Luxemburg avînd soarta „colegului“ său din Boemia, după cum și țăranimea este silită să urmeze același drum, asemenea celei din Cehia.

Moartea lui Ludovic de Anjou, rege și al Poloniei, a deschis și în Polonia aceleași probleme. Anii de interregn, pînă la ocuparea tronului de Vladislav Jagello, au fost folosiți de șleahța poloneză spre oprimarea, pînă la sînge, a țăranimii.

De la această situație, pasul spre legarea de glie a țăranilor s-a făcut cu ușurință. În Polonia, seimul hotărăște, la 1493, legarea de glie, cu excepția unui membru din familiile cu mulți copii, pentru ca la 1496 aceeași dietă să generalizeze șerbia.

Procesul legării de glie a țăranilor urmează același drum și în Boemia, unde această măsură a fost luată în 1497, cînd dieta votează legarea de glie a țăranilor, iar peste trei ani (1500), aceeași dietă votează faimoasa „ordonanță“ cu privire la proprietatea funciară, prin care robota față de stăpînul feudal sporește sensibil.

Și în Ungaria, procesul mai rapid se petrece în ultimul deceniu al sec. al XV-lea, se accentuează în primul deceniu al celui următor, pentru a se încheia la 1514, cu aceeași hotărîre a dietei de legare de glie a țăranimii.

În asemenea context european, complex, complicat și foarte diversificat evoluează și situația țăranimii din Transilvania în evul mediu dezvoltat.

Prefacerile din sînul clasei dominante, lupta unor pături inferioare ale nobilimii de a urca alte trepte în ierarhia feudală, rivalitatea dintre diferitele pături, „ordine“ (staturi), dintre „liga“ baronilor și „ordinele“ nobiliare pentru puterea

politică și sporirea moșiilor, iar ca urmare constituirea altor mari domenii feudale, dorința nobilimii, în general, de îmbogățire, prin toate mijloacele și în cel mai scurt timp — toate acestea se răsfring în mod negativ în situația și viața celeilalte categorii sociale fundamentale a societății feudale — țărănimia. În măsura în care nobilimea se îmbogățește și-și consolidează situația social-politică și social-economică, țărănimia sărăcește. În măsura în care se constituie „ligi“ și „ordine“, în aceeași măsură stratificarea țărănimii se conturează tot mai limpede.

Mai întii, în sinul celor două păтури principale, țărănimia liberă și țărănimia aservită, fiecare dintre aceste categorii stratificându-se, la rîndul lor, în pături cu statut social-juridic propriu și, în raport de acesta, cu relații diferențiate față de mijloacele de producție în general și cu deosebire față de pămînt, principala bogăție a vremii aceleia. Iar cînd producția de bunuri materiale, agricole și meșteșugărești se vinde pe piața liberă a orașelor, sub formă de marfă, producătorii acestora au posibilitatea să cîștige bani. Banii sporesc pofta celor trei puteri feudale, monarhia, nobilimea și biserica de a avea bani pentru satisfacerea dorințelor de lux și comoditate. Sporesc, ca urmare, obligațiile în bani ale categoriilor contribuabile, țărănimia și orășenimea.

În contextul acestor prefaceri, pe cit de complicate pe atît de complexe, raportul țărănimii față de „moșie“, mijlocul principal de producție al vremii, care, în cazul țărănimii aservite are statut juridic de sesie, este într-o tot mai accentuată criză.

Politica social-economică a statului feudal, sub presiunea nobilimii mari și de rînd, a avut consecințe importante cu privire la situația țărănimii: pe de o parte se tinde la uniformizarea țărănimii din punct de vedere social-juridic, iar pe de alta se creează posibilități de diferențiere a ei din punct de vedere economic. Numeroasele legiuiri din veacul al XIV-lea și din prima jumătate a sec. al XV-lea mai ales urmăreau uniformizarea țărănimii din punct de vedere juridic cu tendințe de a o supune la aceleași obligații, în timp ce, în sinul țărănimii se petrece o diferențiere de stare economică: o pătură subțire reușește să-și creeze o situație materială mai bună, în timp ce marea majoritate a țărănimii sărăcește din ce în ce mai

mult. Fenomenul își găsește explicația în realitățile societății transilvănene din acea vreme.

Obștile țărănești din ținuturile mărginașe: Caraș, Hațeg, Făgăraș, Maramureș, din zonele cu relief mai înalt din comitatele Bihor, Solnocul de Mijloc, Alba, Turda etc. și din scaunele secuiești sînt supuse în sec. al XIV-lea și XV-lea unor transformări esențiale, atît datorită prefacerilor dinlăuntru lor, cît și a cotropirii din afară. Aceste obști au reușit să-și mai salveze libertatea în majoritatea lor pînă prin sec. al XIV-lea și din ce în ce mai puțin în cel următor. Cnezii sătești obișnuiți nu deveniseră încă stăpîinii lor și de aceea continuau să reprezinte interesele și modul de viață al obștii. Pe măsura sporirii daniilor sau a confirmării acestora și a stăpînirii lor de către cnezii înnobilați, stratificarea socială urmează calea cunoscută a feudalizării societății medievale: cnezi, cnezi-confirmăți, cnezi-nobili și cnezi-iobagi, cnezi-neconfirmăți (*ignobiles, iobagiones*). Evoluția procesului de feudalizare înseamnă constituirea, pe la începutul sec. al XV-lea, de adevărate domenii feudale și în zonele cu obști mai puternice, stăpînite de nobili, dintre care unii proveniți dintre cnezii și voievozii înnobilați, locuite de țărani aserviți.

Țăranii din Transilvania sînt cuprinși sub numele generic de *villani* sau *rustici* ori *populi*. Cei aserviți apar în izvoare sub numele de *iobagiones* și *coloni*, jeleri (*inquilini*), libești sau libertini (*liberti, libertini*)³. Pe domeniul Șiricii la 1525 apar sub numele de *iobagiones*, tot astfel și pe domeniul Gyula la 1521. În urbariile ulterioare ale aceluiași domenii, se numesc *coloni*. Pe domeniul Gherlei, la 1553, se numeau atît *iobagiones* cît și *coloni*. Pe domeniile cetăților Ciceu, Chioar, Cehul Silvaniei în 1553—1566 nu se mai numesc decît *coloni*, cu sens de iobagi legați de glie. Dar termenul de iobag nu dispăre. Revine mai frecvent pe măsura pătrunderii limbii maghiare în cancelarii care foloseau numele de *iobagio*, preluat apoi și de latină. În Țara Făgărașului se numesc *vecini*, ca în Țara Românească la început și apoi în Moldova, uneori și *coloni*.

Termenul de jeler (*inquilinus*) cîteodată e înlocuit cu cel de *pauper* (sărac). Libertinii (*libertini*), numiți în sec. XVI și *liberi* și *liberti* sînt iobagi scutiți de unele obligații iobăgești, în schimbul unor servicii la curte, la cetăți și în armată.

³ *Libertatis populorum seu iobagionum nostrorum (episcopi)*, din Șard, la 1364.

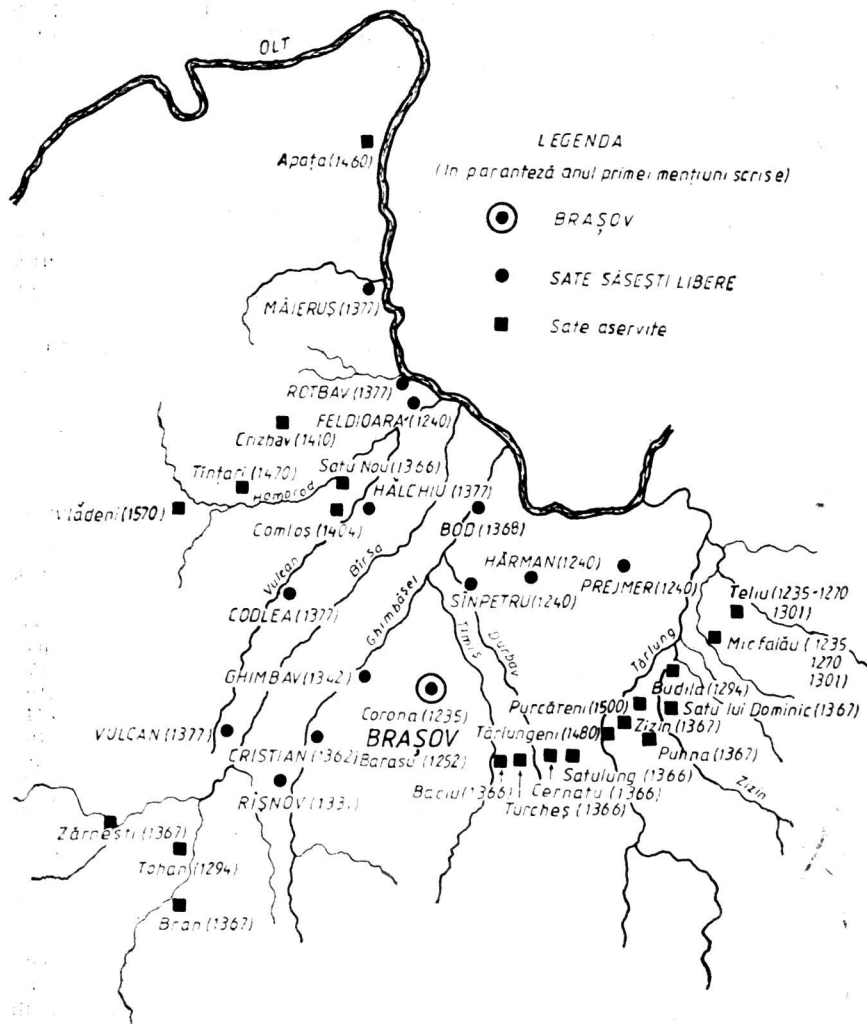
Imprecizia, și, ca urmare, folosirea arbitrară din partea diecilor a terminologiei social-juridice se datorește pe de o parte neglijenței diecilor respectivi, pe de altă parte schimbărilor frecvente a statutului social-juridic al păturilor sociale ne secuiesti sînt supuse în sec. al XIV-lea și al XV-lea unor norme juridice (legiuiri oficiale) care să stabilească statutul social-juridic al fiecărei pături, clase, categorii în structura societății complexe și complicate din acea vreme și din aceste locuri, caracterizate printr-o luptă continuă a păturilor, claselor, categoriilor de a-și asigura un loc cît mai bun în ierarhia socială, alături de cei cu poziții rivnite sau în locul acestora⁴.

Legiuirea caracteristic feudală din această perioadă, *Tripartitul* lui Werböczy, face o oarecare ordine și în terminologia țărănească. În *Tripartit* nobilii sînt numiți fie *villani* și *rustici*, deci în sensul de țărani în general, fie *iobagiones*, *coloni* și *plebes*, țărani aserviți. Starea lor juridică, a întregii cate-

⁴ Un exemplu concludent cu privire la confuzia terminologiei țărănești oferă satele din Țara Bârsei în sec. al XV-lea și prima jumătate a sec. al XVI-lea. Țăranii liberi din satele de pe domeniul Brașov se numeau simplu locuitorii (*incolae, habitatores, inhabitatores*), popor (*populus*), oameni (*homines*). După aservire, în prima jumătate a sec. al XV-lea, locuitorii satelor Rotbav și Hălchiu se numeau popor (*populus*) și iobagi (*iobagiones*). Tot *iobagiones* se numeau la 1420 și locuitorii satului Budila, aservit unor nobili. Locuitorii Satului Nou, dependent de orașul Brașov, la 1468 se numeau *populi et iobagiones* și tot astfel locuitorii satului Tărlungeni la 1464, care însă peste 14 ani se numeau *populi et inhabitatores*. Confuzia și lipsa de preocupare a diecilor vremii, nu numai ai celor din Brașov, ci deopotrivă și din alte cancelarii, sînt demonstrate concludent de cazul locuitorilor satelor Zărnești și Tohan: la 1453 și 1462 erau numiți *populi et iobagiones*, la 1496 și 1533 *inhabitatores*, dar la 1500 și la 1533 se numeau *iobagiones et incolae*. Tot atît de concludent este și exemplul locuitorilor satelor Baci, Turches, Cernatu, Satulung, Tărlungeni, Purcăreni, Zizin, Crizbav, Apața, Satu Nou, Șercaia și Părău, care la 1498, cînd aparțineau cetății Bran, erau numiți *cives et inhabitantes*, pentru ca peste doi ani, acum aparținătoare domeniului orașului Brașov și la 1533 să se numească *iobagiones et incolae*, la 1513 *populi et villani*, la 1514 *inhabitantes*, la 1515 *populares et coloni, rustici și inhabitatores*, la 1519 *plebei homines* etc. Dintre cei 12 termeni în 14 variante cu care sînt numiți locuitorii din Țara Bârsei trei au accepțiuni de oameni aserviți: *iobagiones, coloni, plebei*, unul de săteni, *villani*, cinci de locuitori în general: *populi, incolae, inhabitatores, inhabitantes, habitatores*, doi de țărani: *populares, rustici*; odată sînt numiți cetățeni, *cives*, cei din oraș. (Cf. *Urkundenbuch*, II, p. 120, 290, III, p. 583; V, p. 904, VI, p. 134—135 și Fl. Salvan, *Domeniul Bran* (teză de doctorat).

ȚARA BÎRSEI

(Sec. XIII-XVI)

gorii țărănești, e caracterizată *rusticitas* și *ignobilitas, plaebear conditionis homines*.

Până în sec. XV, țăranii, în marea majoritate, nu aveau decât nume de botez; uneori, pentru identificare, se adăuga și numele tatălui; din sec. XV tot mai frecvent au și prenume și nume (de familie) sau vreo poreclă transformată în nume ori meseria devenită patronim⁵.

4

Adevărata țăranime era aceea cu pământ. În înțeles mai restrâns, iobag era numai țăranul cu mijloace proprii de producție, spre deosebire de jeler, lipsit în general de asemenea mijloace. În raport cu acestea se stratifică țăranimea: îmbogățirea unei pături subțiri, cu prețul ruinării masei iobăgești, mereu în creștere. Ca urmare a acestui proces, ajung față în față țăranii mai înstăriți și jelerii, pătura decăzută a țăranimii. O parte tot mai însemnată a țăranimii scăzând în puterea sa economică și, ca urmare, nemaiputând face față obligațiilor de rentă față de cei trei exploataatori: stăpînul feudal, puterea centrală și biserică, a fost nevoită să renunțe la lotul său de pământ și să sporească rîndurile jelerilor. Este și explicația faptului că terenurile nelucrate se înmulțeau mereu. Părăsirea loturilor și sporirea numărului jelerilor sînt două fețe ale acelu-

⁵ Pe moșiile nobililor de Trascău (*Toroczkaï*), iobagii se numeau, la 1473: Urban zis Dragoș (*Dragus dictus*), Valentin Vlad (*Wlad*), Martin Magyar, Ladislau Dragoș, Șerban Lucaciù (*Lwkath*), Mihail Ciorba (*Michael Csorba*), Dan Keresy, Ioan Iuga (*Jwga*), Toma Fekete, Ruja (*Russa*) Dobruș, Ioan Șorban (*Iwanus Sorban*) etc.; sau Balthazar Molendintor, Mathias Faber, Gheorghe Zabo, Anthonius Biro, Blasiu Biro, Szigismundus Zabo, (Cf. Jako Zs. și Valentiny A., *A Toroczkoszentgyörgyi thoroczkaï család levéltár*, Cluj, 1944, p. 19). Fenomenul este identic altor țări europene. Cei dinții care-și adaugă un al doilea nume, sînt nobili, proprietarii de pământ, apoi orașenii și după aceea și țăranii. Generalizarea numelui dublu a fost lentă și legalizarea sistemului întîrzie mult după ce e folosit. În Franța s-a legalizat situația la mijlocul sec. al XVI, cînd apare o hotărîre ca fiecare persoană să aibă nume de familie. Cf. Al. Graur, *Numele de persoane*, București, 1965, p. 73, 85 unde greșit se afirmă că la noi numele dublu începe să apară numai în sec. al XVI-lea. Afirmatie însușită și de B. Kelemen, *Cu privire la vechimea numelui dublu*, în „Studii și cercetări lingvistice“, XXXI, 1980, nr. 4, p. 428, unde se dau patru cazuri de nume duble de români din sec. XVI: Valentinus Kozta (1568), Zagoryan Kozta (1570), Draga Simon (1573) și Gheorghe Drăgulea (1592—1609).

iași proces, terenurile de cultură au fost părăsite deoarece posesorii lor deveneau jeleri, iar numărul jelerilor a crescut deoarece un număr tot mai mare de iobagi a fost nevoit să renunțe la sesie. Astfel, țărâtimea aservită cuprindea cele două mari categorii: a iobagilor și a jelerilor.

Oamenii cetății pomeniți încă la 1368, sînt pe cale de dispariție, fie că au decăzut, cei mai mulți în starea de iobăgie, fie că au reușit, puțini, să pătrundă în rîndurile micii nobilimi. Este pomenită o categorie de locuitori pe domeniul cetății Șiria, la 1525, caracterizați de urbaniu „oameni în slujba cetății“ (*familiares castrî et castelli*), 15 familii din totalul de 2038 familii cîte trăiau pe domeniul⁶. Pe cale de dispariție erau și robii; cei pomeniți de cîteva ori în a doua jumătate a sec. al XIV-lea sînt cazuri rare.

Structura social-juridică a țărâtimei din Transilvania se poate reconstitui cu mai multă veridicitate din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, conturîndu-se tot mai bine în secolul următor.

Este vremea aservirii în proporții mai mari a țărâtimei libere din obști, mai ales în comitate și cu deosebire în părțile de șes și de coline ale acestora. Obștile sătești românești reușesc să-și mai păstreze, în mai mare măsură, libertatea social-juridică în părțile mărginașe ale Transilvaniei: Maramureș, în părțile muntoase ale Bihorului și Sălajului, în Zaránd, Caraș, Hațeg, în părțile cu relief mai înalt din comitatul Cluj, Turda, Alba, în Făgăraș, dar și în alte părți, în număr mai mic. Și în cazul dintîi ca și în al doilea caz, țărâtimea română a continuat să trăiască după propriile obiceiuri și dăcini, respectate chiar și de stăpînii de pămînt și de oficialitatea feudală deoarece erau adînc înrădăcinate. Realitate constatată și subliniată de buni cunoscători și obiectivi observatori ai fenomenelor istorice. Între care prestigiosul specialist al geografiei istorice medievale Csánki Dezső afirma că pînă se poate vorbi doar de o stăpînire nominală, de un contact superficial al nobilimii laice sau eclesiastice cu populația românească de pe propriile domenii⁷.

⁶ Kiss I., *16 századi dézsmajegyzetek*, Budapest, 1960, p. 1015; D. Prodan, *Urbaniul cetății Șiria din 1525*, în „Anuarul Institutului de istorie“ din Cluj, III, 1960, p. 38—42.

⁷ Cf. Csánki D., *Magyarország földrajza a Hunyadiak korában*, I, p. 591.

Anarhia provocată de „ordinele“ și „stările“ nobiliare, lupta acestora pentru puterea politică și de asemenea economică, constituie cauza principală a înrăutățirii tot mai mult a situației țărănimii. La care se adaugă obligațiile sporite sub forma celor trei categorii de rentă și de asemenea abuzurile nobilimii nestăvilite de vreo autoritate, în fond și aceasta urmare a cauzei dintii, primordiale.

Degradarea social-juridică a situației țărănimii însemna și o degradare social-economică. Numărul țaranilor săraci și foarte săraci crește mereu. Mulți dintre aceștia nu-și mai puteau asigura nici viața, de multe ori de toate zilele; erau siliți să-și vîndă chiar și animalele de muncă. La începutul sec. XVI pătura jelerilor atinge proporții din ce în ce mai mari, iar o parte a jelerilor devin zileri (angajați cu ziua, sezonieri la prășit, cosit, secerat, cărat).

Mai complexe erau structurile social-juridice în zonele cu obști țărănești încă viabile, cu deosebire în Maramureș. În această țară voievodală, populația, în imensa sa majoritate formată din români, se împotrivesc multă vreme, și nu fără oarecare succes, ofensivei feudale. Care chiar atunci cînd se credea biruitoare n-a putut desființa puternicele realități obștești, a-dînc înrădăcinate în sol și în conștiința oamenilor. A fost nevoită feudalitatea să accepte și să recunoască, tacit, particularitățile Țării Maramureșului, ca și a Țării Hațegului și a Țării Carașului, a Țării Făgărașului și a Țării Beiușului, a Țării Moților și a Țării Năsăudului, a Țării Chioarului și a Țării Zarandului, cu obști puternice, conduse de voievozi și cnezi. Dintre care unii, puțin față de numărul lor, au reușit să urce scara ierarhiei sociale. Cei mai mulți însă au coborît mereu treptele piramidei, îngroșînd rîndurile țărănimii, a țărănimii libere din punct de vedere social-juridic, care în Maramureș rămîne majoritară în tot evul mediu, continuînd, acești descendenți de voievozi și de cnezi să se mîndrească cu titlul de „nemeși“, mici nobili. „Nemeși“ asimilați țărănimii, locuind împreună, oprimați împreună, luptînd împreună împotriva nedreptăților, multe și mari, cum s-a întîmplat la 1514 și de multe alte ori.

Societatea maramureșană e mai complexă decît societățile ce se integraseră în tipare feudale „clasice“. Potrivit unei descripții din 1530 pentru o parte a Maramureșului, existau două categorii de locuitori: scutiți de dări și contribuabili. În prima categorie sînt amintiți juzii (voievozii și cnezii) — firește cei

ce nu fuseseră înnoșiți — și care formau 30,25% din categoria scutiților de dări; urmau, în ordine descrescândă, preoții cu 21,42%, apoi săracii scutiți de dări deoarece erau lipsiți de pământ, care ajungeau la 21,42%, după care urmau, la o oarecare distanță, libertinii cu 9%, apoi morarii cu 3,78% și alții (fierari, pescari etc.) cu 7,14%⁸.

Mai numeroși erau locuitorii contribuabili în Maramureș față de cei scutiți de dări și de asemenea mai simplă era și stratificarea acestei categorii: iobagi, iobagi nemeși și semiobagi. Statutul primei pături e de oameni aserviți, lipsiți de dreptul de strămutare, dependenți atât din punct de vedere economic, cât și juridic de un stăpîn feudal. Erau cei mai numeroși locuitori ai Maramureșului, ajungînd la 81,51% dintre locuitorii contribuabili și la 67,23% din totalitatea locuitorilor maramureșeni. Iobagii nemeși și semiobagii, foști „nemeși“ mici, mici nobili, decăzuți, din lipsă de mijloace de producție, în stare de dependență, dar păstrîndu-și libertatea din punct de vedere social-juridic, formau 18,49% din populația contribuabilă și 15,24% din totalul populației maramureșene⁹.

O situație asemănătoare se constată în această vreme și în această problemă în Țara Făgărașului, unde oamenii aserviți se numeau *vecini*, așa cum se numeau șerbii din Moldova și mai la început și din Țara Românească. Ceea ce înseamnă că termenul și categoria socială desemnată prin el vor fi existat din vremea cînd Țara Făgărașului făcea parte din Țara Românească. Se mai numesc țărani făgărășeni, la sfîrșitul sec. al XV-lea, săteni (*villani*), șerbii (*rumâni*), săteni (*rustici*), români (*valachi*), iobagi (*coloni*), locuitori și oameni (*habitatores* și *populi*), oameni și iobagi (*populi et iobagiones*), în accepțiunea de țărani în general, dar și de țărani aserviți.

La sfîrșitul secolului al XV-lea, procesul de aservire a țărănimii făgărășene era în plină desfășurare. Sînt menționați iobagii cu termenul consacrat, specific, iobagi. Astfel, regele Matia Corvinul se adresa, la 1483, credincioșilor săi, locuitorilor și iobagilor și celorlalți locuitori de orice stare și condiție locuind în districtul Făgărașului (*fidelibus nostris universis et singulis populis et iobagionibus ac alterius universis sta-*

⁸ Belay V., *Máramoros megye társodalma és nemzetiségei*, Budapest, 1943, p. 98—99.

⁹ *Ibidem*.

tus et conditionis hominibus in districtu Fogaras commorantibus)¹⁰.

Statutele Țării Făgărașului din 1508 generalizează și oficializează această stare de lucruri, cînd precizează stratificarea țărănimii prin termenii folosiți: săteni, țărani, iobagi (*villani, rustici, coloni*). La 1509, un iobag (*iobagus*) Stroia de Cîmpulung (*Campolongo*) purta procese cu niște datornici cu sume mari, ceea ce înseamnă că era un țăran înstărit¹¹.

*

La sfîrșitul sec. al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea o oarecare stratificare începe să apară și la secui: *primores* (frunțașii) *primipili* (călăreții) și *pixdari, pedites* (pușcașii, pedestri). Organizația de neamuri s-a destrămat, egalitatea în cadrul ei nu mai era o realitate. Funcțiile împărțite pe neamuri erau ocupate de reprezentanți din primele două pături.

De la sfîrșitul sec. al XIV-lea și începutul celui următor, apare pătura țăranilor cu pămînt, iobagii și a țăranilor lipsiți de pămînt, jelerii (*inquilini*)¹², ce trăiau pe sesiile secuilor mai înstăriți.

Procesul de diferențiere social-economică și social-juridică a populației secuiești este deslușit înfățișat de un document din 1466: din pătura secuilor lipsiți de pămînt s-a format iobăgimea, deoarece mulți secui liberi, de multe ori sate întregi au ajuns în stare de dependență, la început „provizorie”. Pătura secuilor de rînd, comunitatea (*communitas*) nu este supusă frunțașilor asemenea slugilor. Secuii, cu excepția celor așezați pe pămînturile frunțașilor, pot sluji, după placul lor, cui doresc. Frunțașii nu-i pot considera însă nici pe cei fără pămînt ce trăiesc pe sesiile lor, ca pe niște șerbi, deoarece, dacă doresc, pot beneficia de dreptul de liberă strămutare. Secuii de rînd nu sînt datori să are, să semene, să secere sau să facă alte slujbe frunțașilor, doar dacă vor să facă, la cererea frunțașilor, de bunăvoie. Dacă un sat vrea să-și aleagă un alt „protector”,

¹⁰ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 122.

¹¹ *Ibidem*, p. 196.

¹² La secui această pătură era numită *földönlako*, țăran aservit. așezat pe sesia altuia (*inquilini vulgo földönlakok*). Lorand L., *A székely jobbagység, 1540—1571*, Budapest, 1906; Györffi Gy., *A székely társadalom in Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14-ik században*, Budapest, 1953, p. 114—116; Al. Pál Antal, *op. cit.*, p. 68—70.

să o poată face, fără să fie împiedicat sau globit. Frunțașii care ar încerca din nou să-i împingă pe secui în servitutea de mai înainte sau să-i mențină în această stare, să plătească pentru aceasta cu capul și cu bunurile lor. Iar dacă „*cinstita comunitate secuiască*” s-ar răzvrăti din nou, va suferi pedeapsa capitală și pierderea bunurilor și a vechilor libertăți¹³.

Secuii liberi pauperizați, nemaiputînd presta serviciu militar, s-au ocupat cu agricultura, devenind iobagi ai celor înstăriți sau se bejeneau în Moldova și Țara Românească. Statul însuși, în aceste condiții, la sfîrșitul sec. al XV-lea, și-a aservit o parte a țăranilor secui, transformîndu-i în iobagi regești ai cetății Odorhei. Această măsură prejudicia atît interesele frunțașilor, dornici să iobăgească țărănimea, deoarece aveau nevoie de forța de muncă a acesteia, cît și pe ale țăranilor, amenințați cu aservirea. Din această emulație de a avea cît mai mulți iobagi, în timpul urmașilor lui Matia, regi slabi, victorioasă a ieșit nobilimea (frunțașii) care și-a aservit în masă țărănimea. Hotărîrea adunării provinciale din 1535, pe secuii de rînd ce nu decăzuseră încă în stare de iobăgie îi consideră „secui și mai săraci” (*pauperiores siculi*), care în fapt erau asimilați cu țăranii iobagi, care, ca și iobagii din comitate, trebuiau să lupte cu sulita, sabia și securea. Din cauza sărăciei, mulți secui de rînd se leagă singuri iobagi ai unor frunțași. Evoluția societății secuiești, asemenea celei generale, merge cu pași grăbiți spre iobăgirea secuilor de rînd¹⁴.

*

Își păstrează statutul de oameni liberi din punct de vedere social-juridic țărănimea din scaunele săsești, de pe Pămîntul crăiesc (*Fundus regius*), dar prin abuz și nerespectarea legilor își pierd libertatea mulți țărani români, locuitori în scaunele săsești. Își pierd libertatea și țăranii sași ce locuiau în comitate, care urmează soarta țăranilor români și unguri din comitatele respective. Se ajunge, astfel, la o stratificare a populației săsești în sec. al XIV-lea în țărănimea liberă, cea mai numeroasă, țărănimea dependentă, meșteșugarii, în proces de separare de agricultură și mica nobilime.

¹³ S. Jakó. *Evoluția societății la secui în sec. XIV—XVI*, în *Răscoala secuilor din 1595—1596*, București, 1978, p. 30—31.

¹⁴ *Ibidem*, p. 36—37.

Situația socială a sașilor este mai bine cunoscută începînd din sec. XIV, cînd colonizarea fusese încheiată. Dintre satele locuite de sași, în sec. XIV vreo 78 erau locuite de iobagi¹⁵. Ultimele cercetări în această problemă formulează concluzia că nu toți coloniștii sași așezați în Transilvania erau privilegiați; pe lângă obștile libere, un număr de obști săsești au fost aservite; numărul satelor dependente de un stăpîn feudal este în proporție de unul la trei sate libere¹⁶.

Structura populației din cele 7+2 scaune săsești, din districtele Bistrița și Brașov și din cîteva așezări din comitatul Alba, de la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea e reflectată veridic și detaliat în conscripția din anii 1500—1510.

Conscripția înregistrează circa 25.500 gospodării locuite de „oaspeți” și de „săraci”. Deosebirile în general nu sînt foarte mari în ce privește raportul dintre cele două categorii principale, oaspeți și săraci. Totuși uneori ajung la peste 10%: districtul Brașov: 86,00% și scaunul Nochrich 99,38% oaspeți, respectiv 24% și 0,60% alții (săraci, jeleri); Orăștie 90,82% oaspeți și 9,18% săraci; Vinț 91,83% oaspeți și 8,13% săraci; Miercurea 94,7% oaspeți și 5,32% săraci; Bistrița-Năsăud 89% oaspeți și 11% alte categorii (săraci); Bistrița singură 99% oaspeți și 1% săraci; Sebeș 95,82% oaspeți și 2,37% săraci; Sibiu 97,20% oaspeți și 2,42% săraci; districtul Brașov (fără oraș) 86% oaspeți și 24% alte categorii (săraci, jeleri); Cincu 97,60% oaspeți și 2,40% săraci; Rupea 97,90% oaspeți și 2,80% săraci; Sighișoara 98,70% oaspeți și 1,30% săraci; Nochrich 99,38% oaspeți și 0,60% săraci și Mediaș+Șeica 93% oaspeți și 7% alte categorii (săraci, păstori, jeleri). Existau, pe la 1500—1510, în cele 7+2 scaune și două districte cuprinse în conscripție circa 93,66% oaspeți și circa 6,38% săraci. Mai sînt înregistrați aparte în conscripție 552 jeleri (cea ce înseamnă cca 1%), 389 păstori (adică mult sub 1%), 80 de învățători și 33 preoți, în total 113 (cea ce înseam-

¹⁵ 4 în capitlul Sibiu, 5 în capitlul Calvaser, 10 în capitlul Saschiz, 2 în capitlul Nochrich, 6 în capitlul Sebeș, 2 în capitlul Rupea, 3 în capitlul Șeica, 2 în capitlul Cincu, 13 în capitlul Spring, 6 în capitlul Lasiea, 3 în capitlul Sighișoara, 2 în capitlul Băgaciu, 4 în capitluri nenominalizate și 16 în districtul Bistrița, G. E. Müller, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dekanaten*, în *Archiv*, XLVIII, 1934—1936, p. 3—102; Cf. Th. Năgler, *op. cit.*, p. 105—106.

¹⁶ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 107.

nă mai puțin de 0,50%), 76 morari, 13 clopotari și 13 pristavi, în total cele trei categorii 102 (ceea ce înseamnă și mai mult sub 0,50% toți aceștia împreună)¹⁷.

Situația din scaunele săsești și districtele Bistrița și Brașov din punct de vedere al structurii social-juridice a populației nu se poate generaliza pentru întreaga Transilvania. Locuitorii acestor teritorii s-au bucurat de privilegiile care le-au oferit alte posibilități de evoluție, mult mai favorabile în raport cu ale semenilor lor din comitate, districte și scaune secuiești. Numărul relativ mare de săraci și păstori se explică prin proporția ridicată a plebei urbane și a servitorilor din gospodăriile patriciatului săsesc. Iar jelerii, în proporție mică, erau țărani lipsiți de proprietate sau sesie, lucrând cu învoială la patriciatul rural și urban din aceste teritorii.

Decăderea țăranilor în general la situația de jeleri a fost consecința fărâmițării sesiilor. Stăpînii de pămînt urmăreau și încurajau fărâmițarea sesiilor pentru ca pe sesiile sau părțile de sesie devenite libere să colonizeze alți țărani iobagi. Pentru a-și spori și mai mult veniturile, stăpînii de pămînt se gîndesc la separarea familiilor dintr-o gospodărie, astfel că unei familii îi revenea numai o parte de sesie. În documentele veacului al XIV-lea sînt frecvent pomenite jumătățile și pătrimile de sesie. Iar ca urmare, aceleași documente vorbesc de pătura bogată, mijlocie și săracă a țăranimii, — aceasta din urmă sporind mercur — și de asemenea de pătura cea mai săracă, a jelerilor, țărani care n-au decît casă și loc de casă, eventual o parte mică de sesie, uneori nici atît. De prin anii 1360—1370 procesul de pauperizare și, deci, de decădere la starea de jeler se accentuează, ca urmare a contribuției mărite din produse, a nonei, devenită aproape generală, precum și a dărilor de război. În diferite zone sînt pomenite „sesiile jelerilor“ mai mici decît o pătrime de sesie. Jelerirea se transformă într-un fenomen de masă; mulți jeleri rămîn fără adăpost, nevoiți să-și caute un popas, să vagabondeze (*vagi*). Se conturează tot mai

¹⁷ A. Berger, *Volkszählung in den 7 und 2 Stuhlen, im Bistritz und Kronstädter Distrikte von Ende des XV und Anfang des XVI Jahrhunderts*, in „Korrespondenzblatt“, XVII, 1894, nr. 5, p. 49—59 și nr. 6, p. 65—76. Conscripția nu e totdeauna foarte clară și nici totdeauna foarte exactă și de aceea pot exista unele erori de calcul, foarte mici însă, care nu modifică aproape cu nimic tabloul situației structurii social-juridice a populației în cele 7+2 scaune și două districte.

bine cele două categorii de țărani, cei ce posedă cel puțin 1/4 de sesie și care se numeau *iobagiones sessionati vel coloni* și jelerii, care și ei sînt subîmpărțiți în două categorii: cei ce posedă mai puțin de 1/4 de sesie și casă, *inquilini proprios domos habentes* și cei lipsiți cu totul de pămînt și de casă proprie, locuind în casele altora și care erau numiți *inquilini domos non habentes* și *inquilini alienos domos habentes*. Deosebirea dintre cele două categorii de jeleri e consfințită chiar și de legea din 1411, care face distincție între jelerii care posedă o fracțiune de sesie și între cei ce muncesc cu brațele, ca zileri (*operarii*).

Existența jelerilor este adeverită și de a doua înțelegere dintre țărani răsculați și nobilime, încheiată la Apatiu în 6 octombrie 1437. Care cuprinde hotărîrea ca țărani care nu au animale și care lucrează la sapă, la treierat (îmblătît), adică cei ce-și cîștigă existența cu munca brațelor la alții, să fie datori cu 12 dinari anual. Mențiunea specială a acestei pături țărănești și includerea ei în sistemul relațiilor sociale într-un document de valoare a celui menționat, dovedește numărul mare al jelerilor și, ca urmare, veniturile însemnate din obligația de dare de 12 dinari.

În comitatele voievodatului Transilvaniei, în Banat și în comitatele vestice (Partium) situația era cu mult mai defavorabilă țărănimii, iar țărani jeleri sporesc mereu. Urbariile și conscripțiile cunoscute dintre anii 1512 și 1553, oferă date pe cît de numeroase pe atît de concludente.

În 31 de așezări din comitatul Satu Mare, la 1512 locuiau 179 familii de iobagi și 83 familii de jeleri, ceea ce înseamnă 68,4% iobagi și 31,6% jeleri. Un comitat cu relief jos, de cîmpie, unde feudalizarea a fost mai devreme și mai accentuată situația țărănimii era, acum, la începutul sec. XVI, mai precară. Lipsește cu totul țărănimea liberă, proporția țărănimii iobage e mai mică decît media pe toată Transilvania, iar, ca urmare, e mai mare proporția jelerilor, peste media pe întregă Transilvania.

Situația e asemănătoare în comitatul Bihor, adică în zona de șes a acestuia, așa cum rezultă din datele parțiale cunoscute, anume din situația de la 1536 a celor 13 sate ale domeniului nobiliar Zolyomi, așezate toate în zona de cîmpie a comitatului. În satele respective trăiau 220 de familii, dintre care

167 stăpîneau sesii, întregi sau jumătăți, sesii prediale și predii, ceea ce înseamnă aproape 76%, iar 53 erau familii de jeleri, adică 24%¹⁸.

Mai bună era situația în comitatul Zarandului, un comitat în mare parte cu relief înalt, muntos, în care feudalismul s-a generalizat cu oarecare întârziere și în măsură mai mică față de comitatele de șes. De aceea proporția celor două categorii principale ale țărănimii aservite, iobagi și jeleri, e mai ridicată la țărani iobagi și mai scăzută la jeleri. În comitatul Zarand exista pe lângă domeniile nobiliare, un întins domeniu al cetății Șiria. Urbariul acesteia, din 1525, oferă date mai numeroase de pe acest domeniu. Raportul statistic între cele două categorii principale ale țărănimii aservite, iobagi și jeleri dovedește că în cele 120 de așezări cuprinse în conscripție, trăiau 1836 familii de iobagi, deci 92,3% și numai 202 familii de jeleri, libertini și alți oameni, între care acei *familiares castri* ce pot fi tot libertini¹⁹, adică 7,7%. Și trăiau fără îndoială, numeroase familii de țărani liberi, în obști sătești conduse de cnezi și de voievozi, dar această categorie importantă a țărănimii, cea liberă, lipsește din conscripția de la 1525, care a urmărit doar țărănimea dependentă.

Nici una din situațiile cunoscute și înfățișate nu poate fi socotită cu valoare generalizatoare pentru întreaga Transilvanie. În societatea feudală a acestei țări și a oricărei alteia, situația diferă uneori foarte mult, de la regiune la regiune, de la domeniu la domeniu chiar, în orice problemă, inclusiv în problema structurii social-juridice a țărănimii. Cunoașterea

¹⁸ Structura țărănimii în cele 13 sate ale domeniului Zolyomi se prezintă astfel: *Albiș* = 11 familii cu sesii, 8 familii cu sesii prediale, 2 predii, 5 familii de jeleri. *Petrău* = 8 familii cu sesii. *Cetariu* = 6 familii cu sesii. *Otomani* = 11 familii cu sesii, 33 familii de jeleri. *Săcuieni* = 36 familii cu sesii întregi, 3 familii cu o jumătate sesie, 1 familie cu sesie predială, 8 familii de jeleri. *Tileagd* = 12 familii cu sesii, 3 familii de jeleri, o familie cu predii. *Ciocioia* = 12 familii cu sesii, 6 familii de jeleri. 2 familii cu sesii prediale; *Caliu* = 2 familii cu sesii, 2 familii cu sesii prediale, 2 familii de jeleri. *Diosig* = 13 familii cu sesii, 4 familii de jeleri. *Ianca* = 9 familii cu sesii, 8 familii cu sesii prediale, 4 familii de jeleri, una stăpînind o sesie nelocuită. *Simian* = 6 familii cu sesii, 8 familii de jeleri, 6 sesii prediale. *Wamosperche* = 4 familii cu sesii, 6 familii de jeleri. *Sarffen* = 4 familii cu sesii, 4 familii de jeleri (Arh. Statului Cluj-Napoca, *fond, fam. Vecsey*; Șt. Pascu, VI. Hanga. *Crestomație*, II, p. 161—163.

¹⁹ D. Prodan, *op. cit.*, p. 69.

realității complete și integrale nu e posibilă în stadiul cunoștințelor fragmentare de acum. Urbarii noi sau alte categorii de izvoare ce pot fi descoperite în viitor vor întregi cunoștințele și în aceeași măsură și posibilitățile concluziilor generalizatoare la scara întregii societăți.

Dar chiar și din datele cunoscute pînă la transformarea voievodatului în principat (1541—1542) rezultă că iobăgia se generalizase în așa măsură încît iobagii formau aproape peste tot majoritatea absolută a populației, între 67%—92%, cu excepția scaunelor săsești și districtele Brașov și Bistrița, unde țărănimea liberă, săsească, forma majoritatea populației, iar în scaunele secuiești procesul de aservire a țărănimii înregistrează mari progrese²⁰.

În afară de țăraniii liberi, iobagi și jeleri, mai exista și servitorimea cetăților, a curților feudale și a gospodăriilor nobiliare. Servitorimea face parte din „familia” stăpînului, a nobilului, întreținută de acesta. De aceea, această pătură țărănească va fi scutită de dări, deoarece era în general lipsită de avere, de proprietate. Totuși decretul din 1455 amintește unele excepții, servitori ce posedau unele bunuri. Pe domeniul cetății Șiria, conscripția din 1525 înregistrează 53 de servitori, un grădinar și zece servitori ai cetății, cu gospodării iobăgești și totuși au fost primiți ca servitori și deci au fost scutiți de dări. Servitorii de pe domeniile nobiliare îndeplineau servicii personale nobilimii. Această pătură socială, servitorimea, era neînsemnată numericeste. Pe domeniul Medieș, din 118 iobagi și 80 jeleri, unul era liber, scutit de dări. Pe domeniul orașu-

²⁰ La 10 ani de la formarea principatului autonom al Transilvaniei situația țărănimii se înrăutățește și mai mult. Proporția între țăraniii ce posedă sesii și cei lipsiți de sesii, caracterizați în izvoarele vremii săraci (*pauperes*), crește în favoarea celor din urmă, a săracilor, care pe domeniul cetății Ciceu, pe Someș, la 1553, formau 53%, iar iobagii cu sesii se opreau la 47%. Dintre săraci, 42% locuiau în cele 11 sate ungurești de pe domeniul Ciceu, iar 67% în cele 29 sate românești. (D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, II, p. 145). Situația e asemănătoare și pe domeniul cetății Gherla, în același an: 35% iobagi înstăriți (*iobagiones seu coloni potiores*), 25% iobagi mijlocii (*iobagiones seu coloni mediocris sortis*) și 40% săraci (*pauperes*). Asemănătoare e structura țărănimii și în cele 44 de sate de pe Mureș în aceiași ani 1553/1554: 47% țărani cu sesie, 43,63% săraci și 4,23% libertini, adică 47,76% libertinii împreună cu țăraniii săraci, deci cu ceva mai puțin de jumătate. (D. Prodan, *op. cit.*, p. 137, 160).

lui Oradea, din 519 iobagi și jeleri, 38 erau liberi. Este adevărat că nu toți țăraniii caracterizați liberi, scutiți de dări, erau servitori, dar dintre ei mulți aveau acest statut.

2. SITUAȚIA SOCIAL-ECONOMICĂ

Paralel cu înrăutățirea situației social-juridice a țărănimii, în aceeași măsură se înrăutățește situația social-economică, materială a acesteia. Nu însă în mod uniform din punct de vedere al generalizării pe întreaga țară și nici în chip absolut pe întreaga mare categorie socială, țărâtimea. Judecata nuanțată, în conformitate cu realitatea și în această problemă, este tot atât de necesară ca în cazul oricărei alteia.

Asemenea principii nu contrazic constatarea cu caracter general, anume că situația celei mai importante categorii sociale a societății feudale, țărâtimea, se înrăutățește din punct de vedere social-economic, deci material în aceeași măsură cu deteriorarea situației din punct de vedere social-juridic. Este vremea când se generalizează tot mai mult procesul separării familiilor mari, ceea ce înseamnă fărâmițarea gospodăriilor, atât a celor din vatra satului cât și a sesiilor din hotarul satului, aparținătoare acestora. Procesul fărâmițării gospodăriilor generează fenomenul accentuării stratificării țărănimii din punct de vedere social-economic, din punct de vedere material: o pătură mai înstărită, cu sesie întreagă²¹ și cu animale mai numeroase, alta mijlocie, cu jumătăți sau treimi de sesie și cu animale aproape îndestulătoare pentru nevoile gospodăriei, alta săracă, cu sferturi și optimi de sesie, cu animale insuficiente pentru a-și duce viața de toate zilele și alta lipsită total sau aproape total de sesie și chiar de casă, fiind nevoită să trăiască în casa altora, lipsită de asemenea de animale, complet sau

²¹ Izvoarele vremii nu precizează întinderea sesiei, dar nu avea aceeași întindere peste tot; mărimea sesiei se deosebea de la regiune la regiune, de la moșie la moșie, de la sat la sat, în raport cu calitatea pământului, cu densitatea populației. În general, sesia corespundea cu întinderea de pământ după care putea trăi familia. Deoarece nu se stabilise întinderea de pământ a unei sesii, se deosebeau și subdiviziunile acesteia: 1/2, 1/4, 1/8 etc.

aproape. Este pătura jelerilor și a servitorilor de la curțile stăpînitorilor de moșie și din gospodăriile țăranilor mai înstăriți.

O altă constatare rezultă din conscripțiile cunoscute pentru această perioadă: pauperizarea treptată a iobăgimii ca urmare a fărâmițării sesiilor și, deci, sporirea țăranimii sărace, lipsită de sesie sau cu o mică parte de sesie (1/4, 1/8), insuficientă pentru nevoile de toate zilele și, de aceea, silită să trăiască și să muncească la alții.

Unele situații mai bune constituie excepții, care, de fapt, confirmă regula. Așa cum este cazul țăranimii din satele din Țara Bârsei, unde în anii 1514—1526 predominau gospodăriile ce posedau între o sesie întreagă și 3/4 de sesie, urmîndu-le, în ordine descrescîndă, familiile ce posedau între 2/4 și 1/4 de sesie²².

Pe domeniul cetății Medieș existau, pe la 1512, 181 de sesii iobăgești și 80 de jeleri, ceea ce înseamnă 69% sesii iobăgești și 31% sesii jelerești.

Pe domeniul cetății Șiria, la 1525, cele peste 2000 familii de iobagi se repartizau din punctul de vedere al situației materiale, raportată la mărimea sesiei folosite, astfel: 7,9% jeleri fără pămînt și slugi de curte; 10,5% jeleri cu pămînt; săraci cu 1/3 și 1/4 de sesie 29,3%, iobagi cu 1/2 de sesie 30,7% și oameni înstăriți (juzi, crainici, voievozi) 20,6%²³. Ceea ce înseamnă aproape jumătate din țăranii cu mai puțin de o jumătate de sesie; adică oameni săraci, la care se adaugă 30,7% iobagi cu 1/2 de sesie, adică cu stare mijlocie, cele două categorii însumînd o proporție foarte ridicată, de 77,14%.

Apare acum, ca urmare a acestei situații tot mai precare a majorității țăranimii, un fenomen social nou, oameni liberi ce se vînd iobagi. Cum făcea, la 1545, „vrednicul bărbat“, Urban diacul, conducătorul școlii de pe moșia Țaga (comit. Dăbîca), care, „liber și nesilit, după o lungă chibzuință cu

²² Cele nouă sate stăpîneau la 1514: 130 sesii întregi, 44 între 1—3/4 sesii; 34 între 3/4—1/2 sesii; 9 între 1/2—1/4 sesii; 3 sub 1/4 de sesie, iar la 1526: 122 sesii întregi; 90 între 1—3/4 sesii; 31 între 3/4—1/2 sesii; 22 între 1/2—1/4 sesii; 3 sub 1/4 sesie.

²³ I. Kiss, *op. cit.*, p. 1039; Szabó I., *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Budapeșt, 1948, p. 17—24, dă o situație mult asemănătoare: 20% sesii întregi, 35% jumătăți de sesii și 45% mai puțin de jumătate, ajungînd să locuiască 11 familii pe o sesie.

sine însuși“, s-a dat ca iobag veșnic nobilului Ioan Was de Țaga și „tuturor urmașilor săi, rămânând pe veci sub ocrotirea și puterea lui“. Noul stăpîn, la rîndul său, a făgăduit lui Urban diacul că-l va lua sub întreaga sa ocrotire și apărare „și-l va păstra pe veci în libertate“²⁴. Ce fel de libertate putea avea un iobag, chiar conducător de școală (învățător) să fi fost, nu e greu de știut, mai ales după aplicarea legii „scrisă cu sînge de iobag“, *Tripartitul* lui Werböczi.

Al doilea capitol ce indică situația materială a țărănimii era al șeptelului de animale, mari și mici, în primul rînd al celor de tracțiune, indicatorul cel mai concludent al situației social-economice a țărănimii. Cele 154 familii de iobagi și jeleri din trei sate de pe domeniul cetății Șiria (Șiria, Sîrbii de Jos și Sîrbii de Sus) aveau, la 1525, în medie, 1,8 boi de familie, 1,2 cai, 12,6 oi sau capre. Media animalelor, mari și mici, din gospodăriile celor trei sate este modestă: mai puțini de doi boi și mai puțini de doi cai.

Și mai concludentă se relevă structura social-economică a țărănimii șiriene la o analiză cît de sumară a repartiției șeptelului de animale: de la familiile de iobagi cu un bou și de la cele de jeleri lipsite cu totul de boi, la cele 24 familii de iobagi și 22 familii de jeleri cu cîte 2—3 boi, 16 familii de iobagi și 5 de jeleri cu cîte 4—5 boi, 10 familii de iobagi și o familie de jeleri cu cîte 6—7 boi și patru familii de iobagi cu cîte 8—9 boi. Doar 29,27% dintre familiile de iobagi și 30,55% din familiile de jeleri aveau între 2—3 boi. Cu cît urcăm pe scara șeptelului de animale de tracțiune, respectiv boi, proporția scade la amîndouă categoriile de țărani, pe de o parte, iar pe de alta crește diferența dintre familiile de iobagi și cele de jeleri: 19,5% dintre familiile de iobagi și de-abia sub 7% familii de jeleri aveau între 4—5 boi, iar 8—9 boi aveau doar 4,88% dintre familiile iobăgești și nici una de jeleri.

Deosebiriile sînt tot atît de mari și la cai: o familie de iobagi avea un cal, 15,85% dintre familiile iobăgești și 8,33% familii jelerești aveau cîte 2 cai și de-abia 3,65% din familiile iobăgești și 1,4% familii jelerești aveau cîte 3 cai, 4,9% din familiile iobăgești și 2,77% din familiile jelerești aveau cîte 4 cai, o familie de iobagi și nici una de jeleri avea 5 cai, altă

²⁴ Arhivele Statului din Cluj-Napoca, *fond. fam. Wass.*

familie de iobagi și nici una de jeleri avea 16 cai și o familie de iobagi și nici una de jeleri avea 100 de cai.

Și mai mari sînt deosebiri la animalele mici, la oi: 3,75% dintre familiile de iobagi aveau între 20—29 oi, 2,44% dintre familiile iobăgești și 5,55% dintre familiile jelerești aveau între 30—49 oi, 5% familii de iobagi și 2,8% familii de jeleri aveau între 50—99 oi, 2,44% familii de iobagi și 1,4% familii de jeleri aveau între 100—199 oi, o familie de iobagi avea între 200—299 oi, două familii de iobagi aveau peste 300 de oi fiecare și o familie de iobagi avea 400 oi²⁵.

Dacă pauperizarea țărănimii în general este o realitate în sec. XIV și începutul celui următor, o altă realitate sînt și deosebirile mari de stare materială în rîndurile țărănimii, iarăși în general. Dacă majoritatea țărănimii este săracă, există un procent de țărani înstăriți, nu atît prin întinderea pămîntului în posesia lor, cît mai cu seamă prin mulțimea animalelor, bogăția principală a țărănimii, și nu puțini dintre aceștia erau iobagi români. Ceea ce se confirmă prin relativ numeroase documente dintre mijlocul sec. al XIV-lea și sfîrșitul sec. al XV-lea, și nu numai într-o anumită zonă a Transilvaniei, ci pe toată întinderea acesteia. Dintre cazurile menționate vom spicui cîteva, mai concludente pentru conturarea în linii generale a tabloului.

Mai întii familiile de iobagi de pe domeniul cetății Șiria care aveau cîte 6—9 boi, zeci de cai, sute de oi. Nominalizat Ștefan Românul (*Stephanus Olachus*), cu o vie, 6 boi, 4 cai, 100 de oi. Și asemenea lui alții, din alte zone ale Transilvaniei, tot atît de înstăriți și unii mai înstăriți chiar. Astfel, la 1354, Benedict țesătorul din Turda, slujbaș al cămărașului sării din Sic, a luat, prin silnicie de pe moșia Sintejude (Dăbîca) 200 de oi, 2 cai, 2 boi și 36 porci de la Cristian, iobagul său român (*iobagio suo olaco*)²⁶. Și mai bogați în animale mici (porci) erau românii din Peștiș (Bihor) cărora li s-au luat cu sila la 1357, de oamenii unui nobil (*armatis manibus potentialiter more latrocinio*), două mii (*duo milia*) de porci²⁷. Iar peste doi ani, la 1359, vicevoievodul Transilvaniei însuși a luat de la iobagul ca-

²⁵ Calculele au fost făcute după datele conscripțiilor la D. Prodan, *op. cit.*, p. 73.

²⁶ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, X, p. 269—270.

²⁷ *Aujoukori okmánytár*, VI, p. 620.

pitlului din Alba Iulia, Gheorghe Românul din Aiud, vitele și 60 de oi, iar altui iobag, cu numele Neagu (*Negh*) i-a luat mai multe oi, un cal în preț de 10 mărci de argint, doi cai de herghelie și doi boi buni²⁸. Iar Dragul, din Sugdia (Timiș), iobagul voievodului Transilvaniei, a fost păgubit, la 1368, de alți iobagi cu 80 de porci²⁹. În același comitat Dăbica se petrece, la 1379, un alt act de silnicie, săvârșit de nobilii Was de Țaga, care au luat de la iobagul Benedict din Săcălaia, drept gloabă, 300 de oi, 8 piei pentru burdufuri de brînză, 14 porci și un cal³⁰. Iar unui iobag cu numele Neagu din Romos (scaunul Orăștie) un boier muntean i-a luat 40 fl. de aur, sumă foarte importantă pentru acele vremuri și aceste locuri³¹.

Dovezile cu privire la starea materială prosperă a iobagilor în animale și alte bunuri mișcătoare continuă. Așa cum adevărate, de pildă, un document din 1399, în care un nobil e învinuit că a luat de la un iobag 14 boi și 24 de porci. Peste un an se pomeniște silnicia unor nobili, care după ce au spînzurat un iobag, i-au luat lucruri în valoare de 1000 fl. O mie de florini la 1400 însemna valoarea unei moșii. Și tot de o mie de florini aur — e adevărat că erau mai mulți iobagi —, la care se adaugă 600 piei de viezure, în valoare de 600 fl., au fost păgubiți iobagii din Macaria (Maramureș) de către Stanislav și Gheorghe de Dolha³².

²⁸ Arh. Capitlului din Alba Iulia.

²⁹ *Documenta Valachorum*, p. 213—214.

³⁰ *Ibidem*, p. 285.

³¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 416.

³² Alte dovezi dintre mijlocul sec. XIV și mijlocul celui următor cu privire la starea materială, în animale, mai ales, a unor țărani: la 1393 nobilii din Șopteriu (Turda) au luat unui iobag șase boi. La 1367 trei iobagi români (Petru și Mihail, fiul lui Șerb (Surb) și Gheorghe, fiul lui Ivanca) își pășteau turma de 100 de oi în locuri interzise; la 1506 un iobag avea 189 de oi; la sfîrșitul sec. XIV trei țărani din Tohan și unul din Turcheș (Țara Bârsei) plăteau dijmă pentru 50—108 porci. La valoarea de 2000 fl. a fost evaluată paguba suferită de niște iobagi români din Grebeniș (Mureș), plus 996 oi, 64 vite mari și 21 de cai din cauza samavolnicilor unor nobili, iar alți nobili cotropind niște moșii au cauzat locuitorilor unui sat pagube însemnate: 57 boi, 29 cai de herghelie, 400 fl. Și mai mare a fost paguba suferită, deoarece bunuri mai valoroase au fost luate locuitorilor din Silivaș (Turda): 500 de oi, 100 „barmet”, patru cai, apoi porci, stupi etc., în valoare de 1100 fl. Bunuri în valoare asemănătoare au fost distruse țăranilor din-

Unii iobagi prinseseră gustul luxului și încercau să calce pe urmele stăpînilor lor, dacă aveau în casă cupe de argint (*peccarium argenteum*), cum se pomeniște un caz la 1409³³.

Se cuvine corectată sau mai bine spus nuanțată caracterizarea cu privire la țărănimea iobagă „lipită pămîntului“ în sens absolut³⁴, chiar dacă exemplele cu privire la starea materială mai prosperă a unor țărani reprezintă un număr extrem de mic față de documentele ce subliniază contrariul. Și se mai cere subliniat încă un aspect foarte important pentru a înțelege în mod obiectiv situația social-economică a țărănimii iobage din Transilvania secolului XV — prima jumătate a sec. al XVI-lea: bogăția ei principală erau animalele, mari și mai cu seamă cele mici, care le asigurau lucrarea ogoarelor, hrana, îmbrăcămintea și unele venituri bănești prin valorificarea pe piața orașelor a animalelor și produselor acestora.

3. OCUPAȚII

a. *Agricultura*. Pentru oricare dintre păturile sau categoriile țărănimii, libere sau aservite, iobagi sau jeleri, săraci sau libertini, ocupația principală a acelei vremi era agricultura în accepțiunea mai cuprinzătoare a noțiunii.

Dacă pentru perioadele precedente se poate discuta ponderea diferitelor ramuri ale agriculturii: lucrarea pămîntului, creșterea vitelor și păstoritul, în noua perioadă din istoria Transilvaniei ponderea agriculturii propriu-zise, în accepțiunea

tr-un sat din comit. Cluj la 1434: 500 oi, 16 boi, 13 vaci, 14 cai, 50 porci și 40 de stupi. (Arhivele Capitlului din Alba Iulia; *Documenta Valachorum*, p. 210—212, 213—214, Mályusz E., *Zsigmonkori oklevéltár*, I, p. 376, II. 1, p. 36, 162, 503; *Károly család oblevéltár*, I, p. 492—498; *Teleki család oklevéltár*, I, p. 280—281; Pesty Fr., *Krassó megye*, III, p. 249—250; *Documenta Romaniae Historica*, D., p. 213—215; Balázs E., *Kolosmegye*, p. 39. Arh. Statului din Cluj-Napoca, *fond fam. Kemény*; J. Mihályi, *Diplome maramureșene*, p. 206—207).

³³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 416.

³⁴ Curtea (gospodăria) unui locuitor din satul Cenade (scaunul Sighișoara) la 1395 posedă 13 iugăre pămînt arător (*Urkundenbuch*, III, p. 111—116) și desigur întinderi mari de fînețe.

restrînsă a noțiunii, lucrarea ogorului, nu mai poate fi pusă la îndoială. Asigurîndu-i-se locul întii între îndeletnicirile țărânimii, se cuvine să se sublinieze predominarea caracterului extensiv al agriculturii, datorită uneltelor și tehnicilor agricole mai puțin evoluat, deși acestea înregistrează o dezvoltare relativă în raport de perioada precedentă și odată cu perfecționarea acestora se practică și o agricultură relativ intensivă. Cea dintii formă se realizează prin noi defrișări de terenuri împădurite sau acoperite de mărăciuniș și destelenirea unor terenuri nelucrate și prin desecarea și asanarea unor terenuri cu umiditate excesivă. Defrișează, destelenesc, drenează locuitorii din așezările existente pentru a-și spori sesiile și de asemenea țărânii colonizați de stăpînii feudali pentru a-și mări rezerva feudală sau spre a constitui noi sesii țărănești. Țărânii atrași din alte părți sînt „colonizați” de stăpînii feudali, laici și eclesiastici, fie în satele existente, fie în sate întemeiate de țărânii coloniști. În acest din urmă caz, țărânii colonizați se bucurau de unele avantaje temporare: libertate de mișcare, scutiri sau reduceri de obligații feudale.

Defrișările de locuri împădurite și destelenirea locurilor cu mărăciunișuri, erau practicate pe scară tot mai largă. Documentele vremii menționează mereu, în sec. XIV—XV, asemenea preocupări de lărgire a ogoarelor, menționează pămînturile defrișate (*terrae extirpatitiae, prata extirpata*). Pe lângă pomenirea documentară, toponimia oferă și ea dovezi concludente cu privire la practica de defrișări. Toponimicele Arsuri, Lazuri, Runcuri, Curături, Jariști etc., se întîlnesc pe tot cuprînsul țării, uneori pînă la altitudini de 1500 m. Pe aceste locuri, oamenii de munte, pentru a obține hrana de trebuință, cultivau grîu și mai cu seamă secară, orz, mei, hrișcă. Structura terenului asigura ponderea cea mai mare în aceste zone pășunilor, cam jumătate din întreaga suprafață, urmată de fînațe, cam o treime din suprafață, terenul arabil ocupînd doar cam 15% și livezile cu pomi între 1—3%³⁵.

De multe ori țărânii defrișau terenul din vecinătatea gospodăriei, transformîndu-l în ogor propriu. De ogorul provenit din defrișări, socotit îmbunătățire a sesiei în folosință, țărânii

³⁵ N. Sirbu, *Vechea plugărie carpatică în Țara Loviștei*, în *Al 8-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României*, Craiova, 1984, p. 41.

iobagi dispuneau în mai mare măsură decît de sesia iobăgească.

Cea de-a doua formă, agricultura relativ intensivă, se caracterizează prin îmbunătățirea tehnicii agricole: unelte mai bune din fier, îngrășarea ogoarelor, rotația acestora (bională și trienală). Urmarea a fost sporirea producției agricole și animaliere, precum și cultivarea de plante industriale (în, cînepă).

Dezvoltarea agriculturii și a anexelor acesteia, creșterea vitelor și păstoritul au fost și urmarrea sporirii cererii de produse agricole pe piața orașelor, pe măsură ce acestea se dezvoltă și populația consumatoare de produse agricole sporește. La rîndul său, populația agricolă își îmbunătățește tehnica agrară prin unelte confecționate de meșteșugarii orașenești. Relația producător-consumator se realizează, astfel, în amîndouă sensurile, de la sat la oraș și de la oraș la sat, pe bază de reciprocitate relativă.

Producția agricolă sporește și se diversifică și din cauza sporului de populație, mai ales a celei urbane. Cerealele, alimentul de bază al populației europene, sporesc pentru a satisface nevoile tot mai mari.

Îmbunătățirea tehnicii agricole s-a concretizat, mai întîi, în perfecționarea uneltelor agricole. Aratrul, plugul mai rudimentar, este înlocuit, treptat, și în parte, cu plugul cu roți. Miniaturile din sec. XIII—XV figurează noul tip de plug, cu roți: un grindei mobil din fier, cu coarne, sprijinit pe două roți, cuțit din fier pentru despîcat pămîntul, brăzdar simetric sau asimetric, reglabil în funcție de adîncimea brazdei și cormană, tot din fier, pentru răsturnatul brazdei. Se folosește plugul greu, tras de mai multe perechi de boi³⁶.

Plugul tras de boi sau de cai este tot mai des pomenit în documentele secolului al XV-lea. În *Glosarul de la Bistrița* din acest secol, în care sînt descrise și părțile plugului, se vorbește de brăzdar sau fierul lat și de fierul lung sau cuțit. Fiarele de plug, coasele, secerile, securile sînt pomenite deseori în registrele de vîgesimă și tricesimă ale Sibiului și Brașovului, în legătură cu comercializarea acestora în Țara Ro-

³⁶ În cazul familiilor lipsite de plug și de animalele de tracțiune necesare, se asociau mai multe familii pentru „un plug” și apoi își împărțeau recolta în raport de unealta agricolă principală, plugul și de animalele de tracțiune.

mânească³⁷. Fiare de plug și alte unelte agricole din fier sînt cumpărate de la oraș de țărani din împrejurimi.

Iconografia bisericească, la rîndul său, oferă informații importante cu privire la unealta agricolă principală, plugul. Plugul reprezentat în biserica din Dîrjiu (Odorhei) din anul 1460 este simetric, alcătuit din părțile esențiale: talpă, grindei și bîrsă, coarne confecționate dintr-un lemn bifurcat, brăzdarul și fierul lung (nu prea mari) și corman schimbător. Era un plug de tip simetric, care stă alături, ca tehnică de construcție și în ce privește părțile componente, plugurilor din Germania și Franța acelei vremi. Forma plugului presupune folosirea rotilor.

Alături de plugul propriu-zis de asemenea construcție, se mai folosea și rarița, care îndeplinea funcții asemănătoare, dar mai puțin productive³⁸.

Perfecționarea uneltelor agricole a permis o mai bună lucrare a pămîntului, cu brazde mai drepte și mai adînci, cu mai mică oboseală pentru om, iar, ca urmare, extinderea, treptată, a sistemului rotației culturilor (asolamente), trienal predominant în apusul Europei, bienal în răsăritul Continentului, cu forme incipiente a celui trienal și aici. S-a dezvoltat, astfel, sistemul alternării culturilor, de toamnă și de primăvară și odihna unei părți de hotar.

Datorită îmbunătățirii agro-tehnicii și a uneltelor agricole, a îngrășării ogoarelor, în aceeași măsură au sporit și recoltele³⁹.

Progresul înregistrat de economia agrară și de tehnica agricolă se exprimă și în extinderea culturilor specializate: vița de vie, legumele, inul, cînepa, plantele colorante și pomii fructiferi⁴⁰.

*

³⁷ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul*, București, 1965, p. 146.

³⁸ V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, 1975 și N. Edroiu și P. Gyulai, *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, în „Acta Musei Napocensis”, 1965, 2, p. 307—344.

³⁹ În Anglia, de exemplu, în sec. XIII recolta era de 1:4—4,4 la grîu, de 1: 5,5—6 la secară, de 1: 3,5—4 la orz și de 1: 3—3,3 la ovăz.

⁴⁰ Fr. Giunta, *Civiltà del medioevo*, Palermo, 1975, p. 340—341; R. Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, 1974, p. 162—163.

Dezvoltarea agriculturii e dovedită de asemenea de pomenirea, în toate documentele de danie sau hotărnicie, a pământurilor de arături (*terrae arabiles*). Agricultură se dezvoltă într-o măsură apreciabilă chiar și în regiunile cu relief mai înalt, de exemplu în Maramureș și estul Transilvaniei. În Maramureș documentele pomenesc pământurile arabile, cultivate și necultivate (*terrae scilicet cultis et incultis*)⁴¹. În Țara voievozilor nu numai structurile sociale și instituționale erau românești, dar chiar și folosința arăturilor, pădurilor, apelor și pășunilor alpine, a drumurilor și a plaiurilor se făcea după obiceiul românilor (*juxta modum olachorum*). Și tot după obiceiul românilor fși hotărniciau fiii voievodului Iuga moșia Cuhea în 1353 (*dictam possessionem Kohnya et terrarum ad eadem pertinencium... iuxta modum Olachorum*)⁴². În jurul vetrei satului era pământ arabil, pe terasele inferioare și mijlocii ale văilor, fie opera apelor, în lunca acestora, fie a omului care a defrișat pădurile pentru a le transforma în pământ de ogor. Prin defrișări se creează poiene artificiale care le sporesc pe cele naturale: Poiana lui Gheorghită (*campus Gyurkemezei*), *locul sau poiana lui Dobriță (locus seu campus Dobritze-mezei) etc.*⁴³.

Alte dovezi cu privire la stadiul de dezvoltare a agriculturii în Maramureș sînt și fiarele de plug descoperite, precum și cuvintele în legătură cu agricultura din textele maramureșene de la sfîrșitul sec. al XV-lea: lucrătoriu (plug), a semăna, a răsădi, țarină, grîu, varză⁴⁴.

Suprafețele însămînțate cu grîne ocupă părți însemnate din hotarul satelor. Numeroase documente menționează zeci și sute de iugăre de ogor. La 1326, o așezare (azi dispărută), situată între hotarele satului Juc (comitatul Cluj) se numea „Locul cu grîu”⁴⁵.

Importanța agriculturii e dovedită și de cantitățile însemnate de produse agricole recoltate de unii țărani. Astfel, unui iobag din Dîrlos, stăpînul feudal abuziv i-a luat 13 cîble de

⁴¹ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 31, 85, 87, 128.

⁴² *Ibidem*, p. 30—33.

⁴³ R. Popa, *Țara Maramureșului în veac. XIV*, p. 123—125. Fenomenul se întîlnește, identic, în Vrancea.

⁴⁴ P. P. Panaitescu, *Inceputurile scrisului în limba română*, p. 128.

⁴⁵ *Documente, C*, veac. XIV, vol. 2, p. 194.

grîne în 1391, iar iobagilor din Sînmihai, alți feudali abuzivi le-au luat cu sila 62 de căruțe cu bucate, în 1379, în valoare de 600 mărci⁴⁶.

Cererea de cereale în cantități tot mai însemnate pe piața orașelor a putut fi satisfăcută atât prin creșterea producției de cereale, ca urmare a dezvoltării forțelor de producție, a îmbunătățirii metodelor de cultivare a pământului, a perfecționării uneltelor agricole, cât și superiorității sistemelor de cultură.

Și în această vreme rămîne dominant sistemul de cultură bienal sau în două hotare: o parte a pământului era semănată un an, iar în al doilea era lăsată să se odihnească, cînd era folosită de întreaga obște a satului ca pășune. În a doua jumătate a sec. al XIV-lea și în cel următor este menționată și practicarea sistemului de cultură trienal, în trei hotare (*terrae arabiles tertii campi*): o parte semănată cu cereale de toamnă, altă parte cu cereale de primăvară și a treia parte era lăsată să se odihnească (pîrlog). Practicarea sistemului trienal dovedește o înnoire ce se va dezvolta mereu. Era de fapt începutul agriculturii intensive⁴⁷.

Sistemele tradiționale de lucrare a pământului și-au prelungit, însă, existența și în secolele următoare, cu unele particularități impuse de relief. Sistemul cu două cîmpuri, cel mai răspîndit, predominant în toate zonele de relief, sistemul cu trei cîmpuri, practicat mai ales în zonele de șes, sistemul medinei regulate, practicat mai ales în zonele de munte și de deal, în sate răsfirate și sistemul rotativ anual, atestat în sate cu arabil redus din zona de cîmpie⁴⁸.

Un procedeu nou trebuie să fi fost și îngrășarea pământului înregistrată de documente. Cea dintîi mențiune cunoscută datează din anul 1322 și se referă la niște pămînturi de arătură gunoite (*terrae fimatae, terrae arabiles fimatae, terrae*

⁴⁶ *Urkundenbuch*, III, p. 26.

⁴⁷ La începutul sec. XV terenul arabil al unei sesii în Sarasău (Maramureș) era împărțit în două trupuri egale: unul mai la deal și al doilea mai la șes. În același sat o sesie avea, la 1429, patru iugăre de pămînt arabil (*quatuor iugeris terrae arabiles usualis*). (Cf. R. Popa, *op. cit.*, p. 124—125, *Documente*, C., veac. XIV, vol. II, p. 54).

⁴⁸ B. Ștefănescu, *Sistemul de agricultură în Bihor*, în *Al optu-lea Simpozion...*, p. 49—50.

fimatae et infimatae și *loci fimati*) din Banat. Pe la mijlocul și în a doua jumătate a aceluiași veac sistemul îngrășării ogcanelor prin gunoie se va răspîndi tot mai mult, fiind pomenit mai ales în părțile bănățene (Oravița, Caraș), în cele hunedorene, bihorene și clujene. În hotarul moșiei Puzstapokund existau, la 1364, 10 iugăre de pămînt îngrășat (*decem iugera terrae fimatae*)⁴⁹. Iar cu ocazia hotărnicirii moșiei Păuca (comit. Hunedoara), la 1372, se pomenesc pămînturile arătoare gunoite și altele negunoite (*terrae arabiles fimatae et campestre*)⁵⁰.

Se realizează, în acest timp, unele progrese și în repartiția plantelor în hotarul satului, ceea ce contribuie în plus la creșterea productivității. Se constată înlocuirea repetată a culturii meiului cu a grîului, orzului, secarei și ovăzului, sporirea producției de cînepă și de in și cultivarea plantelor leguminoase și a zarzavaturilor.

Dezvoltarea agriculturii cu toate ramurile sale și posibilitățile de valorificare a produselor agricole pe piața orașelor, explică creșterea valorii moșiilor. Astfel, moșia Gligorești, din părțile Clujului, s-a vîndut în 1362 cu 60 de mărci de argint. Cu același preț era vîndută la 1354—1355, moșia Cubleş tot din comitatul Cluj⁵¹. Iar satul românesc Olahtelek, din comitatul Bihor și altul tot de acolo, Uileac, erau vîndute la 1399 cu 1000 fl., dar un alt sat românesc (*villa valachicalis*) Rășinari, din apropierea Sibiului, mai puțin potrivit pentru agricultură, se vindea doar cu 250 fl.

O altă dovadă cu privire la dezvoltarea agriculturii și, în același timp, a forțelor de producție, este sporirea considerabilă a numărului morilor. Dacă în întreg veacul al XIII-lea sînt pomenite în documente doar cîteva zeci de mori, în secolele XIV—XV numărul morilor menționate în documente este de ordinul sutelor și nu poate fi nici o îndoială asupra faptului că în realitate numărul morilor era cu mult mai mare în sec. XIII față de cele pomenite în documente, după cum mult mai mare era și numărul morilor în sec. al XIV-lea decît cel menționat de documente.

⁴⁹ Arhiva națională maghiară, Dl. 30683.

⁵⁰ Arhivele Stat. Cluj-Napoca, XIII; *Urkundenbuch*, II. 2, p. 373—375.

⁵¹ *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania*, vol. X, p. 289—299; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II. 2, p. 178; Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV. 1, p. 64.

Citeva exemple pot fi socotite — căci sînt în realitate — concludente pentru confirmarea afirmațiilor enunțate. Astfel cu o singură ocazie, cu prilejul hotărnicirii unor moșii ale nobililor Himffy, la 1369—1377, sînt pomenite nouă mori și două locuri de moară, iar în unul din satele hotărnicite, Poganel, existau două mori la 1369—1377 și trei peste zece ani⁵². Capitlul episcopiei de Oradea avea, în orașul de reședință, la Oradea, în 1374, opt mori, dintre care două cu cîte două roți, două cu cîte trei roți, două cu cîte patru roți și două cu cîte cinci roți, iar în satele Chwba și Pathka o moară de măcinat cu trei roți și alta de piuat, în satul Haieu o moară cu șapte roți, în satele Hașmașul Mare și Ewsi cîte o moară cu două roți, în satul Săplac trei mori cu cîte trei roți și două cu cîte două roți⁵³. În scaunul Mureș la 1381 sînt menționate mori în opt localități, iar la Șieu (Dăbîca) sînt pomenite, la 1446, patru mori, două în activitate și două părăsite⁵⁴. Și în același an sînt menționate trei mori la Sarpotok (Turda), pe Mureș, mori cu șapte „pietre de moară”⁵⁵. La Sighișoara și la Mediaș existau la 1367, respectiv la 1423, mori cu trei și patru roți: două pentru măcinat grîne, a treia pentru argăsit și a patra pentru piuat (*pro usu et artificio textorum vulgariter Wolkrat*)⁵⁶.

Veniturile însemnate pe seama proprietarilor sau pe ale celor ce le aveau monopolul, explică prețul mare al morilor în această perioadă. Astfel, de exemplu, la 1359, două mori, una a nobililor și alta a judei sătesc, iobag al nobililor se vindeau cu 950 fl., o sumă foarte mare pentru acele vremuri și aceste locuri. Era asemănător și prețul morilor din părțile Tîrnavelor, dacă la 1389, moara din Saschiz a fost vîndută cu 350 fl.⁵⁷. Mai mică era valoarea unei mori de pe Arieș, lîngă Turda, vîndută cu 200 fl. la 1359,

⁵² *Documenta Valachorum*, p. 221—223, 360—362.

⁵³ Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, I, p. 259 și II, p. 288—289; Șt. Pascu, VI. Hanga, *Crestomație*, II, p. 329—330.

⁵⁴ *Bánffy család oklevéltár*, I, 361—363.

⁵⁵ Șt. Pascu, VI. Hanga, *op. cit.*, p. 331—332.

⁵⁶ *Urkundenbuch*, II, p. 283—284, III, p. 182—184. La 1351 e pomenită, lîngă Dej, o moară cu trei roți (*molendinum... in quo tres rote volvebantur*). Într-un sat mic, Sintioana (Tîrnava) existau la 1383 două mori. (Cf. *Urkundenbuch*, II, p. 566—567). În Maramureș sînt menționate în documente mori la Crisănești în 1375 și la Șieu în 1419.

⁵⁷ *Urkundenbuch*, II, p. 634—635.

deoarece moara însăși era mai mică, așezată pe un riu relativ mic și el. În schimb o moară cu o singură roată pe Criș era prețuită în 1407 la 300 fl.⁵⁸.

Moara hidraulică românească este de tradiție daco-romană, moara cu ax vertical și roată orizontală. În evoluția morii, poziția axului și a roții se schimbă: axul este orizontal și roata verticală, așa cum vor fi avut morile menționate în Transilvania, la 1169, în Țara Românească la 1247, în Dobrogea la 1360 (la Chilia)⁵⁹.

În sec. al XIV-lea și în prima jumătate a celui următor o dezvoltare însemnată a înregistrat pomicultura, mai ales în regiunile de dealuri și de coline. Documentele vremii pomenesc de nenumărate ori livezile (*pomerium*) de pruni, meri, peri, nuci, piersici, vișini, cireși în toate părțile Transilvaniei, castani doar în unele zone, mai adăpostite de curenți, de ger (Baia Mare, Baia Sprie). Se practica, în această vreme, chiar și altoirea pomilor pădureți, care deveneau, astfel, pomi fructiferi (*arborea fructifera*), obținându-se soiuri superioare. Sînt numeroase mențiunile documentare referitoare la livezile din Transilvania. Dintre care cîteva sînt concludente: la începutul sec. al XIII-lea e pomenită livada de pomi (*pomerium*) din satul dispărut Megyer (comitatul Bihor). La 1314 e menționată altă livadă de pomi (*pomerium*), de lîngă Cluj, la Nadăș⁶⁰. Iar peste doi ani este amintită „o mulțime de pomi fructiferi“ la Resighea (Bihor). La 1351 o altă livadă e pomenită în două sate din comitatul Arad. Iar la 1357 sînt menționate alte două livezi de pomi (*pomerium*): una în Ulița Alunilor din Cisnădie (scaunul Sibiu)⁶¹ și alta în satul Inuc (comitatul Cluj). În sfîrșit, la 1381 exista o grădină de pomi (*ortum pomerii*) pe o moșie a fraților Bale și Drag⁶².

⁵⁸ *Ibidem*, II, 2, p. 15.

⁵⁹ I. Popa, *Continuitatea istorică a poporului român în lumina procedurii și prelucrării cerealelor*, în *Al VIII-lea Simpozion...*, p. 140—141.

⁶⁰ *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veac. XIV, vol. I, p. 226.

⁶¹ *Urkundenbuch*, II, p. 144—145.

⁶² E. Lăzea, *Pomii fructiferi și pomicultura în Transilvania în secolele XII—XIV*, în „Terra Nostra“, II, 1971, p. 165. Petru Ranzanus cunoștea mulțimea deosebită a pomilor cultivați în Transilvania în secolul XV și calitatea superioară a fructelor: „Est Transilvania fe-

Într-o măsură tot mai însemnată se cultivă acum și vița de vie atît pe domeniile feudale, cît și, mai ales, pe loturile țărănești. Cultura viței luase o extensiune deosebită, ocupînd suprafețe întinse, îndeosebi în comitatele Bihor, Arad, Timiș, Alba, Tîrnava, Cluj, Bistrița etc. Cercetările noi adeveresc cultura viței de vie de relativ mare însemnatate economică în Țara Hațegului, în apropiere de orașul omonim și pe Valea Streiului. Erau vii domeniale, dar și vii țărănești⁶³. Deoarece cultura viței de vie este o cultură de mai lungă durată, cu rod numai la cîțiva ani de la plantare, țărani cultivatori de viță de vie beneficiau de unele înlesniri o oarecare perioadă de timp. Episcopia de Oradea, de pildă, lua, la 1495, sub ocrotirea sa oamenii și iobagii din Beiuș ai episcopiei, pentru a cultiva viță de vie, acordîndu-le și unele privilegii pentru valorificarea produselor, între care și interzicerea vinderii cidrului (*cerevisia*) de iobagii români din alte sate la tîrgurile săptămînale și în alte zile la Beiuș⁶⁴. Și de asemenea, după ce vița începea să rodească, răsplata gospodarului era înzecită. Datorită valorii economice a viței de vie, terenurile plantate cu viță aveau un preț îndoit față de pămîntul de ogor pentru cultura cerealelor. Dintre diferitele ramuri ale agriculturii, viticultura a favorizat cel mai mult apariția muncii plătite în agricultură, deoarece întreținerea viei pretindea, pe lîngă munca iobăgească și o anumită specializare și experiență pentru activitățile mai pretențioase⁶⁵.

Orășenii, la rîndul lor, se ocupau cu viticultura în hotarele orașelor. Cînd terenul din hotarul unui sat sau oraș nu era potrivit pentru viticultură, țărani și orășenii cultivau vița de vie în hotarele altor sate. Sînt cazuri cînd în hotarele mai

rox... multum generum fructuum optimorum, qualia sunt pruna, quae vocant Damascena, mala, cerasa et pira, quorum pleraque eximae sunt magnitudinis". (Cf. Petru Ranzanus, *Epîtome rerum Hungaricarum*, XXXII, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. J. G. Schwandtner, Viena, 1746, p. 398).

⁶³ I. Lazăr, *Cultivarea viței de vie în ținutul Hunedoarei în sec. XVI—XIX*, în *Al VIII-lea Simpozion*, ... p. 76—77.

⁶⁴ Bunyitay V., *op. cit.*, p. 338. La Oradea e pomenită la 1398 o „casă a teascului" (*domus torcularis*), o instalație mai perfecționată pentru stoarcerea mustului (Cf. Bunyitay V, *op. cit.*, p. 219—220).

⁶⁵ I. Lazăr, *op. cit.*, p. 77.

multor sate documentele menționează mai multe vii⁶⁶. Și de asemenea obligația de dijmă din vin, alături de cea din cereale, constituie o altă dovadă cu privire la importanța viticulturii.

În apropierea orașelor mai ales, se cultivau, în perioada celei de-a doua jumătăți a sec. al XIV-lea și în secolele următoare, din ce în ce mai multe zarzavaturi (varză în primul rând) și plante industriale (cînepă, in, hamei). Numeroase documente din sec. XIV—XV menționează existența grădinilor, în care cu certitudine se cultivau și zarzavaturi: la 1341 grădinile și curțile iobagilor (*ortus et curiae iobagionum*) din Woduz (Bihor); la 1341 grădina (*ortus*) mănăstirii Sf. Ana din Oradea; 1347 grădinile din satele Ghiorac, Săldăbăgi și Vasary (Bihor); la 1350 „locurile de grădini“ de la Ilia (Hunedoara); 1358 grădina lui Ioan din Petrila (Mureș); 1374 grădinile (*ortus*) și livezile din Oradea; 1377 o grădină (*ortus*) din Cluj; 1391 grădina (*ortus*) din spatele mănăstirii din Eghozfalwa (Turda); 1392 grădina (*ortus*) din satul Luna (Cluj); 1394 grădina (*ortus*) lui Toma din Corneni (Cluj); 1394 distrugerea unei grădini din Țaga (Cluj); 1398 dosul grădinilor din Carei⁶⁷.

•

b. *Creșterea animalelor.* Pădurile întinse și pășunile bogate ofereau locuitorilor transilvăneni posibilitatea creșterii unui număr foarte mare de animale, mari și mici.

⁶⁶ Situația era similară și în celelalte două țări românești, de la sud și răsărit de Carpați, unde vii importante sînt menționate mereu în documentele vremii. Viile de la Huși în 1436, cele de la Hîrlău la 1438, podgoria de la Cotnari peste zece ani, viile de la Iași, situate între Socola și Bucium, la 1469. (Cf. Petru și Larisa Pițuc, *Viticultura din nord-estul orașului Iași, în sec. XV—XIX în Al VIII-lea Simpozion...*, p. 73). Situația e mult asemănătoare și în Țara Românească, unde împrejurimile Tîrgoviștei reprezentau o importantă zonă viticolă. Viile erau proprietatea unor mari familii boierești, dar nici ale orașenilor din Tîrgoviște nu lipseau; dimpotrivă stăpîneau viile din „dealul Tîrgoviștei, spre „Valea lui Voievod“. Ca pretutindeni, de altfel, și în acest caz, biserica (mitropolia și mănăstirile) erau părtașe la beneficiile de pe urma viticulturii, uneori „făcîndu-se stăpîni și pe viță și pe pămînt“. (Cf. Luminița Oproiu, *Evoluția agriculturii pe Valea Ialomiței, în Al VIII-lea Simpozion...*, p. 77—78).

⁶⁷ E. Lazea, *op. cit.*, p. 167—168.

Dezvoltarea creșterii animalelor paralel cu aceea a agriculturii este pe deplin explicabilă, interdependența dintre cele două ocupații fiind atât de strânsă. Animalele satisfăceau numeroasele nevoi de hrană și îmbrăcăminte ale țăranului, după cum ele erau necesare muncilor agricole, cărăușilor etc. În plus, ele se puteau valorifica cu ușurință în târgurile și iarmaroacele țării. De aceea, animalele constituiau o bogăție de seamă în acea vreme, iar dările din animale (boi, junci, porci, oi) erau obligații importante ale iobagilor și surse însemnate de venituri ale statului, bisericii și stăpînului feudal. Din aceste motive — la care trebuie adăugată și calitatea inferioară a animalelor, precum și starea înapoiată a forțelor de producție —, era necesară înjugarea unui număr mai mare de animale de tracțiune, ceea ce explică existența, în multe gospodării, a mai multor perechi de boi, zeci de vaci și cai.

Valoarea economică a animalelor explică, pe de altă parte, faptul că stăpînii feudali, clerici și laici, aveau numeroase cirezi de vite (*pecora et pecudes*), herghelii de cai sau turme de oi, „multe și alese“. Numărul mare de vite cornute, mai ales în zonele împădurite, unde se creșteau mai ușor, dar și în celelalte, de coline și de șes, mai e dovedită și de materialul osteologic, descoperit în așezările cercetate. Spre exemplu în reședința Bogdăneștilor de la Cuhea 40% din totalul materialului osteologic descoperit este de animale mari, iar la Sarasău 50% din materialul osteologic este de animale mari⁶⁸.

Caii crescuți de români erau mult apreciați, de aceea documentele pomenesc în mod deosebit „hergheliile românești“ (*equaciae olachales*), ca cele amintite în părțile Oradiei și Sătmarului, în anul 1354⁶⁹. Și tot de aceea, prețul cailor era foarte ridicat. La 1366, de exemplu, un cal era prețuit la șase mărci de argint, iar la 1391 la 100 fl., pe cînd o pereche de boi se vindea, la 1406. cu numai 60 fl.⁷⁰.

Multiplele foloase, ca și posibilitățile lesnicioase de valorificare explică și existența unui număr mare de animale mici, porci și oi. Românii de pe domeniul cetății Solyomkö (Bihar) —

⁶⁸ R. Popa, *op. cit.*, p. 128.

⁶⁹ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, vol. X, p. 249.

⁷⁰ *Hazai oklevéltár*, p. 279—280; Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, I, p. 243—244.

se înțelege din mai multe sate — aveau importante turme de porci, din care le-au fost luați cu sila, în 1357, nu mai puțin de 2000; în aceleași părți nordice ale Transilvaniei, pe la sfârșitul secolului al XIV-lea, alți nobili răpesc dintr-un sat al voievodului Drag, 260 de porci⁷¹.

Turmele de oi sînt pomenite în toate satele Transilvaniei. Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, de pildă, iobagii din Sîmboleni (Solnoc—Dăbica) aveau 1200 de oi, iar satul Ieud din Maramureș avea în sec. XIV—XV între 2000—2500 de oi⁷².

În regiunile de coline și la poalele muntelui se creșteau toate felurile de animale, mari și mici. Astfel din satul Hida, din părțile Clujului, cu un singur prilej, la 1364, au fost luați 250 de boi, 200 de vaci, 700 de porci, 1500 de oi, 33 de cai și 560 alte animale⁷³.

Animalele mici — îndeosebi oile — erau și mai numeroase în părțile sudice și răsăritene ale Transilvaniei, din Rodna pînă în Banat și în cele nord-vestice, îndeosebi în Maramureș și de asemenea în Munții Apuseni. Acolo unde pășunile carpatine ofereau vara condiții foarte lesnicioase de hrană, iar cele din Moldova și Țara Românească o completare necesară iarna.

Animalele, mari și mici erau întreținute vara pe locurile de pășunat (*loci estivales*) sau la munte (*descensus in alpibus*), nu departe de sat, iar iarna trăiau în staule, hrănite cu frunzișurile pădurilor și cu fîn, sau erau trimise la pășune în zonele de cîmpie în luncile Dunării pînă în Dobrogea. Este sistemul pendulator, de la hotarul satului la munte sau la șes⁷⁴.

⁷¹ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, vol. XI, p. 81—82, În reședința Bogdăneștilor de la Cuhea, 40% dintre oasele descoperite erau de porc, iar în vatra satului maramureșan Sarasău, 12% dintre oase erau de porc. (Cf. Radu Popa, *Țara Maramureșului*, p. 127—128).

⁷² Satul Ieud avea nouă stîne; dacă socotim, în medie, 200—300 oi de o stîină, în total înseamnă cca. 1800—2100 oi. (R. Popa, *op. cit.*, p. 120—123).

⁷³ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, XII, București, 1985, p. 403—404.

⁷⁴ *Allodia sive stationes estivales pecorum vel hospicia vulgo zallas*, la 1491, în Maramureș, (Cf. I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 628). La 1504 cele cinci orașe regești din Maramureș obțin dreptul de folosință a „Pădurii Negre“, pentru stînele „pecorum suorum, ovium

Sistemul păstoritului pendulator mai însemna un fel de diviziune a muncii: cașul și brânza se făcea la munte, iar prelucrarea pieilor și a lînii se făcea în satele unde rămîneau familiile oierilor. Numeroase animale, mai ales oi, își găseau locuri de pășunat în Moldova și Țara Românească, de aceea transhumanța continuă să fie practică tot mai mult în această perioadă. În 1404, regele Sigismund oprea trecerea oilor grase din Transilvania la sud și răsărit de Carpați, iar în 1418, Mihail, domnul Țării Românești, reinnoind un privilegiu mai vechi, permitea locuitorilor din Cisnădie să-și pască turmele în munți⁷⁵.

Concludentă este, pentru adevărarea bogăției de oi și existența păstoritului pendulator, hotărîrea „Universității“ săsești din 1469, în sensul ca nici un nobil sau alt locuitor cu proprietate și mai ales nici un român (*notanter Valachi*), îndeosebi cei ce locuiesc în districtele Făgăraș și Amlaș să nu-și trimită păstorii cu turmele de oi și de porci ori de alte animale în teritoriile săsești împotriva voinții sașilor. Cei ce nu respectau aceste hotărîri erau pedepsiți: prima oară cu doi berbeci sau două oi, a doua oară cu patru berbeci sau patru oi, a treia oară cu 12 berbeci sau 12 oi; din porci: prima dată cu un porc, a doua oară cu doi porci, a treia oară cu 10 porci; cei ce-și pășteau animalele noaptea sau pe timp ploios erau globiți cu 12 oi sau berbeci, plus un miel sau o oaie ori un porc. Dacă românii sau alți făptași ar fi în număr mare și s-ar opune, atunci păgubașii să ceară ajutor bătrînilor jurați sau tuturor locuitorilor tîrgurilor și satelor respective; dacă aceste ajutoare ar fi insuficiente, să ceară ajutorul întregii comunități a scaunului respectiv, dacă nici acest ajutor n-ar fi suficient, atunci să ceară ajutorul Universității săsești și dacă nici acest ajutor n-ar fi suficient să ceară ajutorul voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei⁷⁶.

Mai generoși decît patriciatul săsesc cu privire la pășunatul oilor erau cnezii și voievozii români, între care cei din

scilicet et porcorum“ (Petrovay Gy., *Oklevélek Maramoros vármegye történetéhez*, în „Történelmi Tár“, X, 1909, p. 513; R. Popa, *op. cit.*, p. 123).

⁷⁵ *Urkundenbuch*, IV, p. 78—79; *Documenta Romaniae Historica*, D. *Relații*, I, p. 202—203.

⁷⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 192—195.

Țara Hațegului ofereau exemplu. Românii din Țara Hațegului se bucurau de dreptul de folosință a pădurilor cu unele restricții: țărani din satele învecinate nu plăteau nimic pentru pășunatul oilor, a caprelor și porcilor în pădure, dacă păstorul cu oile, caprele și porcii săi sau cărașii cu carele lor, plecând dimineața se întorceau seara acasă, dacă distanța era mai mare și rămăneau în pădure sau în colibele lor (*tabernaculum vulgo kolyba*) din apropiere, trebuiau să plătească o taxă; asemenea obicei exista, potrivit declarației unui martor, de 120 de ani.

Preocuparea mai atentă, în continuare, pentru creșterea animalelor, mari și mici, în același timp cu dezvoltarea agriculturii propriu-zise, se explică prin nevoia de carne, de piei și de lână solicitate de sporirea populației urbane și de asemenea de dezvoltarea meșteșugurilor textile (pînză, postav). Cultivarea furajelor ce se puteau păstra mai mult timp, la rîndul său încurajează creșterea animalelor, iar intensificarea creșterii animalelor asigură o alimentație mai variată și mai substanțială⁷⁷.

*

c. *Pescuitul*. Apele Transilvaniei, mari și mici, erau bogate în pește, după cum dovedesc numeroasele izvoare scrise, între care *Geograful* anonim (1308) afirmă că riurile Transilvaniei conțin pește din abundență (*ista flumina habundant in piscibus nimis*)⁷⁸. Știrea e confirmată de numeroase alte izvoare din sec. XIV—XVI. Heleșteiele (*piscinae*), numeroase, pomenite în izvoarele sec. XIV—XVI, pe care nobilii și minăstirile le amenajează pe domeniile lor așezate pe cursul apelor, precum și obligația țăranilor de a prinde pește pe seama stăpînului de moșie și de a-i da dijmă din pește, menționarea pescarilor în numeroase sate —, toate dovedesc dezvoltarea pes-

⁷⁷ R. Vuia, *Tipuri de păstorit la români*, București, 1964, p. 71—77, împarte păstoritul în două tipuri: „păstorit agricol cu stîna la munte” *vara* (*loci estivales*) și păstorit din zona fînețelor.

⁷⁸ *Anonymi Geographi Descriptio Europae Orientalis*, în *Izvoarele istoriei românilor*, ed. G. Popa-Lisseanu, vol. II, București, 1934, p. 30—31.

cuitului în Transilvania⁷⁹. Se cunosc din izvoarele vremii și speciile de pește: guvizi, loștrițe, păstrăvi, chefali, strevioni. Totuși, cantitatea de pește oferit de apele și heleșteiele din Transilvania era insuficientă pentru satisfacerea nevoilor întregii populații; de aceea o mare parte din aceste nevoi era acoperită cu peștele sărat importat, mai ales din Țara Românească.

*

d. *Albinăritul* era, de asemenea, relativ dezvoltat în Transilvania.

Pădurile cu luminișuri mari ofereau condiții prielnice creșterii albinelor. Pădurea bogată în nectar stimulează, mai ales primăvara, dezvoltarea rapidă a familiilor de albine, iar după aceea asigură cules bogat de nectar pînă toamna. Pentru asemenea avantaje pădurile au fost folosite din cele mai vechi timpuri pentru prisăci. În evul mediu foarte căutate erau *braniștile*, păduri rezervate proprietarilor, în care nu putea pătrunde nimeni fără aprobarea acestora. Vătafii sau brănișterii domnești aveau grijă de stupii domnului așezați în braniști, ca acel Tatu, brănișterul lui Vlad Călugărul la braniștea de la Slatina, pomenit la 1495, cu poruncă domnească de a o păzi și de a păzi stupii, cum știe mai bine⁸⁰.

În Moldova o mare braniște era la Bohotin, care cuprindea o suprafață considerabilă, la sud-est de Iași. Din această braniște domnii moldoveni făceau dani diferitele mănăstiri, cum făcea Alexandru cel Bun la 1431 pentru mănăstirea Bistrița, Alexandrel la 1453 pentru mănăstirea Moldovița, la 1476 Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Humor și la 1531 Petru Rareș pentru aceeași mănăstire⁸¹.

Pe locul prisăcilor mari stăpînii feudali permiteau și țăranilor să-și așeze și ei cîte o prisacă mică sau prisăcioară în schimbul dijmei din stupi, cum făcea la 1453 Alexandrel, domnitorul Moldovei: „și oricine își va așeza în această prisacă

⁷⁹ Cu prilejul unei împărțiri de bunuri se amintesc cinci heleștee pe o „moșie”. (Cf. Arh. Stat din Cluj, CLXIII).

⁸⁰ *Documente privind istoria României*, B. sec. XIII—XV, p. 232.

⁸¹ Gh. Bartoș, *Tehnica albinăritului în țările române în epoca feudală*, în „Terra Nostra”, II, 1971, p. 223—224.

stupii săi, desetina să o ia călugării de la Moldovița și altul nimenea⁸². Sau Radu cel Frumos, domnul Țării Românești, care întărea, la 1474, o prisacă mică mănăstirii Dealu, „ca să fie volnici călugării să ia zeciuala din pește și din stupi ce va fi partea domnească⁸³.

Recolta de miere de albine era, în unele cazuri, când gospodarul își făcuse o îndeletnicire specială din creșterea stupilor, mare și chiar foarte mare, dacă la 1363 un iobag din Alba Iulia, avea o datorie față de episcopul Transilvaniei de „trei buți de miere“ (*pro debito trium tunellarum mellium*), prețul cărora era echivalent cu al unei jumătăți de curți (gospodării) iobăgești⁸⁴. Sau dacă la 1367 comitele Mihail din Sighișoara putea lăsa soției sale Margareta, între alte bunuri, și 38 de stupi⁸⁵, ori la 1487, când obștea secuilor din scaunul Mureș avea miere de vânzare și încă în cantități apreciabile dacă erau obligați să plătească taxă vamală după mierea pe care o duc spre vânzare, ceea ce în vremurile trecute nu a existat (*a venditione ipsius mellis tributum exigunt, quod aliis temporibus nunquam fuit*)⁸⁶. Erau acei crescători de albine numiți în documente *melliatores*. Stăpînii feudali aveau iobagi specializați în creșterea albinelor, care îndeplineau aceste obligații în virtutea statutului lor servil: *apiarii, custodes apum*⁸⁷.

Obligația de miere de albine nu s-a modificat prin decretul din 1351, în sensul că nu s-a transformat în nonă, ci a rămas mai departe a zecea (dijmă): „dijmele din miei, iezi și albine să se dea în modul obișnuit“ (*decimam etiam agnorum, haedorum et apum more solito persolvantur*)⁸⁸. Pentru obligația iobagilor români de a da dijma din miere se fac uneori precizări anume, așa cum face un document din 1374 cu referire la „dijmele din miere sau din albine ale românilor“

⁸² *Documente privind istoria României, A. Moldova*, vol. I, p. 255, 263.

⁸³ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, București, 1938, p. 282—283.

⁸⁴ *Urkundenbuch*, II, p. 201; *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, vol. XII p. 188—189.

⁸⁵ E. Lazea, *Apicultura în Transilvania în sec. XI—XIV*, în „*Revista de Istorie*“, 32, 1979, nr. 3, p. 498.

⁸⁶ *Székely oklevéltár*, V, p. 25—28.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 499.

⁸⁸ *Urkundenbuch*, II, p. 90.

(*decimis ... mellis sive apum ... Wolachorum*)⁸⁹ din satele de pe domeniile episcopiei Oradea.

Cu privire la modalitatea de dijmuire a mieilor, iezilor și a mierii de albine statutele capitlului de la Oradea din 1374 ne oferă informații prețioase: „de la cel ce are zece miei sau iezi, stringătorul nostru de dijme primește unul, după voia plăcerii sale“, adică la alegerea sa, iar în continuare: „din albine, dijmuirea se va face în același fel, cum se face din miei sau din iezi, afară de albinele ce au fost dijmuite altă dată, care nu mai sînt supuse dijmuirii a doua oară, ci numai cele noi ce se numesc în graiul popular „roi“ (*de apibus autem fiat decimatio eodem modo sicut de agnis vel hedis, salve eo, quod apes alias decimate nondecimanter secundario, sed solus nove, qui vulgo roy dicuntur*). Cei ce aveau mai puțin de zece stupi plăteau pentru fiecare stup un dinar. Pentru țărani iobagi dijma din miere sau din stupi constituia o greutate mare, de aceea în cea dintîi înțelegere dintre țărani și nobili, de la Bobîlna, țărani cer să se desființeze (*item decimam seu alium censum ... apum ... dominis terrestribus nemo solvere teneantur*)⁹⁰.

Pe lângă dijma din stupi (din miere) posesorii de stupi dădeau dijma și din ceară, atît de necesară în acele timpuri pentru luminări. E posibil ca și ceara să fie cuprinsă în dijma din albine (stupi), dar uneori e nominalizată aparte. Așa, de pildă, breslele meșteșugărești din Sibiu, Sighișoara, Sebeș și Orăștie la 1376 erau obligate la 2—4 funți de ceară⁹¹.

Importanța creșterii albinelor și, ca urmare, a produselor albinăritului, mierea și ceara, e confirmată și de comerțul activ cu ceară pe care negustorii din Sibiu și Brașov — și cu certitudine și din alte orașe transilvănene — îl întrețineau pînă departe în Europa apuseană și centrală. De altfel localitatea Hărman din apropierea Brașovului se numea chiar *Mons Mellis* (Muntele Mierii).

*

⁸⁹ *Documenta Valachorum*, p. 256.

⁹⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I. 2, p. 617; Șt. Pascu, *Bobîlna*, p. 164.

⁹¹ *Urkundenbuch*, II, p. 449—452.

e. *Meșteșugurile*. În satele Transilvaniei și nu numai ale Transilvaniei, de fapt în toate satele, pe lângă țărani agricultori trăiau și meșteșugari. Pe lângă agricultură în sate se practicau și o seamă de meșteșuguri. Meșteșuguri și meșteșugari fără de care nu se putea închipui viața unei așezări sătești mai dezvoltate. Fierarul cu meșteșugul său satisfăcea nevoi de toate zilele, ca și lemnarul sau dulgherul cu meșteșugul lor, ca și zidarul cu meșteșugul său. În numeroase sate erau prezenți cojocarul și cismarul, cu meșteșugurile lor, olarul și postăvarul, cu meșteșugurile lor. Și sint cazuri când și meșteșuguri mai pretențioase, de lux, se practicau în unele sate, ca de exemplu argintăritul de meșteri argintari pricepuți.

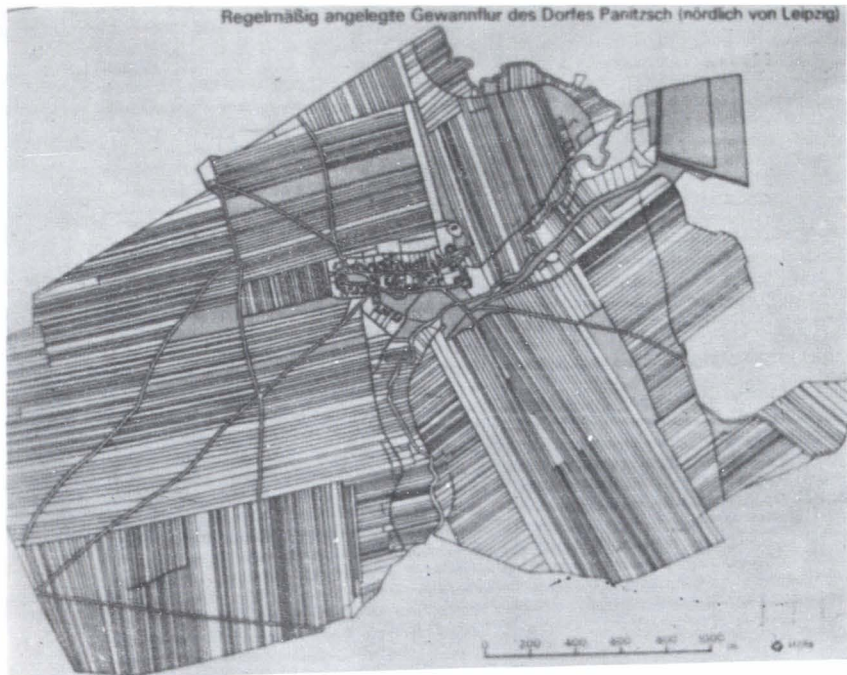
Unele meșteșuguri sătești se specializează în anumite articole, cum era al secerilor din Cisnădie; meșteșugarii secerari din Cisnădie pe la mijlocul sec. XV-lea întreceau numărul de 100, organizându-se într-o breaslă puternică. La același număr ajungeau meșterii cositorari (cei ce confecționau vase din cositor) din Marpod (jud Brașov), organizându-se și ei într-o breaslă importantă⁹².

Alături de fierari, lemnarii satelor se specializează, în multe dintre ele, în rotari, butnari sau dogari, dulgheri, tâmplari, satisfăcând nevoia locuitorilor satelor respective cu pluguri, care, vase de gospodărie, furci, războaie de țesut, case, mobilier și multe altele. În satele mai mari, unii meșteșugari lemnari, cum erau rotarii și butnarii erau organizați în bresle în prima jumătate a sec. al XVI-lea (Biertan, Cinc, Ațel, Moșna etc.).

Asemenea obiectelor din fier și lemn, obiectele de ceramică erau tot atât de necesare vieții de toate zilele în satele acelor vremuri. Este explicația dezvoltării meșteșugului olăritului. Spre deosebire însă de meșteșugarii lemnari și fierari, nelipsiți din vreun sat mai bine organizat, meșterii olari își organizează activitatea pe centre, de unde obiectele meșteșugului lor se răspindeau, prin intermediul târgurilor, în toate

⁹² Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în sec. al XVI-lea*, București, 1954, p. 238. Într-un proces din 1380, între satele Vurpăr și Roșia, participă ca martori Gheorghe fierarul din Cașolt; într-un alt proces, debzătut în 1393, la Slimnic este pomenit un cuțitar (*Messersmid*), iar pe la jumătatea sec. al XV-lea, un alt cuțitar e pomenit la Țigmandru. (Cf. *Urkundenbuch*, II, p. 529—531, III, p. 93—95).

Regelmäßig angelegte Gewinnflur des Dorfes Paritzsch (nördlich von Leipzig)

Planul unui sat german

Adam și Eva, alungați din Paradis, își agonisesc cele necesare vieții lucrînd

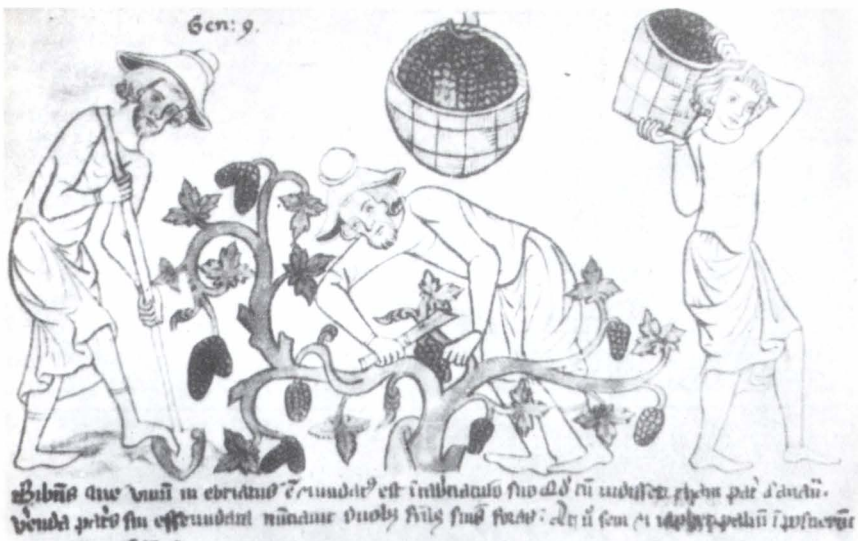

La arat și semănat

Cositul și adunatul finului într-o localitate din Germania

Gen: 9.

Culesul viilor

Culesul viilor și tescuitul strugurilor

RAPORTURILE AGRARE ÎN EVUL MEDIU

OBLIGAȚIILE FAȚĂ DE VISTERIA REGALĂ

1202
CEA DIZIȚII
POZDIZIRE A DARI

1248
5 POZDIZIRE

1336
18 DIZARI

1411
30 DIZARI

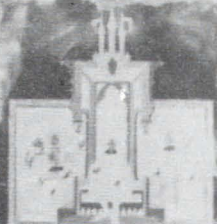
DIZIȚELE BISERICESTI

1077-1095
DIZIȚELE (A ZECEA)
DIZIȚI TOATE PRODUSELE

1222
TRANSMISAREA ÎN BAZILICĂ
A DIZIȚELOR DIZIȚIȚI

1261
DIZIȚELE DIZIȚIȚI
PEL PERCELAURILE
VICIASELE ȘI ALTE
CĂȘI PĂȘI

1457
DIZIȚI 20 DE CĂȘI
1 FLORIN 100 DIZARI

REGIȚA FEVDALĂ

1181
DIZIȚI DE DIZIȚI ȘI VALORI DE POREC
CĂȘI DE GĂȘI ȘI POREC DIZIȚI

1351
TRANSMISAREA DIZIȚIȚI ÎN DIZIȚI

1374
DIZIȚIȚI ȘI GĂȘI DIZIȚI ÎN BAZILICĂ
ȘI GĂȘI DIZIȚI ÎN GĂȘI ÎN 50
1 POREC DIZIȚI ȘI CĂȘI DE GĂȘI
1 POREC DIZIȚI ÎN GĂȘI ȘI DIZIȚI
DIZIȚI ȘI DIZIȚI ȘI DIZIȚI ȘI DIZIȚI
ALTE DIZIȚI ȘI DIZIȚI ȘI DIZIȚI

1437
DIZIȚI DIZIȚI ÎN GĂȘI ȘI DIZIȚI
LA PLĂCĂȘI ȘI DIZIȚI ȘI DIZIȚI
DIZIȚI DIZIȚI ȘI DIZIȚI ȘI DIZIȚI
DIZIȚI DIZIȚI ȘI DIZIȚI ȘI DIZIȚI
DIZIȚI DIZIȚI ȘI DIZIȚI ȘI DIZIȚI
ALTE DIZIȚI ȘI DIZIȚI

Raporturile agrare în evul mediu

satele învecinate. În prima jumătate a sec. al XVI-lea meșteșugul olăritului era atât de dezvoltat în unele sate, încît cei ce-l practicau organizează, în unele centre, bresle meșteșugărești (Hălchiu, Hetiur, Hărman, Rodbav etc.). Olarii din Moșna, în schimb, făceau parte din breasla olarilor din Mediaș⁹³.

Nu lipseau din satele transilvănene nici meșterii pielari, în general și alții specializați în diferite branșe: cojocari, cismari, curelari. Numărul mare al cismarilor din satele transilvănene poate fi înțeles și din numărul important de calfe de cismar ce făceau parte din frăția St. Ioan din Sibiu la 1404: Vurpăr 15 calfe, Rupea 14, Saschiz 11, Cislădie 10, Iacobeni 9, Slimnic 7, Noul Săsesc, Șeica, Prejmer câte 6 calfe⁹⁴.

Importanța cojocarilor sătești a fost recunoscută și de oficialitatea Transilvaniei, acordîndu-le, unora dintre ei, privilegiu cu privire la activitatea și la desfacerea produselor lor. Cum obțin, de exemplu, la 1519, cojocarii din Crasna și Boghiș (jud. Sălaj). Cojocarii din Rupea se organizează în bresle, iar la 1512 obțin aprobarea statutelor⁹⁵.

Alături de pielari, cismari și cojocari, nu puteau lipsi nici meșteșugarii ce confecționau haine obișnuite: țesătorii, postăvării, croitorii. Nu puteau lipsi acești meșteșugari deoarece erau de absolută trebuință vieții de toate zilele a locuitorilor săteni. Și nu lipseau. Dimpotrivă, în unele sate sînt destul de numeroși dacă se puteau organiza în bresle, cum făceau țesătorii din Biertan, care obțin aprobarea statutelor la 1541, iar cei din Miercurea, peste 17 ani, obțin dreptul de a avea calfe și ucenici⁹⁶.

În satele unde meșteșugul țesătoriei — postăvăritului a luat o dezvoltare mai mare, a apărut și meșterul croitor. Iar în

⁹³ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 241. La Panticeu (jud. Cluj), e pomenit, la 1437, un olar, iar la Cașolț (jud. Sibiu), în sec. al XV-lea, e amintit un meșter cărămidar.

⁹⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 234. Într-un proces din 1393, la Slimnic, e amintit un cizmar (*Schuster*) și trei pielari (*cerdo, Leder, Lederer*). (Cf. *Urkundenbuch*, III, p. 93—95).

⁹⁵ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 235—236.

⁹⁶ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 236—237. În procesul satului Slimnic din 1393 e pomenit între martori și un țesător (*textor*). Cf. *Urkundenbuch*, III, p. 93—95.

unele sate din sudul Transilvaniei croitorii obțin chiar statute de breaslă în prima jumătate a sec. al XVI-lea⁹⁷.

Nu puteau lipsi și nu lipseau din satele mai mari măcelarii. Cum sînt cei patru măcelari (*carnifices*) menționați între martori în procesul satului Slimnic din 1393 și unul la Cristian în 1380⁹⁸.

Nu lipseau din unele sate transilvănene, din cele mai mari și mai bogate, în primul rînd, nici chiar meșterii aurari (*Goldner aurifabri*), dintre care, în prima jumătate a sec. al XV-lea, sînt pomeniți cei din Dupuș, Daneș și Feldioara⁹⁹.

Însemnătatea meșteșugarilor în viața satelor transilvănene e adevărată și de faptul că unii dintre ei se bucură de încrederea obștilor sătești, care le încredințează răspunderi însemnate de juzi și jurați. Cum era, de pildă, Simion Cojocarul (*pelio*), jude în Dumitra Mare pe la 1539, iar peste 18 ani juzi și jurați meșteșugari sînt pomeniți în alte sate: un cismar (*suttor*) la Cincu Mare, un fierar (*faber*) la Agnita, un butnar (*doliator*) la Șulemberg etc.¹⁰⁰.

Se înțelege cu ușurință că în satele transilvănene, între mijlocul sec. al XIV-lea și mijlocul sec. al XVI-lea, nu erau doar meșteșugarii pomeniți. Ei erau infinit mai mulți decît le-a păstrat amintirea documentele cunoscute. Judecata logică e confirmată întru totul de toponime. Sate cu nume ca Făureni, Fierari, Căuaci, Căuceu răspîndite în toată Transilvania, pomenite în documente în sec. XIV—XVI constituie o dovadă concludentă. După cum sate cu numele Rotari, Rotărești, pomenite în sec. XV și prima jumătate a celui următor adevăresc existența unor centre specializate în meșteșugul respectiv. Iar satele ce se cheamă Olari, Blidari, Căramidari, pomenite în mai multe zone ale Transilvaniei, confirmă existența acestor meșteșuguri, practicate de un număr mare de meșteșugari în sec. XIV—XVI. Nu lipsesc nici toponimicele

⁹⁷ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 237—238. În procesul dintre satele Vurpăr și Roșia din 1380 sînt amintiți chiar doi croitori ca martori, unul din Cașolț și altul din Avrig. Iar la Slimnic, peste 13 ani, de asemenea într-un proces, sînt pomeniți trei croitori (*Snyder*), toți trei din Slimnic, *Urkundenbuch*, II, p. 529—531, III, p. 93—95.

⁹⁸ *Urkundenbuch*, II, p. 529—531, III, 93—95.

⁹⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 243.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 244.

ce atestă existența unor centre de meșteșugari Cojocari, Cădari (Butnari), pomenite, de asemenea, în sec. XIV—XV¹⁰¹.

Meșteșugarii sătești erau în același timp și agricultori, cu atelier în vatra satului și cu sesia în hotarul acestuia. Când aveau mai mult de lucru, toamna și iarna mai ales, satisfăceau nevoile sătenilor cu articole meșteșugărești, iar vara cu deosebire erau în primul rînd agricultori. Mai ales că cei mai mulți dintre meșteșugari nu se desprinseseră din țărănime și rămăseseră țărani ca și mentalitate și aspirații.

4. OBLIGAȚIILE FAȚĂ DE STAT, STĂPÎNUL FEUDAL ȘI BISERICĂ

Europa bîntuită, în sec. XIV—XV, de numeroase și păgubitoare calamități naturale (epidemii, ca cea din 1347—1350, urmată de altele în a doua jumătate a sec. XIV și cel următor) și de cele provocate de oameni (lupte interne în Italia, Spania, Germania, Ungaria, Boemia și Polonia); războaie (războiul de o sută de ani dintre Anglia și Franța) — a fost confruntată, din aceste cauze, cu o scădere a mîinii de lucru. Stăpîinii de moșii, de aceea intensifică exploatarea țărânimii pentru a-și satisface pretențiile de lux și comoditate. Cunoscînd realitatea, putea afirma cronicarul vremii, din prima jumătate a sec. al XIV-lea, referindu-se la nobilimea din Austria, dar judecata se potrivea și nobilimii din alte țări din centrul și răsăritul Europei, că a mers atît de departe cu abuzurile, încît dacă ar putea pune în lanțuri tot pămîntul și toată apa, ar face-o fără ezitare¹⁰². Din aceleași cauze suferă și activitatea economică urbană, iar ca urmare suferă meșteșugarii, negustorii, lucrătorii. Se adaugă, în sec. al XVI-lea „războaiele“ religioase, provocate de curentele reformate nemulțumite cu

¹⁰¹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 244.

¹⁰² F. Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*, II, Freiburg, 1889, p. 411.

papalitatea nu doar ca instituție și doctrină religioasă, ci de asemenea ca mare putere feudală¹⁰³.

Societatea central și sud-est europeană a suferit o stăvilență în dezvoltarea economică, a raporturilor sociale și a organizării politice. Ceea ce nu înseamnă că societatea din acest spațiu istorico-geografic nu a înregistrat prefaceri, în unele domenii foarte însemnate chiar. Între care caracterul de marfă al producției agricole și meșteșugărești, începând mai ales din sec. al XV-lea, cu urmări deosebite în viața socială. În dorința lor de a avea cantități tot mai mari de produse pentru piață, stăpînii feudali, pe lângă tendința de a-și spori moșiile prin uzurparea sesiilor țărănești, sporesc obligațiile țărănimii, cele trei forme de rentă feudală: în produse, în muncă și în bani. Acțiunea pieții, cu efecte deosebite în raport de starea economică a celor ce nu pot scăpa influenței ei, cotropirea pămînturilor țărănești, sporirea obligațiilor feudale — explică accentuarea diferențierii social-economice a țărănimii.

Țărănimea, baza piramidei sociale, suporta povara întregului edificiu stratificat al societății: principii, funcționari, nobilime, popi, patricieni și burghezi. Țăranul era tratat ca un obiect care era la discreția totală a stăpînului său. Cea mai mare parte a timpului el trebuia să lucreze pe moșiile stăpînului; din ceea ce agonisea în puținele ore libere, trebuia să plătească: dijmă, arendă, dări etc. El nu putea să se căsătorească sau să moară, fără ca stăpînul să primească plată. Taxele diferite, de pășunat, pescuit, vînat se adăugau acestor obligații; pășunile comunale și pădurile îi fură luate cu forța de feudal. Nobilul feudal dispunea nu numai de bunurile țăranului, dar în aceeași măsură dispunea și de persoana acestuia, de a soției și a copiilor; el avea dreptul primei noți, îl putea închide și tortura după bunul plac, ba chiar omori. Între pedepsele prevăzute de „Carolina“ (Cod penal german), cele mai frecvent aplicate erau: tăierea urechilor, a nasului, a degetelor, a mîinilor, scoaterea ochilor, frîngerea pe roată,

¹⁰³ M. M. Knight, *Histoire économique de l'Europe jusqu'à la fin du Moyen Âge*, Paris 1930, p. 67; H. Pirenne, A. Renaudet, E. Perroy, M. Handelsmann și L. Halphen, *La fin du Moyen Âge. La desagregation du monde médiévale (1285—1453)*, Paris, 1971, p. 14—26.

decapitarea, arderea etc. Este caracterizarea realistă a lui Fr. Engels¹⁰⁴ cu referire la țărănimea germană din primele decenii ale sec. al XVI-lea. Caracterizare ce corespunde în linii generale țărânimii din țările Europei centrale și răsăritene, deci și țărânimii din Transilvania evului mediu.

În asemenea condiții, viața țărânimii era întunecată de nori tot mai grei datorită nesațului celor trei puteri feudale: statul, stăpîniile de pământ și biserica catolică. Statul cu toate instituțiile și structurile sale tot mai complexe și mai complicate, la care se adăugau războaiele neîntrerupte, înghițea tot ce putea strînge din resursele țării și din truda populației de rînd. Tot ce mai putea aduna din ceea ce mai rămînea după satisfacerea altui sac fără fund, clasa feudală, mai lacomă chiar decît creația sa, statul. Mai ales că nobilimea sporea mereu și, ca urmare, și însațietatea ei. Și în aceeași măsură sporeau și pretențiile puzderiei de nobili foarte mari, mari și mici. Toți se credeau îndreptățiți, prin naștere și prin „voința divină“, să trăiască, să huzurească și să risipească din truda grea a țaranului. Se asocia al treilea partener „predestinat“, biserica catolică, ce-și asigura viața îmbelșugată din același izvor generos, munca și roadele acesteia a temeliei societății, țărănimea. Și pe măsură ce se dezvoltă orașele, statul, feudalii laici și clerici putîndu-și valorifica produsele agricole și animalele, acumulate de pe rezerva seniorială, dar mai ales din renta în produse la care era silită țărănimea, își sporesc pretențiile, iar, ca urmare, obligațiile țărânimii și ale altor categorii sociale supuse sporesc și ele.

În condițiile feudalismului obligațiile țaranului dependent față de cei trei privilegiați ai societății acelei vremi, puterea centrală, stăpînul de pământ și biserica catolică au coexistat, după cum au coexistat și cele trei forme de rentă: în muncă, în produse și în bani. Renta în produse își păstrează locul precumpănitor și în noua perioadă, urmată de renta în muncă și apoi de cea în bani, din ce în ce mai importantă, pe măsură ce înaintează timpul. Și în aceeași măsură obligațiile de toate felurile sporesc și ele. Nimic nu scapă nedijmuit, de la produsele agricole de bază, grînele și animalele, pînă la cele mai neînsemnate produse țărănești.

¹⁰⁴ Fr. Engels, *Războiul țărănesc german*, București, 1958, p. 42—43.

Darea în produse — fie față de stat, fie față de feudal —, este desemnată, în izvoarele vremii sub diferite nume, după felul produsului din care se lua. Darea în produse s-a generalizat sub forma *decimeii*, a zecea parte pînă la 1351, a noua parte, *nona*, începînd de la data decretului din acel an, generalizîndu-se treptat, treptat. Cînd daniile de moși erau însoțite de imunitate, erau, adică, scutite față de puterea centrală, donatarul beneficia și de renta ce i se cuvenea ca proprietar feudal și de partea concesionată lui de puterea centrală. Evoluția rentei feudale este tot mai mult în favoarea stăpînului feudal în raport de obligațiile față de puterea centrală, pe măsură ce „ligile“ și „ordinele“ își dispută puterea uneori, își unesc puterile, alteori, pentru a-și impune interesele.

Crearea posibilităților țărănimii de a cîștiga bani prin valorificarea produselor sale pe piața orașelor a sporit și mai mult lăcomia feudalului, a statului și a bisericii. Drept urmare, toți aceștia se întrec în străduințele lor de a spori sarcinile iobăgești și îndeosebi renta în bani. O emulație — cu atît mai păgubitoare pentru țărănime și orașănime, cu cît cei trei exploatare sînt mai avizi de cîștiguri — se desfășoară în întreg veacul al XIV-lea și în cele următoare.

Dintre obligațiile față de cei trei exploatare, cele față de stăpînii de moșie au cunoscut o creștere mai însemnată, iar dintre cele trei forme de rentă feudală, cea în produse și cea în bani au sporit mai mult. Fenomenul este explicabil, deoarece produsele agricole și animale se puteau valorifica în condiții tot mai avantajoase, datorită dezvoltării orașelor și pieții.

Constatările lui Engels cu privire la țărănimea germană în ajunul războiului țărănesc german din 1525 corespund în mare măsură și situației țărănimii iobage din Transilvania. „Șerbii erau împovărați cu noi dări și prestații sub fel de fel de pretexte și denumiri. Clăcile, dijmele, arenzile, taxele de feudă, taxele de succesiune, banii pe care-i percepea feudalul sub pretext că-l apără pe iobag și multe alte taxe erau mărite în mod arbitrar în ciuda învoielilor anterioare. Dreptatea era refuzată țaranilor și constituia un obiect de trafic, iar atunci cînd cavalerul nu putea să ajungă pe altă cale la banii țara-

nului, îl băga pur și simplu la închisoare și-l silea să se răscumpere¹⁰⁵.

a. *Față de stat*. Războaiele purtate de regatul feudal maghiar în Italia și în Peninsula Balcanică au secătuit vistieria regală. Aceasta trebuia mereu satisfăcută; izvorul principal rămân tot dările țărănimii și orașănimii, nobilimea și clerul fiind scutite.

Obligația numită venitul cămării (*lucrum camerae*) s-a transformat într-o dare propriu-zisă în bani, fixată prin decrete regale. Astfel decretul din 1342 stabilește ca de fiecare poartă (*porta*), pe care poate „intra și ieși un car încărcat cu fin sau bucate“, în răstimp de 15 zile de la stabilirea dării, să se plătească comitelui cămării 18 dinari drept venit al cămării (*pro lucro camerae*), dacă oamenii nu sînt atît de săraci să nu poată plăti; sînt scutiți robii și slugile regești și ale reginei, ale bisericii și ale altora, ostașii și slujitorii domnilor de pămînt, bisericile și orașele și alții, dăruiți cu libertăți și privilegii. Oamenii din acele locuri unde nu există porți și nu-și pot face din lipsa lemnului, sînt datori, totuși, să plătească venitul cămării, așa cum au plătit și altădată, potrivit hotărîrii celor ce stabilesc dările¹⁰⁶.

Decretul regelui Ludovic de Anjou din 1351 este socotit, pe bună dreptate, documentul foarte important în istoria obligațiilor țărănimii față de puterea centrală. Venitul cămării se stabilește, prin acest decret, la trei groși de o curte întregă (*lucrum camerae . . . de quolibet integro fundo curie tres grossi solvebantur*). Sînt scutiți juzii și slujitorii (*villici et servientes*) care locuiesc pe moșiile lor. Iobagii plugari și cei ce aveau vii (*iobagiones nostris, aratores et vineas habentibus*) din toate satele libere și din satele de curteni (*udvornicalibus villis*), cu excepția orașelor împrejmuite cu ziduri, erau datori a noua parte din toate grînele și vinurile lor (*nonam partem omnium frugum suarum et vinorum suorum*)¹⁰⁷.

Transformarea dijmei în nonă însemna o greutate sensibilă în plus pentru țărănime, de aceea măsura a stîrnit o reacție puternică în rîndurile contribuabililor. Nemul-

¹⁰⁵ Fr. Engels, *Războiul țărănesc german*, p. 37.

¹⁰⁶ *Corpus Juris Hungarici*, Budapesta, 1899, p. 154—156.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

tumirea țărănimii s-a manifestat sub felurite forme, de la refuzul îndeplinirii pînă la fugă și răzvrătire. De aceea puterea centrală n-a insistat prea mult la început pentru aplicarea ei exigentă. Treptat, treptat nona se impune, astfel că pe la sfîrșitul sec. al XIV-lea poate fi socotită generalizată.

În sec. al XV-lea și prima jumătate a celui următor, tot mai numeroși țărani sînt antrenați în producția de marfă, vînzîndu-și o parte a produselor, după ce-și asigurau necesarul gospodăriei și-și îndeplineau obligațiile față de stăpînul feudal, de stat și de biserică. Faptul că țaranul putea avea bani, sporea pretențiile celor trei exploatatori de a înmulți obligațiile în bani ale iobagilor. Astfel, darea pe poartă față de stat, la 1411 însemna 30 de dinari de o poartă (*porta*) mare și 15 dinari de o poartă mică. Poartă mare sau poartă întregă (*porta integra*) era socotită cea pe care putea intra și ieși un car, chiar dacă în acea gospodărie locuiau mai mulți căsași (*domestici*) (familii); poartă mică (*valva seu parva porta*), numită în limba obișnuită *weröcze*, însemna o gospodărie mai săracă, ce stăpînea doar o parte de sesie, de aceea în limbajul juridic al vremii era caracterizată o jumătate de poartă¹⁰⁸.

Evoluția cvantumului dării, numită venitul cămării, urmează curba ascendentă a celorlalte obligații în bani față de stat. După trei decenii și jumătate, adică la 1446, această obligație crește de 3 ori, fiind stabilită la 1 fl. de poartă¹⁰⁹. Politica regelui Matia Corvinul, cu realizările culturale deosebite, dar în același timp costisitoare, și mai cu seamă cu războaiele de cucerire și mai costisitoare, a grevat apăsător bugetul statului, iar echilibrarea lui însemna tot atîtea greutăți pe umerii țărănimii. De aceea nobilimea în „generozitatea“ ei cunoscută, oferă regelui începînd din anul 1479 1 fl. sau 100 dinari „pentru darea venitul cămării“ (*lucrum camerae*) de „fiecare poartă a iobagilor ei“ și a jelerilor cu sesie de ogor și vii. Erau scutiți nobilii cu o moșie, casele alodiale ale nobililor și ale familiilor acestora, juzii, țărani foarte săraci și jelerii fără sesii proprii. Pe o perioadă de cinci ani se întindea „generozitatea“ nobilimii, deci pînă la 1484. Motivarea învoca „nevoile“ regelui, îngrijirea țării și apărarea împotriva primejdiei turcești¹¹⁰

¹⁰⁸ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 242—243.

¹⁰⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 728—729.

¹¹⁰ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 380—381.

Țăranii mai datorau darea după pământ (*terragium*), care se transformă apoi în bir (*census*), plătită uneori global pe sat, alteori pe gospodărie. În acest caz se ridica la 48 dinari pentru o gospodărie mare. Când se plătea pe suprafață de pământ stăpînită însemna 8 dinari anual pentru un iugăr de pământ, cît datorau, de exemplu, la 1395, țăranii din unele scaune săsești, în anii următori urmînd să plătească doar 4 dinari de iugăr¹¹¹.

Pe la mijlocul sec. al XIV-lea, se menționează și o dare a țăranilor față de voievodul Transilvaniei, de 4 dinari de gospodărie anual, „așa cum au stabilit nobilii țării” (*quatuor denarios pro nobis (voievodae) veluti nobiles regni commiserunt*)¹¹².

Pentru sporirea veniturilor visteriei, oficialitatea recurge la dări extraordinare. La început ocazionale, pretinse cu prilejul chemării la oaste pentru acțiuni în afara țării sau pentru apărarea acesteia față de amenințarea otomană, unele dintre ele se transformă în dări obișnuite, anuale.

Din categoria acestor dări va fi fost și „septimea” cuvenită regelui, de la „oaspeții și oamenii reginei”, menționată la sfîrșitul sec. al XIV-lea. În martie 1388 regina Maria adevărea că magistrul Petru de Peren a predat magistrului Ioan Românul (*Olacho*), apod al curții reginei, 300 fl. în contul „septimei” (*ratione septime partis*) cuvenite regelui¹¹³. Același magistrul Petru de Peren era solicitat din partea regelui Sigismund tot atunci, să plătească 2000 fl. din valoarea „septimei” regești pentru pregătirea de război împotriva necredincioșilor¹¹⁴. Altă dată sus-numitul magistrul vărsa visteriei regale suma de 1000 fl. aur, în contul aceleiași „septimi” cuvenite regelui (*exacta taxa septime, collectis septimarum partium rerum*)¹¹⁵.

Din aceeași categorie a dărilor extraordinare la început, transformate cu timpul în dări obișnuite, face parte și darea de 1/2 florini aur de poartă iobăgească, pe care o plăteau de

¹¹¹ *Urkundenbuch*, III, p. 154—155.

¹¹² *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac. XIV, vol. IV, p. 311.

¹¹³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 313.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 306.

¹¹⁵ *Zichy család oklevéltár*, IV, p. 354.

asemenea și gospodăriile slujbașilor și slujitorilor, potrivit hotărîrii dietei din aprilie 1394, ca ajutor (*subsidiūm*) pentru războiul împotriva otomanilor¹¹⁶. Peste doi ani, dieta întrunită la Timișoara prelungește darea pentru toată perioada războaielor antiotomane. Iar după izbucnirea războiului țăranilor cehi, războiul husit, „ajutorul“ respectiv e folosit în scopul înfrîngerii husiților, tot atît de primejdioși pentru clasele exploataatoare. Ceea ce explică hotărîrea conciliului bisericii catolice, întrunit la Basel în 1432, cu privire la „anumite taxe noi, adunate de la oamenii de jos“¹¹⁷.

Cauzele menținîndu-se în sec. al XV-lea, se mențin și obligațiile țăranilor la capitolul ajutoare (*subsidia*). Amenințarea otomană intensificîndu-se sporesc și obligațiile la acest capitol. Clerul obligat să contribuie cu a douăzecea parte, iar nobilimea cu a cincizecea parte din venituri la sprijinirea războaielor antiotomane se recompensau prin sporirea obligațiilor țărănimii față de biserică și de stăpîinii feudali, astfel încît povara în fond greva tot asupra țărănimii contribuabile, ale cărei obligații directe pentru oaste preocupă, de altfel, cu insistență autoritățile, care au grijă să le sporească mereu. Cum făcea regele Ladislau Postumul la 1454, hotărînd că nici un sătean, oriunde și oricum își va cîștiga existența, nu este scutit de taxa de oaste, afară numai de iobagi (*coloni*) și negustori care se hrănesc (trăiesc) la curțile nobiliare și nu posedă ogoare sau vii ori livezi împreună cu țărani și nu folosesc asemenea bunuri¹¹⁸. Această dare era, în general, de un fertun de argint (96 dinari) de poartă iobăgească, dar la nevoie era mereu sporită, așa cum se întîmplă la 1478 cînd este stabilită la 1 florin de poartă¹¹⁹. Sporită și mai mult prin hotărîrile dietei întrunite la Buda în 1521, în sensul ca toți țărani să fie obligați la contribuție de război de 1 fl. de fum și cîte 5 dinari de fiecare bou, vacă ori alte vite de jug, cu toate că, din cauza

¹¹⁶ I. Szirmay, *Notitia comitatum Ugochiensis*, p. 11—13.

¹¹⁷ Șt. Pascu, *Bobilna*, p. 31—32.

¹¹⁸ *Nullus villanus quecunq̄ue libertate fungatur de tali taxa exemptus habeatur, preter solummodo colonos seu mercatores, qui in propriis curiis nobilium nutriantur et in serie villanorum agros seu vineas aut prata non tinent et de talibus non utuntur.* Cf. *Hazui okmánytár*, VII, p. 470—475.

¹¹⁹ N. Knauz, *Az 1437 évi országyűlés veszeményei*, în „Magyar Történelmi Tár“, III, p. 210—217.

multelor calamități și mizerii, ar trebui scutiți. Toți locuitorii, țărani, nenobili și de condiție plebee (*universi et singuli rurales et ignobiles plebejeque conditionis homines*), chiar și cei ce locuiesc în orașele și târgurile libere regești, jelerii (*inquilini*), fie că locuiesc în case proprii (*in domibus propriis*), fie la alții (*apud alios habitantes*), chiar și cei ce locuiesc în casele și curțile nobililor, cu excepția jelerilor și mercenarilor care trăiesc în subsistența stăpînilor lor de moșii, vor plăti de fiecare fum (*fumatium singulatimque*) 1 fl., iar de un vas de vin din viile proprii între 1 fl. și 25 dinari; *braxatares cerevisie* 1 fl. și 5—10 dinari de vas de cerevisie; de fiecare bou, vacă, cal, fie că pasc în cîmp, fie că sînt în jug, 5 dinari; de fiecare oaie, capră, stup, porc 2 dinari; vițeii, mieii și purceii sînt scutiți; meșteșugarii, de orice breaslă, ce locuiesc în orașe și târguri 1 fl. de atelier, mai plătesc 1 fl. pentru venituri; negustorii, oamenii de afaceri, farmaciștii a 20-a parte din venituri; morarii, de orice fel ar fi morile, de fiecare roată 1 fl., pescarii 1 fl. după o plasă mare¹²⁰.

Darea își schimbă și ea numele, pe măsură ce-și schimbă caracterul: din dare, venit sau plată, cu accețiune generală (*collecta, exactio*), cum se numea la început, devine ajutor (*subsidiium*). Deoarece această dare era plătită și de iobagii nobililor și ai clerului, stăpînii lor au protestat în mai multe rînduri, pentru a putea spori obligațiile feudale, dar protestele lor n-au putut anula darea. La 1498 regele Matia Corvinul a pretins sașilor 3000 fl. în contul ajutorului (*subsidiium*)¹²¹.

La începutul sec. al XVI-lea, pe lîngă cens se introduce darea regească (*dica regia*) sau taxa extraordinară (*taxa extraordinaria*), care pe domeniul Hunedoarei la 1517 era de 1 fl.; această dare, uneori, era concesionată de rege stăpînilor feudali. *Dica regia, taxa regia* sau *taxa extraordinaria* este menționată și pe domeniul cetății Gyula, care cuprindea moșii din părțile Aradului și Zarandului.

Între dările în natură, care puteau fi răscumpărate în bani, era și datul oilor, datorat de țărani români vistieriei regale. Obligație numită în izvoarele vremii în felurite moduri,

¹²⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 371—372.

¹²¹ *Mathiae Regis requisitoriae super exolutione trium milium florenorum in subsidium a Saxonibus fienda*. Cf. *Repertorium documentorum literalium in Archivio Cibiniensi* 1292—1700, nr. 167.

din care nu lipsește însă noțiunea de *quingagesima*: cincizecimea oilor (*quingagesima ovium*), cincizecimea românilor (*quingagesima Valachorum*), cincizecimea regească (*regalis quingagesima*), venit cincizecimal (*proventus quingagesimalis*)¹²².

„Datul oilor“ este o obligație veche a românilor față de puterea centrală. Vechimea menționării ei în documente se înscrie la sfârșitul sec. al XIII-lea, când, la 1293, regele ungar Andrei III, confirmând un privilegiu al înaintașului său, Ladislau Cumanul (1272—1290), dăruiește capitlului din Alba Iulia cincizecimea oilor (*quingagesima, decima vel qualuncunquē alia*) de la românii locuitori în satele capitlului Filești și Aiud¹²³. În veacurile XIV—XV cincizecimea oilor e menționată curent în toate documentele referitoare la obligațiile românilor față de puterea centrală sau la concesionarea cincizecimei bisericii ori nobilimii. Pe la mijlocul sec. al XIV-lea e pomenit venitul regelui din cincizecime (*proventus (nostri) quingagesimalis*) și în Maramureș, pe care o dăruiește urmașilor lui Dragoș odată cu cele șase sate și unde, la sfârșitul veacului, se împărțea, pe din două, între rege și cnezul întărit în stăpânirea satului, așa cum precizează actul de întărire din 1383 în cnezatul a două sate a fiilor voievodului Stanislau (*medietatem collectarum quingagesimalium semper et quolibet anno de dictis duabus villis teneantur dare*)¹²⁴.

¹²² Al. Doboși, *Datul oilor (quingagesima ovium). Un capitol din istoria economică a românilor din Transilvania*, București, 1937, p. 5—6.

¹²³ Obligația românilor și secuilor față de arhiepiscopia din Strigoniu, menționată la 1256—1263, nu pomeneste datul oilor cu numele, ci doar dijma din partea românilor și secuilor în vite și animale (*in decimis percipiendis... ex parte Siculorum et Olachorum in pecudibus pecoribus animalibus quibuslibet*). Al. Doboși, *op. cit.*, p. 8. Nu poate fi vorba, însă, să se refere la datul oilor, deoarece la mijlocul sec. al XIII-lea datul oilor nu putea fi a zecea parte; probabil se referă la obligația secuilor din boi (*signatura boum*) și a românilor din vitele mici, sub formă de daruri. Afirmația reprezentanților capitlului din Strigoniu de la 1397, că între veniturile arhiepiscopiei de Strigoniu erau „din vechime“ cincizecimea oilor și alte lucruri mărunte și ponderea din părțile Transilvaniei și din boi de la secuici ocazia încoronării (*quingagesima ovium et aliarum rerum minutarum et ponderum de partibus Transilvanis et a bobus tempore coronationis a Siculis*) nu se poate data cu certitudine.

¹²⁴ I. Mihályi, *Diplome maramureșene*, p. 77.

În primele timpuri datul oilor însemna o oaie cu miel și o mioară din cincizeci; obligația aceasta va crește mereu, asemenea celorlalte obligații, devenind douăzecime (*vigesima*), o oaie din 20. Cuantumul datului oilor, *quingagesima* sau *vigesima* nu se respecta peste tot fără abatere. Evoluția cincizecimii din oi spre douăzecime se petrece mai grăbit și mai devreme în comitatele vestice (viitorul Partium), acolo unde și feudalismul era mai înaintat, mai lent și mai târziu în comitatele din voievodatul Transilvaniei, unde și relațiile feudale erau mai moderate.

Cincizecimea oilor era foarte asemănătoare cu *mardurina* (darea pieilor de jder) din Slavonia. Aproximarea e făcută în mod explicit chiar de documentele oficiale, ca, de exemplu, unul din 1439 care cuprinde hotărîrea regelui Albert de a se lua *lucrum camerae* obișnuit în Ungaria, *quinquegesima* obișnuită în Transilvania și *mardurina* obișnuită în Slavonia potrivit vechiului obicei, așa cum se lua în vremea regelui Ludovic de Anjou. Hotărîre repetată la 1492 cu trimitere la modul cum se lua în vremea regilor Sigismund de Luxemburg și Albert de Habsburg¹²⁵.

În sec. al XV-lea datul oilor se dădea parte în natură, parte în bani, adică răscumpărarea în bani pe loc a unei părți din quingagesimă. Uneori regele scutește unele sate de datul oilor în schimbul altor obligații. Așa cum se întâmplă la 1377, din nou la 1415 și apoi la 1468, cînd românii din Feleacul Clujului (*Olahi in possessione Felek*) erau scutiți de dijma din oi și de alte obligații în schimbul pazei drumurilor din zona Clujului¹²⁶, sau cum erau scutiți, la 1442, preoții ortodocși din Bihor, care erau datori însă strîngătorilor quingagesimei (*connumeratori idest exactori quingagesimarum*) cu „o palmă de curele“ (*unam palmam coriorum*), o desagă sau sac (*unam manticam videlicet zsák szoraltalvető*) și o chingă de șea (*unam kenoder dare debeant*)¹²⁷. Ori cum erau scutiți iobagii capitlului din Alba Iulia la 1453 (*ne a jobbagionibus capituli . . . quingua-*

¹²⁵ Uneori și în unele locuri sub numele de quingagesima se dădea și dare din porci și din stupi. Cf. I. A. Pop, *Datul oilor în Țara Hațegului în veacul al XV-lea și la încep. veacului XVI*, în „Sargetia“, XVI—XVII, 1982—1983, p. 287—288.

¹²⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I. 2, p. 497—498; II.2, p. 185.

¹²⁷ Bunyitay, V., *A váradi püspökség története*, II, p. 100.

gesimas exigant)¹²⁸ sau cum erau scutiți la 1494, nobilii și românii (țărani) (*universi nobiles et walachi*) din districtul Hațeg, drept răsplată pentru credința și vitejia lor în luptele antio-tomane, de cele 200 de oi ce datorau în contul datului oilor (*quingagesima ovium*), obligați, însă, mai departe, la 60 mărci de argint, pe care nobilii și românii din districtul Hațegului le datorau regelui, potrivit obiceiului vechi (*more antiquo*)¹²⁹.

Satele ce formau domeniile orașelor erau integrate din punct de vedere al obligațiilor față de stat, inclusiv datul oilor, în obligațiile orașelor respective. Astfel la 1493 regele Vladislav interzice strângătorilor de dare să ia datul oilor (*quingagesima*) de la românii de pe domeniul Bistriței, deoarece satele respective au dat darea împreună cu orașul Bistrița¹³⁰. Altă dată, la 1458, guvernatorul Ungariei interzice capitlului din Alba Iulia să adune datul oilor de la locuitori și iobagii români *proventus quingagesimales . . . a populis et jobbagionibus valachalibus*), aceasta cuvenindu-se regelui¹³¹. Iar la 1498 satele din Țara Bârsei sînt socotite „în rîndul sașilor“ cu privire la diferite obligații față de visteria regală.

Datul oilor, parte în natură și parte în bani, e atestată în numeroase sate cuprinse în bogatul registru de quingagesimă din anul 1461: la peste 200 din șase comitate (Dăbîca, Solnocul Dinlăuntru, Alba, Tîrnava, Turda, Cluj) se ridică numărul satelor menționate în partea de registru păstrată. În circa două treimi quingagesima se dădea numai în natură (oi, mioare, miei) și în circa o treime în natură și în bani. De exemplu satul Silivaș (Pruniș) din comitatul Turda dădea 38 oi și 18 fl., 10 oi castrate și un berbec, satul Sîmboleni din comitatul Dăbîca dădea 45 de oi și 15 fl., iar satul Sîncraiu Almașului din comitatul Cluj dădea 14 oi, 12 fl., 6 oi castrate, un berbec. Locuitorii satului Săcalul de Cîmpie din scaunul Mureș, la rîndul lor, dădeau 14 oi și 5 fl., 12 oi castrate și 10 boi, aceștia din partea populației secuiești, datoare cu darea numită însemnarea bouului (*signatio boum*). Satul Tăuni din comitatul Tîrnava dădea 36 oi și 20 fl., plus o junincă parohului¹³².

¹²⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 40.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 358—359.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 347—348.

¹³¹ *Ibidem*, p. 109—110.

¹³² Z. Păclișan, *Un registru al quingagesimei din 1461 în Fraților Alexandru și Ioan Lăpedatu*, București, 1936, p. 595—603.

Românii de pe Pământul crăiesc (*Fundus regius*) erau scutiți de quinquagesimă, cum se cuprinde în mai multe documente din a doua jumătate a sec. al XV-lea. Explicite în diploma regelui Matia Corvinul din 1468, care precizează că românii locuitori în scaunele săsești nu datorează datul oilor, deoarece plătesc maiestății sale regelui dijele bisericesti și alte taxe asemenea sașilor (*Valachi in sedibus Saxonicalibus commorantes non solvant quinquagesimam, quia decimas ecclesiis et alias taxas cum Saxonibus simul regiae Majestatis persolvant*)¹³³. În anul următor, regele confirmă scutirea de quinquagesimă a „bulgarilor“ din Brașov. Totuși, la 1493, românii din trei sate din scaunul Orăștie (Cugir, Romoșel și Sibișel) oer să plătească datul oilor în locul dării săsești (darea Sf. Martin).

Uneori românii erau siliți la darea din oi de funcționarii scaunelor, ca în cazul românilor din unele sate apartinătoare scaunului Sibiu (Avrig, Mohu, Săcădate și Veștem)¹³⁴.

După organizarea Principatului autonom al Transilvaniei, dieta acestuia hotărăște, la 1548, cvantumul *quinquagesime* ceva mai mare de cum fusese această obligație la început, stabilindu-i și numele: din 25 de oi, o oaie cu miel, din 50 de oi, o oaie cu miel și o mioară (*miora*), din 75 de oi, două oi și cu miel și o mioară, iar oaia se putea răscumpăra cu doi dinari¹³⁵.

Datorită importanței sale între veniturile celor ce beneficiau de datul oilor, strângerea acestei dări era încredințată unor funcționari speciali: strângătorii și adunătorii cincizecimei (*collectores et exactores quinquagesimalium*), pomeniți într-un document din 1357, strângătorii cincizecimei peste 20 de ani (*exactores . . . quinquagesimae*) și de nenumărate ori în documentele veacului al XV-lea și al XVI-lea. În raportul comisariilor regali din 1552 strângătorii cincizecimei sînt numiți socotitori sau cincizecimatori (*connumeratores quinquagesimae, quinquagesimatores*).

Strîngătorii cincizecimei beneficiau de anumite venituri sub forma „darurilor“ obligatorii ale celor datori la darea din oi. La care se adăugau abuzurile strîngătorilor care nu respectau legea, provocînd, astfel, nemulțumirea

¹³³ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 73.

¹³⁴ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 73—74.

¹³⁵ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, vol. I, Budapest, 1875, p. 241.

țăranilor în așa măsură încît aceștia, biruitori la Bobîlna, țin să introducă în înțelegerea dintre răsculați și nobili precizarea ca darea după oi datorată regelui să se ia potrivit prevederilor legii (*quinquagesimas vero regali iure dicatas, prout est dicata*).

Adesea regele dăruia datul oilor bisericii, alteleori renunța în beneficiul unor feudali sau al unor instituții. Alteleori era cedată doar jumătate, cealaltă jumătate păstrîndu-și-o pentru sine. Astfel, de pildă, încă la 1293 regele Andrei III scutește pe iobagii din satele Filești și Aiud în favoarea capitlului de Alba Iulia de orice bir sau dare regală, adică de datul oilor (*quinquagesima*), de dijmă sau de orice altă dare¹³⁶, iar la 1331 regele Carol Robert scutește pe cnezii români de pe domeniile episcopiei din Alba Iulia de datul oilor în favoarea episcopiei¹³⁷, pentru ca la 1453 Iancu de Hunedoara să scutească din nou pe iobagii de pe domeniul capitlului din Alba Iulia de datul oilor, deoarece aceștia sînt scutiți de orice dare (*solutione*) față de rege și de darea oilor¹³⁸. Capitlul episcopiei din Oradea este și el, asemenea celui din Alba Iulia, beneficiarul generozității regești, care-i cedează datul oilor și care sub numele dijmei aduna cincizecime (*decima parte ovium... ratione quinquagesimae*), cum era la 1374¹³⁹.

Printre cei dintîi nobili cărora li se cedează datul oilor sînt cei din familia Bánffy și apoi Wass din Țaga (comit. Dăbîca), care obțin, la 1357, respectiv 1366, din partea regelui Ludovic I cincizecimea oilor (*proventus nostros (regis) quinquagesimales de possessionibus Olachys*), cuvenită regelui de la români și respectiv din satul românesc (*possessione olachali*) Măhal (comit. Dăbîca)¹⁴⁰. Aceeași favoare se face, la 1360, fiilor lui Dragoș din Maramureș. Asemenea dăruiri se repetă de multe ori în sec. al XV-lea, drept răsplată pentru slujbele cre-

¹³⁶ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIII, vol. II, p. 400—401.*

¹³⁷ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIV, vol. III, p. 17.*

¹³⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 40—41; scutire reinnoită la 1458. *Ibidem*, p. 109 și de mai multe ori după aceea.

¹³⁹ Șt. Pascu — VI. Hanga, *Crestomație*, II, p. 325.

¹⁴⁰ *Bánffy család oklevéltár*, I, p. 212—214; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 130.

dincioase: la 1451 Iancu de Hunedoara nobilului român, provenit din rîndurile cnezilor înnobilați, Ioan Cîndea, peste patru ani fiilor lui Ioan Cîndea, iar peste alți patru ani Matia Corvinul mătușii sale Margareta Szilágyi, la 1466 același rege Matia Corvinul mai multor cnezi înnobilați din Țara Hațegului, pentru ca în 1494 toți nobilii și românii (*universi nobiles et Walachi*) din districtul Hațeg să fie scutiți de datul oilor în număr de 200 de oi anual, rămînînd obligați la plata sumei de 60 de mărci de argint, cu care erau datori în afară de cele 200 de oi în contul cincizecimei din oi, potrivit obiceiului vechi (*more antiquo*) etc. etc.¹⁴¹. Cea mai importantă danie a fost făcută de regele Matia Corvinul la 1461 în favoarea nobililor Rozgonyi, cărora li se dăruiește cincizecimea oilor din întreg voievodatul Transilvaniei, afară de comitatul Hunedoara¹⁴². Exemplul este urmat și de Vlad Dracul, domnul Țării Românești, în calitate de stăpîn al Țării Făgărașului, care dăruiește la 1432, boierului Stanciu mai multe sate, împreună cu dijmele din oi, porci, stupi etc.¹⁴³. În afară de nobili și de cnezi și voievozi înnobilați, de munificența regească au mai beneficiat unele orașe, între care Clujul, la 1493, cînd i se dăruiește cincizecimea satului Feleac¹⁴⁴.

Datul oilor ocupa un loc important în ansamblul obligațiilor fiscale ale vremii și a veniturilor beneficiarilor acestei obligații. Quantificarea datului oilor și a veniturilor e posibilă doar pentru prima jumătate a sec. al XVI-lea și atunci numai cu probabilitate. Din anul 1537 s-a păstrat un registru al dării din oi din comitatul Turda — socotit un comitat mijlociu față de cele șapte comitate ale voievodatului transilvan⁴⁵ —, sumele căruia au fost menționate în raportul din 1552 al comisarilor regali. În anul respectiv comitatul Turda a dat în contul datului oilor 1008 oi, cu miei mici, 585 oi de un an (mioare), iar din răscumpărarea dării din celelalte oi s-au adu-

¹⁴¹ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 39—43. I. A. Pop, *Datul oilor în Țara Hațegului*, în „Sargetia”, 1982—1983, p. 287—294.

¹⁴² „Századok”, 1899, anexe, p. 41—46; Al. Doboși, *op. cit.*, p. 42.

¹⁴³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 573.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 614.

¹⁴⁵ *Nam cum septem fuere nobilium comitatus, ex unico comitatu Thordensi, qui mediocrium est unus.*

nat 677 fl. și 51 dinari¹⁴⁶. Potrivit aprecierilor comisarilor din cele șapte comitate ale voievodatului Transilvaniei valoarea acestei dări era cam de șapte ori a celei din comitatul Turda. Ceea ce înseamnă 7056 oi cu miei, 4095 oi de un an (mioare) plus 4742 fl. și 51 dinari, valoarea în bani a răscumpărării datului oilor din celelalte oi. La care trebuie adăugată darea oilor din scaunele secuiești și săsești, din districtele Brașov și Bistrița, din comitatele vestice (viitorul Partium) și din Banat, ceea ce înseamnă cam $\frac{3}{5}$ în raport de voievodatul Transilvaniei (și să nu uităm că în aceste zone îndeletnicirile pastorale erau dezvoltate), totalul valorii datului oilor putea fi aproximativ de peste 17.600 oi cu miei, peste 10.200 oi de un an (mioare) și aproape 12.000 fl., prețul răscumpărării dijmei din celelalte oi. Dacă socotim prețul unei oi cu miel la circa 1 fl. și 50 dinari, iar prețul unei mioare la 80 de dinari, cât era cu aproximație în acea vreme, valoarea dării din oi putea fi, în toată Transilvania, aproximativ de peste 26.400 fl. din oile cu miei, de peste 816.000 dinari, adică aproximativ de peste 8100 fl., din oile de un an (mioare) împreună ajungând la aproximativ 34.500 fl.; la care trebuiesc adăugați și cei vreo 12.000 fl., prețul răscumpărării dijmei din oile din care nu s-a luat dijmă. Totalul veniturilor din datul oilor putea ajunge, în anul 1537, la aproximativ 46.500 florini.

Calcululele, probabile și aproximative, pot fi socotite minime sau chiar sub situația reală, cunoscând faptul că la 1553, deci după un deceniu și jumătate, darea din oi pe un singur domeniu de cetate, a Ciceului, însemna 800 de capete (oi cu miei și mioare)¹⁴⁷.

Tot atât de concludent poate fi, pentru estimarea valorii datului oilor, suma de 283 fl. plătită în contul acestei obligații numai de țărani din districtul Hațeg la 1517—1518¹⁴⁸.

Țăranii mai aveau față de puterea centrală obligația de găzduire (*descensus*), a regelui și a suitei sale numeroase

¹⁴⁶ *Provenerunt in quinquagesima agni (greșit în loc de oves, deoarece miei nu puteau avea miei — foeti) simul cum foetu eiusdem anni mille et octo, oves unius anni quingentae et octoginta quinque: in praecipuis vero redentionalibus floreni sexcenti septuaginta septem denarii quinquaginta unus.* Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, p. 734.

¹⁴⁷ Baza calcululelor la Al. Dobosi, *op. cit.*, p. 45—46.

¹⁴⁸ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. II, p. 36.

(dregători, slujitori, oameni înarmați) cînd vizitau țara. O adevărată pacoste pe satele unde se găzduia regele și sulta sa pretențioasă și risipitoare atît a alimentelor cît și a băuturilor, precum și a furajelor. Obligația de găzduire se transformă în bani pentru satele în afara itinerarului sau traseului vizitei regești. Devenind o povară grea pentru țărănime, puterea centrală încearcă să limiteze obligația de găzduire. În reglementarea din 1439 a obligației de găzduire se precizează că regele va fi găzduit pe moșiile nobiliare și ale bisericii numai cînd va fi invitat și nu va pretinde ospitalitate sau alimente (*victualia*) cu sila¹⁴⁹.

Țăranii erau obligați față de vistieria regească la dări din cele mai neînsemnate, în aparență, lucruri: din piei de viezure și din „banzolosma“ (*collecta mardurinarum et collecta banzolosma dicta*) din piei de jder¹⁵⁰.

Țăranii de pe domeniile cetăților sau din apropierea acestora mai erau datori să presteze muncă gratuită la construirea și întreținerea cetăților și castelelor, obligație apăsătoare datorită numărului mare de zile de muncă, la distanțe mari uneori, cu brațele și cu animalele, cu atelajele și cu hrana lor. La 1371—1372, la construirea cetății Orșova, de pildă, a participat un număr de 313 oameni din 49 de sate, patru orașe și trei districte bănățene¹⁵¹.

Obligații asemănătoare aveau și țăranii de pe domeniul cetăților în general: să întrețină cetatea prin munca brațelor, adică a face întărituri, a săpa șanțuri, a tăia lemne, a tăia prisăci, a transporta hrană și provizii și alte asemenea servicii potrivit cu vechiul și bunul obicei¹⁵².

Puterea centrală, pentru a ieși din impasul cauzat de multele cheltuieli, a căutat mereu posibilități noi. Una dintre acestea era și schimbarea periodică a monedei, măsură pe cît de

¹⁴⁹ *Corpus Juris Hungariae*, I, p. 286—287.

¹⁵⁰ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 343—345.

¹⁵¹ *Documenta Valachorum*, p. 239—241.

¹⁵² Falsul lui I. Kemény din 1427 cu privire la obligațiile românilor de pe domeniul cetății Deva, cuprinde, totuși, asemenea obligații: *Opera servitia manualia ad conservationem castrî opportuna, ut sunt munimenta, struendi et reparandi, aggeres fodendi, ligna secandi, indagine praecidendi, victualiam et commeatum devehendi et alia id generis servitia facere, juxta antiquam et laudabilem consuetudinem teneantur* (cf. I. Kemény, *Ueber die ehemaligen Knezen...*, in *Kurz „Magazin für Geschichte Siebenbürgens“*, II, p. 315.

avantajoasă pentru visterie, pe atât de dezavantajoasă pentru masele populare. Căci visteria, cu prilejul schimbării monedei, impune noi dări asupra acestora, fiecare poartă iobăgească și fiecare gospodărie din orașe și târguri trebuind să plătească câte o jumătate de fertun de argint (48 dinari). La care se adaugă pierderea provocată de însăși schimbarea monedei, deoarece noua monedă era mai greu de procurat de către țărănime. Pe de altă parte, autoritățile cunoscând proiectele de schimbare a monedei vechi, depreciate sau devalorizate, cu noua monedă de valoare superioară, datorită cantității mai mari de aur sau argint, amănau adunarea dărilor în monedă veche, pretinzându-le apoi în monedă nouă pe mai mulți ani. Dar masele producătoare necunoscând intențiile de schimbare a monedei nu-și păstrau produsele destinate pieții, ci le vindeau în monedă veche, iar la schimbarea monedei se găseau în situația strîmtorată de a nu avea ce vinde și, deci, a nu-și putea îndeplini obligațiile față de cei trei stăpîni. Urmarea era închiderea, maltratarea celor ce nu voiau sau nu puteau plăti deodată, pe mai mulți ani restanți, confiscarea tuturor lucrurilor și bunurilor țăranului, lăsîndu-l muritor de foame. Iar biserica nu întîrzia să folosească armele spirituale, excomunicarea, ceea ce pentru mentalitatea țărănimii medievale constituia cea mai gravă pedeapsă.

b) *Față de stăpînul feudal.* Obligațiile țărănimii dependente față de stăpînul feudal au evoluat în țările europene în raport cu dezvoltarea economică a acestora, cu starea social-juridică a țăranilor, cu rezistența opusă de țărănime față de obligațiile feudale.

Țăranii șerbi erau supuși atît servitutilor personale, cît și obligațiilor numite „reale” pentru lotul de pămînt în posesiunea lor și pentru bunurile în folosință comună. Principala obligație a țărănimii aservite față de stăpînul feudal era renta, cu cele trei forme clasice: în muncă, în produse și în bani. Precumpănirea uneia sau alteia dintre cele trei forme de rentă era în raport de nivelul de dezvoltare a societății, de condițiile istorice concrete dintr-o zonă sau altă zonă, dintr-o societate și din altă societate.

Dependența personală a țărănimii aservite, a șerbilor (*servorum*), față de stăpînii feudali se întemeia pe de o parte pe constrîngerea economică — dreptul de proprietate al stăpînului

feudal asupra lotului de pământ dăruit țăranului aservit cu titlu de posesiune viageră, de folosință ereditară, iar pe altă parte pe constrângerea social-juridică, dreptul stăpînului de pământ de a-l socoti ca pe un bun al său, putînd dispune de el după bunul plac.

Pentru a fi siliți la împlinirea obligațiilor de rentă, șerbii erau fie legați de pământ, putîndu-se strămuta doar cu învoirea stăpînului, care nu o acordă sau o acordă cu greu ori în schimbul unor taxe, fie legați de stăpînul de pământ prin dreptul de proprietate al acestuia asupra mijloacelor de existență ale țăranului. Dependenta șerbului de stăpînul său de pământ mai însemna și amestecul acestuia din urmă în viața particulară, intimă a supușilor: încuviințarea căsătoriei, însușirea bunurilor rămase după moartea supusului, în sensul că dreptul de posesiune asupra bunurilor se stingea odată cu moartea șerbului; pentru a avea drept de posesiune asupra bunurilor părintești, urmașii în linie directă trebuiau să plătească o taxă de răscumpărare numită „mîină moartă“ (*manus mortua*). Stăpînul de pământ avea drept de judecată asupra supusului, iar arbitrarul și abuzurile stăpînului de pământ făceau și mai apăsătoare servituțile țăranului. Această situație se reflectă și în unele hotărîri ale anumitor foruri judiciare engleze din sec. XIII, care defineau „sarcina servilă“ ... aceea „cînd un om nu știe seara ce i se poate porunci să facă în dimineața următoare“¹⁵³.

Dintre cele trei forme de rentă feudală, precumpănește în această perioadă în toate țările europene renta în produse sau în natură, din produse agricole și din animale, la valori ce diferă de la țară la țară, de la grupuri de țări la grupuri de țări, de la zone geografico-politice la zone geografico-politice. Reducerea rentei în muncă, a clăcii, însemna slăbirea dependenței personale a șerbului față de stăpînii feudali, deci un pas important spre „eliberarea“ lui din servitute. Asemenea pas se realizează, uneori, în unele țări, cu învoirea stăpînilor feudali, care preferă folosirea unor lucrători agricoli, firește în condiții avantajoase pentru ei. Alți șerbi, reușind să acumuleze oarecare sume de bani, se răscumpără din șerbie.

În unele teritorii, ca urmare a mai marii dezvoltări a orașelor, ca de exemplu în Italia nordică și centrală, oficiali-

¹⁵³ Fr. Giunta, *op. cit.*, p. 326.

tatea însăși ia o seamă de măsuri de eliberare a țăranilor din șerbie, pentru a avea forța de muncă liberă necesară activităților economice urbane, pe de o parte, iar pe de alta pentru a slăbi pozițiile feudalilor. Fenomenul eliberării din șerbie se observă, în același timp, și în unele zone ale Franței și de asemenea în Anglia, unde eliberarea oficială din șerbie are loc în sec. XIV.

Posibilitatea de a avea bani, determină și convertirea rentei în muncă și în produse în rentă în bani, așa cum se întâmplă în unele țări din Europa apuseană, începând din sec. XIII. În Anglia, de pildă, la sfârșitul sec. al XIII-lea renta în bani reprezenta circa $\frac{2}{3}$ din valoarea rentei feudale¹⁵⁴.

*

Asemenea celor mai multe țări europene, și în societatea Transilvaniei din această perioadă — mijlocul sec. al XIV-lea — mijlocul sec. al XVI-lea — dintre cele trei forme de rentă feudală precumpănitoare este renta în produse. Însotită tot mai mult de cea în muncă, în raport de dezvoltarea rezervei feudale și de cea în bani. În măsura în care țăranimea are posibilitatea să-și valorifice o parte a produselor pe piața orașelor, în aceeași măsură se petrece și fenomenul transformării unei părți din renta în produse în rentă în bani. Toate la un loc aceste obligații înseamnă agravarea rentei feudale, înseamnă cele mai apăsătoare dintre obligațiile țăranimii aservite față de cei trei exploatare: puterea centrală, stăpînul feudal și biserica catolică.

Între obligațiile feudale, cele în natură, în general, erau mai importante, adică cele mai apăsătoare pentru dajnici și cele mai însemnate ca valoare pentru feudali. Urmău, ca pondere, importanță, greutate și însemnătate obligațiile cuprinse în capitolul slujbe (*servitia*) sau lucru gratuit, cu deosebire la muncile agricole, foarte diferențiate și acestea, mai mult chiar decât celelalte capitole, deosebindu-se de la moșie la moșie și chiar de la sat la sat.

Al treilea capitol important al obligațiilor iobăgești era cuprins sub numele de *cens*, sau censul fertunilor (*census fertunum*), plătit de obicei în bani, raportat la situația materială

¹⁵⁴ Fr. Giunta, *op. cit.*, p. 332.

a contribuabilului; censul se plătea în două sau trei rînduri, la anumite sărbători de peste an.

Era apoi darea după pămînt (*terragium*).

Și în sfîrșit țăraniile datorau stăpînilor lor de pămînt daruri (*munera, muneraria*), de obicei de trei ori pe an.

Cea mai obișnuită dintre obligațiile în natură era *dijma*. La început era o obligație față de biserică și însemna a zecea parte din produsele agricole și din unele animale. Arendată sau răscumpărată tot mai frecvent de feudali pe domeniile lor, *dijma* s-a extins în scurtă vreme și la obligațiile supușilor față de stăpîinii feudali. Natura și formele ei se deosebeau destul de mult de la un domeniu la altul.

Cu toată diversitatea de situații se constată și unele caracteristici comune. *Dijma* se lua de obicei din aceleași produse, din semănături, mai ales din grîu, orz și ovăz, uneori și din secară, mei, mazăre, cînepă, in și din vin. Din semănături se lua de obicei din clăi (*capetiae*) pînă pe la mijlocul sec. al XIV. De la această dată se petrece o schimbare atît în ce privește greutatea *dijmei*, cît și a felului *dijmuirii*. *Dijma* se transformă în *nonă*, iar pentru a evita pierderile, clăile au fost convertite în cîble (o cîblă între 60—116 kg) de boabe (*cubuli, modii*). Iar cu prilejul *dijmuirii*, strîngătorul *dijmei* avea dreptul la un pui și o gîscă din zece.

De la mijlocul sec. al XIV-lea povara obligațiilor în natură apasă și mai greu pe umerii țărănimii. Prin decretul din 1351 al regelui Ludovic I, darea din produsele agricole față de stăpînul de pămînt este stabilită la unu din nouă (*nona*), în loc de unu din zece, cît fusese înainte. Urmărind uniformizarea acestei obligații, art. 6 al decretului din 1351 prevedea ca „baronii și nobilii să strîngă și să ia pentru nevoile lor de la toți iobagii plugari și de la cei ce au vii, pe orice moșii ale lor ar locui, a noua parte din toate produsele agricole și din vin (*nonam partem omnium frugum suarum et vinorum suorum*)”¹⁵⁵. Erau pedepsiți acei feudali care nu aplicau legea.

Această nouă apăsare a stîrnit o puternică nemulțumire în rîndurile țărănimii iobage, care-și intensifică lupta antifeudală în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în prima jumătate a celui următor. De aceea dispozițiile decretului din

¹⁵⁵ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 172. Uneori se lua *nona* și din albine (*nona apum*), cum se amintește la 1446 în comuna Șieu (Năsăud).

1351 n-au putut fi aplicate peste tot și de îndată, fiind nevoie de o jumătate de secol pentru generalizarea nonei¹⁵⁶.

Introducerea nonei a urmărit și împiedicarea migrației țăranilor de pe o moșie pe alta prin uniformizarea obligației feudale¹⁵⁷, dar mai ales sporirea veniturilor printr-o dare mai mare în locul obligațiilor variabile. Stăpînii feudali n-au aplicat peste tot prevederile decretului din 1351 pentru a atrage pe moșiile lor iobagi de pe alte moșii. Nona se generalizează cu greu și din cauza rezistenței țăranimii. Este semnificația ezitării sau chiar a refuzului capitlului din Oradea de a introduce nona chiar și la 1374 pe domeniul său.

Statutele capitlului din Oradea din anul 1374 constituie un prețios izvor pentru cunoașterea în mod detaliat a obligațiilor țăranilor de pe moșiile capitlului, în calitate de stăpîn feudal, obligații care erau în general aceleași cu ale tuturor iobagilor față de stăpînii lor. Aceste obligații erau: censul (*census*), darea în general (*collecta*), darea fertunilor (*census fertorum*), darea după pămînt (*in terragiis*) și darurile (*munera*). Cuantumul dării fertunilor era în raport cu mărimea sesiei țărănești — întreagă, jumătate, o treime sau pătrime; jelerii (*inquilini*) erau impuși de asemenea după avere. Darea fertunilor se plătea la Sf. Gheorghe un fertun (14 groși). Darea pe pămînt se ridica la patru groși pentru o poartă, iar darurile se răscumpărau cu doi groși; românii, care trăiau în obști, erau datori în fiecare an, la Rusalii, să dea dijma din oi, a cincizecea, iar la 8 septembrie cîte o oaie, drept despăgubire a găzduirii (*ratione descensus*) și de asemenea dijme din porci. Cnezii erau datori cu dare atît din oi cît și din porci, plus o jumătate de țol pislă pentru o șea și un caș, iar întreaga obște un cal în fiecare an¹⁵⁸.

Darea din grîne — care se numea găleată (*modius*) sau oca (*oka*) era de două găleți sau cîble (*cubuli*) pentru o familie de jeleri și se dădea parte în grîu, parte în secară. Țăranii io-

¹⁵⁶ L. Demény, *Introducerea nonei în Transilvania*, în „Studii”, 13, nr. 5, 1960, p. 179—190; A. Răduțiu, *Nona în Transilvania pînă la 1437*, în *Anuarul Institut. de Ist. din Cluj*, 1965, 10, p. 297—305 și *Idem*, *Nona în Transilvania între 1437—1540*, în „An. Inst. de Ist. din Cluj”, 1967, p. 297—305.

¹⁵⁷ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea*, I, p. 58.

¹⁵⁸ Șt. Pascu, *Vl. Hanga, Crestomație*, II, p. 324—325.

bagi dădeau a zecea din grîne (grîu, secară și ovăz), adică o jumătate de claie din cinci clăi (*capetiae*) și o claie din zece, două din douăzeci, trei din treizeci, sau o ciblă pentru o jumătate de claie, după o claie două cible, una din grîu și alta din secară, pentru două clăi patru cible, una din grîu, alta de secară și a treia de ovăz, pentru trei clăi șase cible: două de grîu, două de secară și două de ovăz. Pe lângă darea din vin obișnuită, se mai plătea o jumătate de fertun de fiecare teasc vechi și un dinar de fiecare teasc nou¹⁵⁹.

La această dată pe domeniile capitlului de la Oradea nu se aplicase încă dispoziția decretului din 1351, de a lua nona, sub motiv că această hotărîre, fiind recentă, putea fi ușurată. În realitate, ezitarea capitlului are alte cauze și anume accentuarea rezistenței țărănimii, care refuza să plătească nona în loc de dijmă pe de o parte, iar pe de alta dorința de a atrage țărani de pe moșiile nobililor pe cele bisericesti. Că era vorba doar de o diversiune, rezultă din alte paragrafe ale statutelor, în care se prevede strîngerea nonei.

Refuzul țărănimii de a da nona rezultă și din repetatele hotărîri ale puterii centrale în legătură cu dreptul la nonă a stăpînilor feudali și a instituțiilor religioase. Cum făcea regina Maria la 1369, cînd acordă capitlului din Alba Iulia, printr-un document special, dreptul de a lua de la iobagii de pe moșiile sale nona în natură (*nonam in specie*) sau în bani¹⁶⁰. Iar regele Sigismund de Luxemburg acordă, la 1394, nobililor din Ugocsa dreptul de a aduna nona din bucate, vinuri și legume de la iobagii lor¹⁶¹. Pentru scutirea de nonă era nevoie de o aprobare specială din partea puterii centrale, cum obțin iobagii din Sîngătin (scaunul Sebeș), care se bucurau de aceleași privilegii ca și satele din cele 7+2 scaune săsești, scutite de nonă; în locul nonei, locuitorii din Sîngătin erau obligați la cens (*census*)¹⁶².

Dijma mieilor era datorată la început numai de țărani catolici, bisericii. Dar pretențiile stăpînului de pămînt o transformă în obligație feudală. Dijma din miei și din iezi pe domeniul capitlului din Oradea era de un miel sau ied din zece. În urbariul cetății Gyula de la începutul sec. XVI, dijma din

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 325—326.

¹⁶⁰ *Urkundenbuch*, II, p. 638.

¹⁶¹ Szirmay, *Notitia comitatus Ugochiensis*, p. 13.

¹⁶² *Urkundenbuch*, II, p. 639.

miei însemna tot unul din zece, sub zece se răscumpăra cu 2—4 dinari mielul. În satele de pe domeniul Bran dijma mieilor se numea fie *decima agnorum*, fie *decima agnelorum*, fie *census agnorum* și de obicei se răscumpăra în bani.

Dijma în stupi pe domeniul capitlului din Oradea însemna unul din zece din stupii tineri, roi. Pe domeniul Șoimuș în primii ani a sec. al XVI-lea, dijma din stupi era înregistrată sub numele de „banii albinelor“ și însemna unul din zece, iar sub zece se răscumpăra cu 2 dinari de stup.

Dijma din porci o datorau toți țărani. Țăranii de pe domeniul capitlului din Oradea datorau la acest capitol un porc din zece, dar la 1374 erau scutiți de dijma din porci, din cauza ciumei din 1348—1349, care a cauzat multe pierderi de vieți omenești, toți locuitorii afară de cei din districtul Săplac. Țăranii din Țara Făgărașului datorau la 1508 boierului, în pădurea căruia își hrăneau porcii cu ghindă, o găleată de ovăz și o măsură (*pint*) de vin. Între obligațiile țăranilor de pe domeniul Șoimuș în aceeași vreme apare darea numită „banii porciilor“, în sumă de 50,81 fl., iar dijma din porci însemna 310 porci întreg domeniul și alți 99 de porci la capitolul *cens*. Socotelile domeniului Hunedoara din 1516 înregistrează 314 porci ca dijmă și diferite sume drept *redemptio porcorum*. Dijma se dădea după porcii de pajiște (*cespitales*) și după cei de ghindă. Cnezul era obligat la un porc, oricâți porci ar fi avut. Pe domeniul cetății Șiria la 1525 se lua un porc din zece și din mai mulți de zece. Porcii proveniți din dijmă de pe domeniul cetății Gyula erau în număr mai mic față de cei proveniți din nonă. Se lua un porc din 5 și din oricâți peste 5, iar sub patru fiecare porc se răscumpăra cu 4 dinari. În alte locuri dijma din porci era 1 din 10 și din peste 10, sub zece se răscumpăra cu 2 dinari porcul. Din porcii sub un an nu se lua nimic, oricâți ar fi avut¹⁶³.

Iobagii români de pe domeniul capitlului din Oradea mai erau obligați să dea capitlului darea oilor. În mod obișnuit era o obligație față de stat, dar în acest caz — probabil ca o concensiune făcută capitlului — se dădea acestuia. După cum mai datorau capitlului un pui din zece și o gîscă din zece.

¹⁶³ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania*, I, p. 276—283.

Țăranii de pe domeniul capitlului din Oradea ce ascundeau o parte din grâne sau din animale pentru a nu plăti dijmă, descoperiți, erau pedepsiți cu asprime: li se luau nouă părți din zece din bunurile ascunse. Recurgerea la asemenea pedepse aspre dovedește că această formă de luptă a țăranimii luase o mare amploare¹⁶⁴.

Pentru răscumpărarea cheltuielilor de găzduire, țăranii erau datori să dea o oaie, iar întreaga obște, de Anul Nou, trebuia să dea un cal; cnezii dădeau dijma din oi și din porci, apoi o jumătate de țol, păr pentru o șa și un caș.

După cum rezultă dintr-un document, datat cu probabilitate din anul 1367, care se referă la obligațiile iobagilor din comitatul Satu Mare, aceștia datorau stăpînului feudal o piele de jder anual sau răscumpărarea acesteia cu un florin de aur, a cincizecea din oi și capre și diverse daruri: patru găini, o gîscă și 10 ouă. La acestea se adăuga obligația de a face cărăușie: cite patru familii întovărășite trebuiau să transporte sare sau vin cale de trei zile sau să răscumpere această obligație cu 7 florini de aur¹⁶⁵.

Rezerva cuprinsă în unele documente cu privire la nonă a fost înlăturată, aplicîndu-se tot mai mult dispozițiile decretului din 1351. Izvoarele de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și din prima jumătate a celui următor adevăresc generalizarea noinei în Transilvania, mai ales în comitate. Decretul din 1398 — care îl reinnoia pe cel din 1351 — confirmă această realitate. Cu acest prilej s-a mai adăugat o altă obligație foarte apăsătoare, darea din pește; a treia parte din peștii pescuiți în apele curgătoare și jumătate din cei pescuiți în heleșteie¹⁶⁶.

La începutul secolului al XV-lea, în timpul domniei regelui Sigismund de Luxemburg, datorită creșterii puterii nobilimii, renta feudală înregistrează un spor sensibil, atît cea în produse, cît și cea în bani.

Tabloul complet al obligațiilor feudale din Transilvania la începutul sec. al XV-lea este concludent ilustrat de confirmarea, la 1404, a drepturilor și mai ales a obligațiilor țăranimii române din districtul Beiuș față de stăpînul lor feudal, epis-

¹⁶⁴ Bunyitay V., *A váradi Káptalan a legrégibb Statutumai*. Oradea, 1886, p. 1—76.

¹⁶⁵ Szirmai, *Szatmári vármegye*, I, p. 8.

¹⁶⁶ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 172.

copia de Oradea. Dijma din porci însemna un porc dintr-o turmă de zece sau mai mulți de zece, ori câți ar fi fost, pentru fiecare porc sub zece se plăteau doi dinari, dacă aveau numai între 1—3 porci nu se plătea nimic. La moarte, românii fși puteau lăsa bunurile moștenite rudelor; din aceste bunuri castelanul episcopiei avea dreptul la o vită de trei ani (*tretina*). Cnezii erau datori episcopiei cu darea din oi și din porci, potrivit înțelegerii cu episcopia, iar pe lângă darea colectivă, fiecare cnez era dator anual, potrivit obiceiului, cu 1/2 de țol postav (*philtrum*) pentru șa și un caș; obștea românilor datora anual un cal. La plîngerea protopopului Dan, protopopii și preoții români au fost scutiți de orice dare și obligație¹⁶⁷.

Obligațiile tot mai numeroase și tot mai oneroase deveniseră greu de suportat. Mai ales nona, generalizată la sfîrșitul sec. al XIV-lea și începutul celui următor, a constituit motiv de nemulțumire generală pentru țărănimea iobagă și, de aceea, una din cauzele răscoalei țărănești din 1437—1438.

Cea dintîi înțelegere dintre țărani și nobili — încheiată la sfîrșitul lunii iunie 1437 —, cuprinde obligațiile țărănimii iobage față de stăpîinii feudali, așa cum au fost stabilite de cele două părți: la capitolul *cens*, 10 dinari; o găleată de ovăz, șase colaci (*tortas*) și un pui; la capitolul obligații în natură, o zi de coasă sau de secere anual, repararea iazurilor și stăvilarelor. Sînt scutiți țărani de a noua parte din toate grînele și din vin; toți cei ce lucrau pe moșiile altor feudali plăteau o dare pe pămîntul de arătură (*terrarium*) și pe cel plantat cu vită: se dădea apoi a zecea parte din porci și din stupi. Renta în bani se plătea pe gospodării sau pe plug, în raport de mărimea sesiei și de numărul animalelor de jug¹⁶⁸.

Potrivit celei de-a doua înțelegeri dintre țărani și nobili, din 6 octombrie 1437, țărani iobagi din Transilvania erau datori să plătească un florin de aur de fiecare plug cu opt boi, o jumătate de florin pentru unul cu patru boi și 25 de dinari pentru un plug cu doi boi sau doi cai. Nu scăpau nedijmuți nici iobagii lipsiți de inventar agricol și de animale, cei care-și cîștigau existența prin munca brațelor, care trebuiau să dea 12 dinari anual, drept rentă feudală în bani. Renta în muncă era

¹⁶⁷ Bunyitay V., *op. cit.*, II, p. 302—303, 349—350.

¹⁶⁸ Șt. Pascu, *Bobilna*, ed. II, București, 1963, p. 159—167.

rédusă la o zi de clacă anual la coasă, seceră sau alte munci agricole, ceea ce constituie un indiciu cu privire la rezerva seniorială, puțin dezvoltată la acea dată. Pe lângă obligațiile amintite, țărani iobagi mai erau siliți la zile de muncă pentru căratul dijmelor și a finului la curtea stăpînului. De asemenea la munci în gospodăria feudalului și la altele de interes obștească. Darurile (*munera*) se dădeau stăpînului feudal de trei ori pe an și constau dintr-o găleată de ovăz, șase colaci și un pul. Darurile sau daturile variază, după produsele locului, după nevoile stăpînului, după posibilitățile dajnicului¹⁶⁹.

Dijmă, nonă, robotă, dare în bani, daruri — toate evoluează ascendent, fie că agravarea se întemeiază pe hotărîri oficiale, fie pe bunul plac și prepotența puternicilor zilei. Astfel, la mai puțin de un deceniu de la reglementarea de la Bobîlna dintre țărani și stăpînii feudali, pe unele moșii din comitatul Dăbîca țărani iobagi erau datori cu 140 de florini aur, plătiți în două rate și a noua parte din stupi (*nonas apum*); din porci se dădeau unul din 10 sau mai mulți, sub zece se răscumpăra cu doi dinari fiecare porc; de asemenea din oi se dădea o oaie cu un miel din cincizeci de oi. Țărani din unele sate din comitatul Turda plăteau 120—160 de dinari dare anuală, fiecare gospodărie era datoare să dea patru turte, patru ouă, un pui și un dinar, să transporte un car de lemne; fiecare gospodărie care avea plug era datoare să are un iugăr sau o sesie (*iuger seu mansum*) și să-l samene, să cosească din zori și pînă la amiazi, cel ce nu putea cosi, aduna finul; săptămînal erau datori oamenii cu pește în valoare de un dinar etc.¹⁷⁰.

Decretul regelui Vladislav al II-lea din 1492 îl reinnoiește pe cel din 1351 cu privire la nonă, din grîne și din vin, cu care erau datori iobagii față de rege și regină în calitate de stăpîni feudali (afară de cei din orașele înconjurate cu ziduri), de asemenea față de stăpînii de moșie (baroni și nobili), pe orice moșii ale acestora ar locui, a noua parte din toate grînele și vinul lor sau ocalele obișnuite (*akones consuetos*). Datorau nona stăpînilor de pămînt chiar și iobagii ce-și aveau viile și semănăturile pe moșiile altor nobili¹⁷¹.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 172—178.

¹⁷⁰ *Bánffy csödlád oklevéltár*, I, p. 653—655.

¹⁷¹ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 510—512.

Insistențele repetate cu privire la obligația de nonă a iobagilor față de stăpînii de moșie dovedește rezistența oamenilor la îndeplinirea acestei obligații. De aceea la trei ani numai de la decretul de mai sus, anume în 1495, regele îl completează în sensul că mai întii se strîng dijmele din vin și din grîne și apoi nonele (*utrum scilicet primo decimae, ac postea nonae*)¹⁷², iar peste alți dinci ani, la 1500, se repetă hotărîrea cu privire la plata nonei, cu precizarea subliniată, anume că „toți domnii prelați și baroni și nobili și fruntași, strîng și vor face să se strîngă“, sub grea pedeapsă, „de la toți și de la fiecare din iobagii lor, care fac arături și au vii, nu ocalele“, cum se obișnuia în unele locuri, ci „a noua parte din toate grînele și din celelalte semănături obișnuite a se dijmui și din vinul lor“¹⁷³.

Reglementările, prin decrete și legiuiri, cuprindeau doar obligațiile feudale oficiale, cu caracter general, nu și mulțimea de situații particulare de pe diferitele domenii feudale, create în mod arbitrar de diferiții stăpîni de moșie sau convenite între aceștia și supușii lor¹⁷⁴.

Dieta din octombrie—noiembrie 1514, hotărîrile căreia au fost incluse în *Tripartitul* lui Werböczi, reglementează raporturile dintre țărani și stăpînii feudali și mai mult în favoarea acestora din urmă și în defavoarea celor dintii. Fiecare țăran căsătorit, fie că are moșie, fie că are casă, fie chiar jeier trebuia să plătească, în fiecare an, stăpînului său de pămînt o sută de dinari sau un florin de aur, dar acolo unde pină atunci se luase mai mult, continua să se ia mai mult. Obligația în muncă a țăranilor se stabilește la o zi pe săptămînă. Cea în produse se stabilește „la a noua parte (*nona*) din toate roadele pămîntului, fie din seceriș, fie din cosit și pe deasupra din vin,

¹⁷² *Ibidem*, p. 588.

¹⁷³ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 658.

¹⁷⁴ Cîteva exemple pot fi socotite concludente pentru asemenea situații particulare: țăranii din Oarda (comit. Alba) erau obligați în 1408 la căratul pietrelor și a altor materiale de construcție și de asemenea cu zile de muncă la reparatul morilor; dintr-o tranzacție de la 1446 rezultă că iobagii din Glodeni (scaunul Mureș) erau datori să transporte două care cu lemne anual, să are un iugăr de ogor și să-l semene, să cosească din zori pînă la amiază, iar cei ce nu puteau cosi erau obligați să adune finul; aceste obligații întreceau mult o zi de lucru pe an, cît se stabilise în înțelegerea de la Bobilna dintre țărani și nobili.

astfel că din zece clăi de grâu sau din zece vedre de vin, țărânului îi vor rămâne opt¹⁷⁵. Țăranii mai datorau stăpînilor lor de pămînt în fiecare an două gîște, un puî în fiecare lună; fiecare sat care are cel puțin zece sesii iobăgești sau mai puține un porc gras, dacă satul are mai multe sesii, după fiecare zece sesii un porc gras, celelalte obligații în natură continuînd să se dea ca și pînă atunci; jelerii ce-și construiesc case erau scutiți de dări timp de trei ani, ceilalți, fără case, locuind la alții, plăteau un florin stăpînilor lor de pămînt și cei ce aveau case dinainte sînt datori cu dări ca și ceilalți iobagi¹⁷⁵.

Cu începutul sec. al XVI-lea, obligațiile țărănești se amestecă, dijma, darurile, lucrul sau robota, censul, mai cu seamă că răscumpărarea în bani a diferitelor obligații se generalizează treptat, pe măsură ce economia bănească se dezvoltă și ea.

Locuitorii din trei districte bănățene (Bujor, Mănăstur și Sudea) datorau, la începutul sec. al XVI-lea, la cele patru capîtole de obligații feudale — dijma, slujbe, cens și daturi — felurite lucruri și bani. Deosebiri sînt chiar și între cele trei districte. Mai numeroase și mai grele erau obligațiile locuitorilor din districtul Mănăstur, unde aceștia erau datori cu colaci, cu vin, cu bani de cerevisie (un fel de bere) la Crăciun și la Paști, cu măsuri de ovăz și spinări de porc la Crăciun și la Sf. Gheorghe, apoi care de lemne la Crăciun, ouă la Paști, iezi castrați la Sf. Gheorghe, 33 dinari la Înălțarea Domnului, ocale de grîne, scoarțe sau cergi, un porc de la 10 la 100 de porci la Sf. Martin etc. Locuitorii din districtele Bujor și Sudea datorau cam la fel: colaci, spinări de porci, care de lemne la Crăciun, cei din Sudea în plus un fagure și districtul întreg 1/2 de slănină, tot la Crăciun, colaci, ouă, cupe de vin la Paști, colaci, ouă și 25—33 dinari amîndouă districtele la Sf. Gheorghe, Sudea în plus o măsură de ovăz, o spinare de porc și întregul district 1/2 de slănină la Sf. Gheorghe, iar la Sf. Martin, și unii și alții ocale de grîne, 1/2—1 fl., un porc din 10—100 de porci, scoarțe sau cergi. Locuitorii din cele trei districte mai erau datori să cosească fînul și să-l care la curte, să lucreze ce este necesar la castel, să dea cîte 1/2 fl. fiecare

¹⁷⁵ *Corpus Juris*, p. 714—716

familie și câte două măsuri de grâu și de ovăz, iar districtul întreg 4 boi¹⁷⁶.

În același timp, cele 7 sate (Săcele) aparținătoare orașului Brașov, plăteau orașului, la capitolul cens, 110 fl. și 44 aspri, cu deosebiri mari între sate, dijma din semănături, răscumpărare în bani, dijma din in, din miei, din porci, din albine.

Slujbele de asemenea variau de la domeniu la domeniu și chiar între satele aceluiasi domeniu: între 1/2—1 iugăr de sesie, 1 iugăr de plug, de la 1 la 3 zile de secere, de coasă sau de adunat finul, între 1/2 zi — 3 zile la arat, între 1—4 clăi la secerat etc. Pe domeniul Făgăraș, de exemplu, erau obligatorii două care de lemne anual, 2 zile de coasă pe an, pe domeniul Gyula 2 zile de coasă, o zi de secere, un car de lemne, căratul grânelor, iar pe domeniul Șoimuș obligația de cărat lemne era răscumpărată în bani (banii lemnului), iar pe domeniul Hunezoara obligația de cărat lemne era înlocuită cu găleți de ovăz¹⁷⁷.

Satele din Țara Bârsei dădeau dijma din in (dijma inului), răscumpărată în bani; dijma mieilor (*decima agnorum seu decima agnellorum*) și aceasta răscumpărată în bani, global pe sate; dijma stupilor (*decima apum, decima mellis*), tot globală pe sat și tot răscumpărată în bani, dijma porcilor sau taxa plătită pentru ghinda consumată de porci în pădurile domeniiale, răscumpărată în bani, probabil un aspru de porc.

Iar satele de pe domeniul castelului de la Bran, erau obligate, încă de la începutul sec. al XVI-lea, la dijma din hrîșcă, din in și din mei, dovadă că asemenea plante se cultivau aici în cantități apreciabile.

Diferențe relativ mari se înregistrează, de la domeniu la domeniu, și la capitolul cens, la începutul sec. al XVI-lea. Pe domeniul Hunedoara, țaranul cu pământ de ogor și fînețe plătea 1 fl. anual, probabil pentru o sesie întregă, suma scăzând în raport de divizarea sesiei. Erau scutiți de cens cnezii, străjile, pitarul, dulgherii, minerii și spălătorii de aur și cei lipsiți de pământ de ogor și de fînețe. Pe domeniile Șiria și Gyula censul era tot 1 fl. de sesie întregă locuită; erau scutiți jelerii și cei așezați de curînd.

Censul satelor din Țara Bârsei în primii ani ai sec. al XVI-lea era între 109—111 fl. anual. În 1507 censul înregistrea-

¹⁷⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 270—272.

¹⁷⁷ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania*, I, p. 244—246.

ză un mare salt, se dublează aproape, ajungînd la 219 fl. Censul se menține la aproximativ această valoare și în anii următori. Este mai ridicat în 1514, cînd s-au pretins contribuții mai mari pentru înăbușirea răscoalei condusă de Gh. Doja.

Iobagii din satele dependente de orașul Brașov plăteau în prima jumătate a sec. al XVI-lea: cens ordinar și cens extraordinar, censul de Singeorz, censul de Sînmărtin, subsidiu, stipendiu, taxe, cens turcesc, stipendiu militar, al doilea, al treilea și al patrulea cens^{177a}.

Pe lângă sumedenia de obligații amintite, țărani aserviți mai erau datori cu alte obligații, multe și grele, la capitoul monopoluri senioriale: morărit, măcelărit, crîsmărit etc. Aceste monopoluri însemnau dreptul exclusiv al stăpînului feudal de a vinde carne, băuturi, de avea moară; oamenii erau obligați să cumpere aceste articole de la stăpînul de moșie și să macine la moara acestuia în condițiile stabilite de el.

Țărani iobagi de pe domeniul capitlului de la Oradea care aveau mori erau datori să plătească anual (*pro anno pensione*), pentru fiecare roată, la Sf. Gheorghe, un fertun de argint, celor ce nu plăteau li se luau morile pe o perioadă de doi ani.

Veniturile însemnate din monopolul morilor determină pe stăpînii feudali să ia măsuri pentru a împiedica evaziunea de la această obligație, cum făcea regele Ludovic de Anjou la 1372, cînd se adresează tuturor iobagilor săi credincioși din districtul Dintre Timișuri (*universis fidelibus iobagionibus nostris in districtu Themeskuz existentibus*), cerîndu-le să respecte, după vechiul lor obicei (*iuxta antiquam vestram consuetudinem*), obligația de a-și măcina grînele numai la moara regală. Cel surprins că-și măcina grînele la altă moară suporta, pe drept, cuvenita pedeapsă (*penam debitam non immerito*) asupra bunurilor și persoanei sale¹⁷⁸.

Tendințe de monopolizare a unor drepturi „senioriale” manifestă și orașele pe hotarul cărora românii cultivau viță de vie. Confirmarea este cuprinsă într-o hotărîre din 1367 a juraților și bătrînilor orașului Bistrița, în sensul ca nimeni să nu poată aduce din altă parte vin în Bistrița și în district în

^{177a} Fl. Salvan, *Domeniul Bran (teză de doctorat, mss.)*.

¹⁷⁸ C. Feneșan, *Noi informații privind iobăgimea din Banat în sec. al XIV-lea, în Ștefan Meteș la 85 de ani, Cluj-Napoca, 1977, p. 226—229.*

perioada dintre recoltă și 25 iulie, doar orășenii și ceilalți locuitori ai districtului au dreptul să-și aducă vinul propriu din viile aflătoare în afara districtului. Celor ce călcau această hotărâre li se lua vinul, boul sau calul de la car sau căruță. Podgorenii care posedau vii în afara districtului aveau dreptul să-și vîndă vinul în oraș după sărbătoarea Sf. Gheorghe (23 aprilie). Iar cei ce călcau hotărârile cu privire la prețul de vînzare a vinului erau pedepsiți¹⁷⁹.

Un privilegiu al regelui Matia Corvinul din 1464, întărit de mai multe ori în secolul al XVI-lea este acordat românilor din comitatul Arva, la cererea acestora prin 2 reprezentanți ai lor (*duo ex Walachis istius terre in sua ac aliorum omnium Walachorum in possessionibus Knysy et Medzybrogy*) de pe domeniul cetății Arva, să-i lase în vechea libertate (*antiqua libertates*), așa cum au avut-o ei și părinții lor pînă atunci. „Libertățile“ întărite de regele Matia constau: scutire de darea generală, scutire de lucru la cetățile Arva și Lykova; judecarea pricinilor dintre ei în fața voievodului lor ales de obște, iar nemulțumiții cu judecata voievodului aveau drept de apel la rege sau la castelanii cetăților respective; scutirea de orice taxă (*aliquam tributum*) sau vamă (*vel thelonei*) pentru lucrurile proprii pe care le duc spre vînzare la tîrg sau le duc de la tîrg acasă pentru nevoile proprii; dreptul de a-și paște oile în pădurile aparținătoare cetăților Arva și Lykova; obligația de a da cinci oi și un batal din o sută pentru cetate; anual un batal și o cingătoare din o sută de capre; cei lipsiți de oi dădeau de fiecare bou un groș; apărarea drumurilor de hoți, tilhari și alți răufăcători, înarmați cu arcuri și puști (*balistae*); pedeapsa pentru cel ce refuză să ia arma mai întii șase oi, a doua oară 6 oi, a treia oară de asemenea 6 oi, care revin castelanilor; tineri înarmați pentru apărarea cetăților; pedepsirea cu 6 oi a celor ce nu respectă hotărârile cu privire la pășunatul oilor în pădurile cetăților¹⁸⁰.

Obligațiile țărănimii față de stăpînul de pămînt constituind capitolul cel mai important în bugetul clasei feudale, aceasta este preocupată să nu fie păgubită cu nimic. De aceea măsuri sevre se iau și cu privire la strîngătorii dijmei și de asemenea

¹⁷⁹ *Urkundenbuch*, II, p. 280—281.

¹⁸⁰ E. Gagy, *Az árvamegyei oláh telepek kiváltságglevele*, în „Történelmi Tár“, 1910, fasc. II, p. 189—191.

cu privire la împiedicarea sustragerii de la această obligație a vreunui țaran. Strângătorii dijmelor (*decimatores*) în sens general, la numirea lor prestau jurământ că vor lucra cu credință la strângerea și împărțirea nonelor (*nonalium*) și a dijmelor din oi, cuvenite capitlului — consemnează statutele capitlului de la Oradea din 1374 —, că nu vor părtini pe prieteni, rude, neamuri spre paguba capitlului, că nu vor da apropiaților lor pentru slujbele anuale sau întâmplătoare, ce cad în îndatorirea dijmuitorilor, din vinurile de dijmă sau din banii de răscumpărare a vinurilor de dijmă mai mult decât sînt vrednici, dijmuitorii nu-și vor face parte mai mare, ci vor respecta obiceiul.

*

Dintre obligațiile țărănimii aservite față de stăpînul feudal nu putea lipsi și nu lipsea renta în muncă, *robotă*, *clacă*. La cît se ridica și în ce consta această obligație pînă la 1437 nu se știe. Foarte probabil nu era prea grea, în sensul că nu erau prea multe zilele de muncă gratuită la muncile agricole, deoarece rezerva feudală, partea de moșie lucrată „în regie” proprie de proprietarul feudal, nu era prea mare. Va fi constat robotă mai mult din cărăușii la curtea feudalului a lemnelor, ucatelor, vinului, la îndeplinirea altor necesități pe seama curții sau a moșiei, iar a femeilor la tors, țesut și alte activități gospodărești. De asemenea bărbații vor mai fi întreținut morile, iazurile, heleșteele, drumurile și vor mai fi îndeplinit și alte lucrări solicitate de proprietarul feudal, pe domeniu, la curte. Nu vor fi lipsit zilele de clacă propriu-zise, cînd întreg satul va fi ieșit, în anumite zile din săptămîină, îndeosebi duminica, la arat, semănat, secerat, cules etc. Nefiind reglementată prin cutume sau hotărîri scrise, oficiale, cu caracter general, munca gratuită, robotă putea fi și era în realitate foarte diferențiată, de la moșie la moșie, potrivit cu nevoile și cu voința stăpînului. Lăsate la bunul plac și la arbitrariul stăpînului, potrivit practicii și eticii vremii și a nobilimii aveau loc abuzuri și samavolnicii.

Țărănimea victorioasă reglementează obligația de robotă în cea dintîi înțelegere cu nobilimea, încheiată la Bobîlna la sfîrșitul lunii iunie sau începutul lunii iulie 1437: „în ce privește slujbele de îndeplinit să fie datori să facă o zi de coasă

sau de secere și să țină în bună stare iazurile și zăgazurile morilor, după datina obișnuită altădată¹⁸¹.

În cea de a doua înțelegere dintre răsculați și nobili, încheiată la Apatiu, în 6 octombrie, obligația de slujbă e înscrisă în termeni mai generali, lăsând stăpînilor de pămînt posibilitatea aplicării ei după bunul lor plac: „Fiecare [iobag] să fie dator să slujească stăpînului său o zi pe an la orice slujbă i-ar cere stăpînul său“. Nu se limita ziua de clacă doar la coasă sau la secere, ci puteau fi, pe lîngă aceste munci, și altele, la plug, semănat, adunat etc. Și putea fi la mari depărtări de sat, ceea ce însemna alte zile de mers, dus-întors.

Neprecizarea pe de o parte, iar pe de altă parte eludarea înțelegerilor din partea nobilimii, după înăbușirea în sînge a răscoalei, a însemnat sporirea zilelor de clacă. Nu în mod uniform pe întreaga țară, ci diferențiat de la moșie la moșie, după voia și bunul plac al stăpînului feudal. Așa cum se întîmplă, de exemplu pe moșia Sarpotoc (Glodeni) din comitatul Turda, la opt ani numai după prăbușirea răscoalei: fiecare om era dator să transporte două care de lemne la curtea stăpînului, să are un iugăr sau o sesie (*iugerum seu mansum*) și să-l semene cu sămînța judei, ceea ce însemna fără îndoială, cu uneltele de atunci, mai mult de o zi de plug și de semănat; de asemenea fiecare om era dator să cosească din zori și pînă la amiază, iar cei ce nu putea cosi era dator să adune fînul. Oamenii din cele două Filpișuri erau datori să are 26 iugăre de pămînt, dintre care 13 în timpul verii și 13 toamna¹⁸².

Nereglementată prin hotărîri oficiale sau decrete regale, lăsată la bunul plac al stăpînilor feudali, obligația de robotă e mereu sporită, pe măsura creșterii rezervei feudale, a posibilităților de valorificare a produselor agricole pe piață, cu alte cuvinte a poștei mereu sporite a nobilimii. Și deoarece poștele erau mari și neegale, deosebiriile puteau fi și erau și ele mari de la domeniu la domeniu, de la moșie la moșie. A fost, de aceea, nevoie să se reglementeze și să se uniformizeze obligația de robotă.

În Țara Făgărașului, potrivit statutelor acesteia din 1508, obligațiile în muncă ale supușilor (țăranilor) făgărășeni, chiar

¹⁸¹ Șt. Pascu, *Bobilna*, p. 164.

¹⁸² *Banffy család oklevéltár*, I, p. 653—654; Șt. Pascu, VI. Hanga, *Crestomație*, II, p. 331—332.

și a celor boierești, constau din două care de lemne anual la cetate, unul la Crăciun și altul la Sînmihai; două zile de coasă, potrivit obiceiului vechi, strîngerea și transportul fînului la curte¹⁸³.

Reglementarea și uniformizarea obligației de robotă se realizează prin dieta din octombrie—noiembrie 1514, după înăbușirea în sînge a altei răscoale țărănești, de sub conducerea lui Gheorghe Doja. Decretul regelui Vladislav al II-lea în art. 12 precizează „slujbele obișnuite ale iobagilor“: „în fiecare săptămînă sînt datori să slujească stăpînilor lor o singură zi“¹⁸⁴. Ceea ce se poate înțelege că înainte de răscoală pe unele moșii obligațiile de robotă erau mai mari decît o zi pe săptămînă.

După cum a putut fi mai mare și după reglementarea din 1514, așa cum rezultă din „învoielile“ dintre unii stăpîni feudali și țărani. Ca de exemplu cea de la 1539 dintre priorul mînăstirii eremite din Zalău și iobagii din satul Marin ce aparțineau acelei mînăstiri în calitate de stăpîn feudal: să strîngă fînul pe rîul Beretău, fiecare plugar să are un iugăr vara, iar toamna un alt iugăr și să semene cu sămînța mînăstirii, să pună bucatele semănate fie în jurul mînăstirii, fie în satul Marin, cei ce au o sesie întreagă să pună un iugăr, iar jelerii o jumătate de iugăr, fiecare iobag, la cererea priorului mînăstirii era dator, „după obiceiul țării“, să lucreze cîte o zi la secere, ori la coasă, ori la adunat¹⁸⁵. Și erau nenumărate asemenea situații și altele asemănătoare într-o societate în care domnea bunul plac, iar abuzurile țineau loc de lege.

Cu atît mai împovăraătoare era robota, cu cît era prestată în perioadele de munci agricole intensive, astfel că iobagului nu-i mai rămînea timp și pentru ogorul propriu. Robota era apoi prestată, uneori, la mari depărtări de sat, dar drumul nu era socotit. Se adaugă abuzurile slujbașilor stăpînilor feudali la stabilirea zilelor și cantității de muncă, maltratarea și umilirea iobagilor etc.

În unele locuri și în anumite împrejurări greutatea numeroaselor obligații față de stat, de stăpînul feudal și de biserică

¹⁸³ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, vol. I, 1508—1821, București, 1921, p. 246.

¹⁸⁴ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 714—716.

¹⁸⁵ A. Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*, IV, p. 298—299.

sporea și mai mult prin alte obligații fortuite. Și deoarece împrejurările nefaste erau numeroase, nu puține erau greutățile prilejuite de acestea. Plingerea obștii cnezilor și a celorlalți români (*Universitas Kenezorum et aliorum Olachorum*) din districtul Caran-Sebeș, precum și a „orașenilor și a tuturor bogăților și săracilor“ din orașul Caransebeș împotriva numeroaselor greutăți suferite în ultimul timp este concludentă: participarea la expediția regelui în Bulgaria, găzduirea regelui și participarea la expediția de la Vidin; ospitalitatea oferită voievodului Transilvaniei și împăratului bizantin, care au însumat cheltuieli de 263 fl. din partea orașului și 150 fl. din partea districtului; garda de 200 de oameni în timpul conflictului dintre regele Ludovic de Anjou și Vladislav-Vlaicu, domnul Țării Românești, iar cnezii cu 500 de oameni au rămas în Mehadia pînă la înapoierea regelui; din nou găzduirea regelui și a banului de Severin și prădarea bunurilor de armata regelui, pierderea animalelor, reducerea lor în stare de mizerie. Cnezii și românii cer scutirea de 300 fl. pe care-i pretindea banul de Severin¹⁸⁶.

c). *Față de biserică catolică*. Pe lângă obligațiile față de statul feudal și față de stăpînul de moșie, țaranii, nobilii mici și orașenii de religie romano-catolică, oficial, prin abuz și ortodocșii, începînd din sec. XV, aveau obligații și față de biserică. Așa cum o indică numele, dijma (*decima*) față de biserică catolică, însemna a zecea parte din produsele agricole, din vin și din animalele mici. Ceea ce făcea dijma bisericească și mai apăsătoare era convertirea ei în bani.

Pe la mijlocul sec. al XIV-lea se hotărăște ca locuitorii Transilvaniei să plătească episcopului de Alba Iulia drept dijma pentru fiecare claie de grîne un pond în dinari; dacă episcopul nu s-ar învoi cu aceasta, dijmașii erau datori să-i predea și să-i lege clăile de dijma pe cîmpul sau pe pămîntul bisericii¹⁸⁷.

¹⁸⁶ *Documenta Valachorum*, p. 219—220.

¹⁸⁷ *Documente privind istoria României*, veac. XIV, vol. IV, p. 205. Probabil așa se explică faptul că dijma datorată parohului din satele de coloniști din Maramureș era „lăsată în întregime pe cîmp (*decimam... debitam, in agro relinquunt ex integro*“). (Cf. I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, I, p. 1).

Decretul din 1351 precizează chiar și modalitatea de strângere a dijmei bisericești, în sensul că preoții și fețele bisericești luau de la iobagi mai întâi dijma și apoi nona din grâne și din vin (*primo decimas, post hec similiter nonam partem omnium frugum suarum et vinorum suorum exigant*)¹⁸⁸. Același rege, peste un an numai, hotărăște ca dijmele cuvenite episcopiei Transilvaniei și capitlului de Alba să nu se mai dea în natură, ci să se plătească în bani, adică 8 dinari pentru o claie de grâne¹⁸⁹. Iar peste alți câțiva ani, adunarea obștească nobiliară hotăra să nu mai supere pe episcopul Transilvaniei cu privire la dijme, atât la cele numite „sferturi”, cât și la cele după răboj (*sub cultello*)¹⁹⁰.

Începînd cu a doua jumătate a sec. al XV-lea au fost siliți la dijma bisericească față de capitlul din Alba Iulia și „schismaticii”, adică românii ortodocși ce locuiau pe moșiile catolicilor, altfel erau amenințați că vor fi constrînși de voievozii Transilvaniei prin puterea armelor¹⁹¹. Cei ce nu-și îndeplineau obligațiile de dijma pînă la sorocul statornicit erau aspru pedepsiți, gloaba variînd între un dinar, la cel dintîi soroc și trei mărci, la al treilea. Pe deasupra, fiecare gospodărie era obligată să mai dea cîte un pui, probabil pentru strîngătorul dijmei.

Dijma față de biserică a urmat aceeași evoluție ca și obligațiile față de stăpînul feudal. În prima înțelegere dintre țărani și nobili, încheiată la Bobîlna în 1437, dijma se fixează la un florin pentru 20 de clăi de grâne. Pentru aprecierea greutateii dijmei în ajunul răscoalei nu trebuie uitat faptul că această sumă a fost impusă de țărănimea victorioasă, ceea ce înseamnă că înainte de încheierea înțelegerii era mai mare. Că dijma față de biserică reprezenta o mare greutate pentru țărănimea iobagă rezultă și din faptul că una din cauzele principale și imediate ale răscoalei țărănești din 1437 a fost chiar această dijma și abuzurile episcopului catolic în legătură cu strîngerea ei¹⁹².

¹⁸⁸ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 172.

¹⁸⁹ *Documenta Romaniae Historica*, C. *Transilvania*, vol. X, p. 153—154.

¹⁹⁰ Fotocopie la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, VI/21.

¹⁹¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 182.

¹⁹² Șt. Pascu, *Bobîlna*, București, 1963, p. 162.

Legiuirile din ultimele două decenii ale sec. al XV-lea menționează mereu ce însemna dijma bisericească, semn că eludarea legilor și abuzurile erau la ordinea zilei. Decretul din 1481 precizează că dijma se lua numai din vin, cereale, miei, albine, secară, orz și ovăz, „potrivit vechiului obicei al țării“; era interzis să se mai ia dijme „nelegiuite“, așa cum au obișnuit slujitorii bisericii; era oprit de asemenea să se mai arunce interdicție bisericească asupra stăpînitorilor de pămînt din cauza supușilor care nu-și plătesc dijma; schismaticii sînt scuțiți de dijme, interzicînd dijmuitorilor să le mai prentidă; 14 clăi de grîne se răscumpărau cu 1 fl.¹⁹³, ceea ce înseamnă o agravare față de 1437, cînd se plătea un florin pentru 20 de clăi.

Deoarece tot mai mulți țărani erau lipsiți de sesie, fiind nevoiți să lucreze sezonier, la secere la alții, biserica, păzitoare atentă a salvării sufletului tuturor credincioșilor săi, are grijă și de jelierii și zilerii răspîndiți peste tot. Prin decretul regesc din 1498 se hotărăște ca „banii creștinătății și ai secerișului (*Christianitatis et messoriales pecuniae*) se plătesc de cei ce nu plătesc dijme din vin sau din bucate, anume din părțile ce li se cuvin din munca lor de secerători“ (*messores autem, de portionibus, sibi pro labore eorum . . . provenire debentibus, decimas solvant*). Iar pentru a nu se putea sustrage acestei obligații, decretul precizează că secerătorii nu-și pot duce partea lor din cîmp pînă nu plătesc banii creștinătății sau ai secerișului (*pecunias autem Christianitatis, aut messoriales non solvant, nec interim portiones eorum de campo abducere seu excipere audeant*). Dijma secerișului sau banii creștinătății se stabilește la 6 dinari (de claie sau oca, decretul nu precizează). Dijmă se mai lua, potrivit decretului din 1498 din zece miei unul și din zece stupi unul, iar pentru ceilalți nouă se plătea cîte un dinar de miel și un dinar de stup¹⁹⁴.

În dorința nestăvilită de a-și spori veniturile din dijma, biserica catolică nu se putea împăca cu faptul ca majoritatea populației, ortodoxă („schismatică“), români, sîrbi, ruteni să fie scuțiți de dijma. Mai întîi clerul superior a luat dijma, în

¹⁹³ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 388—392.

¹⁹⁴ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 624; Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație*, II, p. 343.

mod abuziv, de la „schismatici“, apoi abuzul a fost „legalizat“ prin porunca aceluiași rege Vladislav adresată nobililor din Transilvania în care se precizează că „dijmele din grâne, bucate și din alte lucruri și venituri, anume din pământuri de ogor și din vii“ care înainte au fost cultivate de catolici „și pe care acum le lucrează românii sau schismaticii“ să se plătească episcopului Transilvaniei și capitlului din Alba Iulia. Deoarece nobilii nu respectau poruncile regelui pentru a beneficia ei de dijmele țăranilor români, regele Vladislav poruncește aspru nobililor din Transilvania, la 22 mai 1500, ca de acum înainte nobilii „să fie datori și obligați să plătească și să dea fără nici o piedică și reținere totdeauna, la vremea sa, aceluși domn episcop și capitlului dijmele din pomenitele pământuri care au fost cultivate de creștini și pe care acum le cultivă românii sau schismaticii, adică iobagii nobililor“¹⁹⁵.

De multe ori nobilimea, prin abuz, aduna ea dijmele bisericesti de pe moșiile sale. A fost nevoie de intervenția repetată a puterii centrale și a papalității pentru a sili nobilimea să respecte drepturile bisericii la dijmă. Așa cum se întâmplă în octombrie 1393, când regele Sigismund de Luxemburg poruncește cu tărie nobililor să nu mai adune de pe moșiile lor dijmele cuvenite bisericii Transilvaniei¹⁹⁶. Asemenea porunci ale regelui, ca și altele, erau eludate de nobilimea atotputernică. De aceea capitlul din Alba Iulia este nevoit să se plîngă, chiar în anul următor, împotriva unor nobili care cotropesc dijmele bisericesti și sferturile de dijmă ale arhidiaconilor; ca urmare, obștea nobililor, întrunită la Sintimbru, hotărăște pedepsirea nobililor abuzivi¹⁹⁷.

Cei ce se plîng împotriva abuzurilor nobilimii, săvîrșesc, la rîndul lor abuzuri. Astfel clujenii se plîng că episcopul Transilvaniei le pretinde dijme pentru o vie a lor aflătoare în

¹⁹⁵ Arh. Capitlului din Alba Iulia, L., 5, nr. 775; Cf. Șt. Pascu și Vl. Hanga, *Crestomație pentru istoria statului și dreptului*, II, p. 343—344. În același an 1500, între locuitorii țărilor Sebeș și Caran și episcopia din Cenad se ajunge la o înțelegere în sensul ca locuitorii din aceste părți să plătească doar o taxă de 4 dinari de gospodărie, avînd în vedere situația grea din cauza invaziilor turcești. (Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 449—450).

¹⁹⁶ Alba Iulia, Bibl. Batthyaneum, Arh. capitlului.

¹⁹⁷ *Idem*.

hotarul satului Florești, iar în locul dijmei oamenii episcopului au luat clujenilor trei viguri de postav¹⁹⁸.

Abuzurile episcopiei Transilvaniei îi determină pe preoții din decanatele Mediaș, Șeica, Bistrița, Saschiz, Cohalm (Rupea), Sebeș, Reghin, Crainimăt și Brașov să se plîngă papii împotriva episcopului. Ca urmare, papa Bonifaciu al IX-lea hotărăște, la 1403, ca preoții din decanatele respective să plătească o singură dată o sumă care să nu treacă de 50 de mărci de argint drept ajutor al milosteniei și cîte 3 mărci cei mai bogați la înscăunarea episcopului, cei cu stare mijlocie 2 mărci, cei mai săraci o marcă¹⁹⁹.

*

d) *Eludarea dreptului de liberă strămutare.* În veacul al XIV-lea și în cel următor, dreptul de liberă strămutare al iobagilor din Transilvania este tot mai mult îngrădit de stăpînii feudali. Aceștia se împotrivesc plecării țăranilor de pe moșiile lor, de aceea puterea centrală repetă poruncile adresate nobilimii de a permite plecarea țăranilor. Aducînd învînuri nedrepte țăranimii, nobilimea o împiedica să plece chiar și după ce își dăduse învoirea și țăranii își plătiseră darea după pămînt (*terragium*) și celelalte datorii și „împotriva legii firii“, se străduia să o „aducă sub jugul șerbiei“²⁰⁰.

Atît de numeroase sînt intervențiile puterii centrale în favoarea strămutării, timp de două secole, de la mijlocul sec. al XIV-lea pînă la mijlocul sec. al XVI-lea, încît adunate ar forma un întreg volum. Ceea ce înseamnă că problema strămutării țăranilor aserviți era una din cele mai acute, din cele mai grave, deoarece stăpînii de pămînt, putîndu-și valorifica pe piață produsele provenite din dijmele țăranimii, pe de o parte, iar pe de alta renta în bani, pretinsă tot mai mult țăranimii, satisfăcea nevoia din ce în ce mai mare de bani a feodalilor, tot mai pretențioși, tot mai risipitori, aceștia eludau

¹⁹⁸ Arh. Statului Cluj-Napoca, fond oraș. Cluj; *Urkundenbuch*, II, p. 411—412.

¹⁹⁹ *Urkundenbuch*, III, p. 291—292.

²⁰⁰ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 258—260.

orice hotărîre, de oriunde ar fi venit, împiedicîndu-și iobagii, prin toate mijloacele, să se strămute.

Începutul dispozițiilor puterii centrale pentru strămutarea liberă a țăranilor din această perioadă de două secole, îl face cea din 1343, a reginei Elisabeta, care poruncește tuturor dregătorilor și nobililor să îngăduie iobagilor lor, „oameni de stare liberă (nelegați de glie), care ar voi să plece și să se așeze pe alte moșii să plece liberi și nestingheriți, fără nici o piedică și fără vreo vătămare pentru ei și bunurile lor, după ce vor fi obținut învoire și vor fi plătit darea dreaptă după pămînt”²⁰¹.

Regele Ludovic continuă demersurile mamei sale, poruncește autorităților din Transilvania, la 1367, să permită iobagilor lor care ar dori să se așeze pe unele moșii din comitatele Szabolcs și Bihor să plece nestingheriți, iar pe la 1370 se repetă porunca adresată nobilimii de a permite iobagilor, după obținerea învoirii și după plata datoriilor, să se așeze la Cluj fără nici o piedică²⁰². Peste alți cinci ani, la 1375, același rege porunca aceleiași nobilimi să nu împiedice pe iobagii care vor să se așeze la ocele de sare de la Sibiu, Dej, Sic și Turda, dacă aceștia își plătesc darea după pămînt și celelalte datorii față de stăpîinii feudali²⁰³.

Urmașul lui Ludovic, Sigismund de Luxemburg, este nevoit să emită zeci de porunci în favoarea liberei strămutări a țăranilor, dovadă a nerespectării lor de cei cărora le erau adresate. Perioade de criză ale puterii centrale în timpul regelui Sigismund și, ca urmare, sporirea puterii și prepotenței nobilimii, mari și mici, explică asemenea situație. Se plîng iobagii înșiși că unii nobili nu îngăduie să plece în mod liber nici după ce și-au plătit darea după pămînt (*terrarium*) și alte datorii, îi supun jugului șerbiei și-i opresc la ei cu puterea. Împotrivirea nobilimii devenise un fenomen general; sînt mulți care nu îngăduie libera plecare a iobagilor ce doresc să se

²⁰¹ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XV, vol. IV, p. 114.*

²⁰² Fotocopie la Institut. de istorie din Cluj, 25; *Urkundenbuch*, II, p. 347.

²⁰³ *Iobagiones... ad dictas salifodinas nostras... causa commorandi venire volentes habita licentia iustoque terragio et aliis eorum debitis iustis et legitimis persolutis libere... abire et transire permittatis salvis eorum rebus et personis. Urkundenbuch, II, p. 439—440.*

strămutate pe alte moșii, aducându-le învinuiri nedrepte, îi supun jugului șerbiei (*iugo servitutis subiectos*). Datoria regelui fiind de a le reda „libertatea veșnică“ (*perpetua restituat libertatem*), din considerentul etic și moral că „de la începutul lumii toți oamenii au fost la fel“ și că „e lucru cucernic și omenesc ca acești oameni, pe care nu firea ci puterea ome-nească se străduiește în chip nedrept să-i aducă sub jugul șerbiei“, a hotărât, la 1391, împreună cu prelații, baronii și nobilii Transilvaniei (regele se găsea la Cluj), ca toți iobagii regești care vor să se mute pe moșiile bisericii și pe ale nobililor sau de pe acestea pe ale regelui să se poată strămuta cu toate lucrurile și bunurile lor, după ce vor obține învoirea și vor fi plătit darea după pământ și alte datorii. În cazul când unii nobili și fețe bisericesti și-ar împiedica iobagii să se strămutate, juzii nobililor trebuiau să cerceteze și să pedepsească pe stăpînii abuzivi cu 10 mărci, iar iobagii să poată pleca liberi²⁰⁴.

Cu toate că porunca regelui prevedea pedepse aspre pentru cei ce nu ar fi respectat-o, nobilimea continuă să împiedice strămutarea iobagilor. De aceea, regele ia alte măsuri, cum făcea la 1397, când, împreună cu mai marii țării, hotărăște ca orașenii sau oaspeții (*cives seu hospites*) ori iobagii regelui și în genere orice oameni de stare liberă (*liberae conditionis homines*) să fie liberi să se mute din orașe, târguri, sate libere, pe moșiile clericilor, nobililor și invers, după ce și-au plătit darea după pământ obișnuită și alte datorii și au obținut învoirea (*habita licentia*); gloabele pretinse de stăpîn să se adune într-o lună, iar după trecerea lunii să nu le mai poată pretinde și nici să oprească pe iobagi a se strămuta; darurile impuse de stăpîn iobagului să le adune în timp de 15 zile, peste 15 zile să nu le mai poată pretinde nicidecum, dar nici să nu oprească pe iobagi a pleca; dacă stăpînul de moșie sau altcineva nu l-a învinuit pe cel doritor să plece de nimic înainte de primirea învoirii de strămutare, după primirea acesteia să nu mai poată ridica asupra lui pîri nedrepte, să fie lăsat să plece liber²⁰⁵.

Decretul regelui din anul 1405 dezvăluie practicile folosite de nobili pentru a împiedica strămutarea țăranilor: luni de

²⁰⁴ Mályusz E., *op. cit.*, I, p. 219—220.

²⁰⁵ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 214—217.

zile aceștia refuzau primirea gloabei țăranilor care voiau să plece, nu adunau de la aceștia darea pentru pământ, născociau învinuiri împotriva lor în ultimul moment etc. De aceea regele, la 1409, repetă cu asprime porunca, în sensul ca „de acum înainte, orașenii sau oaspeții sau iobagii regești să aibă liberă, neprimejdută și toată voia de a-și muta locuința din orașele, de pe moșiile, din târgurile și din satele libere regești și de pe domeniul cetăților regești pe moșiile bisericilor, nobililor și oamenilor de altă treaptă“; de asemenea ca „iobagii de pe moșiile bisericilor, nobililor și oamenilor de altă stare“ să aibă voie să se mute în orașele, târgurile, pe moșiile, cetățile regești după ce vor obține voie de plecare; stăpînul de moșie să fie dator să ceară de la iobagii ce vor să plece dările timp de o lună, iar după trecerea lunii să nu mai poată preținde dările, ci iobagul să poată pleca liber unde va voi²⁰⁶.

În ajunul răscoalei din 1437, dreptul de strămutare al iobagilor era desființat în realitate, constituind una din cauzele principale ale răscoalei de la Bobilna. Decretul regesc din 1435 — ca și celelalte dinainte — n-a avut nici o ascultare cu toate că prevedea pedepse bănești: trei mărci cei ce împiedicau strămutarea; iobagii despăgubiți și lăsați să plece cu toate bunurile lor; cu trei mărci erau pedepsiți și cei ce strămutau cu puterea iobagii altora, trebuind să-i restituie; trei mărci era amenda și pentru cei ce refuzau să restituie iobagii fugiți²⁰⁷.

Sașii obțin privilegii speciale, atât de la regele Albert în anii 1438—1439, cît și de la Iancu de Hunedoara în 1447, ca iobagii de pe moșiile nobiliare să se poată strămuta liberi în scaunele săsești, așa cum hotărîse și regele Sigismund împreună cu nobilii și prelații țării: orice iobag, țăran sau om de condiție iobagă, după ce-și plătește darea dreaptă după pământ și alte datorii (*iustique depositis terragiis ac aliis ipsorum debitis persolutis*) să poată părăsi orașele, târgurile și satele și să se așeze în scaunele săsești²⁰⁸. Regele Albert repetă porunca în anul următor, 1439, ca urmare a plîngerii sașilor: ei permit, fără nici o împotrivire, sașilor și altor oameni de orice

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 214; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 470; repetarea poruncii la 1410 și la 1416.

²⁰⁷ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 258—260.

²⁰⁸ *Urkundenbuch*, V, p. 6—7.

stare care pleacă din satele și de pe moșiile regale și din scaunele săsești să se așeze pe moșiile nobililor, dar aceștia nu permit iobagilor lor sau oamenilor lor de condiție iobagă care, potrivit obiceiului vechi și aprobat al acestor părți transilvane (*iuxta antiquam et approbatam dictarum parcium nostrarum transsilvanarum consuetudinem*) să se strămute pe moșiile regale și în scaunele săsești, chiar dacă și-au plătit darea dreaptă după pământ și celelalte datorii (*habita licentia iustisque terrarum depositis, ac aliis eorum debitis persolutis*), iar celor fugiți de frica turcilor și așezați pe moșiile lor, nobilii nu le permit să se întoarcă la locurile dinainte. Regele poruncește cu tărie episcopului și nobilimii ardelene să permită tuturor locuitorilor și iobagilor lor ca, după ce-și vor fi plătit darea dreaptă după pământ și alte datorii, potrivit vechilor obiceiuri, să plece de pe moșiile lor și să se așeze pe moșiile regale cei ce vor, precum și celor plecați de frica turcilor de pe moșiile regale și așezați pe moșiile nobililor să le permită să se întoarcă la locurile de unde au plecat²⁰⁹. Iar la 1447, Iancu de Hunedoara, guvernatorul Ungariei, la rîndul său, vrînd să respecte privilegiile sașilor cu privire la dreptul de liberă strămutare al iobagilor din comitate și de pe moșiile nobiliare și așezarea lor în scaunele, districtele și orașele săsești, poruncește voievozilor Transilvaniei să nu silească pe sași să restituie iobagii nobililor așezați în scaunele, districtele și orașele săsești²¹⁰.

Măsuri cu privire la dreptul de liberă strămutare sînt luate și după aceste date. Amenda e sporită la 6 mărci pentru cei ce împiedică strămutarea, prin decretul guvernatorului Mihail Szilágai din 1458; celor ce nu se supuneau hotărîrilor li se luau moșiile, care nu le erau restituite pînă ce cel vinovat nu plătea 12 mărci²¹¹.

Decretul lui Matia Corvinul din 1471 conține dispoziția de liberă strămutare a iobagilor pe moșiile regești, dar și pedepse aspre pentru cei ce strămutau cu sila iobagi și nu-i

²⁰⁹ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV. 1, p. 26—27.

²¹⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 740—741; *Urkundenbuch*, V, p. 212—213; *Teleki család oklevéltár*, X, p. 224—225. La 1470 regele Matia Corvinul repetă dispoziția în favoarea scaunelor Mediaș și Șeica. (Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 200).

²¹¹ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 334—335.

înapoiau, cărora li se luau dregătoriile²¹², iar împotriva celor ce-și opreau iobagii ce voiau să plece trebuiau să se ridice toți nobilii din comitat²¹³.

Clujenii, care se bucuraseră de multe privilegii din partea regelui născut în orașul lor, sînt favorizați și în problema stabilirii în oraș a iobagilor plecați de pe moșiile nobiliare sau de pe ale abăției din Cluj-Mănăstur, potrivit obiceiului și legii (*iuxta consuetudinem et legem*), care prevăd că orice iobag și om de condiție iobagă (*quilibet jobagio et jobagionalis conditionis homines*) de pe orice moșie, din orașe, tîrguri și sate se poate strămuta liber după ce-și plătește darea după pămînt și alte datorii²¹⁴.

În acest context și cu aceleași scopuri, de a favoriza orașele prin așezarea unui număr cît mai mare de oameni, se înscrie și privilegiul regelui Matia Corvinul din 1474, acordat iobagilor sași din cele șapte scaune, ce se vor așeza în orașul Visegrad: scutire de toate taxele și contribuțiile în valoare de 40 fl. anual²¹⁵. Același rege la 1481 repeta dreptul de liberă strămutare a sașilor după plata dării după pămînt și a altor datorii față de stăpînii de pămînt²¹⁶.

La 1486 Matia Corvinul simte nevoia unui nou decret pentru a sublinia interzicerea strămutării cu sila a țăranilor (*colorum sive rusticorum abductionibus*) și restituirea lor la locurile de origine, sub pedeapsa homagiului și de asemenea drep-

²¹² Strămutarea cu sila a unor iobagi de pe o moșie pe alta era o altă practică generalizată în a doua jumătate a sec. al XIV-lea și în cele următoare. Spre exemplificare amintim cazul relatat de un document din 1377, care menționează fapta unui nobil care a strămutat cu sila iobagul altui nobil pe moșia sa, cu toate că iobagul respectiv nu primise voia să plece și nu plătise darea dreaptă după pămînt (Cf. Ortway T. *Temesmegye*, I, p. 136—137). Sau un alt caz, petrecut la 1400, cînd nobilii de Gătaia (Banat) și-au trimis oamenii de încredere și iobagii să ia un iobag de pe o moșie și să-l așeze pe moșia lor, fără să fi avut învoirea să plece și fără să fi plătit darea după pămînt și alte datorii. (Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 411—412).

²¹³ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 334—335.

²¹⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 148, 166, 252—253.

²¹⁵ *Mathiae regis privilegium super exemptione iobagionalis conditionis Saxonum qui e medio 7 sedium Saxonum in civitate Vissegradiensem habitatum concesserant, ab omni taxa et contributione prae-ter annualem 40 florenorum solutionem*. Cf. *Repertorium documentorum literalium in Archivio Cibiniensi, 1292—1700*, nr. 353.

²¹⁶ *Mathiae regis mandatum super libera migratione Saxonum, salutis terragio et aliis debitis et terrae nobilium fienda*. Idem, nr. 402.

tul de liberă strămutare a iobagilor sub pedeapsa celor ce nu se conformează; slugile (*servitores*) și slujbașii (*factores*) care, săvârșind unele rele, ar fugi, să fie aduși cu sila înapoi, cei ce nu i-ar înapoia fiind pedepsiți cu indoitul homagiului al slugii²¹⁷.

Dacă nici poruncile energicului și autoritarului rege Matia Corvinul nu erau respectate, cu atât mai puțin vor fi ascultate și îndeplinite ale slăbănogilor săi urmași, în timpul cărora anarhia feudală cunoaște o nouă recrudescență. Va rămîne, de aceea, fără efectele dorite și porunca regelui Vladislav din 1505 — deci cu nouă ani de-abia înainte de răscoala țaranilor din 1514 — cu privire la dreptul de liberă strămutare a iobagilor, iar apelul la datină — care statornicea că „orice iobag sau om de condiție iobagă“, pe orice moșie nobiliară ar locui, are voia și libertatea, după ce și-a plătit darea după pământ (*terragium*) și celelalte datorii, să se stabilească pe alte moșii — nu mai impresionează pe nimeni. Și de asemenea nu intimidează pe nimeni porunca „aspră“ a regelui și nici pedepsele ce i-ar aștepta pe neascultători²¹⁸.

Porunci zadarnice, lipsite de orice efect, deoarece nobilimea se obișnuise să nu mai asculte de rege, care nu mai avea nici o putere de a-și impune autoritatea. Singura autoritate era voința nobilimii, solidară în acțiunile sale samavolnice. Cum a dovedit și în cazul cnezului Ioan, iobag al familiei Vass de Țaga, care la 1506 a părăsit moșia Țaga și s-a așezat pe moșia regală Săcălaia (amîndouă în comit. Dăbîca). Nobilii Vass l-au prins, l-au închis și i-au luat cu forța 100 de florini și 180 de oi. Nobilii Vass au adus în sprijinul „dreptății lor“ mărturia a peste 70 de nobili, iar scaunul de judecată, prezidat de vicevoievodul Transilvaniei, hotărăște că „cnezul Ion trebuie restituit nobililor Vass, împreună cu toate lucrurile și bunurile sale“, rămînînd „în iobăgie veșnică“, deoarece el „plecînd de pe moșiile acelora s-a așezat pe moșiile maiestății sale împotriva obiceiului țării“²¹⁹.

Față de asemenea stări de lucru, singura modalitate de a îngenunchea cerbicia prepotenților aristocrați era brațul armat

²¹⁷ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 434—439.

²¹⁸ Arh. Statului Cluj-Napoca, arh. orașului Zalău; Șt. Pascu, *Contribuții noi la răscoala țaranilor din 1514 în Transilvania*, în *Studii*, VIII, nr. 5—6, 1955, p. 96

²¹⁹ Arh. Statului Cluj, LCVI; cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 96.

al celor mulți și nedreptățiți, ceea ce se și întâmplă la 1514, una din cauzele cele mai importante ce a provocat-o fiind tocmai abuzurile nobilimii în legătură cu anularea, în fapt, a dreptului de liberă strămutare a iobagilor. Iar înăbușirea în sine a răscoalei a fost pretextul de mult așteptat de nobilime pentru a legifera o realitate existentă în fapt: legarea de glie pe veci a țărânimii. Ceea ce se și înfăptuiește prin hotărârile dietei de la Buda din octombrie—noiembrie 1514, incluse în *Tripartitul* lui Werböczi din 1517. Și care precizează că deși popoarele din regatul ungar s-au bucurat pînă acum de privilegiul libertății de strămutare, ori de cîte ori ar fi voit, după plata dării după pămînt și a datoriiilor, au pierdut cu totul [această] libertate a lor, în vara acum trecută, din pricina răscoalei și a ridicării răzvrătitoare a lor împotriva întregii nobilimi, sub numele de cruciată, din îndemnul lui Gheorghe Secuiul (Doja). Prin răscoala lor, țărâanii au căzut în vina trădării veșnice și astfel „au fost ei legați pe veci și cu totul de glia stăpînitorilor lor de pămînt“ (*dominosque ipsorum terrestribus mera et perpetua iam rusticitate subiecti sunt*)²²⁰.

Săvîrșită „opera“ de mult pregătită, dietele din 1518—1530 se ocupă de despăgubirea celor păgubiți de răscoala „cruceaților“ și de readucerea iobagilor fugiți și a celor strămutați, cu voia sau fără voia lor, după răscoala din 1514, care de asemenea trebuiau restituiți stăpînitorilor lor de moșie²²¹. Alte hotărîri dietale se referă la restituirea iobagilor fugiți, cum făcea dieta de la Cluj, din septembrie 1538, iar dieta de la Turda, din aprilie 1540, se ocupă cu țărâanii fugiți, căsătorii cu văduve acolo unde s-au așezat și care trebuiau restituiți împreună cu a treia parte a bunurilor mobile ale femeii.

Prin unele hotărîri ale regelui și ale dietelor dintre anii 1523—1536 se redă iobagului dreptul de liberă strămutare: dreptul de a se muta liber împreună cu bunurile și vitele sale de pe moșia unui domn nobil pe a altuia, cu condiția de a se ține seama de rînduielile legilor vechi, adică de învoirea stăpînului, ceea ce înseamnă în fapt anularea posibilității reale de strămutare.

Iobagul urmează acum soarta moșiei: poate fi dăruit, vîndut, testat, cumpărat, zologit, schimbat, urmat de familie, de care nu poate fi despărțit, cazurile de despărțire sînt singulare,

²²⁰ *Tripartitum*, III, 25, § 1—2.

²²¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 409.

excepții. De obicei iobagul e „tranzacționat“ împreună cu sesia sa, iar cînd se întîmplă să fie despărțit de aceasta, e dăruit cu altă sesie, altfel nu i s-ar asigura existența și nici utilitatea pe moșia pe care locuiește.

Pentru a se asigura împotriva plecării neînvoite a iobagilor, stăpînii de pămînt caută felurite garanții, între care și chezașia: unul, doi sau mai mulți țărani se pun chezași cu sume de bani sau cu alte bunuri pentru un alt țaran, că nu va pleca de pe moșia respectivă. Un astfel de caz se petrece la 1536 cu un iobag al capitlului din Alba Iulia, care se stabilește, împreună cu fiii săi și cu bunurile sale, anume 189 de oi și capre pe moșia familiei Kemény, iar pentru rămînerea lui unde se așezase se găsesc chezași, care depun garanție. Iobagul în cauză se reîntoarce însă la casa de unde plecase; chezașii sînt datori să-l readucă pe moșia nobililor Kemény, iar dacă nu l-ar readuce, nobilul putea aresta pe chezași oriunde i-ar fi putut prinde și sili la despăgubirea de 100 fl.²²².

e) *Abuzuri și silnicii ale celor puternici.* Numeroasele obligații față de stat, de stăpînul feudal și de biserică apăsau greu pe umerii țărănimii iobage din Transilvania. Pe lîngă obligații, abuzurile și silniciile nobilimii, ale strîngătorilor de dijme, ale dregătorilor puterii centrale, stăpînului feudal și bisericii făceau și mai apăsătoare aceste sarcini. Sutele și miile de plîngerî împotriva abuzurilor strîngătorilor de dări, ale feudalilor, ale patriciatului săsesc și ale reprezentanților acestora sînt dovezi concludente cu privire la practicarea lor fără nici o opreliște. Din mulțimea fără număr a abuzurilor și silniciilor menționate de documentele vremii numai în primii 25 de ani din sec. XIV — asemenea fapte sînt menționate în mai mult de 60 de documente cunoscute²²³ — am ales cîteva, doar ca exemplificare; altele vor fi exemplificate la capitolul privitor la modul de viață al clasei feudale.

Pentru a-și spori iobagii și, ca urmare, veniturile din renta feudală datorată de aceștia, marii feudali strămutau cu sila pe moșiile lor iobagi de pe alte moșii, cu ajutorul oamenilor lor sau a iobagilor chiar. Este semnificativă, ca ilustrare, plîn-

²²² Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație*, II, p. 156—157.

²²³ I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au moyen âge*, Sibiu, 1944, p. 94.

gera din 1380, a țăranilor și cnezilor din trei sate din comitatul Caraș: Rimetea, Călina și Fileș, împotriva stăpînilor lor din familia Himfi, care i-au silit să fure oamenii de pe alte moșii; nevoind să înfăptuiască asemenea silnicii, judele nobililor le-a luat 18 boi și 14 florini. Unii dintre locuitori, de frica răzbunării judei și-au părăsit casele, stabilindu-se în alte locuri, iar ceilalți „la mare strîmtoare“ se declară gata a urma exemplul celor plecați. Altă dată, slujitorii stăpînilor i-au jefuit de bunuri, peste 1000 de florini, zeci de boi, cai, porci, țapi. Oamenii erau în situația de „a muri de foame“ sau „a pleca unde vor putea trăi“²²⁴.

Schingiuirea, maltratarea iobagilor de unii nobili sau împuterniciții acestora, pînă la pierderea vieții, era de asemenea un lucru obișnuit în lumea feudală. Plîngerea abatelui mînăstirii de la Cluj-Mănăstur din 1363 este grăitoare. Se plîngea abatele voievodului Transilvaniei împotriva tiraniilor comise de Ladislau Zekul, inspector al pădurilor din districtul Almașului, împotriva iobagilor mînăstirii, cărora le lua vitele și carele, îi dezbrăca și îi lega în pădure de mîini și de picioare, ținîndu-i astfel pînă își dădeau sufletul. Nemaiputînd suporta tiraniile, mulți își părăseau casele²²⁵.

Și mai grave erau silniciile săvîrșite de unii greavi sași împotriva unor sate românești din părțile sudice ale Transilvaniei. Astfel, la 1456, sînt alungați românii, „schismaticii“, din satele Cernat, Satulung, Turcheș și Baci (Săcele) de lîngă Brașov, pe care le ocupă „creștini“ (catolici) (*quidam Valachi schismatici inhabitassent, tamen postea pulsus eisdem Valachis ipse ville ad manus Christianorum devenissent*)²²⁶.

Un alt caz asemănător este al localității Miercurea Sibiului, caracterizată sat românesc, așezat în mijlocul sașilor și care pătimea multe neajunsuri din partea acestora (*villa walachali cum in medio ipsorum Saxonum existat, multa admodum dampna, iniurias et oppressiones iidem Saxones sibi ipsis in-*

²²⁴ „Nunc sumus in magna tribulatione de castellano [...], ergo nobis aguthorium mitat, rogo [...] pro ista volunt XIII homines recidere et duodecim homines volunt morti famus. Ergo nobis per presens sue de alio nobis nunciat veritatem, si non, tunc alias volumus transire, ubi nos possumus vivere et hocce homino sic eredit quod per presens dicimus“. (Cf. *Documenta Valachorum*, p. 287—288).

²²⁵ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, vol. XII, p. 162—163.

²²⁶ *Székely oklevéltár*, I, p. 172—173.

ferri graviter queruntur). De aceea regele Ungariei permite desființarea satului, românii fiind siliți să plece, iar în locul lor aduși sași „creștini”²²⁷.

Silniciile și abuzurile celor puternici puneau în primejdie nu numai bunurile țăranimii, ci și viața acesteia, căci feudalii — laici și clerici — nu se mulțumeau să răpească averea țăranului iobag, ci de multe ori îl schilodeau sau îl omorau. Această situație a pus pe gânduri chiar și puterea centrală, care constata că în unele părți feudalii săvârșeau numeroase abuzuri și silnicii, „încît cei săraci și fără putere erau apăsați fără nici o milă de cei bogați și puternici”; orașenii și țăranii, despre care se bănuia că au vreo avere, erau prinși și chinuiți pînă ce erau storși de bunurile lor; nobilii așezau după bunul lor plac dări grele asupra țăranilor.

Adevăruri confirmate de sute de cazuri menționate de izvoarele vremii. Între care un document din aprilie 1347, prin care regele Ludovic face cunoscut că i s-au împuiat urechile cu plîngerile iobagilor din Periam (Arad) și din alte sate de acolo, că niște nobili și alți oameni semeți le-au luat cu silnicie, tilhărește și hoțește lucrurile și bunurile, încît foarte mulți dintre ei au ajuns în mare sărăcie și astfel s-au împrăștiat în diferite locuri²²⁸.

Este cît se poate de grăitoare plîngerea din 1392 a țăranilor secui împotriva nobilului Ștefan Báthory, adresată regelui Sigismund care era înștiințat că ei, țăranii secui, „sub nobilul respectiv nu mai rămînem niciodată, și capul nostru nu-l vom pleca niciodată aceluia, ba chiar noi toți va trebui să plecăm din această țară și să ne așezăm în alte țări împreună cu soțiile și copiii noștri”²²⁹.

Opresiunea țăranilor din partea nobililor provoacă chiar și revolta lui Petre Váradi, arhiepiscopul de Kalocsa, care înfățișa, la 1496, un tablou impresionant a vieții iobagilor, care erau tratați atît de rău încît nu s-ar fi convenit să se trateze nici vitele. Erau tratați mai rău ca în Turcia, încît era teamă

²²⁷ *Prescriptam villam walachalem modo premissis distrahere permittere debeat de eadem Walachos ipsos removere et expellere, ac ad eandem Saxones et christiane religionis veros cultores locare possint et valeant.* (Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 165—166).

²²⁸ *Zichy család oklevéltár*, II, p. 239—240; *Documente privind istoria României. C. Transilvania*, veac. XIV, vol. IV, p. 347.

²²⁹ *Székely oklevéltár*, I, p. 289.

că vor trece acolo în masă. „Actele din acea vreme sînt pline de pilde îngrozitoare, de abuzuri și tiranii, pentru că nu numai stăpîinii, dar mai ales slujbașii acestora, au nesocotit orice margine a religiei, a dreptului, a moralei și a minții sănătoase“²³⁰.

Acte de prepotență, de abuzuri și silnicie erau și interzicerea preoților fără parohie, învățătorilor și îngrijitorilor de vite să poarte arme, iar preoții și învățătorii prinși cu arme erau pedepsiți cu închisoare. Haiducii sau păzitorii vitelor prinși cu arme prima dată erau castrați, a doua oară pedepsiți cu moartea, țăranului prins cu arme i se tăia mîna dreaptă.

Puterea centrală se vede nevoită să intervină de multe ori pentru apărarea țărânimii față de opresiunea inumană din partea nobilimii. Astfel, la 1486, regele Matia Corvinul ordonă o anchetă în legătură cu exploatarea nemiloasă a iobagilor din Chiochiș (comit. Solnoc-Dăbîca)²³¹. Iar nobilul Bornemissa relata la 1517 astfel situația: „oprimații strigă: oamenii sînt spoliați, răniți, expulzați de cei mari și puternici, văduvele și orfanii plîng“²³².

²³⁰ Acsády I., *A magyar iobbágyóság*, p. 169.

²³¹ Kádár I., *Szolnok-Doboka vármegye*, IV, p. 271—272.

²³² *Opressi clamant, spoliati, verberati, expulsi per maiores et potentes, viduae, orphane plorant, conqueruntur, alii interficiuntur; nulla justitia, nisi omnia favoribus plena, vedunt, nisi aliter provideatur.* Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 254.

ORĂȘENIMEA ȘI ORĂȘELE

1. ORĂȘELE CA ENTITATE SOCIO-ECONOMICĂ
ȘI SOCIO-POLITICĂ

Pe măsura dezvoltării societății se petrec prefaceri și în peisajul habitatului transilvan. Unele așezări, mai favorizate din punct de vedere economic, politic, cultural și administrativ își schimbă statutul de sat cu acela de târg sau de oraș. Numeroase așezări, vechi centre politico-militare ale voievodatelor din secolele IX—XI evoluează spre târguri și orașe. Altele, așezate la încrucișarea de drumuri sau de artere principale de comunicații cu țările române din sud și est de Carpați, cunosc o evoluție asemănătoare. Unele cetăți, centre de comitate, de districte și de scaune, evoluează și ele, cele mai multe spre situația de târguri și orașe. De asemenea unele centre miniere și salifere urmează un drum asemănător.

Veacurile al XIV-lea și al XV-lea este perioada de formare a celor mai numeroase târguri și orașe, perioada obținerii statutului de orașe. Statut care le statornicea funcțiile: economice, administrative, politice, culturale.

Pe temeiul statutelor, orașele, mai ales cele libere regești, mai însemnate, beneficiază de anumite privilegii, de a-și alege dregătorii, juzii, jurații, primarii; mai târziu, unele din ele, cele mai importante, și centumvirii; de a-și organiza târguri săptămânale sau anuale; sînt scoase de sub jurisdicția comitatului; sînt scutite de anumite obligații fiscale; își organizează apărarea prin gărzi proprii, formate din orășeni, își organizează școli, biblioteci, se înconjoară, cele mai multe dintre ele, cu ziduri de apărare, turnuri și bastioane. Din secolul al XIV-lea pînă în sec. al XVI-lea se înconjoară cu asemenea ziduri orașele: Sibiu, Brașov, Sebeș, Cluj, Bistrița, Sighișoara,

Mediaș, Turda, Dej, Aiud, Oradea, Satu Mare, Arad, Timișoara etc.

În funcție de ziduri se dezvoltă și urbanistica orașelor, de obicei după un plan radiar-concentric. În centrul orașului era piața, iar în mijlocul acesteia biserica și de jur împrejur clădirile publice. Din centru porneau străzile sau ulițele spre zidurile sau periferia orașului și de multe ori continuau și în afara zidurilor, respectînd planul dintre ziduri. Străzile principale erau întretăiate de altele, astfel că se forma o adevărată rețea stradală. Această categorie de orașe (*civitates*) este caracterizată de *Tripartitul* lui Werböczi din 1517 „o alcătuire din mai multe case și cartiere, înconjurată de zidurile și întăriturile de trebuință, (înzestrată) cu privilegii ca să ducă o viață bună și fericită“. Și tot aceeași legiuire se ocupă de categoriile de orașe, deosebindu-le după locuitorii și privilegiile de care se bucurau. „Iar deoarece mulțimea (*pluralitas*) de orașeni alcătuiește și formează obști și aceste obști împreună (*collectiva communitas*) se deosebesc între ele atît prin așezarea locuitorilor cît și prin felurimea privilegiilor și obiceiurilor, unele orașe libere (regești) se află sub jurisdicția (*jurisdictio*) maiestății regale... iar altele, potrivit obiceiului vechi al țării, sub jurisdicția marelui vistier (*magister tavernicorum regalium*)¹.

Orașele erau relativ dezvoltate din punct de vedere demografic. Din conscripțiile unor orașe de la mijlocul și din a doua jumătate a sec. al XV-lea și de la începutul celui următor se poate reconstitui cu aproximație situația demografică a unor orașe din Transilvania. Cel mai populat era Brașovul, cu peste 10.000 de locuitori, după care urmau, în ordine descrescîndă, Sibiu și Clujul cu 8000—9000 de locuitori, Oradea și Timișoara cu 5000—6000 locuitori, Sighișoara și Bistrița, cu 3000—4000 locuitori etc., etc.

Dezvoltarea orașelor a avut loc în condițiile unei lupte continue pe de o parte între orașeni și nobilimea feudală locală, iar pe de alta între elementele orașenești îmbogățite — ce tind să se constituie într-un patriciat — și masele populare. Tendințele feudalilor și ale bisericii de a se amesteca în viața orașelor, exploatarea pe diferite căi a orașenilor de către feu-

¹ *Tripartitum*, III, 8, § 1—2; Cf. Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație*, II, p. 280—281.

dali și biserică au provocat o reacție vie din partea acestora. În același timp se răzvrătește plebea orășenească, provenită în cea mai mare parte din sărăcimea alungată de nevoi de pe domeniile feudale, împotriva orășenilor bogați (patriciatul orășenesc).

Populația orașelor era foarte diversificată din punct de vedere social-economic. Majoritatea era formată din meșteșugari, alături de care negustorii se înmulțesc pe măsura dezvoltării producției de mărfuri. Numeroase calfe și ucenici își însușeau diferite meșteșuguri în atelierelor meșterilor patroni. După cum un număr tot mai mare de țărani iobagi sau amenințați cu iobăgirea se îndreaptă spre orașe în speranța găsirii unor posibilități de trai mai ușoare în raport de viața pe care o duceau pe domeniile feudale. Și de asemenea tot mai mulți meșteșugari sătești își caută la oraș posibilități de existență, lucrînd în atelierelor meșterilor breslași.

În general, în secolele XIV—XVI meșteșugurile — de la sate, țîrguri și mai ales cele de la orașe — înregistrează o dezvoltare sensibilă, ca urmare a accentuării diviziunii sociale a muncii. Și mai mare era deosebirea, cantitativ și calitativ, între meșteșugarii din orașe și cei din sate și chiar din țîrguri. În orașe în general și mai ales în cele mari — Brașov, Sibiu, Cluj, Bistrița, Sighișoara, Oradea, Timișoara etc. —, începînd mai ales din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, populația a părăsit în cea mai mare parte agricultura, practicînd tot mai mult îndeletnicirile orășenești propriu-zise, de meșteșugari și negustori, chiar dacă își mai păstrează locurile de pășunat și de finat necesare întreținerii animalelor, viile care se întindeau pe o mare suprafață a hotarului orașelor și chiar unele locuri de arătură. Pentru îngrijirea animalelor și cultivarea pămîntului, orășenii înstăriți foloseau muncă străină, jeleri și oameni fugiți de pe domeniile feudale.

Spre sfîrșitul sec. al XIV-lea, separarea dintre meșteșugari și agricultură generalizîndu-se în orașele din Transilvania, populația orășenească este tot mai mult silită să facă apel la produsele agricole țărănești, cu atît mai mult cu cît populația orașelor e în continuă creștere, datorită atît sporului natural, cît și așezării în orașe a fugariilor de pe domeniile nobiliare și bisericesti.

Pentru a putea contribui cu o parte cît mai însemnată la echilibrarea vistieriei regești pe de o parte, iar pe de alta

pentru a fi un aliat cât mai important în competiția cu marea nobilime, puterea centrală a sprijinit în mod concret și efectiv progresul economic și politic al orașelor, acordându-le numeroase libertăți și felurite privilegii, ușurându-le posibilitatea de a-și constitui domenii din satele învecinate, iar din punct de vedere social-politic, de a deveni o „stare“ politică.

Regele Ludovic I în secolul al XIV-lea, Iancu de Hune-doaara în calitate de voievod al Transilvaniei și guvernator al Ungariei, regele Matia Corvinul în sec. al XV-lea au sprijinit în mare măsură dezvoltarea orașelor prin diferite privilegii acordate acestora. Orașe libere regești au fost declarate, rind pe rind, în sec. XIV—XV, cele mai importante dintre orașele transilvănene: Cluj, Brașov, Sibiu, Bistrița, Timișoara etc., datorite, ca urmare, cu importante drepturi și libertăți, economice și instituționale. Drept de depozit al mărfurilor a fost acordat în sec. al XV-lea orașelor din sudul și estul Transilvaniei: Sibiu, Brașov, Bistrița, ceea ce însemna un mare avantaj economic pentru acestea. Dreptul de a lua vamă, la intrarea și ieșirea mărfurilor din orașe, constituie un alt important izvor de venituri pentru orașeni.

Reprezentanții orașelor, din a doua jumătate a sec. al XV-lea, participă la diete. Se constituie, astfel, orașenii într-o „stare“ sau „ordin“ politic, alături de stările sau ordinele nobiliare.

Puterea centrală, interesată și, deci, preocupată de înmulțirea populației urbane, adresează porunci speciale nobilimii și autorităților de a permite țăranilor să se așeze în orașele mai mari. Cum făcea, de exemplu, regele Ludovic de Anjou la 1370 în favoarea orașului Cluj, cu motivația dorinței ca orașul de pe Someș să se împodobească cu mulțime de oameni (*quod cum nos civitatem nostram Clusuar Transilvaniam populorum multitudine decorare intendamus*). O poruncă este adresată nobililor și dregătorilor de a permite tuturor țăranilor care doresc să vină și să locuiască la Cluj să aibă voie liberă și să locuiască în siguranță (*volumus, ut quicumque liberae conditionis homines ad predictam civitatem nostram Clusuar causa commorandi venire voluerint libere veniant et secure commorentur*)².

² *Urkundenbuch*, II, p. 347.

Orașele mari, libere regești, sînt în atenția puterii centrale în întreagă această perioadă de două secole: Clujul, căruia regele Ludovic de Anjou îi reinnoiește la 1353, iar regele Vladislav la 1444 privilegiile mai vechi³; Bistrița, care la 1353 obține dreptul de tîrg anual liber, asemenea celui din Buda, timp de 15 zile (24 august—7 septembrie), iar pentru favorizarea dezvoltării economice a orașului negustorii erau scutiți de vamă; nobilii mari (magnații), voievodul Transilvaniei și comitele Bistriței nu aveau drept de judecată asupra oamenilor în timpul tîrgului, acest drept fiind rezervat juraților orașului⁴. Privilegiile bistrițenilor sînt sporite și mai mult de Iancu de Hunedoara, care acordă Bistriței la 1453 statut de oraș liber (*libera civitas*), cu dreptul de a participa la adunările anuale ale celor șapte scaune săsești și la cele nobiliare (*in colloquium tractatus et congregationes septem sedium Saxonicalium et nobilium*); nici un jude sau dregător ungar nu avea dreptul să țină scaun de judecată în oraș și în satele aparținătoare, după cum nici castelanii cetății Bistrița (*castellani etiam in castro nostro Bistriciensis*) nu aveau nici o putere asupra orașului și a satelor aparținătoare⁵.

Orășenii din Sibiu și locuitorii scaunului sînt scoși, la 1367, de sub jurisdicția nobililor din comitate, iar orașul Sibiu obține dreptul de a încasa diferite sume de bani de la țărani și preoții români de pe domeniul orașului, sume care uneori se ridicau la valoarea de 1200 fl.⁶

De privilegii însemnate se bucură și brașovenii din partea puterii centrale, care, la 1377 și la 1395, le acordă mai multe sate din împrejurimile orașului, poruncind stăpînilor feudali să nu-i supere pe brașoveni în libertățile și drepturile lor⁷.

Largi privilegii acordă orașelor și orășenilor în general regele Sigismund de Luxemburg la 1405: negustorii străini nu aveau voie să vîndă postavul cu cotul și nici mai puțin de șase bucăți (dacă au mai mult de șase), cei ce făceau altfel pierdeau și postavul și banii; orășenii nu puteau fi judecați de nobili sau de clerici; orășenii și locuitorii din satele de pe

³ *Urkundenbuch*, II, p. 96—97, V, p. 147—148.

⁴ *Urkundenbuch*, II, p. 97—99.

⁵ *Idem*, V, p. 412—414.

⁶ *Urkundenbuch*, II, p. 298—299 și *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt*, I, p. 1—3.

⁷ *Urkundenbuch*, III, p. 130—131; 134—135.

domeniul orașelor nu aveau dreptul să facă apel împotriva judecării juzilor orășenești; juzii orașelor și ai satelor libere aveau dreptul să judece orice răufăcător ce a săvârșit nelegiuiri în hotarele acestora; orășenii, oaspeții și iobagii aveau voie să se strămute de pe moșiile, din târgurile și din satele libere pe moșiile orașelor și cetăților regești și invers. Negustorii din orice orașe și oricând aveau libertatea să-și ducă mărfurile oriunde⁸.

Dacă erau sprijiniți astfel de puterea centrală, spre dezvoltarea lor, orășenii aveau, la rîndul lor, îndatoriri față de puterea centrală, ocrotitoare și sprijini-toare, care, întărindu-se, se întăreau și orășenii. Brașovenii la 1353 datorau drept dare regească 150 de mărci de argint de Sibiu, iar stringătorilor dării un fertun pe zi pe timpul stringerii dării; erau datori orășenii să participe la oaste: cînd regele conducea personal oastea în părțile răsăritene erau datori să participe călare sau pe jos toți orășenii în stare să poarte arme; cînd regele conducea personal oștile spre apus, orășenii erau datori să trimită 50 de oșteni bine înarmați⁹.

Clujenii, peste două decenii, la 1373, erau datori cu 50 de mărci de argint fin anual, dare pentru cămara regească, 200 fl. dare de război, cînd regele sau voievodul Transilvaniei organizează vreo expediție și găzduirea voievodului odată pe an¹⁰.

Toți orășenii, potrivit privilegiului din 1405 al regelui Sigismund de Luxemburg, erau datori cu daruri de Anul Nou față de rege, iar vistiernicului, tot atunci, cu 6 fl.; sînt datori orășenii cu ocazia găzduirii regelui și a reginei cu mîncare din belșug, blănarii cu o haină de blană, curelarii cu un frîu, alți meșteșugari cu alte daruri pentru rege și regină, dar nu și pentru dregătorii care-i însoțesc¹¹.

Bistrițenii, atît cei ce locuiau în orașul Bistrița, cît și cei ce locuiau în apartenențele acestuia, peste o jumătate de secol, pe la 1453, erau datori, de fiecare casă sau gospodărie (*domus seu curia*) cu doi lotoni de argint, iar jelierii (*inquilini*) cu un loton de argint pentru zece iugăre de ogor; fie orășan

⁸ *Urkundenbuch*, III, p. 371—382.

⁹ *Urkundenbuch*, II, p. 93—96.

¹⁰ *Ibidem*, p. 494—495. La 1493 darea clujenilor față de cămara regească era de 52 de mărci. (Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 336—338).

¹¹ *Urkundenbuch*, III, p. 371.

fie sătean (de pe domeniul oraşului), datora un loton de argint, pentru o moară între 1/2 de marcă şi patru lotoni de argint; când necesităţile impuneau, cele 15 sate de sus (*quindecim villae superiores*) de pe domeniul oraşului Bistriţa plăteau două părţi florini sau dinari (*duas partes florenorum seu denariorum persolvant*); cele 11 sate de jos (*inferiores vero villae*) din Bistriţa plăteau a patra parte în florini sau dinari; de asemenea oraşul şi apartenenţele sale datorau anual 60 de mărci de argint (provincia de sus 35 de mărci şi 4 lotoni, provincia de jos 24 de mărci şi trei fertunii de argint). Obligaţiile militare rămân cele dinainte şi de asemenea şi darea (*tributum*) orăşenilor din Rodna¹².

Asemenea întregii societăţi feudale, şi cea orăşenească se grupează, se stratifică pe structuri socio-profesionale şi socio-juridice. Şi de asemenea, după starea lor materială¹³.

Pe măsura dezvoltării oraşelor, a meşteşugurilor şi comerţului, populaţia orăşenească se diferenţiază din punct de vedere social-economic, dar şi social-politic în toate ţările europene. Din masa populaţiei orăşeneşti s-a desprins o minoritate îmbogăţită, de meşteşugari, negustori, proprietari de terenuri. Este patriciatul urban (*maiores, meliores, potentes, divites, popolo grasso*). Masa populaţiei orăşeneşti era formată din meşteşugarii şi negustorii de rînd (*minores, popolo minuto*). În sînul acestora există de asemenea uneori mari deosebiri, între meşteri şi patroni cu ateliere mai mari şi cu o producţie mai mare, între categoriile de meserii: aurari-argintari, postăvari etc. de o parte, funari, potcovari etc. de altă parte, funcţionari, intelectuali în al treilea rînd, lucrători, calfe, ucenici în al patrulea rînd, plebe orăşenească în al cincilea rînd.

Stratificarea societăţii urbane europene corespunde, în aspectele sale principale şi Transilvaniei. Patriciatul urban îşi

¹² *Urkundenbuch*, V, p. 412—414. Sibienii, la 1457, erau datori în plus cu 2500 fl. aur din cauza cheltuielilor mari. *Urkundenbuch*, V, p. 567—568.

¹³ Structura societăţii orăşeneşti din Braşov în sec. XIV—XV era foarte complexă. Pătura superioară se numea *cives* (cetăţeni, orăşeni): *cives de Corona*, *cives de Brassow*, *cives civitatis Brassoviensis*, *comunitas civium de Brasso*. Pătura mijlocie, masa mare a populaţiei se numea *incolae, habitatores* (locuitori), *mercatores* (negustori). Pătura de jos se numea *incolae plebasani* (locuitorii de jos, săraci), *populus* (poporul obișnuit).

consolidează situația privilegiată, își întărește pozițiile în conducerea orașelor și exploatează populația de rînd, plebea urbană. Își extinde exploatarea asupra țăranilor din împrejurimi: cumpără în condiții avantajoase produsele țăranilor și sporește prestațiile iobagilor de pe domeniile orășenești. Orașele mari pun stăpînire pe sesii iobăgești din satele apropiate, cum era cazul orașelor sudice: Sibiu, care avea 384 loturi iobăgești, Brașov 203 loturi etc.

Pentru a mai îngădi puterea patriciatului, orășenii mijlocii, meseriași și negustorii, formulează pretenții să participe la conducerea orașelor. Regele Matia Corvinul este sprijinitorul tendințelor de „democratizare“ a societății urbane, cu scopul de a-și spori influența în orașe. Instituția centumvirilor (sfatul celor 100 de bărbați) mulțumește parțial pe meșterii breslași, care puteau, astfel, să-și păstreze autoritatea asupra calfelor și ucenicilor. Societatea urbană devine tot mai complexă și prin pătrunderea în orașe a elementelor populare, meseriași, negustori, dar și a țăranilor lipsiți de avere și de aceea obligați să se mulțumească cu condiția de jeleri (*inquilini*) muncind, în anumite condiții, în beneficiul patriciatului, a negustorilor și meșteșugarilor mai înstăriți, mai ales pe proprietățile acestora din hotarele orașelor.

Patriciatul urban pînă pe la mijlocul sec. al XIV-lea era cu deosebire de origine nobiliară. Pe măsură ce situația social-economică a meșteșugarilor se consolidează, lupta acestora pentru preluarea rolului vechiului patriciat se intensifică. Treptat, treptat, reprezentanții meșteșugarilor și negustorilor înstăriți ocupă dregătoriile de conducere în orașe, se constituie într-un nou patriciat, orășenesc. De la acei consilieri orășenești (*senatores cives*) din 1345 din orașul Sebeș Alba și de jude (*judex*) din 1352 din același oraș¹⁴, numărul juzilor și juraților orășenești dintre meșteșugari și negustori crește mereu. Și nu numai numărul, ci în aceeași măsură și importanța lor. Firește, nu orice meșteșugar sau negustor ocupa asemenea situații administrativ-politice, ci doar proprietarii de ateliere bine organizate, cu mai multe calfe și ucenici, staroști sau alte funcții în bresle, cu case și curți arătoase, cu loturi de ogor, finețe și mai ales de vii în hotarul orașului. Urmați îndeaproape de negustorii bogați, cu prăvălii bine aprovizionate, prezenți în

¹⁴ *Urkundenbuch*, II, p. 33, 35.

viața economică a orașului respectiv, dar și pe piețele altor orașe ale Transilvaniei și de asemenea pe ale orașelor din Țara Românească și Moldova și mai departe chiar, pînă în Cehia, Țările de Jos, Polonia etc.

Un reprezentant al patriciatului incipient putea fi acel Gebelin, tăietor de postav sau de pielicele în Bistrița, care-i reprezenta la 1361 pe ceilalți tăietori de postav sau de pielicele, în fața regelui într-un litigiu cu măcelarii din același oraș¹⁵. Și de asemenea blănarii (*pellifices*) Nykel și Clesel din Cluj, reprezentanții tuturor blănariilor și cojocarilor din orașul de pe Someș, pe care-i reprezintă la 1369 în acțiunile împotriva concurenței „oaspeților“ străini de oraș, care cumpără piei de tot felul din Cluj. Și Simon aurarul (*aurifaber*) din Sibiu, pomenit la 1367 și peste 20 de ani aurarul Ioan din orașul de pe Cibin, jurat trimis în delegație la regele Sigismund de Luxemburg în interesele negustorilor sibieni, ca peste alți șase ani (1393) aurarul Nicolae din Sighișoara, jurat și el (*juratus civitatis*)¹⁶. Un reprezentant al patriciatului din Alba Iulia era și Gheorghe aurarul, care reprezenta interesele orașului într-un proces cu Episcopia Transilvaniei¹⁷.

Veacul al XV-lea și prima jumătate a celui următor, pe măsura dezvoltării economice, politice și culturale a orașelor, favorizează și consolidează și situația patriciatului orășenesc, în orașele mai mari, firește, în orașele libere regești, în orașele cu drept de depozit. Un asemenea reprezentant al patriciatului putea fi curelarul (*corregiator*) Andrei Riemer ce ocupă, timp de șapte ani, dregătoria de jude în Bistrița (1412—1419) și de asemenea aurarii (*Goldner, Goldsmit*) din Sibiu, care ocupă mulți ani, începînd din 1413—1415, dregătoriile de jude primar (*judex primarius*) aurarul Iacob și jude regal (*judex regis*) aurarul Nicolae. Un reprezentant al patriciatului clujan era croitorul (*sartor*) Egidiu care ocupă dregătoria de jude al Clujului timp de 19 ani (1458—1477), precum și aurarul (*aurifaber*) Simon, jude al orașului Baia Mare în aceeași perioadă. Și cum poate fi socotit, dacă nu reprezentant al patriciatului timișorean, Mihail fiul lui Benedict care obține ca danie două

¹⁵ *Urkundenbuch*, II, p. 188—189.

¹⁶ *Urkundenbuch*, II, p. 611 și III, p. 48.

¹⁷ *Ibidem*, p. 257.

moșii în districtul Hațeg¹⁸; pietrarul (*lapidida*) brașovean Conrad, care la mijlocul sec. XV avea case și mori (*domus et molendinae*) în Hărman și o jumătate de moșie în Șercaia (districtul Făgăraș)¹⁹. Sau acel Matia, fiul lui Mihail, care poseda în Bistrița 13 curți, în hotarul orașului trei vii, trei finațe, 46 iugăre pământ arător²⁰. Ori familiile clujene Stark, Bolkischer și Szekelyi care ani în șir au ocupat dregătoriile cele mai importante ale orașului Cluj.

*

Cu deosebire generate de gradul de dezvoltare a societății în general, asemănătoare era și situația orașelor din alte țări europene. Sporirea rolului orașelor a silit puterea centrală să le acorde unele privilegii, sporindu-le tot mai mult autonomia, iar în unele cazuri, orașe italiene și germane au obținut chiar independența completă, organizându-se ca republici (Veneția, Genova, Florența, Siena) sau ca orașe imperiale (*Reichsstädte*) (Bremen, Hamburg, Lübeck, Frankfurt, Nürnberg, Augsburg etc.).

În alte țări mai centralizate, orașele mai mari au obținut o autonomie mai largă, conduse de reprezentanții proprii, adică ai patriciatului urban și ai puterii centrale. Locuitorii orașelor formau o comunitate de oameni liberi (*communitas civium, universitas civium*), de aceea șerbul fugar așezat într-un asemenea oraș, după o ședere de un an și o zi devenea om liber, de unde dictonul „aerul orașului face pe om liber“ (*Stadtluft macht frei*).

Orașele erau conduse de un consiliu (*senatus*), format din mai mulți membri: juzi (*judices*), jurați (*jurati*), consuli (*consules*), bürgeri (de unde în limba română pîrgari). În fruntea orașelor mai dezvoltate ființează un sfat mai mare (*consilium magnum*), iar cele mai mici erau conduse de un primar (*magister civium* sau *judex*), iar în cele mai mari (Brașov, Sibiu, Cluj, Bistrița) erau doi primari (*judex primarius* și *judex regis*).

¹⁸ Ortway T., *Temesvármegye*, IV, 185.

¹⁹ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în sec. XVI*, p. 71—72, 136, 154, 206, 329; Idem, *Le développement des métiers et de marché en Transylvanie au Moyen Age*, în „Revue roumaine d'histoire“, I, 1962, nr. 7, p. 25—26; *Urkundenbuch*, V, p. 474—476, 482.

²⁰ *Urkundenbuch*, V, p. 271.

Primarul avea răspunderea chivernisirii veniturilor, a justiției și administrației. El era ajutat în îndeplinirea acestor atribuții de mai mulți consilieri sau jurați (*seniores, consules, jurati*), de alți funcționari, iar în unele orașe de consiliul celor o sută de bărbați (*centumviri*)²¹.

Pe măsura dezvoltării orașelor în unele țări europene este înlocuită jurisdicția și procedura judiciară a tribunalului seniorial cu jurisdicția și procedura orașenească, mai simplă și mai rapidă, în conformitate cu nevoile meșteșugărești și negustorești, cu dreptul negustoresc (*jus mercatorum*). De asemenea este înlocuită conducerea seniorială a orașelor cu o conducere și funcționari proprii, orașele obținând astfel o autonomie. Orașul ce se bucura de o asemenea autonomie largă se numea în apus comună (*communia, communio*).

2. STRUCTURI SOCIO-PROFESIONALE URBANE

a) *Meșteșugari și meșteșuguri*. Cei mai numeroși și mai valoroși din punct de vedere social-economic dintre locuitorii orașelor erau meșteșugarii cu meșteșugurile lor. Care sînt de aceeași vîrstă cu orașele²².

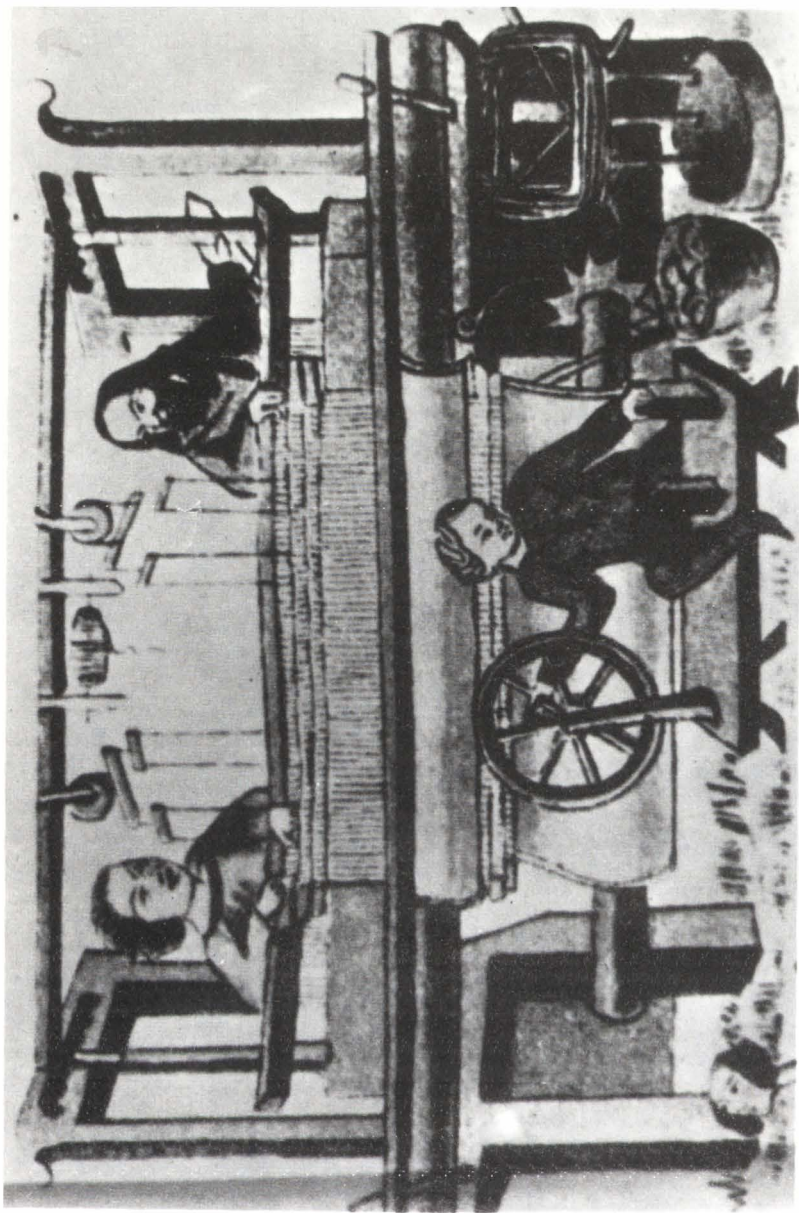
Din a doua jumătate a sec. al XIV-lea pînă la mijlocul sec. al XVI-lea se înregistrează o dezvoltare remarcabilă a meșteșugurilor din orașele transilvănene, ceea ce înseamnă o creștere numerică a meșteșugarilor în aceeași proporție. Numărul acestora sporește prin specializarea unor meșteri în diferite branșe desprinse din meseria de bază, ca urmare a creșterii pretențiilor societății pe de o parte, iar pe de altă parte a dezvoltării tehnicii. Astfel, la produsul finit care este postavul participă țesătorii, piuarii, vopsitorii, tunzătorii de pos-

²¹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 31.

²² Orașe pe care populația daco-romană și apoi poporul român nu le-a părăsit niciodată, după cum nu a părăsit nici meșteșugurile specifice, dovadă concludentă originea latină a numelui tuturor meșteșugurilor principale și al celor ce le practicau, meșteșugarii: olar — *ollarius*, lemnar — *lignarius*, făurar-fierar — *ferrarius*, pielar — *pellipar*, țesător — *textor*, morar — *molendinarius*, măcelar — *macellarius*, argintar — *argentarius* etc.

Torturarea țăranilor

Tesători francezi

Țesători germani

Țesători de covoare

Der 333. Arbeiter des 17. J.
hieß der Căuțitar und
Wagner.

Căuțitar

tav, la care se adaugă croitorii, care conferă utilitate practică postavului, adică valoarea lui economică. În alte cazuri, ca urmare a sporirii pretențiilor societății, pe baza perfecționării tehnice, dintr-o meserie de bază se desprind zeci de branșe, dintre care unele sînt faze de prelucrare a produsului respectiv, altele se constituie în specialități care realizează produsul util, cu certă valoare economică. Cum era, de exemplu, meșteșugul pielăritului, care-și are faza de început tăbăcitul, pentru oricare branșe a pielăritului. Pielea tăbăcită, în forme diverse, în raport de destinația ei utilă, se îndrepta spre atelierele cojocarilor, blănarilor, cizmarilor, șelarilor, curelarilor, mănuşarilor, trăistarilor etc. După cum minereul topit în cupatoare speciale, lua drumul celor ce confecționau fiare de plug și alte obiecte agricole (seceri, sape, hîrlețe, coase, securi, tîrnăcoape), sau de alte întrebuițări: ciocane, clești, cercuri de fier pentru care și căruțe, potcoave, cuțite, lacăte, zăvoare, cuie, lanțuri, săbii etc. etc. fiecare o specialitate, sau o specialitate ce întrunea obiecte de aceeași utilitate.

Specializarea meșteșugarilor transilvăneni în branșe și subbranșe chiar, e destul de timpurie, din a doua jumătate a sec. al XIV-lea în unele orașe. La 1376, în patru orașe (Sibiu, Sighișoara, Sebeș și Orăștie) sînt pomenite vreo 25 de branșe meșteșugărești: ale măcelarilor, brutarilor, tăbăcarilor, pielarilor, cizmarilor, blănarilor, cojocarilor, mănuşarilor, curelarilor, fierarilor, căldărarilor, lăcătușilor, săbierilor, cuțitarilor, pălărierilor, funarilor, lînarilor, postăvarilor, țesătorilor, rotarilor, dogarilor, olarilor, arcarilor, cositorarilor, trăistarilor²³.

În sec. al XV-lea și prima jumătate a celui următor apar noi meșteșuguri, mai pretențioase, iar meșterilor ce le practicau li se pretinde o pregătire superioară ca învățatură și tehnică: argintarii, ceasornicarii, sticlarii, cei ce confecționează hîrtie, tipografii, în orașele mai dezvoltate.

În țirguri (*oppida*) diferențierea dintre agricultori și meșteșugari în general era mai mică în sec. XIV—XVI. Meșteșugarii din țirguri practicau cele mai necesare meșteșuguri solicitate în primul rînd de locuitorii țirgului respectiv. Meșteșugurile nu erau specializate atît de distinct, pe branșe și subbranșe, cum erau cele orășenești. Mai anevoios se dezvoltă țirgurile și, deci,

²³ Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în sec. al XVI-lea*, p. 85—87; Idem, *Le développement des métiers*, p. 27—28.

și meșteșugurile în târgurile de sub jurisdicția bisericii în comparație cu cele regești, sprijinite de puterea centrală. Totuși, nivelul de dezvoltare a meșteșugurilor din târguri este superior în general celor din sate, iar în unele târguri mult superior. Ca de pildă la Cislădie, Agnita, Biertan, Rupea, Teaca, Cojocna, Huedin etc., unde existau de 5—10 ori mai mulți meșteșugari decât în sate²⁴.

Sporirea numărului meșteșugarilor și al branselor meșteșugărești în orașe, însemna o producție mai mare și, totodată, concurență mai mare. Pentru asigurarea materiei prime, a calității produselor și a desfacerii acestora, meșterii de aceeași specialitate, ajunși la un anumit număr și, deci, la o concurență păgubitoare, se organizează în bresle, mai ales că din sate se îndreaptă spre orașe tot mai mulți meșteșugari, pentru a scăpa de exploatarea stăpînului de pămînt, pe de o parte, iar pe de alta pentru a-și putea valida și cu foloase materiale, priceperea.

Organizațiile breslașe din Transilvania se integrează în cele europene, atît din punct de vedere al însemnătății lor social-economice și social-politice, cît și al terminologiei: frății (*fraternitates*), societăți (*societates*), asociații (*confederationes*), comunități (*communitates*), bresle (*cehae, cehek, Zünfte*).

Cele dintîi bresle sînt pomenite documentar imediat după mijlocul sec. al XIV-lea. Dar ca și în multe alte fenomene istorice, tot astfel și în cazul breslelor, existența lor este mai veche decît prima lor menționare documentară. Judecata logică e confirmată de însăși statutele cunoscute. Cum făceau conducătorii orașului Bistrița la 1367, cu ocazia discutării unor măsuri cu privire la activitatea meșteșugarilor (*mechanicorum*), hotărînd că orice lucrare de meșteșugar (*opus mechanicorum*) să respecte legea veche²⁵. Ceea ce poate însemna existența unui regulament (statut) vechi și, deci, și o breslă mai veche. Dacă documentul amintit, referitor la meșteșugari și meșteșuguri nu e îndeajuns de explicit în privința existenței bresle-

²⁴ În târgul Huedin (jud. Cluj), de exemplu, la 1493 din cele vreo 140 de familii, opt erau de meșteșugari: croitori (*sartores*), cizmari (*sutores*), dulgheri (*carpentarii*), cojocari (*szöcssek*), fierari (*kovácsok*), măcelari (*carnifices*), blănari-cojocari (*pellifices*), curelari (*zygyartok*). (Cf. Csánki D., *Magyarország földrajza a Hunyadiak korában*, V, p. 305).

²⁵ Șt. Pascu, *Meșteșugurile*, p. 83.

lor din Bistrița și a existenței unor regulamente-statute bresleșe mai vechi, precizarea din statutele breslelor din 1376 din cele patru orașe (Sibiu, Sighișoara, Sebeș și Orăștie) este neîndoielnică: după discuții serioase și chibzuite, meșteșugarii și-au reinnoit statutele învechite, ceea ce îngăduie ipoteza cu privire la timpul relativ lung petrecut de la vechile statute la cele noi²⁶.

Alte bresle sînt menționate în deceniul al 7-lea a secolului al XIV-lea, mai vechi, însă, cu certitudine, decît data pomenirii lor documentare. Breasla pielarilor (*communitas cerdonum*) din Sibiu e amintită la 1367 în calitate de cumpărătoare a unei mori de măcinat scoarță, necesară meșteșugului lor, tăbăcitul pieilor, la un preț destul de mare, 85 fl.²⁷ Cu un an mai tîrziu, e pomenită, la Cluj, o „breaslă“ (*confraternitas*) și starostele (*decanus*) acesteia, Iacob Zeiher, martor la un lăsămînt al unui clujan²⁸. Peste un alt an, la 1369, o altă breaslă își înscrie prezența în Cluj, breasla blănarilor-cojocarilor (*communitas et fraternitas pellificum*), care se plînge împotriva concurenței blănarilor-cojocarilor străini de oraș, care cumpără piei spre prejudiciul ei. Importanța și vechimea totodată a breslei blănarilor-cojocarilor din Cluj, rezultă și din faptul că în fruntea ei erau doi staroști (*magistri cehae sive societatis pellionum*)²⁹.

Apar și se dezvoltă noi meșteșuguri, mai pretențioase ca știință și tehnică: ceasornicăria, la Sibiu, Brașov, Bistrița, Mediaș; sticlăria la Cluj, Oradea, Mediaș, Brașov; confecționarea hîrtiei la Brașov, imprimăria (tipografia) la Sibiu, Brașov.

Există o ierarhie chiar și în sinul breslelor: bresle de „primul rang“ (aurarii) și bresle de „rangul doi“ (funarii, bîrbierii și alții). Această ierarhie se manifestă și într-o anumită discriminare în ce privește ucenicia: breasla aurarilor din Sibiu refuza să primească la ucenicie copii de frînghieri și bîrbieri. Și de asemenea prin alegerea, în orașul de pe Cibin a doi aurari primari în sec. XVI și trei locuri rezervate aurarilor în

²⁶ *Urkundenbuch*, II, p. 449—452.

²⁷ Șt. Pascu, *Meșteșugurile*, p. 83—84.

²⁸ Jakab E., *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*, I, p. 62—63.

²⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 85.

consiliul orășenesc, deși breasla aurarilor din Sibiu număra doar 30 de membri³⁰.

Majoritatea populației orășenești era formată din meșteșugarii breslelor de „rangul doi”. În 1424 și 1528 sînt amintiți la Brașov 270 blănari-cojocari, iar la Sibiu între 1484 și 1555 în breasla cizmarilor au fost înscrși apropae 1900 meșteșugari³¹.

Sporirea numerică a meșteșugarilor din orașele și ținturile transilvănene este indicată de creșterea numărului de bresle în orașele mari în sec. al XV-lea — prima jumătate a sec. al XVI-lea: la Cluj 11, cu peste 30 de specialități în sec. al XV-lea, 22 bresle cu peste 50 de specialități în prima jumătate a sec. al XVI-lea; la Sibiu și Brașov în aceeași perioadă existau peste 30 de bresle, cu vreo 60 de specialități. Celelalte orașe importante: Sighișoara, Bistrița, Oradea, Timișoara, Arad etc. urmau îndeaproape.

Ca urmare a diviziunii muncii în sînul meșteșugurilor de bază și a dezvoltării tehnicii, mai multe specialități colaborează la producerea obiectului finit. Astfel, din meșteșugul pielăritului se desprind vreo 12 branșe: tăbăcăritul, cojocăritul-blănăritul, cizmăritul-pantofăritul, șelăritul cu subbranșe harnașament, mănășărit etc. Situație asemănătoare la confecționarea postavului, la care colaborează: filatorii, țesătorii, tunzătorii de postav, piuarii, vopsitorii etc.

Statutele de breaslă conțineau reglementarea tuturor activităților meșteșugărești organizate, de la alegerea de către meșterii breslași a staroștilor, care aveau răspunderea întregii activități a breslei respective, de la condițiile primirii în bresle a noilor membri, pînă la promovarea ucenicilor la călfie, a calfelor la situația de meșter (timpul de ucenicie și de călfie, taxele, examenele de calfă și de meșter, masa de calfă și de meșter), de la respectarea eticii și moralei în bresle pînă la înmormîntarea breslașilor decedați și la ajutorarea familiilor acestora, de la procurarea materiei prime pînă la desfacerea produselor, de la grija față de calitatea produselor, pînă la statornicirea prețurilor. Cu alte cuvinte, toate problemele ce interesau viața

³⁰ E. Wolff, *Die geschichtliche Entwicklung der Hermannstädter Goldschmiede*, în „Siebenbürgische Archiv“, VII, 1968, p. 109—110.

³¹ Numai în interval de trei ani (1500—1502) s-au înscris în breasla cizmarilor din Sibiu, 111 membrii noi.

meșteșugarilor dintr-o branșă importantă sau din branșe înrudite, asociate în aceeași breaslă.

În orașele mari, cu meșteșugari numeroși în aceeași branșă și, ca urmare, cu numeroși ucenici și calfe, acestea din urmă se organizează și ele, după modelul breslelor meșteșugărești, în frății (*fraternitates*, *Bunde*), cu un decan (*decanus*) în frunte, ales dintre meșterii breslași și mai multe ajutoare dintre calfe. Scopul principal al organizării calfelor era apărarea intereselor lor materiale și profesionale față de abuzurile meșterilor patroni. Asemenea asociații își organizează calfele de croitori și de aurari în Cluj și în Sibiu, din alte branșe în alte orașe. Căile și mijloacele de luptă pentru apărarea intereselor calfelor față de meșterii patroni erau „grevele“, așa cum organizează calfele de croitori din Sibiu la 1449 și cele de argintari la 1556.

Pentru a-și apăra interesele și privilegiile față de pretențiile calfelor și mai ales față de concurența meșterilor nebreslași pe de o parte, iar pe de alta pentru a-și asigura piața de desfacere, breslele mai puternice din orașele mai dezvoltate se asociază, în prima jumătate a sec. al XVI-lea, în uniuni de bresle interurbane. Se cunosc, uniunile breslașe ale cizmarilor și croitorilor din mai multe orașe din sud-estul Transilvaniei, ale funarilor din orașele din sudul Transilvaniei.

Concomitent cu asocierea breslelor meșteșugarilor patroni, se asociază și calfele și lucrătorii din branșe diferite din același oraș pentru a se putea opune politicii breslașe și pentru a putea intra în breslele meșteșugarilor. Pe la mijlocul sec. al XV-lea se asociază la Cluj „frățiile“ (*fraternitates*) croitorilor, șelarilor și aurarilor, iar la Sibiu „frățiile“ croitorilor și argintarilor.

Evoluția meșteșugurilor este într-o strînsă corelație cu practica meșteșugărească. În faza inițială producția meșteșugărească din orașele transilvănene — ca de altfel de pretutindeni în faza începătoare — este limitată. Fiecare meșteșugar participă la procesul de producție, lucrează în atelier împreună cu calfele și ucenicii și cu unii membri ai familiei. Mica producție meșteșugărească în această fază nu urmărește realizarea de beneficii mari; se mulțumea să asigure existența meșterului și a familiei sale. De obicei, fiecare meșter își valorifica propriile produse prin vânzarea în ateliere sau pe piață.

Prima formă a producției meșteșugărești orășenești a fost la comanda consumatorului, cu materia primă a acestuia sau a meșterului. Pe măsură ce meșterul își putea valorifica produsele la țîrg a produs și pentru piață; din producători la comandă, meșteșugarii devin producători de marfă. Ei își desfășoară, la început, singuri produsele, după aceea prin intermediul negustorului, pe măsura intensificării schimbului.

Legătura permanentă cu piața îi obligă pe meșteșugari să depășească limitele tradiționale și să-și desfășoare produsele și pe alte piețe decît cele locale. Astfel, șelarii clujeni își desfășeau o parte a produselor la Bistrița și în alte orașe, pe cînd cei din Brașov erau prezenți în toate orașele Transilvaniei, ale Țării Românești și Moldovei. Cizmarii din Cluj vindeau piei argășite, iar măcelarii clujeni și cei din Sibiu îngrășau animale pe care le vindeau în Ungaria, Germania și Italia.

Între dezvoltarea meșteșugurilor și perfecționarea tehnică a existat un raport de reciprocitate. Una a condiționat-o pe cealaltă. Dezvoltarea meșteșugurilor a pretins tehnicii să țină pasul, iar tehnica a condiționat dezvoltarea meșteșugurilor. Obiectele din lut (vase, teracote, obiecte de podoabă) realizate de meșterii transilvăneni stau alături, ca tehnică, stil și execuție cu cele realizate de meșterii din oricare altă țară. De asemenea obiectele confecționate de lăcătuși, săbieri, arbaletieri (lacăte, zăvoare, săbii, arbalete etc.). Bastioanele, turnurile, bisericile, pietrele tombale, ușile, ferestrele, sculpturile de tot felul, picturile murale etc. demonstrează arta meșterilor piatrari și a pictorilor transilvăneni, de aceeași calitate ca și a colegilor lor din alte țări europene. Figurile în piatră de la biserica din Sebeș, statuia ecvestră realizată de artiștii clujeni, frații Martin și Gheorghe, statuile de la Oradea, opera aceluiași, frescele realizate de pictorul Nicolae, tatăl sculptorilor amintiți, în biserica din Cluj etc. stau cu cinste alături de alte realizări artistice din epocă. Obiectele realizate de argintarii-aurarii transilvăneni (pahare, cupe, potire, podoabe de tot felul) din metale prețioase și email, sînt de o frumusețe remarcabilă³².

Calitatea produselor realizate de meșteșugarii ardeleni explică prezența lor în Țara Românească și Moldova, la chemarea domnilor acestor țări sau a unor boieri: zidari, cococari, pielari, argintari, bărbieri-chirurghi, fierari etc. Călătorii de per-

³² Șt. Pascu, *Le développement des métiers*, p. 28.

fecționare a meșteșugarilor se menționează între tinerii din cele trei țări: tunzători de postav, tăbăcari, blănari, cizmari³³.

Dezvoltarea meșteșugurilor, numărul tot mai mare al specialităților și branselor, perfecționarea tehnicii explică cantitatea mare de obiecte produse de unele meșteșuguri: pielărit, postăvărit, cizmărit-pantofărit, fierărit, armurărit etc.

*

Cunoașterea structurii pe profesiuni a populației orașelor ardelenne nu e deloc ușoară, deoarece registrele de venituri sau de socoteli nu indică decât numele de botez al contribuabilului, însoțit de numele meșteșugului. Luând în considerare faptul că în sec. al XV-lea meșteșugul de multe ori indică și numele meșteșugarului, modalitatea de apreciere a meșteșugurilor pe baza acestor criterii poate fi folosită cu procentul de aproximație și de probabilitate convenit. Aplicând principiile enunțate se cunoaște, cu aproximație, structura pe profesiuni a locuitorilor unor orașe transilvănene din sec. XV—XVI, pe baza unor registre de venituri și a unor conscripții.

Cel dintîi, în ordine cronologică dintre registrele cunoscute, este al orașului Cluj din anul 1453 (*Registrum Hungarorum de civitate Cluswar*). Din titlul lui rezultă că este un registru parțial atît din punct de vedere etno-demografic, cît și din punct de vedere fiscal. Fiind un registru al contribuabililor, sînt înregistrați doar oamenii cu avere, obligați la anumite „dări” sau taxe față de oraș, ceea ce înseamnă o minoritate. Fiind înregistrați doar ungurii, înseamnă că o mare parte a populației contribuabile, formată din germani și români, lipsește din registru. Dar chiar și cu asemenea neajunsuri însemnate, registrul oferă o imagine, parțială, este adevărat, cu privire la starea materială și la profesiunile unei părți a populației orașului de pe Someș.

Populația meșteșugărească maghiară din Cluj, pe baza datelor cuprinse în *Registru*, forma circa 27% din totalul populației contribuabile, adică vreo 140 de persoane (famii) din 530. Locul frunțaș îl ocupă croitorii, (*sartores, Zabo*), 30 de meșteșugari, urmați de cizmari-pantofari (*sutores, war-*

³³ St. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă la sfîrșitul sec. al XVI-lea*, București, 1954, p. 125—139.

ga), în număr de 16, aceștia de fierari (*fabri, kowach*), în număr de 12, după care urmează curelarii (*iygyarto, zywgyarto*) cu 10 meșteșugari, curelarii de șelari (*nyerges*), în număr de 8, aceștia de tăbăcari (*timar*), morari (*molnar*), ceaprazari (*syweges*), sticlari (*vitripari*), rotari (*kerekes*), câte patru de fiecare și care sînt urmași de țesători (*thakach*), pielari (*pellifices*), câte trei din fiecare meșteșug, urmași de muzicanți (*zenes*), aurari (*aurifabri*), pietrari (*lapicidae*), măsurari (*mensatores*), câte 2 din fiecare meșteșug; câte un reprezentant aveau mai multe meșteșuguri în conscripția din 1453: olari (*fazakas*) bucătari (*szakács*), cojocari (*zeuch*), țiglarari (*kwpas*), măcelari (*carnifices*), dogari (*kadar*), plăcintari (*lepenyes*), covrigari (*perczythew*), cuțitari (*keesgyarto*), lăcătuși (*seratores*), pictori (*pictrices*), arcari (*arcupari*), pivniceri (*kulcsar*), scutari (*paysgyarto*) și coșerari (*kozoros*). Mai erau păstori, apoi 5 literați, un diac etc. Și mai sînt înregistrați trei voievozi români³⁴.

Lipsește din registru unele meșteșuguri importante, care nu puteau lipsi în realitate, prezente în număr important în a doua jumătate a sec. al XV-lea și în cel următor. Dintre meșteșugurile alimentare lipsesc din registru berarii, iar dintre meșteșugurile ce satisfăceau nevoile de îmbrăcăminte lipsesc din registru pălărierii și dintre meșteșugurile în legătură cu locuința (casa) nu sînt amintiți zidarii, tîmplarii. Lipsesc aurarii, argintarii, meșteșuguri foarte dezvoltate la Cluj în a doua jumătate a sec. al XV-lea și în veacul următor.

Explicația acestei situații nu e greu de formulat, dacă nu uităm că populația Clujului la acea vreme era formată în majoritate din germani (sași). Înseamnă că meșteșugarii neînregistrați la 1453 în realitate nu lipseau; meșteșugurile respective erau exercitate de alți meșteșugari, nemaghiari, adică de sași. În această situație, meșteșugarii clujeni erau cel puțin de două ori mai numeroși față de cei înregistrați (27,22%), adică

³⁴ Numărul aproximativ de 140 de meșteșugari a putut fi calculat după numele meșteșugului ce însoțește numele persoanei; uneori numele derivat din meșteșug a putut fi patronimic: Zabo, Molnar, Thakacs, Fazekas, Warga, Nyerges etc. „Történelmi Tar“, 1882, p. 524—541, 729—745; Szabo K., *A Kolozsvári magyar polgárok őszéirasa 1453-ben*, în „Századok“, 1882; Cf. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 27—29. Numărul meșteșugarilor variază între 140—167 la dife-riții autori, după cum variază și numărul meșteșugarilor pe meșteșuguri.

mai mult de 55%, ceea ce înseamnă cca 400 de meșteșugari breslași. Un procent corespunzător realității unui oraș transilvănean de însemnătate Clujului de la mijlocul sec. al XV-lea, la care se cuvin adăugați meșteșugarii nebreslași, calfele și ucenicii. La sfârșitul sec. al XVI-lea numărul meșteșugarilor breslași la Cluj ajungea la cca 1000, plus meșteșugarii nebreslași, calfele și ucenicii³⁵.

Mai mare era numărul meșteșugarilor breslași și nebreslași la Sibiu, în perioada respectivă. Apreciere întemeiată pe două realități: una demografică — numărul mai mare de locuitori — și alta economică — însemnătatea economică a orașului Sibiu datorită legăturilor intense cu Țara Românească, bună piață de desfacere pentru mărfurile sibiene³⁶.

Tot atît de numeroși erau meșteșugarii din Brașov, avînd în vedere aceleași temeieri: demografic și economic. Orașul de sub Tîmpa era cel mai populat oraș din Transilvania și de asemenea cel mai activ centru economic, datorită comerțului intens cu Țara Românească și Moldova, bune piețe de desfacere pentru mărfurile brașovene³⁷.

³⁵ Șt. Pascu, *Le développement des métiers et du marché en Transylvanie au moyen âge, jusqu'à la fin du XVI-e siècle*, în „Revue roumaine d'histoire”, I, 1962, nr. 1, p. 30.

³⁶ Orientativ, poate fi luată în considerație, pentru estimarea meșteșugarilor din orașul Sibiu la sfârșitul sec. al XV-lea și începutul celui următor și numelui locuitorilor, derivate din meșteșugul ce-l practicau sau l-au practicat înaintașii lor. Astfel, pe la 1500, la Sibiu, existau vreo 670 locuitori ce-și derivă numele din meșteșuguri, în următoarea ordine descrescîndă: cizmari-pantofari (*Schuster*) 68, țesători (*Weber, Wollweber*) 41, dogari (*Budner*) 37, croitori (*Schneider*) 36, fauri (*Schmied*) 27, șelari (*Sattler*) 26, funari (*Seiler*) 25, aurari (*Goldschmied*) 25, curelari (*Riemer*) 21, cărăuși (*Fuhrman*) 20, blănari (*Kürschner*) 16, măcelari (*Fleischer*) 13, morari (*Mülner*) 12, dulgheri (*Zimmermann*) 12, zidari (*Maurer*) 11, brutari (*Weisbeck*) 9, mînușari (*Handschumacher*) 9, tîmplari (*Tischmacher, Tischler*) 8, tini-chigii (*Spielner, Kessler*) 8, țiglari (*Ziegler*) 6, marochinari (*Taschner, Geistler*) 6, arcari (*Bogner*) 6, pălării (Hütter) 5, bărbieri (*Scherer, Barbier*) 5, lăcătuși (*Schlosser*) 5, vopsitori (*Faber*) 5 etc. (Cf. *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsische Nation*, I, Sibiu, 1880, p. 28—37).

³⁷ Cu caracter orientativ și în cazul Brașovului, se poate lua în considerare numele de origine meșteșugărească a locuitorilor brașoveni la 1475. În cvartalul *Portica* 22 de persoane se numeau cizmari-pantofari (*Schuster*), 16 pielari (*Lederer*), 15 țesători (*Weber*), 15 dogari-butnari (*Budner, Bogner*), 8 fierari (*Faber, Schmit, Nagel-Messer*), 7 coșocari-blănari (*Kürschner*), 7 curelari (*Rymer*), 5 șelari (*Sattler*), 5 croi-

Registrul populației orașului Bistrița între anii 1461 și 1532 permite, de asemenea, cunoașterea cu aproximație a populației meșteșugărești din orașul de pe apa omonimă, pe baza raportului dintre numele locuitorilor și al meșteșugurilor, precum și al frecvenței numelor în raport cu al meșteșugurilor. Erau numeroși meșteșugarii bistrițeni: circa 500 la sfârșitul sec. XIV³⁸, mai puțini ceva în a doua jumătate a sec. al XV și în prima jumătate a celui următor. Erau numeroși datorită în mare măsură legăturilor economice-comerciale cu Moldova, bună piață de desfacere pentru mărfurile bistrițene³⁹.

tori (Schneider), 5 olari (Döpner, Töpfer), 4 măcelari (Carnifex, Fleischer), 4 argintari-aurari (Goldschmied, Goldner), 3 cazangii (Kesler), 3 lăcătuși (Serator, Schlosser), 3 armurieri (Schwertfeger), 2 dulgheri (Ziennermann), 2 pălării (Hütter), 2 meșteri de ace (Nadler), 1 strungar (Dressler), 1 zidar (Maurer), 1 tunzător de postav (Schärer), 1 croitor (Sartor), 1 marochiner (Taschner), 1 rotar (Wagner). În cvartalul *Corpus Christi* la 1480 își derivau numele din meșteșuguri: 29 din cizmari-pantofari, 29 din țesători, 15 din pielari, 12 din strungari, 11 din măcelari, 11 din curelari, 9 din fierari, 7 din croitori, 6 din dogari, 5 din armurieri, 5 din șelari, 3 din dulgheri, 3 din blănari-cojocari, 2 din olari, 1 din sticlari, 1 din argintari-aurari, 1 din cazangii, 1 din tunzătorii de postav, 1 din lăcătuși, 1 din funari etc. În cvartalul *Catharina* existau, la 1488, 23 de persoane ce-și trăgeau numele din cizmari-pantofari, 20 din țesători, 12 din cojocari, 11 din croitori, 11 din pălării. 7 din cazangii, 6 din fierari, 5 din curelari, 5 din armurieri, 5 din dogari, 4 din dulgheri, 4 din argintari-aurari, 3 din tunzătorii de postav, 2 din măcelari, 2 din șelari, 2 din lăcătuși, 2 din funari, 2 din pietrari, 2 din bărbieri, 1 din olari, 1 din sticlari, 1 din zidari, 1 din rotari, 1 din cositori etc. În cvartalul *Petrus* existau, la 1486, 22 de persoane ce-și trăgeau numele din cizmari-pantofari, 15 din țesători, 12 din fierari, 11 din croitori, 6 din marochineri, 5 din dulgheri, 5 din olari, 5 din cojocari-blănari, 5 din curelari, 5 din șelari, 5 din funari, 3 din dogari, 3 din lăcătuși, 3 din turnători în plumb, 2 din cazangii, 2 din timplari, 1 din strungari, 1 din măcelari, 1 din pălării, 1 din argintari-aurari, 1 din pielari, 1 din tunzătorii de postav, 1 din rotari etc. (Cf. *Quelen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, III, p. 614—817).

³⁸ Șt. Pascu, op. cit., p. 30.

³⁹ La Bistrița, situația numelor derivate din profesii meșteșugărești se prezenta astfel la 1461 și la 1532: cizmari-pantofari (Sutor, Schuster) 18 la 1461 și 22 la 1532, țesători (Wollweber, Weber) 17 la 1461 și 27 la 1532, fauri (Schmiede) 13 la 1461 și 14 la 1532; croitori (Sartor, Schneider) 12 la 1461 și 23 la 1532; blănari-cojocari (Pellifex, Kürschner) 11 la 1461 și 11 la 1532; brutari (Pistor, Weispech) 11 la 1461 și 8 la 1532; dogari (Binder, Fassbinder) 9 la 1461 și 17 la 1532; măcelari (Fleischer) 9 la 1461 și 12 la 1532; timplari (Tischler) 7 la 1461 și 5 la 1532; pielari (Lederer) 7 la 1461 și 8 la 1532; arcari (Bogner) 6 la 1461 și 6 la 1532; curelari (Riemer) 6 la 1461 și 15 la 1532; lăcătuși

b). *Negustori și negoț*. Dezvoltarea demografică a orașelor și, ca urmare, a meșteșugurilor și a producției meșteșugărești și, uneori, manufacturiere, a sporit cererea orașenilor de produse agricole și de animale, precum și de materii prime. De asemenea a sporit nevoia de bani a țărănimii pentru a-și acoperi renta în bani, fiind silită de aceea să-și vîndă produsele în cantități tot mai mari pe piața orașelor. Toate acestea au determinat dezvoltarea comerțului intern și de asemenea cel extern. Atît cel intern, în proporții din ce în ce mai mari, cît și cel extern se realizează prin intermediul negustorilor. Mai întîi a negustorului „antreprenor“ care preia marfa mai multor meșteșugari pe bază de contract. În a doua fază, negustorul-„antreprenor“ e dublat de bancherul-„antreprenor“, care organizează depozitarea mărfurilor și creditarea negustorilor. Bancherii anticipează negustorilor care au nevoie de bani prețul mărfurilor pînă la vînzarea acestora, din care-și rețin apoi o parte, propriu lor profit (*saggio*). Operația numită „sconto“ se răspîndește repede în sec. XV. De aici nu e decît un pas pînă la apariția „cambiei“, prin intermediul căreia negustorii puteau primi bani în orice oraș, pe baza unui bilet al bancherului respectiv adresat altui bancher, din alt oraș, din altă țară. Bancherii devin astfel factor economic important. Încă în sec. XIV bancherii florentini împrumutau cu bani pe monarhii europeni, iar în sec. XV se formează mari

(Schlosser) 6 la 1461 și 5 la 1532; dulgheri (Zimmermann) 5 la 1461 și 7 la 1532; funari (Seiler) 5 la 1461 și 8 la 1532; bărbieri (Scherer, Barbier) 5 la 1461 și 7 la 1532; zugravi-pictori (Maler) 5 la 1461 și 7 la 1532; olari (Töpfer) 3 la 1461 și 16 la 1532; pălărieri (Hütter, Kugler) 3 la 1461 și 7 la 1532; pietrari (Lapicida, Steinmetz) 4 la 1461 și 3 la 1532; sculptori în lemn (Schnitzer) 3 la 1461 și 2 la 1532; șelari (Sattler) 5 la 1461 și 5 la 1532; cuțitari (Messerschmied) 2 la 1461 și nici unul la 1532; tinichigii (Spelner) 3 la 1461 și 5 la 1532; meșteri de pluguri (Pflügmacher) 2 la 1461 și 4 la 1532; marochinieri (Gürtler) 2 la 1461 și 5 la 1532; căruțari (Wagner) 4 la 1461 și 9 la 1532; sticlari (Glaser) 2 la 1461 și 1 la 1532; butnari (Bottnar) 2 la 1461 și 2 la 1532; tunzători de postav (Pannoraser) 2 la 1461; argintari-aurari (Goldner, Goldsmit) 7 la 1505 și 9 la 1532; zidari (Maurer) 9 la 1505 și 9 la 1532; săbieri (Schwertfeger) 4 la 1505 și 7 la 1532; țigleri (Ziegler) 4 la 1461 și 12 la 1532; scutari (Schildmacher) 4 la 1461; șindrilari (Schindler) 3 la 1461; săpunari (Slifmacher) 3 la 1461; șelari (Sattler) 2 la 1461 și 7 la 1532 etc. (Cf. *Registrum dicalium Bistricenss* la Arh. Statului din Cluj-Napoca, fond. Arhiva Bistriței, *Stadt Steuerbuch*).

familiei de bancheri germani: Welser și mai ales Fugger, care controlau chiar și alegerea împăraților⁴⁰.

Schimburile comerciale se lărgesc și se intensifică. De la interschimbul oraș-sat se trece la interschimbul între orașe, între țări. Trebuind să facă față unei cantități tot mai mari de transporturi, se perfecționează și tehnica acestora. Pentru călătorii lungi se construiesc caravane cu roți cu spițe și suspensii elastice, trase de mai mulți cai. Navele folosesc o velatură mai largă, pentru a capta forța vântului⁴¹.

Mărfurile de schimb constau din lucruri prețioase, ușor transportabile: produse orientale care încep să ocupe un loc tot mai important în bucătăria și farmacopeea europeană, mățăsurii, pietre prețioase, țesături cu fir de aur și argint. Greutatea transportului scumpește foarte mult mărfurile orientale, iar, ca urmare, se pot cumpăra tot mai greu pe piața europeană.

Această situație îndeamnă la o serie de explorări terestre, încercate încă în sec. al XIII-lea de negustorii italieni pentru a stabili o cale directă între Mediterană și Extremul Orient, spre a elimina intermediarii afro-asiatici. În sec. XV—XVI schimburile se lărgesc. Produselor exotice din Orient li se adaugă lina englezească și franceză, vinurile franceze, obiectele de metal germane, pieile din Spania și sticlăria venețiană⁴².

Pe măsură ce comerțul se dezvoltă se accentuează și concurența dintre negustori. De aceea, pentru apărarea intereselor lor, negustorii din orașe, asemenea meșteșugarilor, se organizează în asociații comerciale: *ghilde*, asociații cu caracter general, *hanse*, pentru asigurarea unei piețe și *companii* pentru asigurarea unor activități în comun.

Fenomenul ce se cheamă schimb, negoț e mult asemănător și în țările române. Dezvoltarea generală a forțelor de producție, destelenirea și defrișarea unor terenuri tot mai întinse, introducerea, în unele părți, a sistemului trienal de cultură, îngrășarea ogoarelor și perfecționarea uneltelor de muncă au făcut posibilă creșterea producției agricole nu numai a stăpînului feudal, dar, într-o oarecare măsură, și a producătorului direct. Orașele au pus la dispoziția producției agricole

⁴⁰ Giunta, *op. cit.*, p. 349—350.

⁴¹ *Ibidem*, p. 342—343.

⁴² *Ibidem*, p. 347—348.

și animale o piață de desfacere unde asemenea produse puteau fi valorificate. Se întâlneau țărani care vînd pe piața orașelor produse agricole, animale, miere, ceară, vin.

Legătura dintre sat și oraș nu se face numai într-un singur sens, adică prin vînzarea cerealelor și a animalelor pe piața orașelor, ci și în celălalt sens, anume prin cumpărarea de către proprietarii feudali și chiar de unii țărani — firește, într-o măsură mai modestă în cazul celor din urmă —, de pe piața orașelor a unor produse meșteșugărești și, în cazul proprietarilor feudali, a unor produse străine, chiar și orientale.

Dacă în veacurile precedente feudalii își procurau din afara domeniului doar articole de lux, arme și mirodenii, celelalte necesități fiindu-le îndestulate de propria moșie, începînd din această vreme cumpără și alte produse, de necesitate zilnică. Așa, de pildă, pe la 1380, nobilii Himffy cumpărau, probabil din Timișoara, vase, piese de harnașament, încălțăminte, haine și chiar vin și carne⁴³. Aceasta înseamnă că economia naturală suferă tot mai mari breșe, că producția de mărfuri în satele și orașele transilvănene era o realitate.

Tehnica confecționării unor obiecte dovedește trecerea meșteșugarilor de la producția la comandă la producția pentru piață. Înmulțindu-se meșteșugarii, are loc o întrecere în ce privește calitatea produselor, fapt ce a contribuit la confecționarea de obiecte de calitate superioară. Piața servită de meșteșugarii orașelor crește tot mai mult. Obiectele produse într-un oraș se vînd și pe piața altor orașe, dezvoltîndu-se, astfel, piața internă. Unele orașe, ca Sibiul, Brașovul, Bistrița, Clujul exportă o parte din produsele lor mai ales în Moldova și Țara Românească.

Înmulțirea meșteșugurilor, diviziunea muncii în sinul meșteșugurilor și creșterea populației orășenești, în general, au contribuit la dezvoltarea pieții orașelor, unde meșteșugarii își desfăceau produsele proprii și cumpărau produse agricole și materii prime de la țărani din împrejurimi. Dezvoltarea pieții orășenești se datorează și dreptului de tîrg acordat orașelor, potrivit căruia negustorii străini nu puteau cumpăra în afara pieții orășenești mărfurile negustorilor sau ale producătorilor ce se îndreptau cu ele spre orașul respectiv.

⁴³ I. Dani și C. Feneșan, *O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea*, în „Banatica”, 3, 1975, p. 145—151.

Unele orașe au obținut și dreptul de depozit (*ius stapuli*), potrivit căruia negustorii în tranzit cu mărfurile prin aceste orașe erau obligați să-și desfășoare marfa pe piața orașelor respective o perioadă de timp (*in deposicione ac vindicione mercium ac rerum quorumcunque*). Erau favorizați, astfel, orașenii în general și cu deosebire negustorii din orașele cu drept de depozit, care puteau cumpăra, cu prioritate, mărfurile de care aveau nevoie⁴⁴. Locuitorii din alte orașe, mai depărtate, erau astfel siliți să se aprovizioneze în aceste orașe privilegiate.

În a doua jumătate a sec. al XV-lea și în primul pătrar al secolului al XVI-lea se reglementează minuțios privilegiile de etapă și de depozit ale orașelor Brașov și Sibiu. Astfel regele Matia Corvinul statornicea ca „negustorii sau oricare alți oameni de orice stare ar fi, care [...] ar veni în acest oraș al Brașovului, fie din părțile Țării Românești, fie din Moldova să poată și să fie datori să-și depună și să-și rînduiască mărfurile și lucrurile lor de vânzare în sus-numitul oraș al Brașovului și să le vîndă și să facă negoțul cu ele tot acolo și nu în altă parte”⁴⁵. Hotărîre reinnoită și lărgită la 1496, pentru negustorii veniți cu mărfuri la Brașov, „fie din părțile Țării Românești, fie din Moldova și chiar din orașele și ținuturile transilvănene”⁴⁶.

La 1523 aceleași privilegii de etapă și de depozit sînt acordate negustorilor bistrițeni cu privire la negoțul lor cu Moldova⁴⁷.

Domnii Țării Românești și ai Moldovei pentru a sprijini activitatea negustorilor munteni și moldoveni încearcă unele reglementări și îngrădiri pentru activitatea negustorilor ardeleni la sud și est de Carpați. Pînă ce Neagoe Basarab, prin așezămîntul comercial din 1517, stabilea dreptul de etapă și depozit pentru orașele Tîrgoviște, Cîmpulung și Tîrgșor.

⁴⁴ O dispoziție din 1383 a regelui Ludovic de Anjou conține în germene dreptul de depozit al orașului Sibiu: negustorii străini sînt opriți de a-și duce spre Țara Românească mărfurile depuse la Sibiu; de asemenea li se interzice să vîndă la Sibiu, cu amănuntul șofran, piper ș.a. (*Urkundenbuch*, II, p. 555).

⁴⁵ R. Manolescu, *Legăturile economice între țările române în secolele XIV—XVI*, în *Studii de istoria naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, București, 1976, p. 211.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

Dreptul de etapă și depozit pentru târgurile moldovene Trotuș și Baia este stabilit de Alexandru Lăpușneanu la 1561⁴⁸.

La 1470 Radu cel Frumos, domnul Țării Românești în sprinjinul negustorilor din Țara Românească, cerea brașovenilor să se revină la libertatea comercială dinainte de 1468, când s-a acordat dreptul de etapă și depozit, „să rămîie obiceiul cum a fost și mai înainte; să umble săracii mei slobozi la voi și ai voștri tot slobozi oriunde în țara mea [...] ca să umble și oamenii noștri slobozi dacă pot să poarte negoț la voi; iar dacă nu pot, să fie slobozi a merge cu marfa lor în țara domnului Craiului (regele Ungariei) oriunde, măcar pînă la Oradea⁴⁹. Intervenția se repetă la 1517, din partea domnitorului Neagoe Basarab, care condiționa confirmarea libertății de negoț a brașovenilor în Țara Românească de slobozenie pentru negustorii munteni „să cumpere și să vînză peste tot și la Oradea și la Cluj, și la Timișoara, și la Rîșnov, în Țara Bârsei⁵⁰. Din cauza intereselor și a necesităților de schimburi de produse între cele trei țări românești, dreptul de etapă și de depozit acordat celor trei orașe din apropierea Țării Românești și Moldovei n-a putut fi respectat. Negustorii munteni și moldoveni sînt prezenți mereu pe piața altor orașe, între care sînt menționate Clujul, Aiudul ș.a.

Creșterea numărului negustorilor și consolidarea puterii lor economice impun constituirea de asociații de negustori, cum era de exemplu „cea dintii mare asociație“ (*prima societas magna*) a negustorilor bogați (*magni, grandi*), organizată la Brașov în 1503. Într-o societate predominant feudală însă asemenea inițiative nu s-au putut dezvolta sub forma unor corporații negustorești puternice, asemenea celor existente în orașele Europei apusene. Totuși negustorii reușesc să îmbrățișeze o piață mai largă, în toate orașele Transilvaniei. Postavul confecționat la Cîsnădie, de exemplu, era vindut de negustori în toată Transilvania și chiar în unele orașe ale Ungariei; harnașamentele lucrate la Brașov, erau, de asemenea, desfă-

⁴⁸ *Ibidem*, p. 216—217.

⁴⁹ I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Ungaria în sec. XV și XVI*, București, 1902, p. 80—82.

⁵⁰ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 107—109.

cute în toată Transilvania, hainele confecționate la Cluj, Sibiu, Brașov, Turda, Sighișoara, Tîrgu Mureș, tot astfel erau comercializate în țara întregă. La Brașov, Sibiu, Cluj în zilele de tîrg și nu numai în aceste zile, erau prezenți negustori din alte orașe transilvănene. Pentru a-și putea desfășura în condiții bune activitatea, negustorii transilvăneni cer și obțin, în a doua jumătate a sec. al XIV-lea și în sec. al XV-lea, privilegiu de comerț liber în toată Transilvania, iar sibienii, clujenii, brașovenii și din alte orașe, în afara Transilvaniei⁵¹.

În tot acest timp, ca și mai tîrziu, țările românești de la sud și est de Carpați întrețin strînse relații comerciale cu Transilvania. Postavurile, încălțăminte, uneltele agricole și obiectele de uz casnic, arcurile și săgețile, ca și obiectele de lux confecționate în Transilvania, sînt vîndute în cantități tot mai mari în Moldova și Țara Românească.

La 1358 negustorii brașoveni făceau negoț în Țara Românească, pînă la Dunăre, iar la 1368 aceștia obțineau un privilegiu de la domnitorul Vladislav-Vlaicu, care confirma, de fapt, un altul mai vechi, „de demult”⁵².

Aceiași brașoveni obțineau un asemenea privilegiu de la Alexandru cel Bun al Moldovei, așa cum precizează privilegiul

⁵¹ La 1365 regele Ludovic de Anjou interzice orășenilor din Buda să-i silească pe negustorii din Sibiu și din celelalte orașe ale Transilvaniei care merg spre Viena, să-și desfacă mărfurile la Buda. (*Urkundenbuch*, II, p. 223); iar la 1389 episcopul de Oradea interzice slujbașilor de pe domeniul episcopiei să împiedice pe sibieni în exercitarea negoțului lor. (*Ibidem*, p. 636). Porunci asemănătoare dă voievodul Transilvaniei Ștîbor nobililor, unguri și români și slujbașilor săi la 1398. (*Ibidem*, III, p. 229). Ducele Austriei și burgermeșterul Vienei, acordă la 1405, liberă trecere pentru negustorii din Sibiu pentru a merge la Viena cu mărfurile lor. (*Ibidem*, III, p. 262—263). În 1388 regele Sigismund de Luxemburg acordă negustorilor și oamenilor lor din Transilvania și cu deosebire din Cluj, dreptul de a vinde la toate tîrgurile din regatul ungar orice fel de marfă. (*Ibidem*, II, p. 696). Pentru că la 1404 negustorii din Cluj să obțină dreptul de a face comerț în tot cuprinsul regatului ungar, de asemenea în Veneția, Viena, Boemia și Polonia. (Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 435—436). Brașovenii obțin privilegiu cu privire la libertatea comerțului din partea regelui Ludovic la 1365, a regelui Sigismund la 1395 (*Urkundenbuch*, III, p. 126—127), iar la 1370 și 1395 aceiași negustori obțin un privilegiu pentru comerțul cu Zara (*Ibidem*, p. 128—129).

⁵² *Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile între țările române*, I, p. 72, 86—87, 312—313.

acordat lor de domnul moldovean Ștefan al II-lea, la 1435, care sublinia condițiile, așa „cum au avut de la răposatul nostru părinte hrisov”⁵³.

Reglementarea activității negustorilor sibieni în Țara Românească are loc la 1382 printr-un act al regelui Ludovic de Anjou⁵⁴, iar reglementarea activității negustorilor bistrițeni în Moldova este cuprinsă într-un document emis de voievodul Transilvaniei, Știbor, în 1412⁵⁵.

Între 1368 și 1444 negustorii brașoveni obțin opt privilegii comerciale pentru Țara Românească, iar pentru Moldova nouă privilegii în prima jumătate a sec. al XV-lea, pe lângă numeroasele reglementări.

Complementaritatea economică a celor trei țări românești explică intensitatea relațiilor comerciale dintre ele, împotriva opreliștii oficiale uneori⁵⁶. De aceea domnii și boierii din Țara Românească chemau cu insistență pe negustorii ardeleni să facă negoț în țara lor. Cum făcea, de pildă, Vlad Țepeș, care seria negustorilor brașoveni la 1476, îndemnându-i stăruitor: „Veniți [...] și vă hrăniți, căci a făcut Dumnezeu să fim acum o singură țară”⁵⁷.

La rîndul lor, negustorii munteni și moldoveni pătrund tot mai masiv pe piața Transilvaniei în sec. XV și cu deosebire în deceniile 3 și 4 ale sec. al XVI-lea, cînd Transilvania se desprinde tot mai mult din legăturile cu Ungaria. Față de asemenea situație, regele Ferdinand acordă, la 1535, negustorilor din Țara Românească și Moldova libertate de negoț în întreg Imperiul habsburgic.

Tot mai mare este numărul negustorilor din cele trei țări românești ce participă la activitatea comercială dintre ele. La 1503 participă 570 de persoane din 62 de localități, care au desfășurat 1065 de transporturi, numai la comerțul dintre cele

⁵³ *Ibidem*, p. 313.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 113—114.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 189—191.

⁵⁶ Voievodul Transilvaniei Ștefan Mailat interzice negustorilor din Transilvania să treacă peste granița piei de miei cu scopul apărării intereselor blănarilor sibieni. (Arh. Statului Sibiu, 2. U., I. 50).

⁵⁷ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească*, București, 1905, p. 98.

trei țări românești desfășurat prin mijlocirea Brașovului. Iar între 1549—1550 cifrele înregistrează o creștere sensibilă: 1125—1234 participanți din 152—176 localități și 3241—3130 de transporturi⁵⁸.

Nu mai puțin de 70 de drumuri străbăteau trecătorile și pasurile Carpaților răsăriteni și sudici⁵⁹.

Valoarea comerțului Țării Românești și Moldovei cu Brașovul a variat în perioada 1484—1554 între 33.000 fl. aur, la 1529/1530 și 167.000 fl. aur în 1503, valoarea anuală medie ajungând la circa 76.700 fl. aur. La care se adaugă valoarea comerțului dintre cele trei țări române cu alte orașe, precum și comerțul clandestin, foarte frecvent și acela. Astfel că se poate socoti reală valoarea anuală medie de circa 150.000—200.000 fl. aur⁶⁰.

Pe baza acestor privilegii, negustorii ardeleni desfășoară o activitate intensă la sud și est de Carpați. Pe de altă parte, din Țara Românească și Moldova se aduceau în Transilvania piei (de miel dar și de animale sălbatice), miere, ceară, pește, vin și chiar animale vii (oi, porci, cai).

Simultan, comerțul Transilvaniei se orientează și spre apus, într-o măsură mai mică însă în raport cu celelalte două țări românești. Negustorii din Cluj, Sibiu, Brașov obțin privilegiul pentru Buda, Praga, Viena, Liov, Cracovia. Din aceste orașe se aduceau mai ales postavuri, unelte agricole, arme și obiecte de lux, care se desfăceau, o parte, pe piața orașelor din Transilvania, iar altă parte era vîndută în Țara Românească și Moldova.

Negustorii străini cumpărau în Transilvania sare și mai ales metale prețioase, aur și argint, care au jucat un rol important pe piața Europei Centrale în evul mediu.

*

În libera circulație a caravelor negustorești, mulțimea vămilor constituia o mare piedică. Pe lângă taxele vamale legale, stăpînii moșiilor unde se lua vamă și vameșii acestora săvîrșeau și abuzuri spre prejudiciul negustorilor și benefi-

⁵⁸ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 221.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 203.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 219—220.

ciul lor. De aceea, negustorii se plîng puterii centrale, iar aceasta dă porunci peste porunci, ceea ce dovedește că acestea nu erau luate în seamă totdeauna sau erau uitate în măsura în care dorința de cîștig a stăpînilor feudali și a vameșilor era mai puternică decît teama de pedeapsă⁶¹. Se stabilește oficial traseul negustorilor și locurile de vamă, din aceleași motive, ale reglementării taxelor vamale⁶².

Produsele meșteșugărești transilvănene găseau în celelalte două țări românești, Țara Românească și Moldova, condiții favorabile de valorificare. Negustorii ardeleni erau prezenți nu numai în viața orașelor mari din Țara Românească și Moldova, ci de asemenea în cele mai mici⁶³. Iar negustorii munteni și moldoveni cumpărau de pe piața orașelor transilvănene cantități însemnate de felurite mărfuri: arme de toate felurile, unelte agricole, iarăși de toate felurile, stoffe, diferite obiecte de necesități casnice, haine, încălțăminte, obiecte de lux etc. etc. Negustorii moldoveni și munteni și alții sînt încurajați, prin privilegiile regale să facă negoț în Transilvania. La 1368 regele Ludovic acorda scutiri de tri-

⁶¹ La 1351 regele Ludovic poruncește cu tărie prelaților, baronilor, slujbașilor și tuturor celor ce au vămi și vameșilor acestora să nu împiedice pe sibieni în libera lor circulație după ce-și vor plăti vama cuvenită, pe orice drumuri, fie prin Munții Meseșului, fie spre Oradea sau Deva. (*Urkundenbuch*, II, p. 84). Iar la 1383, negustorii din Sibiu se plîng reginei Elisabeta că tricesimatorii și vameșii îi silesc la plata nedreaptă a tricesimei și a vămii, peste cea obișnuită, le desfac mărfurile, dacă nu plătesc o marcă de aur înainte pentru fiecare car cu marfă potrivit obiceiului; regina le interzice să mai procedeze astfel. (*Urkundenbuch*, II, p. 537).

⁶² La 1361 se stabilește drumul „oaspeților“ clujeni la Bistrița: prin Sinnicoară pe drumul Căianului, prin satele și orașele: Buza, Teaca, Reghin, Sarpatak (Glodeni), Măierău și Tîrgu Mureș; să nu fie siliți să meargă la Bontida unde se dădea vamă; negustorii însă din Reteag, Dej, Lechința și Cluj care mergeau la Bistrița erau obligați să treacă prin vama de la Bontida. (*Urkundenbuch*, II, p. 191—192); la 1373 orașenii din Cluj erau scutiți și de vama de la Baci (Ibidem, p. 418); iar la 1377 clujenii sînt scutiți de vamă pretutindeni în Transilvania (Ibidem, p. 460—461).

⁶³ Negustorii brașoveni care făceau comerț de tranzit prin Țara Românească erau obligați la 1368, să plătească de două ori tricesima, odată la ducere și a doua la întoarcere, la intrarea în Țara Românească, la Cîmpulung, la întoarcere, lângă Dunăre, dar cînd făceau comerț în interiorul Țării Românești plăteau o singură dată, la Cîmpulung, „dreapta vama de demult“. (*Documenta Romaniae Historica*, D, Relațiile Țărilor Române, I, p. 87).

cesimă negustorilor moldoveni din teritoriile de sub stăpînire a principelui tatar Dimitrie, iar, drept reciprocitate, negustorii braşoveni puteau face comerţ în acele teritorii⁶⁴. Iar la 1412 se stabilea tricesima ce se plătea la Rodna de negustorii ardeleni pentru mărfurile duse în Moldova sau cele aduse de aceştia din Moldova în Transilvania (*tributum vel tricesima in Rodna intrantibus vel exeuntibus Moldaviam*): pentru un val de postav (*stamina panni*) de Ypres 32 de groşi, pentru un val de postav de Liov 24 de groşi; pentru un val de postav de Colonia 1/2 florin, pentru un val de postav polonez (*polonicali*) 11 dinari, din 28—31 porci un porc, pentru mai puţini un dinar de porc, din 28—30 de oi o oaie, pentru mai puţine un dinar de oaie, pentru un bou sau o vacă doi dinari, pentru o măsură de piper 1/2 fl., pentru o măsură de zanzibar (*de lapide zanzibari*) 1/2 florin, pentru lîna dusă de un cal patru dinari, pentru 20 de peşti un peşte, pentru un cal adus din Moldova 4 dinari⁶⁵.

Ţările româneşti de la sud şi est de Carpaţi, la rîndul lor contribuiau la îndestularea pieţelor Transilvaniei cu produse de tot felul.

Bucurîndu-se de largi privilegii, reînoite mereu în sec. al XIV-lea şi al XVI-lea, negustorii ardeleni, moldoveni şi munteni îşi puteau desfăşura activitatea în condiţii avantajoase. Se explică, astfel, volumul mare de mărfuri comercializate între cele trei ţări româneşti şi după valoarea taxelor vamale pentru mărfurile vămuite la Braşov în prima jumătate a sec. al XVI-lea, de exemplu, care era, în medie, de 80.000 fl. anual.

Asemenea relaţii comerciale active şi neîntrerupte între cele trei ţări româneşti au generat, în prima jumătate a sec. al XVI-lea, unele elemente incipiente ale „pieţii unice” cu centrul la Braşov, favorizat şi de poziţia sa geografică avantajoasă, spre piaţa căruia afluiuau mărfurile produse în cele trei ţări româneşti şi de asemenea negustorii din aceste ţări.

Rolul comercial al Braşovului şi într-o măsură mai mică al Sibiului pentru cele trei ţări româneşti a fost sesizat şi sub-

⁶⁴ *Urkundenbuch*, II, p. 315. Acelaşi rege, peste zece ani acorda negustorilor din Caşovia şi din alte oraşe din acele părţi dreptul de a-şi desface mărfurile în oraşele Cluj, Bistriţa, Alba Iulia, Turda şi Sibiu. (*Ibidem*, p. 491—492).

⁶⁵ Hurmuzaki—Densuşianu, *Documente*, I, 2, p. 491—493.

liniat de cunoscătorii situației. Încă la 1437 regele Sigismund de Luxemburg caracteriza Brașovul și Sibiul „orașe de frunte printre celelalte orașe din aceste părți ale Transilvaniei”⁶⁶. Brașovul în a doua jumătate a sec. al XV-lea și în prima jumătate a celui următor se distanțează tot mai mult, devenind un fel de „piață centrală” pentru comerțul celor trei țări românești, cum afirmă bunii cunoscători ai realităților. Între care umanistul geograf și diplomat sibian Georg Reichersdorffer, înfățișa Brașovul, pe la 1550, ca „un oraș bogat, cu tot felul de mărfuri”; piața acestuia, spre care se îndreaptă negustorii din toate părțile „este atît de vestită, încît poate fi considerată ca un emporiu (*emporium*) al ținuturilor vecine și, de asemenea, ca un loc de vînzare comună a tuturor produselor de tot felul”. Se văd afluiind (*confluunt*) spre piața Brașovului, români, secui, sași, unguri, greci, de aceea piața lui este „mai bogată ca a altor orașe transilvănene, grație mărfurilor turcești și a altor mărfuri, aduse atît din Moldova cît și din Țara Românească”⁶⁷.

Este pe deplin explicabilă, în asemenea condiții, intensă și importanta activitate culturală desfășurată în același timp la Brașov, tipărirea unui număr însemnat de cărți destinate tuturor românilor. Activitate economică și culturală ce nu poate fi împiedicată de oficialitate, deoarece necesitățile și legile economice permanente — cererea și oferta — erau mai puternice decît interesele oficialității.

*

Intensificarea schimburilor de mărfuri a avut ca urmare intensificarea circulației monetare. Moneda de bază în Transilvania, ca și în celelalte părți ale Europei, a fost marca. Greutatea mărcii de Transilvania era de 206,7 g. Era asemănătoare cu marca de Colonia (Köln) și a fost adusă în Transilvania de coloniștii veniți din regiunea Rinului. Acest tip de marcă a fost răspîndit și în alte părți ale Europei răsăritene, în Prusia, Polonia, Rusia etc. În Transilvania, întîlnim și marca

⁶⁶ *Urkundenbuch*, IV, p. 633.

⁶⁷ Șt. Pascu, *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, ed. III, București, 1963, p. 189; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești cu Brașovul (sec. XIV—XVI)*, București, 1965, p. 77—78.

de Buda, o monedă după tipul mărcii de Troyes, cu o greutate de 245,5 g.

Moneda divizionară principală era dinarul. El reprezenta o anumită parte dintr-o marcă (între a 200-a și a 400-a parte). Spre deosebire de greutatea mărcii, care era stabilită, greutatea dinarilor a variat foarte mult, datorită străduinței regelui de a bate dintr-o marcă un număr cât mai mare de dinari. Foarte răspândiți au fost în această epocă — în afară de dinarii emiși de monetăria regală — dinarii banali, bătuti de monetăria de la Zagreb, capitala banilor Croației. Datorită schimburilor comerciale, au pătruns pe teritoriul Transilvaniei și dinari străini. Dintre aceștia, cei mai importanți au fost dinarii de Friesach și dinarii vienezi, având o valoare apropiată celor de Friesach.

Dezvoltarea vieții economice a impus emiterea unor monede divizionare de valoare mai mare decât dinarul, cum a fost groșul sau solidul. O circulație mare au avut groșii de Boemia sau de Praga, care au pătruns și în Transilvania (56—64 groși = o marcă de Buda).

Ca urmare a numeroaselor schimbări de monede și a introducerii monedelor străine, a căror echivalare necesita calcule permanente, care îngreunau folosirea lor, în primele decenii ale sec. al XIV-lea circulația monetară în Transilvania a fost nestabilă. În această perioadă întâlnim pe teritoriul Transilvaniei peste 60 de diferite monede, unitare sau divizionare: mărci (de Transilvania, de Alba, de Bistrița, de Cluj, de Sebeș, de Buda) și dinari (vechi, noi, de Ungaria), banali (banali de Cluj etc.). Spre sfârșitul perioadei, apar monedele de aur: marca de aur a orașelor italiene de pe țărmul Mării Negre, puse în circulație și de tătari, cunoscuți de aceea în Transilvania sub numele de dinari țărărești de aur.

Pentru a pune capăt haosului monetar, care constituia o piedică serioasă în calea dezvoltării vieții economice a țării, între 1323 și 1338 regele Carol Robert a luat o serie de măsuri pentru reglementarea circulației monetare. Rezultatul principal al acestor măsuri a fost introducerea, alături de moneda de argint, a celei de aur, florinul, imitat după moneda cu același nume, bătută prima oară în Italia, la Florența. Un florin avea la început circa 100 dinari, ajungând apoi la peste 400 de dinari, pe măsura devalorizării monedei.

Monedele se băteau în cele patru cămări regale aflătoare în Transilvania: cămara Transilvaniei (de la Sibiu), din Satu Mare, Oradea și Lipova.

Rolul banilor în viața economică a crescut foarte mult în feudalismul dezvoltat. Ei îndeplinesc în această perioadă funcții felurite: în primul rând ca mijloc de schimb și circulație a mărfurilor, apoi ca mijloc de evaluare a bunurilor și valorilor, ca mijloc de tezurizare și formare a capitalului cămătăresc și comercial, de plată a cheltuielilor și slujbelor, și, într-o măsură din ce în ce mai mare, la plata rentei în bani.

În orașe mai trăiau și-și validau vredniciile intelectuali și funcționari: profesori, învățători, doctori în drept, medici, farmaciști, preoți, notari, scribi, dieci, administratori etc. Aceștia puteau fi cuprinși în conscripții sau în tabelele întocmite pe baza acestora, sub numele general de alții. Și care la Brașov, de exemplu, pe la 1500 însumau 9%, la Bistrița 0,4%, la Sighișoara 1,4% etc.

Mai trăia în orașe un număr relativ mare de oameni lipsiți de avere, care-și agoniseau cele necesare vieții din munca vîndută patriciatului orășenesc sau unor orășeni din păturile mijlocii. Era categoria cuprinsă în conscripțiile urbane și în studiile realizate pe baza acestora sub numele de săraci și jeleri. Și care, la începutul sec. al XV-lea și începutul celui următor, însemnau la Brașov 28% față de 72% orășeni (meșteșugari și negustori), la Bistrița 19,6% față de 80% orășeni și la Sighișoara 3% față de 95,6% orășeni.

*

3. STRATIFICAREA SOCIAL-ECONOMICĂ A ORĂȘENILOR

Într-o societate împărțită în clase antagonice, o societate de clasă, cum era cea feudală, pretutindeni unde aceasta s-a cristalizat, inclusiv în țările române, la baza piramidei sociale erau masele populare, mulțimile truditore, țărănimea în primul rând, orășenimea mijlocie, în al doilea rând. Pe măsură ce

urcăm treptele ierarhiei sociale, piramida se îngustează mereu.

Specialiștii în structurile sociale ale orașelor au ajuns la concluzia că în orașele Europei centrale populația săracă forma 40—60% din totalul populației urbane. În orașul Lübeck pe la 1380 cca 42% din populație era lipsită de drepturi orășenești din cauza situației materiale precare. La Rostock, 60% din populație făcea parte din această categorie, iar în Augsburg, pe la 1475, circa 2/3 din populație era săracă. Situația era asemănătoare în sec. XV și în orașele Frankfurt, Dresda, Basel etc.⁶⁸

În Transilvania, în condițiile dezvoltării meșteșugurilor și a negoțului sporesc și posibilitățile diferențierii orășenimii din punct de vedere social-economic și, ca urmare, și social-juridic. O diferențiere mare și chiar foarte mare, mai ales în orașele mai importante, așa cum rezultă din quantumul de dări față de oraș, criteriu destul de precis, de altfel, pentru reconstituirea situației materiale a orășenimii plătitoare de dare.

Căile de acumulare de capital erau și în Transilvania, asemenea celorlalte țări europene, activitatea comercială și meșteșugărească, arendarea minelor, a monetăriei, camăta, veniturile din proprietatea nemișcătoare (case, vii, pământuri de ogor). Familiile negustorești brașovene, Benkner, Fronius și altele, zeci de ani domină viața economică și politică a orașului. La Cluj familiile Bulkescher și Mün au o situație asemănătoare. La Sighișoara negustorul Anton Polner are o mare influență în viața orașului. La Bistrița familiile de negustori bogăți: Wolfgang, Kretschmer, Schnitzer și altele au o situație dominantă. La Sibiu domină viața orașului familiile de negustori Sarton, Murrer, Offner și alții. Familiile Eybert, Forster și Beuchel din Bistrița exploatează minele de argint din Rodna. Reprezentantul cel mai caracteristic al oligarhiei patriciene din Transilvania a fost familia Haller din Sibiu care a urcat cu pași grăbiți treptele ierarhiei pa-

⁶⁸ E. Maschke, *Die Unterschichten die mittelalterlichen Städte Deutschlands*, în *Die Stadt des Mittelalters*, ed. de C. Haase, vol. III, p. 345—354 și H. Jecht, *Studien zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte*, în aceeași publicație, p. 288 și urm.; cf. Maja Philippi, *Die Unterschichten der siebenbürgischen Stadt Braşov (Kronstadt) im 14. und 15. Jahrhundert*, în „Revue roumaine d'histoire”, XVI, 1977, nr. 4, p. 657—687.

triciene și a reușit să se mențină în mijlocul frământărilor din acea vreme⁶⁹.

Datorită comerțului intens unii negustori realizează averi însemnate și capitaluri mari. Astfel familia Benkner din Brașov avea șase case, în valoare de 912 fl., familia Hirscher din același oraș tot șase case, în valoare de 1223 fl. și familia Blesch tot din Brașov de asemenea șase case, în valoare de 1825 fl. Starea materială prosperă a unor negustori le asigurau funcții însemnate în conducerea orașului. În schimb negustorii de stare mijlocie și mai modestă, prin volumul mare de mărfuri comercializate, care satisfăceau nevoile unor categorii sociale mai largi, au jucat un rol mai însemnat în dezvoltarea pieții interne și în dezvoltarea legăturilor economice dintre cele trei țări românești⁷⁰.

Diferențierea orășenimii din punct de vedere social-economic e subliniată, uneori, de documentele însăși. Cum se găsește într-un document din 1368 referitor la orașul Sebes. în care se vorbește de bogății și săracii (*universi divites et pauperes*) din acest oraș⁷¹. Documentele vremii însă pertainesc pe cei bogați, amintind anumite întâmplări sau evenimente din viața lor, mai numeroase în comparație cu cele din viața orășenilor mai săraci. Bogat era, fără îndoială, sau a devenit bogat, Mihail, fiul lui Benedict din Timișoara, care obține, la 1390, moșiile Pala Mică și Pala Mare din Țara Hațegului⁷². Și mai bogat era judele Sibiului Marc Pemlynger, căruia Ferdinand de Habsburg îi zălogește, la 1534, vămile de la Sibiu, Brașov și Bistrița, precum și cămara de schimb din Sibiu pentru suma fabuloasă pentru acea vreme și aceste locuri, 20.000 fl., mai făgăduindu-i regele și cetatea Unguraș, dacă va fi luată domnului moldovean Petru Rareș⁷³.

Situație materială mijlocie vor fi avut cei doi fierari din Cluj care aveau o curte în centrul Clujului, pe care o vînd, la 1362, castelanului cetății Rupea⁷⁴. Și tot la Cluj se vinde, la 1450.

⁶⁹ S. Goldenberg, *Hallerii. Un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în sec. XVI*, în „Studii”, 1958, nr. 5, p. 90—115.

⁷⁰ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 224.

⁷¹ *Urkundenbuch*, II, p. 317.

⁷² Ortway T., *Temesmegye*, IV, p. 185.

⁷³ Hurmuzaki—Densușianu, II.1, p. 60—61.

⁷⁴ Makkai L., *Kiadatlan oklevelek*, p. 5—6.

o casă frumoasă cu 100 fl., proprietatea unui patrician bogat. Și de asemenea, un bărbier din Sibiu, la 1442 poartă un proces pentru o casă și o curte (*domus ac curia*) în Sibiu⁷⁵. Și la fel fierarul din Dej care-și vindea la 1453 casa (*quiquidem domus*) din orașul de domiciliu⁷⁶. Bună era situația materială a patricianului orădean, care, la 1362, vindea o casă, o măcelărie, trei vii și un fînaț cu importanta sumă de 50 de mărci.

Pe baza registrelor de dări și venituri ale orașelor Cluj, Sibiu, Bistrița și Brașov se poate cunoaște, cu aproximație, stratificarea social-economică a populației celor patru orașe mai mari din Transilvania și se poate, de asemenea, în mod ipotetic, cu destulă probabilitate, prin comparație, cunoaște structura social-economică a populației urbane în general.

Se pot admite, din punct de vedere al stării materiale și, ca urmare, a valorii contribuției față de oraș, mai multe categorii de locuitori sau pături. La Cluj, potrivit registrului din 1453, cca. 17% plăteau o dare între 3—4 dica anual; cca. 56% plăteau între 2—3 dica; 26% plăteau o dare între 1—2 dica și cca 1% sub o dica⁷⁷. Ceea ce înseamnă că doar 17% dintre meșteșugarii clujeni maghiari erau mai înstăriți, constituiau pătura superioară a acestora, cu ateliere mai mari, cu mai multe calfe și ucenici, cu case și curți, proprietăți în hotarul orașului⁷⁸. Mai mult de jumătate (56%) aveau o stare materială mijlocie, meșteșugari cu atelierele în care lucrau împreună cu familiile și cu o calfă sau două și cu unul sau doi ucenici. Un procent relativ ridicat, 26%, se situau pe o treaptă inferioară a ierarhiei social-economice meșteșugărești, erau mai săraci, cu ateliere modeste, în care lucra meșterul și familia sa, fără calfe și ucenici. Și mai săraci erau meșteșugarii ce plăteau sub o dica (1%), cu ateliere mici și meșteșuguri modeste, așezați de curînd în oraș⁷⁹.

⁷⁵ *Urkundenbuch*, V, p. 105.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 428—429.

⁷⁷ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 29.

⁷⁸ Cum avea, de exemplu și Jacob Bulkescher, mai multe case în centrul orașului. Cf. K. Gündisch, *Magistrul Ioan Bulkescher conducător al răscoalii de la Bobilna*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca”, XXV, 1982, p. 197—198.

⁷⁹ Adăugînd și meșteșugarii clujeni sași și români, proporția între cele trei sau patru categorii nu va fi fost foarte mult deosebită, deoarece și între sași și români au existat meșteșugari cu stare materială mai bună și mai modestă și de asemenea meșteșugari săraci.

Structura populației Brașovului din punct de vedere social-economic cuprinde, de asemenea, patru categorii. La 1489 se prezenta astfel: cei mai bogați, 8,10% plăteau o dare de peste 2 fl.; alți locuitori, cu o stare materială mijlocie, 53,17%, plăteau dare între 1—2 fl.; erau săraci cei 35,31% dintre locuitorii Brașovului care plăteau o dare între 11—49 aspri; și mai săraci erau aceia dintre locuitorii orașului de sub Tîmpa, 3,42%, care plăteau o dare între 0—10 aspri; săracii și foarte săracii formau împreună 38,73%⁸⁰.

⁸⁰ Structura social-economică a populației Brașovului din cele patru cartiere:

I. Orașul Dinlăuntru

prima categorie peste 2 fl. dare — 15,88%	} 22,95% sărăcimea
a doua categorie, între 1—2 fl. dare — 65,17%	
a treia categorie, între 11—49 aspri — 22,20%	
a patra categorie, între 0—10 aspri — 0,75%	

II. Cartierul de Sus — cu Șcheii

prima categorie peste 2 fl. dare — 1,25%	} 54,73% sărăcimea
a doua categorie între 1—2 fl. dare — 44,02%	
a treia categorie între 11—49 aspri dare — 52,73%	
a patra categorie 0—10 aspri dare — 2%	

III. Orașul vechi

I-a categorie 1,98%	} 47,88% sărăcimea
II-a categorie 50,14%	
III-a categorie 38,53%	
IV-a categorie 9,35%	

IV. Blumăna

I-a categorie	} 56,80% sărăcimea
II-a categorie 43,20%	
III-a categorie 49,70%	
IV-a categorie 7,10%	

Cf. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. III, p. 1—76; cf. Maja Philipp, *Die Unterschichten der siebenbürgischen Stadt Brașov (Kronstadt) im 14 und 15 Jahrhundert*, în „Revue Roumaine d'histoire”, XVI, 1977, nr. 4, p. 662—666. Gy. Granasztói, *Társadalmi tagozódás Brassoban a XV század végen*, în „Századok”, 106, 1972, nr. 2, p. 358. Împarte orășenii din Quartatul Portica, pe baza dării plătite la 1475, în 8 categorii: prima categorie, care nu plătea nici o dare (0 dinari); a doua categorie, cea care plătea dare între 0—38 dinari; a treia categorie care plătea între 40—88 dinari; a patra categorie, cea care plătea între 90—148 dinari; a cincea care plătea între 150—198 dinari; a șasea

Cei mai numeroși erau mijlocașii, 53,17%, urmați de săraci, 35,31%, aceștia de bogați, 8,10% și aceștia de foarte săraci 3,42%. Pe cvartale, cei mai numeroși orășeni proprietari de case, bogați, locuiau în Orașul Dinlăuntru, 15,88%. La distanță foarte mare urma cvartalul *Orașul de Jos*, 1,98% orășeni bogați, proprietari de case și apropiat cvartalul *Orașul de Sus* — *Șchei* 1,25%; în cvartalul *Blumăna* nu locuia nici un om bogat proprietar de case. Mijlocașii formau majoritatea populației posesoare de case în cvartalele *Orașul Dinlăuntru*, 61,17% și în *Orașul de Jos* 50,14%. În cvartalele *Orașul de Sus* — *Șcheii* și *Blumăna* se apropiau de jumătate: 44,20% în *Orașul de Sus* — *Șchei* și 43,20 în *Blumăna*. Urmarea logică și naturală ar fi ca în cvartalele cu mijlocași sub jumătate să fie peste jumătate orășenii săraci: 54,73% în cvartalul *Orașul de Sus* și 56,80% în cvartalul *Blumăna*. În celelalte două cvartale, în care majoritatea o formau mijlocașii, săracii și foarte săracii locuiau în proporție mai mică: 22,95% în cvartalul *Orașul Dinlăuntru* și 47,88% în cvartalul *Orașul de Jos*.

În Brașov mai trăiau și oameni fără case, care plăteau chirie, numărul cărora, la 1489, se ridica la 175, ceea ce însemna un procent foarte ridicat, de 38,28%.

Săraci erau și ajutoarele negustorilor, dependenți de negustorii bogați. Erau familiarii negustorilor bogați (*mercatores eorumque familiares*), care-i însoțeau pe aceștia în drumurile și activitățile lor negustorești⁸¹. La 1370 negustorii brașoveni bogați Seidlin și Toyhan erau însoțiți în negustoria lor la Zara (Jadra) de familiarii⁸². Iar la 1439 negustorii brașoveni (*cives, hospites*) și ceilalți sași din Brașov și din Țara Bârsei, precum și alți oameni și familiari ai lor (*eorum hominesque et familiares*) obțin un privilegiu de a nu fi judecați de prelați, baroni, comiți, castelani, nobili și de slujitorii de pe moșiile acestora⁸³.

Este mult asemănătoare și structura social-economică a populației din Sibiu. Potrivit socotelilor (*Rechnungen*) orașului

între 200—278 dinari; a șaptea cea care plătea dare între 280—378 dinari și a opta categorie, aceea care plătea dare peste 380 dinari. Pe zero mai restrinse, Gy. Granosztói, *op. cit.*, p. 358, 365—369, împarte, în general, populația Brașovului, la sfârșitul sec. XV, în cinci categorii.

⁸¹ *Urkundenbuch*, II, p. 354.

⁸² *Ibidem*, p. 354.

⁸³ *Urkundenbuch*, V, p. 40.

de pe Cibin, pe anii 1473—1476, doar 40% dintre locuitori plăteau o dare de o marcă și peste o marcă, erau deci oameni bogați; 23% plăteau o dare între 6—28 lotoni, erau deci oameni cu stare mijlocie, iar 73% plăteau o dare între 1—10 lotoni, erau oameni cu stare modestă și foarte modestă⁸⁴. Ceea ce înseamnă că marea majoritate a populației Sibiului, aproape trei pătrimi era săracă, mai puțin de o pătrime se ridicase la o stare materială mijlocie și doar o mică minoritate (4%) ajunsese la o situație economică bună sau mai bună. Este adevărat, pe de altă parte, că pînă la 1475 Sibiul suferise mai multe invazii otomane, cu cortegiul lor de nenorociri: distrugerii de bunuri materiale, pierderi de vieți omenești, iar ca urmare populația a sărăcit. Înainte de perioada invaziilor otomane, deci înainte de 1437, e posibil ca proporția între diferitele categorii de locuitori din Sibiu să fi fost mai favorabilă categoriilor înstărite și mijlocii. Iar după această perioadă, îngăduința vremurilor ceva mai liniștite a oferit posibilitatea unora dintre sibieni să-și revină, alora să se ridice la o situație economică mai bună. Inventarul protocoalelor primăriei din Sibiu dintre anii 1522—1541 cuprinde numeroase știri cu privire la bunurile imobile de valoare ale unora dintre patricienii Sibiului: heleştee vîndute la prețuri foarte mari, de 500 florini, cum era cel cumpărat la 1522 de Marc Pemflynger, judele regal al orașului Sibiu; case vîndute în anii 1523—1524 cu sume între 200 florini aur și 500 fl. aur⁸⁵.

⁸⁴ *Starea materială a locuitorilor Sibiului după dările plătite pe anul 1475*

1 Loton	2 Loton	3 Loton	4 Loton	5 Loton	6—10 Loton	10—28 Loton	1 Marcă	2 Mărci
9	270	169	171	34	159	46	28	7
TOTAL	897							

Cf. *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt*, vol. I, Sibiu, 1880, p. 28—37, nr. 5: Steuerregister aus der zweiten Hälfte des fünfzehnten Jahrhunderts — 1475, p. 259—270, pr. 22, A, B, C + complete p. 586—588, nr. 43, a), b).

⁸⁵ *Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu, 1521—1700*, vol. I, p. 13, 14, 19, 25, 33 etc., etc.

Locuitorii din orașul Bistrița se aliniau și ei semenilor lor din celelalte orașe ale Transilvaniei din punct de vedere social-economic între anii 1461—1532. La 1461 plăteau peste 5½ dica doar ceva peste 10% din locuitorii orașului, adică cei mai bogați; peste 20% plăteau între 3½—5 dica, bogați și aceștia; între 1 și 3 dica plăteau 450% dintre locuitori, adică cei cu stare mijlocie și 520% dintre bistrițeni, majoritatea, plăteau între 1/2—1 dica, erau, deci, oameni săraci. Proportia populației sărace din Bistrița a crescut la 1532 la 56,80%. Ca urmare a scăzut proporția celor cu stare mijlocie, de la 450% la 39,30%. Se menține, cu mici deosebiri, proporția celor bogați și foarte bogați (ceva peste 20% la 1461 și la 1532 cei bogați și de asemenea la 10% proporția celor foarte bogați la 1461 și la 1532)⁸⁶.

La 1461 un număr de 192 (38,50%) dintre locuitorii Bistriței, proprietari de case, aveau un venit mic, de 1/2—1 dica; tot atâția aveau un venit mediu de 1—2 dica; 58 (11,60%) aveau un venit mediu de 2—3 dica și 11 (2,20%) ceva mai mare decât mediu, de 3—4 dica; un locuitor cu case avea un venit de 4—5 dica, deci un venit foarte mare, iar 7 (1,40%) un venit și mai mare, de peste 5 dica⁸⁷. În același timp 32 (6,40%) dintre je-

86

		Cvart. I	Cvart. II	Cvart. III	Cvart. IV	Total
1461	I-a cat. 1/2—1 dica =	59	43	14	108	285
	II-a cat. 1 1/2—3 dica =	81	74	23	66	244
	III-a cat. 3 1/2—5 dica =	2	5	2	3	12
	IV-a cat. 5 1/2— dica =	2	2	1	2	6
1505	I-a cat. 1/2 dica	154	125	47	187	513
	II-a cat. 1 1/2—3 dica	82	67	55	65	269
	III-a cat. 3 1/2—5 dica	4	3	2	5	14
	IV-a cat. 5 1/2— dica	2	1	—	1	4
1532	I-a cat. 1/2—1 dica	32	72	156	136	396
	II-a cat. 1 1/2—3 dica	47	64	64	91	266
	III-a cat. 3 1/2—5 dica	5	3	2	2	12
	IV-a cat. 5 1/2— dica	2	2	—	1	5

⁸⁷ Georg Eiben plătea la 1461 cea mai mare dare din Bistrița la acea dată, 6 dica, iar văduva nepotului său, Fabian Eiben, plătea 12 dica la 1520. Această familie ca și familiile Forster, Beuchel, Fünkesch și Kugler sau Werner din Bistrița, Roth și Theri din Cluj, Lulay și Pemflynger din Sibiu prin activitatea lor negustorească și minieră, inaugurează o direcție precapitalistă în viața orașelor transilvănene, așa cum se întâmplă și în alte orașe europene în acea vreme. Ei ocupă

leri aveau un venit de 1/2—1 dica, iar 5 (10%) peste o dica⁸⁸.

Majoritatea locuitorilor Bistriței era formată din sărăcimea orașului (46%), proprietari sau coproprietari ai unor case sărace de pe străzile periferice, și jelerii, care plăteau o dare mai mică de 1 dica. Există apoi o pătură cu venit mediu, care plătea o dare de 1—2 dica (38,5%). O minoritate dintre orășeni aveau averi relativ mari (15,5%), plătind peste 2 dica, iar dintre aceștia și mai puțini (3,8%) posedau averi mai mari, impuse cu 4—6 dica. Dintre aceștia se alegea sfatul orășensc⁸⁹.

La 1487 în orașul Bistrița trăiau oameni cu venituri mici: 224 (21,4%) *extramuros* și 165 (21,6%) *intramuros*, cu un venit de 1/2—1 dica; 173 (22,7%) cu un venit mediu, de 1—2 dica; 69 (8,7%) cu un venit mare, de 2—4 dica și 5 (0,6%) cu un venit și mai mare, 4—5 și peste 5 dica.

În același timp trăiau în orașul Bistrița 121 (16,5%) jeleri cu un venit de 1/2—1 dica și 4 (0,5%) jeleri cu un venit de peste 1 dica⁹⁰.

La 1520 structura social-economică a populației bistrițene suferise o schimbare față de secolul precedent, în sensul că sporește numeric categoria locuitorilor săraci și scade a celor cu venit mediu, ca urmare a accentuării exploatării cu caracter precapitalist, exercitată de patriciatul bistrițean. 247 (30,7%) dintre locuitorii cu case, *extramuros* și 246 (30,5) *intramuros*, deci 61,2% dintre locuitorii cu case aveau un venit mic de 1/2—1 dica, 194 (24,1%) un venit mediu de 1—2 dica, 74 (9,1%) un venit relativ mare, de 2—4 dica și 9 (1,1%) un venit mai mare, de 4—5 și peste 5 dica. Dintre jeleri 35 (4,2%) aveau un venit de 1/2—1 dica⁹¹.

poziții importante și influente în viața orașelor, urmărind interesele păturii patriciene. (Cf. E. Uitz, *Die europäischen Städte in Spätmittelalter, Haupttendenz der Entwicklung der Stadt und der Stadt-Landbeziehungen von der zweiten Hälfte des 13. bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts*, în „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“, XXI, 1973, p. 400—425; cf. K. Gündisch, *Patriciatul orășensc medieval al Bistriței pînă la începutul sec. al XVI-lea*, în „File de istorie“, Bistrița, IV, 1976, p. 167). Pătrimea cuvenită unei fete din familia greavului Gebul însemna, la 1390, pe lângă alte bunuri, 13 curți (locuri de casă) în Bistrița. (Cf. *Urkundenbuch*, II, p. 647—648).

⁸⁸ K. Gündisch, *op. cit.*, p. 178.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 178—179.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 179.

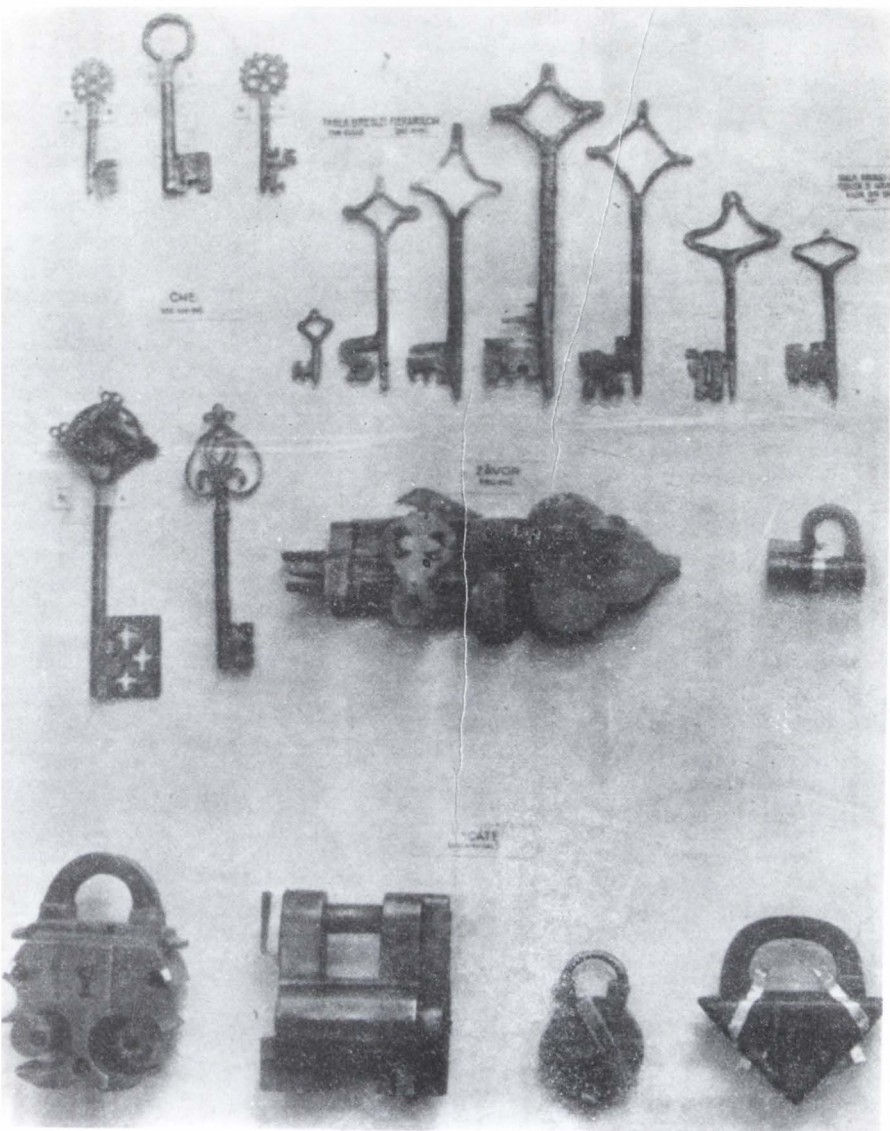
⁹¹ *Ibidem*, p. 180.

4. STRATIFICAREA SOCIAL-JURIDICĂ A ORĂȘENILOR

În faza de dezvoltare a orașelor, negustorimea bogată în coaliție cu meșteșugarii bogați și intelectualii orașului, luptă pentru orientarea orașelor și mai mult spre activitatea comercială, meșteșugărească și culturală. Iar pentru a impune o asemenea orientare fac eforturi pentru acapararea conducerii orașului. Un succes important în sensul noii orientări economice a orașului și a acaparării conducerii lui obține coaliția meșteșugărească-negustorească în multe orașe transilvănene, precum și dreptul de a-și alege, din rîndurile lor, „după obșteasca și deopotriiva învoire a tuturor“, conducătorii orașului. Se înlătură, astfel, piedica de a putea ajunge în conducerea orașului, în locul vechiului patriciat, a unor oameni noi, proprietari de bunuri nemișcătoare.

Stratificarea social-juridică a populației orășenești în perioada feudalismului dezvoltat era foarte complexă și chiar complicată. Mai ales în faza de formare și de individualizare a categoriilor și păturilor orășenești. Cîtă vreme vechile structuri, cu patriciatul de caracter feudal, nu fuseseră cu totul îndepărtate, categoriile orășenești, meșteșugarii și negustorii, nu se constituiseră încă într-un nou patriciat și, ca urmare, nu se înstăpîniseră complet la conducerea orașelor⁹². Ca în orice perioadă de prefaceri, asemenea și în faza de constituire a unei societăți urbane se amestecă categorii și pături, nu îndeajuns de limpede definite, nu îndeajuns de bine conturate. Terminologia folosită de documentele vremii, bogată, prolixă de multe ori, cu privire la caracterizarea păturilor orășenești oglindește această situație complexă și complicată, cu suprapuneri și amestecuri de pături și categorii orășenești: *cives* (orășeni), *hospites* (oaspeți), *incolae* (locuitori, localnici), *habitatores* (locuitori), *populi*, *homines* (oameni) etc.

⁹² Termenul de patriciat orășenesc se pare că a fost folosit mai întâi la Bruxelles în 1306, dar se generalizează abia în sec. XV—XVI prin scrierile umanistilor, care făceau asociație cu patriciatul orășenesc roman. (Cf. K. Gündisch, *op. cit.*, p. 146).

Obiecte de fierărie

Semne de breaslă

Cană de argint

Stradă comercială

Bancherul german Iacob Függer (1459—1525)

Miner și pictor pe sticlă

Adresându-se brașovenilor, la 1380, regele Ludovic de Anjou înșiră mai întâi autoritățile orașului: *juzi, jurați și bătrâni (judici, jurati, seniores)*, după care urmează orășenii și locuitorii de rînd, plebea (*cives, incolae, plebesani*). Deosebirea între orășeni și poporul de jos este respectată și într-un document din 1422 în care se vorbește de orășenii și oamenii localnici (*cives et populi*) ai orașului Brașov. Mai explicit și mai precis încă este subliniată diferențierea populației brașovene și păturile sociale rezultate din această situație în privilegiul acordat brașovenilor la 1408 de regele Sigismund de Luxemburg: orășeni, oaspeți, negustori, locuitori localnici, popor și oameni (*cives, hospites, mercatores, incolae, habitatores, populi et homines*)⁹³. Cuvintele folosite, prin înțelesul lor nu sugerează prea clar diferențierea socială a păturilor respective, dar în conștiința contemporanilor deosebirea era reală, chiar și între ultimele patru pături: *incolae, habitatores, populi et homini*. *Incolae*, oamenii locului, cu situații sociale mijlocii (meșteșugari, funcționari, intelectuali); *habitatores*, oameni stabiliți mai de curînd, fără un statut social-juridic bine definit încă; *populi* oamenii de jos, săraci, jeleri; *homines*, oameni nici ei cu un statut definit, sosiți de curînd sau așezați temporar, oricum tot o pătură inferioară, asemenea celor desemnate prin cuvintele *habitatores* și *populi*; *incolae plebesani*, oameni de jos, plebei, lipsiți de drepturi orășenești.

Asemenea structuri complexe și complicate menționate la Brașov la începutul sec. al XV-lea nu erau exclusive pentru orașul de sub Timpa. Erau proprii, în general, și altor orașe transilvănene din acea vreme, mai ales celor mai mari și mai importante, orașelor libere regești, mai ales: Sibiu, Cluj, poate și Bistrița, Oradea și Timișoara. Chiar dacă nu atât de complicate, asemenea celor menționate de documentul din 1408, care este un privilegiu acordat brașovenilor și de aceea mai complete și mai detaliat amintite realitățile socio-demografice.

La Brașov, în anul 1427, judele orașului Valentin și juratul Michael sînt caracterizați *virii providi* (bărbați chibzuiți), iar locuitorii în numele cărora vorbeau erau *concives* (concetățeni, conorășeni), *cohospites* (conoaspeți) și *cohabitatores* (conlocuitori), ceilalți erau *incolae* (locuitori, localnici). Ei cereau

⁹³ *Urkundenbuch*, III, p. 470.

unele drepturi în numele lor și al *universitatis civium ac hospitum et incolarum* (obștii orășenilor și oaspeților și locuitorilor localnici) din Brașov⁹⁴. *Judex, jurati consules et cives* pot fi identificați cu „jude, consilieri jurați și orășeni”. La sfârșitul sec. XV *cives* era identificat, în însemnările orașului Brașov, cu *Burger, Borger*; altădată, în sec. XVI, *Borger* era membru al sfatului orășenesc și *Borgerinnen* soțiile membrilor sfatului. *Cives* erau oamenii cu case, bogați (*Bürger*), patriciatul orășenesc. Masa locuitorilor liberi, cu case, care plătesc dări se numesc *incolae* și *habitatores*, identic cu germanul *Inwanner*⁹⁵. Locuitorii săraci erau numiți *incolae plebesani* sau *populi*.

Locuitorii Brașovului se împărțeau în trei categorii: pătura superioară, orășenii (*cives*), pătura mijlocie, formată din masa mare a locuitorilor liberi, cei mai numeroși fiind meșteșugari, locuitori localnici (*incolae, habitatores*) și din oamenii de jos, sărăcimea (*incolae plebesani, populi*)⁹⁶.

Situația e proprie și altor orașe transilvănene, atât în ce privește complexitatea cât și echivocitatea și chiar confuzia, nu numai terminologică, ci chiar și a stratificării populației din punct de vedere social-juridic.

Structura populației Clujului, de exemplu, poate fi urmărită de când așezarea de pe Someș obține statutul de oraș. Astfel, la 1316 regele Carol Robert acordă locuitorilor din Cluj, la cererea parohului Benedict și a comitelui Stark, adresată în numele lor și al tuturor oaspeților (*hospites*) din Cluj, ca o dovadă de credință, privilegiul orășenești⁹⁷. În privilegiul din 1316 sînt menționate mai multe pături sociale obligate la dări: oaspeți (*hospites*), proprietarii de pămînt (*aratra habentes*), care plăteau o dare de un fertun; proprietarii de case fără pămînt, care plăteau trei pondere; jelerii (*inquilini*), care plăteau 1/2 pondere. Primii erau proprietarii de pămînt (oaspeții); din categoria a doua făceau parte, probabil, meșteșugarii și ne-

⁹⁴ Maja Philippi, *Cives civitatis Brassoviensis*, în „Revue roumaine d'histoire”, XV, 1976, nr. 1, p. 14.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 15.

⁹⁶ Maja Philippi, *Die Untersichten der siebenbürgischen Stadt Braşov (Kronstadt) im 14. und 15. Jahrhundert*, în „Revue roumaine d'histoire”, 1977, nr. 4, p. 657.

⁹⁷ *Documente privind istoria României. C. Transilvania*, veac XIV, vol. I, p. 251—253.

gustorii. Categoria a treia era formată din oamenii fără pământ și case, care lucrau în agricultură la primele două categorii.

Structurile sociale devin mai complexe pe măsură ce populația sporește, ocupațiile se diversifică, starea materială de asemenea. Astfel, privilegiul regelui Sigismund de Luxemburg acordat clujenilor la 1405 menționează: *cives et hospites, incolae, populi et habitatores*, scoși de sub jurisdicția voievodului, vicevoievodului, comitelui și comitatului Cluj și a judeului⁹⁸. Cele două categorii de bază ale populației orășenești din Cluj, după cristalizarea structurilor social-juridice, rămân orășenii (*cives*) și oaspeții (*hospites*). Interesele comune îi unesc pe orășeni și oaspeți împotriva nobilimii care nu se resemna cu pierderea pozițiilor dominante, materiale și politico-administrative în orașul de pe Someș⁹⁹.

Orășenii erau locuitorii mai vechi ai orașului, cu ocupații orășenești, meșteșugari și negustori, intelectuali și funcționari. Oaspeții erau orășeni așezați mai recent în orașe. Desori *hospites* se apropiau mult ca situație social-juridică de *cives* și de aceea, de multe ori în documentele secolelor XIV—XV sînt cuprinse împreună cele două categorii de locuitori sub caracterizarea de obște a orășenilor și a oaspeților (*universitas civium et hospitem*)¹⁰⁰.

Locuitorii (localnici), oamenii, poporul, sătenii, plebea (*incolae, inhabitatores, villani, populi, plebes, homines*), sînt oamenii de rînd, liberi din punct de vedere juridic, dar lipsiți de bunuri nemișcătoare (imobile).

În prima jumătate a sec. al XIV-lea sînt menționați, la Cluj, meșteșugarii cu case, cum erau cei doi făurari (*fabri*) Nicolaus și Henlinus, care aveau case în Ulița Podului (*Platea Pontis*); meșteșugarii mai însemnați erau și conducătorii revoltei din 1366 împotriva nobilului Pavel din Suceag și a mînistirii de la Cluj-Mănăstur: morarul (*molendinator*), Andrei, blănarii-cojocarii (*pellifices*) Nicolae și Ioan, meșteșugarul de lux (argintar?) (*parator*), Martin, berarul? (*braxator*) Iacob și croitorul (*sartor*) Herman. Dintre meșteșugari, cei doi fierari

⁹⁸ *Urkundenbuch*, II, p. 308—313.

⁹⁹ *Ibidem*, II, p. 456.

¹⁰⁰ *Ibidem*, II, p. 456.

¹⁰⁰ *Urkundenbuch*, II, p. 456.

(*fabri*), Nicolae și Henlinus, erau jurați la 1362, singurii jurați meșteșugari menționați de documente în sec. XIV¹⁰¹.

În orașul Cluj trăiau apoi nobili cu proprietăți funciare, cum era nobilul Ioan, fiul lui Martin, care, stabilit la Cluj, obține, drept schimb cu episcopul Transilvaniei, la 1355, pământul sau curtea aflătoare în piața orașului, cu clădiri de piatră și de lemn, precum și o vie de două iugăre, aflătoare în hotarul orașului Cluj. De asemenea la revolta din 1366 au luat parte și mai mulți proprietari de pământ, poate unii chiar nobili, care înarmați asemenea cavalerilor (*tanquam milites pilati*), atacă mănăstirea din vecinătate: Laurențiu Sebul, Petru zis Paneyl, Albert, fiul lui Henric, Mihail, fiul lui Helt..., Hamus zis Pomar, Anton, fiul lui Nicolae etc.¹⁰².

În prima fază de existență și de consolidare, orașele erau dominate de un patriciat „primar“, format în primul rînd din proprietari de bunuri imobile, nemișcătoare (pământ, loturi de case și case). Aceștia se bucurau de toate drepturile orășenești, inclusiv de a ocupa funcții în conducerea orașelor. Ei erau cuprinși în categoria orășenilor (*cives*); în orașele locuite și de sași, mai numeroși, patriciatul „primar“ era format din greavi, cu proprietăți imobiliare în orașele respective și în împrejurimi. Cum erau familiile grebiale din Bistrița, de exemplu, Brendulin, Geubul, Henning, Henul etc., unele innobilate, cu titlu de comiți și magiștri, altele fără asemenea titluri.

Bistrița, conducîndu-se în acea vreme după dreptul de Magdeburg, care recunoștea dreptul ereditar al funcției de jude, a facilitat formarea unei păтури cu o stare social-economică prosperă (case, locuri de casă, proprietăți agricole), unele monopoli „senioriale“: dreptul de cîrciumărit, morărit și unecori minerit. Această pătură de origine grebială ocupa funcțiile de juzi locali, la început aleși, cu timpul prin moștenire. Ocuparea dregătoriei de jude mai multă vreme, cu beneficiile aferente, a contribuit la îmbogățirea acestora, reușind să acapareze, prin diferite mijloace, proprietăți funciare atît pe pământul crăiesc cît și în comitate, și să manifeste interese și tendințe feudale¹⁰³.

¹⁰¹ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 18—19.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ K. Gündisch, *op. cit.*, p. 148—149.

Dar tendința unora de urbanizare, e prezentă în preocuparea lor de a-și completa îndeletnicirile agrare cu beneficii provenite din ocupații orășenești: meșteșuguri, comerț, minierit. Privilegiul din 1353 acordat Bistriței, pentru organizarea unui târg după dreptul de la Buda și care sporește atribuțiile judeului local și permite participarea nestingherită la târg a negustorilor (*mercatores*), vânzătorilor (*institores*) și a oamenilor de orice stare din orice parte a regatului ungar și din afară, a fost obținut prin intervenția celor doi jurați: Martin, fiul lui Ioan zis Henul și Ștefan, fiul lui Petru, membri ai familiilor grebiale mai influente, ceea ce dovedește participarea unei părți a acestor *cives* — *greavi* la activități comerciale de mare amploare, imprimând vieții economice a orașului caracter urban tot mai pronunțat.

Așa se întâmplă și în unele orașe din centrul și apusul Europei, unde „ministerialii“ din orașe proveneau dintr-o pătură nobiliară inferioară de cavaleri, cu care greavii pot fi întrucitva asemănați (pătură nobiliar-cavaleriească), patriciatul urban medieval incipient¹⁰⁴. Această pătură, cu asemenea îndeletniciri, era interesată în asigurarea autonomiei orășenești, fenomen comun tuturor orașelor europene în prima lor fază.

Situația e asemănătoare și în alte orașe ale Transilvaniei din această perioadă. Astfel în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, Clujul este condus aproape exclusiv de proprietarii de pământ, de unele neamuri (*generationes*): a comitelui Stark, a lui Henning, a lui Petru, fiul lui Felician, a lui Petru cel Mare (*Magnus*), a lui Zekul. Sînt proprietari de pământ și de case, unii ocupă funcția de jude (*judex*), de primar (*villicus*), de jurați (*jurati*), iar unii poartă titlul de comiți (*comites*): Nicolae, fiul lui Herman (1326), Walter, Bartolomeu, fiul lui Bartolomeu, fiul lui Stark (1362), David, Micus etc.¹⁰⁵. Aceste familii, „neamuri“ bogate, puternice se luptau neconținut pentru stăpînirea orașului. Lupta pentru putere dintre „partidele“ patriciene clujene se transformă în conflicte sîngeroase, cu omorîrea unora dintre rivali, cu incendieri de case și chiar a orașului. În asemenea împrejurări au de suferit toate categoriile de locuitori,

¹⁰⁴ Fenomenul este observat și în orașele Nürnberg, Freiburg, Braunschweig, în orașele din Pomerania, Boemia, Polonia, Ungaria etc. (Cf. K. Gündisch, *op. cit.*, p. 149).

¹⁰⁵ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 19.

orășeni și oaspeți (*cives et hospites*), atât cei puternici cât și cei de rînd (*tam potiores quam et alii simplices*)¹⁰⁶.

La Brașov, patriciatul orășenesc era format din mari proprietari de pămînt, *comites*. Cum era acel *comes* Herbord, pomenit, el și descendenții săi, între 1342 și 1427 (*comes de Feketehalom*). Sau comitele Iacob, fiul lui Nicolae, fiul lui Sandor, pomenit la 1353 ca vilic (*villicus*) al orașului, iar la 1364 ca jude (*judex*) și apoi jurat (*juratus cives*) al Brașovului. Ori comitele Ioan (*Johannes*) Seydenswancz, care între 1395—1412 a ocupat funcția de jude al orașului de sub Timpa¹⁰⁷.

Pe măsura dezvoltării orașelor și, ca urmare a sporirii numărului și importanței lor social-economice, meșteșugarii și negustorii din orașe manifestă dorința și tendința de a se impune în viața politică urbană în toate domeniile, de a înlocui vechiul patriciat. Astfel, în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, orășenimea clujeană propriu-zisă, în sînul căreia un nou patriciat, în fază incipientă, format din meșteșugari și negustori bogați, se luptă din răspuțeri pentru a ocupa funcții în conducerea orașului, înlocuind patriciatul primar, al proprietarilor de pămînt, nobili. Structurile orășenești la Cluj se conturează tot mai bine: oaspeți și negustori (*hospites et mercatores*), ori negustori sau tîrgoveți, adică orășeni (*mercatores seu forenses*), noul patriciat, în frunte cu cîteva familii bogate și influente: Mûn, Bulkescher, — Nicolae Mûn era jude și Iacob Bulkescher jurat; Iacob Bulkescher, cu studii la Viena (1398—1399), era magistrul al artelor liberale și poseda mai multe case în Cluj¹⁰⁸.

Pe la sfîrșitul sec. al XIV-lea, pătrund în rîndurile patriciatului brașovean reprezentanții meșteșugarilor din breslele de „rangul întii“ și ai negustorilor bogați ce purtau negoate pînă departe în Apus și Orient. Între care blănarul (*Kürschner*) Laurentinus Schawer, aurarul (*aurifaber*, *Goldschmid*) Johan-

¹⁰⁶ *Documente privind istoria României. C. Transilvania, veac XIV*, vol. III, p. 609.

¹⁰⁷ Maja Philippi, *Cives civitatis Brassoviensis*, p. 21—22.

¹⁰⁸ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 18—24 și K. Gündisch, *Magistrul Ioan Bulkescher conducător al răscoalei de la Bobilna*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie“ din Cluj-Napoca, XXV, 1982, p. 197—198.

nes, arcarul (*arcufex, Bogner*) Nicolae — toți jurați orășenești (*cives jurati*) și toți în anul 1357. Peste 8 ani, un alt membru al familiei Schawer, Johannes (fiul lui Laurentinus) era *villicus* la Brașov. Iar dintre reprezentanții negustorimii bogate, frații Seydlin și Nicolaus Toyhan în sec. XIV, Johannes Kylhaw și alți membri ai aceleiași familii în sec. XV, dintre care un Nicolaus Kylhaw la 1403 era „villicus“ al orașului Brașov, iar urmașii săi, pe la sfârșitul secolului erau consilieri (*Ratsheer*) și primari (*Stadthann*), cu misiuni la curtea regelui¹⁰⁹.

Într-un document din 1450 de la voievodul moldovean Bogdan, orășenii din Brașov sînt numiți *burgenses*. El se adresa înțelepților, chibzuților și prevăzătorilor bărbați, juzilor, sfetnicilor și orășenilor din Brașov, chiar și tuturor burghezilor, juzilor și locuitorilor săteni¹¹⁰.

La Sibiu, pe la începutul sec. XVI de drepturi „cetățenești“ beneficiau doar proprietarii de case, cam 1000 la număr, dintre care erau aleși conducătorii orașului: juzii, primarii, jurații, centumviri¹¹¹.

Noul patriciat cuprinde, pe la sfârșitul sec. al XIV-lea — începutul sec. al XV-lea, în unele orașe și pe greavii interesați în negoț și minerit, împreună cu negustorii și meșteșugarii înstăriți. Un reprezentant de frunte al noului patriciat va fi fost judele orașului Bistrița, Petru Kretschmer, care cumpără, la 1403, de la urmașii unor greavi o casă de piatră, situată în centrul orașului, cu suma imensă pentru acea vreme de 1000 fl.¹¹²

Meșteșugarii bogați, îmbogățiți prin cumpărarea „en gros“ a materiei prime necesare meșteșugului lor, sporesc rîndurile noului patriciat orășenesc. Cu timpul unii dintre acești meșteșugari renunță la meșteșugul lor și se ocupă numai cu negoțul. Numele lor le desvăluie meșteșugul practicat înainte, reușind acum să-și impună reprezentanții în conducerea orașului, cum fac cei din Bistrița între anii 1403—1526: măcelarii (*Flei-*

¹⁰⁹ Maja Philippi, *op. cit.*, l.c.

¹¹⁰ *Circumspectis, providis prudentibusque viris, iudici, consulibus et civibus in Brasso, cunctis etiam burgensibus, villicis et villanis incolis. Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile dintre țările române*, I, p. 412—413.

¹¹¹ A. Dumitrescu-Jippa și N. Nistor, *Sibiul și ținutul în lumina istoriei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 154.

¹¹² *Urkundenbuch*, II, p. 296.

scher, Carnifex, Meszáros) prin doi juzi și șapte jurați; blănarii (*Kürschner, Pellio, Pellifex, Szücs*) prin doi juzi și șase jurați în același oraș; croitorii (*Schneider, Sartor, Szabo*) prin un jude și șapte jurați; tăbăcarii (*Lederer, Thimar, Tymel*) prin un jude și cinci jurați; curelarii (*Riemer, Corrigiator*) prin un jude și trei jurați; cizmarii (*Schuster, Sutor*) prin patru jurați; aurarii (*Goldschmied, Aurifaberi*) prin patru jurați (?); fierarii (*Schmied, Faberi*) prin trei jurați și berarii (*Bierbrauer, Brewer*) prin doi jurați¹¹³.

O parte a patriciatului bistrițean se îmbogățește din exploatarea minelor de la Rodna, mai ales în sec. XV și XVI. Un reprezentant de seamă al acestei categorii este judele Bistriței, același Petru Kretschmer, care la 1409 era nobil de Rodna, stăpîn al întregului district¹¹⁴. Familiei patriciene Kretschmer, îmbogățită și mai mult din exploatarea miniere, i se adaugă alte familii patriciene bistrițene, îmbogățite pe aceeași cale: Eiben¹¹⁵, Beuckel, Kugler.

Alte familii patriciene, din Sibiu, s-au îmbogățit din mineritul din Munții Apuseni, cum au fost Thomas Altenberger, Nikolaus Proll, Marcus Pemflinger și Johannes Lul, juzi ai Sibiului.

Pătura conducătoare, cu o situație social-economică și social-politică superioară, se diferențiază și prin titlurile sub care sînt numiți reprezentanții ei în documentele vremii: *dominus* (domn), *Herr* (domn), *providi viri* (bărbați chibzuiți), *circumspecti et prudentes* (chibzuiți și înțelepți)¹¹⁶. Așa cum se in-

¹¹³ K. Gündisch, *op. cit.*, p. 157.

¹¹⁴ E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, II.2, p. 215—216. La 1441—1442 Andreas Kretschmer, nepotul lui Petru, era jurat în Bistrița, după cum jurat era și un fiu al lui Andrei, Iacob; alt descendent al familiei Kretschmer, Martin, era de asemenea jurat, iar altul, Valentin, era jude între 1519—1520, Dumitru, jurat și staroste al blănarilor între 1521—1525 și alt Andrei, jurat în 1521. (Cf. K. Gündisch, *op. cit.*, p. 163).

¹¹⁵ Membrii familiei Eiben au ocupat în repetate rînduri funcții de juzi și jurați ai Bistriței: Georg, jude între 1457—1461, alt Georg jurat și jude între 1464—1479, alt Georg jurat la 1494, Fabian jude între 1503—1514, Andrei jurat și jude între 1495—1531. (Cf. K. Gündisch, *op. cit.*, p. 166).

¹¹⁶ Patricienilor li se adresau oamenii de rînd cu *ewer weysheit* (1503), *weyen her* (1518), *ersam, wolweis und fursichtiger her* (1520). (Cf. K. Gündisch, *op. cit.*, p. 170).

titulau, de altfel, și patricienii din alte orașe europene: *circumspecti, discreti* (chibzuiți), *meliori* (mai buni), *optimi* (cei mai buni), *providi, prudentes, weisesten* (prea înțelepți) etc.

Patricienii se deosebeau de orașenii de rînd și prin îmbrăcămîntea luxoasă, confecționată din stofe aduse din Flandra. Tot aceștia își confecționau steme, asemenea nobilimii¹¹⁷.

Patricienii își trimiteau copii la învățătură la universitățile apusene: Cracovia, Viena, Paris, Wittenberg¹¹⁸.

Casele patricienilor — și unii aveau mai multe¹¹⁹ —, erau din piatră, mai ales din a doua jumătate a sec. al XV-lea, și pe două nivele, erau mai frumoase și mai spațioase, așezate de obicei în centru sau pe străzile principale ale orașului, ocupau un front mai mare la stradă (vreo 15 m), pe cînd ale oamenilor de rînd ocupau doar 7 m¹²⁰.

Un patriciat urban a existat și în Țara Românească și Moldova. Astfel, relatînd împrejurările cuceririi Cetății Albe de turci la 1484, *Analele venețiene* ale lui Malipiero, precizează că locuitorii orașului, dîndu-și seama că rezistența este foarte grea, au trimis o delegație care să trateze cu turcii „*de i so homeni principali*”¹²¹. Iar pentru a-și consolida stăpînirea asupra orașului-port, turcii au silit „cea mai bună populație” (*das best Volk*) să părăsească orașul, înlocuind-o cu populație otomană, potrivit relatărilor cronicii moldo-germane din timpul lui Ștefan cel Mare¹²².

„Oamenii principali”, care au negociat cu turcii erau foarte probabil notabilitățile orașului, mari negustori din Ce-

¹¹⁷ Pe a familiei Abel figura o pasăre străpunsă de o săgeată. *Urkundenbuch*, III, p. 391.

¹¹⁸ La Universitatea din Cracovia între anii 1448—1520 sînt înregistrați 17 studenți bistrițeni; la Universitatea din Viena sînt imatriculați, între 1509—1526, cinci studenți bistrițeni, iar la Universitatea din Wittenberg era înscris, în anul 1524, un student din Bistrița.

¹¹⁹ Ursula, născută Eben, soția lui Paul Sutor (*Meister Paul*), stărostele breslei cizmarilor din Bistrița lasă capelei Sf. Dorothea 250 fl., vii, finațe, o casă pe teritoriul orașului și o altă casă în valoare de circa 340 fl.

¹²⁰ S-au putut identifica unele case patriciene din Bistrița: casa Werner (*Kürschner, Wallendorfer*), casa Beuchel, casa Kretschmer (valora 1000 fl.), casa Petermann, casa Eiben, casa Wolphard din Cluj.

¹²¹ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, p. 85.

¹²² *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de I. Bogdan, ediție revăzută de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 35.

tatea Albă și „oamenii cei mai buni“ luați de turci și duși la Constantinopol erau orășenii numiți în izvoarele latine ale vremii *meliori*, ceea ce corespunde patriciatului orășenesc¹²³. Identificarea acestor „oameni principali“ sau „cei mai buni oameni“ cu patriciatul se confirmă și prin faptul că aceștia, duși la Istanbul, au fost obligați să plătească dări turcilor în sume mari, pe care numai oamenii înstăriți le puteau plăti, negustorii bogați în primul rînd¹²⁴.

De pe la mijlocul sec. al XV-lea mai ales, odată cu activitatea comercială de mai mari proporții, se oferă posibilitatea unui număr tot mai mare de negustori întreprinzători să se îmbogățească, sporind rindurile patriciatului incipient și în alte orașe moldovene și muntene. Astfel în orașul Baia exista un orășan foarte bogat, probabil negustor, Nicolae Hecht, care avea debitori cu sume mari în Polonia¹²⁵. Iar pe la mijlocul sec. al XV-lea, la Suceava trăia un alt mare negustor, Petru-man și la Cetatea Albă altul și mai bogat, se pare, Gheorghe Vallata¹²⁶. Spre sfîrșitul sec. al XV-lea, categoria negustorilor înstăriți, a patriciatului urban negustoresc, sporește și mai mult în orașele moldovene și muntene. Fiul lui Gheorghe Vallata, Dumitru, din Cetatea Albă, Caloian din același oraș, Cocea și Sahoc din Suceava, Nicolae Brîndză din Siret sînt cîteva exemple menționate de documentele vremii.

Unii dintre negustorii bogați din Moldova și Țara Românească se ocupau cu comerțul maritim, pe propriile lor corăbii, dovada stării lor materiale prospere. Celor din Moldova li se permitea să facă comerț cu locuitorii din Adrianopole, Brusa și Constantinopol, iar „corabia românului“ (*la nave del Vlach*)

¹²³ R. Manolescu, *Le problème du patriciat dans les villes de la Valachie et de la Moldavie (XV-e siècle — première moitié du XVIe siècle)*, în „Revue roumaine d'histoire“, 1976, nr. 1, p. 31, identifică termenul de patriciat cu *meliorat*, întîlnit în societatea feudală din Europa apuseană.

¹²⁴ Potrivit unui registru fiscal otoman din 1488—1489 orășenii din Cetatea Albă, stabiliți la Istanbul și Galata, plăteau: patru familii 280 de aspri, 34 familii 250 de aspri, 466 familii 150 de aspri, 33 de familii 50 de aspri și 123 familii 40 de aspri. (N. Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle*, în „Revue des études islamique“, 1969, XXXVII, fasc. II, p. 242—246; cf. R. Manolescu, *op. cit.*, p. 31).

¹²⁵ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 32.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 32.

era semnalată în insula Creta. După cum negustorii transmarini din Țara Românească (*mercatores transmarini Walachie*) sînt menționați la Lwow pe la 1472. Iar negustorii țirgovișteni obțin dreptul de a desface, fiecare dintre ei, la Brașov mărfuri în valoare de o mie și două mii de florini¹²⁷. Pentru ca registrele de socoteli ale orașelor Brașov și Sibiu de la începutul sec. al XVI-lea să menționeze prezența negustorilor mari (*mercatores magni* sau *grandi*) din Brașov, din București, Buzău, Cîmpulung, Curtea de Argeș, Gherghița, Țirgoviște și Țirgșor, din Baia și Suceava¹²⁸.

Membrii acestui patriciat ocupă funcții însemnate în sfaturile orașenești din Țara Românească și Moldova: *judetzi*, *șoltuzi*, *pîrgari*, cum era *pîrgarul* Mihnea din Țirgoviște (1492—1495), Tatul și Sarchiz din Rîmnicu Vilcea (1512—1521), *șoltuzul* Ivan din Vaslui (1530), *judetzul* Vlaicu din Cîmpulung (1545—1546), toți oameni cu bună stare materială¹²⁹.

Bunăstarea acestor negustori, patricieni urbani, era marcată și de îmbrăcămintea scumpă, din stofe străine; ei purtau pălării, inele scumpe și săbii. Erau asemenea membrilor patriциatului urban din alte orașe europene, „oameni de frunte“, „populație mai bună“¹³⁰.

Caracterizarea lui Fr. Engels cu referire la pătura bogată, la patriciatul din orașele germane, se potrivește întru totul și patriciatului orașelor din țările române. „În fruntea societății orașenești se găseau familiile de patricieni, așa-numita «protipendadă». Acestea erau familiile cele mai bogate. Numai membrii lor făceau parte din consiliul orașului și ocupau toate funcțiile comunale. Din această cauză ei nu numai că administrau veniturile orașului, ci le și consumau. Puternici prin averea lor și prin poziția lor aristocratică [...] ei exploatau în fel și chip atît comunitatea orașenească, cît și pe țărani supuși orașului“¹³¹.

Cea de a doua pătură orășenească, oaspeții (*hospites*) și *incolae* (locuitori localnici) erau orășeni de mijloc, meșteșugari și negustori, așezați în orașe unde-și desfășurau activita-

¹²⁷ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 33—34.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 34—35.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 37.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 36.

¹³¹ Fr. Engels, *Războiul țărănesc german*, București, 1958, p. 34.

tea¹³². De altfel în terminologia juridică a vremii prin oaspe se înțelege locuitorul așezat de curînd într-o localitate și care se bucura de unele libertăți, dintre care cea mai importantă era libertatea personală. Oaspe (*hospes*) era locuitorul orașelor care nu poseda pământ și casă, deci nu putea fi *cives*, cel ce avea proprietate imobilă. Deosebirea între *cives* și *hospes* se precizează într-un document din 1502, cu ocazia unei vânzări-cumpărări de casă în Bistrița; tranzacția se face între *agilis* (destoinicul) Johannes Pannirasor, *conhospes* și *circumspectus* (chibzuitul) David Literatus, *conconvivis*¹³³.

Cei mai numeroși orășeni din pătura de mijloc erau din rîndurile meșteșugarilor cu ateliere în care lucrau membrii familiei și cu cîte o calfă și un ucenic și de asemenea din rîndurile negustorimii obișnuite, cu cea mai mare parte a activității în orașul în care locuia, desfășurată în prăvălia așezată pe una din ulițele orașului. Afluența meșteșugarilor de la sate la oraș și pătrunderea lor în bresle în mare măsură era în raport și de locul pe care-l ocupa breasla respectivă în viața economică a orașului și de nevoia de activitate în brânșa respectivă. Numărul celor ce deveneau „orășeni“, oaspeți, meșteri breslași dintre cei așezați mai tîrziu în orașe era redus în raport de cei ce nu puteau pătrunde în sistemul breslaș. Baza orășenilor din pătura mijlocie a populației urbane o formau meșteșugarii și negustorii obișnuiți, mai vechi în oraș, care moșteneau meșteșugul și atelierul din tată-n fiu.

Pătura mijlocie a orășenilor era cea mai numeroasă dintre cele trei pături: patriciat, meșteșugari și negustori de rînd, intelectuali și sărăcimea, plebea orășenească. Constituia, cu alte cuvinte, baza socială cea mai importantă a populației urbane, atît din punct de vedere numeric, cît și din punct de vedere economic, social, politic și cultural. Pe lîngă aprecierile oferite de izvoare cu privire la însemnătatea numerică și calitativă a orășenimii mijlocii, contribuția față de oraș constituie un indiciu important pentru aprecierea însemnătății păturii mijlocii din orașele transilvănene.

Din pătura mijlocie a orășenimii făceau parte și intelec-

¹³² K. Gündisch, *op. cit.*, p. 151.

¹³³ *Ibidem*, p. 152.

tualii orașelor: învățători, profesori, notari, doctori, farmaciști, dieci etc., acei *literati* menționați de documente.

La Cluj, potrivit registrului de dări din 1453, în rîndurile păturii mijlocii pot fi socotiți meșteșugarii clujeni ce plăteau o dare anuală de 2—3 dica (mijlocii la nivelul superior) și care formau 56% din populația obligată la dare, și cei ce plăteau dare o dica (mijlocii la nivelul inferior) și care ajungeau la 27%, ceea ce împreună, cele două grupuri, însemnau 83% din populația Clujului obligată la dare, cuprinsă în registrul de la mijlocul sec. al XV-lea, față de 17% locuitori bogați, pătura patriciatului. În aceeași perioadă, mijlocul celei de a doua jumătăți a sec. al XV-lea (1488), 50 de membri ai Consiliului celor o sută de bărbați (*centumviri*) erau aleși din rîndul oamenilor cu stare bună (*bona conditio*), iar 50 dintre membrii breslelor, cîte 2—3 reprezentanți din fiecare breaslă.

Pătura mijlocie a orășenimii din Transilvania era majoritară și în celelalte orașe transilvănene. La Brașov orășenimea mijlocie ajungea la 88,48%, cît cele două grupe împreună: grupa superioară, care plătea o dare de 1—2 fl. anual și care însuma 53,17% și grupa inferioară, ce plătea o dare între 11—19 aspri anual și care ajungea la 35,31%.

Uneori orășenii mijlocii reușesc să ocupe și ei funcții în conducerea orașelor, ca de pildă, la Brașov, unde în întreg sec. XV, tot mai mulți meșteșugari fac parte din sfatul orășenesc; la 1494 erau chiar șapte meșteșugari în sfat și nu numai blănari și argintari, ci de asemenea mecanici (lăcătuși), croitori, pantofari, făurari, pielari, funari etc. La începutul sec. al XVI-lea e menționat în sfatul orășenesc din Brașov și Georg Blesch *sive Valachicus*, negustor bogat¹³⁴.

Situația e întrucîtva deosebită la Bistrița, unde pătura de mijloc, din grupa superioară, în a doua jumătate a sec. al XV-lea cuprindea 45%, dacă-i socotim pe cei ce plăteau o dare anuală între 3½—5 dica, și 52% pătura mijlocie, din grupa inferioară, ceea ce împreună ajung la 97%. De aceea nici pătura bogată (patriciatul) nu ajungea la proporția orașelor Cluj și Brașov, mulțumindu-se cu o situație mai modestă proporțional, de 3%.

¹³⁴ Maja Philippi, *Cives civitates Brassoviensis*, p. 26—28.

Pe acești orășeni mijlocii îi reprezentau judele Bistriței Andreas Rimer și juratul din același oraș Nikolaus Scherer, care se plîngeau, la 1414, că cu ocazia alegerii judeului se adună întotdeauna un partid mic, dar puternic, care-l impune pe jude împotriva voinței obștii¹³⁵.

Din rîndurile acestei orășenimi mijlocii din Sibiu, făceau parte și numeroși proprietari de case din cei 1000 de astfel de orășeni de la începutul sec. al XVI-lea. Această pătură orășenească mijlocie putea ajunge la cca 50%, dacă-i socotim pe locuitorii ce plăteau dare anuală între 5—16 lotoni.

Chiar și populația țărgurilor era diferențiată din punct de vedere social-juridic. Astfel, populația țărgului (*oppidum*) Ocna Sibiului cuprindea, la începutul sec. al XV-lea, două categorii: cetățenii (*cives*) și oaspeți (*hospites*). În fruntea țărgului erau un comite și un jude regal, cu atribuții judiciare și fiscale¹³⁶.

Cea de-a treia pătură orășenească era formată din numeroase elemente eterogene, numite în documentele vremii *habitatores* (locuitori), *populi* (oameni), *homines* (oameni), *incolae plebesani* (locuitori de rînd, plebe), *inquilini*, *Seddlers* (jeleri). Erau și unii și alții și toți la un loc poporul sărac al orașelor, format din calfele ce nu reușiseră să devină meșteri și să-și deschidă atelier, din țărani agricultori și țărani meșteșugari muncind ca zileri (*mercenari*, *Tagenlöhner*) la patriciatul urban sau ca lucrători „cîrpaci“ la meșterii breslași, deoarece ei nu puteau pătrunde în bresle. Erau numeroși acești țărani, deoarece destul de numeroase sînt poruncile regești adresate nobilimii de a permite iobagilor să se strămute în alte locuri, inclusiv în orașe, după ce-și achită darea de pămînt, „*terra-gium*“ și alte datorii.

Cea mai mare parte a locuitorilor săraci ai orașelor era formată din jeleri (*inquilini*), lucrători agricoli, angajați la

¹³⁵ G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, I, p. 132—133; Cf. C. Göllner, *Lupta socială în orașele din Transilvania în epoca feudalismului dezvoltat și participarea plebei săsești la răscoalele iobagilor*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, București, 1976, p. 239.

¹³⁶ A. Dumitrescu-Jippa și N. Nistor, *op. cit.*, p. 60—61.

lucru în gospodăriile oamenilor avuți, patriciatul, la meșteșugari și negustori. Majoritatea dintre jeleri locuiau în suburbiile orașelor. O mică parte doar dintre jeleri reușise să pătrundă „întra muros“, practicînd lucrul sezonier, lucrători cu ziua, zileri. Din categoria plebei orășenești mai făceau parte păzitorii porților orașului, pristavii, argații, servitorii, țigani ce se îngrijeau de curățenia orașelor etc.¹³⁷.

Plebea orașului Cluj a trebuit să fie numeroasă dacă în timpul răscoalei de la Bobilna, în asociere cu orășenimea mijlocie și mai ales cu cea din grupa inferioară a acesteia, a putut înfrînge opoziția patriciatului și a ușurat, astfel, pătrunderea răsculaților în oraș și înstăpînirea lor la conducerea acestuia. Repetîndu-se întîmplările cu prilejul altei mari răscoale țărănești, cea din 1514, de sub conducerea lui Doja, cînd sărăcimăa a deschis încă odată răsculaților porțile orașului, punînd stăpînire pe conducerea lui, cu toate că oamenii bogăți, patriciatul în primul rînd, a făcut tot ce i-a stat în putință — după cum afirmă ei înșiși, — ca orașul să nu devină pradă în mîinile poporului de rînd“ (*ne civitas ipsa tota in predam a communi populo converteretur*)¹³⁸.

Jelerii din Sibiu totalizau, la începutul sec. al XVI-lea, circa 1/5 din întreaga populație a orașului, proveniți mai ales din rîndurile românilor „măiereni“, stabiliți în suburbiile orașului¹³⁹.

O pătură cu statut juridic nedefinit limpede, care se apropia mai mult de plebe, dar avea și unele caracteristici ale păturii orășenilor de mijloc, din grupa inferioară, era a negustorilor tîrgoveți ambulanți. Hotărîrile dietei de la Alba Iulia din 1559 le sugerează statutul, apropiat de al sărăcimii orașelor și tîrgurilor. Aceste hotărîri prevăd că negustorii tîrgoveți ambulanți, care „nu locuiesc într-un loc anume“ nu aveau voie să facă negoț; celor prinși pe la vămi sau în alt loc neguțătorînd, li se confiscau mărfurile; celor prinși între nobili sau orașe li se luau de asemenea lucrurile și o treime era dată nobililor sau juzilor orășenești iar două treimi regelui¹⁴⁰.

¹³⁷ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 51—52.

¹³⁸ Jakab E., *Oklevéltár*, I, p. 338—340.

¹³⁹ A. Dumitrescu-Jipșa și N. Nistor, *op. cit.*, p. 154.

¹⁴⁰ *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, II, p. 114.

5. CONDUCEREA ORAȘELOR

Pe măsură ce păturile orășenești propriu-zise, meșteșugari și negustori, sporesc în număr și însemnătate, pretind o participare mai importantă și mai activă în conducerea orașului, împreună la început, cu patriciatul „primar“, singuri apoi, dominați de patriciatul propriu. După mari și multe efortări, transformate deseori în lupte deschise, învingătorii, orășenii propriu-ziși, reușesc să-și impună autoritatea și să se înstăpînească asupra conducerii orașelor.

Clujenii, obștea și toți orășenii (*communitas et universitas civitatis*) sînt printre cei dintîi care obțin, la 1405, dreptul de a-și alege 12 orășeni jurați (*cives jurati*), care împreună cu bătrînii și oamenii cu avere (*senioribus et hominibus possessionatis*) alegeau judele (*judicem eligendi*), care avea în atribuțiile lui drept de judecată asupra tuturor răufăcătorilor de pe raza orașului¹⁴¹.

La două decenii după clujeni, regele Sigismund de Luxemburg acordă atît obștii orașului Brașov cît și satelor libere din provincia (districtul) Bârsei (*communitatem tam civitatis Brassoviensis quam etiam liberarum villarum provinciae Barcensis*), dreptul deplin și neîngrădit de a-și alege parohii, judele, vilicii și consilierii (*habeant plenam et omnimodam facultatem eligendi sibi plebanos, iudices, villicos et consules*)¹⁴².

Prima jumătate a sec. al XV-lea este dominată în orașele Transilvaniei de luptele pentru putere între vechiul și noul patriciat. Pentru a curma aceste lupte, pentru a preîntîmpina „neînțelegerile, disensiunile, certurile și împotrîvirile“, la 1458 puterea centrală hotărăște să se aleagă la Cluj 12 jurați și un consiliu format din 100 de bărbați (*centum electi, Hundertmannschaft*)¹⁴³, cu reprezentanți din amîndouă categoriile de patricieni. Privilegiul din 1458 înseamnă un pas important față de cel din 1405, oglindind stadiul de dezvoltare al orașului timp de o jumătate de secol. Ca urmare a privilegiului din 1458, la 1473 din cei 12 jurați, patru sînt, după nume,

¹⁴¹ *Urkundenbuch*, III, p. 347—350.

¹⁴² *Urkundenbuch*, IV, p. 365—367.

¹⁴³ Jakab E., *Oklevéltár*, I, p. 192—193.

meșteșugari. Deoarece noi neînțelegeri izbucnesc cu prilejul alegerii centumvirilor și a altor membri ai sfatului orașenesc (*electionem perfectionemque, huiusmodi iudicem et iuratorum civium et aliorum officialium*)¹⁴⁴, regele Matia Corvinul hotărăște, la 1486, ca alegerea membrilor consiliului orașenesc, inclusiv a centumvirilor să se facă pe bază de paritate. Hotărîre reinnoită la 1488, potrivit căreia alegerea judeului nu o făcea un grup restrîns de „oameni înstăriți“, ci și locuitorii cu drept de alegere, mai ales meșteșugari. Iar din cei 100 de membri ai centumviratului, 50 erau aleși din rîndul oamenilor de „condiție bună“ (*homines patres familias, bone conditionis*), iar ceilalți 50 din rîndul meșteșugarilor breslași, firește dintre breslașii înstăriți, deoarece cei săraci nu puteau face parte din acest consiliu, așa cum precizează hotărîrea centumviratului clujan: „nimeni nu trebuie scos din rîndul celor o sută aleși, decît dacă s-ar găsi vinovat de o crimă ori se află în mare sărăcie sau lipsit de toate bunurile“¹⁴⁵. Centumvirii alegeau, apoi, pe noul jude și pe noii jurați.

Situația schimbată, pretindea reglementări noi societății clujene. Magistratul (*consulatus*) orașului era ales de centumviri; la adunările consiliului municipal centumvirii stăteau într-o anumită ordine, după categoria din care făcea parte și însemnătatea în viața orașului; cei lipsiți de avere dintre centumviri erau excluși din consiliu; judele și jurații sînt scutiți de censul regesc și de censul extraordinar pentru casele proprii, în care locuiesc; hotărîrile centumviratului trebuiau aplicate fără abatere; din rîndul centumvirilor se alege un jude de țîrg (*iudex fori*); din consiliul celor 100 de bărbați nu puteau face parte decît cei din părinți cinstiți (*honesti parentela*), nobilii și călugării nu puteau avea case, vii, grădini în oraș; se instituiseră un registru al orașului (*liber civitatis*) în care nu puteau fi înscrși negustorii fără proprietăți în oraș; orașenii ce nu-și plăteau datoriile față de oraș erau șterși din registru, iar casa și bunurile vîndute¹⁴⁶.

De la începutul sec. al XV-lea (1405), de cînd e înălțat la statutul de oraș liber regesc, orașul Bistrița e condus, ca

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 275.

¹⁴⁵ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 30.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 36.

și Clujul, de un jude și 12 jurați aleși anual, care formau sfatul (*consulatus*) orașului, cu atribuțiuni financiare, administrative și juridice în oraș și în district. Pe măsură ce se întărește patriciatul, dreptul de alegere a sfatului se îngustează mereu numai la „cetățenii” înstăriți ai orașului. Puterea minorității bogate nu poate fi înfrântă nici de opoziția locuitorilor de rând și nici chiar de autoritatea puterii centrale, care intervine, cum făcea regele Sigismund de Luxemburg la 1414, interzicând ca judele să fie ales de o minoritate a orașenilor, care „legindu-se între ei, fără știrea și fără voia celorlalți bărbați de treabă și cinstiți și a mulțimii celei mari a obștii poporului”, își exercită monopolul puterii. Eludind obiceiurile și practicile dinainte, patriciatul l-a ales pe jude „de capul lui, cu îndrăzneală”. Din această cauză s-au iscat de multe ori, în oraș, fel de fel de răzvrătiri și certuri¹⁴⁷. Intervenția regelui nu schimbă însă situația, cercul se îngustează mereu, funcțiile în sfatul orașului (*Ratsfähigkeit*) continuă să fie acaparate de minoritatea patriciană îmbogățită. Astfel, în răstimp de 124 de ani au pătruns în conducerea orașului numai membri a 71 de familii. Dintre cei 211 membri ai celor 71 de familii, 139 (65%) sînt membri ai sfatului în calitate de jurați. Juzii orașului au fost aleși, în acest interval de timp, doar din 22 familii, cele mai bogate. În cei 65 de ani în care sînt menționați juzii orașului Bistrița, au ocupat această funcție 27 persoane. Juzii ce au ocupat această funcție un număr mai mare de ani aparțin familiilor celor mai bogați: Eiben (3 juzi cîte 5 ani = 15 ani), Fleischer (2 juzi = 6 ani), Riemer (un jude = 4 ani), Kürschner (un jude = 4 ani), Kretschmer (un jude = 3 ani), Forster (un jude = 3 ani) etc. Ocupația juzilor este iarăși un indiciu cu privire la transformările patriciatului, de la meșteșugari—negustori, la întreprinzători de mine: meșteșugari 9 cu 17 ani (26%), negustori 4 cu 10 ani (15,5%), întreprinzători de mine 8 cu 25 ani (38,5%), neprecizată ocupația 6 cu 13 ani (20%). În calitate de jurați, în perioada dintre 1402—1526 sînt menționate 112 persoane, care s-au perindat în magistratul orașului de 158 de ori: negustori 19, 25 de ori (16%), meșteșugari 46, 64 de ori (44%), antrenati în exploatarea miniere 15, 25 de ori (16%) și de profesie neprecizată 32 de 39 ori (24%)¹⁴⁸.

¹⁴⁷ *Urkundenbuch*, III, p. 617—618.

¹⁴⁸ K. Gündisch, *op. cit.*, p. 169—170.

„Cetățenii“ din Sibiu obțin și ei din partea regelui Matia Corvinul dreptul de alegere a judeului, ceea ce înseamnă o subminare a puterii greavilor. Dar nu totdeauna voința „opozitivei“ a fost luată în seamă, cum s-a întâmplat la 1467, când Petru, greavul din Roșia a fost impus jude, împotriva voinței orășenilor. Participarea la „conjurația“ împotriva regelui Matia, în 1467, împreună cu alți greavi, alături de nobilimea maghiară, a însemnat declinul rolului greavilor sași, înlocuiți treptat cu patriciatul orășenesc. Totodată se acordă dreptul de liberă alegere a judeului, toate pregătind instituția ce cuprindea, într-o organizare unitară, toate scaunele săsești: *Universitas Saxonum* (1485)¹⁴⁹.

O hotărîre a municipalității din Brașov din 1555 stabilește condițiile pentru a putea fi ales un „cetățean“ în conducerea orașului: se mențin „treptele de stări“ (*Stufen der Stände*) în alegerea sfatului, putînd fi ales jude numai cel ce a fost *villicus*; *villicus* putea fi numai cel ce a fost *jurat*, iar jurat numai un membru al *centumviratului*; juzii se aleg de delegații desemnați de cvartale; după alegerea judeului și a *villic*-ului se aleg din fiecare din cele patru cvartale cei patru seniori; nici o „pricină ușuratică nu-i poate scoate pe aceștia din funcția hărăzită lor de Dumnezeu, de conducere și de obște“; din fiecare cvartal se aleg în sfat 25 de persoane, „bărbați cinstiți și onorabili“ (*ehrbare und eines löblichen Lebens Männer vom Raht erwählt*), care formează *centumviratul*¹⁵⁰.

*

Pe măsura creșterii rolului lor, orașele reușesc să se înstăpînească asupra unor sate din apropiere sau chiar mai de departe, ca urmare a unor danii regale sau a cotropirii. Astfel brașovenii obțin de la regele Matia Corvinul patru sate în Țara Făgărașului, iar în 1498 stăpînesc domeniul Branului.

¹⁴⁹ K. Gündisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai*“, *Historia*, 1972, fasc. 2, p. 23—29.

¹⁵⁰ S. Goldenberg, *Brașovul la mijlocul sec. al XVI-lea și încercarea de răzvrătire din 1557*, în *Buletinul Universității „V. Babeș“ din Cluj*, seria Științe sociale, I, 1956, p. 205—206.

Sibienii ajung în stăpînirea celor cinci sate din districtul Amlaşului, apoi a domeniului Tălmăciu, cu mai multe sate româneşti.

În 1475 regele Matia cedează Valea Rodnei bistriţenilor, care prin acte abuzive, eludînd dispoziţiunile actului de danie ce se referea doar la „jurisdicţiia şi administraţiia“ Bistriţei asupra districtului, magistratul bistriţean se străduieşte să aservească satele respective.

În prima jumătate a sec. al XVI-lea, Clujul stăpînea 9 sate, Sibiuul 18, Braşovul şi Bistriţa cîte 13 sate. Împotrivirea ţărănilor, agitaţiunile şi chiar răzvrătirile acestora sfîrşesc prin supunerea lor prin hotărîri regale¹⁵¹.

*

Extînderea autorităţii orăşeneşti şi asupra unor sate, a accentuat şi mai mult rivalitatea dintre orăşeni şi nobili. La care cauză se mai adaugă şi practicile înrădăcinate în conştiinţa nobilimii de a săvîrşi silnicii împotriva orăşenilor şi a oricui. Dorinţa de jaf, şi, prin jaf, de îmbogăţire este şi în aceste cazuri un alt mobil ce explică comportamentul nobilimii şi faţă de orăşeni.

Din numeroasele exemple menţionate în documente despre jafurile nobilimii, la drumul mare, a caravanelor negustoreşti sau ale meşteşugarilor, cîteva sînt concludente. Ca cel din iulie 1353, cînd nişte oaspeţi din Tokay se plîng că nişte nobili din Bihor i-au jefuit la drumul mare de postav de Poperinghe (Belgia), de postav de zefir, de ţoale şi de şase cai; cei învinuiţi au depus jurămînt, împreună cu 11 nobili, dezvinovăţindu-se¹⁵². S-au dezvinovăţit nobilii din Bihor, aşa cum era înţeleasă dreptatea în societatea feudală, dar faptele lor nu a fost inventată de cei păgubiţi. După cum nu a fost născocită din senin nici întîmplarea din 1358, cînd Dominic, voievodul Transilvaniei, a atacat nişte „oaspeţi“ din Aiud, meşteşugari, care mergeau pe drumul public, i-a prins şi le-a luat

¹⁵¹ C. Göllner, *op. cit.*, p. 247—248.

¹⁵² *Károly család oklevéltár*, I, p. 215—216.

toate lucrurile și au ucis un om¹⁵³. Altă dată, la 1405, nobilul din Kerekeghaz a luat unor orășeni din Timișoara, cu sila, 310 drobi de sare, fiecare sută prețuind 15 fl. mici¹⁵⁴.

Silniciile lui Sandrin, fiul lui Drag din Beltiug, săvârșite la 1429 sînt și mai mari. A luat doi cai de la un negustor care mergea la Baia Mare; altă dată a luat 40 de boi ai unor negustori care mergeau spre Baia Mare, iar pe păzitorii boilor i-a bătut în chip sălbatic; a pus să se fure 93 de boi ai orășenilor din Baia Mare și 20 de boi ai unor negustori; a luat șase care pline cu butoaie cu vin; a maltratată oamenii întilniți în cale, a luat unui om 50 fl., doi cai și alte bunuri, a ocupat pășuni și crînguri ale orașului Baia Mare și a interzis orășenilor să ia lemne și să ardă cărbuni; a cotropit 5 sate ce țin de Baia Mare și și-a pus slujitori în ele; a luat veniturile cuvenite cămării regale, a oprit oamenii să meargă la Baia Mare.

Sandrin se dezvinovățește spunînd că a luat vitele de la slujitori de-ai săi care voiau să le ducă în Moldova sau de la moldoveni, a arestat pe un român deoarece a rănit niște iobagi ai săi, a oprit pe orășenii din Baia Mare de la folosința pădurilor sale ce țin de cetatea Chioar, cele cinci sate pe care le-a ocupat au fost așezate de orășenii din Baia Mare pe moșiile sale fără învoirea lui, că în afară de drumurile sale care duc la oraș nu a închis nici un drum (*vicus*)¹⁵⁵.

Actele de silnicie ale nobilimii se manifestă și în alt chip, anume de a împiedica iobagii să-și ducă produsele la târgurile din orașe, prejudiciind atît interesele iobagilor, cît și pe ale orășenilor. Cum s-a întîmplat la 1430, cînd orășenii din Cluj s-au plîns că nobilii din Transilvania și „îndeosebi cei așezați în vecinătatea și în apropierea“ orașului, au oprit pe iobagi de a aduce alimente și alte lucruri de vînzare, pe care aceștia, în alte vremuri, obișnuiau „să le aducă și să le care spre vînzare sau schimb“ în oraș și „să le vîndă orășenilor, cetățenilor

¹⁵³ Arh. Capitlului din Alba Iulia.

¹⁵⁴ Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, II.1, p. 503.

¹⁵⁵ *Documenta Romaniae Historica*, D. *Relații între țările române*, I, p. 269—273.

și locuitorilor pomenitului oraș¹⁵⁶. Din cauza altor silnicii și samavolniciei săvârșite de nobilime împotriva lor, clujenii nici nu mai îndrăzneau să iasă din oraș pe ogoare. Altădată se plîng că feudalii din vecinătate „fi scot din case după bunul lor plac și-i bat și-i rănesc pe unii, pe alții îi omoară chiar și-i jefuiesc de lucrurile și bunurile lor¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Arh. Statului din Cluj-Napoca, diverse, nr. 7.

¹⁵⁷ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 25—26.

MINERI ȘI MINERIT

Pe lângă agricultură și creșterea animalelor, pe lângă țărani, meșteșugari și negustori, un loc însemnat în peisajul social al Transilvaniei medievale ocupă mineritul și minerii, oameni harnici și temerari ce puneau în valoare, prin munca lor, bogățiile subsolului, din abundență în pământul generos al țării: aur și argint, fier și cupru, plumb și ozocherită, sare și multe altele. Izvoarele vremii le menționează și le subliniază importanța și în noua perioadă istorică, mijlocul secolului al XIV-lea — mijlocul secolului al XVI-lea.

1. MINERI ȘI MINERIT DE METALE PREȚIOASE

Erau numeroase și importante minele de metale prețioase: Abrud și Zlatna, Baia de Arieș și Baia de Criș, Baia Mare și Baia Sprie, Băița (Hunedoara) și Băița (Solnocul Dinlăuntru), Băița (Solnocul de Mijloc) și Băișoara, Rodna Veche și Baia Săsarului și altele — bogate în aur și argint¹.

Puterea centrală, interesată în dezvoltarea mineritului, din care avea venituri importante, favorizează exploatarea bogățiilor subsolului în general, a metalelor prețioase și a sării

¹ Cele dintii mențiuni documentare cu atributul de mină-baie: Abrud (1320 — Obrudbanya); Zlatna (1347 — montana Zalathna), Baia de Arieș (1325 — civitas Ovounberg seu Aranyosbanya), Baia de Criș (1390 — Feyr-Keresbanya), Baia Mare (1329 — civitas Rivuli Dominarum), Baia Sprie (1329 Medium Mons, 1360 montana Mithelberg dicta), Băița (Hunedoara) (1444 — oppidum Kysbanya), Băița (Solnocul Dinlăuntru) (1490 — Totfalu cum fodinis et mineris auri et argenti Laposbanya appellatis), Băița (Solnocul de Mijloc) (1475 — Mosobanya), Băișoara (1426 — possessio Banya), Rodna Veche (1235 Rodna, 1520 Rodnabanya), Baia Săsarului (1327 — Zazarbanya).

indeosebi. Astfel măsurile regelui Carol Robert din anii 1327—1328 au contribuit, fără îndoială, la dezvoltarea mineritului, mai ales de metale prețioase, îndeosebi în Transilvania. Potrivit sistemului de pînă atunci, din toate metalele prețioase exploatare, regele lua a opta parte din aur și a zecea din argint (*urbura*). Dacă se descoperea vreo mină pe proprietățile particulare, regele lua în stăpînire pămîntul respectiv, acordînd proprietarului alte moșii în schimb.

Din această pricină, feudații nu erau interesați să exploateze asemenea bogății, chiar dacă existau pe domeniile lor. Potrivit măsurilor din 1327—1328, terenurile pe care se descopereau metale prețioase rămîneau proprietarilor lor, cărora li se acorda o treime din urbură, regele luînd două treimi². Rezultatele au fost sensibile; stăpînii de moșie se întrec în căutarea și exploatarea bogățiilor subsolului, iar mineritul a luat, în aceste condiții, o dezvoltare deosebită.

Continuînd politica tatălui său, regele Ludovic de Anjou, confirmînd, în 1351, Bula de aur din 1222, precizează că dacă s-ar descoperi mine de aur, de argint, de aramă, de fier sau alte mine (*si vero aliquae minere auri, vel argenti, cupri, ferri vel alie fodinae in possessionibus nobilium invenirentur*) să nu fie luate fără un schimb potrivit (*absque competenti concambio non auferantur*). Pentru moșiile nobililor cu mine de aur regele va da proprietarilor alte moșii, iar dacă regele nu va voi să ia prin schimb moșiile cu mine, atunci se va lua dreptul regesc, urbură, lăsînd moșiile nobililor proprietari³.

Același rege, la cererea orășenilor, acordă minerilor și orășenilor din orașele miniere felurite înlesniri. Cum făcea, la 1347, cînd întărește privilegiul lui Carol Robert pentru orășenii și minerii din Baia Mare, Baia Săsar și Baia Sprie⁴ sau la 1351, cînd oaspeților și minerilor (*montanorum*) din Zlatna le acordă aceleași libertăți și drepturi de care se bucură ceilalți mineri, în dorința de a se asigura prosperitatea minelor⁵. Ori la 1359, cînd confirmă privilegiile pentru minerii ger-

² *Documente privind istoria României*, veac. XIV, vol. II, p. 219.

³ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, X, p. 92, 97.

⁴ *Documente privind istoria României*, veac. XIV, vol. IV, p. 401—404.

⁵ *Urkundenbuch*, II, p. 148. La 1365 e întărit acest privilegiu, la cererea lui Nicolae, fiul lui Căndea (*Kende*), judele orașului Zlatna. (*Ibidem*, p. 223—224).

mani din Baia de Arieș (*Ovounberg*)⁶. Și cu deosebire la 1357, când acordă tuturor orașenilor, oaspeților și minerilor (*universorum civium et hospitem ac montanorum*) din Zlatna, în scopul dezvoltării minei (*montana*), al liniștii binefăcătoare a minelor și al libertății binefăcătoare, așa cum se bucură celelalte mine, privilegiul ca strângătorii urburei (*urburarii*) să-i lase pe minerii din Zlatna în libertățile lor vechi⁷. Pentru ca urmașul său, regele Sigismund de Luxemburg, să le confirme celor din Zlatna și să le extindă și asupra celor din Baia de Arieș, care se plîngeau că nobili de Trascău au cotoplit urbura cuvenită regelui și silesc oamenii să le facă slujbe și să le dea dări neobișnuite. Îndreptînd nedreptățile, minerilor din Baia de Arieș li se asigură libertățile și li se sporește importanța, alipindu-le și mina Cupești (*Kupesth Banya*), iar nobilii de Trascău sînt aspru pedepsiți⁸.

Din aceleași motive sînt încurajate și inițiativele particulare (nobiliare) de a descoperi și exploata minereurile aflătoare în subsolul moșiilor respective. Cum făcea regele Sigismund la 1390, când acordă nobilului Ioan, fiul banului Simion, dreptul de a exploata orice minereu (*mineris*) de aur sau argint din minele sale de la Băița, din districtul Beiușului și de a lua urbura⁹. Iar peste trei ani (1393) un privilegiu asemănător este acordat nobililor din Maroth pentru minele de aur, argint și alte metale, aflătoare pe moșia Păuliș (Arad)¹⁰.

În acest context se înscrie și măsura puterii centrale din 1385, potrivit căreia mina acoperită cu apă (nămolită) a nobilului ce nu vrea sau nu o poate drena, trecea în proprietatea aceluia ce făcea acest lucru. Completată cu alta, privitoare la interdicția ca prelații și baronii să se amestece în problemele comiților cămării, adică în cele privitoare la minerit.

Puterea centrală, interesată în dezvoltarea mineritului în general și cu deosebire în cel de metale prețioase, a sprijinit consecvent această activitate, acordînd minerilor unele drepturi și libertăți încurajatoare. Ca aceea cuprinsă într-o hotărîre din 1417 a regelui Sigismund de Luxemburg care a interzis judecătorilor sași de a mai judeca pe locuitorii din Zlatna, sau

⁶ *Urkundenbuch*, II, p. 171.

⁷ *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, XI, p. 199—200.

⁸ Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, fond Kemény.

⁹ G. Fejér, *Codex diplomaticus et ecclesiasticus*, X.1, p. 593—594.

¹⁰ G. Wenzel, *Magyarország bányászát*, p. 431—432.

alta, a regelui Albert, din 1438, care ia sub protecția sa localitățile miniere: Abrud, Baia de Arieș, Zlatna, Baia de Criș și Izvorul Crișului (Kerwsyfew), precum și măsoară ca libertățile și privilegiile minerilor să fie respectate și apărate. Iar regele Vladislav I a extins drepturile lucrătorilor de la minele de aur și argint și ale celorlalți, de la alte mine metalifere (*Majestas Regia committat fodinas minerarum auri et argenti, cupri et aliorum metallorum libere omnibus colere*), ceea ce a contribuit în chip sensibil la dezvoltarea mineritului în general¹¹.

Pentru dezvoltarea mineritului, în general, ceea ce însemna sporirea veniturilor vistieriei sale, puterea centrală se îngrijește de sporirea populației centrelor miniere. Numeroase dispoziții, hotărâri, porunci pornesc din cancelariile regilor în acest sens. Cum este aceea din 1375 a regelui Ludovic, care, voind ca salinele Ocna Sibiului, Ocna Dejului, Sic, Turda și Cojocna „să fie înzestrate cu mulțime de locuitori“, poruncește tuturor să lase pe iobagii lor să plece și să se așeze liber, pașnic și liniștit la acele ocne după ce vor fi obținut învoire și vor fi plătit darea dreaptă după pământ și celelalte datorii legiuite (*a modo in antea iobagiones et consocios vestros ad dictas salisfodinas nostras vel aliquam earum causa commorandi venire volentes habita licentia iustoque terragio et aliis eorum debitis iustis et legitimis persolutis non imponendo super eos pro hac re aliquod vitium calumniae libere, pacifice, quiete et indemner ac illae se abire et transire permittatis salvis eorum rebus et personis*); în caz de nerespectare a dispoziției, îndărătnicii erau pedepsiți cu trei mărci¹².

O mare dezvoltare, ca urmare a numeroaselor măsuri stimulative, a cunoscut mineritul de metale prețioase, aur și argint, în ultimele două secole ale voievodatului. Pe lângă minele cunoscute și exploatate din vremuri îndepărtate, în această perioadă se deschid noi mine și se intensifică culesul aurului din nisipul unor riuri. Rămân cele mai active și mai importante exploatările miniere, de aur și argint, din Munții Apuseni, din zona Baia Mare și din Zarand — Hunedoara.

¹¹ *Urkundenbuch*, V, p. 13; N. Maghiar și Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului din România*, București, 1970, p. 125—126.

¹² *Urkundenbuch*, II, p. 440. De un privilegiu special se învrednicesc salinele de la Cojocna. (Cf. *Idem*, II, p. 459—460).

Pe lângă minele mai vechi, existente și menționate în izvoare, în comitatul Hunedoara mai existau și altele, menționate în documente de-abia la începutul secolului al XV-lea. În realitate exploatarea minereului galben este mult mai veche. În timpul lui Iancu de Hunedoara, exploatarea minereurilor de tot felul pe domeniul Hunedoarei înregistrează progrese însemnate, iar în timpul domniei lui Matia Corvinul, sursă importantă de venituri, mineritul ia o și mai mare dezvoltare. Această realitate se subliniază și în raportul comisarilor imperiali din 1552, care observau că pe cînd atunci (la 1552) se făcea „o singură cementare“, la mijlocul anului, în vremea lui Matia Corvinul și a lui Vladislav se făceau în fiecare lună două cementări¹³. Pe domeniul Hunedoara se extrăgea aur din zonele Jiului, Zlaștilor, din districtele bănățene Fîrdea, Icuș și Mănăștur. De asemenea călătorii străini de pe la mijlocul sec. al XVI-lea menționează „numeroasele mine de aur vestite“ pe domeniul cetății Deva¹⁴.

Raportul comisarilor regali, Werner și Bornemisza, din 1552, oferă interesante și importante știri cu privire la exploatarea aurului din Transilvania, nu numai la mijlocul sec. al XVI-lea, ci deopotrivă și în secolul precedent. Cei doi comisari subliniază realitatea, anume că în Transilvania se găsește mult aur, obținut mai ales din spălarea nisipurilor aurifere; aproape nu există loc în Transilvania unde să nu fie bogate spălătorii de aur; sînt însă și mine de aur în tîrgurile Baia de Arieș, Baia de Criș și Băișoara; Transilvania e mai bogată în aur decît în argint; există și aramă, dar locuitorii nu o extrag, deoarece umblă după aur; mine de argint sînt la Rodna, unde s-a extras o mare cantitate de argint, cu toate că minele nu erau foarte bine exploatare; pe lângă aceste locuri bogate în mine, mai sînt multe bogății metalifere neexploatate încă, cum sînt cele de pe domeniul cetății Deva, „cu multe băi de aur celebre“, acum părăsitate.

Comisarii regali subliniază importanța minelor de la Baia Mare încă cu un secol în urmă, din vremea domniei lui Matia Corvinul, cînd se făcea în fiecare săptămînă separarea aurului

¹³ N. Maghiar și Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1960, p. 124.

¹⁴ *Călătorii străini despre țările române*, II, p. 82—83.

și argintului, așa cum se făcea la 1552 la Schemnitz și de asemenea și topirea. Minele aurifere de la Baia Mare au continuat să fie active pînă pe la 1525—1526, cînd regele Ludovic al II-lea scutea pe timp de doi ani de arendă și dări pe locuitorii din Baia Mare, ca urmare a lucrului conștiincios la minele din Valea Cireșelor și Valea Castanelor. Pe la mijlocul sec. al XVI-lea Cămara minieră și a monetăriei din Baia Mare administra mai multe mine: în Muntele Săsar șase mine, la Baia Sprie două mine¹⁵.

Mineritul de la Baia Mare, „odinioară vestit prin minele bogate în aur și argint“, pe la jumătatea sec. al XVI-lea era într-o stare de decadență. Cu toate că înainte s-au introdus metode noi de exploatare și s-au refăcut unele galerii, iar minele inundate au fost repuse în funcțiune, rezultatele au fost minore. Metode depășite de eliminare a apei, din cauza căreia unele mine erau inutilizabile, precum și lipsa mijloacelor bănești nu permiteau o îmbunătățire a exploatării. De aceea producția scăzuse sensibil. Dacă în timpul lui Matia Corvinul operațiile de separare a argintului și de cementare a aurului se făcea săptămînal, la 1552 nu se mai separa decît de patru ori și se cementa de două ori pe an. Producția scăzuse, de la 2500 mărci (1 marcă = 1/4 kg) la sfîrșitul sec. XV, la 400 mărci la mijlocul sec. XVI¹⁶.

Mai bună, întrucîtva, era situația minelor de pe domeniul Hunedoarei, unde „magistrul aurar“ Michaeli, menționat și în anul următor sub numele de „Michaeli Alamano“, adus din Germania pentru organizarea exploatării aurului de pe acest domeniu, a reușit să le mențină însemnătatea. Pentru cheltuielile de exploatare a aurului din mina de care răspundea Michaeli se cheltuiau sume importante, ceea ce înseamnă că și veniturile erau însemnate¹⁷. Într-o situație asemănătoare se înfățișau și minele din Munții Apuseni.

Bogățiile subsolului stîrneau poftele nobilimii de a se înstăpîni asupra minelor și orașelor miniere. Urmarea pentru mineri era aservirea lor, ceea ce provoacă reacția celor ame-

¹⁵ N. Maghiar și Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 126—127.

¹⁶ O. Păulinyi, *Magyarország aranytermelése a XV-század végén és a XVI. század derekán*, Budapeșt, 1936, p. 49—50.

¹⁷ I. Lazăr, *Cîteva date privind exploatarea aurului pe domeniul Hunedoarei în prima jumătate a sec. al XVI-lea*, în „Sargetia“, XIII, 1977, p. 308—309.

nințați, cum s-a întâmplat în Maramureș, la 1482, când minerii întrerup lucrul mai multe luni.

Modalități diferite oferea nobilimii posibilitatea de a se instăpâni asupra bogățiilor subsolului: dania regească, din minele puterii centrale pentru faptele de credință, privilegiul regesc de a-și exploata minele existente pe moșiile proprii, privilegiul regesc pentru spălarea aurului din nisipul unor râuri, instăpânirea unor nobili, prin mijloace silnice, asupra unor mine etc.

Minele din Hunedoara au urmat soarta domeniului. Odată cu cetatea și domeniul ei, ca urmare a daniei din 1409, lui Voicu, fraților și fiilor lui, și minele devin proprietatea urmașilor lui Voicu, a fiului acestuia, Iancu de Hunedoara, apoi a regelui Matia, a fiului natural al acestuia, Ioan Corvin, a văduvei sale și apoi a margrafului Gheorghe de Brandenburg. Care, sub presiunea nobilimii, e silit, la 1513, să acorde mai multor nobili, ridicați din rîndurile cnezimii hațegane, dreptul de a lua urbura din minele de aur și din aurul spălat din nisipul râurilor pe moșiile lor.

Drum asemănător au urmat minele de la Baia de Criș și Băița. Mine regale, la început, se bucură de sprijinul puterii centrale. Cum făcea regele Sigismund de Luxemburg, care, la cererea juzilor, juraților și oaspeților din orașul Baia de Criș (*judicis, juratis et hospites nostrorum montanorum nostre civitatis Altumburg*)¹⁸ din 1427, îi scutește pe mineri de toate dările și vămile. Minele respective, devenite proprietate a voievodului Iancu de Hunedoara, moștenite de fiili săi, Ladislau și Matia, au cunoscut mai mulți proprietari, ajungînd, în 1566, în stăpînirea principelui Ioan Sigismund¹⁹.

Pe lângă extracția aurului din mine, în Munții Apuseni, pe domeniul Hunedoarei și chiar în comitatul Caraș, dezvoltată era spălarea aurului din nisipurile râurilor ce-și aveau obîrșia în zonele aurifere. Comisarii regali subliniau, în 1552, că „se află mult aur în Transilvania și se obține mai ales prin

¹⁸ Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, p. 723.

¹⁹ Veress E., *Hunyadmegyei bányászatának múltja*, în „Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat Evkönyve“, 1910, nr. 3, p. 121—123.

spălare²⁰. Aproape nu există loc „în care să nu fie băi de spălat aurul“²⁰.

Într-un document din 1512, ca urmare a plîngerii lui Gheorghe de Brandenburg că nu i se respectă drepturile din spălatul aurului, sînt menționate districtele românești din Hunedoara și Banat: Hunedoara, Caransebeș, Hațeg, Firdea, Icuș, Marginea, Mănăstur, Orăștie, Jiu și Între Timișuri. Regele Vladislav se adresează autorităților acestor districte cu porunca de a respecta drepturile stăpînului feudal asupra metalului prețios rezultat din spălarea nisipului, așa cum a fost stabilit de regele Matia Corvinul (*Tamen nonnulli essent ex vobis, qui non curatis . . . aurum huiusmodi fluviatile in bonis ipsorum existente [. . .] iuribus ipsius domini marchionis non minimum preiudicium facerent*)²¹.

Dreptul persoanelor particulare sau colective de a spăla aurul din nisipul riurilor aurifere este mai vechi decît domnia lui Matia Corvinul. Încă la 1362 un loc unde se spăla aurul (*montana auri lavatorii*) pe pîrîul Chisund (*Kuszund*) era revendicat de un orășan din Pincota (Arad), deoarece fusese stăpînit de fratele său²². Iar Matia Corvinul acorda, la 1471, ca un privilegiu, sașilor dreptul de a spăla aur (*aurum lavare*) pe domeniul Hunedoara și în alte părți ale Transilvaniei.

Din sec. al XV-lea tot mai numeroși sînt membrii patriatului săsesc din Bistrița și din Sibiu, mai cu seamă, ce investesc capital în minerit, cei din Bistrița în minele de argint din Rodna, cei din Sibiu în minele de aur din Munții Apuseni, Zarand și Hunedoara. Își face, astfel, apariția micul „capitalist“ în minerit, ce se constituie într-o pătură dominantă îmbogățită și care folosește toate mijloacele pentru a-și asigura dominația și exploatarea minerilor în „liniște“, proclamată în toate chipurile. Chiar și sigiliile orășenești își înscriu, în legendele lor, această concepție. Ca aceea a orașului Baia Mare din sec. al XIV-lea, de pildă, care cuprindea „declarația“: „cel mai bun scut al orașului este dragostea reciprocă a orășenilor“.

Aurul realizat din minerit și din spălarea nisipurilor aurifere pe domeniul Hunedoara a fost bogat și valoros, judecînd

²⁰ Hurmuzaki—Densusșianu, *Documente*, II.4, p. 729—733.

²¹ I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul sec. al XVI-lea*, București, 1973, p. 156.

²² G. Fejér, *Codex diplomaticus*, IX.3, p. 352—353.

după veniturile realizate din schimbarea lui la oficiile came-rale. Media valorii schimbului de aur pe perioada 1512—1530 a fost de peste 731 fl. Cele mai mari cantități de aur se obțineau din spălarea nisipurilor râurilor Jiu și Zlaști și din districtele Firdea și Icuș: 184,32¹/₂ mărci aur, valoarea schimbului în 1512—1513, realizându-se un venit de 1141,50 fl., și 95,00 mărci aur, valoarea schimbului în 1517, realizându-se în acest an un profit de 650,00 fl. Plătindu-se schimbătorilor aurului ¹/₂ fl. pentru fiecare marcă, înseamnă că valoarea producției de aur pe anul 1513 era de 120 mărci aur²³. Cel mai fin era aurul provenit de la Zlaști și Icuș care aducea un profit de 10 fl. la o marcă, pe când cel de la Jiu și Firdea aducea un venit doar de 5fl. la o marcă²⁴.

Minerii și spălătorii de aur erau obligați să schimbe aurul și argintul la cămările de minerit și monetărie: Cluj, Baia Mare, Sibiu²⁵.

Cămara de la Baia Mare, în calitate de Oficiu minier și monetar, achiziționa, pe la mijlocul sec. XVI, pe baza dreptului de monopol, metalele prețioase de la mineri și de la proprietarii de mine. Lipsită de bani, însă, cămara nu era în stare să plătească aurul și argintul pe care minerii erau obligați să-l predea. Din această cauză, la care se adaugă și prețul scăzut de răscumpărare, minerii vindeau metalul prețios pe ascuns.

Exploatarea aurului și argintului se realiza prin „guri“ și galerii orizontale, oblice sau verticale ce duceau la filoanele de minereu. Fazele de la extragere pînă la realizarea obiectelor finite sau baterea monedelor se succedau una după alta.

²³ 1512—1513: Zlaști = 19,17¹/₂ fl.; Jiu = 115,00 fl.; Icuș = 24,15 fl.; Firdea = 26,00 fl.; În 1517: Zlaști = 25,00 fl., Jiu = 45,00 fl.; Icuș = 10,00 fl., Firdea = 15,00 fl.; 1517: Zlaști = 250,00 fl.; Jiu = 225 fl.; Icuș = 100,00 fl. și Firdea = 75,00 fl.

²⁴ Pe ani situația veniturilor din schimbul aurului de pe domeniul Hunedoara se înfățișează astfel: 1512—1513 = 1141,50 fl.; 1513—1514 = 450,35 fl.; 1514—1515 = 450,35 fl.; 1515—1516 = 1641,80 fl.; 1517 = 650,00 fl.; 1518 = 81,00 fl.; 1519 = 783,45 fl.; 1520 = 775,00 fl.; 1521 = 585,00 fl.; 1522 = 688,00 fl.; 1530 = 70,00 fl. Cf. I. Pataki, *op. cit.*, p. XCVI.

²⁵ La 1446 Iancu de Hunedoara hotăra ca spălătorii de aur și argint (*minerae auri et argenti lavatorii*) din teritoriile montane: Baia de Arieș, Zlatna și altele să schimbe aurul și argintul numai la cămărașul monetăriei din Cluj. (*Urkundenbuch*, V, p. 175—176). Pentru ca peste un deceniu minerii din Baia de Arieș și Abrud să fie obligați să schimbe argintul extras la cămara din Sibiu. (*Urkundenbuch*, V, p. 549).

Minereul se scotea la suprafață cu ajutorul unor găleți, cupe sau saci de piele, puse în mișcare de mașini (*machinae*). Aceste mașini, adaptate la sistemul scripetelor și roților dinate, erau acționate fie manual, cu ajutorul unor roți sau manivele, fie cu cai (*equi in machinis trahentis*); în acest caz se putea scoate la suprafață de șase ori mai mult minereu în comparație cu tracțiunea manuală.

Minereul scos la suprafață era sfărâmat sau zdrobit ori pisat cu ajutorul șteampurilor puse în mișcare de forța hidraulică.

După pisare urma spălarea prin metoda tradițională, a șaitrocului: scaun de spălat aur, — îl descrie medicul Samuel Köleseri —, adică o scîndură prelungă, cu un capăt mai înclinat — mai scurtă și mai lată în Transilvania față de cea din Țara Românească —, acoperită cu un țol mișos, peste care se toarnă, cu coșurile, nisipul aurifer; minereul e reținut de țol, iar nisipul se scurge în apă²⁶. Șaitrocul se răspîndește în Transilvania în sec. al XIV-lea, înlocuind vechea unealtă din coajă de copac, *lintres*²⁷.

După spălare urma probarea, cu ajutorul unor cuptoare (*domus crematoria*) sau pietre de probat. Probarea consta în oxidarea (arderea) minereului prin adăugarea de plumb, cupru, salpetru etc. Prin probare se urmărea cunoașterea cantității de argint într-o anumită cantitate de plumb sau de cupru, sau cantitatea de aur într-o cantitate de argint.

Faza următoare era topirea minereului în cuptoare (*domus fusoria seu conflatoria*), cu ajutorul focului alimentat cu cărbune de lemn (mangal) și separarea metalului prețios de alte metale.

Cea din urmă operație era cementarea, realizată în cuptoare speciale (*domus cementatoria*), adică separarea (*separatio*) aurului de argint.

După purificare, metalul prețios era turnat și laminat prin batere, apoi era transformat în obiecte de preț și valoare artistică sau în monede²⁸.

²⁶ N. Maghiar și Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 174.

²⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1972, p. 403.

²⁸ D. Prodan și S. Goldenberg, *Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și monetărilor din Baia Mare*, în „Anuarul Institutului de istorie” din Cluj, VII, 1964, p. 120—124.

În sec. XV—XVI se înregistrează progrese însemnate în tehnica minieră: cuptorul de redus minereul s-a mărit; se folosesc fondanți în procesul de reducere a minereurilor. Cea mai importantă îmbunătățire în tehnica mineritului și a prelucrării metalelor a fost folosirea forței hidraulice în punerea în mișcare a șteampurilor pentru zdrobirea minereului și în procesul de reducere și prelucrare a metalelor. Focul în cuptoarele de reducere a minereului era întreținut cu ajutorul unor foale mai mari.

La mijlocul sec. XVI, la Baia Mare funcționau 14 șteampuri (cu 206 săgeți) puse în mișcare de forța apei și cinci cuptoare-topitorii. La câmara minieră din Baia Mare existau case de cimentare, case de bătut monede, case de ardere (*crematoria*), două topitorii, atelierul fierarului, un depozit (*rezervatorium*) pentru bani de argint, o încăpere pentru păstrarea seului.

Minele aurifere și argintifere din Transilvania erau utilizate cu mașini mai vechi și mai noi, cu felurite ustensile necesare: funii, piue, retorte, vase pentru păstrarea mîlului cu „impurități“ de minereu (*gaaz saar*) și a minereului măcinat (*schag weg*), ciururi, cărucioare sau vagonete pe șine (*vehiculi*) pentru transportul minereului de la locul de extracție la locul de prelucrare.

În Țara Românească și Moldova aurul se extrăgea mai ales din nisipul unor riuri. Este vorba de zăcăminte secundare din aluviunile riurilor Lotru, Jiu, Olt, Argeș, Ialomița, Buzău. Se mai extrăgea aur și din mine, ca cele semnalate în munții din zona Sucevei, „bogați în aur și argint“. Și aici se foloseau șteampurile (*stupa*) de zdrobit minereul, puse în mișcare de forța hidraulică, menționate în Moldova la 1448, la Baia. Aurarii din munții Moldovei vindeau, pe ascuns, la 1515, aurul datorat domnului. Alți aurari, la 1522, după ce primiseră plata pentru căutarea aurului în munți, au fugit în Transilvania²⁹.

²⁹ N. Maghiar și Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 128—129.

2. MINERI ȘI MINERIT DE FIER, ARAMĂ, PLUMB

Nevoia de fier în cantitate tot mai mare, pe măsura dezvoltării meșteșugurilor, a agriculturii, a altor îndeletniciri ce foloseau fierul a determinat reactivarea minelor mai vechi și deschiderea altora noi. Dintre minele de fier exploatare de romani și redeschise în evul mediu erau și cele din masivul Poiana Ruscă, din comitatul Hunedoarei, cea mai bogată dintre minele de fier de pe cuprinsul țării în acele timpuri.

În sec. XV—XVI se dezvoltă și mai mult mineritul de fier în Transilvania, mai ales la minele de la Ghețar și Teliuc, Nădrag și Toplița din comitatul Hunedoara, de la Rimetea (Trascău) din comitatul Turda, de la Chibza din Banat, de la Beiuș în comitatul Bihor, de la Bălan în scaunul Ciuc etc. În Maramureș se extrăgea fier din rocile formațiunilor terțiare din care faurii locali confecționau unelte agricole și de trebuință gospodărească.

Minele de fier din comitatul Hunedoarei sînt foarte vechi. Ele au fost active de-a lungul vremii, fără să fie menționate totdeauna de izvoarele scrise. Cea dintîi pomenire documentară a minelor de fier din Hunedoara este din anul 1493 împreună cu satele românești: „*oppidum Hunyad, ville valachales et montane ferri de Hunyad*“. Iar la 1508 menționarea lor, de asemenea împreună cu satele românești, se repetă: „*oppidum Hunyad, necnon . . . (ville) valachales et montana ferrea*”³⁰. Ceea ce înseamnă că aceste mine erau în satele românești din comitatul Hunedoara, exploatare deci de mineri români. La 1509 stăpînul domeniului Hunedoara, Gheorghe de Brandenburg, dăruia unui nobil un loc în hotarul comunei Byrcz ca să-și organizeze acolo o topitorie (*unam ferri fodi-nam*), alimentată cu minereul de fier (*minerarum ferri*) extras din muntele apropiat; beneficiarul era scutit, pe tot timpul vieții, de vreo obligație pentru fierăria sa; după moartea lui,

³⁰ Csánki D., *Hunyadmegye és a Hunyadiak*, în „Századok“, 1887, fasc. X, p. 16.

urmașii erau datori să plătească 1 fl. săptămînal donatorului sau cetății Hunedoara³¹.

Topitoriile, ca și în alte țări europene, erau amenajate în apropierea apelor curgătoare. Transportul minereului la topitorii se făcea cu ajutorul cailor. Fierăriile lucrau numai 15—17 săptămîni pe an din motive climatice. Iar din motive economice, lipsa brațelor de muncă, în lunile de vară, iulie și august, în ateliere se întrerupea munca, aceasta continuînd doar la mine.

Cărbunele necesar la topitorii se prepara de oameni în păduri (de pădureni); se foloseau cantități mari de cărbune. Cel folosit timp de 15 săptămîni în 1517, vreo 150 de coșuri, la fierăria din Nădrap a costat 52 fl., 50 dinari, iar în 1530 cărbunele consumat în 5 săptămîni numai, a costat 19 fl. La 1520 un coș de cărbune se vindea cu 3 dinari³².

Prepararea mangalului devenise o specialitate, o meserie. În prima jumătate a sec. al XVI-lea trăia la Alba Iulia un meșter priceput în această îndeletnicire, Ioan Românul (*Johann der Walachen*).

Minereul ajuns la topitorii era sfărîmat mărunt și, probabil, calcinat. La fierării lucrau mai mulți fierari (la cea de la Nădrap erau 10). Unii se ocupau cu topirea minereului, alții în fierăria propriu-zisă, cu transformarea lui în obiecte. Se folosea energia hidraulică. Se amintesc mereu roata mică și roata mare puse în mișcare de apă. Roata mare pune în mișcare ciocanul mare din atelierul de fierărie, folosit la confecționarea obiectelor de dimensiuni mai mari. Se folosea, probabil, și la cuptoarele de topit minereul energia apei, la punerea în mișcare a foalelor, cu ajutorul cărora se ridica temperatura cuptoarelor. Pentru ungerea foalelor se folosea osînza, cum se precizează în registrul de cheltuieli a domeniului Hunedoara pe anul 1500 (*arvina pro follibus ad fodinam*).

La Nădrap și Toplița din comitatul Hunedoara existau fierării aparținătoare domeniului Hunedoara. Altele, ca cele de la Cerna și Bert (Birt), erau arendate. Arenda de-a lungul

³¹ D. Prodan, *Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în sec. XVII*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, I—II, 1958—1959, p. 29—30.

³² I. Pataki, *Exploatarea fierului în comitatul Hunedoara la începutul sec. al XVI-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, *Historia*, 1971, fasc. 1, p. 24—26.

anilor a variat între 13—25½ fl. Altele, apoi, erau donate, cum a fost fierăria Twlya din hotarul satului Birț.

Numărul lucrătorilor era mic. La fierăria de la Nădrap, de exemplu, lucrau 13 oameni sub conducerea unui „dispensator”. Patru dintre lucrători: „tăietorul de piatră”, adică minnerul, doi conducători de cai și dispensatorul primeau provizii în tot cursul anului, în grâu și slănină. Acești lucrători aveau datoria să aprovizioneze topitoria cu minereu de fier. Mine-reul provenea fie din gropile de suprafață, fie din minele subterane.

Fierăriile de la Nădrap și Toplița produceau săptămînal, cînd se lucra fără întrerupere, 13 măji de fier³³.

Un miner (*cisor lapidum*) de la minele de fier de pe domeniul Hunedoarei ciștiga pe săptămîină 50 de dinari la 1517. Căraușii care transportau minereul de la locul de extracție la topitorii erau plătiți aproximativ la fel ca și minerii³⁴.

Fierul produs de fierăriile de pe domeniul Hunedoarei se vindea cu 1 fl. și 40 — 1 fl. 50 dinari maja³⁵.

În același timp episcopia de Oradea lua măsuri pentru dezvoltarea mineritului de aur, plumb și fier de la Beiuș, pentru nevoile episcopiei, dar și pentru valorificarea pe piață³⁶. Tot atunci sînt menționate mina și topitoria de la Rimetea — Trascău (*possessio Toroczko nec non folles in eadem et conflatoria ferri ac molendina ibi constituta*).

Pe lîngă fier, subsolul țării mai conținea cupru și plumb. Utilizarea acestor metale în măsură tot mai mare îndeamnă la căutarea și exploatarea tot mai mult a acestor bogății. Așa cum sublinia Ieronim Lasky, care scria din Cluj, la 1527, lui Ioan Tarnowski, la Cracovia: „Nu sînt 14 zile de cînd s-a

³³ În toamna anilor 1511 și 1512, timp de 26 săptămîni, fierăriile de la Nădrap și Toplița au produs 338 măji de fier brut. În 1517, fierăria de la Nădrap a produs, în 15 săptămîni, 195 măji de fier. În 1522 aceeași fierărie, în 17 săptămîni, a produs 221 măji de fier. (Cf. I. Pataki, *op. cit.*, p. 26).

³⁴ Pe timp de 15 săptămîni, cît s-a lucrat în 1517, un miner a primit 7 fl. și 50 dinari, iar în 1530 pentru munca din vară au primit 3 fl. Fiecare din cei 2 sau 3 cărauși a primit în total 11 fl. Căraușii, pentru munca lor din vara anului 1530, au primit 5 fl. (Cf. I. Pataki, *op. cit.*, p. 28).

³⁵ 135 măji de fier erau vîndute, la 1517, cu 202 fl. și 50 dinari. (Cf. I. Pataki, *op. cit.*, p. 27).

³⁶ Bunyitay V., *A nagyváradi püspökség története*, I, p. 340—341.

găsit cea mai mare cantitate de plumb despre care nu s-a știut înainte în această țară a Transilvaniei ceea ce va fi, cred, spre marea pagubă a minelor noastre din Polonia³⁷.

*

Existența mineritului de fier în Țara Românească și Moldova e confirmată în această perioadă de mai multe realități. Mai întâi toponimice, ca Faurii din ținutul Neamț, Făurei în apropiere de Birlad, Faurii pe Jijia, Băieși în Țara Românească etc. De asemenea de comercializarea fierului pe piața internă, cum făceau oamenii mănăstirii Cozia la 1451 sau locuitorii din Negoești (Moldova), care la 1466 erau scutiți de vamă pentru produsele vândute, între care figurează și fierul. Este de asemenea atestată existența unor „băi“ (mine), ca cea de pe hotarele satului Cosmin din nordul Moldovei: „la baia Coziei și prin baie pînă la drumul mic“, atestată la 1488.

Importante au fost unele mine de fier dacă au impus unor localități numele: Baia din Moldova, Baia de Fier din jud. Gorj.

Minereul de fier din Moldova era extras din zona flișului Carpaților orientali, iar cel din Țara Românească în părțile Govorei și Argeșului, Gorjului și Doljului. Minereul era redus uneori la gura minei, alteori transportat cu carele în sate mai depărtate, unde se reducea, după cum dovedesc cuptoarele de redus minereu și zgura de la gura acestora³⁸.

Mineritul de aramă din Țara Românească, într-o fază dezvoltată, este menționat în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn. Viteazul domn muntean dăruia, la 1391—1392, mănăstirii Tismana sate, siliști, bălți, precum „și venitul care este al domniei mele de la roțile lui Cip Hanăș care le-a făcut de curînd la Bratilov“, anume „zeciuiala de aramă“³⁹. Împătrita valoare a mențiunii se cuvine subliniată: roțile lui Cip Hanăș însemna extragerea aramei bazată pe forța hidraulică; sistemul de extragere cu ajutorul roților înseamnă o tehnică evo-

³⁷ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 619.

³⁸ Cf. N. Maghiar și Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 120—122.

³⁹ P. P. Panaitescu, *Minele de aramă ale lui Mircea cel Bătrîn*, în „Revista istorică română“, VII, 1937, p. 6. Ultima mențiune a minei de aramă de la Bratilov e din anul 1467; va fi fost părăsită mina din cauza epuizării minereului? Va fi fost părăsită de frica turcilor?

luată; existența minei de aramă de la Bratilov e mai veche decît dania; valoarea metalului extras și prelucrat era însemnată.

Se pare că în Țara Românească se exploata și plumbul, deoarece în registrele de vicesimă ale orașului Brașov pentru anii 1545—1547 sînt menționați negustorii din Curtea de Argeș care aduceau plumb de peste Munți. Cantitatea de plumb trecută prin vama de la Brașov în anii 1545 și 1547 ajungea la 88,5 cîntare (circa 4 tone și jumătate).

3. LUCRĂTORI ȘI SALINE

Fiind de absolută necesitate în alimentația oamenilor și animalelor, sarea a fost intens exploatată în Transilvania perioadei dintre mijlocul sec. al XIV-lea și mijlocul secolului al XVI-lea. Numeroase și active erau salinele Transilvaniei acelei vremi: ocnele de la Turda, Ocna Dejului, Cojocna, Sic, Ocna Sibiului. Se adaugă salinele maramureșene Hust Talabor Rona, Ocna Șugatag. Și de asemenea cele din sud-estul Transilvaniei: Ocna de Jos, Sînmărtin⁴⁰.

La Turda erau două ocne, una mică și alta mare, iar sarea extrasă aici era „bună și tare“. Tot două ocne existau și la Cojocna, din care se obținea sare „solidă și compactă, de culoare cenușie“; se spune că era mai concentrată decît cea de la Turda și de aceea turcii o preferau. Sarea de la Ocna Dejului era „cea mai curată“ dintre toate. La Ocna Sibiului erau de asemenea două ocne „cu sare bună“. Importantă era și ocna de la Sic⁴¹. La salinele din zona Gurghiului și Ciucului „se tăia sarea“ cum se taie piatra în carieră. Secuții se alimentau

⁴⁰ Turda (1276 — Salisfodina de Torda), Ocna Dejului (1236 — Desakna, 1248 — fossatum sive fovea salisfodina in Desakna), Cojocna (1291 — hospites nostri (regis) de Clusakna), Sic (hospites nostri (regis) de Sceakna), Ocna Sibiului (1291 — Vyzakna), Hust (Huszt okna), Talabor (inceputul sec. XV — Talaborsowa, Rona (1431 — salisfodina Rona), Ocna Șugatag (1355 — fodinae salium Sugatfalva), Ocna de Jos (1433 — Soofalva).

⁴¹ Al. Doboși, *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în evul mediu (sec. XIV—XVI)*, în „Studii și cercetări de istorie medie“, II, 1951, nr. 1, p. 134; Iványi B., *Két középkori sóbánya — Statutum*, în „Századok“, 1911, p. 14.

cu sare din aceste „ocne“ și nu aveau dreptul să o comercializeze, totuși ei o vindeau la Brașov, Sighișoara, Făgăraș. Iar dezvoltarea salinelor din Maramureș în sec. al XIV-lea poate fi apreciată și după dania regelui Ludovic de Anjou din 1353 pentru mănăstirea Sf. Laurențiu de lângă Buda a unui venit anual de 100 fl. aur de la salinele maramureșene⁴². În sec. XIV sarea se extrăgea mai ales din ocnele de la Șugatag, menționate documentar la 1355, iar pe la sfârșitul secolului și de la Ocna Hust, pentru ca la începutul sec. XV să fie pomenită și exploatarea sării, mai veche, din hotarul satelor Teceu și Talabor (*loco Talaborsowa vocato a foveys seu salifodinis ibidem habitis, vetera fovea seu salisfodina vulgo Soakna vocata*)⁴³.

Organizarea și exploatarea salinelor era în grija și răspunderea Cămarilor de Sare. Existau atâtea camere câte saline existau în voievodatul Transilvaniei, una singură în Maramureș, cu sediul la Rona, pentru toate ocnele. Camera principală era la Turda, considerată, de aceea, camera de sare a Transilvaniei. Camera de la Turda avea o filie la Vurpăr și de asemenea o filie și camera de la Sibiu, la Vințul de Jos. Aceste filii erau de fapt localitățile de depozitare a sării pînă la transportul acesteia mai departe. În fruntea camării era un comite (*Comes camerae salis*), numit de rege. Atribuțiile comitelui camării erau aprovizionarea salinelor și a lucrătorilor cu de toate, dotarea tehnică, recrutarea și plata lucrătorilor, depozitarea și transportul sării; era și judecătorul oamenilor, ajutat de judecătorii tăietorilor de sare (pînă la 1498), după aceea singur, iar judecătorii tăietorilor de sare făceau parte din somnul de judecată al orașelor în judecarea pricinilor dintre orașeni și lucrătorii de la saline. Judecătorii, decanii și comunitatea tăietorilor de sare de la Ocna Dejului au încheiat o înțelegere cu juzii și jurații orașului Dej în sensul ca judecătorii și decanii să nu poată judeca decît pricinile pînă la valoarea de 1 fl. Mai tîrziu, în a doua jumătate a sec. al XVI-lea, au călcat învoiala și au pretins să fie aduse în fața scaunului lor de judecată și pricini de onoare, moștenire, vătărare de sînge, tăierea membrilor. Principele Sigismund Bá-

⁴² Wenzel G., *Kritikai fejtegetések Maramoros megye történetéhez*, Pest, 1857, p. 13, 438.

⁴³ R. Popa, *Țara Maramureșului în sec. XIV*, București, 1970, p. 100—131

thory hotărește respectarea vechii înțelegeri, oprind pe judecătorii și decanii tăietorilor de sare să se amestece și să judece pricinile mai grave⁴⁴.

Cămărașul sau comitele cămării avea ca subalterni nemijlociți pe vicecomitele cămării sau vicecămărașul, un „sigilator“, care aplica pecetea pe orice document eliberat de cămăraș, câte un funcționar (*officialis*) la fiecare ocnă și un fel de contabili (*rationalistae*), apoi câte un „socotitor“ al bolovanilor de sare (*magulator* sau *numerator*). Subalterni ai cămărașului erau și alți angajați ai ocnelor: intendent, clucer, bucătar, brutar⁴⁵.

La ocne diviziunea muncii era o realitate mai veche. Extragerea sării era îndeplinită de tăietori (*incisores salium*, *sovágo* — *șovağăi*). Evacuarea sării, a apei și a pământului din galerii era executată de lucrători (*famuli*), care cu ajutorul rotarilor (*milliaristae*, *kerekistae*) umpleau burdufurile puse în mișcare de niște scripete, „mașini“ (*gepel*, *kepel*): „mașină piramidală de extras numită *gepel*, învîrtită de opt cai, care trăgea 60 de saci făcuți din piele de bou, umpluți cu minereu brut“, potrivit raportului comisarilor imperiali din 1552. Caii erau îngrijiți de îngrijitori și conducători (*curatores et rectores*, *kepelistae*)⁴⁶.

Confecționarea și repararea uneltelor le asigurau fierarii. Cărbunele necesar pentru fierării era preparat de cărbunari.

Transportul sării pe apă era asigurat de „navigatori“ (*nau-tistae*, *celleristae*).

Tăietorii de sare aveau unele avantaje față de iobagii de pe moșiile nobilimii: erau scutiți de dări, de oaste și de vămi cînd își duceau alimente, așa cum prevede o hotărîre din 1376 pentru tăietorii de la Ocna Dejului, scutiți de vama de la Bontida și Sînmiclăuș (Sînnicoară), cu motivarea ca „astfel tăiatul sării să se facă mai ușor și mai bine“ (*ut excisio salium nostrorum per hoc facilius et melius expediatur*)⁴⁷. Alte dispo-

⁴⁴ Arh. Statului Cluj-Napoca, *fond. Dej*, nr. 243; Cf. Al. Doboși, *op. cit.*, p. 136.

⁴⁵ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 139—140.

⁴⁶ Potrivit statutului din 1435, la fiecare ocnă erau câte doi asemenea îngrijitori. În sec. al XVI-lea la Turda erau trei, la Cojocna unul, după necesități.

⁴⁷ *Urkundenbuch*, II, p. 454.

ziții regale în favoarea tăietorilor de sare se iau în sec. al XV-lea, între care și scutirea, la 1427, a locuitorilor din Dej și Ocna Dejului pentru postav, fier și alte lucruri, care de obicei li se dădeau, ca salariu, de la cămara regească⁴⁸.

Cu toate acestea, din cauza condițiilor grele de muncă și a salariilor mici, tăietorii de sare de multe ori manifestau dorința de plecare. Nevoia de lucrători la saline explică măsurile de împiedicare, sau chiar de interzicere a plecării, cum a fost măsura cuprinsă într-un document din 1375, prin care regele Ludovic de Anjou poruncește autorităților din Transilvania să permită iobagilor și altor oameni ce doresc să se așeze la ocnele din Transilvania: Ocna Sibiului, Ocna Dejului, Sic, Turda și Cojocna, să plece liberi după ce-și plătesc darea după pământ și alte datorii; de asemenea să fie liberi lucrătorii de la ocne, să plece liberi și să se așeze pe moșiile nobilimii „afară de tăietorii de sare“ (*demptis salium nostrorum incisoribus*)⁴⁹. Dispoziția e cuprinsă și în statutul din 1435 referitor la ocnele din Maramureș, care interzice plecarea tăietorilor de sare în altă parte, iar cei fugiți trebuiau restituiți: „dacă cineva dintre tăietori n-ar fi mulțumit cu dispozițiile prezentului regulament, ci părăsind lucrul ar fugi în altă parte, sfatul acelei comune unde a fugit respectivul tăietor este obligat să-l prindă, împreună cu toate bunurile sale și să-l predea comitelui cămării de sare sau cămărașului său, care poate pedepsi exemplar pe fugar“⁵⁰.

Statutul din 1498 pentru ocnele din Maramureș prevede ca tăietorii de sare, cu aprobarea cămărașilor să-și poată alege în fiecare an judecători; tăietorii de sare din Hust, Teceu și Sighet, „în fiecare an, cu învoirea și aprobarea cămărașilor noștri pot să-și aleagă și să-și facă judecători“ (*singulis annis de voluntate et annuencia camerariorum nostrorum sibi ipsis iudices et eligere facere possint*). Dar acești judecători nu puteau face judecăți oamenilor la ocne, nici într-o problemă, privitoare la pricinile lor, numai cămărașii sau oamenii lor îi pot judeca în pricinile ivite între ei (*ipsi iudices ipsorum in locis fodinarum salium nostrorum nullum iudicium ratione quorumcunque negotiorum, facere possint, sed omnia ne-*

⁴⁸ *Idem*, IV, p. 277.

⁴⁹ *Urkundenbuch*, II, p. 439—440.

⁵⁰ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 158.

*gocia ratione quorumcunque negociorum emergentia in fo-
dinis ipsis camerarii nostris vel homines eorum... inter eos-
dem adjudicare et discutere possint).*

Dintre tăietorii de sare se vor alege anual oameni integri ca juzi ai orașelor Hust, Teceu și Sighet și în prezența lor judecătorii să judece pricinile ivite între orășeni și tăietori cu cât mai multă dreptate. În probleme de sare și de transport nu puteau judeca decât cămărașii, nu și juzii orașelor sau jurații tăietorilor⁵¹.

În 1521 se redactează un nou statut al ocnelor de sare, care reorganizează activitatea acestora cu scopul sporirii veniturilor erariului (fiscului), deoarece „felul în care au fost chivernisite“ pînă atunci, „a fost foarte păgubitor“ pentru fisc. Statutul permite oricui să facă oriunde negoț cu sarea cumpărată la ocne sau la cămările de sare, care putea fi transportată cu carele sau cu navele sub protecția regelui: „negustorilor să le fie drumul pretutindeni deschis spre a-și aduce și a-și duce sarea unde ar voi“. Statutele mai cuprind dispoziții ca transportul sării cu navele să nu fie împiedicat de stăvilare sau zăgazuri. Se cuprind dispoziții și cu privire la sarea mărunță, care nu mai putea fi risipită, ci trebuia ridicată și vîndută. De asemenea statutele dispun ca sarea să fie tăiată în bucăți egale, potrivit hotărîrilor consiliului regal. Dispoziție ce nu s-a respectat, de aceea comisarii imperiali se plîng, la 1552, de această abatere. Dispoziții severe se iau pentru libera circulație a sării: „nimeni să nu cuteze a împiedica vasele, carele, sarea și alte lucruri de ale lor (cărutașilor și corăbierilor), cînd ei sînt ocupați cu transportul și vînzarea sării“. Se stabilește vamă moderată, cel mult 4 dinari de căruță și se interzice să se achite în sare⁵².

Scopul principal a fost realizat. Venitul cămării, deci al statului, ajunge, în timpul domniei lui Matia Corvinul, la cea 100.000—140.000 florini. Iar la începutul sec. al XVI-lea (1511) numai cămara sării de la Turda realiza un venit de 22.000 fl. și peste patru decenii din salinile maramureșene se extrăgeau anual 975.000 bucăți de sare, din care se obținea un venit curat de 8000—10.000 fl.⁵³.

⁵¹ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 617.

⁵² Iványi B., *op. cit.*, p. 113; Al. Doboși, *op. cit.*, p. 145—147.

⁵³ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 132.

Mari cantități de sare trebuiau vindute pentru a obține asemenea sume importante, deoarece prețul sării era mic și atunci. Pe la mijlocul sec. al XVI-lea în medie 100 bolovani de sare se vindeau cu 3 florini (300 dinari)⁵⁴.

Din aceleași motive, sporirea veniturilor vistieriei din valorificarea sării prin vânzare, numeroase decrete și hotărâri ale puterii centrale din sec. al XV-lea interzic introducerea sării străine în regatul ungar, deoarece aducea prejudicii importante cămării regale. Tăietorii de sare își puteau vinde sarea, provenită din partea de salar plătită în natură sau din răsplata obținută, oriunde pe teritoriul cămării; libertate îngădită prin regulamentul din 1498, când vânzarea se permite tăietorilor de sare doar cu aprobarea cămărașului⁵⁵.

Sarea mai era și un mijloc de plată a salariilor dregătorilor regali; la începutul sec. al XV-lea, Nicolae de Remetea primea 4200 bolovani de sare din depozitul de la Lipova și tot atunci trei nobili primeau 7552 bolovani de sare de la cămara din Satu Mare; la 1435 Himfiștii primeau 5600 bolovani de sare pentru „salaria lor“. Beneficiarii salariului în bolovani de sare obțin din partea regelui concesiunea „ca sarea ce li se dă ca salar să o poată vinde“. Iar la 1444, Dionisie Farnasi, stegarul lui Iancu de Hunedoara, obținea dreptul să poată tăia, el și familia sa, 4000 bucăți de sare din ocnele de la Turda, pe care o putea vinde oriunde, în afara teritoriilor cămărilor de sare⁵⁶.

Cei ce valorificau, prin munca lor grea, această importantă bogăție a subsolului transilvănean erau lucrătorii sau tăietorii de sare. Tăietorii de sare erau de obicei angajați de cămărași sau de juzii orașelor (ca la Ocna Sibiului) pe câte un an. La angajare, fiecare lucrător primea 1 fl. și un vas de vin. Pentru a îndemna alți lucrători la saline, puterea centrală întreprinde unele măsuri încurajatoare. Încă la 1291 se acordă unele privilegii tăietorilor de sare de la Genele Turzii, Ocna Dejului, Sic și Cojocna: scutire de vamă pentru mărfurile lor, exploatarea

⁵⁴ În 1552 la Turda 100 bolovani de sare și 5 pe deasupra se vindeau cu 5 florini + jumătate costul tăiatului; la Cojocna în același an 100 de bolovani de sare, plus 4 bucăți pe deasupra se vindeau cu 4 florini; la Dej 100 de bucăți plus patru pe deasupra costau trei florini, plus jumătate costul tăiatului 8 dinari; la Ocna Sibiului 100 de bolovani de sare, plus patru pe deasupra costau 5 florini.

⁵⁵ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 617.

⁵⁶ Ivănyai B., *op. cit.*, p. 11—19, 131.

sării timp de 8 zile pe seama lor, pe care o pot vinde fără nici o opreliște⁵⁷. Se acordă scutiri de vamă oaspeților, tăietorilor de sare și lucrătorilor pentru alimentele cumpărate în alte locuri. Pe lângă salariu, mai primeau și câte 8—9 coți de postav (*Trautner* sau *Rövidnurnberger*); când nu era postav primeau în schimb bucăți de sare (100 bucăți la 1498 tăietorii de sare din Maramureș) sau 2 fl. (tăietorii de sare de la Cojocna în 1552)⁵⁸. Tăietorilor de sare din orașele Hust, Teceu și Sighet li se dădea anual, la patru soroace, patru vase de vin, patru boi și 400 de pîini, câte un vas de vin, un bou și 100 de pîini la fiecare soroc. Celor trei juzi ai tăietorilor de sare li se dădea, pentru ajutorarea lor, 1000 de bolovani de sare.

Mai exista o categorie de tăietori de sare angajați temporar, străini (*advenae*), care lucrau de ocazie, la una sau alta dintre ocne, plătiți după cantitatea de sare tăiată, corespunzător salariilor lucrătorilor permanenți.

Totuși, datorită condițiilor de muncă foarte grele și salariului puțin, numărul tăietorilor de sare era mic în raport de importanța sării. Potrivit raportului comisarilor imperiali din 1552 în ocnele din Transilvania se puteau tăia anual 100.000 „thumeni“ (1.000.000 de bucăți), care împărțite la 100 bucăți săptămînal, la cît era obligat un tăietor, înseamnă circa 200—220 de tăietori; dar la Turda nu erau decît 20 de tăietori permanenți și 7 ocazionali, la Cojocna sînt menționați numai lucrătorii temporari, 32, la Ocna Dejului 31 permanenți și 10 ocazionali și la Ocna Sibiului 40 permanenți și 25 temporari⁵⁹. Era mic numărul tăietorilor de sare fiindcă oamenii nu se îndemnau la saline din cauza condițiilor de muncă și a salariilor, grele cele dintîi, mici celelalte.

O altă categorie importantă de lucrători la saline era a cărăușilor și plutașilor, care transportau sarea de la locul de extracție sau de depozitare provizorie în apropierea salinelor la locurile de depozitare permanentă pînă la vînzare, pe uscat cu carele sau săniile (iarna), pe apă cu plutele (navele).

⁵⁷ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIII*, vol. II, p. 367—377.

⁵⁸ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 148.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 154—155; C. Măluțan, *Drumurile sării din nord-estul Transilvaniei medievale*, în „Acta Musei Porolissensis“, 1984, p. 265—270.

Pe uscat căruțele urmau drumurile locale, de la locul de exploatare pînă la drumul public și apoi urmau acest drum pînă la locul de depozitare.

Transportul pe apă se făcea pe riul cel mai apropiat de ocne: Mureș, Someș și Tisa. Pînă la portul cel mai apropiat sarea se transporta cu carele și căruțele de la Ocna Sibiului la Vințu de Jos, de la Ocnele Turzii la Vurpăr și de la ocnele maramureșene la Cimpulung pe Tisa. La aceste localități se încărca pe navele ce o duceau mai departe, de la Ocna Sibiului și Ocna Turzii, pe Mureș, pînă la locul de depozitare, în apropierea Tisei; de la Cojocna, Sic, Ocna Dejului la vadurile cele mai apropiate, unde se încărca pe „navele“ ce o transportau pe Someș, pînă la locul de depozitare, Szolnok; de la ocnele maramureșene pe Tisa, pînă la locul de depozitare, tot Szolnok (*per Tyciam ad portum salis*)⁶⁰.

Corăbierii (*celeristae*) care transportau sare pe Mureș, de la Decea la Seghedin erau plătiți cu 42 florini transportul (*terminus*) de 10.000 bucăți de sare. Cei ce transportau sarea pe Someș, de la Dej la Szolnok, erau plătiți la 1471, cu 46 florini și 200 bucăți de sare, iar la 1473 mai primeau pe deasupra 400 bucăți de sare; la 1552 primeau 61 de florini la plecare, alți 61 florini la Satu Mare și tot pe atîția la Szolnok⁶¹. Cantitatea de sare socotită la un transport era foarte mare; numeroase „nave“ de-abia puteau efectua un transport. Realitate confirmată și de o întâmplare petrecută la 1478, cînd transportul de sare de la Ocna Dejului pe Someș, a fost atacat de iobagii unor nobili — la îndemnul acestora, desigur, ce aveau vreo răfuială cu cămărașii salinelor —, care au scufundat „navele“ cu sare, pricinuind o pagubă mai mare de 6500 fl. aur⁶². Ceea ce înseamnă salariul comitelui cămării de sare din Transilvania pe vreo 10 ani (800—1000 fl. anual), plus alimentele zilnice și locuința sau salariul pe 32 de ani a cămărașilor de la diferite ocne (200 fl. anual).

Iarna, cînd riurile erau înghețate, transportarea sării se făcea pe uscat, cu săniile. Un document din 1379 menționează „Marele drum al sării“ (*Sohtusuth*) care ducea de la Dej, prin

⁶⁰ R. Popa, *op. cit.*, p. 131—132.

⁶¹ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 147; C. Măluțan, *op. cit.*, p. 270.

⁶² Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1., p. 99—100.

Olpret, la Șimleul Silvaniei și de acolo la Sălacea și mai departe la Szolnok, locul principal de depozitare.

Corăbierii, pentru a-și putea apăra mai bine interesele, pe la 1500 erau organizați în breaslă, breasla cîrmacilor de nave, „breasla aventurierilor“, cu un statut format din 9 puncte. Breaslă condusă de doi decani.

Cu sau fără bresle, lucrătorii de la saline și „transportatorii“ sării duceau o viață grea. Pentru îmbunătățirea vieții, adică a condițiilor de muncă și a salariilor, lucrătorii de la saline își manifestă nemulțumirea în diferite feluri: refuzul de a mai lucra, adunări revendicative, revolte și chiar răscoale.

Cea mai veche manifestație de nemulțumire cunoscută a angajaților de la saline este din anul 1418, a orășenilor și oaspeților din Ocna Sibiului, care refuză să mai facă slujbe la cămara regească și să mai lucreze la saline. Pentru cercetarea situației, Pipo de Ozora, comite de Timiș și comite al cămării de sare regale, îl trimite pe Filip, cămărașul de la Lipova⁶³.

Nemulțumirile continuă, deoarece continuă să persiste și cauzele generale: salariile insuficiente, munca grea, la care se adăugau abuzurile cămărașilor și a altor funcționari de la ocne. Este nevoită puterea centrală să intervină energic pentru a li se plăti, dar lucrătorii de la ocne își manifestă nemulțumirea sub felurite forme. Una dintre acestea era întrunirea lor în adunări numite *tur*; lipsa de la lucru din această cauză însemna mari prejudicii pentru vistieria regească. De aceea statutul din 1435 amenință cu grea pedeapsă pe cei care, împotriva opreliștii, ar îndrăzni să inițieze, să convoace și să participe la asemenea adunări: comitele cămării „să-i poată aresta și să-i poată pedepsi cu pedeapsa amputării membrelor, cu scoaterea ochilor și alte pedepse potrivite, iar cu aprobarea regelui să li se poată lua toate bunurile moștenite și altele“⁶⁴.

Erau considerate abateri grave acele întruniri, și mai grave încă lucrurile pe care le puneau la cale cei adunați: încetarea lucrului, revolta împotriva conducerii ocnelor, distrugerea ocnelor chiar etc. Este explicația pedepselor neobișnuit de grave prevăzute chiar în statut împotriva îndrăzneților lucrători. Ceea ce nu-i înspăimîntă pe aceștia, dimpotrivă îi îndrjesc și mai mult.

⁶³ *Urkundenbuch*, IV, p. 81.

⁶⁴ Iványi B., *op. cit.*, p. 29—30.

Este explicația participării la răscoala de la Bobilna a iobagilor cămărilor de sare și de asemenea a tăietorilor de sare de pe aria cuprinsă de răscoală: Ocna Dejului, Sic, Cojocna, Turda. Participarea lucrătorilor de la saline e menționată chiar și în înțelegerea dintre răsculați și nobili, sub forma reglementării obligațiilor lucrătorilor și raporturile acestora cu cămărașii: „iobagii regelui trebuie să îndeplinească cămărașilor cămării îndatoririle legale și obișnuite, totdeauna credincios, dar la alte slujbe, cu privire la transportul sării sau al altor poveri, cămărașii să nu îndrăznească a-i sili⁶⁵“. Se mai stabilește în înțelegerea respectivă și condițiile în care cămărașul poate vinde vinul lucrătorilor de la ocne, punându-se capăt abuzurilor acestuia: „cămărașul poate vinde vinul numai în casele cămării și nu în alte case sau locuri, iar pe alții când își vînd vinul lor să nu-i poată opri să vîndă⁶⁵“.

Statute și regulamente, decrete și hotărîri se succed unele după altele cu scopul de a preîntîmpina manifestările protestatare ale lucrătorilor, mișcările și revoltele. Astfel statutul din 1435 stabilește salariul tăietorilor de sare la 8 dinari pentru 100 de bucăți de sare. Pentru ca la Ocna Sibiului, în 1491, să se plătească pentru 1000 bucăți de sare un florin aur, adică 30 de dînari pentru 100 de bucăți de sare (florinul de aur = 300 dinari). Pe lîngă cele 100 de bucăți de sare, tăietorii mai erau obligați să taie în plus opt bucăți în locul bucăților ce se sfărîmau sau erau sub greutate și încă alte opt bucăți pe care cămărașii le dădeau la vînzare pe deasupra⁶⁶. La 1498 pentru aceeași cantitate de sare se plăteau 20 de dinari, iar pe la mijlocul sec. al XVI-lea la Ocna Dejului pentru 100 de bucăți se plăteau 16 dinari.

Cantitatea de 100 bucăți de sare se putea realiza în circa o săptămîină de lucru intens. Cum precizează un document din 1491 referitor la Ocna Sibiului: „săptămînal trebuie să taie o sută de bucăți de sare“. Pentru a stăvili abuzurile și practicile abuzive ale cămărașilor, același document mai precizează că „după ce au tăiat aceste bucăți de sare, să nu fie siliți, în

⁶⁵ Șt. Pascu, *Bobilna*, București, 1963, p. 94, 164. Pentru a mai liniști nemulțumirile și pe nemulțumiți, cămărașii de la ocnele din Maramureș sporesc, în 1448. salariile la 25 de dinari, măsură cu care Iancu de Hunedoara, guvernatorul Ungariei, se declară mulțumit.

⁶⁶ La Cojocna sarea fiind amestecată cu pămînt, tăietorii erau obligați să taie 16 bucăți de sare în plus peste cele 100.

nici un chip, să taie mai multă sare“. Pentru îndeplinirea acestei norme din partea tuturor tăietorilor de sare, judele era dator să-l pedepsească pe cel în culpă „și să-l constrângă în toate chipurile să taie acele bucăți de sare după obicei“⁶⁷.

Tăietorii de sare pe lângă salariu individual, mai primeau, toți împreună, la cele patru sărbători mari (Crăciun, Paști, Rusalii și ziua Tuturor Sfinților) câte un butoi de vin, un bou și 100 de piini. Uneori boul era răscumpărat cu 4 florini, iar piinea cu 2 fl. potrivit statutului din 1498. Primeau un salariu mai mare tăietorii de sare de la ocnele nou deschise, deoarece îndeplineau și alte munci: săparea și transportarea pământului, consolidarea gropii etc. Statutele din 1435 referitoare la ocnele din Maramureș prevăd că pînă ce la ocna nouă nu se vor putea tăia zilnic 100 bucăți de sare sau pînă ce ocna nu va fi atît de largă încît să poată lucra zece oameni nestingheriți, tăietorul de sare va primi pentru 100 de bucăți 13 dinari (la celelalte ocne avea 8 dinari)⁶⁸.

Potrivit statutelor din 1498 tăietorii de la ocna nouă puteau să-și taie mai întîi pentru ei 1000 bucăți de sare, iar după fiecare „thumen“, 10.000 bucăți de sare, primeau în plus 11 bucăți sau 33 dinari. Iar statutul din 1435 pentru ocnele din Maramureș mai conținea precizarea că salariul lucrătorului se reducea la jumătate (4 dinari), cînd tăia sarea de pe fundul ocnei, care era o placă groasă ce se putea tăia mai ușor și mai repede⁶⁹. Pe lângă sarea obligatorie pentru salariul primit, tăietorii de sare mai erau obligați să taie gratuit sare: pentru fierar patru bucăți zilnic, 2 bucăți zilnic pentru băieș, 2 pentru biserică („sarea lui Dumnezeu“). În total era obligat să taie săptămînal 166 de bucăți de sare și era plătit pentru 100.

Salariul de 8—20 dinari, chiar dacă se adăugau unele „subsidiu“, era foarte mic, deoarece pe la 1439—1440 cel mai mic salariu zilnic era mai mare decît salariul unui tăietor de sare; foarte mic era salariul tăietorilor de sare și în comparație cu alți salariați ai cămării: băieșii primeau zilnic 3 dinari la 1435; *Kepelista* primea anual 12 florini, un cojoc, o pătură și întreținere⁷⁰; *Magulatorul* avea 6 florini anual și

⁶⁷ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 149—150.

⁶⁸ Iványi B., *op. cit.*, p. 27.

⁶⁹ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 153.

⁷⁰ La Ocna Sibiului primeau 50 de dinari săptămînal, fără întreținere.

întreținere; *Kerekista* primea nouă coți de postav anual și 10 dinari zilnic, când lucra, o bucată de sare și simbăta, în plus, 1 dinar pentru baie; *rationalista* era plătit anual cu 16 florini și întreținere, bucătarul 12 fl. și întreținere; distribuitorul seului (la Turda) primea 12 fl. anual, un cojoc și întreținere; fierarul era plătit cu 50 dinari săptămînal și un dinar simbăta pentru baie, iar la anul nou nouă coți de postav și un cojoc. Salariile cămărașilor erau înzecit mai mari față de ale lucrătorilor. Cămărașul ocnelor de sare din Turda, care era și cămărașul ocnelor din Transilvania, avea un salar anual de 800—1000 florini și locuință (*domus regia*), alimente pentru patru mese zilnic, furaje pentru cai. Ceilalți cămărași primeau salar mai mic, circa 200 fl., plus alimente în prima jumătate a sec. al XVI-lea, cel din Cojocna 100 fl. plus alimente⁷¹.

Sînt motive suficiente care explică revoltele izbucnite la salinele din Maramureș în 1492. Cauza imediată care a constituit picătura ce a revărsat paharul a fost „taxa de un florin“. Lucrătorii de la ocne au încetat lucrul, pricinuind mari pagube fiscului, încît „nici sare n-au tăiat, deoarece s-a născut o atît de mare vrăjmășie împotriva noastră, chiar împotriva maiestății sale, încît nimic bun cu maramureșenii pînă acum n-am putut face, nici nu vor să taie sare, nici alte servicii pentru folosul maiestății sale nu vor să facă prin nici o înțelegere“ (*nullo pacto*) — raportau autoritățile. Din iunie pînă la sfîrșitul lui august, la salinele din Maramureș a încetat lucrul⁷². La 29 august, s-a reluat lucrul în urma înțelegerii dintre lucrători și cămăraș, în sensul că s-au satisfăcut revendicările lucrătorilor, fără îndoială cu privire la salariu, la condițiile de muncă, la alimentație.

Frămîntările, neînțelegerile, agitațiile și mișcările lucrătorilor de la salinele din Maramureș au continuat și după aceea, așa cum se precizează chiar în motivația statutului din 1498, anume că „între cămărașii din Maramureș și tăietorii de sare de acolo, din cauza salariului și a alimentelor ce trebuiau să li se dea, mereu s-au născut felurite neînțelegeri și certuri (*quod quia inter camerarios Maromorosiensis ac excisores salium eiusdem loci hucusque ex parte solucionis eorundem ci-*

⁷¹ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 152.

⁷² Iványi B., *op. cit.*, p. 98.

sorum et victualium eisdem tribuendorum varie semper discordie et rixe ortae fuerunt). Pentru liniștirea lucrurilor tăietorii de sare l-au rugat pe rege să se încheie o înțelegere cu privire la tăiatul sării și la plata muncii. Ca urmare regele poruncește cămărașilor să facă o înțelegere cu tăietorii de sare cu privire la salariul și alimentele ce trebuie să li se dea ca recompensă (*cum prefatis cisoribus ex parte eiusce modi solucionis, et in recompensam dandorum victualium aliquam dispositionem et concordiam inire et facere deberent*)⁷³. Ceea ce s-a și realizat, căzînd de acord cu cele cuprinse în statutul din 1498.

Mare deosebire între atitudinea oficialității la 1435, cînd lucrătorii se întruneau în acele adunări *tur* și cînd erau amenințați cu pedepse foarte aspre și atitudinea și tonul „binevoitor“ de la 1498, cînd autoritățile insistă să se caute o înțelegere cu lucrătorii și să le satisfacă revendicările! Lucrătorii s-au organizat mai bine, de la forma de protest a adunărilor au pășit la forma „grevelor“, iar de la acestea la revolta fățișe, hotărîți să nu cedeze în fața autorităților.

Regulamentul din 1498 pentru a pune capăt nemulțumirilor și mișcărilor tăietorilor de sare (*excisores salium*), stabilește plata acestora, invocîndu-se și motivația că lucrătorii vin de la mari distanțe și nu pot avea suficiente alimente și din cauza neproductivității terenului sînt nevoiți să cumpere alimente din altă parte. Pentru ca tăietorii de sare să poată trăi mai bine și pentru a dovedi mai mare interes pentru tăierea sării, se hotărăște retribuirea astfel: pentru 25 de bolovani de sare tăiați, cămărașii (*camerarii*) le vor plăti 5 dinari, pentru 50 de bolovani 10 dinari, pentru 75 de bolovani 15 dinari, pentru 100 de bolovani de sare tăiați li se vor plăti 20 de dinari, dar tăietorii să se îngrijească singuri de alimente. Fiecărui tăietor de sare i se va da, pentru îmbrăcăminte, 100 bolovani de sare. Tăietorii de sare sînt scutiți de orice dare (*dica*) față de vistieria regală.

La deschiderea de noi ocne, cămărașii erau datori să se îngrijească de lemnele necesare; minerii (*fossore*) la noile ocne primesc un florin pentru un „laaktbor“ săpat (*pro defossione*); din noua ocnă cel dintîi miner își poate săpa pentru sine 100 de bucăți de sare; pe măsură ce se taie sare în noile

⁷³ I. Mihályi, *op. cit.*, p. 615.

ocne, tăietorii de sare de la acele ocne pentru fiecare *thumen* de sare primesc 11 bucăți de sare, care fac 33 dinari; lucrătorii care taie și aduc la ocnă patru lemne, care în limba vorbită se numesc *gardaffa*, primesc un florin; pentru o scară (*scala*) nouă și introdusă în ocnă, se plătește un florin și pe deasupra o cupă de vin, iar pentru o jumătate de scară o jumătate de florin și o jumătate de cupă de vin; pentru un dinte (*dente*) (fuștel de scară numit în limba vorbită *laythorya ffogh*) se dă o vadră (*pinta*) de vin, tăietorii de sare (*incisores salium*) din Hust, Teceu și Sighet își pot alege anual juzii (*judices*), dar juzii lor nu pot judeca nici o pricină la ocnele de sare, ci toate judecățile la ocnele de sare în orice pricină pot fi judecate de cămărași sau de oamenii acestora; în fiecare an juzii orașelor Hust, Teceu și Sighet aleg dintre tăietorii de sare oameni cinstiți (*probi viri*) ca jurați ai orașelor care să judece pricinile dintre orașeni și tăietorii de sare; tăietori de sare ce locuiesc în Hust, Sighet și Teceu primesc anual, la cele patru sărbători (Crăciun, Paști, Rusalii și sărbătoarea Tuturor Sfinților) patru vedre (*vasa*) de vin, patru boi, 400 de pîini, cei trei juzi ai tăietorilor de sare primesc anual, drept ajutor, 1500 bucăți de sare⁷⁴.

Continuînd să persiste greutățile și nedreptățile continuă și reacțiile, sub diferite forme, ale tăietorilor de sare. Cum s-a întîmplat la 1540, cînd lucrătorii de la salinile din Turda, nemulțumiți cu salariul ce-l primeau, voiau să plece la Ocna Sibiului, unde li se plătea mai mult. Mișcarea lucrătorilor de la Ocnele turdene e calificată „rebeliune“, iar cei ce au inițiat-o și au participat sînt calificați drept „rebeli“. Se asociază mișcării tăietorilor de sare transportorii sării pe apă (*celeristae*) cu care cămărașul a avut „mai multe neînțelegeri“⁷⁵.

Mai multe „neînțelegeri“ au fost între lucrătorii de la salinile și cămărașii sau stăpînii minelor, deoarece relațiile antagonice domneau și în acest sector-social-economic, asemenea întregii societăți medievale, din Transilvania și de pretutindeni unde a domnit această orînduire.

⁷⁴ *Ibidem*, I, p. 615—618.

⁷⁵ Ivănyi B., *op. cit.*, p. 98—99.

LUPTA ANTIFEUDALĂ A MASELOR POPULARE

Societatea feudală, pretutindeni unde s-a constituit și s-a dezvoltat, a fost confruntată de numeroase contradicții, ca urmare a structurii sale complexe și complicate. Contradicții de două categorii: neantagonice și antagonice. Cele dinții se petrec între diferitele pături nobiliare și se concretizează în lupta pentru puterea economică și politică, în conflicte dintre membrii diferitelor „ordine” și „stări”, care nu se transformă însă în războaie sau răscoale cu caracter social-politic. Dimpotrivă, în fața primejdiei din partea celeilalte categorii sociale fundamentale a societății feudale, din partea țărănimii, nobilimea dă uitării neînțelegerile și rivalitățile, unindu-și puterile pentru înfringerea răscoalelor țărănești. Sînt antagonice contradicțiile dintre categoriile privilegiate — nobilime, cler superior și uneori patriciat urban — și țărănime în general, liberă și aservită, căreia i se adaugă sărăcimea orașelor, lucrătorii din mine și ocne, toți oprimații societății. Și deoarece în societatea feudală, iarăși pretutindeni unde se constituie și se dezvoltă, opresiunea constituie un fenomen neîntrerupt, neîntrerupte sînt și reacțiile, sub diferite forme, ale celor oprimați împotriva opresorilor.

Două scopuri principale urmăreau masele populare în acțiunile lor antifeudale: fie desființarea, atenuarea sau împiedicarea agravării exploatării, fie sporirea veniturilor țărănimii, scăzînd, astfel, valoarea relativă a părții însușite de feudali¹.

Problema mișcărilor antifeudale este pe cît de complexă pe atît de complicată, din cauza formelor variate și multiple pe care le-au îmbrăcat acestea și de asemenea greutății de a le caracteriza cu mai mare precizie, datorită aspectelor proprii

¹ B. T. Porsnev, *Formele și căile luptei țărănimii împotriva exploatării feudale*, în „Studii”. IV, 1951, nr. 3, p. 106.

mai multor categorii și tipuri de mișcări. De aceea nici stabilirea unei tipologii nu întotdeauna este posibilă.

Sociologul american H. A. Landsberger² propune o schemă interesantă pentru înțelegerea mișcărilor țărănești: schimbările din societate premergătoare izbucnirii mișcării, schimbările de lungă durată, cu caracter mai profund și cele imediat premergătoare; modificările în psihologia socială și în ideologia țărănimii; revendicările formulate de țărani, de la cele pur economice la cele mai cuprinzătoare; caracterul revoluționar al revendicărilor sau cele cu caracter local; mijloacele și metodele de luptă ale răsculaților și modificările în timpul desfășurării acestora; răspîndirea răscoalelor; baza de masă a răscoalelor; dominarea uneia sau alteia dintre păturile țărănești; alianții țărănimii și rolul pozitiv sau negativ al acestora în timpul desfășurării răscoalelor.

Aceste caracteristici acoperă integral sau parțial unele fenomene generale ale răscoalelor țărănești, altele însă nu se pot generaliza, deoarece nu se ține seamă de condițiile istorice concrete, de loc și de timp în care se desfășoară asemenea mișcări^{2 a}.

M. Mollat și Ph. Wolf în studiul lor cu privire la „revoluțiile populare“ formulează și ei unele caracteristici cu caracter de generalitate cu privire la răscoalele țărănești: principalele cauze ale izbucnirii răscoalelor țărănești; caracterul și scopurile urmărite; rolul politicii fiscale în dezlănțuirea și desfășurarea lor; raporturile cu biserica și cu diferite mișcări eretice; aria de răspîndire și „punctele fierbinți“ ale mișcărilor; conducătorii și formele de organizare; poziția diferitelor pături sociale față de mișcărilor țărănimii; rezultatele acestora³.

Mișcărilor antifeudale oriunde s-ar fi manifestat ocupă un loc însemnat în societatea medievală, deoarece au valoarea unui fenomen social-economic fundamental. Mișcărilor antifeudale, pe de altă parte, implică întreaga țărănime din aria lor de cuprindere, deosebirile de stare economică și socială trec pe plan

² Studiu introductiv la lucrarea colectivă *Rural Protest. Peasants Movements and Social Change*, Londra, 1974.

^{2 a} L. Demény, *Considerații privind istoriografia contemporană a răscoalelor și războaielor țărănești*, în „Revista de istorie“, 37, 1984, nr. 19, p. 1005—1006.

³ *Ongles blues jacques et ciompi, Les révolutions populaires en Europe au XIV-e et XV-e siècles*, Paris. 1970.

secundar față de finalitatea urmărită de forțele răscolate. Urmărind ușurarea sarcinilor față de cei trei exploatare ai vremii: nobilimea, puterea centrală și biserica catolică, lupta antifeudală a țărănimii antrenează și sărăcimea și orășenimea de rînd și de asemenea lucrătorii de la mine și ocne și, uneori, la răscoalele mai mari, temporar, și nobilimea mică.

Mișcările, revoltele și răscoalele țărănimii împotriva prepotenței și opresiunii nobiliare nu lipsesc din nici o societate feudală. Asemenea mișcări au loc în nordul Italiei la începutul sec. al XIV-lea sub conducerea lui Dolcino. La puțin timp, o asemenea mișcare, cunoscută sub numele de mișcarea ziloților, se petrece în Imperiul Bizantin (1341).

Nu întârzie mișcările orășenilor săraci (*il popolo minuto, i ciompi*), împotriva patriciatului urban (*i grassi*), cum se întîmplă în orașele Țărilor de Jos și în Italia centrală și septentrională, la mijlocul și în a doua jumătate a sec. XIV-lea. Dintre care cea mai importantă a fost răscoala orășenimii sărace din Roma de la 1347, de sub conducerea lui Cola di Rienzo, iar mai tîrziu mișcările din Florența, Veneția, Genova. În același timp au loc mișcări ale țărănilor și orășenilor împreună, așa cum se întîmpla în Franța la 1358, conduși de Etienne Marcel, susținuți de răscoala țărănilor (*la Jacquerie*) de sub conducerea lui Guillaume Carle. Neîndeajuns de bine organizată și sudată, răscoala orășenilor și țărănimii franceze este înfrîntă de coaliția nobiliaro-patriciană și de asemenea alte revolte izbucnite în continuare în diferite zone ale Franței⁴.

Răscoala din 1381 cuprinde populația săracă, țărănimea și orășenimea de rînd din sudul și vestul Angliei, provocată de noua dare (*polltax*), care însemna o nouă povară pe care populația săracă nu o mai putea suporta. Wat Tyler reușește să organizeze răscoala maselor producătoare engleze împotriva luxului, taxelor, pentru libertatea deplină a șerbilor. Sînt jefuite mînăstiri, castele nobiliare, se răzbună asupra funcționarilor, după ce se asigură de diplome de ușurare a obligațiilor prea grele (*manumissio*). Lipsită de o organizare superioară, răscoala a fost înăbușită de forțele represive⁵.

⁴ C. Barbagallo, *Storia universale*, III.2, *Il medioevo*, Torino, 1941 p. 977—978; S. Luce, *Histoire de la Jacquerie*. Paris, 1894.

⁵ Ch. Oman, *The great revolte of 1381*, Oxford, 1906; Ch. Petit-Dutaillis, *Causes et caractères généraux du soulèvement de 1381*, în ed.

Aceleași cauze produc aceleași efecte. Accentuarea exploatării și opresiunii este cauza principală a revoltelor și răscoalelor țărănimii din mai multe state germane: Suabia, Alsacia, Baden, Austria provocate de răpirea libertăților și drepturilor de care se bucura pînă atunci⁶.

Multiple și diverse au fost și formele luptei țărănimii din Transilvania în ultimele două secole de istorie a voievodatului (mijlocul sec. al XIV-lea — mijlocul sec. al XVI-lea) pentru realizarea celor două scopuri principale. Desfășurate în succesiune uneori, simultan de cele mai multe ori, începute sub formă inferioară deseori, evoluînd, potrivit dezvoltării dialectice a mișcărilor sociale, spre forme superioare, cele mai multe, continuînd șirul altora, mai vechi, din perioadele precedente, iarăși într-o evoluție și continuitate explicabile: persistența cauzelor, continuarea reacțiilor.

1. REACȚIA ȚĂRĂNIMII FAȚĂ DE COTROPIREA PĂMÎNTULUI OBȘTESC ȘI A VECHILOR DREPTURI

Evoluția ascendentă a feudalismului, potrivit legilor sale de existență, a însemnat expansiunea sa continuă, iar expansiunea însemna desființarea vechilor forme de organizare social-economică și social-juridică a obștilor sătești. Desființarea acestora, la rîndul său, însemna transformarea proprietății funciare obștești în proprietate feudală și, odată cu aceasta, aservirea țărănimii pînă atunci liberă din punct de vedere social-juridic. Început în sec. XII—XIII, cu feudalizarea zonelor de șes și de coline mai întii, procesul continuă în sec. XIV—XVI în zonele cu relief înalt, submontane și montane.

Lupta obștilor sătești făgărășene, începută în sec. XIII și care a provocat trecerea unei părți a populației, în frunte cu Negru Vodă la sud de Carpați, la sfîrșitul sec. al XIII-lea, a continuat sub felurite forme și în diferite împrejurări și în sec. al XIV-lea și al XV-lea. Minăstirea benedictină de la

franceză a lucrării lui W. Stubbs, *Historire constitutionelle de l'Angleterre*, III, p. 850—898.

⁶ C. Barbagallo, *op. cit.*, p. 119—122.

Cirța, părtașă la procesul de rășuire a pământului unor obști sătești românești (*terra exempta de Blaccis*), este, deseori, obiectul unor represiuni țărănești, „greu lovită atât de schismatici (români), cât și de unii răi păzitori ai credinței creștine și despoiată cu desăvârșire de bunurile sale“ cum se întâmpla la 1343⁷. Amenințarea cu pedeapsa judecătii sau cu aceea a „pierderii sufletului“, nu-i îngrijorează prea mult pe românii făgărășeni, care-și continuă acțiunile de „răzbunare“ împotriva mînăstirii de la Cirța și în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, determinîndu-l pe abatele mînăstirii să se plîngă regelui, la 1352, cu lacrimi în ochi, cu privire la pagubele, violențele suferite de călugări, de mînăstire și de moșiile acesteia, „din cauza samavolniciei oamenilor răi“. Regele „impresionat“ poruncește comitelui Sibiului, să meargă în ajutorul mînăstirii și totodată proferează grele amenințări împotriva celor ce ar cuteza să mai molesteze pe călugării mînăstirii⁸. Nu au avut mai mare efect decît cele proferate cu un deceniu în urmă nici aceste amenințări, „fărădelegile“ schismaticilor și românilor (*schismaticorum et olachorum*) continuînd și în sec. al XV-lea⁹. Așa cum se întâmplă la 1418, cînd oamenii și iobagii mînăstirii „cuprinși de boala răzvrătirii, cu nesupunere obișnuiesc să se opună drepturilor și obiceiurilor privilegiate ale mînăstirii“ (*rebellionis calcaneo involuti contra iura et consuetudines privilegiatas praedicti monasterii*)¹⁰.

Fenomene identice produc efecte identice. Cotropirea obștilor țărănești și ca urmare eludarea vechilor norme social-juridice românești, a modului de viață obștesc au stîrnit reacții în lanț din partea celor amenințați, oriunde se petrec asemenea lucruri și împotriva oricui se înfăptuiesc asemenea abuzuri. Cum se întâmplă la 1357 în Caraș, unde frații Fărcaș, Grigore și Nicolae cnezi sau foști cnezi se opun luării în stăpînire a celor două Secașuri de nobilul Ioan Bisenul, cu motivarea că au fost dăruite de regele Carol Robert tatălui lor, cnezul Socul (?) (*Zokul*), drept răsplată pentru slujbele sale credincioase. Și în Țara Hațegului, la 1390 cînd românii (*Olachi*) ocupă pentru ei (*pro usu eorum*) și izgonesc pe judele

⁷ *Urkundenbuch*, II, p. 10—11; *Documente privind istoria României*, C, *Transilvania*, veac XIV, vol. IV, p. 160—161.

⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1. p. 581—584.

⁹ *Urkundenbuch*, IV, 413—414.

¹⁰ *Urkundenbuch*, IV, p. 71—72.

din Timișoara care voia să se înstăpânească asupra moșiilor Pala Mare și Pala Mică, dăruite lor de regele Ludovic de Anjou¹¹.

Se întâmplă asemenea lucruri în mai multe rînduri în părțile Bistriței, unde, în anul 1371 obștea românilor (*universitas Olachorum*) din Budac, în frunte cu cnezul sătesc Gilian (Iulian) (*Gylianus kenezius*) s-a ridicat pentru eliberarea din închisoare a unui iobag, condamnat la moarte pe baza legilor feudale, cerînd să se respecte obiceiul pămîntului, legea necrisă a românilor adînc înrădăcinată în conștiința lor, una din ultimele vestigii ale autonomiei lor obștești¹².

Chiar în primăvara aceleiași an 1371, un caz identic, de mai mare amploare, deci și de semnificație, se petrece în părțile Devei: judecarea unui „hoț“ cu numele Petru, după „datinele țării“ (*de regni consuetudine*), adică după legile feudale, a provocat o adevărată revoltă a tuturor cnezilor și românilor din cele patru scaune, districte (*universi kenezii et Olachi de quatuor sedibus, districtibus*) cetății Deva, care au respins judecata și legea țării, spunînd că trebuie să-l judece pe acel Petru după legea românilor (*ipsum iudicium et legem regni inhibuerunt comprobare dicendo ut iidem officiales iuxta legem Olachorum eundem Petrum compobare possent*)¹³.

Iar peste alți 27 de ani (la 1398), alt caz similar se petrece în părțile Clujului: un român „proscris“ (*quendam Volachum proscriptum*) Cușcoman (*Kuskoman*), prins și închis de niște nobili, a fost eliberat cu forța de cnezii Mihail și Dionisie, români (*Volachi*) din Șoimuș, iar cnezul Mihail a refuzat să se supună judecății „după obiceiul țării“¹⁴.

¹¹ Ortway T., *Temes vármegye, és Temesvár város története*, IV. p. 185—186.

¹² *Documenta Valachorum*, p. 230—233.

¹³ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 168; „Revista istorică“, 1923, p. 190.

¹⁴ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 263; „Revista istorică“, 1923, p. 115. Documentul din 25 august 1377 în care se vorbește de cnezii români de pe domeniul episcopiei de Alba Iulia care-și vindeau și lăsau altora pămînturi, cu toate că acestea erau proprietatea episcopiei, s-a dovedit unul din numeroasele falsuri săvîrșite de Kemény J. (Cf. M. Holban, *Variations historiques sur les problèmes des cnezes de Transylvanie*, în „Revue Roumanie d'Histoire“, 1965, IV, nr. 5, p. 914—915). Și tot astfel documentul din 1427 referitor la refuzul românilor sub conducerea cnezilor de pe domeniul cetății Devei de a mai face servicii pentru întreținerea și apărarea cetății. (Cf. M. Holban, *op. cit.*, 1. c.).

Împotrivirea țăranilor față de cotropirea obștilor sătești și a modului lor de viață continuă cu aceeași dârzenie, când într-o parte, când în alta, mai cu seamă în zonele mărginașe, cu obști mai puternice, mai rezistente. Documentele păstrate o amintesc sub diferite forme: contestarea dreptului de proprietate a beneficiarilor unor danii regale și, deci, împotrivirea la introducerea noilor proprietari în stăpînirea moșilor primite; certuri și conflicte între cei deposedați și noii stăpîni; încercări de a-și recupa pămînturile cotropite; refuzul celor nedreptățiți de a-și îndeplini obligațiile servile față de noii stăpîni etc.

În prima formă de manifestare, a împotrivirii obștilor sau a reprezentanților acestora se înscriu și trei cazuri din Maramureș: în 1393 membrii familiilor cneziale și voievodale din Bilke, Cîmpulung și Bocicoi s-au răscolat cu braț armat împreună cu părtașii lor (*unacum ipsorum complicibus in ipsum potentialiter irruendo*) și l-au alungat pe noul stăpîn, nobilul de Ardo (*de dictis possessionibus eiecissent*)¹⁵.

Revoltele românilor față de cotropirea obștilor se îndreaptă și împotriva patriciatului săsesc, care se comportă asemenea nobilimii răpind pămînturi ale obștilor, uneori alungîndu-i din sate sau distrugîndu-le chiar gospodăriile. Numeroase documente din sec. XV o dovedesc convingător. Cum este cel din 1456, care amintește fapte petrecute cu ani în urmă, când românii ortodocși au fost alungați din satele Cernat, Satulung, Turcheș și Baci (azi Săcelele Brașovului) și în locul lor au fost colonizați catolici (*villas Zenthmihal, Nagyfalw, Thurkester et Bachfalw quidam Valachi schismatici inhabitassent, tamen postea, pulsus eisdem Valachis, ipsae villae ad manus Christianorum devenissent*)¹⁶. Continua ofensivă de catolicizare forțată a românilor se intensifică, iar împotriva celor ce refuzau asemenea încercări pedepsele erau necruțătoare, între care nu

¹⁵ *Documenta Valachorum*, p. 467—468. O altă întîmplare din 1418—1419 chiar dacă nu aduce în scenă o obște sătească propriu-zisă, totuși și are rădăcinile în solidaritatea obștească ce supraviețuiește și după ce cnezii și voievozii conducători ai obștii urcă o treaptă spre înobilare: Gheorghe, fratele lui Bogdan din Dolha, cu oamenii săi înarmați (*armatis manibus et potentiariis*) a alungat pe trimiși să prețuiască partea de moșie a fratelui său, confiscată. (Cf. I. Mihályi, *Diplome maramureșene*, p. 224, 233).

¹⁶ *Székely oklevéltár*, I, p. 172; Hurmuzaki—Densusianu, *Documente*, II, 2, p. 69; *Urkundenbuch*, V, p. 528—529.

lipsește cotropirea obștilor sătești. Era folosit apoi, în unele cazuri prozelitismul catolic drept pretext pentru cotropirea obștilor sătești românești din partea unor rîvnitori la aceste obști.

Este cauza principală a conflictelor permanente, manifestate sub diferite forme: răpirea pășunilor românilor din partea patriciatului săsesc și împiedicarea oierilor români de a-și paște animalele pe fostele lor pășuni, iar cînd oierii își fac singuri dreptate sașii se plîng, cum făceau cei din Apoldul de Sus, la 1428 că suferă mari neajunsuri și multe daune din partea românilor din Aciliu din cauza hotarelor dintre satele lor (*secundum metas territoriorum*)¹⁷. Pentru ca în anul următor, 1429, judele Sibiului și al satului Cristian, să se plîngă regelui, în numele lor și al tuturor sașilor din scaunele săsești împotriva locuitorilor, iobagilor și a oamenilor de altă stare care le pricinuiesc numeroase neajunsuri¹⁸.

Îndrăzneala țăranilor români în apărarea vechilor lor drepturi obștești merge atît de departe, încît la începutul anului 1456, cei din Făgăraș, înarmați, atacă cetatea Făgărașului dăruită lui Iancu de Hunedoara, protestînd, astfel, împotriva faptului că le-a fost luată (*infideles Wolachy fortalitium nostrum Fogaras obsederunt et ipsi fortalitio nostro iam plures fecerunt insultus*)¹⁹. Revolta țăranilor făgărășeni a fost instigată și de Vladislav II, domnul Țării Românești, care în același timp „invada” stăpînirile lui Iancu de Hunedoara și incendia unele sate săsești²⁰. Solidaritatea dintre românii de pe cele două versante ale Carpaților este o realitate și de data aceasta ca și în multe alte împrejurări, după cum este o realitate voința de a face parte din domnia Țării Românești, preferabilă din toate punctele de vedere pentru țăranimea făgărășeană stăpînirii feudale, fie ea chiar și a lui Iancu de Hunedoara. Sau la 1469 cînd sașii se plîng regelui că românii care-și pasc oile pe pămînturile sașilor refuză să plătească gloaba cuvenită. O rezistență obștească a putut avea loc dacă regele hotărăște că dacă românii ar fi atît de puternici încît să nu poată fi siliți să satisfacă pedeapsa, sașii erau îndreptățiți să facă apel la

¹⁷ *Urkundenbuch*, IV, p. 346.

¹⁸ *Ibidem*, p. 395—396.

¹⁹ *Ibidem*, V, p. 520.

²⁰ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 42; *Urkundenbuch*, V, p. 519—520.

ajutorul scaunului, al întregii obști săsești, a voievodului Transilvaniei²¹. Tot atunci regele este nevoit să intervină pentru introducerea „Universității” săsești în stăpînirea Amlășului și Făgărașului, împotriva rezistenței, timp de două decenii, a românilor, cărora le erau răpitate. **Rezistența românilor din obștile făgărășene și amlășene nu încetează nici după asemenea măsuri.** Cei ce-și apărau pămîntul și modul de viață nu se înpăimîntă; continuă să se împotrivescă, să cauzeze pagube stăpînitorilor nedoriți; chiar și decretul regal de înnoire a daniei asupra Făgărașului și Amlășului a fost luat celor ce-l obținuseră pe nedrept. Răpirea Făgărașului și Amlășului a provocat multă amărăciune românilor, deoarece cei ce de veacuri trăiau după propriile datini, obiceiuri și instituții, s-au văzut deodată supuși altor legi, sub stăpînire străină de neamul lor. Dar cei nedreptățiți nu înțeleg să accepte cu resemnare noua situație, ci continuă să pricinuiască sașilor tot felul de neajunsuri. Ceea ce îi determină pe noii stăpîni să ridice, la 1473, noi întărituri în jurul cetății Făgărașului²².

Dacă noile întărituri erau mai greu de expugnat, țărani români își îndreaptă minia spre așezări neîntărite, cum făceau la 1495, cînd au încercat „cu puterea” să se reînstăpînească asupra unor moșii ce fuseseră ale altor români, condamnați, cu 10—15 ani în urmă, pentru aceleași fapte²³.

Acțiunile se repetă an de an, deoarece românii nu se resemnau cu cîmpingerea obștilor și pierderea libertății lor: în părțile Mediașului, Sibiului și Făgărașului, ale Bistriței, Tirnavelor și Orăștiei etc.²⁴. Față de asemenea reacții împotriva

²¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II. 2, p. 192—194.

²² A. Bunea, *Stăpînii Țării Oltului*, București, 1910, p. 34.

²³ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 143.

²⁴ *Ibidem*, p. 145, 195—196, 229. La 1468 și la 1474 sașii din districtul Șeica și Mediaș se plîng regelui Matia Corvinul că mai mulți români din acele părți își trimit turmele pe teritoriul acestor districte, săvîrșesc o mulțime de fărădelegi, hoții, tîlhării și aprinderi, iar dacă pretind despăgubiri sau vor să-i alunge, românii nu numai că nu-i ascultă, dar îi și amenință cu tot felul de pedepse. (Hurmuzaki *Documente*, II. 2, p. 186, 225). Cu acest prilej se vor fi răzvrătit și țărani români din părțile Sibiului, iar, ca urmare, au fost arestați 10 țărani — conducătorii răzvrătirii — din șase sate (Rășinari, Cristian, Calvasăr. Săcel, Sibel și Cacova) care se mai aflau, la 1476, în arestul magistratului din Sibiu. Arestații au fost eliberați în urma intervenției satelor și a garanției unui număr de 50 fruntași din satele respective și din altele, învecinate. (I. Moga, *Marginea, Ducatul Amlășului și Țara Făgărașului*, în *Omagiu Profesorului Ioan Lupăș*, București, 1942, p. 18).

cotropirii obștilor sătești românești, sașii din toate zonele locuite de ei (cele 7+2 scaune), din Țara Birsei (*terra Barcza* și din districtul Bistriței (*districtus Bystriciensis*), se plîng, la 1498, regelui că suferă mari pagube și injurii din partea românilor, furturi, incendii, atacuri armate, iar dacă-i pedepesc după vina lor, atunci urmașii, fiii și nepoții pretind să fie răscum-părată cu bani viața celor omorîți și dacă li se refuză cererea, săvîrșesc alte fărădelegi: incendieri, trimiterea turmelor de oi în pădurile și pășunile lor, pricinindu-le alte pagube²⁵. Pentru cercetarea neînțelegerilor dintre români și sași este trimis, la 1523, un dregător regal care hotărăște ca judecata să se facă în scaunul de judecată al fiecărei părți, românii și sașii să aibă aceleași drepturi și aceleași drepturi să le aibă românii (ortodocșii) cu catolicii²⁶.

La o adunare obștească cu aceleași scopuri, de a-și apăra vechile obiceiuri și modul de viață vechi, se vor fi adunat, la 1520, în taină, în locuri neobișnuite țărani de pe domeniul Hunedoarei punînd la cale comploturi (*diversas sub silencio conjurationes fecerunt... et faciunt... extra loca consueta congregationes et more Sicularum (sic) proclamant ut si quispiam in eorum congregationes venire recusarent, eorum domos distraherent et delerent usque ad nihilonum*²⁷.

Țăranii secui, la rîndul lor, din aceleași motive — crotopirea obștilor lor de către nobili — săvîrșesc aceleași fapte ca și românii: jefuiesc și ard moșiile nobililor, ocupă moșiile și refuză să le restituie nobililor respectivi. Cum făceau secuii din scaunul Sepsi, împotrivirea căroră a durat peste două decenii. E amintită mai tîrziu, la 1342, cînd obștea secuilor din scaunul Sepsi, „cu răutate dinainte chibzuită“, a atacat și a jefuit moșiile nobililor din Hăghig, încît acele moși au rămas „cu totul pustii“, apoi au atacat casa din Olteni a acelor nobili, distrugînd-o și jefuind-o „cu desăvîrșire“²⁸.

²⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2. p. 395—396.

²⁶ Iványi B., *München levéltárai magyar szempontból*, în „Levéltári közlemények“, XII, 1934, p. 83; Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, I, p. 270, 275—276.

²⁷ I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul sec. al XVI-lea*, București, 1973, p. 181—182.

²⁸ Székely oklevéltár, VIII, p. 18; *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veac XIV, vol. IV, p. 98—99.

Aceeași obște a secuilor din Sepși, la 1359, a jefuit patru moșii ale unor nobili din acele părți. Îndrăzneala secuilor continuă. Împotrivindu-se și poruncii regale de a restitui pământul ocupat, secuii răspund că nu vor înapoia moșiile respective nobililor din Hăghig, nici cel puțin un iugăr de pământ, că nu vor permite nobililor respectivi să meargă în fața regelui, că vor apăra cu trupurile lor acele moșii, împotriva oricui²⁹. Față de această atitudine temerară, regele Ludovic de Anjou, poruncește, cu amenințare, a li se restitui nobililor din Hăghig moșiile contestate de secui, ignorând dreptul țăranilor secui la acele moșii, smulse obștilor sătești ale secuilor³⁰.

Cotropirea obștilor secuiești de către feudalii proprii sau de alții, dinafară, cu sprijinul puterii centrale, a constituit motivul răzvrătirii țăranilor secui de mai multe ori în sec. al XV-lea. Așa cum se întâmplă la 1409, când secuii din scaunul Mureșului ocupă moșiile comandantului lor, adică a unui secui din categoria *primores*, înnobilat și dăruit cu pământurile unor obști secuiești³¹. Aceleași motive au provocat alte mișcări, cum a fost cea din 1430, când, țăranii secui „cuprinși de semeție și de îndrăzneală“, se adunară și se sfătuiră, „conspirară“, cum se spune în scrisoarea regelui Sigismund, adică se organizară. După care, țăranii secui atacă sate și moșii ale nobilimii. Printre faptele săvârșite de țăranii răsculați se amintesc unele cu totul semnificative: au ocupat pământurile nobililor și au distrus semnele de hotar, ceea ce înseamnă că urmăreau să reocupe propriile pământuri, cotate de feudali. Asemenea acțiuni puneau în primejdie noile rindueli introduse în societatea secuiască, amenințând să se extindă și să ia forme tot mai grave pentru feudali. Aceștia caută să preîntâmpine o asemenea primejdie prin toate mijloacele, „să strângă frînele“, deoarece se temeau că „țăranii vor ajunge la îndrăzneală și mai mare“³². Aceasta însemna că trebuiau trimise forțe armate mai numeroase pentru înăbușirea „îndrăzneței răscoale a secuilor“. Armata comiților secui, a voievodului Transilvaniei și

²⁹ *Urkundenbuch*, II, p. 168—169.

³⁰ *Székely oklevéltár*, I., p. 70—71; *Urkundenbuch*, II, p. 239—240.

³¹ *Székely oklevéltár*, III, p. 26.

³² *Urkundenbuch*, IV, p. 405—406. La 1436 secuii au săvârșit alte multe maltratări și răutăți de tot felul asupra sașilor din Rupea. (*Urkundenbuch*, IV, p. 594).

a scaunelor săsești a înăbușit și această revoltă, așa cum au fost reprimare și celelalte, dinainte sau de mai târziu. Nu se stinse cu totul această răscoală că alta a izbucnit în ultima pătrime a sec. al XV-lea (1475), sub conducerea lui Mihail Fancsy și a fraților săi, nemulțumiți secuii cu pierderea vechilor scutiri³³. (*Iterato accepimus — scria regele Matia — te inter fideles nostros Siculos certos rumores de obitu nostro spargere, et certas motiones atque tumultuationes rursum per te inter ipsos Siculos incitari*). Drept pedeapsă regele Matia Corvinul poruncește lui Fancsy să meargă cu 300 de secui în ajutorul lui Ștefan cel Mare.

Aceleași cauze produc aceleași efecte și atunci când nedreptățile — în cazul de față cotropiri de pământuri obștești — sînt săvîrșite de grupuri de etnii diferite. Cum se întîmplă în prima jumătate a sec. al XV-lea, între secui și sași. Un asemenea conflict, mai violent, cu urmări tragice a avut loc în 1442, încheiat cu omorîrea unui număr de șase secui în frunte cu judele satului Feldioara (districtul Brașovului) din partea sașilor din același sat. Vinovații și-au răscumpărat vina cu 300 florini aur³⁴. Dar nu și liniștea și buna conviețuire.

Țăranii sași înșiși reacționează hotărîți împotriva cotropirii pămîntului lor obștesc. Cum făcea „obștea poporului sau a oamenilor din Bistrița și a celor ce țin de ea“, îndeosebi „oaspeții“ din Iad care „cotropesc“, la 1341, moșia Epindorf, dăruită de rege lui Ioan zis Henel, alungă pe fiii lui Henel din stăpînirea moșiei respective pe care o folosesc ei. Regele Carol Robert smulge cu forța de la țărani moșia și o restituie fiilor lui Henel³⁵.

Peste douăzeci de ani, la 1361, documentele vremii menționează o faptă identică a altor țărani sași, care s-au înstăpînit asupra moșiei Zlagna (Brașov) și refuză să o restituie³⁶.

Foarte violentă a fost reacția țăranilor din Copșa și Valhid, care s-au năpustit asupra unor oameni ce hotărîneau pămîntul Lapuș, omorînd și rănind oameni și animale³⁷.

³³ S. Vida, *Epistolae Mathiae Corvini, Regis Hungariae*, pars IV, p. 188; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.1, p. 11.

³⁴ *Urkundenbuch*, V, p. 95—96, 100—101.

³⁵ *Urkundenbuch*, I, p. 510; *Documente privind istoria României, C, Transilvania*, veac XIV, vol. IV, p. 1—2.

³⁶ *Urkundenbuch*, II, p. 192—193.

³⁷ *Ibidem*, p. 203—204.

Întîmplările se repetă aidoma la 1367, cînd locuitorii sași din Mănărade s-au împotrivit hotărnicirii unui pămînt, ridicîndu-se cu arma în mînă împotriva celor ce voiau să-l hotărnicască; alungîndu-i și voind să-i omoare au stricat semnele de hotar, au cosit finul și au adunat roadele³⁸.

Mult mai numeroase au fost împotrivirile țărănilor români, secui și sași la înstăpînirea unor nobili asupra obștilor lor sau a unor părți din acestea. Cele menționate sînt doar exemple semnificative spre dovedirea unei forme de luptă antifeudală a țărănimii din Transilvania în ultimele două secole de existență a voievodatului.

2. RĂZBUNAREA ȚĂRANILOR ÎMPOTRIVA OPRESIUNII

Și tot numai cu caracter de exemplu sînt spicuite cîteva acte de răzbunare a țărănimii împotriva tuturor celor ce le-au cotropit pămînturile, feudali, biserică, regalitate. Răz bunări săvîrșite de toți cei oprimați, fără deosebire, români, unguri, secui, sași. De exemplu, la 1352 românii de pe domeniul cetății Craiva săvîșeau multe stricăciuni în viile de pe dealul Tibru din apropierea orașului Alba Iulia ale unor nobili; nobilii respectivi se plîng că suferă multe pagube din partea schismaticilor, adică a românilor ce țin de cetatea Craivii, care „ca niște lupi hrăpăreți“ folosesc pe nedrept acele vii, alungîndu-i cu puterea pe yieri și pe paznici³⁹.

Peste patru ani, la 1356, toți sașii din Saschiz, Archita și Roadăș (de pe Tîrnave), împreună cu cei din satele Criț, Meșendorf și Cloașterf (din aceleași părți) aparținătoare abatei din Cîrța, cu braț armat au atacat moșia Hașfalău (pe

³⁸ *Armatis manibus et potentiariis contra ipsos procuratores [...] insurgendo eosdem interficere voluissent a facie eiusdem terrae ipsos violenter aufugantes metasque per ipsos erectas [...] destruentes et annihilantes...* (Fotocopie la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, 62/2, 63/2; *Urkundenbuch*, II, p. 300—302).

³⁹ *Tamquam lupi rapaces dictas vineas indebite uterentur, ymo custodes et pastores earum vinearum cum potentia expulissent et sic devastarent*. *Documenta Romaniae Historica, C., Transilvania*, sec. XIV, vol. X, p. 147—148.

Tîrnave) a comitelui Iacob, fiul lui Geubel, au prefăcut în cenușă casele comitelui, au luat toate bunurile aflate acolo, i-au jignit soția și fiicele și au voit să le omoare, au luat din vistierie, spărgînd ușa acesteia, toate bunurile ascunse acolo de soția comitelui; în satul Șoard au spart poarta bisericii și au luat toate lucrurile și odoarele aflate acolo în preț de 100 de mărci; au dărîmat biserica din Bunești (scaunul Rupea), au luat toate actele aflate în arhivă⁴⁰.

Obștea oamenilor din Chinteni (comitatul Cluj) la 1360 a pus doi oameni „părtași ai lor la rele“, să ucidă un nobil „fără de nici o vină“⁴¹.

Nici domeniile cetăților și nici chiar moșiile regelui nu erau cruțate. Țăranii, organizați și înarmați (*manibus armatis et potentiarii*), sub conducerea voievozilor și cnezilor lor, atacă moșii și curți nobiliare. Astfel în ajunul Crăciunului anului 1356, sub conducerea voievodului Colhon (*Kulhun woyvoda*) din Olpret, cnezul Șerban (*Surban kenezius*), apoi românii (*Olachy*) Dumitru, Cristian și Ioan (*Iwan*), atacă satul Simboeni (comitatul Dăbîca) de unde au luat 1200 de oi ale iobagilor. Peste o săptămînă numai, atacă moșia regelui, Cițcău, aparținătoare cetății Unguraș, de unde au luat cinci boi și un cal și au dus doi oameni la Olpret; românii au mai atacat o moșie, au omorît un cal și cnezii Ladislau și Prodan au fost răniți (?)⁴².

În aceleași părți someșene, de asemenea sub conducerea voievozilor și cnezilor, oamenii din Măhal atacă, la 1366, moșiile nobililor Wass. Făptașii erau cnezul Ladislau din Măhal (Solnocul Dinlăuntru) și fiii săi, iobagi ai nobililor Wass și voievodul Gyula cu frații și rudele sale, tot din Măhal (*Ladislaus kenezius cum filiis suis... nec non Gyula wayvoda cum fratribus et proximis suis*), care au devastat bunurile nobililor din Țaga⁴³.

Minăstirea de la Cluj-Mănăstur, la rîndul său, este de mai multe ori, în deceniile 4—8 ale sec. al XIV-lea, atacată și

⁴⁰ *Urkundenbuch*, II, p. 121—122.

⁴¹ *Teleki család oklevéltár*, I, 116.

⁴² Documentul fiind deteriorat, multe cuvinte și chiar propoziții nu se pot citi. (*Documenta Valachorum*, p. 132—133).

⁴³ Arh. Statului Cluj-Napoca, *fond. fam. Was*, nr. 13; St. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania*, Cluj, 1947, p. 57.

devastată, cînd de locuitorii din Florești și orășenii din Cluj, cînd de iobagii unguri și românii din Buteni⁴⁴.

Sașii, la rîndul lor, se răzbună cînd pe episcopia catolică din Alba Iulia, cum făceau la începutul sec. al XV-lea, cînd au devastat biserica catedrală, au luat ornatele, cărțile, odoarele și alte bunuri⁴⁵, cînd pe unii nobili opresori, cum făceau la 1508 cei din Prejmer, care au ucis pe nobilul Petru Beldi⁴⁶.

Răzburările țăranilor împotriva celor ce le-au cotoplit pămînturile continuă și în secolele următoare. Cum se întîmplă la 1483, cînd 43 de țărani din două sate din Zarand erau învinuiți de violență. Pentru ca în 1502, tot atîția iobagi (mai puțin unul) din trei sate din comitatul Satu Mare să participe la acte de violență. Iar la un an după răscoala din 1514, ecurile căreia nu se stinseseră, 21 de persoane, iobagi români și unguri, și un intelectual (*literatus*) din Țaga (comit. Cluj), au săvîrșit acte de violență în pătura unor nobili din satul vecin⁴⁶.

3. FUGA

Cînd împotrivirile și răzburările nu se încheiau cu cîștig de cauză pentru cei ce încercau să-și recîștige, pe această cale, drepturile și dreptatea, iar nobilii, abuzivi, împiedicau strămutarea țăranilor chiar după îndeplinirea condițiilor de plecare, țărani își părăseau, cu inima strînsă, gospodăriile și agoni-seala de generații și-și căutau posibilități de viață pe alte moșii, în orașe, la mine și ocne, în scaunele săsești și secuiești. Fuga se transformă într-un fenomen obișnuit, cu tendin-

⁴⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 225—226; *Documenta Valachorum*, p. 258.

⁴⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 602; *Urkundenbuch*, IV, p. 598. Aceste întîmplări sînt relatate într-o scrisoare a regelui Sigismund, din 20 aprilie 1436, adresată tuturor sașilor, cerîndu-le să restituie bisericii lucrurile ce i-au fost luate „în timpul tulburărilor petrecute atunci în regatul ungar“, de înaintașii celor cărora le era adresată scrisoarea și de unii dintre ei, ceea ce corespunde începutului de secol, cînd în regatul ungar se petrec „tulburările“ cunoscute, răzvrătiri ale nobilimii potrivnice lui Sigismund, împotriva acestuia.

⁴⁶ Arh. Statului Cluj-Napoca, *fond. fam. Was*, nr. 13.

te de generalizare⁴⁷. Este întru totul justă și justificată caracterizarea cauzelor acestei situații de unul din bunii cunosători ai problemei, de la începutul secolului nostru, istoricul Acsády I.: „Toți nobilii au căutat să calce legea care le încrucișa interesele și abuzul se putea comite cu atât mai des cu cât legea cuprindea dispoziții că iobagul după ce a plătit stăpînului darea, mai avea nevoie în plus și de un act de învoială pe care proprietarii, sub diferite pretexte, puteau să-l refuze, iar țăranul plecat fără acest act era declarat iobag fugit (*fugitivus*)”⁴⁸.

Nenumărate știri s-au acumulat cu privire la fuga țărănilor aserviți de pe o moșie pe alta în speranța unor condiții de viață mai omenești. La sute de pagini ar ajunge asemenea știri. Din noianul lor, cele câteva menționate aici cu titlu de exemplu, alese din diferite zone ale Transilvaniei și dintr-o perioadă de peste un secol, sînt îndeajuns de concludente pentru ca oricine să-și poată forma o imagine cu privire la fenomenul social care a fost fuga și la proporțiile lui.

La 1347, satul Periam (Banat) a rămas fără locuitori din cauza plecării acestora în altă parte. Uneori țărani, pentru a li se pierde urma, au căutat loc de așezare la depărtări mai mari, cum făceau, la 1381, trei iobagi ai nobilului Ladislau de Nădășel (Cluj) care s-au așezat la Tîrgu Mureș, pe pămîntul secuilor; iobagii fugiți au fost prinși cu ajutorul oamenilor căpitanului (*maioris exercitus*) și ai judeului scăunal (*judicis terrestris*). Bătrînii (*seniores*) secuilor au hotărît ca iobagii fugiți să se întoarcă acasă și să rămînă acolo pînă la 1 noiembrie, iar după această dată să poată pleca liberi să se așeze unde ar voi⁴⁹. Nobilimea atotputernică reușește să determine însăși puterea centrală să ia măsuri de a readuce cu puterea la urma lor pe iobagii fugiți, cum se întîmplă la 1390, cînd regele Sigismund poruncește episcopului de Oradea să înapoieze nobilului Wasary (Bihor) un iobag fugit de pe moșia Wasary pe moșia Kuleser (Bihor) a episcopului, deoarece a plecat fără voia stăpînului său și fără să fi plătit darea după pămînt; după

⁴⁷ Șt. Pascu, *Les caractéristiques principales des révoltes paysannes de Transylvanie au Moyen Âge*, în „Revue roumaine d'histoire”, III, 1964, nr. 1, p. 1—8.

⁴⁸ Șt. Pascu, *Răscoalele țărănești în Transilvania*, p. 20.

⁴⁹ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 201—202.

ce-și va fi plătit darea și alte datorii iobagul respectiv putea pleca și se putea așeza oriunde va voi⁵⁰. Dispoziție repetată mereu, cu porunca de a fi readuși cu forța la urma lor iobagii fugiți de pe moșia Zimbor (Dăbîca)⁵¹. Pentru ca la 1399 regele Sigismund, din dorința de a popula moșiile regești dintre Timișuri (*Temeskuz*) să poruncească tuturor nobililor, cetăților, juzilor să înapoieze pe toți iobagii fugiți de frica turcilor, dintre Timișuri⁵². La 1405 un iobag din Miniș (Arad) a fugit de pe moșie cu răvașul de sare; stăpînul cere să-i fie restituit fugarul împreună cu răvașul⁵³.

Amploarea fenomenului fugii alarmează tot mai mult nobilimea care se plîngea baronilor din Ungaria și voievodului Transilvaniei la 1447 că iobagii ei, fără a fi obținut învoirea (*non obtenta licentia*) și fără să-și fi plătit darea după pămînt (*justique terragiiis non depositis*) și nici obișnuitele dări (*nec eorum debitis persolutis*) părăsesc moșiile și se așează în orașe, districte, pe moșii și locuri ale cămării regești, cu toate bunurile și lucrurile lor. Nobilii cer ca iobagii să fie împiedicați a-și părăsi stăpînii, iar cei fugiți să fie readuși, cu toate bunurile lor, la locurile părăsite, cu condiția ca nobilii sau juzii ori cnezii lor (*eorum villici seu kenezzy*) să depună jurămînt că acești iobagi nu au fugit în ascuns, fără învoirea stăpînilor și fără să fi plătit darea după pămînt și celelalte obligații⁵⁴.

Se stabilește sau se statornicește de la caz la caz chiar și termeni de prescripție pentru țărani fugiți. Astfel printr-un document din 1497, regele Vladislav dispune ca iobagii așezați de zece ani (*jobbagiones 10 annis*) pe Pămîntul crăiesc să nu fie siliți să fie readuși la locurile de unde au plecat⁵⁵. Iar la 1499 același poruncește nobilimii din Timiș să restituie, fără întîrziere, pe cei fugiți din teritoriile săsești⁵⁶. Pentru ca la 1508 nobilii din Transilvania să ceară permisiunea regelui Vladislav

⁵⁰ Muzeul din Oradea, arh. fam. Bölöni.

⁵¹ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 255.

⁵² Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, I, p. 688.

⁵³ Ortway, *Temesmegye*, I, p. 368.

⁵⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 737—739. În același an documentele menționează mai multe cazuri de readucere cu forța, pe moșiile părăsite, a iobagilor fugiți. (*Urkundenbuch*, V, p. 190, 197, 215 etc.).

⁵⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, b, p. 389.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 417.

să prindă și să aducă înapoi, pe moșiile lor, pe iobagii fugiți și așezați în scaunele săsești sau pe domeniile regale. Regele le răspunde să fie mulțumiți cu cei ce au fugit în ultimii șase ani (*a sex retroactis annis*) și care au fost prinși și aduși înapoi, dar pe ceilalți să nu-i mai aducă pe moșiile lor, fiind necesari pentru apărarea orașelor întărite din Transilvania⁵⁷.

Plecarea, fuga țăranilor de pe o moșie pe alta a fost favorizată de unele situații proprii vremii aceleia și locurilor acestora: densitatea scăzută a populației în unele zone, iar, ca urmare, existența unor teritorii întinse nepopulate și necultivate. Pe de altă parte „concurența“ dintre stăpînii feudali, care, în străduințele lor de a atrage pe propriile moșii forță de muncă mai numeroasă, oferă, temporar, condiții de viață ceva mai ușoare celor ce se așezau pe moșiile lor, așa cum făcea, de pildă, capitlul din Oradea, care nici la 1374 nu aplicase hotărârile regești din 1351 de introducere a nonei pe domeniile sale. În al treilea rînd, puterea centrală însăși, din aceleași considerații și interese, încearcă să încurajeze „libera“ strămutare a țăranilor aserviți. Mișcarea populației dintr-o parte în alta a țării a mai fost favorizată și de luptele dintre feudali, de expedițiile războinice otomane, de calamitățile naturale (epidemii, inundații, secetă prelungită etc.).

De multe ori țăranii fugari se bejăneau în țările române de la sud și est de Carpați, Țara Românească și Moldova, unde feudalismul fiind mai puțin dezvoltat, mai ușoare erau și relațiile dintre țăranii și stăpînii de pămînt, pe de o parte, iar pe de alta așezările întemeiate de bejenarii transilvăneni se bucurau de statut de „slobozii“, scutite de obligații față de proprietarii de moșii.

Mișcarea migratorie internă a contribuit la nivelarea și uniformizarea raporturilor social-juridice și a obligațiilor țăranimii față de stăpînii de pămînt. Totodată așezarea țăranilor fugari în orașe și centre miniere a contribuit la dezvoltarea orașelor și a mineritului.

Mișcarea de populație contribuie, într-o oarecare măsură, la eliminarea particularismelor locale, iar, ca urmare, la uniformizarea și omogenizarea societății; contribuie la apropierea

⁵⁷ *Ibidem*, p. 582—583.

și amestecul dintre oameni și deci la uniformizarea limbii, prin eliminarea particularismelor sau dialectelor, la uniformizarea datinilor și obiceiurilor, la întărirea conștiinței unității de neam.

4. Haiducia

Înrădăcinați trainic în solul natal, țărani nu-și părăseau satul, gospodăriile, rudele, prietenii numai în cazuri extreme. Cei mai mulți încercau să-și facă singuri dreptate: împiedicarea înstăpînirii feudalilor asupra satelor și „moșiilor“ lor, răzburarea împotriva opresorilor. Alții, relativ numeroși, luau drumul codrilor, constituindu-se în cete de haiduci, care se răzburau, și ei, asupra nobilimii în general. Așa cum se petreceau lucrurile în întreg sud-estul Europei, unde cetele de *klefti*, *uskoci*, *priski*, *haidamaci* etc. cutreierau munții și pădurile, semănînd spaimă în rîndurile opresorilor.

Haiducia a luat, uneori, asemenea proporții încît clasele stăpînitoare sînt cuprinse de teamă din cauza numărului mare al haiducilor, a acțiunilor lor temerare, a caracterului permanent al haiduciei. Nu sînt rare cazurile cînd cetele de haiduci erau formate din oameni din mai multe țări vecine și-și desfășurau activitatea pe zone foarte întinse, neținînd seama de granițele politice. Cum a fost, de exemplu, ceata de haiduci de la sfîrșitul sec. al XV-lea, condusă de Muha, alcătuită din haiduci români și polonezi ce-și desfășurau activitatea în Moldova, Polonia și Ucraina. Sau ceata de haiduci din același sec. al XV-lea, formată din țărani români, sîrbi, bulgari, albanezi ce-și avea cîmpul de activitate în întreaga Peninsulă Balcanică. Acțiunile haiducilor fiind îndreptate împotriva opresorilor lor, țărănimea a colaborat cu haiducii, oferindu-le adăpost și hrană.

Documentele vremii, emise de cancelarii ce serveau interesele nobilimii, califică pe acești oameni temerari, haiducii, hoți (*latrones*), tîlhari (*fures*), iar acțiunile lor răutăți (*maleficiae*).

Haiducia luînd amploare tot mai mare în Transilvania, constituia o primejdie reală pentru oamenii auți, în primul

rind pentru nobilime, dar uneori și pentru caravanele negustorești și metesugărești. Este, de aceea, pe deplin explicabilă preocuparea celor amenințați de a se lua măsurile necesare împotriva haiducilor. Asemenea măsuri hotărăște adunarea întrunită la Turda în 1344, „cu toți nobilii și cu secuii celor trei neamuri, cu sașii și cu oamenii tuturor celorlalte neamuri“, anume „pentru înfrinarea hoților, tilharilor, prădătorilor și a celor ce-și cîștigă hrana prin orice fel de îndeletniciri vătămătoare“ și pentru pedepsirea acestora, cu pedeapsa cuvenită⁵⁸.

Alarma și îngrijorarea cuprinde și nobilimea din comitatul Bihor, care se întrunește în adunare obștească „pentru înfrinarea hoților, tilharilor și a celorlalți răufăcători“, hotărînd urmărirea, prinderea și pedepsirea acestora⁵⁹.

Și tot în aceleași părți nord-vestice, în comitatul Ugocsa, megieș al Maramureșului, se adună nobilimea „pentru stîrpirea hoților și răufăcătorilor din acel comitat⁶⁰.

Și nu departe de comitatul Ugocsa, în comitatul Szabolcs, se întrunește, la 7 noiembrie 1363, adunarea obștească a comitatului pentru „stîrpirea hoților și răufăcătorilor“, între care numeroși din comitatele Transilvaniei, din aceleași părți nord-vestice⁶¹.

Nici zece zile nu trec de la adunarea nobilimii din comitatul Szabolcs, că Paul Laczkfi, comitele comitatelor Ung, Bereg și Zemplen (toate în vecinătatea nord-vestului Transilvaniei) înmînează adunării generale a nobilimii din comitatul Ung listele hoților și răufăcătorilor denunțați de juzii și alți dregători ai comitatelor respective. Erau mulți, și nu numai țărani, liberi sau iobagi, ci de asemenea cnezi, voievozi, meșteșugari și chiar mici nobili, fapt ce desminte calificativele

⁵⁸ *Pro compescendis furibus, latronibus, raptoribus et qualibet nociturnitatis arte suos victus querentibus, ac pro reformatione status eiusdem partis, ut huiusmodi malefactorum generibus inbuti pena debita plectentur*“. *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac. XIV, vol. IV, p. 214, 632.

⁵⁹ *Zichy család oklevéltár*, II, p. 575—576.

⁶⁰ Gábor Gy., *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*, p. 206—207.

⁶¹ Între care Blasiu din Berea (Satu Mare), Ștefan cel Mare din Ciomocoz (Satu Mare), doi fii ai cismarului (*sutoris*) din Făncica (Bihor). *Kállay család oklevéltár*, II, p. 111.

injurioase de „hoți și răufăcători“ cu care erau caracterizați haiducii respectivi și alții⁶².

O altă ceată puternică de haiduci se constituise în Banat, pe la 1370, înmulțindu-le pe cele existente, cum afirmă palatinul Ungariei Ladislau, care face cunoscută public înmulțirea „răufăcătorilor și țilharilor“; adunări obștești nobiliare au avut loc, luând măsuri pentru stîrpirea acestora. În acest scop s-a întrunit și adunarea nobililor din comitatul Caraș, la Șemlac, cu participarea nobililor și a altor oameni de orice stare și seamă în scopul luării de măsuri „pentru înfrînarea hoților și țilharilor și stîrpirea oricăror răufăcători“. După luarea jurămîntului vicecomitelui, celor patru juzi și 13 asesori jurați, aceștia au trecut în registrul (*register*) lor „hoții notorii“ și „răufăcătorii inveterați“, care trebuie scoși în afara legii și pedepsiți după vina lor. Sînt înșirați 71 de haiduci, din Banat marea majoritate, din regiunile învecinate alții, unii chiar de pe teritoriul Iugoslaviei. Marea majoritate iobagi regești, cnezi și fii de cnezi, țărani liberi; unii trăind ascunși de mai multă vreme, alții fugiți de pe moșiile nobililor, trăind cum puteau, fugari ocrotiți de țărani solidari cu lupta lor. Haiducii cuprinși în liste și în registre, deoarece nu s-au înfățișat înaintea scaunului de judecată sînt puși în afara legii și pedepsiți cu moartea și pierderea tuturor bunurilor; oricine avea dreptul să-i omoare, prin spîn-

⁶² Sînt nominalizați: Benedict, fiul lui Luca, Andrei, fiul lui Ladislau, nobil de Kurchna, Nicolae din Radnanch, Luca Negru (*Lucasium Nigrum*), Benech, fiul lui Kakas, Pavel zis cel Mare (*Paulus dictus Nag*), servitorul (*famulus*) unui nobil — țilhari notorii; creditorul Beke, iobag, Ladislau zis Kuchuge, servitor, Gheorghe zis Gorek, Pancrațiu, fiul lui Mihail din Valea lui Mihai, gazdă de hoți (*conservator et hospes Jurum*), Gheorghe, fiul lui Erasmus, vagabond (*divagantes*), Ladislau zis Românul (*Olah*), cu alt nume Vajas, servitorul (*famulus*) lui Paul zis Ormos, Toma, fiul lui Barathna, vagabond, Ioan, fiul lui Simion, vagabond (*latitans*), Ladislau zis Torka, servitor, Marcu Negru, vagabond, Andrei zis Rende, Gheorghe zis Kerek, vagabond, Grigore, fiul lui Ștefan zis Ewr, vagabond, Valentin, fiul lui Sopa, vagabond, Donch, fiul lui Mathias zis Ur, fost servitor, Ioan fiul lui Zonk, vagabond, Isidor și Ioan, fiii lui Zoloneu, iobagi, Andrei, fost servitor, Luca, fiul Elenei, vagabond, Iosif, fiul lui Syle, fost servitor, Dragomir, fiul voievodului Sanislău (*Zanyzlai voyvode*), Luca, fiul lui Donach, vagabond, Mihail zis Românul (*dictus Olah*), vagabond și Toma Loran, vagabond — hoți și răufăcători notorii. Cf. *Sztárai család oklevéltár*, I, p. 330. La 1366 regele Ludovic de Anjou poruncește comitelui de Caraș să țină în temniță în lanțuri pe diacul Ladislau, complice și gazdă de răufăcători. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 137.

zurătoare și cazne, oriunde i-ar fi găsit și de asemenea să le ia bunurile⁶³.

O altă ceată de haiduci, mai importantă chiar decît cea din 1370, este urmărită la 1386. Era formată din oameni din apusul și sudul Transilvaniei: Sibiu—Alba—Zarand—Banat—

⁶³ Sînt nominalizați următorii „hoți, tilhari și răufăcători”: Prosa, iobag din Kundenche, Benedict zis Orrus, iobag din Denta, Toma Roșu (*Rufus*) din orașul Șemlac, iobag regal, Ioan, fiul lui Ava din Șemlac, Hranioia (*Hranoya*) cnez, iobag regesc din Zuhor, gazdă de hoți (*hospes furum*), Ladislau, fiul lui Brata, cnez, iobag regesc din Zcepteleky, de asemenea gazdă de hoți, Bratac, iobag regesc din Soma, cnezul Valentin, iobag regesc din satul lui Petru, fiul lui Balc, locuitor în pertinențele Bârzavei, Bratislau (*Bratyzlou*) și Bucea (*Bucha*), din satul Radymla, Vanciu (*Vanchuk*) din Doman, Drăgan (*Drugan*), iobag regesc din Basta, Ladislau, iobag regesc din Moxond, Andrei, pribeag (*divagans*), fiul lui Toma zis Kutus, Iacob, fiul lui Kopaz, ascuns (*latitans*), Choga și Petru, fiul lui Todor (*Thodor*) din Hom, Stoica (*Ztoyk*) și fiul său Voicu (*Woyk*), iobagi din Ters, gazdă de hoți, Bacan (*Bakaan*). Bogoslău (*Boguzlou*), Răduț (*Radouch*) din Buzias, care se ascund, Rada, fiul lui Micuș (*Mycos*), iobag din Hom, Volp (*Wolp*), fiul lui Știru (*Ztyrw*), iobag regesc din Novac, Mihail, fratele lui Bucea, iobag regesc din Kuzegh, Chicin (*Kychyn*), fiul lui Neghină (*Nogyhna*), Radoș, fiul lui Tiseu, iobag regesc din Karalus, Fărcaș zis Faryan, Voiteh (*Veytyh*). Bențe (*Benche*), Bucean (*Buchan*), Luca, pribeagi, Stoian (*Ztoyan*), fiul lui Brătilă (*Bratylon*) din Karalus, Dumitru zis Bicent (*Bychench*) și Drusoia (*Drusoya*), iobagi din Matyaz, Micola din Kygyos, falsificator de bani (*cusor falsorum denariorum*), Ladislau, fratele lui Micola, falsificator de bani, care stă la magistrul Carapci (*Karapch*), Ladislau, fiul lui Kragnus, iobag regesc din Kragunfalva, gazdă de hoți. Rate, iobag din Iersig, Gozcin (*Gozcyn*), pribeag, Dobra, iobag din Teyed, Stoia (*Ztoha*), pribeag, Buda și Hal, iobagi regești din Almăj, Sisa, rătăcitor (*vagabundus*), Dobra (*Dobray*) și Prodan, fiul lui Bălcinea (*Bolkonya*) și Pryan, iobagi regești din Herczek, alți doi pribeagi, Volca (*Wolha*), iobag din Talyanfalva, Șuca (*Syuka*), fiul lui Stanislau (*Ztanylou*), ascuns, Toma, iobag, Horgaci (*Horgach*), iobag din Chazarteteu, Vasile (*Basylius*) și Luca, fiii lui Maladin, Vese, Ladislau, fiul lui Drăian (*Drayany*) și fratele său Rada, pribeagi, Valentin, fiul lui Lucaciu (*Lukachi*), Blasiu, iobag din Iersig, Rad, iobag din Rad, Olead (*Olyad*), fiul lui Drăgoia (*Dragoya*), ascuns, Chia (*Kya*), fiul lui Dragoslav (*Druguzlov*), Mihai zis Buca (*Buka*) din Giulvăz și Mekenye, fiul lui Kur... din Șemlac. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 164—66; *Documenta Valachorum*, p. 227—228. În 1372 o ceată de haiduci (cea de mai sus?) înarmați, din Banat, atacă în timp de noapte, casa unui magistru diac (*literatus*), luînd cu ei cai și lucruri de preț. Ortvay T., *Temesmegye*, I, p. 121—122. În același timp adunarea obștească a nobililor din Transilvania dezbate problema „înfrînării răufăcătorilor”. (A. Szereday, *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transylvaniae*, Alba Iulia, 1790, p. 111—112).

Arad—Bihor etc. Mai buna ei organizare rezultă și din faptul că avea în frunte un căpitan și conducător (*capitaneus et duc-tor*) haiduc din părțile Bihorului, Alexe din Gepiș. Țărani, se pare, cu toții, 32 la număr, cei menționați nominal în porunca reginei, cu certitudine mai mulți decât cei nominalizați în documentul din 15 iulie 1387, români foarte mulți, dar și unguri, se pare și sași. Fapta care a provocat minia reginei Maria pentru a da poruncă nobililor, juzilor acestora, conducătorilor orașelor, juzilor și primarilor orașenești (*rectoribus, iudicibus et villicis*) să-i urmărească, să-i prindă și să-i pedepsească, a fost jefuirea unei caravane a negustorilor din Sibiu. „Răufăcători“ și „oameni blestemați“ sînt caracterizați haiducii în cauză, vrednici de pedepse grele⁶⁴.

Măsurile represive neîndurătoare nu au avut efectul scontat de nobilime și oficialitate. Haiducia nu numai că nu a putut fi extirpată, cetele de haiduci continuă să existe și să acționeze mai active în părțile nord-vestice și nord-estice ale Tran-

⁶⁴ Conducătorul și căpitanul cetei de haiduci era Alexa din Gepiș (*Alexius de Gyppus*) (comitatul Bihor), iar membrii: Iuga din Căpîl-naș (Zarand), ginerele lui Beleş, Stanislav (*Stanislaw*) din Căpîl-naș, fiii lui Ioan zis Csonka și fiul lui Cîndea (*Kynda*) din Gurahonț (Zarand), fiul lui Hermann din Gurahonț, Petru din Căpîl-naș, fiul lui Rus, Ștefan cu fratele său din Soșdea (Timiș), Grigore și Ioan zis Pleyges din Bulci (Caraș), fiii lui Marcu (*Marci*) din Vărădia (Arad). iobagii lui Pavel și Nicolae, fiii lui Lațc (*Lachk*), Todor din Soșdea, iobagii voievodului Ștefan (Ștefan Lackfi, voievodul Transilvaniei), judele cărora se numește Negru (*Niger*), iobagii lui Ladislau zis Becc. Godam, fiul lui Radu (*Rad*), Galaman, ginerele lui Bratu (*Brat*), fiul lui Lupșa (*Lupch*) din Chykus, fiul lui Stan din Plychka, Ilie (*Elias*), fiul lui Iuga, iobagii lui Nicolae, fiul lui Avram (*Abrahe*) din Chykus, Toma zis Pocol, servitorul (*famulus*) lui Peteu din Cil (Zarand), cumnatul (*sororius*) lui Bileș (*Byles*), Stan, ginerele lui Bruna, Kanig din Crișul Negru (*Nigro Kreis*), Stan fiul lui Broda din Iosaș (Zarand), iobagul voievodului Ștefan, care locuiește în Dissnaius, Dionisie, fiul lui Teumus, Ioan (*Iwan*), fiul lui Budă din Vereșmort (Sibiu) și doi unguri din Chat, Blasiu slavul (*slavus*), oaspe din Varadia (Arad), Baka Miklos, Dan, fiul lui Ckecskes, cu o ceată foarte mare (*cum maxima comitiva*), numele cărora nu este cunoscut. (*Urkundenbuch*, II, p. 605). Este posibilă o legătură causală între îndrăznețele fapte ale haiducilor din 1386 și înconjurarea orașului Sebeș cu ziduri în anul următor, așa cum lasă să se înțeleagă motivația regelui Sigismund de Luxemburg cu prilejul acordării dreptului de a ridica ziduri, anume că orașenii, oaspeții și sașii din Sebeș, suferă multe neajunsuri *per insolentia et insultas nonnulorum malefactorum et alterius status hominum*. (*Urkundenbuch*, II, p. 615—616).

silvaniei (Satu Mare, Solnocul Dinlăuntru, Bistrița, Crasna, Maramureș) în întreg veacul al XV-lea și în prima jumătate a celui următor. Nu însă de proporțiile cetelor de haiduci din 1370 și 1386, cel puțin cît permite cunoașterea documentelor.

În aceleași comitate nord-vestice, Satu Mare, Ugocsa și Bereg, în primul deceniu al sec. XV-lea sint condamnați la moarte numeroși „hoți“ și „răufăcători“, în total 39 de persoane, între care patru nobili (firește, nobili săraci), 14 vagabonzi și 21 de iobagi⁶⁵. Condamnarea la moarte a haiducilor din părțile nord-vestice ale Transilvaniei nu i-a înspăimîntat și, ca urmare, nu i-a abătut de la hotărîrea lor de a face dreptate celor nedreptățiți, pedepsind pe cei vrednici de pedeapsă prir. faptele lor opresive. Dimpotrivă, îndirjirea autorităților împotriva haiducilor alimentează îndirjirea celor împotriva cărora se îndreaptă.

Dispersată o ceată de haiduci, altele îi iau locul. Așa cum poate fi, se pare, ceata de haiduci din 1417, din părțile sudice ale Transilvaniei, formată din „răufăcători“ și „prădători“, condusă de căpitanul principal Kardos Janos care săvîrșește multe rele sașilor din acele părți⁶⁶. Existența unui căpitan principal presupune existența și a altor „căpitani“, după cum presupune o ceată numeroasă, bine organizată. Realitate confirmată și de măsurile oficialității pentru anihilarea ei: patriciatul sășesc din cele 7+2 scaune face apel la ajutorul voievodului Transilvaniei; vicevoievodul Transilvaniei Lorand Lapes este gata să trimită armată împotriva „răufăcătorilor“ și „jefuitoarelor“. A fost trimisă armata, dar nu a putut fi „extirpată“ cu totul puternica ceată de haiduci, care și peste doi ani mai săvîrșea fapte haiducești. Situație confirmată de alte plingeri ale sașilor, precum și de scrisoarea regelui Sigismund de Luxemburg, care poruncea nobililor, conducătorilor (*rectoribus*) orașelor și satelor libere, juzilor și primarilor să pornească în ajutorul satelor, să prindă și să pedepsească pe „răufăcătorii“, „hoții“ și „tîlharii (*malefactorum, furum et latronum*)⁶⁷.

⁶⁵ Mályusz E., *Zsigmonkori oklevéltár*, II, 2, p. 285—286.

⁶⁶ *Quomodo pro nunc validi malefactores et spoliatores insurrexissent multa mala et spolia maxima machinando... quorum capitaneus principalis esset Kardosyanos* (*Urkundenbuch*, IV, p. 34—35).

⁶⁷ *Urkundenbuch*, IV, p. 87.

„Hoți“ și „tilhari“ (*latrones et predones*) erau caracterizați iobagii români (*iobagiones valachi*) care au prădat, la 1478, navele cu sare (*naves simul cum salibus*) ale orașenilor din Dej care pluteau pe Someș⁶⁸.

Aceștia sau altă ceată de haiduci este amintită la 1481 în aceleași părți nord-estice ale Transilvaniei, săvârșind prădăciuni în unele sate de pe pământul Bistriței, îndemnați de dorința de a pricinui pagube bistrițenilor ce se comportau asemenea nobililor opresori. Măsuri necruțătoare sînt luate împotriva haiducilor calificați răufăcători, hoți, trădători, tilhari (*malefactores, fures, predones et latrones*)⁶⁹.

Generalizarea fenomenului social ce se numește haiducie explică faptul că într-o adunare generală a nobililor din Transilvania din 1505 și nu orice adunare, ci una de reinnoire (a patra) a înțelegerii de la Căpîlna, din 16 septembrie 1437 (*Unio trium nationum*), mobilul principal, cel ce motivează reinnoirea, alături de pericolul otoman a fost existența numeroșilor „tilhari“, „hoți“, „ucigași“, „falsificatori“ de bani și alți „răufăcători“, ce săvârșesc diferite pagube și neajunsuri celor trei națiuni (*fures, latrones, praedones, homicidas, falsarumque monetarum cutores et eis utentes ac alios quam plurimos malefactores*). Pentru a putea apăra mai bine Transilvania împotriva dușmanilor și pentru a putea stîrpi pe „răufăcători“, nobilii, sașii și secuii s-au înțeles să înființeze un for de judecată comun, format din 43 membri (juzi, arbitri), care să cerceteze și să facă dreptate⁷⁰.

Îndrăzneala haiducilor (*latronum*) ajunsese atît de mare, încît la 1540 cei din Munții Auriferi (*in Alpium Aurariarum*), din părțile Băii de Criș și Abrudului au trecut Mureșul și s-au ascuns în păduri cu gîndul de a jefui tezaurul ce auziseră că va fi dus la Alba Regală, împreună cu corpul neînsufletit al voievodului Ioan Zápolya. Era o ceată de haiduci foarte numeroasă și bine organizată, o adevărată armată: vreo 400 de pedestrași (*prope quadringenti pedites*) înarmați, puțini dintre ei cu săbii, cei mai mulți cu săgeți și peste 1000 de călăreți bine înarmați (*equites mille excedebant, bene armati*)⁷¹.

⁶⁸ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 90—100.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 113—114.

⁷⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 545—547.

⁷¹ *Ibidem*, II.4, p. 238—239.

5. ÎNTRE REVOLTE ȘI RĂSCOALE

Împotrivirile față de cotropirile obștilor țărănești și față de încercările feudalității maghiare de a înlocui datinile și obiceiurile obștești, nu se limitează la fugă și haiducie, care nu epuizează toate formele mișcărilor țărănești. Se adaugă acestora și altele, numeroase, care îmbracă forme nu totdeauna definibile cu exactitate din cauza diversității aspectelor lor. Dintre acestea totuși se pot desluși mai bine răzvrătirile și revoltele, intermediare între formele inferioare amintite și forma superioară, răscoala.

Au fost numeroase asemenea răzvrătiri și revolte în perioada de două secole, între mijlocul sec. al XIV-lea și mijlocul sec. al XVI-lea. Una din cele mai importante a avut loc în 1364—1366. De fapt în acești ani se petrec mai multe revolte sau răzvrătiri locale, care toate împreună înseamnă acea *Insurrectio generalis* de care vorbesc izvoarele și istoriografia. „Tulburători“ (*perturbatores*) sînt amintiți în 1364 în diferite părți ale Transilvaniei care incitau la revoltă, îndemnuri și incitări cu urmările dorite de „tulburători“. Cum rezultă din scrisoarea castelanului cetății Ciceu adresată „credincioșilor“ români (*fidelibus Olachonibus*), cerindu-le să rămînă în liniște și să nu se lase antrenați de acești tulburători în mișcările puse la cale de ei, deoarece în curînd va veni între ei și le va împlini toate dorințele⁷². Dacă grijuliul castelan nu așteaptă să se întoarcă la cetate pentru a-i liniști pe români, ci le adresează scrisori, dovedește că lucrurile erau și primejdioase și urgente, ceea ce înseamnă, cu alte cuvinte, îngrijorătoare pentru clasa stăpînitoare.

Activitatea acestor „tulburători“ n-a rămas lipsită de urmări. În mai multe părți ale Transilvaniei izbucnesc mișcări antifeudale, revolte și răzvrătiri, țărănești în primul rînd, dar și țărănești-orășenești.

⁷² *Cito veniemus in medium vestri et omnia pro voluntate vestra in bonnum finem ac firmam pacem convertemus, tantum modo maneatis in pace.* (Cf. *Documenta Valachorum*, p. 178).

În 1366, mănăstirea de la Cluj-Mănăştur a fost atacată de țăranii din Florești, uniți cu meșteșugarii din Cluj, care „îmbrăcați în zale, platoșe, coifuri, mănuși de fier, înarmați cu sulite ca niște cavaleri, iar alții dintre ei cu săbii, cu lănci, cu scuturi și cu felurite alte arme [...] au năvălit cu o răutate precugetată [...] cu mare îndrăzneală asupra pomenitei mănăstiri și claustru, spărgînd ușile casei și sălii de mîncare“, au scos de acolo pe feudalul din Suceag, cu care țăranii erau în conflict, și i-au tăiat capul fără nici o judecată⁷³.

Vor fi fost, desigur, în acei ani și alte mișcări care nu ne sînt cunoscute încă, sau nu au fost înregistrate în documentele păstrate. Aceste numeroase mișcări explică emiterea de către regele Ludovic de Anjou a actului din 28 iunie 1366, care, prin măsurile cuprinse în el și prin tonul neobișnuit de aspru, confirmă o stare de răzvrătire generală în țară. De aceea se acordă nobilimii dreptul de a nimici „pe făcătorii de rele de orice neam, și mai ales pe români“, adică pe țăranii răsculați, pe care regele și nobilimea îi caracterizează cu asemenea calificative, și care, după obiceiul lor pricinuesc nesfîrșite ne Cazuri în fiecare zi nobilimii. Pentru a semăna frica în rîndurile „răufăcătorilor“, regele poruncește nobilimii să ajute pe voievodul și vicevoievodul Transilvaniei să prindă și să distrugă pe dușmanii regelui, pe răsculați⁷⁴. „Decretul — afirmă

⁷³ Revolta „oaspeților“ din Florești a fost condusă de judele (*villicus*) satului Hench (Henchman), de Herman cel Mic (*parvus*), Good, Gheorghe Bărbosul (*Barbatus*), Berbencer, Nicolae zis Nulas (Iepurele), Ioan Albul (*Albus*), urmați de rudele, prietenii și mulți alți părtași. Dintre orășenii din Cluj sînt nominalizați cu rol mai important: Andrei morarul (*molendinator*), Nicolae blănarul (*pellifex*) cu fiii, Martin meșteșugarul (*parator*), Laurențiu Sebul din cebate, Petru zis Pancyl, Albert, fiul lui Henric, Mihaıl, fiul lui Heltuın, cu frații săi, de asemenea fiul lui Crestylin, cu frații săi, fiii lui Ioan blănarul (*pellifex*), Iacob berarul (*braxator*), Herman croitorul (*sartor*), Hanus zis Pomar, Ioan zis Nerges, Petru zis Kostremp, Anton, fiul lui Nicolae, doi aurari ce locuiesc lîngă Cristilın, Anton, fiul lui..., Ioan Șchiopul (*claudus*), slujitorul comitelui Ioan din Cluj, de asemenea cu toate rudele, prietenii și părtașii, multă lume. (Cf. Makkai, L., *Kolozsvári kiadatlan levelek*. Cluj, 1942, p. 6—8).

⁷⁴ *Quia fideles nostri universi nobiles terre Transilvane propter presumtuosam astutiã diversorum malefactorum specialiter Olachorum in ipsa terra nostra existentium, eorundemque statum simul et usum inordinatum incommoda patiebantur quotidiana et infinita, igitur eisdem fidelibus nobilibus nostris et nostre terre Transilvane ad exterminandum seu delendum de ipsa terra malefactores quarumlibet na-*

istoricul maghiar Szilágyi S., — era îndreptat de-a dreptul împotriva românilor și în multe părți e redactat cu o rigoare drastică. Nu erau însă numai țilhari și hoți acei români pe care Ludovic îi caracterizează răufăcători, care zilnic conturbă liniștea supușilor. Aceasta n-ar motiva încă destul prezența mai îndelungată a regelui (în Transilvania), nici severitatea decretelor. Știm și din alte surse că, uniți cu popoarele vecine ale celor două voievodate românești (Muntenia și Moldova), cnezii români purtau război împotriva nobililor. Și apoi zelul cu care Ludovic îi trecea la catolicism pe credincioșii bisericii ortodoxe de asemenea a putut să sporească nemulțumirea românilor⁷⁵.

În contextul răzvrătirii sau revoltei generale se înscrie și hotărârea din 20 iulie 1366, de asprime neobișnuită și aceea a regelui Ludovic de Anjou, care poruncește nobilimii să prindă pe toți preoții schismatici, împreună cu familiile lor, din comitatele Cuvin și Caraș și să-i ducă în fața comitelui Benedict Hem, care urma să-i trateze după dispozițiile regelui⁷⁶. În locul preoților schismatici, izgoniți sau exterminați, își fac apariția călugării franciscani, care, potrivit informației contemporane din *Chronicon Gyöngyösense* în același an au construit convente franciscane la Orșova, Hațeg, Cuvin, Sebeș, Ineu și în alte localități⁷⁷.

Răzvrătirile din Transilvania din anii 1365—1366 au fost influențate și de raporturile neprietenești dintre regele Ungariei Ludovic de Anjou și domnii Țării Românești. Chiar la începutul anului 1365 regele Ludovic organizează o expediție împotriva domnului muntean Vlaicu, care ar fi „uzurpat” niște drepturi ale regelui ungar, adică a refuzat vasalitatea pe care o pretindea Ludovic. Regele, din motive strategice, și-a schimbat

tionum, signanter Olachorum, talem de plenitudine regie nostre potestatis et gratia speciali concessimus libertatem... Igitur volumus, ut iidem nobiles teneantur et debeant nobis vel in nostra persona voyvode nostro Transilvano aut eius vicevoyvode auxiliari, ad conterendum seu destruendum nostros et sancte corone nostre illarum partium infideles, contumaces et rebelles. (Cf. *Urkundenbuch*, II, p. 256).

⁷⁵ Szilágyi S., *Erdélyország története*, I, p. 104.

⁷⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 132; *Documenta Valachorum*, p. 201.

⁷⁷ E. Fermezdin, *Chronicon observantis provinciae Bosniae Argentimaeque, Ordinis S. Francisci*, în „*Starine*” (Belgrad). vol. 22, p. 12.

planurile și a îndreptat expediția spre țarul bulgar Stracimir, cumnatul domnului muntean. Și tot în anul 1365 ambițiosul rege ungar a mai organizat o expediție împotriva domnului moldovean, Bogdan, încheiată cu insucces⁷⁸.

O revoltă de mari proporții se petrece pe la 1380 în părțile nord-vestice ale Transilvaniei, în comitatul Satu Mare. Peste 1000 de țărani, iobagi români în primul rând, dar și unguri, din 20 de sate de pe moșiile nobililor de Medieș, atacă, cu braț armat, la îndemnul stăpînilor feudali, moșiile și castelul nobililor de Oșvarău,ucid și rănesc mai multe persoane, îl fac prizonier pe însuși nobilul de Oșvarău pe care-l țin captiv trei zile, devastează și distrug actele de proprietate și lucruri în valoare de 4.300 de florini — sumă neobișnuit de mare pentru acele timpuri și pentru aceste locuri, prețul mai multor moșii —, în afara altor lucruri de valoare prețuite la alte mii de florini aur, pe care le-au luat. Revolta iobagilor fiind neobișnuită, o cercetare, la porunca regelui, are loc și care durează peste 13 ani⁷⁹. Furia cu care țărani atacă moșiile nobililor de Oșvarău, numărul mare al participanților la această acțiune neobișnuită și numărul satelor de proveniență dovedește o revoltă de mari proporții și nu doar un conflict între doi feudali.

În același timp, o mișcare a țăranilor români izbucnește în părțile sudice ale Transilvaniei. Cotropirea pământului obștilor românești din „Margine“ și, mai ales, a pășunilor de către greavii și patriciatul sășesc, împiedicarea pășunatului în acele părți, au provocat nemulțumirea țăranimii, care se vedea amenințată prin asemenea cotropiri. Aceste conflicte au sfârșit prin devastări, incendieri și chiar ucideri de oameni în scaunul Sibiului, săvârșite de românii ce-și apărau obștile împotriva

⁷⁸ Șt. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania medievală*, I. Epoca voievodatului, p. 58—59.

⁷⁹ *Populi seu iogabiones magistri Johannis filii Symonis condam bani in viginti possessionibus suis in districtu Meges existentibus commorantes una cum iobagionibus Olachalibus eiusdem magistri Johannis ad aliam possessionem suam pertinentibus necnon quam plurimis eiusdem familiaribus... manibus armatis et potentiariis ad domum suam in dicta Vosuari habitam veniendo, hostiaque domorum suarum confrangendo... (Documenta Valachorum, p. 289). Per ipsum magistrum Johannem filium condam Symonis bani et parte mille et quinque iobagionum et Olahorum suorum in districtu Megyes commorantium. (Idem, p. 455).*

cotropirii lor de patriciatul și fruntașii sașilor, îndeosebi de comiții din Cîsnădie.

În 1382 a avut loc o mișcare de proporții mai mari, o revoltă de mai mare amploare, la care au participat locuitorii români din părțile Sibiului, avînd o oarecare organizare, în frunte cu Fladmir (*Fladmerus*) și cu un cnez din Sibiu, cu numele Cîdea. Au avut loc ciocniri, care s-au sfîrșit cu morți și răniți de amîndouă părțile. Cei ce au săvîrșit fapte ce au provocat conflictul, revolta din 1382, au fost români locuitori între sași (*Walachi Saxonibus circumsedentes*) sau românii locuitori sub cetate (*Walachi morantes sub castro*), de pe domeniul cetății Tălmăciu. Conflictul cel mai grav s-a petrecut între românii și sașii din Cristian (*Walachi contra Insulanos*)⁸⁰. Între cele două părți s-a ajuns la o înțelegere, consemnată în scris la Cristian, în ziua de 13 ianuarie 1383, în prezența a 19 reprezentanți ai românilor din Sibiu și împrejurimi și a patru reprezentanți ai greavilor și ai tîrgului Cîsnădie. Cele două părți făgăduiesc să dea uitării toate neajunsurile și relele săvîrșite de unii împotriva altora; românii să-și pască vitele și oile pe pămîntul sașilor numai cu învoirea acestora, să străjuiască munții între Tălmăciu și Săliște (*magna villa Walachialium*), să fie pedepsiți aspru incendiatorii și alți răsculați, precum și cei ce i-ar găzdui, iar românii să nu poarte arcuri decît pentru pază. Revolta românilor din părțile Sibiului a fost condusă de cnezi și aici, fruntași ai obștilor sătești, ceea ce permite ipoteza că această revoltă a fost și o reacție a locuitorilor acestor obști împotriva cotropitorilor lor, în cazul de față a sașilor, mai ales a celor din Cristian. Se adaugă acestei cauze și interzicerea pășunatului animalelor românilor în hotarul fostelor lor obști, stăpînite acum de coloniștii sași.

Această revoltă de mare amploare a prilejuit solidarizarea cu revoltații a unor țărani, bărbați și femei, din Țara Românească, poate țărani din aceleași părți, bejenari în Țara Românească de la sud de Carpați, plecați din locurile natale din aceleași cauze care au provocat și revolta din 1382. Dintre participanții din Țara Românească, documentul a transmis pos-

⁸⁰ Satul Cristian se numea *Insula Christiani*, după numele întemeietorului, un colonist german, Cristian.

terității numele unei femei Drusa (*Drosa*) și a unui bărbat Dobrin⁸¹.

Întâmplările petrecute la 1382 în sudul Transilvaniei, ca și cele petrecute cu vreo cinci ani mai devreme în nord-vest depășesc caracterul de revoltă, apropiindu-se de răscoală.

În vârtejul evenimentelor cu caracter politic, organizate de partida Horvaților împotriva regelui Sigismund de Luxemburg, din 1387, mare mulțime de români (*gens grande Olachalis*), care sprijineau revolta împotriva lui Sigismund, se revoltă și ei, la rîndul lor, nu atât pentru a-i face greutăți noului rege, cît pentru a-și face singuri dreptate. În fruntea revoltei erau cnezi sau foști cnezi, între care sînt pomeniți Ladislau Zanc, Ladislau și Mihail, fiii lui Ban, fiul lui Petru. Înainte de a lua proporții, o armată este trimisă împotriva mulțimii locuitorilor români, adunați în districtul Beregsău (*contra gentem Olachalem [...] aggregantem in districtu de Berek: ow*). Drept răsplată pentru a fi înfrînt revolta populației „rele” răzvrătite, unguri, sîrbi și români (*fallerata caterva Hungarorum, Slavorum et Olachorum gente*), Nicolae de Terstenye obține un domeniu în comitatul Timiș⁸².

Revoltele din Banat din acest timp au mai fost încurajate și de acțiunile domnului Țării Românești Dan I, care organi-

⁸¹ Documentul din 13 ianuarie 1383 menționează numele conducătorilor revoltei și ai sașilor care iau parte la tratativele dintre cele două părți: Fladmir (*Fladmir, Fladmerus*), Șuca (*Schuka*), Petriță (*Petritil*), Șerban (*Shereban*), Neagu oel Mare (*Magnus Neg*), Șerb (*Schereb*), Banciu Roșu (*Rodbansch*), Toma, Oldmar, Strae, (*Straw*), Banciu Negru (*Niger Bansch*) — din partea satelor de pe domeniul cetății Tălmăciu, Cnezul Cădea (*Kende Knez*), Ludu (*Lud*), Neagu Bogatul (*Dives Nea*), Radul Negru (*Niger Radul*), David, Stan Beșa (*Stanbescht*), Drăghici (*Dreugisch*), Dragomir Boboș (*Dragmer Bobusch*) — din partea orașului (*ex parte civitatis*) Sibiu; Toader (*Theodir*), Juba (*Juba*) Cristian Phaff și fiul său Radul — din partea comitisei (*ex parte comitisse*) din Cisnădie Gros Schramchet Clos și fratele său — din partea obștii (*ex parte communitatis*) din Cisnădie (Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 280; *Urkundenbuch*, II, p. 564—565).

Numele conducătorilor revoltei sînt scrise în ortografia germană, deoarece documentul a fost redactat într-o cancelarie cu dieci germani; aceasta explică și unele nume românești cu rezonanță germană: Fladmir, Oldmar; unii puteau fi sași, cum era acel Cristian Phaff, care reprezenta interesele comitisei din Cisnădie, dar fiul său se numea Radul Gros Schramchet, reprezentant al obștii din Cisnădie.

⁸² Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 302—305; Ortway T., *Temes vármegye története*, IV, p. 130.

zează incursiuni armate în Banat și Țara Hațegului în acești ani (1383—1386). Domnul român năvălește cu oaste puternică în districtul Mehădiei (*Dan wayvoda cum suo valido exercitu dictas tenutas castris nostri (regis) Myhald invaserat*)⁸³.

În același an, voievodul Transilvaniei, juzii nobililor și asesorii jurați n-au putut participa la un scaun de judecată „din pricina tulburării războiului de mai înainte, care a bîntuit în aceste părți ale Transilvaniei“ (*propter motionem pri-dierne guerre in his partibus Transsilvanis*)⁸⁴.

Este vorba de o mișcare de revoltă generală în acest sfîrșit de secol agitat, pe care nobilimea, cuprinsă de teamă, o califică drept „tulburare a războiului în toate părțile Transilvaniei“.

Din această mișcare generală, revoltă generală, făceau parte și întîmplările ce au traversat Maramureșul și Bihorul la sfîrșitul sec. XIV și începutul sec. XV. De revolta din nordul Transilvaniei se pare că nu au fost străini nici frații Balc și Drag. Ceea ce conferă superioritate acestei revolte, a fost participarea unor moldoveni, așa cum participaseră țărani munteni la cea din jurul Sibiului cu un deceniu mai devreme. Răsculații săvîrșesc stricăciuni pe diferite moșii și la locuințele unor voievozi și cnezi înnobilați, cînd se distrug și actele de proprietate, cum s-a întîmplat nobililor din Apșa (*casualiter ex incensione et ex preconcepta malicia facta per nonnullos nostros et regni nostri Hungariae emulos infideles et invasores de Muldwa (Moldova) more latrocinio procedentes*), precum și unor locuitori și instituții din Oradea⁸⁵.

În secolul al XV-lea lupta țărănimii din Transilvania împotriva exploatării a continuat și s-a intensificat și sub forma revoltelor de mai mari proporții, apropiindu-le de răscoalele propriu-zise, încadrîndu-se, astfel, în lupta generală antifeudală a țărănimii din alte țări europene. Ca și în cazul acestora, ieșirea din izolare, transformările petrecute în situația țărănimii, în urma creșterii rentei în bani, accentuarea exploatării, care a dus la sărăcirea țărănimii etc., explică atît inten-

⁸³ Hurmuzaki—Densușianu, I, 2, p. 331—332; *Documenta Valachorum*, p. 375.

⁸⁴ Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, I, p. 343—344.

⁸⁵ I. Mihályi, *Diplome maramureșene*, p. 143, 147; St. Rozvan la N. Iorga „Revista istorică“, VI, 1920, p. 190.

sitatea, cît și amploarea mișcărilor țărănești din Transilvania veacului al XV-lea.

Începutul și frecvența mai mare a revoltelor țărănești, mult apropiate de răscoalele adevărate, se înscrie în părțile sudice ale Transilvaniei. Aici țărani români din Țara Făgărașului s-au răscolat în anul 1413.

Este mare asemănarea între evenimentele din Țara Făgărașului de la 1413 și cele din 1382 din părțile Sibiului. Aceleași cauze, aceleași întîmplări. Cotropirea obștilor satești ale românilor făgărășeni din partea patriciatului săsesc — ca și ale românilor sibieni — provoacă reacția violentă a celor nedreptățiți împotriva celor ce au săvîrșit nedreptățile, în părțile Făgărașului, ca și în ale Sibiului. Reacția — atît într-un caz, cît și în celălalt — sub forma unor conflicte grave, soldate cu morți și răniți, între care șase femei făgărășene au fost ucise (*quibusdam homicidiis in sex personis femineis de Walachorum genere*) de către sașii din Merghindeal. Este asemănător și sfîrșitul conflictului: împăcarea celor două părți în condițiile cuprinse într-un act redactat în 30 septembrie 1413 la Cincul Mare; obștea sașilor din Merghindeal să plătească o sumă de bani drept răscumpărare a faptei unor sași. Românii, la rîndul lor, se obligă să-i apere pe sași de răzbu-narea rudelor⁸⁶.

S-a realizat împăcarea între românii din Făgăraș și sașii din scaunul Cinc, dar nu s-a realizat o atmosferă liniștită du-

⁸⁶ Conflictul este judecat și împăcarea de asemenea în fața juzilor regali și scăunali: comitele Janus Negru (*Niger*) (*iudex sedis Schenk*) și alt comite Janus din Merghindeal (*sedis iudex*) și a juraților — consuli și bătrîni (*iurati consules ac seniores*) din Scaunul Cinc, de o parte, iar de alta juzii Țării Făgărașului (*judices terrae Fugaras*) Vlad (*Flade*), Costea (*Cosda*) și Petru zis Stan (*Sthan*), precum și jurații-consuli și bătrîni (*iurati consules ac praefatae terrae seniores*) din Țara Făgărașului. Obștea sașilor din Merghindeal era reprezentată de unii (*nonnulli*) oameni, iar românii de Dobra și Manea (*Mane*), fiul lui Stanislav (*Stanislawen*), de Bratu (*Bratten*) din satul Stanendorff, de Vlad (*Flade*) cu fiul său Bucur (*Bucker*) din satul Olendorff și cu ginerele său Tatu (*Taytte*) din satul Gassendorff. Ca și în cazul reprezentanților românilor din părțile Sibiului în conflictul cu sașii și în cazul conflictului românilor din Țara Făgărașului cu sașii din scaunul Cinc, ortografia numelor românești e influențată de limba germană a diacului. (Hurmuzaki—Densusșianu, *Documente*, I.2, p. 495—496; *Urkundenbuch*, III, p. 577—578; Cf. Ștefan Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania medievală*, p. 80).

rabilă. În locul acesteia, tulburările, mișcările, revoltele se înlănțuiesc una după alta.

Mișcările se amplifică din ce în ce, cu fiecare an, tind spre forme superioare și reușesc să se apropie de răscoale, să ocupe un loc intermediar între revoltă și răscoală. Așa cum a fost mișcarea românilor din Țara Făgărașului de la 1430—1433.

Dacă copistul anonim al tratatului despre vicii și virtuți a fericitului Augustin — contemporan cu această revoltă — nu găsește alt eveniment mai de seamă pe care să-l pome-nească cu prilejul terminării lucrării sale decît revolta țărănilor români din Făgăraș⁸⁷, înseamnă că pe contemporani acest eveniment i-a impresionat în mod deosebit.

Revolta nu s-a stins la 1430, ci a continuat mocnită pentru a se reaprinde în curînd. Așa cum rezultă din scrisoarea adresată de comitele secuilor Mihail Jakch, în primăvara anului 1433, brașovenilor, care erau puși în gardă, deoarece, profitînd de intrarea turcilor în Țara Românească, „românii foarte răi“ (*nefandissimi Valachi*) se mișcă⁸⁸. Și mișcarea se intensifică și mai mult în anul următor. Scrisoarea comitelui secuilor Mihail Jakch, adresată sașilor din Brașov și din districtul Brașovului, la 2 iunie 1434, constituie o confirmare deplină. Cuprinsul și tonul scrisorii, ca și pedepsele grele cu care erau amenințați răsculații, sînt cît se poate de concludente pentru a înțelege amploarea răscoalei. Brașovenii erau îndemnați să pornească în mare grabă, cu întreaga lor putere, în munți (*cum tota vestra potencia singulis diebus Alpes ascendatis*) să distrugă pe românii „perfizi“ din Făgăraș (*perfidios Valachos de Fogoras penitus interficiatis*) retrași acolo, iar pe copiii și femeile acestora, prinși, să-i ducă la închisoare (*dentis pueris et mulieribus quos captos, si apprehendere poteritis, abducetis*); comitele secuilor urma să pornească și el cu aceeași grabă în acele părți⁸⁹. Armata comiților secuiei și a patriciatului săsesc a reușit să îngusteze teritoriul revoltei, să împingă pe răsculați înspre munte, unde aceștia, ajutați și de condițiile geografice, se pot men-

⁸⁷ *Finis huius libri sub a. 1433 tempore disturbii cum Olahis de Fugaras*, în „Századok“, VI, 1882, p. 541.

⁸⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 589; *Urkundenbuch* IV, p. 500.

⁸⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 590; *Urkundenbuch*, IV, p. 523.

ține încă un oarecare timp. Existența unui focar de revoltă-răscoală la hotarul dinspre Țara Românească, de unde răscoala puteau fi ajutați, cum au fost ajutați și cei de la 1382—1383, constituia o mare primejdie pentru clasa dominantă. De aceea, comitele secuilor a fost atît de neoruțator în măsurile preconizate, cerînd uciderea bărbaților și prinderea femeilor. Probabil că aceste măsuri și-au atins scopul și răscoala țărănimii române din Țara Făgărașului și a Bârsei a fost înăbușită în sînge în chip barbar.

Lupta antifeudală a țăranilor se extinde, cu toate măsurile luate de clasa feudală. În timp ce revolta-răscoală a țăranilor din Țara Bârsei și a Făgărașului era înăbușită, izbucnește o altă mișcare, în Țara Hațegului, provocată de intensificarea ofensivei împotriva obștilor hațegane. În fruntea acestei mișcări sînt cnezii de rînd și preoții: cnezii Costea, Stanciu, popa Vilcul (*Koztha, necnon Stanchul et Volkul sacerdos*) și alți cnczi din Rîușor (*alii Kenezii de Ryusor*) din districtul Hațeg, împreună cu fiii și frații acestora. Lupta lor era îndreptată nu numai împotriva feudalilor cotropitori, dar și împotriva regelui și a voievodului Transilvaniei, sprijinitorii acestei politici. Răscoala au pustiit și au prădat domeniile nobililor și ale regelui (*depopulatis et devastatis possessionibus ipsius domini nostri (regis)*), ținute și stăpînite de ei ca cnezate (*pro keneziatu tentis et possessis*).

Revolta țărănimii hațegane fiind înăbușită de forțele feudale, conducătorii își găsesc scăpare în Moldova, unde aveau loc, în această vreme, mari frămîntări politice și sociale, și de unde, împreună cu alți „dușmani și vrăjmași“, făceau incursiuni în Transilvania și săvîrșeau „multe neajunsuri“. Din această pricină, la 1435, sînt confiscate întreg cnezatul, adică jumătatea dreaptă a întregului cnezat de Rîușor (*totum cnezatum ipsorum, puta directa medietas totius keneziatus possessionis Ryusor*), precum și satul lor liber Șerel. Voievodul Transilvaniei împreună cu jurații și cu obștea nobililor și cnezilor districtului Hațeg (*una cum juratis et universitate nobilium ac keneziorum ipsius districtus Hatzak*) îi înlătură pe Costea, Stanciu și popa Vilcu din numitul cnezat și din satul Șerel (*prae-fatos Koszta, Stanchul, et Volku sacerdetem cum ipsorum fratribus et heredibus [...] dicto ipsorum keneziatu, in dicta possessione Ryusor vocata, nec non iam dicta libera villa Syerel dominata [...] privamus*). Bunurile răpîte răscoalaților sînt dă-

ruite unor nobili, fii de cnezi din Rîușor, drept răsplată pentru vitejia și jertfa lor în luptele cu turcii, lângă cetatea Hațeg⁹⁰.

Deși răpitate bunurile răsculaților și refugiați aceștia în Moldova, mișcările continuă fără încetare. Astfel românii din districtele hațegane, la instigațiile „frivole și nesănătoase“ ale cnezilor lor, refuză să mai presteze servicii pentru conservarea și apărarea cetății Deva. Ca urmare, regele Sigismund poruncește, din Brașov, unde se afla, vicevoievodului Lorand Lepeș ca în caz de nesupunere să pedepsească pe români pentru a-i înfringe și a-i aduce la ascultare⁹¹.

Faptul că mișcările țărănești — cete de haiduci, revolte de proporții deosebite, apropiate mult de răscoale se țin lanț de la sfârșitul sec. al XIV-lea pînă în deceniul 4 al celui următor în părțile sudice ale Transilvaniei: zona Sibiu, Țara Făgărașului, Țara Bîrsei, Țara Hațegului, — sugerează legături, încurajări și chiar sprijin din partea Țării Românești. Legături cu oameni plecați din zonele respective și așezați la sud de Carpați, unii dintre care participă, ei înșiși uneori la asemenea mișcări, alteleori sprijină mișcările în alt mod. Legături și încurajări și din partea oficialității, care nu era în raporturi de colaborare cu oficialitatea Transilvaniei, dimpotrivă uneori raporturile erau tensionate.

6. RĂSCOALA DE LA BOBILNA

Răscoalele medievale ocupă un loc de mare însemnătate în ansamblul mișcărilor populare antifeudale. Acestea s-au manifestat sub o varietate de forme, în raport de condițiile concrete și de complexitatea structurii societății respective. Din numeroasele categorii de răscoale proprii evului mediu, cele mai importante, prin amploare, durată și arie de cuprindere rămîn răscoalele țărănești. Răscoalele țărănești medievale, deși dezvoltate din formele inferioare: împotrivirea față de cetropirea obștilor săbești, răzburarea, fuga, haiducia, revolta se

⁹⁰ *Documenta Romaniae Historica*, D, I, p. 318—320.

⁹¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2., p. 541.

deosebesc radical de acestea. Pe cînd formele inferioare exprimă tendința de ușurare a obligațiilor față de cei trei exploata-tori (stăpînul feudal, stat și biserică), răscoala, mai ales în faza sa de apogeu, manifestă tendințe mai radicale cu privire la relațiile cu stăpînii feudali. Pe cînd formele inferioare antrenează un număr mai mic de țărani, răscoala antrenează mase populare largi, cu tendința de solidarizare cu răscoala a tuturor categoriilor sociale exploatare. Cîtă vreme formele inferioare ale mișcărilor țărănești au putut fi folosite în interesul unei părți a claselor dominante, răscoala niciodată nu a servit interesele vreuneia dintre acestea.

Lupta țărănimii sub forme superioare, a răscoalei generale, corespunde unei situații istorice concrete, manifestată prin transformările petrecute în sînul țărănimii și mai ales în raporturile acesteia cu clasele dominante, care putîndu-și valorifica pe piață produsele agricole, provenite fie de pe rezerva feudală, fie din dijme, sporește tot mai mult obligațiile de clacă și de dijmă și pe măsură ce banii devin o valoare economică tot mai prețuită, stăpînii de pămînt sporesc și obligația în bani a țăranilor.

Deoarece condițiile istorice concrete ce generează răscoalele nu corespund, cronologic, întregii societăți europene, nici perioada răscoalelor țărănești nu corespunde, cronologic, întregului continent european. Mai devreme au loc în Imperiul bizantin (răscoala zeloților, 1341) și în țările apusene (Jacqueria în Franța, 1358, răscoala condusă de Wat Tyler în Anglia, 1381).

a. Războiul husit și influența lui asupra altor răscoale europene. În sec. al XV-lea în țările central-europene seria răscoalelor este inaugurată de războiul husit din Cehia, care, prin forțele antrenate în luptă, prin programul social-politic și ideologic, prin tactica husiților, prin influența exercitată asupra mișcărilor din afara Cehiei are, într-un anumit sens, o mare însemnătate pentru întreg centrul și sud-estul continentului european.

Izbucnit în anul 1419, războiul husit s-a dezvoltat mereu, în adîncime și amploare. Constituirea centrului revoluționar la Tabor, ocuparea centrelor politice și economice mai impor-

tante, unirea forțelor populare antifeudale sub conducerea nobilului sărac Jan Žižka au asigurat victoriile husiților împotriva „cruciadei“ condusă de regele-împărat Sigismund de Luxemburg. Sub conducerea lui Prokop cel Mare, conducătorul răscoalei după uciderea lui Žižka, husiții au întreprins o puternică ofensivă cu gândul de a răscula și țărănimea din țările vecine. Trădarea mișcării de patriciatul orășenesc și de nobilimea de rînd, a cauzat înfrîngerea răscoalei, în 1434.

Țărănimea și sărăcimea orașelor, cuprinse în războiul husit, urmăreau întemeierea unei societăți egalitare, de formă republicană, în care puterea urma să fie exercitată de popor prin sfatul bătrînilor aleși de obște, ceea ce însemna întoarcerea la „vremurile bune“ ale obștilor. În condițiile concrete ale societății cehe din acea vreme, conținutul social al programului este dublat de conținut național, împotriva feudalilor, clerului și patriciatului urban german, a limbii latine și germane, limbile claselor dominante germane, opresoare a comunității cehe și a culturii exprimată în limba vorbită de popor⁹².

Ecoul războiului husit s-a resimțit, sub forma mișcărilor antifeudale și anticatolice în nordul Ungariei⁹³, în Slovacia, Silezia, în Croația, în Moldova etc.

Într-un opuscul apărut la cîțiva ani după războiul husit, intitulat *Reforma împăratului Sigismund*, înfățișîndu-se stările sociale din centrul și răsăritul Europei se critică cu asprime situația din Imperiu: „Dreptul divin e bolnav; Imperiul și tot ce-i aparține stau de partea nedreptății; E nevoie să fie răsturnate cu forța aceste stări [...] Cei mici trebuie ridicați, cei puternici umiliți... [...] Omul ce îndrăznește să spună altui om: tu-mi aparții, comite un păcat strigător la cer; [...] Azi

⁹² I. Macek, *Tabor v husistkém revolučním hnutí*, I—II, Praga, 1956—1959; Șt. Pascu, *Mișcări țărănești în centrul și sud-estul Europei din sec. al XV-lea pînă în sec. al XX-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie“ din Cluj, VIII, 1965, p. 17—18.

⁹³ Un document din 1432 păstrează amintirea mișcărilor din nordul Ungariei: „Super nos Dei clementia intollerabile flagellum ex utrisque partibus prophanorum, paganorum salvissianorum utpote Turcorum necquam transgressorum fidei Catholice hereticorum Taboritorum et inimicorum crucifixi Domini et nostrorum super totam terram regni Ungariae praedicti tota nostra communitas patitur“. (Cf. „Történelmi Tár“, XV, p. 320).

nimeni nu are dreptul să se ridice asupra altora. Prin urmare, noi toți sîntem liberi, nobili și plebei, bogați și săraci, cei mari ca și cei mici⁹⁴.

Mai puternice au fost mișcările țărănești cu caracter anti-feudal în Dobrogea și nord-estul Bulgariei, la care participă mase populare numeroase, de neamuri diferite, sub conducerea șeicului Bedr-ed-Din și a lui Bürüklüze Mustafa, cu un program asemănător, anume o reîntoarcere la un „comunism nivelator“, bazat pe proprietatea obștească și pe egalitatea de avere⁹⁵.

În aceste condiții, ideile husite găsesc o stare de spirit foarte prielnică atât în Transilvania, cît și în Moldova. Răspîndirea husitismului și însemnătatea lui în lupta maselor populare din țările române nu se pot explica decît ținînd seama de condițiile interne din aceste țări. Nu este vorba de un simplu împrumut de idei și programe; aceste idei antif feudale corespundeau și dorinței de luptă a maselor exploatate din țările române.

Legăturile dintre țările române — mai ales ale Transilvaniei — și Cehia, pe de o parte, situația social-economică internă, pe de altă parte, explică influența puternică exercitată de husitism asupra luptei maselor populare din țările române. Relațiile comerciale dintre cele mai de seamă orașe ale Transilvaniei (Cluj, Sibiu, Brașov, Bistrița) și chiar dintre târgurile moldovene — direct sau prin intermediul Cracoviei — cu

⁹⁴ F. Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*, II, Freiburg, 1889, p. 411; Șt. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania medievală*, I. *Epoca voievodatului Cluj*, 1947, p. 72—73.

⁹⁵ Idei asemănătoare erau răspîndite în această vreme în teritoriile bizantine neocupate încă de otomani, de filosoful neoplatonician Gemistos și de discipolul său Vissarion, care propovăduiau desființarea dărilor și împărțirea pămînturilor obștilor țărănești, reorganizarea statului pe baza unor legi în interesul întregului popor. (M. Mustafa, *Răscoalele țărănești din Imperiul otoman (1418—1420) și bedredinismul*, în „Studii“, X, 1957, nr. 2, p. 137—158 și E. Werner, *Häresie, Klassenkampf und religiöse Toleranz in einer islamisch-christlicher-kontaktzone, Bedr-ed-Din, Bürüklüze Mustafa*, în „Zeitschrift für Geschicht-Wissenschaften“, XII, 1964, nr. 2, p. 255—276).

Praga au înlesnit cunoașterea frământărilor, a luptei, a scopurilor urmărite de masele populare cehe. Tineri transilvăneni — din Cluj, Sibiu, Tg. Mureș, Satu Mare etc. — și moldoveni — din Baia — ce învățau la Universitatea din Praga, reîntorși acasă, devin propagatori ai ideilor husite.

Pe de altă parte, participarea ostașilor transilvăneni la înăbușirea mișcării husite din 1419 le-a dat posibilitatea de a cunoaște direct această mișcare.

Reprimată mișcarea, unii husiți vor trece în Transilvania, unde husitismul a găsit numeroși aderenți. Pentru a combate răspîndirea ideilor husite, la cererea vicarului de la Cenad și a episcopilor de Oradea și Alba Iulia a fost trimis în Transilvania crudul inchișitor Iacob de Marchia, din ordinul franciscanilor. Folosind metodele necruțătoare ale inchișiției și cu ajutorul armatelor organizate de biserică și de nobilime, acesta a reușit să silească o parte dintre „eretici“ să părăsească „erezia“. În ascuns însă masele populare continuă lupta, pregătind o mare răscoală antifeudală dar și cu caracter anticlerical. În unele locuri, Iacob de Marchia a fost întâmpinat de țărani înarmați.

Tezele husiților din Transilvania și Moldova conțineau idei revoluționare. Ideologia husită și, mai ales, cea taborită, atunci cînd enunța egalitatea oamenilor, ataca feudalismul și legile care consfințeau relațiile feudale. Husiții luptau de asemenea împotriva cultului sfinților, a icoanelor, a ceremoniilor bisericii catolice și împotriva slujitorilor acesteia, inclusiv a papei. Dacă țărănimea transilvăneană nu a îngenuncheat în fața pedepselor pronunțate de episcopul Gheorghe Lépes împotriva ei, la 1436, aceasta se datorește, în bună parte și influenței ideologiei husite, care nega efectele excomunicării bisericești.

În această atmosferă de luptă, repetatele invazii turcești în regiunile sudice și centrale ale Transilvaniei au impus concentrarea forțelor feudale în această direcție, slăbind, astfel, forța de represiune îndreptată împotriva țăranilor, chiar în ajunul izbucnirii răscoalei populare din 1437.

b) *Izbucnirea răscoalei de la Bobîlna.* Primăvara anului 1437 se anunța deosebită de primăverile obișnuite: agitată, frământată, pregătită de mari răsturnări. Era asemenea acelor primăveri, de pînă atunci și de după aceea, de la noi și

de aiurea, cînd mulțimile își părăsesc munca pașnică și își transformă uneltele agricole în arme îndreptate împotriva exploataților.

Odată cu reînvierea naturii, de pe văi și dealuri someșene pornesc mulțimile — țărănime, orășenime de rînd, lucrători de la ocne și mine, români și maghiari, în primul rînd, dar și germani —, doritoare să-și cucerească drepturi răpite în chip silnic de stăpînii de pămînt. Cete, cete, în frunte cu cei mai vrednici și mai de încredere dintre ei — juzi sătești, țărani de rînd, meșteri pricepuți, orășeni reprezentînd interesele orășenimii de rînd, lucrători de la ocne — se îndreaptă spre dealul Bobîlnei din hotarul satului Olpret.

În același timp cu mișcarea antifeudală din părțile nord-vestice ale Transilvaniei: Satu Mare, Nyr, Ugocsa, caracterizată de unele izvoare contemporane război țărănesc (*guerra rusticorum*), sub conducerea unui jude sătesc cu numele Martin. Întreagă luna aprilie se revarsă fără contenire cetele țărănești în părțile nord-vestice și în cele someșene. Dacă nu se cunosc legăturile nemijlocite, de organizare și conducere, între cele două răscoale, cu certitudine vor fi existat influențe și legături social-economice în sensul cauzelor și scopurilor urmărite și chiar comunicări între răsculați. Castele, curți nobiliare și mănăstiri întîlnite în cale sînt atacate și prădate; documente, cuprinzînd obligațiile țărănimii față de stăpînii feudali, sînt distruse; temnitele curților nobiliare sînt deschise, redînd libertatea celor pedepsiți pentru îndrăzneala lor de a fi înfruntat mînia stăpînului sau pentru „vina“ de a nu-și fi putut împlini obligațiile.

Dealul Bobîlnei, înalt de vreo 700 m, la vreo 50 km spre nord de Cluj, pe hotarul satului Olpret de lîngă Dej, cunoaște întîmplări neobișnuite. Cete, cete se îndreptau, de pe văi și de pe dealuri, spre Bobîlna. Fiecare ceată venea în frunte cu conducătorul ales de obște, dintre cei mai vrednici și mai de încredere dintre săteni, fruntași ai satelor, „juzi și oameni bătrîni“ sau „crai“ ai satelor, cei mai tineri.

Pe dealul Bobîlnei, răsculații adunați — țărani, iobagi și liberi, orășeni de rînd și plebe, lucrători de la ocne și mine, puțini nobili mici, români și maghiari —, își organizează o „tabără“ după pilda taboriților cehi. La mijloc se înalță steagul răsculaților, care, potrivit tradiției, avea cusut un corb pe pînza de culoare albă. De jur împrejur, pînă la

poalele dealului, se înșirau corturile țărănimii răsculate. Cei adunați, înțelegând gravitatea faptei lor și urmările acesteia i-au măsurile necesare de apărare. La poalele dealului, rînduri de căruțe și care îi ocroteau pe cei din „tabără“. Iar șanțul umplut cu apă ce înconjora dealul constituia cel dintîi obstacol în calea celor ce ar fi atacat tabăra.

Aleșii mulțimilor adunate se strîng la sfat pentru a dezbate gravitatea evenimentelor, de cea mai mare însemnătate pentru viața lor din acel moment și pentru viitor, raporturile cu stăpînii de pămînt, cu statul feudal, cu biserica. Dezbaterrea problemelor arzătoare se încheie cu constatarea că țărani au ajuns „într-o grea șerbie“ (*in gravem servitutem*), că sînt tratați asemenea robilor cumpărați (*velut emticii*), deoarece le-au fost răpitate toate drepturile și libertățile (*omnibus eorum iuribus libertatum privati*), sînt chinuiți amarnic și apăsați de poveri de neîndurat (*penitus oppressi et importabilibus oneribus aggravati*).

Nu era ușor a desluși din complexitatea stărilor de lucru ce era mai important pentru viitorul mulțimilor, ce era mai grabnic de îndreptat. Zile de-a rîndul înțelepții satelor, tîrgurilor și orașelor cumpănesc și chibzuiesc ce ar fi și cum ar fi mai bine, mai potrivit cu împrejurările vremurilor acelora, dar și cu nevoile de viitor ale poporului. Și concluzia „înțelepților“ țărănimii a fost „dobîndirea și recîștigarea vechilor libertăți acordate și hărăzite lor de primii regi ai Ungariei (*pro reacquirendis et reobtinendis pristinis libertatibus*), adică libertățile de care se bucura țărănimea în primele secole, cînd mai beneficia de libertate social-juridică; formulată scurt și apăsat era revendicarea de „scuturare și aruncare a greutăților de neîndurat“ și „scoaterea capetelor din jugul nesuferit al șerbiei“ (*importabilibus onerum sarcinis deponendis et abiciendis... et a jugo intolerabilis servitutis colla eorum exsolvi*).

A biruit și de data aceasta cumînțenia și înțelepciunea, împreunate cu hotărîrea și dîrzenia cerute de întîmplările vremii. O solie, dintre cei mai buni și mai vrednici, este aleasă pentru a înfățișa nobilimii și clerului, adunați într-o tabără nu departe de aceea a țăranilor, revendicările maselor populare. Țăranii înșiși relatează conventului de la Cluj-Mănăstur, la 6 iulie 1437, de față cu reprezentanții nobilimii, întîmplările din acele zile hotărîtoare. După un sfat chibzuit, ținut

între cei adunați pe dealul Bobilna, ce se află pe hotarul pomenitului sat Olpret și sfătuindu-se cu chibzuință cu privire la treburile lor, au trimis soli și s-au rugat prea plecați și cu supunere ca domnii lor să-i păstreze în vechile libertăți⁹⁶.

Este mare deosebirea între cele relatate, cu modestie și sobrietate, de țărani biruitori și relatările unuia din principalii vinovați a provocării răscoalei de la Bobilna, episcopul romano-catolic Gheorghe Lépes, înfățișate papei Eugen al IV-lea pentru a-l determina să-i acorde „iertare păcatelor“. După ce amintește refuzul prestării dijmelor și amenințarea unor nobili cu uciderea, cu bătaia și cu jefuirea, „urziseră împotriva prelaților și clericilor și baronilor și nobililor și se ridicară cu braț armat pe față și se adunară într-o mare mulțime și în [timp ce] puterea lor se făcuse așa de mare încît se înspăimîntară clericii și nobilii, el, episcopul a fost chemat de cei înspăimîntați să le dea „un sfat chibzuit“, iar el i-a îndemnat pe răsculați „cu dulci cuvinte“ să-și părăsească planurile⁹⁷. Dintre cele două relatări cu privire la întîmplările din vara anului 1437, veridică este a țăranilor, care o înfățișează în prezența reprezentanților nobilimii ce cunoșteau faptele și s-ar fi împotrivit consemnării unei relatări neveridice, cuprinse într-un document de importanța celei dintîi înțelegeri dintre ei și țărani și care trebuia să fie actul de reglementare pe viitor a relațiilor dintre cele două clase fundamentale ale societății feudale.

Ceea ce s-a întîmplat atunci, în tabăra nobilimii a umplut paharul răbdării și al așteptării. Nelegiuirea nobilimii este povestită de reprezentanții țăranilor înșiși, în cuvinte simple, dar cu atît mai zguduitoare. „Pomeniții lor stăpîni, surzi la aceste rugămînti ale lor, nu le ascultară, iar măritul Ladislau Csăki, voievodul Transilvaniei, porunci ca trimișii lor să fie prinși, rupti în bucăți și sffrtecați“ (*detineri iussis et truncari et dimembrari*)⁹⁸.

c) *Prima fază a răscoalei.* Barbaria nobilimii a rupt orice punte de înțelegere. Numai măsurarea puterilor pe cîmpul de luptă putea hotărî în procesul dintre țărani și stăpîinii feudali, mult agravat de întîmplările din urmă. Nobilii,

⁹⁶ Șt. Pascu, *Bobilna*, ed. II, București, 1963, p. 160—161.

⁹⁷ Pataki, J., *Az 1437 — es felkelés kirobbanásának történetéhez*; în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai*“, III, 1958, nr. 8, p. 55—56 și Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 168.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 161.

mai ales cei tineri, fruntașii secuilor erau nerăbdători să-și dovedească vitejia, de aceea „s-au năpustit asupra oamenilor (a țăranilor)“. Poporul adunat pe dealul Bobîlnei era și mai îndrjzit împotriva fărădelegii nobilimii și mai hotărît a-și face dreptate prin măsurarea forțelor.

Pe la sfârșitul lunii iunie la poalele Bobîlnei, pe văile și dealurile împrejmuitoare s-a desfășurat una din cele mai mari bătălii, cea dintîi mare bătălie dintre mulțimile oropsite și nobilimea opresoare. În tabăra populară se găsea întîi de toate țăranimea — română și maghiară —; se găseau apoi, sprijinindu-o, orașenimea de rînd, lucrătorii de la ocne și mine, toți aceștia uniți prin situația, năzuințele și nădejtile ce le erau comune; nemulțumită de atotputernicia mării nobilimi, se alătură taberei populare, la început, și o parte a micii nobilimi, nu însă în dorința de a schimba rînduiele existente, ci din aceea de a se împărtași și ea, în mai mare măsură, din privilegiile de care se bucura nobilimea mare. Se găseau uniți în cealaltă tabără toate forțele antițăărănești: nobilimea mare și mijlocie, clerul superior, fruntașii secuilor, cei ce aspirau la situații privilegiate, asemenea nobilimii din comitate.

Desfășurarea evenimentelor sînt relatate, succint, de papa Eugen al IV-lea, pe baza relatărilor tendențioase ale episcopului Lépes. Înceștarea a durat mai multe zile. Luptele au fost grele, loviturile răsculaților puternice, neoruțătoare. Mîndria nobilimii a fost serios compromisă. O mărturisește însuși Gheorghe Lépes pentru a-și justifica purtarea în timpul răscoalei și a-și crea merite din faptul că, după începerea luptei, „băgînd de seamă și văzînd că baronii și nobilii, fiind în primejdia morții, erau gata s-o ia la fugă“, i-a „îndemnat cu stăruință să nu fugă, ci să se apere“. Îndemnurile episcopului n-au fost însă în stare să schimbe sfârșitul luptei. Biruința a fost a celor mai viteji, a celor ce luptau pentru o viață omenească. Țăranii, înarmați cu ce găsiră în bătătura gospodăriei, au pricinuit o grea înfrîngere celor protejați de zale și armuri grele, înarmați cu armele moderne ale vremii: sulite, săbii, paloșe, arbalete și chiar puști. Cai și călăreți s-au frînt de zidul răsculaților, de lanțul de căruțe ce înconjura tabăra de la Bobîlna, au fost înfrîniți de iureșul mulțimilor ce coborau de pe dealuri și coline. Țăranii, în modestia lor, se mulțumesc să amintească evenimentele și nu să se mîndrească cu eroismul lor. „Și cînd oștile pomenitului domn voievod și ale mărișilor comiți ai secuilor

lor au pornit război, ei li s-au împotrivit și începîndu-se lupta, au căzut și au murit mulți din amîndouă părțile⁹⁹.

A fost o lecție aspră pentru nobilii ce se socoteau nebiruiți. Cei ce dădură morții în chip barbar solia țărănimii fură siliți la umilînța înfrîngerii și nu „luminați în inimile lor de harul sfîntului duh, străduindu-se pentru încheierea păcii între părți, după ce s-au potolit și s-au domolit luptele“. Învingîndu-și mîndria, nobilii au fost nevoiți să asculte grelele, dar dreptele învinuiri, să stea la sfat și să ia în seamă pretențiile justificate ale disprețuiților de ei, biruatorii lor. Mai întîi ștergerea dărilor abuzive: *nona* (a noua) din grîne și din vin, dijma din porci și din stupi, luată țăranilor maghiari și români. Apoi scăderea altora: dijma bisericească la 1 fl. pentru 20 de clăi de grîne, robota sau claca pe seama stăpînului de pămînt la o zi pe an, la care se adăugau unele munci la curtea feudalului, daruri de trei ori pe an și 10 dinari de gospodărie anual. Trebuiau, în al treilea rînd, curmate silniciile stăpînului și dregătorilor regali: chemarea țăranilor la oaste fără motiv, slujbele nelegiuite pretinse lucrătorilor de la ocne și mine de către cămărași, judecata nedreaptă a nobililor față de supușii lor. În al patrulea rînd se pretindeau respectate drepturi mai vechi ale țărănimii: de liberă strămutare după împlinirea îndatoririlor legiuite, de moștenire de către văduve și rude a celor agonisite de iobagul mort fără moștenitori direcți. Toate cele înscrise în înțelegerea de la Bobîlna, adevărită la 6 iulie de conventul de la Cluj-Mănăstur, însemnau, în mîntea celor ce le formulară, reprezentanți ai țărănimii, orășenimii, ai lucrătorilor și ai micii nobilimi, „cucerirea vechilor libertăți“, „scuturarea greutăților de neîndurat“, însemnau, cu alte cuvinte, înlăturarea „nesuferitului jug al șerbiei“.

Respectarea înțelegerii din partea nobilimii trebuia asigurată prin mijloace concrete, deoarece jurămintele fură de atîtea ori uitate și călcate. Căpitania și aleșii țărănimii și orășenimii — cite 2 din fiecare sat, moșie și tîrg —, adunați, în fiecare an, la 9 mai, pe dealul Bobîlnei, aveau datoria să cerceteze și să afle și să hotărască pedepsirea călcătorilor de jurămînt (*singulis annis perpetuis futuris temporibus semper habita ante festum Ascensionis Domini de quibuslibet villis et*

⁹⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 161; L. Demény, *Paraszttábor Babolnán*, București, 1977.

Regele Ludovic de Anjou

Regele Matia Corvinul

Seceratul grului după *Speculum Virginum*

Cielul muncilor agricole: ...
iulie, august, septembrie, octombrie,
noiembrie, decembrie

Wat Tyler îndemnînd poporul la luptă

Scenă de luptă în fața unei cetăți medievale

*possessionibus ac opidis duo senes, animo sagaciores et fide digniores, una cum prefatis capitaneis, vel aliquibus senioribus eorum, aut aliis pro tempore constituendis, ad predictum montem Babolna conveniant. Ibi que iidem Capitanei vel alter eorundem ab eisdem senibus inquirere et investigare valeat, utrum domini eorum ipsos in eorum libertatibus conservaverint aut non, et si aliquis nobilium premissam ordinationem . . . clausulis in toto vel in aliqua parte violasse, et eidem contrarium fecisse repertus fuerit, periurus habeatur et ceteri nobiles ab illius defensione se retineant et retrahant)*¹⁰⁰.

Înțelegerea de la Bobilna a fost întărită de conventul de la Cluj-Mănăstur de față cu patru reprezentanți ai nobilimii: Ladislau de Zarkad, Ladislau de Someșeni, Benedict de Juc și Dionisie de Sfăraș și de zece „căpitani și oșteni“ (*capitanei et belligeri*), reprezentanți ai țărănimii răsculate, „chibzuiții bărbați“ (*providi viri*): Ladislau Byro, judele Vincențiu și Ladislau Bana, iobagi din Olpret, Anton iobag din Bogata Ungurească, toți aceștia aleși de Anton cel Mare (*Anthonium magnum*) din Deuș, Mihail cel Mare (*Michaelem magnum*) și Gal din Chendru, Toma cel Mare (*Thomam magnum*) din Sic, Ioan, fiul magistrului Iacob (*Johannem filium magistri Jacobi*) din Cluj, Ladislau din Antăș, precum și Paul cel Mare (*Paulum magnum*) din Voievodeni „stegarul obștii locuitorilor unguri și români“ (*vexillifer universitatis regnicolarum hungarorum et valahorum*) din Transilvania.

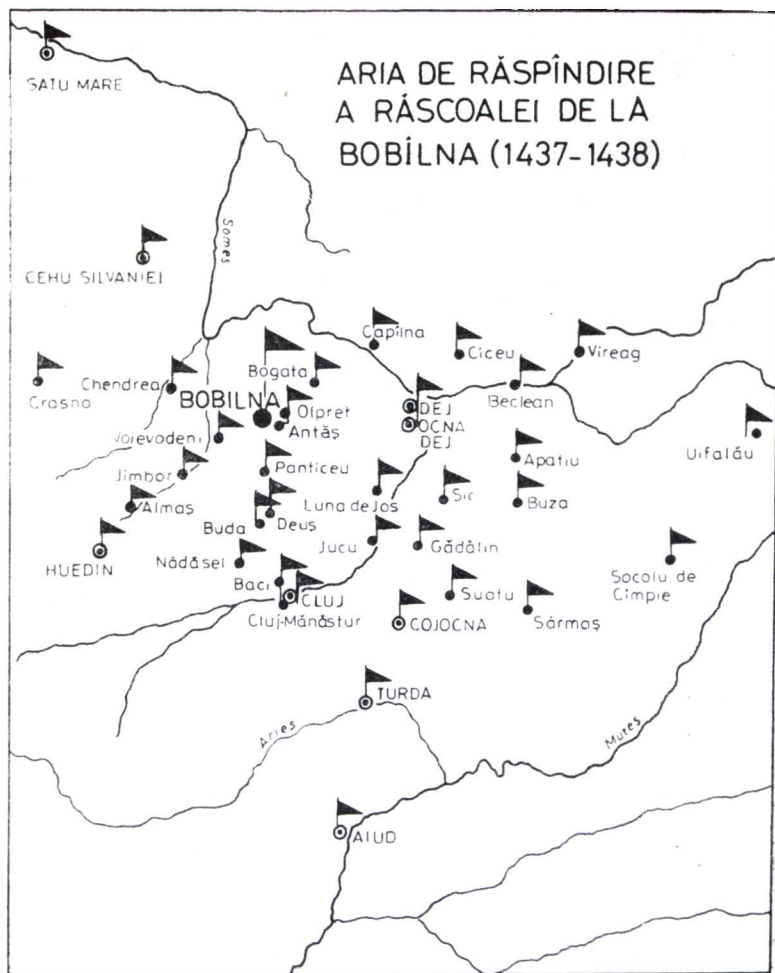
Măsura s-a dovedit necesară, căci nu se uscaseră încă bine cerneala de pe pergament și înțelegerea a și fost călcată de baroni și nobili în felurite chipuri: înșelarea țărănimii, cu gândul destrămării cetelor răsculate; atragerea micii nobilimi în tabăra celor de care se simțea mai aproape prin interese; silirea țăranilor la plata dijmelor sporite; chemarea la oaste a altor cete nobiliare; întrunirea nobilimii într-o adunare, la Turda, din 8 septembrie, pentru discutarea măsurilor împotriva țăranilor. Zădărnicită adunarea prin atacul țărănimii readusă la realitate, o altă adunare este chemată, de data aceasta într-un loc mai sigur, la Căpîlna, în tabăra nobilimii chiar, putînd fi, astfel, mai bine apărată de atacurile țărănești.

¹⁰⁰ L. Demény, *Textele celor două înțelegeri, încheiate în 1437 între răsculați și nobili, după documentele originale*, în „Studii“, XXII, 1960, nr. 1, p. 101.

d) „Unirea“ de la Căpîlna și a doua fază a răscoalei. La Căpîlna, așezare la vreo 15 km spre nord-vest de Dej, în ziua de 16 septembrie, vicevoievodul Transilvaniei Lorand Lépes, împreună cu fratele său, episcopul Gheorghe Lépes, patronază o „unire frățească“ (*fraterna unio*): neînțelegeri mai vechi și mai noi sînt date uitării în fața primejdiei; nobilii, mari și mici, clerul înalt, fruntașii secuilor și sașilor se unesc mai mult în faptă decît în gînd, făgăduindu-și, sub jurămînt și amenințări grele, a-și da grabnic ajutor unul altuia împotriva tuturor vrăjmașilor țării (*ad resistendum omnibus hoc regnum impugnantibus cuiuscumque conditionis inimici existant*). Dacă mai fusese cineva încrezător în cuvîntul nobilimii, în jurămintele acesteia, acum orice încredere este spulberată în chip brutal.

Focul se reaprinde în satele Transilvaniei. Cele două lumi sînt gata să-și măsoare din nou puterile. Nobilii pentru a anula înțelegerea de la Bobîlna, țărani pentru a pedepsi pe călcătorii de jurămînt și pentru a da viață cuceririlor de la Bobîlna.

Pe la sfîrșitul lunii septembrie, cea de a doua mare luptă, „bătălia generală“, dintre răsculați și coaliția privilegiaților avu loc la Apatiu, sat la vreo 30 km spre sud-est de Dej și la vreo 50 km spre sud-est de Căpîlna. A fost o altă luptă grea, cu pierderi mari de amîndouă părțile. Sfîrșitul nedecis pentru vreuna din părți, le silesc să stea încă odată la masa discuțiilor, să caute încă odată statornicirea raporturilor de viitor dintre ele. Interesele obștii nobililor (*universorum regni nobilium*) din Transilvania erau reprezentate de același Ladislau din Someșeni și de Benedict cel Mic (*Parvus*) din Vălcău. Aceștia îi reprezentau pe alți 20 de nobili. Mihail Românul (*Michael Valahus*) din Vireag, căpitan (*capitaneus*), Benedict Gazda din Deuș și alt Mihail din Panticeu, aleși de obștea țărănilor și de căpitanii acestora (*nomine et in personis prefatorum capitaneorum ac tota communitate rusticorum*): Anton cel Mare (*Antonius magnus*) din Buda, Toma de asemenea Mare (*similiter magnus*) din Sic, Mihail și Gall din Chend (Cornești), alt Mihail Românul (*Valah*) din Florești, magistrul Ioan din Cluj, Benedict Gazda din Deuș, Paul cel Mare (*magnus*) din Voevodeni, fierarul Valentin din Uifalău, Grigore din Țaga, Blasiu Greb din Buza, Ilie cel Mare (*magnus*) din Almaș, Ștefan Hentz din Jimbor, Ladislau Bana, din Olpret, Nicolae Walkay din Huedin, aleși ai țărănilor. Figuri dîrze,

hotărîte, neînfricate pretind încă o dată condiții omenești de viață pe seama celor pe care-i reprezentau.

Greutățile erau însă acum mai mari față de cele de la sfîrșitul lunii iunie. De aceea și condițiile înțelegerii sînt mai puțin avantajoase pentru răsculați: darea anuală în bani față de stă-

pînul de moșie crește de la 12 la 100 dinari (un florin de aur) pentru un plug cu opt vite de jug, 50 dinari ($\frac{1}{2}$ florin) pentru un plug cu patru vite de jug, 25 dinari pentru un plug cu doi boi sau doi cai; cei ce n-au vite de jug, ci alte animale în valoarea vitelor de jug, plătesc în raport de valoarea animalelor respective, cei lipsiți cu totul de animale și-și agonisesc cele necesare vieții cu munca brațelor la alții, plăteau 12 dinari; se păstrează neschimbată, o zi pe an, robota sau claca la orice i-ar pretinde stăpînul de moșie și daruri de trei ori pe an; dreptul de strămutare al țăranului iobag e mult îngădit; după cum mai apăsătoare e justiția feudală. Nu se mai vorbește nimic despre dijma bisericească sau despre nonă, despre dijma din animale ori despre dreptul de moștenire al văduvei și rudelor. Nu se mai face nici o pomenire despre adunarea anuală a căpitanilor și aleșilor satelor și târgurilor pe dealul Bobîlna. Înseamnă, foarte probabil, anularea acestor cuceriri și revenirea la stări de lucruri dinainte de izbucnirea răscoalei. Cele două părți se legau să trăiască în pace, să nu se supere una cu alta, nobilii să nu supere nici pe căpitani și nici pe țărani pentru participarea la răscoală, nici cu vorba, nici cu fapta și de asemenea căpitanii sau țăranii să nu îndrăznească să supere pe nobili pentru acțiunile lor din timpul răscoalei; dacă vreun nobil ar călca această înțelegere, cel atacat putea să-i țină piept și voievodul sau vicevoievodul să-l apere pe cel amenințat, dar căpitanul sau țăranul călcător al înțelegerii „plătea cu capul și cu lucrurile și bunurile sale”¹⁰¹.

Legămintele de respectare a noii înțelegeri, întărite cu oecetile comiților secuilor și a vicevoievodului Transilvaniei au fost adevărate, la 10 octombrie, de diecii abației de la Cluj-Mănăstur, dar n-au fost încheiate pentru a fi respectate. Chiar în momentul legămîntului, fiecare din cele două părți se gîndea mai mult la nimicirea înțelegerii decît la respectarea ei. Țărănimea, aliații și sprijinatorii ei nu se puteau împăca cu gîndul de a-și vedea zădărnice jertfele aduse pe altarul libertății. Cu atît mai mult cu cît își cunoșteau puterea, în stare de alte fapte vitejești. Nobilimea și cei din tabăra sa, la rîndul lor, erau stîrniți de dorința răzbunării necruțătoare față de cei ce îndrăzniră să le stea împotriva, să le știrbească privilegiile dobîndite prin mijloace silnice.

¹⁰¹ Șt. Pascu, *Bobîlna*, p. 172—178.

e) *Ultima fază, declinul și înfrîngerea răscoalei*. Focurile de pe dealuri, solii ce cutreierau satele cu sabia însîngerată — semne de mare primejdie — chemau alte sate și tîrguri la luptă (*ad villas vero et oppida . . . nuntios cum sanguinolentis gladiis mittebat*), afirmă cronicarul Turóczi. Olăcarii nobilimii, la rîndul lor, purtau aceeași chemare. Cele două tabere, mai bine organizate, conduse de căpeteniile de mai mare prestigiu și pricepere se pregătesc să-și măsoare încă o dată puterile. „Războiul țărănilor, cu nimic mai prejos decît războiul șerbilor și războiul social (*bellum . . . rusticorum emersit servili socialique bello haud quaquam inferius*), cum îl caracterizează umanistul Antonis Bonifini, se desfășoară cu mare intensitate. Oștile nobiliare întîlnite în cale sînt „nimicite cu furie“, de oștile țărănești.

Gîndul răsculaților, a celor mai îndrăzneți și mai clarvăzători dintre ei merge acum mult mai departe. Cunoscători ai întîmplărilor, înțelegători ai semnificației lor, Turóczi, Bonifini pun în seama căpeteniilor răscoalei, a lui Anton cel Mare din Buda îndeosebi, gîndul supunerii întregii Transilvanii, a desființării șerbiei și a întronării unei „noi libertăți“ (*libertatis nova specie*). Noua libertate pretindea cu necesitate „răsturnarea rînduieiilor țării“, socotite nedrepte. Era negată chiar și autoritatea regelui, după ce acesta trecuse fățiș de partea nobilimii (*sub pretextu exeunde servitutis, a regia fide defecit*). În locul regelui negat și repudiat, răsculații se gîndesc la „regi“ aleși dintre ei, dintre căpitaniile lor cu mai mare autoritate și înțelepciune¹⁰².

Ultimul act al mării răscoale populare se petrece la Cluj și împrejurimi. În gîndul și socoteala răsculaților ocuparea unor orașe însemna asigurarea unor puncte de sprijin, mai ales în vreme de iarnă. De aceea în prima jumătate a lunii decembrie cetele de răsculați, sprijinite de ucenicii, calfele, lucrătorii, meșterii și negustorii de rînd rămași acasă ocupă orașele Aiud, Turda și Cluj. Conducerea celor bogați este înlocuită cu alta, populară.

În asemenea vremuri retragerea răsculaților în orașe prezenta unele avantaje, dar tot pe atîtea primejdii. Dacă zidurile

¹⁰² Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 129—134; Demény L., *Az 1437—1438-as bábolnai népi felkés*, p. 210—222.

și bastioanele orașelor puteau înlesni apărarea, acestea izolau pe cei dinlăuntru de cetele din afară, de satele unde era, de fapt, sprijinul de temelie al răscoalei. Mai ales în cazul când în jurul zidurilor de piatră s-a format un altul, din cetele nobiliare, care se întărea și se strângea tot mai mult. Se întărea prin ajutoarele regelui Ungariei, ale „înfrățiților“ de la Căpîlna, secuii și sașii, care la apelul insistent al lui Lorand Lépes își trimit oastea pentru „nimicirea țăranilor necredincioși“ (*ad extirpandos infideles rusticos*), altfel erau amenințați cu grele pedepse.

Încercările răsculaților din prima jumătate a lunii ianuarie 1438 de a sparge încercuirea se încheie cu pierderi grele, din rîndurile nobilimii și din ale răsculaților. Au căzut unii căpitani ai acestora din urmă, Anton cel Mare, prins de nobili a fost tăiat în bucăți (*poenam debitam... sibi ministrassent*), lingă abația de la Cluj-Mănăstur, alte căpetenii au fost spînzurate pe dealul din fața Turzii.

Epilogul răscoalei se desfășoară pe la mijlocul lunii ianuarie. Oastea răsculată este înfrîntă sub zidurile Clujului; cetele țărănești răspîndite în diferite părți ale Transilvaniei au avut aceeași soartă. Răzbunarea nobilimii a fost cruntă. Sute și mii de țărani, orașeni săraci, lucrători au fost maltratați, schingiuiți, mutilați, uciși. *Vae victis* — vai de cei învinși răsunau peste tot gemetele de durele ale celor în suferință.

Pentru a nu se mai repeta asemenea întâmplări, învingătorii se simțeau datori să-și strîngă și mai mult rîndurile. Mai ales că „unirea frățească“ din 16 septembrie 1437 dezvăluia unele carențe ce puteau fi primejdioase. La 2 februarie 1438, într-o adunare, la Turda, unirea de la Căpîlna a fost reinnoită. Nobilimea, fruntașii secuilor și sașilor își pot mărturisi acum fără înconjur gîndurile și scopurile lor: „nimicirea și stîrpirea răutății și răscoalei țăranilor nelegiuiți“¹⁰³.

Una din revendicările fundamentale ale țăranimii în timpul răscoalelor era libertatea. În unele cazuri, cum au fost și răscoalele țărănești antifeudale din Transilvania, libertatea pe care o doreau răsculații se referea la „vechile libertăți“ de odinioară; era, cu alte cuvinte, o privire înapoi, la „vremurile bune“, de demult, când viața țăranimii era mai bună, când se bucura de „libertatea“ de mișcare, iar poverile erau mai ușoare.

¹⁰³ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 135—148; Démény L, *op. cit.*, p. 220—234.

Pentru țărani englezi răsculați la 1381 libertatea însemna mult mai mult și anume eliberarea tuturor oamenilor de orice formă de dependență personală (*omnes, per totum Regnum Angliae, ab omni bondagio ... et servitio exuimus et quintos fecimus*)¹⁰⁴.

*

f) *Între cele două mari răscoale.* La puțin timp după răscoala de la Bobilna, alte revolte și răscoale izbucnesc, când într-o parte, când în alta a Transilvaniei. Între care, cea dintii se întâmplă în părțile sudice, unde se revoltă țărani făgărășeni. Motivelor de ordin social li se adaugă, în acest caz, și altele de natură politică: conflictul dintre Iancu de Hunedoara, guvernatorul Ungariei și Vladislav al II-lea, domnul Țării Românești, căruia cel dintii îi ia stăpînirile transilvănene, Făgărașul și Amlașul. Hotărît să-și apere „țărișoara“ sa, Făgărașul și Amlașul, Vladislav alimentează nemulțumirile românilor făgărășeni, care se răscoală în primăvara anului 1456, asediază, fără succes, însă, cetatea Făgărașului și săvîrșesc multe pagube și supărări¹⁰⁵.

Cauze asemănătoare — abuzurile slujitorilor (*familiaribus*) regești de la depozitele de sare — provoacă, la 1500, revolta țăranilor și iobagilor (*colonorum et iobagionibus*) de la depozitele din Vințul de Jos. „Înarmați și cu braț puternic, s-au răscolat și pe unii dintre slujitori, fără nici o vină și vinovăție, străpunși, i-au lovit cu săgețile“ (*armatis et potentiariis manibus insurrexissent et nonnullus ex ipsis nullis culpis et demeritis exigentibus, etiam, sagittis percussissent et vulnerassent*). „Fără nici o vină“, nu i-ar fi rănit țărani și iobagii pe slujitorii regești din Vinț. Vina lor a constat din tratamentul opresiv și abuzurile săvîrșite de „familiarii“ regelui asupra țăranilor iobagi ce lucrau la depozitele de sare din Vinț. Pentru a nu se repeta asemenea fărâdelegi, comitele cămării de sare din Transilvania, Emeric Czobor, cere sibienilor, supușii cărora

¹⁰⁴ L. Demény, *Considerații privind istoriografia răscoalei*, în „Revista de istorie“, 1984, nr. 10, p. 1007.

¹⁰⁵ *Infideles Wolachy fortalitiium nostrum Fogaras obsederunt et in fortalicio nostro iam plures fecerunt insultus*, scrie Iancu de Hunedoara brașovenilor. Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 43.

erau țărani revoltați, să descopere, să judece și să pedepsească „aspru pe acei răufăcători”¹⁰⁶.

Mișcările, revoltele continuă fără întrerupere, mai ales în aceleași părți sudice și estice, în părțile mai mult afectate de unele măsuri nedrepte ale oficialității și, încurajat de acestea, de patriciatul săsesc. Reacția de o parte și de alta, din partea românilor mai ales făgărășeni, a sașilor, mai ales sibieni, se manifestă violent, cu distrugeri și pierderi de vieți omenești, iarăși de amândouă părțile. Așa cum se întâmplă în iarna anului 1503, când românii ard mai multe sate din Țara Făgărașului, stăpânite de magistratul din Sibiu, maltratează în diferite moduri pe locuitorii acestora. Drept răsplată pentru slujbele credincioase și de asemenea pentru pagubele suferite din partea românilor din districtul Făgăraș (*consideratis etiam damnis et oppressionibus quas et que ipsi nobis sepius a Walachis districtum Fogaras inhabitantibus*), regele Vladislav dăruiește sașilor Țara Făgărașului împreună cu orașul Făgăraș. Nemulțumindu-se cu răsplata regească, sașii cer și obțin din aceeași mărinimie regească, îngăduința de a distruge satul românesc Miercurea Sibiului, îndepărtarea românilor și înstăpânirea sașilor asupra satului (*Villam ipsam Wolachalem... in medio saxonum sita est, rursus distrahi facere et de eadem Walachos ipsos remove et expellere ac ad eandem Saxones et christiane religionis veros cultores locare possint et valeant*)¹⁰⁷.

Sporirea dării specifice secuiești, darea boilor (*signatio boum*) a provocat revolta secuilor din 1506. Mișcarea luând proporții a determinat trimiterea comandantului cavaleriei maghiare, Paul Tomori, cu trupe pedestre și cu 500 de călăreți împotriva îndrăzneților țărani. Împotrivirea dîrză (*animis verbisque feroces*) a secuilor a adus răsculaților biruința asupra armatei regești. Oficialitatea a fost nevoită să aducă alte ajutoare pentru „nimicirea și aducerea la ascultare a răsculaților“.

Nu va fi fost străin de această revoltă acela care peste 8 ani va fi conducătorul mării răscoale de la 1514, Gheorghe Doja care, în anul următor, 1507, e caracterizat de vicevoievo-

¹⁰⁶ Arhivele satului Sibiu, L.57, n. 17; Cf. Șt. Pascu, *Contribuții noi privitoare la răscoala țăranilor din 1514 în Transilvania*, în „Studii”, VIII, 1955, nr. 5—6, p. 97.

¹⁰⁷ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 160—166.

dul Transilvaniei, tilhar notoriu în toată țara Transilvaniei (*praedo publicus totius regni Transilvaniae*)¹⁰⁸.

Mișcările generale, sub forma unor revolte apropiate de răscoale, determină cele „trei națiuni“ să-și reînnoiască, pentru a treia oară, la 1459 și a patra oară, la 1506, uniunea din 1437. Motivația o fac cei interesați, anume că Țara Transilvaniei este înconjurată de toate părțile de turci și tătari și de alți dușmani pe de o parte, iar pe de alta fiindcă în Transilvania există mulți tilhari, ucigași, incendiatori, falsificatori de bani și alți răufăcători ce săvârșesc diferite pagube „celor trei națiuni“. Pentru a putea apăra mai bine Transilvania împotriva dușmanilor și a stărpi din rădăcină pe răufăcători, nobilii, sașii și secuii s-au înțeles între ei să formeze un for de judecată comun, din 43 de membri, care să cerceteze și să facă dreptate în toate problemele litigioase ce s-au ivit între cele trei națiuni privilegiate timp de 38 de ani¹⁰⁹.

De asemenea stare generală de nemulțumire și de agitații, profită, încă o dată, românii din Țara Făgărașului cu scopul de a se elibera de sub stăpânirea sașilor și a reveni sub autoritatea domnului Țării Românești, acum Radu Mihnea. Mesageri, boieri și români (țărani) sînt trimiși la noul domn pentru a-i supune Țara Făgărașului, dimpreună cu castelul și cu întreg poporul. Revolta din 1508 era condusă de căpetenii numeroase, din mai multe sate, mai ales din cele de sub munte, în frunte cu „agilul“ Bărsan, „căpetenia principală a răsculațiilor“ (*princeps proditorum*) din Ucea, Ziin din Cîrțișoara, Grozav din Arpașul de Sus și văduva Anca Ziin din Ucea, calificată de autorități „cea mai blestemată trădătoare“ (*proditor pessima*)¹¹⁰.

¹⁰⁸ St. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania*, p. 112—113.

¹⁰⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 545—547.

¹¹⁰ Mox ex ista terra Fogaras nonnulli boiarones et Valachi furtim coeperunt discedere ad ipsum vajvodam (Mihnea) ut hanc terram ac castrum et populum manibus suis traderent et proderent“ (I. Pușcariu, *Două documente privitoare la revolta boierilor din Țara Făgărașului în favoarea lui Mihnea cel Rău*, în „Analele Academiei Române“ Mem. sect. ist., sec. II, t. XXXIII, p. 66—67)... Ipsi prefati exponentes ad Transalpinæ regnum introfugientes, ibique moram habentes. (*Ibidem*, p. 68—69). Alte căpetenii mai sînt pomenite în legătură cu revolta făgărășenilor care urmărea reintegrarea Țării Făgărașului în Țara Românească: „agilii“ Stan Solomon, Aldea Solomon și Solomon al Vancii din Șinca. (Cf. și Al. Lepădatu, *Mihnea cel Rău și ungerii* în „Anuarul Institutului de istorie națională“ din Cluj, I, 1921—1922, p. 46—76).

Și mai nemijlocite cu răscoala populară din 1514 sînt mișcările țărănimii și orășenimii sărace din aceleași părți sud-estice din anii 1510—1513. Îndreptate, unele, împotriva patriciatului sășesc, iar altele împotriva autorităților din scaunele săsești din aceste părți. Astfel la 1510, populația orașului Sighișoara refuză să plătească taxe suplimentare pentru a acoperi cheltuielile primarului Anton Polner. Alarmată de asemenea mișcări, puterea centrală dispune pedepsirea drastică a instigatorilor. În același timp Ioan Székely (*Zekel*), jude regesc al scaunului Rupea, ațîța poporul, obștea (*communitas*) din acel scaun împotriva autorităților (*seniores*), din cauza obligațiilor grele la care erau supuși oamenii de rînd. Ca și cei din Sighișoara împotriva judeului Anton Polner. Peste doi ani numai, în toamna anului 1513, orășenii din Sighișoara sînt cuprinși din nou de agitație. Din nou se înregistrează refuzul unor „locuitori cu capul tare” (*dure cervicis*) de a plăti darea Sfîntului Martin (*Martinszins*). În același timp Ioan Székely destituie chiar pe unii juzi regali, înlocuindu-i cu oameni de-ai săi¹¹¹.

Mișcări, revolte, răscoale transilvănene, parte integrantă a mișcărilor, revoltelor, răscoalelor europene din acea vreme au fost și cele ce au cuprins întreagă Slovacia din anii 1453—1458, sub influența gînditorului țaran Petru Chelcicki, cele din Boemia din ultimii ani ai sec. al XV-lea, la care participă țărani, meșteșugari și nobili mici chiar, sau cele din Slovenia din deceniul al 8-lea și din primii ani ai sec. al XVI-lea, organizate de „Liga țăranilor” (*Bundschuh*), condusă de Fritz Jobs, urmate de altele, izbucnite în Croația în același timp, sub conducerea lui Matia Ivanič (voievodul Iancu), completate cu cele din Turingia, conduse de Konrad cel Sărac, chiar în ajunul războiului țărănesc din 1514¹¹².

7. RĂSCOALA CONDUSĂ DE GHEORGHE DOJA

a) *De la cruciadă la răscoală*. În aceste condiții de accentuare a contradicțiilor interne și de mișcări pe plan european, la curtea regelui ungar Vladislav încolțește ideea

¹¹¹ G. Gündisch și P. Binder, *Frământări în Transilvania în preajma războiului țărănesc din 1514. Răzvrătirea lui Ioan Secuiul*, în „Studii”, 1967. 20, nr. 2, p. 289—305.

¹¹² Șt. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania*, p. 110.

unei cruciade antiotomane. Ideea este însușită și aprobată de papa Leon al X-lea în vara anului 1513. După această dată, arhiepiscopul primat al Ungariei Toma Bakócz, dorind cu orice preț să devină erou al creștinătății dacă nu putuse ajunge la scaunul pontifical, publică, la 16 aprilie 1514, bula papei Leon al X-lea, pentru chemarea la o cruciadă antiotomană, promițând doar iertarea păcatelor nu și eliberarea din iobăgie. Ideea eliberării din iobăgie a fost pusă în circulație de către nobilime după înăbușirea răscoalei, în febra răzbunării împotriva țăranilor și chiar a arhiepiscopului Bakócz. Țărănimea (iobagi, jeleri, țărani săraci), plebeimea orașelor, în frunte cu meșteșugarii săraci, unii nobili mici împovărați de datorii, haiduci, păstori (*rustici et plebae conditionis homines, plebs rusticana, rustici cruciati, rustici et agresti, haidones, pastores*), se adună, fără întârziere, în tabăra din apropierea Budei¹¹³. „Mai degrabă sătui de viața pe care o duceau decât din dragoste pentru creștinătate“, după afirmațiile cronicarului contemporan, italianul Paolo Giovio¹¹⁴. Toma Bakócz, conducătorul cruciadei, nu se gîndea că această acțiune ar putea să se îndrepte împotriva nobilimii. Dar unii nobili, între care vistierul Ștefan Telegdi, au sesizat primejdia. Într-o cuvîntare violentă, vistierul atrăgea atenția oficialității că numai „vagabonzii, răufăcătorii și fugarii“ vor merge la cruciadă, iar aceștia, odată înarmați, vor întoarce armele împotriva stăpînilor. Arhiepiscopul Toma Bakócz nu renunță însă la proiectul cruciadei. La 24 aprilie, la Buda, se oficiază un „Te Deum“ pentru izbînda cruciaților, iar Gheorghe Doja este numit comandantul militar al acestora. Cuvîntarea ce ar fi fost rostită de Doja, prin care chema țărănimea în tabără, făgăduindu-i scutire de obligații feudale, are drept rezultat sporirea considerabilă a numărului cruciaților. În tabăra din apropierea Budei, de pe cîmpul Rákos, se adună vreo 40.000 de țărani și plebe orășenească. Alte mulțimi: țărani, lucrători de la ocne și mine, plebe orășenească se adună la Alba Regală, Kalocsa, Oradea și în multe alte locuri din Transilvania.

În acest timp se petrec două fapte semnificative. În tabere, cetele țărănești se organizează aparte, la distanță de cetele nobiliare. Între cele două grupuri încep neînțelegeri,

¹¹³ Szabo S., *A hajdúk 1514 ben*, în „Századok“, LXXXIV, 1951, 1—2, p. 180.

¹¹⁴ Paolo Giovio, *Historiarum sui temporis ab anno 1494 ad annum 1547 libri XLV*, tom. I, p. 414.

certuri care se sfîrșesc cu conflicte. Căci pe cînd țărani așteptau desfășurarea evenimentelor, nobilimea, înspăimîntată de numărul mare al iobagilor care părăsiră ogoarele tocmai în timpul muncilor agricole de primăvară, încerca să oprească alți țărani să plece în tabără și să-i silească pe cei plecați să se întoarcă acasă. Dar mulțimile adunate, organizate, deși slab înarmate, devin o forță tot mai puternică pe măsură ce cetele de țărani, plebea orășenească, lucrătorii mineri sporesc mereu. Aceste noi cete, în drumul lor spre tabără au avut prilejul să vadă fărădelegile săvîrșite de stăpînii feudali și de slujitorii acestora împotriva familiilor celor plecați și împotriva altor oameni nevinovați. Țăranii devin tot mai hotărîți să-și făurească, cu ajutorul armelor și a forței unite, o viață mai bună.

Înarmate, avînd conducători hotărîți la luptă și la jertfă, mulțimile au refuzat poruncile nobilimii de a porni împotriva turcilor. Nu mai era nici o îndoială pentru nimeni cu privire la gîndurile țăranilor. Clasa stăpînitoare era interesată deci să ia măsuri neîntîrziate pentru dizolvarea taberei, pentru trimiterea celor adunați acasă, unde-i așteptau muncile, dar și biciul stăpînului. Începutul l-a făcut același arhiepiscop primat Bakócz, care la 23 mai dizolvă tabăra cruciată, cere lui Doja să nu mai primească pe nimeni și să pună capăt acțiunilor săvîrșite de oamenii săi. Arhiepiscopul amenința cu excomunicarea și cu alte pedepse bisericesti și lumești pe cei ce s-ar fi împotrivit acestei porunci. Era însă prea tîrziu.

b) *Începutul tumultuos al răscoalei.* Mulțimile adunate, îndîrjite și încrezătoare în puterea lor unită, socotesc sosit prilejul prielnic, așteptat de atîta vreme, pentru a-și măsura puterea cu opresorii lor. Cruciada s-a transformat într-o mare răscoală populară. Țărănimea nu se mai înspăimînta nici de porunci, nici de amenințări cu pedepse aspre și nici de excomunicarea și afurisenia bisericii. Îndrăzneți și „obraznici“, țărani nu mai țin seama nici de religie, disprețuind chiar puterea regelui și a regatului, după mărturisirea unor izvoare contemporane. Cuvîntările comandanților, proclamațiile lui Doja, din luna mai 1514, chemau la răscoală pe toți cei asupriți: țărani, orășeni, lucrători din mine și ocne, mici nobili. Priveliștea era impresionantă: o mare de oameni pe fața cărora era întipărită suferința, hotărîți să-și facă singuri dreptate.

„Mă uit — la fețele voastre infometate, ar fi spus Doja —, la fruntea voastră brăzdată de încrețituri, la figurile voastre uscate de sete, la pielea voastră lipită de oase și mă gândesc că dacă curajul vostru nu mi-ar întări nădejdiile, abia aș îndrăzni să cred că în aceste trupuri chinuite, gata de moarte, s-ar ascunde o putere în stare să lupte . . .”¹¹⁵.

Gheorghe Doja și ceilalți comandanți erau conștienți de forța pe care o reprezentau aceste mulțimi, față în față cu puterea adversarului. „Multe nenorociri s-au abătut pînă acum asupra voastră — ar fi rostit Doja celor adunați. Cauza a fost mai degrabă delăsarea și moliciunea voastră decît puterea dușmanului [. . .] Dar acum s-au schimbat lucrurile; în sfîrșit s-a ivit prilejul să scuturați tirania nedreaptă a nobilimii, să aveți numai curaj să nu scăpați acest prilej. În sfîrșit, a sunat ceasul! Puteți să cîștigați ceea ce ați rîvnit totdeauna, puteți să vă răzbuțați pe cei ce au aruncat pe capul vostru toate nenorocirile”¹¹⁶.

Doja — „oșteanul harnic, principalul conducător al binecuvîntaților oameni cruciați și căpitan suprem al regelui Ungariei” —, cum era intitulat într-un document adresat în numele său unor comitate, își împarte oastea în mai multe cete. O ceată, condusă de Ambrosiu Szalereszi, e lăsată la Rákos pentru a supraveghea și a izola nobilimea și orașenimea din Buda. Alte cete, conduse de preoții săraci Laurentiu Meszáros — care conducea o ceată de vreo 2000 de țărani pe care-i îndemna să pedepsească nobilimea care a supt atîția ani sîngele și sudoarea poporului —, de Barabás și de Ștefan Silyanovici, sînt trimise spre nord și spre sud pentru a răscula iobagii, păstorii, lucrătorii din mine, sărăcimea tîrgurilor și orașelor, români, unguri, slovaci și sîrbi. Grosul armatei țărănești, comandată de frații Gheorghe și Grigore Doja și de diacul Balogh pornesc spre răsărit, cu scopul trecerii Tisei și a răsculării maselor populare din Transilvania. Sate, tîrguri rînd pe rînd se alăturară răsculaților.

Transilvania este cuprinsă de răscoală în mai mare măsură decît alte teritorii, deoarece aici iobăgia luase forme mai accentuate, caracterul social fiind dublat de cel național, da-

¹¹⁵ Geréb L. și Székely Gy., *A magyar parasztháborúk irodalma, 1437—1514*, Budapest, 1956, p. 56—58.

¹¹⁶ *Ibidem*; *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium Anno MDXIV*, Budapest, 1979, doc. nr. 32.

torită structurii social-naționale a societății, marea majoritate a nobilimii maghiară, marea majoritate a țărănimii iobage română.

Față de situația revoluționară creată, regele Vladislav mai încearcă tactica diversionistă, cu scopul de a menține încrederea mulțimilor în „bunul rege”. În acest scop, la 24 mai, regele se adresează din nou „credincioșilor săi cruciați”, recunoscînd opresiunea nobilimii și luînd sub protecția sa pe cei adunați la Buda¹¹⁷. Efectul tacticii regești a fost anulat de măsura, din aceeași zi de 24 mai, a „prîntului” bisericii catolice maghiare, Toma Bakócz, care revine cu amenințări asupra recrutării de țărani pentru cruciadă. Nobilii, la rîndul lor, la sfîrșitul lunii mai, adresează apeluri principilor germani pentru ajutoare grabnice împotriva țărănilor cuprinși de „turbare și furie”¹¹⁸.

Furia nobilimii, însoțită de o mare teamă și îngrijorare era provocată de dezlănțuirea răscoalei, de pornirea cetelor de răsculați în toate direcțiile: spre nord, sud și răsărit, adică spre Slovacia, Croația și Transilvania.

Cel dintîi popas al lui Doja, la Czegléd, a fost folosit pentru a-și reorganiza armata, cu gîndul de a o îndrepta spre Transilvania, unde armata nobiliară, condusă de voievodul Ioan Zápolya, reprezenta o mare primejdie. Dar Doja și ceilalți comandanți, oricît de capabili s-au dovedit, au săvîrșit o greșală proprie mai tuturor răscoalelor țărănești: lipsa de organizare centralizată, unitară a tuturor cetelor țărănești, risipirea forțelor în acțiuni izolate, ale diferitelor cete.

Popasul de la Czegléd mai are o semnificație și o importanță deosebită. Se pot desprinde din întîmplările de la Czegléd și gîndurile, năzuințele, țelurile urmărite de răsculați, exprimate de cei mai înaintați dintre ei, de căpetenii. Programul răscoalei se conturează tot mai deslușit, fiind exprimat în termeni destul de răspicați de căpeteniile cele mai înaintate. Este un program cu un pronunțat caracter de clasă, democrat, antifeudal. Situația din Ungaria din acel moment impunea o singură concluzie: distrugerea nedreptăților sociale, schimbări în raporturile dintre țărani și stăpîniul lor, nobilimea feudală. Cronicarul-poet Ștefan Taurinus (Stieröchsel), contemporan cu

¹¹⁷ *Monumenta rusticorum*, doc. nr. 33.

¹¹⁸ *Monumenta rusticorum*, doc. nr. 34, 43.

evenimentele, bun cunoscător și mai înțelegător față de masele populare și față de răsculați, relatează în cronică sa verificată *Stauromachia*, multe episoade și cuprinsul unor cuvântări ce ar fi fost rostite de Doja spre îmbărbătarea răsculaților, care cuprind totodată și idei cu valoare de program. Nobilii trăiesc în mare lux din munca altora. Ei laudă virtutea dar de fetele, văduvele și femeile supușilor lor își bat joc; a sosit timpul — ar fi spus Doja — ca toți tiranii să cadă, iar privilegiile să dispară. Spre deosebire de acest comportament opresiv, el, Doja, ca un tovarăș al lor, îi va conduce și va împărți totul egal, potrivit judecății mulțimilor. Spre încurajare și îmbărbătare, le amintește răsculaților că lumea le va lauda faptele, pe care scriitorii le vor cînta în multe volume, și astfel cruciada va trăi cît timp opera lor va rămîne¹¹⁹.

Era exprimată, în aceste cuvinte, ideea nedreptei împărțiri a bunurilor și necesitatea unei noi reglementări a raporturilor sociale, potrivit cărora bunurile materiale, roadele muncii să aparțină în mai mare măsură celor ce le produc. Aceeași idee ar fi fost exprimată de Doja și cu alt prilej, cînd pentru a atrage mase cît mai largi la răscoală, înfățișa țărănilor realitatea, anume că tot ce producea pămîntul cultivat prin munca și sudoarea lor, tot ce arau și secerau ei, tot ce produceau ogoarele, viile, animalele era însușit de nobilime.

Mai ales împotriva dării în bani față de stăpînii feudali se ridica Doja și ceilalți conducători. Această obligație era socotită drept un furt din lada țaranului. Laurențiu Meszáros, la rîndul său, îndemna pe țărani să prindă pe strîngătorii dării în bani (*exactores censum*), să nu le dea nici un ban și să-i pedepsească chiar cu moartea.

Tot atît de înverșunați erau țărăanii împotriva vămilor ce trebuiau plătite la trecerea peste moșiile feudale, deoarece acestea constituiau o cauză însemnată a scumpirii bunurilor. De aceea ei desființează peste tot aceste vămi și pedepsesc pe vameși.

În mintea țărănilor persista ideea naivă că aceste raporturi nedrepte dintre ei și stăpîni erau concretizate în documente scrise și distrugerea acestora însemna distrugerea rapor-

¹¹⁹ B. Capesius, *Răscoala lui Doja în două poezii umaniste din Ardeal*, în „Studii și articole de istorie“, II, 1957, p. 69.

turilor însăși și, deci, schimbarea obligațiilor feudale. De aceea, peste tot documentele găsite au fost date pradă flăcărilor.

În punctele lui esențiale, „programul“ răscoalei din 1514 se apropie de al marilor răscoale populare europene în faza de apogeu a acestora. Zeloții din Imperiul bizantin, în anul 1341, își formulează programul social avînd drept punct de căpetenie o reformă agrară în avantajul țărănimii sărace și a plebei orășănești, prin confiscarea averilor nobiliare și bisericesti. Răsculații englezi din 1381, conduși de Wat Tyler, au luptat pentru desființarea șerbiei și ștergerea clăcii; aripa radicală a răsculațiilor mergea mai departe în formularea revendicărilor sale, cerînd confiscarea pămînturilor clerului și nobilimii și împărțirea lor la țărani. Taboriții cehi cereau desființarea privilegiilor nobiliare, a proprietății feudale și introducerea unei comunități de avere. Înapoierea pămînturilor răpitate țăranilor de nobili și de biserică, eliberarea din șerbie, era esența programului războiului țărănesc german din 1525¹²⁰.

Cînd Gheorghe Doja se adresa țăranilor, cerîndu-le să se ridice pentru un viitor mai bun, le spunea „să-și cucerească cu arma libertatea răpîtă de nobili“. Iar regele Vladislav, într-o scrisoare adresată papei, se plîngea că țăranii, ciurdarii, păstorii de capre și alți păzitori de turme s-au ridicat să scape de servitute, să dobîndească libertatea și să întroneze dreptatea¹²¹.

Programul înaintat, mulțimile participante, întinderea răscoalei pe un teritoriu atît de vast, încercarea de grupare a forțelor, de formare a unei oști țărănești în vederea zdrobirii dușmanului — toate acestea conferea mișcării un caracter superior, situează răscoala deasupra uneia obișnuite, o ridică la înălțimea unui război țărănesc.

Țăranii răsculați în anul 1514 își dădeau seama de necesitatea unirii lor cu orășenii în lupta împotriva nobilimii feudale. Căpeteniile îndemnau pe țărani să respecte bunurile orășenilor, să nu se atingă de nici un lucru al acestora. Se manifestă și cu prilejul acestei răscoale necesitatea alianței și cu alte categorii sociale, dintre care păturile sărace ale orașelor erau cel mai firesc aliat al țărănimii.

¹²⁰ Șt. Pascu, *Mișcări țărănești în centrul și sud-estul Europei...* în „Anuarul inst. de Ist.“ din Cluj, VIII, 1956, p. 17—22.

¹²¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p.

Cînd nu întîlneau dușmanul, răsculații se fereau de distrugeri și de ucideri. Poruncile și proclamațiile căpeteniilor adresate răsculaților, cereau să nu se ia nimic de la săraci, iar cele adresate populației — să nu plătească nimic răsculaților. Cu totul altfel se purtau armatele nobiliare, care ucideau și distrugeau fără nici o alegere oameni nevinovați și bunuri cinstite agonisite. Porunca voievodului ardelean Ioan Zápolya era necruțătoare, plină de ură. „Să fie prinși și arestați toți cei ce se numesc cruciați [...] Cei prinși să fie decapitați, jupuiți de vii, fripți, uciși și distruși cu cele mai îngrozitoare chinuri“. Nu trebuiau cruțați nici bătrînii, nici copiii și nici femeile răsculaților, indiferent de religie sau stare socială, suna porunca voievodului adresată brașovenilor¹²². În ciuda acestor măsuri represive, armatele țărănești sporeau mereu, pe măsură ce se apropiau de Tisa.

d) *Desfășurarea răscoalei*. În apropierea Tisei, armatele se împart în mai multe grupuri. Cetele conduse de Laurențiu Meszáros se îndreaptă spre nordul Transilvaniei, Crișana și Maramureș pentru a răscula populația acestor regiuni; cele de sub comanda lui Grigore Doja, înspre sud, cîștigînd o biruință asupra nobilimii la Seghedin, iar armata comandată de Gheorghe Doja coboară pe Valea Crișului Alb, cu gîndul de a răscula regiunea Aradului și apoi Banatul: „*A flumine Morosy usque Waradinum et Debrecen omnes fere nobiles exterminaverint*“, afirmă contemporanii¹²³.

Noul popas de la Gyula a fost folosit de răsculați pentru a-și verifica puterile, cu atît mai mult cu cît se așteptau acțiuni hotărîtoare pentru soarta războiului. Constatările au fost favorabile: exista o armată de peste 33.000 de oameni, călări și pedestri, relativ înarmată, cu moralul ridicat, hotărîită la luptă și jertfă. Putea deci încerca cea mai grea confruntare de forțe de pînă acum.

Avangarda de 2.000 de oameni sub comanda diacului Balogh trebuia să hărțuiască, să macine, să deruteze armatele nobiliare, unite la Cenad, sub comanda episcopului Nicolae Csáki și a banului Timișoarei Ștefan Báthory. Ciocnirile de pe Mureș, de la Apátfalva și Nădlac, cu trupele nobiliare regrupate după înfrîngerile suferite, urmăreau verificarea pute-

¹²² *Monumenta rusticorum...*, doc. nr. 77, p. 120.

¹²³ I. Lupas, *Zur Geschichte der Rumänen*, Sibiu, 1943, p. 250, n. 1.

rilor. În toiu acestor acțiuni, sosirea grosului armatei comandate de Gheorghe Doja a hotărât soarta bătăliei: înfrângerea nobilimii a fost totală. Episcopul Nicolae Csáki, prins de țărani în pădure în timp ce căuta să scape cu fuga, a fost tras în țepă; comitele Petru Ravazdy, alt comandant al oastei nobiliare, a fost răstignit. A urmat ocuparea orașului Cenad de către răsculați.

Rînd pe rînd, la începutul lunii iunie, cad în miinile răsculaților orașe, sate, cetăți: Arad, Nădlac, Șiria, Lipova, Șoimuș etc., unele chiar cu concursul celor ce trebuiau să le apere. Arme, praf de pușcă, bani, îmbrăcăminte, alimente ajung în posesia răsculaților¹²⁴. Drumul spre interiorul Transilvaniei era deschis pe larga vale a Mureșului. Era deschis mai ales datorită mișcărilor țărănești locale, care pregătiseră cea mai bună cale de înaintare armatelor răscolate. Populația românească și cea sirbească din Banat se alătură în mare număr răscoalei. Cronicarul Gheorghe Szerémi vorbește de mulțimea țărănimii ce a participat la cucerirea țărgurilor și a cetăților de pe Mureș și mai ales la Nădlac, iar rapoartele contemporane cu privire la ocuparea cetăților bănățene Lipova și Șoimuș amintesc de alăturarea populației locale la răscoală și de rolul însemnat îndeplinit cu acest prilej de voievodul din Ciuci (Virfurile) din Zarand¹²⁵.

Cronicile vremii vorbesc acum, la începutul lunii iunie, de numeroase armate țărănești. Într-adevăr, din părțile nordice, din Slovacia și Maramureș, pînă în cele sudice, în Banat și Slovenia, răscoala se răspîndește cu repeziciune. O armată opera în regiunea minieră din Slovacia, alta în regiunea Heves-Eger, sub conducerea lui Barabás; a treia în Bereg și Maramureș, unde românii: țărani, mineri și chiar unii nobili mici se răscoală în număr mare. Dieta din octombrie—noiembrie 1514 se ocupă în mod deosebit de nobilimea mică din Maramureș care a luat partea țăranilor (*partem rusticorum*

¹²⁴ E. Glück, G. Kovách și E. Dörner, *Contribuții cu privire la răscoala populară din 1514*, în „Studii și materiale de istorie medie”, V, 1957, p. 431—441; Barta G. — Fekete Nagy A., *Paraszt haboru 1514-ben*. Budapest, 1973, p. 133—134.

¹²⁵ Mai multe cete acționau în zona Aradului, sub conducerea lui Andrei Kyr, Benedict Deweny, Andrei Zylagy, Ștefan Haynal și Mihail Românul. *Monumenta rusticorum...*, doc. nr. 217.

tenuisse), „săvîrşind fapte condamnabile“ și de aceea a fost pedepsită cu asprime¹²⁶.

O altă armată țărănească, comandată de Laurențiu Mezsáros își desfășura acțiunile în Satu Mare și Bihor, obținînd mai multe succese. La Oradea armata nobiliară comandată de Paul Tomori a suferit o grea înfrîngere. După aceea țăraniile au asediat cetatea Cheresig, unde o nouă victorie este cîștigată de oastea răscolită, urmată de alta, la Săcuieni. De aici oștile țărănești se îndreaptă spre Șimleu, unde sînt ajunse de armatele nobiliare, comandate de același Tomori. Țăraniile se retrag spre Zalău unde suferă o înfrîngere, dar se refac, putînd continua luptele.

Concomitent grosul armatei țărănești înaintează în Banat, sub comanda lui Gheorghe Doja, în timp ce în Transilvania, în regiunea Clujului, Bistriței, Albei în Zarand și Munții Apuseni, în scaunele secuiești se adună alte cete țărănești înarmate, sub comanda unor căpetenii locale¹²⁷.

Extinderea răscoalei în Transilvania a stîrnit mare îngrijorare în rîndurile nobilimii și ale clerului superior. Aceștia se adună în jurul lui Ioan Zápolya, voievodul Transilvaniei și a juristului Ștefan Werböczy, conducătorul nobilimii mari. Ape-luri disperate, însoțite de amenințări grele sînt trimise pretutindeni, pentru grabnice ajutoare, în oameni, arme, alimente, îmbrăcăminte, bani. Episcopul Transilvaniei, Francisc Várdai, scrie patriarhatului din orașele săsești la 9 iunie despre „primejdia mare în care se găsesc nobilii prin intrarea cruciaților în această țară (*qualia pericula a cruciatis illata sunt*) a Transilvaniei“, amintindu-le poruncile voievodului Ioan Zápolya de „a fi pregătiți cu cele mai mari și mai puternice forțe pe care le au pentru salvarea țării, deoarece dacă nu vor face acest lucru, este de temut în ce mare primejdie va fi întreaga țară și cum va fi salvată din această primejdie“¹²⁸. Cu o zi mai tîrziu, porunca este repetată de însuși voievodul Ioan Zápolya, cerînd „să trimită cît pot mai repede praf de pușcă și alte lucruri de trebuință“ spre Hunedoara, unde-și organiza el armata, cu scopul de a porni împotriva răscolitelor ce pătrunseseră în Banat, deoarece nelegiuitele fapte ale cruciaților țineau

¹²⁶ Hurmuzaki—Densușianu, Documente, II, 3, p. 202.

¹²⁷ Șt. Pascu, *Contribuții noi privitoare la răscoala țărănilor din 1514 în Transilvania*, în „Studii“, 1955, nr. 5—6, p. 112.

¹²⁸ *Ibidem*.

Transilvania în mare pericol (*quantis per sacrilegas cruciferorum machinationes totum hoc regnum ferat languoribus et in periculis*)¹²⁹.

Răscoala devenind tot mai amenințătoare, nici vecinii nu puteau rămâne nepăsători. Cererile de ajutor din partea nobilimii se îndreaptă și spre împăratul Germaniei, regele Poloniei, domnia țarilor române.

Cu atât mai mare a fost îngrijorarea clasei feudale, cu atât războiul țărănesc cuprindea mase tot mai largi. Orașenii săraci, cei din Cluj, Turda, Dej, Bistrița, Sighișoara, se alătură răscoalei, deschid răsculaților porțile orașului, iar țărani întră victorioși înăuntrul zidurilor. „Opoziția plebeiană” (calfe, uce-nici, meșteșugari săraci, lucrători) participă în număr tot mai mare la răscoală. Se alătură răscoalei lucrătorii de la ocnele de sare, mai ales cei de la Ocna Dejului, Turda, Cojocna, lucrătorii de la minele de fier din Trascău—Rimetea și de la cele de aur și argint din Munții Apuseni și din Rodna¹³⁰.

Căpetenii locale, cunoscătoare ale oamenilor și împrejurărilor, organizează cete și atacuri încununete de succes. Multă bătaie de cap au dat armatelor feudale cetele de răsculați conduse de Albert de la Turda, lucrător la ocnele de sare de acolo, de Ioan Nagy de la Dej, orașan sau lucrător la Ocnele Dejului, de un cizmar din Vițea, din părțile Bistriței. Alte cete de mineri din Trascău se alătură țărănilor răsculați, devastând moșiile din împrejurimi, reușind să intre și să ocupe chiar cetatea Trascău, devastând-o și distrugând-o. Cetele conduse de Ioan Székely au răscolat secuimea și o parte a sașilor, extinguând răscoala pînă la Bran¹³¹.

c) *Declinul și înfrîngerea răscoalei.* Apogeul răscoalei înseamnă și începutul declinului ei. Legile de dezvoltare ale răscoalei impuneau întărirea unității de acțiune pe măsura succeselor obținute de răsculați. Această străduință a elementelor celor mai înaintate, mai conștiente, cum era Gheorghe Doja, se lovea însă de incapacitatea masei

¹²⁹ C. Feneșan, *Participarea Brașovului la înăbușirea răscoalei țărănești din 1514 în Transilvania*, în „Anuarul Inst. de ist. și arh. Cluj-Napoca”, XIX, 1976, p. 283—290.

¹³⁰ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 104, 106—108; S. Belu, *Despre participarea orașenilor din Transilvania la răscoala populară din 1514*, în „Studii și referate privind istoria României”, I, p. 615—700.

¹³¹ Șt. Pascu, *op. cit.*, l.c.

țărănești de a înțelege necesitatea subordonării acțiunilor locale unei lupte generale; se împiedica, apoi, această străduință de compoziția eterogenă a armatelor răscolate: țărani săraci, țărani mai înstăriți, orașeni, lucrători de la ocne și mine și mici nobili. Urmarea a fost fărâmițarea forțelor răscolate într-o vreme când era mai mare nevoie de concentrarea lor, căci armata nobiliară, depășind disensiunile ce frământau nobilimea, își strânge tot mai mult rîndurile în scopul dezlănțuirii ofensivei în mai multe puncte.

La Buda, nobilii, sub conducerea lui Ioan Bornemisza, au reușit, prin amenințări cu pedepse grele și făgăduieli de iertare, să producă dezbinare în tabăra răscolăților; răscolății au fost supuși apoi unui atac concentric, înconjurați de călărimea nobililor și înfrinți. La înfrîngerea armatei răscolate de la Buda o vină a avut însuși conducătorul răscolăților Ambrosiu Szalereszi, orașean bogat, care s-a dovedit, cu acest prilej, trădător al intereselor țărănimii. Restul armatei răscolate, ce a reușit să scape, a fost urmărit de nobili și înfrînt în mai multe locuri. Călcîndu-și făgăduiala față de cei ce s-au lăsat ademeniți și au părăsit tabăra țărănească, nobilii i-au ucis pe frunțașii răscoalei, tăindu-le capetele sau trăgîndu-i în țeapă, iar pe ceilalți i-au amenințat cu pedepse și mai îngrozitoare în cazul că ar mai îndrăzni să se răscoale.

Teatrul luptelor principale se strămută în Banat. Aici se va hotărî, în fond, soarta războiului. Forțele țărănești principale, conduse personal de Gheorghe Doja, sînt rînduite între Lipova și Timișoara. Alte cete țărănești, comandate de fratele său Grigore, se apropie pînă sub zidurile cetăților Lipova și Șoimuș, care sînt asediate la începutul lunii iunie. Și aici, ca și în majoritatea orașelor unde a ajuns răscoala, sărăcimea s-a alăturat răscolăților, a umplut șanțurile cu pămînt pentru a înlesni pătrunderea țaranilor în cetate, și, în același timp, a făcut presiuni față de populația înstărită din oraș pentru a o determina să renunțe la rezistență.

Oștile nobilimii, comandate de Ștefan Báthory, se concentrează în cetatea Timișoarei, oraș bine întărit, avînd și o garnizoană puternică pentru apărarea Banatului față de invaziile turcești. Începe un lung asediu din partea țaranilor; armele răscolăților nu sînt însă potrivite pentru cucerirea unei cetăți întărite, cum era Timișoara. Cele cîteva tunuri capturate în luptele victorioase de pînă atunci sau făurite de mește-

șugarii răsculați, n-au putut sparge întăriturile și nici infringe apărarea. Asediatorii au încercat să escaladeze întăriturile dinspre riul Bega, unde zidurile erau mai puțin înalte. Țăranii au săpat șanțuri pentru a abate cursul riului, reușind în bună parte. Datorită rezistenței celor asediați și trădării unor orășeni, care au distrus, noaptea, digurile construite de țărani pentru a abate apele Timișului, încercarea temerară a țăranilor a fost zădărnicită. Asediul orașului continuă. Nobilimea asediată, amenințată cu înfometarea înclină spre capitulare, dar Ștefan Báthory se împotrivesc, trimițând o scrisoare regelui prin care-i cere ajutor grabnic. Asaltul țăranilor, lipsiți de armamentul necesar, a însemnat pierderea a sute și mii de vieți.

Asediatorii, încetul cu încetul, au ajuns asediați. Nobilimea și orășenimea bogată din Buda, reușind să spargă încercuirea, a alergat în ajutorul armatei nobiliare din Timișoara. În același timp grosul armatelor voievodului ardelean Ioan Zápolya se grăbește în ajutorul nobilimii. Armatele nobilimii din Transilvania se apropie de Timișoara, unindu-se, pe drum, cu alte cete adunate din părțile bănățene de Petru Petrovici.

În fața acestei primejdii, Gheorghe Doja a început să exalteze curajul și hotărârea de luptă a oamenilor săi prin cuvântări inflăcărâte, înfățișându-le soarta ce-i așteaptă dacă vor fi învinși: chinuri, pedepse, moartea nemiloasă, jugul serbiei pentru ei și familiile lor. Vitejia, îndrăzneala, unirea le poate aduce ori moarte glorioasă de eroi, ori victorie, bogății, libertate și o viață omenească. Ioan Zápolya și Francisc Várdai, episcopul Transilvaniei, la rîndul lor, își îmbărbătează oastea făcînd apel la sentimentele de ură și de dispreț față de țărăniime și înfățișându-le posibilitatea unei victorii ușoare asupra unor oameni neînarmați și nepregătiți pentru lupte.

Lupta a fost crîncenă. Armatele țărănești, conduse de frații Doja și de Laurențiu Meszáros, sosit grabnic în ajutor, au fost organizate în vederea luptei hotărîtoare. Atacul a fost început de oastea țărănească din centru, condusă de Gheorghe Doja însuși, care, cu o îndrăzneală uimitoare, a dat iureș în oastea dușmană. Lupta a cuprins apoi cele două oști ce stăteau față în față, în totalitatea lor. La început bătălia a fost ne-decisă. Călărimea nobiliară, efectuînd o manevră de învăluire, a atacat flancurile țărănești, reușind să le rupă în locurile mai puțin rezistente. Lupta a continuat aprigă, sîngeroasă.

Cu toată vitejia legendară și sacrificiile supraomenești, oastea țărănească n-a putut rezista atacurilor concentrice ale oștilor nobiliare, bine înarmate și foarte numeroase. Sosirea pe cîmpul de luptă a unor forțe proaspete ale nobilimii ardelenene a fost hotărîtoare. Oastea țărănească a suferit o grea înfrîngere la 15 iulie. Căpeteniile și o parte a oastei țărănești cad în mina nobilimii neîndurătoare. Restul oștilor este urmărit de călărirea nobiliară care îi ucide fără milă pe toți cei ce-i cad în mâini.

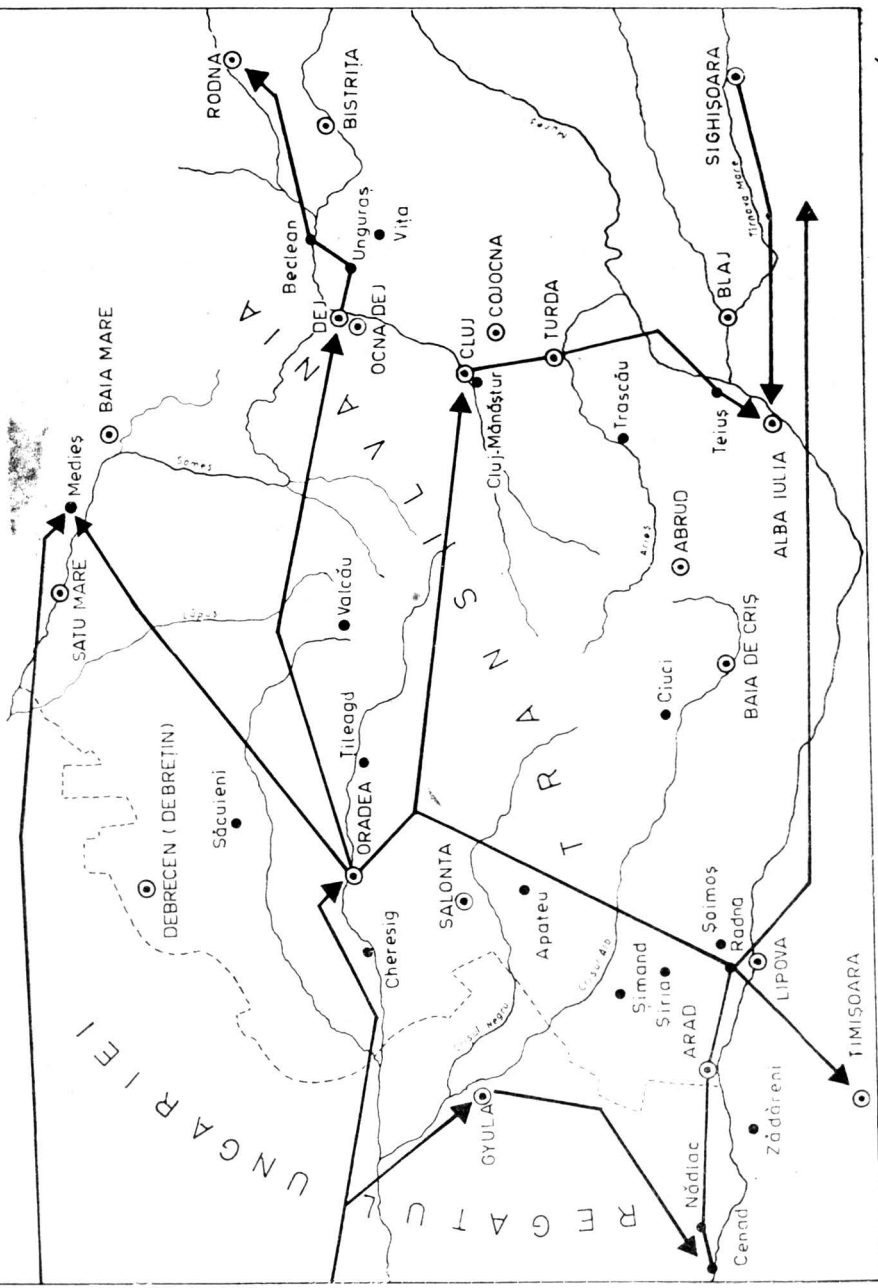
Ioan Zápolya își putea îndeplini dorința de a decapita, a jupui de viu, a frige și a ucide în cele mai groaznice chinuri căpeteniile țărănimii. Nobilii, la rîndul lor, cer lui Zápolya să-i chinuiască pe cei prinși cît mai mult, iar drept recunoștință că i-a scăpat de cel mai temut dușman al lor, de Gheorghe Doja, nobilii făgăduiesc voievodului ardelean tronul regal îndată ce va deveni vacant.

Ziua osîndei căpeteniilor a fost statornicită pentru 20 iulie. Osîndiții au fost scoși din temniță și duși sub zidul din partea apuseană a orașului Timișoara, unde urma să aibă loc supliciul. În fața spectacolului înfiorător, Doja, plin de curaj, sfidînd nobilimea ce se desfăta, se adresează țărănimii silită să asiste la „spectacol“, îndemnînd-o să continue lupta împotriva nobililor, singura cale pentru dobîndirea libertății.

Legat în lanțuri înroșite în foc, Doja a fost urcat pe un tron de fier, la fel înroșit în foc; în mîină i s-a pus un sceptru, de asemenea înroșit, iar pe cap o coroană de fier înroșită. „Dar el, de o îndîrjire demnă de admirat, n-a scos nici un suspin, nici o lacrimă, nici un geamăt; el nu s-a îngrozit de o asemenea moarte crîncenă“, recunoaște un contemporan, dușman al țărănimii. Părți din trupul său au fost date tovarășilor săi infomețați pentru potolirea foamei. Aproape toți au refuzat însă preferînd moartea în chinuri. În fața acestei barbarii, umanistul Ioan Sommer exclamă plin de indignare: „Legenda barbară a lui Lycaon trebuie să amuțească, cînd creștinii găsesc o asemenea masă. Am ajuns la o culme pe care nu o vom mai depăși, dacă dăm trupuri vii de mîncare unor oameni împotriva voinței lor. Mezentius își va întoarce fața îngrozită și va fugi cu inima cutremurată de o crimă atît de mare“¹³².

¹³² B. Capesius, *Răscoala lui Gheorghe Doja în două poezii umaniste din Ardeal*, în „Studii și articole de istorie“, II, 1957, p. 67—76.

DESFAȘURAREA RĂZBOIULUI TĂRĂNESC
CONDUS DE GHEORGHE DOJA (1514)

Sfirtecat în 4 părți, trupul lui Doja a fost expus la porțile orașelor Buda, Pesta, Alba Iulia și Oradea, ca o groaznică amenințare pentru cei ce s-ar fi gândit să-i urmeze pilda. Capul desprins de trup a fost trimis la Seghedin. „A fost o priveliște îngrozitoare și un fel de a se pedepsi nemaiauzit pînă atunci — recunoaște Paolo Giovio — de la care creștinii ar fi trebuit, totuși, să fie departe și cu gîndul și cu privirea...¹³³ Pedepse la fel de crude au fost aplicate de nobili și celorlalte căpetenii ale răscoalei.

Războiul nu s-a sfîrșit însă cu totul nici la 15 iulie (înfrîngerea țărănimii la Timișoara) și nici la 20 iulie (uciderea căpeteniilor). În Ungaria și Transilvania cete țărănești izolate mai continuă lupta. În regiunea Muncaciului diacul Balogh hărțuiește încă nobilimea; în sud nu depuseseră încă armele cetele conduse de Anton Hossu și de un anume Mihail; în părțile Dejului, cetele conduse de Ioan Nagy, în ale Turzii de Albert, în secuime de Ioan Székely încă tulburau simțitor liniștea nobilimii și la sfîrșitul anului 1514. Însemnate acțiuni mai săvîrșea Laurențiu Meszáros, scăpat din dezastrul de la Timișoara și care mai era stăpîn pe comitatele Cluj, Bihor, Sălaj, obținînd chiar unele succese în întîlnirile cu armatele nobilimii¹³⁴. Peste tot în Transilvania cetele țărănești ce scăpară masacrului se adunau, jefuind pe nobili și pe strîngătorii dărilor. Nobilimea se temea de o reaprindere a răscoalei în primăvara următoare. Teama era atît de mare, încît voievodul Transilvaniei chema, pentru 6 ianuarie 1515, la Turda, oaste în vederea preîntîmpinării reizbucnirii răscoalei¹³⁵. Teama voievodului era întemeiată, căci în Țara Birsei țărănimea răsculată nici în iulie 1515 nu era silită cu totul la supunere. Țărănimea însă flămînzită, istovită și zdrobită, n-a mai avut vigoarea necesară pentru a reaprinde marea epopă, cînd rănile ei mai sîngerau.

¹³³ Paolo Giovio, *op. cit.*, p. 414.

¹³⁴ În Sălaj e distrusă curtea nobililor Banffy de la Nușfalău, apoi răsculații ocupă cetatea Valcău. A. A. Rusu, *Răscoala din 1514 în părțile sălăjene*, în „Acta Musei Prolissensis” VII, 1983, p. 201—202.

¹³⁵ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 107. Ecoul răscoalei din 1514 se reflectă și în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, în care domnul își sfătuieste fiul să fie blind și omenos cu țărani. Cf. Șt. Ștefănescu, *Oglîndirea răscoalei lui Gh. Doja în gîndirea social-politică a vremii*, în „Studii”, 1964, nr. 8, p. 1125—1127.

Un groaznic măcel și o necruțătoare teroare au fost dezlănțuite în toată țara. Vreo 50.000 de țărani au căzut victima furiei nobiliare. Cadavre zăceau pe toate drumurile. Nobilimea, profitând de victoria ei, a jefuit țărănimea și de neînsemnatele bunuri ce-i mai rămăsese. Acestei terori dezlănțuite i-a căzut victimă nu numai țărănimea, ci și aliații ei, orășenimea în general și cea săracă indeosebi și chiar nobilimea mică participantă la răscoală. Atît orășenii din Lipova, cît și cei din Cluj, Dej, Turda, de pildă, se plîngeau „cu durere“ că nobilii îi apasă și-i împovărează cu mari procese și cheltuieli, spunînd că și-au pierdut libertățile și drepturile dăruite lor pînă atunci, deoarece s-au alăturat țăranilor răsculați. Orășenii din Rodna, la rîndul lor, trebuiau să plătească nobilului Ioan Drágffy o mare sumă de bani, drept despăgubire pentru pagubele săvîrșite de orășeni pe moșiile acestuia în timpul răscoalei.

d) *Răscoala țărănească din 1526—1527 de sub conducerea lui Iovan Nenada*. Conștientă de forța pe care o reprezenta, unită și organizată, dovedită în răscoala din 1514, țărănimea nu se putea resemna cu situația atît de nedreaptă la care a fost condamnată prin legiuirea draconică, *Tripartitul* lui Werböczi. Aștepta doar împrejurarea potrivită pentru a anula, prin puterea armelor, urmările atît de grele ale serbiei veșnice (*merae et perpetuae rusticitatis*). Și împrejurarea potrivită i s-a părut țărănimii în vîrtejul evenimentelor ce au urmat după dezastrul armatelor ungare la Mohács, luptele pentru tron între „partida națională“ ce-l susținea pe Ioan Zápolya, voievodul Transilvaniei și „partida habsburgică“, susținătoare a lui Ferdinand, împăratul Germaniei.

În asemenea împrejurări tulburi, nu era greu să fie adunate și organizate mulțimile nemulțumite, cu scopul de a lupta împotriva nedreptăților sociale și de asemenea a bisericii oficiale. Cele două aspecte, social și religios sînt caracteristicile răscoalei din prima fază, din toamna anului 1526 de sub conducerea lui Iovan Nenada zis „Omul Negru“ sau „Țarul“ Ivan, fără un program, fără o finalitate precisă. În cea de a doua fază, din anul 1527 caracterul social e prevalent, mișcarea transformîndu-se într-o adevărată răscoală antifeudală.

Datorită calităților sale personale — om energic și de inițiativă, cu darul vorbirii convingătoare și cu un trecut ostășesc, de apărător al granițelor, — dar mai ales nemulțumirilor acumulate în inimile țăranilor, Iovan Nenada a reușit să adune, în scurt timp, un mare număr de țărani (mai multe mii): sîrbi, români, unguri și bulgari¹³⁶.

De la Lipova, în nordul Banatului, unde-și stabilise tabăra, Iovan Nenada se îndreaptă, cu o parte din răsculați spre Tokay, unde Ioan Zápolya convocase o adunare în vederea alegerii sale ca rege al Ungariei. Încărcat de daruri de Ioan Zápolya, care spera în sprijinul oamenilor „țarului“, Iovan Nenada și mulțimile adunate pornesc spre sud, în vederea joncțiunii cu românii și sîrbii, adunați de Petru Petrovici împotriva lui Ferdinand. În drum, rîndurile răsculaților sporesc mereu, astfel că armata populară număra aproximativ 7—12.000 de oameni¹³⁷.

După cucerirea Subotizei de la Valentin Török, omul lui Ferdinand, fură eliberate unele localități de sub stăpînire otomană, în Bačka¹³⁸. Pe care izvoarele timpului, în serviciul claselor dominante, folosind limbajul obișnuit, îi caracterizează pe răsculații de la 1527—1527: „țărani“, „vagabonzi“, „oameni fără căpătii“ etc.

În faza a doua, mișcarea de sub conducerea lui Iovan Nenada e mai rectilinie, mai clară în ce privește caracterul său de răscoală țărănească antifeudală, atît prin acțiunile concrete ale răsculaților cît și prin scopurile urmărite de aceștia. O scrisoare din 13 martie 1527, adresată de vicevoievodul Transilvaniei Nicolae de Macedonia sibienilor, relatează că răsculații se îndreptară spre nord, ajungînd în părțile Timișoarei, devastînd și prădînd bunurile nobilimii și ale altora, confruntîndu-se cu oastea condusă de Ladislau Csáki, partizan al lui Zápolya, pe care Nenada îl părăsise, deoarece nu se despărțise de nobilime, opresoarea țărănimii. Csáki e ucis în timpul

¹³⁶ Szentklárai I., *Levelek Csernovics Nenada (Ivan Czár) a „Fekete Ember“ történetéhez*, în „Történelmi Tár“, 1885, p. 507—508.

¹³⁷ I. Lupaș, *Răscoale țărănești transilvane în veacul al XVI-lea*, în *Studii istorice*, IV, p. 34—35 și T. Trăpcea, *Țarul Iovan Nenada și Gheorghie Crăciun*, „Oameni Negri“, în „Balcania“, II—III, p. 332—334.

¹³⁸ *Acta Tomiciána*, IX, p. 110—111; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 614.

luptei, iar Timișoara e ocupată de răsculați¹³⁹. Cronicarul sas Ieronim Ostermayer știe că răsculații își continuau înaintarea în Transilvania, în luna aprilie ajungând în Hațeg. Simultan alte cete de răsculați, venind din Țara Românească pătrund în Transilvania pe la Porțile de Fier ale Transilvaniei, oamenii puși să păzească trecerea fiind constrinși să cedeze în fața răsculaților, care apoi se îndreaptă spre Alba Iulia¹⁴⁰.

Pe măsură ce înainta în interiorul Transilvaniei, oastea țărănească sporea mereu, deoarece, cum afirma voievodul Transilvaniei, românii în Transilvania erau cu mult mai numeroși decât sîrbii în Ungaria și aveau aceeași religie cu aceștia. (*Quoniam Walachos in Transilvania multo plures quam Rascianos in Hungaria fore percepimus, qui cum Rascianis unam et eandem sectam profitentur*)¹⁴¹. Întreaga țărănime din părțile Banatului și Hațegului s-a ridicat împotriva nobilimii, deoarece prin scrisorile și trimișii lui, Nenada făgăduia oamenilor eliberarea de opresiunea domnilor și nobililor (*Spargit in super ubique litteris, nunciis, clam imo iam publice in communitate et precipue in Volachos, Bulgharos, Rascianos libertatem dominorum et nobilium in subditos serviciam et iam ut fama certa et constans quotidie affert, que in dies magis ac magis augetur*)¹⁴².

Răscoala țărănilor a provocat o mare spaimă în rîndurile nobilimii, care se pregătea să-și părăsească moșiile cu gîndul de a se refugia în orașe și mai cu seamă în castelul de la Hunedoara, unde spera într-un adăpost și apărare sigure. Reprezentantii nobilimii, sub imperiul fricii, exagerînd în chip evident, descriu în culori foarte întunecate faptele săvîrșite

¹³⁹ Noveritis quod dietim ac indesinenter veniunt ad nos (Nicolae de Macedonia) varii rumores terribilissimi de impietate ac crudelitate Hominis Nigri, alias Czar Iwan vocati, qui iam compluribus secum adiunctis ac collectis gentibus, in partibus terre Themeskoz peragranantibus universos nobiles ac ignobiles rebus temporalibus habundantes crudeli nece eosdem interimere facit, res et bona eorundem in maximam predam convertendo. Iam dominus Ladislaus Csáki capite truncatus ac decolatus est". (Cf. Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 294).

¹⁴⁰ „Eodem anno (1527) hat sich ein Ratz im Hatzak oder Karan-Sebes, den man den Schwarzen Mann genant, auf geworfen und bis drei Meil von Weissenburg kommen". (Cf. *Historien* von Hieronymus Ostermayer (1526—1527), in *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, IV, p. 497; Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV.1, p. 296).

¹⁴¹ Cf. Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV.1, p. 296.

¹⁴² *Ibidem*.

de răsculații lui Iovan Nenada, „foarte josnicul sîrb“ (*vilissimus Rascianus*), așa cum sînt descrise de episcopul de Alba Iulia într-o scrisoare adresată sibienilor și brașovenilor¹⁴³. Iar voievodul Transilvaniei scria bistrițenilor că cei ce au căzut în miinile răsculaților au fost tăiați în patru părți, altora li s-au scos măruntaiele, iar de soțiile și fetele tinere și-au bătut joc în public¹⁴⁴.

Gravitatea primejdiei pentru nobilime rezultă și din măsurile luate împotriva răsculaților. „Regele“ Ioan Zápolya, voievodul Transilvaniei Petru Perényi, vicevoievodul Nicolae de Macedonia, episcopul de Alba Iulia, Nicolae Gerendi etc. fac apeluri disperate pentru organizarea unei armate care să reziste răsculaților. Nobilimea proiecta așezarea „taberei“ anti-țărănești la Sebeș-Alba, de unde urma să organizeze ofensiva împotriva răsculaților. Pentru a-i putea înfrînge era nevoie de ajutorul grăbnic al sibienilor, brașovenilor, bistrițenilor și al nobilimii din comitate, districte și scaune. Sub cea mai grea pedeapsă toți cei ce puteau da ajutor erau îndemnați să grăbească cu iuțeală maximă, cu toată puterea armată: cavalerie, pedestrime și „aparatură de război“¹⁴⁵. Cu atît mai mult cu cît, sub influența acestei răscoale, agitațiile și mișcările țărănești se extind pînă departe în Transilvania. Cum au fost cele din părțile Bistriței, unde țărani au ars poruncile voievodului transilvan, au alungat de pe moșii pe stăpînii acestora și pe reprezentanții lor. De aceea voievodul Petru Perényi amenința pe răsculați cu grele pedepse, încît „chiar și urmașii lor s-o pomenească în vecii vecilor“¹⁴⁶.

Conducerea armatei nobiliare a fost incredințată voievodului Petru Perényi. Cu o armată numeroasă intenționa să-i atace pe răsculați pe la spate. Confruntarea armată dintre răsculați și nobili a avut loc la Seleuș, în apropiere de vărsarea

¹⁴³ *Terribiles conatus, mirabiles et inauditas crudelitates, quas, Homo Niger in religione christiana in Christianos exercet, non aris, non templis, non etati, non sexui parcens. (Ibidem, p. 295).*

¹⁴⁴ *Quosdam in quatuor partes desecasse, aliorum viscera, quod est horrendum, extraxisse, uxores etiam, liberos in publicum usum redigere. (Ibidem, p. 296).*

¹⁴⁵ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV.1, p. 294—296; Cf. Gh. Duzinchevici, *Despre mișcarea condusă de Țarul Iovan (1526—1527)*, în „*Studii*“, IX, 1956, nr. 6, p. 140.

¹⁴⁶ B. Daicoviciu, *Răzmerița din 1527 a țăranilor de pe moșia Veriș*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai*“, *Historia*, 1962, fasc. 1, p. 34.

Mureşului în Tisa, în luna mai 1527, încheiată cu victoria răsculaţilor¹⁴⁷. Dar în ajutorul armatei nobiliare a sosit Emerik Czibák, episcopul de Oradea, cu o armată adunată în Banat şi Zarand. Conducînd cele două oşti, după rănirea lui Perényi, Czibák a schimbat înfrîngerea în victorie. În lupta de la Frumuşeni, lângă Arad, din 25 iulie, oastea lui Nenada a fost învinsă şi el rănit¹⁴⁸. Retras spre Seghedin cu oastea ce-i mai rămăsese, Iovan Nenada a fost rănit (împuşcat) pe una din străzile oraşului şi apoi ucis de Valentin Török, care s-a răz-bunat pentru înfrîngerea suferită în confruntarea cu răsculaţii.

Însemnătatea răscoalei pentru societatea feudală din acea vreme, prin numărul mare de răsculaţi şi prin acţiunile lor radicale, rezultă şi din manifestaţiile de bucurie ce au cuprins nobilimea şi oficialitatea nu numai din Transilvania, ci şi din teritoriile vecine. O scrisoare contemporană ştie că s-a poruncit oraşenilor din Cracovia să aducă la cunoştinţa publică evenimentul, în timp ce trompetele sunau *Te-Deum laudamus*, iar poporului i se aruncau bani spre a se bucura. Pe Ioan Zápolya l-a cuprins o bucurie copilărească şi la vederea capului lui Nenada ar fi exclamat: „Blestematule, acum nu mă vei mai ameninţa“. Apoi, drept mulţumire, a aprins lumînări la altarul Sf. Ioan Botezătorul şi a poruncit să se officieze un *Te Deum*¹⁴⁹.

8 CARACTERISTICILE PRINCIPALE ALE RĂSCOALELOR ȚĂRĂNEȘTI.

a) *Cauzele răscoalelor.* Cauza generală a răscoalelor e ușor de definit. Ea constă în exploatarea maselor populare de către clasa dominantă, de biserică și de stat. Exploatarea în evul mediu, după cum s-a spus, fiind un fenomen continuu, de asemenea și lupta de clasă va fi neîntreruptă. Cu toate acestea forma súperioară, răscoala, nu se manifestă decît rareori¹⁵⁰. Ex-

¹⁴⁷ Gy. Szeremi, *Epistola de perdicione Regni Hungariae*, în *Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum*, I, p. 163—165.

¹⁴⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.3, p. 618; Gh. Duzinchevici, *op. cit.*, p. 143.

¹⁴⁹ A. Ivič, *Istoria Srba u Ugarskoj*, Zagreb, 1914, p. 58.

¹⁵⁰ M. Berza, *Răscoalele în evul mediu. Considerații generale în lumina tezelor marxism-leninismului*, în „*Studii*“, XI, 1958, nr. 4, p. 81 și în l. franceză în „*Revue roumaine d'histoire*“, I, 1962, nr. 2, p. 308.

plicația trebuie căutată în însăși starea țăranilor, care, trăind risipiți, îngreună în cea mai mare măsură posibilitatea de înțelegere între ei. La aceasta se adaugă „deprinderea îndelungată de a se supune, transmisă din generație în generație . . ., dezobișnuința cu mînuirea armelor . . ., asprimea exploatării, care ba scădea, ba sporea în funcție de personalitatea seniorului”¹⁵¹. Era nevoie, deci, pentru ca răscoala să izbucnească, de circumstanțe deosebite, de un motiv imediat care să se adauge cauzei adevărate. Acesta apare ca o obligație suplimentară care declanșează răscoala.

În primele decenii ale veacului al XV în Transilvania renta feudală, și mai ales cea în bani, a fost sporită, dijma bisericească a fost pretinsă în 1436 în bani noi pe timp de trei ani deodată, iar împotriva celor ce nu au voit sau nu au putut-o plăti episcopul catolic de Alba Iulia a aruncat afurisenie. Toate acestea adăugîndu-se la cauzele mai vechi, desființarea, în realitate, a dreptului de liberă strămutare a țăranilor — chiar dacă nu a fost legiferată această măsură —, sporirea dijmelor față de stăpînii feudali și mai ales introducerea nonei, desființarea dreptului de moștenire a bunurilor țăranilor lipsiți de moștenitori direcți, chemarea la oaste fără motive întemeiate, luarea fără plată a bunurilor țărănești pentru oaste, abuzurile și silniciile nobililor și ale dregătorilor acestora asupra iobagilor și ale cămărașilor de la ocne și mine asupra lucrătorilor — au declanșat mare răscoală din 1437—1438 de la Bobilna¹⁵².

La sfîrșitul sec. al XV-lea și începutul celui următor, în timp ce în Apusul Europei iobăgia fusese sau era pe cale de a fi desființată, în țările din Europa centrală și răsăriteană dependența țărănimii se accentuează, fiind însoțită de un întreg cortegiu de măsuri care agravează și mai mult sarcinile țărănimii iobage: sesiile țărănești sînt tot mai mult cotropite de feudali și înglobate în rezerva seniorială, ceea ce aduce după sine sporirea zilelor de clacă la una pe săptămînă — față de una pe an la cît se statornicise această obligație la 1437 —, nona se extinde asupra tuturor produselor, agricole și viticole, darurile se pretind tot mai des, se introduce taxa pentru folo-

¹⁵¹ Fr. Engels, *Războiul țărănesc german*, București, 1958, p. 46—47.

¹⁵² Șt. Pascu, *Les caractéristiques principales des révoltes paysannes de Transylvanie au moyen âge*, în „Revue roumaine d'histoire”. III, 1964, nr. 1, p. 31.

sirea pădurilor, a pășunilor, a apelor, renta în bani e sporită sensibil, dijma bisericească e pretinsă și celor ce-și câștigau traiul prin munca brațelor, precum și țăranilor de religie ortodoxă, darea în bani față de vistieria regală crește de asemenea de mai multe ori etc. Erau suficiente motive pentru izbucnirea războiului țăranesc din 1514 de sub conducerea lui Gheorghe Doja¹⁵³.

Dispozițiile draconice cuprinse în *Tripartitul* lui Werböczy, la care s-au adăugat nenorocirile din timpul și de după lupta de la Mohács explică izbucnirea răscoalei din 1526—1527 de sub conducerea lui Nenada.

Deoarece introducerea obligațiilor noi creează și *adincește situația revoluționară existentă*, când acest lucru coincide cu o criză a forței de represiune a claselor stăpînitoare, răscoalele izbucnesc cu putere. Situația de criză se caracteriza pe de o parte prin neputința claselor stăpînitoare de a-și menține dominația într-o formă neschimbată, provocînd o spărtură prin care răbufnește nemulțumirea și revolta claselor asuprite, pe de altă parte prin înăsprirea mai accentuată de cît cea obișnuită a mizeriei și sărăciei claselor asuprite, în urma cărui fapt crește spiritul combativ al maselor.

În Transilvania între 1400—1437 revoltele locale — țăranesti și ale lucrătorilor de la ocne — se țin lanț dintr-o parte în alta a țării; înăbușite într-un loc, ele izbucnesc cu și mai mare putere în alt loc (Țara Făgărașului, Țara Hațegului, Maramureș, Satu Mare, scaunele secuiești și săsești etc.). Ideologia revoluționară a husiților cehi pătrunde și în Transilvania, cuprinzînd mase largi ale populației de la orașe și sate. Inchiziția se dovedește neputincioasă cu toate măsurile brutale folosite de inchiizitorul Iacob de Marchia. În această atmosferă revoluționară, repetatele invazii turcești în părțile sudice și centrale ale Transilvaniei au impus concentrarea forțelor feudale în această direcție, slăbind, astfel, puterea de represiune

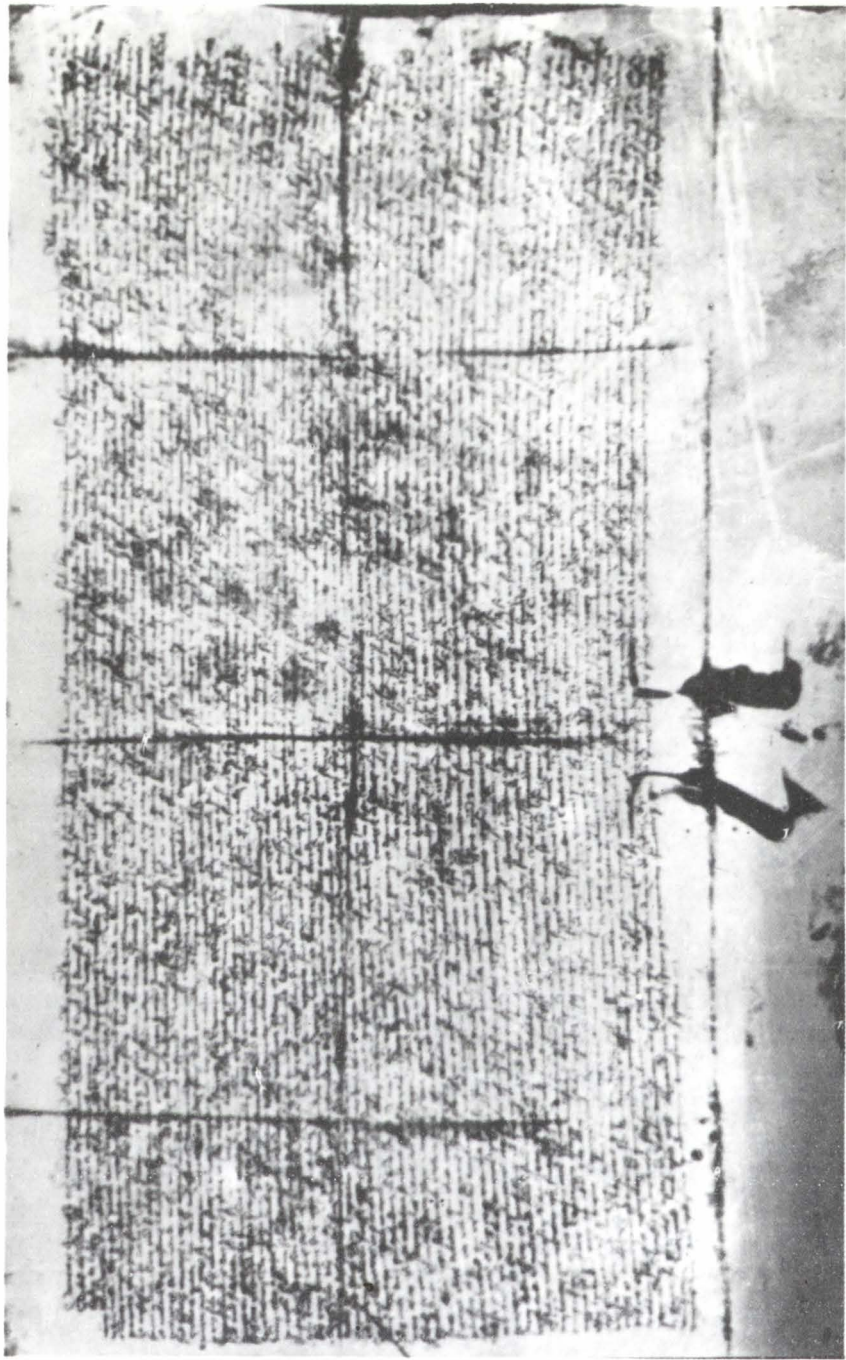
¹⁵³ S. Márki, *Dósa György*, Budapest, 1913, p. 104—124; I. Szabó, *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Budapest, 1948, p. 31—38; L. Geréb, Gy. Székely, *A magyar parasztháborúk irodalma, 1437—1514*. Budapest, 1950, p. 25; Șt. Pașcu, *Contribuții noi privitoare la răscoala țăranilor din 1514 în Transilvania*, în „Studii” VIII, 1955, nr. 5—6, p. 92—96; E. Glück — G. Kovách — E. Dörner, *Contribuții cu privire la răscoala populară din 1514*, în „Studii și materiale de istorie medie”, II, 1957, p. 433—439.

Statuia lui Roland, simbol al justiției și asupririi feudale

Tabără de luptă după model husit

Prima înțelegere între țărani răsculați și nobili (6 iulie 1437.)

îndreptată împotriva țăranilor chiar în ajunul izbucnirii răscoalei din 1437¹⁵⁴.

Accentuarea contradicțiilor dintre diferite pături nobiliare, dintre nobilime și clerul superior, dintre feudali și orășeni în ultimul deceniu al sec. al XV-lea și în primul deceniu al celui următor a creat o situație de anarhie generală în regatul ungar, izbucnită cu mare violență. În această atmosferă, răscoalele lucrătorilor de la ocele din Maramureș (1492), ale țăranilor din Alba (1500), ale celor din Făgăraș (1502—1503, 1508), ale secuilor (1506, 1511—1513) constituiau prologul celei din 1514, iar invaziile turcești din 1512—1513 determină organizarea unei cruciade antiotomane în primăvara anului 1514, care, în condițiile date, se transformă într-un „război general al țăranimii“.

b) *Forțele motrice ale răscoalelor țărănești.* În întreg evul mediu, dintre categoriile de răscoale, cele țărănești sînt mai caracteristice și mai importante. Lucrul este pe deplin explicabil și firesc, deoarece țărănimia formează nu numai categoria cea mai numeroasă, dar ea este principalul producător de bunuri materiale necesare întregii societăți și deci clasa fundamentală opusă celei stăpînitoare. Țărănimia reprezintă, de aceea, forța motrice principală în toate răscoalele din evul mediu.

Răscoala de la Bobilna este în primul rînd a țăranilor, iobagi și liberi, români și maghiari, cu participarea unui număr dintre țărani sași și secui în al doilea rînd (*universitas regnicolarum, rustici*); cele mai numeroase căpetenii sînt țărani simpli, iobagi, jeleri sau juzi sătești, tot iobagi; prin hotărîrea și eroismul țăranilor în primul rînd s-a obținut marea biruință asupra oștii nobiliare la Bobilna și altele în diferite părți ale Transilvaniei¹⁵⁵. Conducătorul principal pare să fi fost Anton cel Mare din Buda, secondat de căpitanul Mihail Românul și Pavel cel Mare, stegarul obștei ungurilor și românilor, iar strategul și tacticianul Ioan, fiul magistrului Iacob din Cluj.

Izvoarele vremii — documentare și narrative — referitoare la răscoala din 1514 amintesc de asemenea ca forță prin-

¹⁵⁴ *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 400—404; *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, ed. III, p. 146.

¹⁵⁵ Șt. Pascu, *Bobilna*, p. 115—116, 162—167; Demény, *Az 1437—38 — az babolnai népi felkelés*, p. 140—210.

cipală țărănimea și oamenii de jos (*rustici et plebeae conditionis homines, plebs rusticana*), plugarii (*agrestes*), păstorii (*bubulci, caprarii*), haiducii (*hajdones*); comandantul suprem al răscoalei a fost Gheorghe Doja, secondat de fratele său Gri-gore¹⁵⁶.

Din țărani sîrbi, români și unguri era formată oastea lui Iovan Nenada, el însuși țăran ostaș de graniță.

În categoria țăranilor, liberi sau iobagi, trebuiesc socotiți și meșteșugarii sătești — chiar dacă ei se desprinseseră într-o oarecare măsură de ocupațiile agricole —, care participă la răscoalele țărănești cu rol însemnat, atît prin faptul că ei aveau o mai clară conștiință revoluționară decît masa țăranimii de rînd, cît și prin aportul material pe care-l puteau aduce prin meșteșugul lor răsculaților, mai ales fierării. De aceea între căpeteniile răscoalelor întîlnim totdeauna și reprezentanți ai meșteșugarilor sătești: Valentin fierarul, la 1437—1438, cizmarul din Vița, la 1514.

În aceste mari răscoale populare, țărănimea a fost sprijinită cu consecvență de plebea orășenească, de lucrătorii de la mine și ocne și, într-o oarecare măsură, — mai ales la început —, și de nobilimea mică. Lucrul apare pe deplin explicabil ținînd seama de situația socială a acestor pături și de contradicțiile dintre ele și clasele dominante. Cu atît mai mult cu cît chiar înainte de izbucnirea marilor răscoale, frămîntările sociale din orașe și ale lucrătorilor din mine și ocne se manifestă cu deosebită putere: la Cluj de pildă în deceniul al doilea al sec. al XV-lea, la Sighișoara în deceniul al doilea al sec. al XVI-lea etc. Mișcările lucrătorilor de la mine și ocne de asemenea s-au manifestat cu putere atît în ajunul răscoalei din 1437—1438 cît și a celei din 1514.

Izbucnirea marilor răscoale țărănești a constituit prilejuri deosebit de prielnice pentru ca mișcările orășenilor săraci și ale lucrătorilor din mine și ocne să le confere o mai mare amploare și chiar o mai bună organizare. La răscoala de la Bobilna ca și la cea din 1514 participă orășenii din Dej, Cluj, Turda, Aiud etc., dînd chiar conducători cu rol important, ca Ioan fiul lui Iacob din Cluj, Nicolae Valkai din Huedin (1437—1438), Ambrosiu Szaleresi, Ioan Nagy din Dej etc. (1514). Prin

¹⁵⁶ I. Szabó. *A hajdúk 1514-ben*, în „Századok“, LXXXIV, 1950, nr. 1—2, p. 180.

colaborarea orășenimii sărace, răsculații au putut pătrunde între zidurile puternice care înconjurau orașele, au putut ocupa chiar unele dintre acestea, între care Clujul, Aiudul și, probabil, Dejul și Turda (la 1437—1438), Cenadul Aradul, Lipova, Dejul, Clujul, Turda, Sighișoara etc. (la 1514)¹⁵⁷.

Orășenii săraci deveneau aliații țărănimii răscolate, meșteșugarii făureau arme pentru aceasta, activitatea economică desfășurată în orașe constituia o atracție pentru răsculați, iar lupta mai organizată a plebei urbane împotriva patriciatului însemna, în același timp, și lupta împotriva exploatatorilor în general, deoarece păturile superioare orășenești erau legate prin interese multiple de clasa feudală.

Participarea lucrătorilor de la mine și ocne la marile mișcări țărănești este adevărată prin numeroase dovezi incontestabile. La răscoalele din 1437—1438 și 1514 au participat lucrătorii de la ocnele de sare din Dej, Sic, Turda, Cojocna, minerii de la Trascău și din Abrud, dînd chiar conducători, ca Toma cel Mare din Sic (1437), Albert din Turda (1514) etc.

Nobilimea mică a avut o poziție aparte în cadrul răscoalelor țărănești. Suferind și ea, din partea mării nobilimi, numeroasele neajunsuri: abuzuri, cotropiri de moșii, răpiri de iobagi, îndepărtarea de la beneficii, rîvnind, la rîndul ei, la privilegiile acaparate de marea nobilime, mica nobilime, din considerente tactice numai, se apropie de țărănime, pentru a exercita, în acest fel, presiune asupra mării nobilimi, fără să se gîndească însă la înlocuirea relațiilor sociale existente în esența lor, la concesiile importante pentru țărănime. Mînată de astfel de interese, o parte a micii nobilimi se alătură răscoalelor țărănești, cum s-a întîmplat la 1437 și la 1514, cînd o găsim în tabăra răsculaților în prima fază a răscoalelor. În fața avîntului luat de răscoale, a radicalizării programului acestora, mica nobilime vîzîndu-și primejduite propriile interese de clasă, părăsește răscoala își trădează aliații vremelnici, trece în tabăra feudalilor, participînd la înăbușirea luptei maselor populare¹⁵⁸.

Alianța cea mai firească rămîne aceea dintre țărănime, păturile sărace orășenești și lucrătorii de la mine și ocne.

¹⁵⁷ S. Belu, *Despre participarea orășenilor din Transilvania la răscoala din 1514*, în „Studii și referate”, I, p. 690—696; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 98—108; *Istoria României*, vol. II, p. 412—414, 603—605.

¹⁵⁸ *Istoria României*, vol. II, p. 407—409, 603.

c) Programul răscoalelor țărănești. Compoziția socială a taberei răsculaților, alianța stabilită în cursul luptelor explică și programul răscoalelor țărănești medievale în general, al celor din Transilvania de asemenea. Răscoalele țărănești de obicei nu pornesc cu un program dinainte stabilit, Programul răscoalelor țărănești este mai degrabă generalizarea obiectivelor împotriva cărora luptau țărani. Caracteristica esențială a răscoalelor țărănești o constituia caracterul lor spontan, adică lupta nu atât „pentru ceva“, cât mai ales „împotriva cuiva“, împotriva unor dușmani preciși¹⁵⁹.

Țăranii incendiau și distrugeau documentele în care erau cuprinse obligațiile lor, castelele nobiliare, ucideau pe nobili, clerici înalți, negustori bogați. Marile răscoale populare care iau caracter de război țărănesc, cum au fost cele din 1437—1438 și 1514 în fazele lor de apogeu, urmăreau chiar să schimbe condițiile existente și să nimicească pe cei ce le crează și le apărau, fără să fie capabile să promoveze în locul orînduirii feudale o nouă orînduire. Prin suprimarea nobililor atât ca clasă cât și ca persoane fizice, se urmărea suprimarea dominației de clasă a acestora, iar distrugerea hotarelor și însușirea bunurilor feudalilor laici și clerici erau justificate, în concepția țăranilor, în sensul că totul era al țăranilor care lucrau pămîntul și nu al stăpînilor de moșie, ceea ce însemna, în fapt, însăși justificarea exproprierii. Ceea ce trebuia făcut mai departe cu proprietatea expropriată nu mai știau răsculații. De acest program se leagă aspirațiile egalitariste ale multimilor, care se vădese în cele mai multe dintre răscoalele medievale.

Răsculații victorioși la Bobilna, în înțelegerea cu nobilii, încheiată la sfîrșitul lunii iunie sau începutul lunii iulie 1437, precizează drept scop al răscoalei lor: „dobîndirea vechilor libertăți“, „scuturarea greutății poverilor de neîndurat“, „scuturarea jugului nesuferit al șerbiei“. Vechile libertăți la care aspirau răsculații erau acelea din primele veacuri ale feudalismului, cînd iobăgia era într-o fază începătoare, cu mult mai ușoară decît în sec. al XV-lea. Greutățile mari, devenite de nesuportat, de care se plîng țăranii erau renta feudală și dijma bisericească. Pe unele dintre acestea țăranii răsculați le dăseființează (nona, dijma din porci și din albine, darea din

¹⁵⁹ B. F. Porșnev, *op cit.*, p. 112.

vin), iar pe altele le reduc (renta în bani la 10 dinari anual, renta în muncă la o zi pe an la muncile agricole și la unele obligații la curtea feudalului) ori le fixează la un anumit cuantum (darurile de trei ori pe an din lucruri mărunte, dijma bisericească la 5 dinari pentru o claie de grîne). Jugul greu al șerbiei pe care țăranii erau hotărîți să-l desființeze era: piedicile puse în calea liberei strămutări a țăranilor, interzicerea moștenirii bunurilor țărănești de soție și rude în lipsa moștenitorilor direcți — pe care răsculații și le asigură în cadrul legilor —, abuzurile și silniciile săvîrșite de stăpînii de moșie împotriva țăranilor dependenți — care trebuiau pedepsite —, răpirea drepturilor politice ale maselor populare, care erau asigurate în viitor prin recunoașterea acestora ca „obște a locuitorilor“ (*universitas regnicolarum*), alături de obștea nobililor (*universitas nobilium*), prin adunarea anuală a reprezentanților țăranimii și orășenimii pe dealul de la Bobîlna¹⁶⁰.

Răsculații din 1514 urmăreau să distrugă „nobilimea blestemată și necredincioasă“, urmăreau să scape de servitute, să dobîndească libertatea și să întroneze dreptatea. Ei se ridicau împotriva dijmelor, a robotei și mai ales a rentei în bani — socotită de răsculați un furt săvîrșit de nobili din lada țăranului și de aceea nu mai trebuiau să o plătească, dimpotrivă trebuiau să prindă și să pedepsească pe strîngătorii dării în bani. Se ridicau împotriva vămilor de pe moșiile feudale care scumpeau produsele și de aceea le desființază și pedepsesc pe vameși. Răsculații luptau pentru recucerirea vechii libertăți răpite de nobili. Se ridicau cu hotărîre împotriva bisericii catolice latifundiare, care trebuia înlocuită cu o biserică simplă, săracă. În acest program cu pronunțat caracter de clasă, antifeudal și anticlerical, se cuprinde clar exprimată ideea împărțirii nedrepte a bunurilor sociale și necesitatea repartîției bunurilor materiale care trebuiau să aparțină în mai mare măsură celor ce muncesc și le produc, ideea că rînduiriile existente sînt retrograde și nedrepte și necesitatea desființării acelor raporturi sociale, descătușîndu-se, astfel, forțele de producție pentru a face cu putință dezvoltarea și progresul societății¹⁶¹.

¹⁶⁰ Șt. Pascu, *Bobîlna*, p. 95—109.

¹⁶¹ Geréb — Székely, *op. cit.*, p. 56—58; Șt. Pascu, *Contribuții noi privitoare la răscoala din 1514*, p. 108—110.

Distrugerea bunurilor nobiliare și a proprietarilor acestora, eliberarea țărănimii de poverile grele, scutirea acesteia de dări, urmăreau răsculații din 1526—1527.

Răscoalele țărănești inițial nu erau îndreptate împotriva puterii de stat. Țăranii, dimpotrivă, făceau deosebire între puterea centrală, care reprezenta „ordinea în mijlocul dezordinii” și nobilimea feudală; cea dintii era socotită „binevoitoare” față de suferințele maselor populare pe care nu le putea ajuta, însă, din cauza împotrivirii nobilimii; credința în „regele bun”, în „împăratul bun” era abil întreținută de puterea centrală. Pe măsura dezvoltării răscoalelor, această credință se spulberă încetul cu încetul, deoarece puterea centrală își unește forțele cu ale nobilimii împotriva răsculaților. Siliă să lupte cu forțele puterii de stat, țărănimea răsculată ajunge să nege și autoritatea politică existentă.

Răsculații din 1437—1438 în ultima fază a răscoalei, „sub cuvîntul de a desființa șerbia, au părăsit credința față de rege (*a regia fide defecit*). Anton cel Mare, conducătorul răscoalei, ar fi uzurat pentru sine numele regelui și s-ar fi proclamat el rege, după cum afirmă cronicarii vremii sau cunoscători ai evenimentelor (Bonfini, Thuróczi, Tinódi). Negînd autoritatea regelui și instituindu-se ei în locul acesteia — firește ca reprezentanți ai maselor populare —, conducătorii țărănimii de la 1437—1438 urmăreau „răsturnarea rînduielilor țării”. În această fază răscoala investeste caracter de război țărănesc (*bellum rusticorum, guerra rusticorum*), cum îl caracterizează însăși reprezentanții clasei dominante¹⁶².

La 1514 țărănimea răsculată și mai ales conducătorii ei cei mai înaintați, Gh. Doja, Laurențiu Mészáros de la început ar fi negat autoritatea regelui. Această idee este exprimată de cronicarii contemporani care au pătruns mai adînc înțelesul evenimentelor. „Îndrăzneți și obraznici — spune Paolo Giovio — țăranii nu mai țin seama nici de religie, disprețuind chiar autoritatea regelui și a regatului”. În cuvîntarea rostită în fața răsculaților, Doja — după mărturia mai multor contemporani — ar fi spus că a sosit timpul de

¹⁶² J. Eder, *Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transilvaniae*, Sibiu, 1803, p. 99; J. Thuróczi, *Chronica Hungarorum*, în „*Scriptores Rerum Hungaricarum*”, ed. Schwandtner, I, p. 295—296. A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades quatuor, cum dimidia*, Viena, 1774, p. 426—427.

„a răsturna pe regi“ pentru a fi liberi, cum afirmă Taurinus și Tubero. În locul rînduielilor nedrepte, bazate pe privilegiile nobilimii, țărani voiau să dobîndească libertatea și să întroneze dreptatea. Pentru înfăptuirea acestui scop, țărani au purtat un război (*bellum rusticorum, crucigerorum bellum*) plin de sacrificii. Iar pentru ca oastea țărănească să nu fie lipsită de conducător, au ales ca rege pe Gheorghe Doja în locul regelui negat, după afirmația mai multor contemporani¹⁶³.

Spre deosebire de răscoalele din 1437 și 1514, cea din 1526—1527, datorită insuficienței înțelegeri a scopurilor finale ale răsculașilor, a fost îndrumată de Iovan Nenada pe o cale sinuoasă, de colaborare cînd cu unul, cînd cu altul dintre cei doi pretendenți la tronul Ungariei, Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, ceea ce i-a subminat însăși bazele și i-a cauzat sfîrșitul.

Programul răscoalelor țărănești exprimă mai ales punctul de vedere al aripei celei mai radicale și nu al întregii mase răscolate. Dealtmînteri programul răscoalelor țărănești medievale în general și de asemenea al celor din Transilvania nu este uniform. Există deosebiri determinate de interesele diferitelor grupuri participante la răscoală, de raporturile de forță dintre acestea. Programul cel mai radical este al fracțiunii „țărănimii plebeiene“ în fazele de apogeu ale răscoalelor, explicabil prin situația economică și socială a acesteia, pe cînd elemente cu o situație economică și socială mai bună, înclină spre compromis sau chiar spre trădare.

În răscoala de la 1437—1438, pe cînd elementele radicale urmăreau scuturarea „jugului nesuferit al șerbiei“ și distrugerea clasei dominante, elementele moderate impun tratative cu nobilimea, concretizate în cele două înțelegeri, de la Bobîlna și Apătiu, permițînd forțelor feudale o regrupare, în timp ce forțele răscolate sînt amenințate de germeii dizolvării. Țărănimea săsească și secuiască din scaune, în majoritatea ei trăind la acea dată în condiții de libertate sau semilibertate pe baza privilegiilor cu care a fost dăruiată la așezarea în Transilvania, reinnoite de mai multe ori în curgerea vremii, nu parti-

¹⁶³ Paolo Giovio, *Historiarum sui temporis ab anno 1494 ad annum 1547 libri XLV*, Basel, 1567, p. 495; Tubero, *Commentatorium de temporibus suis libri XI*, p. 289—291; Hurmuzaki, *Documente*, II/3, p. 160—161; H. Marczali, *Nagy képes világtörténete*, VI, p. 642—643.

cipă la răscoală, dînd, astfel, posibilitatea păturilor suprapuse să se coalezeze cu nobilimea și cu clerul înalt în vederea înăbușirii răscoalei.

Înfrîngerea suferită de țărani răsculați în 1514 la Timișoara și apoi în alte locuri din Transilvania, s-a datorat defecțiunii provocate în sînul forțelor răscolate prin atitudinea unei părți a răsculaților și trădarea orășenimii bogate și a micii nobilimi care trec de partea forțelor feudale în marile bătălii ce au hotărît soarta războiului țărănesc.

Răscoala din 1526—1527 a fost lipsită de un program clar și consecvent; acțiunile răsculaților împotriva stăpînilor feudali, refuzul îndeplinirii obligațiilor față de aceștia sînt aspecte conținînd, „in nuce“, elemente „programatice“.

Programul răscoalelor țărănești reflectînd de fapt rezultatele concrete dobîndite de răsculați, evoluează spre radicalizare pe măsura dezvoltării și adîncirii răscoalei. Dacă puterea era de partea răscoalei, se manifesta tendința de a se extinde de la lupta împotriva ultimului act de împilare care servise drept imbold imediat și direct la răscoală, la lupta împotriva tuturor asupritorilor. Iar cînd forța internă a răscoalei slăbește sau cînd forțele dușmanului sînt superioare, influența trece de partea elementelor moderate și atunci se ajunge la un program mai moderat în comparație cu cel dinainte¹⁶⁴. Așa s-a întîmplat în răscoala din 1437, cînd înțelegerea de la Apatiu din 6 octombrie cuprinde un program mult mai moderat în comparație cu cel de la Bobîlna de la sfîrșitul lunii iunie sau începutul lunii iulie.

(d) Înfrîngerea răscoalelor țărănești. Răscoalelor țărănești le sînt proprii anumite *contradicții interne*, după cum rezultă și din programul lor. Răscoala țărănească este o mișcare de masă care impune lărgirea ei pe măsura succeselor obținute. Pe de altă parte, la baza ei este apărarea de către răsculați a propriei gospodării. Din aceste realități derivă cele două tendințe ce se disting în toate marile răscoale și care, de fapt, este manifestarea contradicției principale din sînul lor. Pe de o parte tendința masei țărănești de a nu se depărta prea mult de gospodărie, de a limita și localiza lupta — ceea ce reflectă trăsătura esențială a răscoalelor țărănești —, ducînd la izolarea locală, la fărîmițarea forțelor răscolate, dispersarea cetelor ță-

¹⁶⁴ M. Berza, *op. cit.*, p. 85—86.

rănești, lovituri descentralizate date dușmanului. În același timp partea cea mai înaintată, cea mai activă se străduiește să învingă tendințele de localizare, de izolare și fărîmîtare, să atragă la răscoală noi forțe, să extindă lupta pe o arie cît mai vastă. Legăturile răscoalelor țărănești cu mișcarea maseilor orășenești și cu lucrătorii din mine și ocne au contribuit și ele la învingerea, în parte, a fărîmîtării acțiunilor forțelor răscolate. În răscoalele țărănești din Transilvania țărănimea nu a putut realiza o unitate a forțelor ei pe o durată mai lungă, datorită compoziției eterogene a taberei țărănești. În desfășurarea răscoalelor transilvănene forțele țărănești erau împărțite în cete, au luptat izolat unele de altele.

În 1437—1438 răsculații din ținutul Satu-Mare nu și-au unit forțele cu ale celor de pe Someș; în faza ultimă a răscoalei o parte a răsculaților și-au concentrat direcția de atac înspre sud, alții înspre nord, permițînd dușmanilor să-i înfrîngă pe rînd; în lupta decisivă de la Cluj, forțele răscolate nu se găseau concentrate la locul bătăliei, sub o conducere unitară, a lui Anton cel Mare și Mihail Românul, pe cînd forțele feudale (armatele regelui, ale voievodului, ale sașilor și secuilor), se concentrează, sub o comandă unică, a lui Desideriu de Losoncz, pe baza „uniunii“ de la Căpîlna din 16 septembrie 1437.

În războiul țărănesc din 1514 s-a putut depăși, într-o oarecare măsură, izolarea și fărîmîtarea, s-a realizat o unitate mai mare a forțelor răscolate sub o conducere unitară, aceea a lui Gh. Doja, mai ales la începutul răscoalei, datorită împrejurării că forțele populare erau concentrate în vederea cruciadei antiotomane și datorită prestigiului de care se bucura conducătorul cruciadei și apoi al răscoalei. Pe măsură ce mișcarea ia caracter de răscoală țărănească se manifestă aceleași caracteristici proprii răscoalelor țărănești îndeobște: cetele țărănești se resfiră în toate direcțiile, acționează izolat, fără legătura necesară între ele, unele, cele din sud, sub conducerea lui Gheorghe Doja și a altor căpetenii, altele, cele din nord, sub conducerea lui Laurențiu Mészáros, altele, apoi, în diferite părți ale Transilvaniei, sub conducerea unor căpetenii locale. Nici în momentul hotărîtor, al bătăliei de la Timișoara, răsculații n-au fost în stare să organizeze unitatea tuturor forțelor cu o conducere puternică, Nobilimea, dimpotrivă, uitînd contradicțiile dintre diferitele ei pături, și-a strîns rîndurile sub

o conducere organizată, a voievodului Transilvaniei, Ioan Zápolya.

Căderea conducătorului răscoalei, Iovan Nenada, a însemnat destrămarea oastei țărănești, ceea ce constituie o dovadă că acestei mișcări îi lipseau unele caracteristici importante ce definesc adevăratele răscoale antifeudale.

Forțele antițărănești prezentau și un alt avantaj față de ale țărănimii. Pe când aceasta lupta, în majoritatea cazurilor, cu mijloace rudimentare, cu unelte agricole transformate în arme, *forțele feudale dispuneau de armament superior*, de arme albe și de arme de foc. Se mai adăuga și tehnica superioară a nobilimii, ca rezultat al deprinderii din generație în generație cu mînuirea armelor.

Problema *aliațiilor țărănimii* în timpul răscoalelor trebuie, de asemenea, luată în considerare cînd se analizează răscoalele țărănești. În evul mediu țărănimea nu putea „să prezinte interesele ei ca interese ale tuturor membrilor societății”¹⁶⁵ și nu putea lua conducerea în lupta ce trebuia dusă de toate forțele asuprite împotriva forțelor coalizate ale claselor dominante. Meșteșugarii de rînd, păturile plebeiene de la orașe și lucrătorii de la mine și ocne — aliații țărănimii — erau prea slabi pentru a conduce lupta, aceștia nu ajunseseră nici ei la suficientă maturitate politică și nu reprezentau, ca și țărănimea, de altfel, un nou mod de producție care să le asigure posibilitatea de a-și asuma rolul de conducător al luptei comune. Mica nobilime și orășenimea bogată care au participat sporadic, din motive tactice, mai ales în primele faze, la răscoale, le-au părăsit, s-au arătat gata la compromis cu nobilimea mare, contribuind, astfel, la înfrîngerea răscoalelor. A lipsit o clasă care să conducă în mod conștient și ferm țărănimea în luptă. Din toate aceste motive răscoalele țărănești în cele din urmă au fost înfrînte.

e) Urmările răscoalelor. Răscoalele populare din Transilvania, s-au terminat prin înfrîngerea și, ca urmare, o și mai mare asuprire a țărănimii și a orășenimii sărace. Obligațiile țărănimii față de stăpînul feudal, biserică, stat — robota, dijma, darea —, au cunoscut o sensibilă creștere. Țără-

¹⁶⁵ K. Marx — Fr. Engels, *Ideologia germană*, în *Opere*, vol. 3, București, 1958, p. 47—48.

nimea a suferit o și mai mare opresiune; răzbunarea nobilimii, uciderea miilor de țărani, samavolniciile stăpînitorilor de pămînt n-au cunoscut limite.

Urmările răscoalei din 1514 mai cu seamă au fost deosebit de grave. Tărănimea a fost legată de glie și prin lege.

Nobilimea, întrunită într-o dietă nesfîrșită, apoi legiuitorii acesteia, în frunte cu Ștefan Werböczy, au cuprins într-un cod de legi, „scris cu sînge de iobag“, cunoscut sub numele de *Tripartit*, hotărîri draconice. Dacă nobilimea s-ar fi putut lipsi de brațele de muncă ale țărănimii, aceasta ar fi fost ucisă în totalitatea ei, după cum spune deslușit un articol al dietei din octombrie—noiembrie 1514 și al *Tripartitului*. Se declară că, deși toți țărani care s-au răscolat împotriva stăpînitorilor lor firești ar fi vrednici de pedeapsa cu moartea, totuși pentru a nu curge atîta sînge și pentru a nu pieri întreaga țărănime, fără de care nobilimea nu poate trăi, vor fi pedepsiți cu moartea numai căpitanii, centurionii, instigatorii și cei ce au ucis nobili, au batjocorit fete și femei nobile. Robota e statornică la cel puțin o zi pe săptămînă; dijma se stabilește la a noua parte din toate roadele pămîntului și din animale; nici păsările din băătură nu sînt scutite. Darea în bani e stabilită de la 100 de dinari în sus; birul față de visteria regală se dublează, de la unu la doi florini de gospodărie; dijma bisericească e luată, ca și cea feudală, din toate bunurile țaranului.

Întreaga țărănime a fost pedepsită din tată-n fiu la totală și veșnică iobăgie (*mera et perpetua servitute*), ca aducere aminte ce mare crimă este a te răzvrăti împotriva stăpînitorului; țărani au devenit șerbi ai stăpînitorului de pămînt, legați cu totul și pe veci de glie (*glebae adstricti*), neavînd alt drept decît simbria și plata muncii; proprietatea întregului pămînt rămîne nobilului. Dieta a mai hotărît — dispoziție cuprinsă apoi în *Tripartitul* lui Werböczy — readucerea iobagilor fugiți în ultimii trei ani, adică din anul 1511, pe moșiile părăsite, fiind legați și aceștia de vechile moșii.

f) Importanța răscoalelor țărănești medievate. Infrîngerea răscoalelor țărănești nu îndreptățește însă concluzia că ele au fost inutile, că n-au avut nici o importanță în dezvoltarea societății. Chiar dacă, vremelnic, după înăbușirea răscoalelor, țărănimea a fost supusă unei exploatare sporite și chiar legată de glie (1514), totuși însemnătatea răscoa-

lelor nu poate fi contestată nici pentru timpul desfășurării lor și cu atât mai puțin în perspectiva dezvoltării istorice a societății.

Prin programul maximal formulat de cei mai înaintați dintre conducătorii răscoalelor: îngrădirea puterii nobilimii, dreptul de liberă strămutare al țăranilor, instituirea unei noi „libertăți“ pentru aceștia, repartitia mai justă a bunurilor materiale și chiar împărțirea moșiilor nobiliare și bisericesti, drepturi politice pentru masele populare asemănătoare cu ale nobilimii, în sfârșit desființarea nobilimii și a servituții — răscoalele din Transilvania au subminat înseși relațiile feudale existente în acea vreme.

Insemnătatea răscoalelor țărănești din Transilvania rezultă și din faptul că ele au fost din ce în ce mai puțin pur țărănești, contopindu-se tot mai mult cu lupta plebei orașenești și a lucrătorilor de la mine și ocne. În momentele lor de apogeu, răscoalele s-au transformat în războaie țărănești care au ținut mai departe decât interesele mărginite ale masei țărănimii — lupta locală împotriva feudalilor locali —, atacînd însăși structura socială a feudalismului. Aceste mari mișcări populare au întărit, în mintea maselor producătoare, conștiința puterii lor unite, capabile să înfrîngă nobilimea pe calea armelor, în mari bătălii.

**INSTITUȚII
SOCIAL - POLITICE ȘI
SOCIAL - JURIDICE**

CNEZI—CNEZATE, VOIEVOZI—VOIEVODATE, CRAINICI—CRĂINICII

1. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI

Datorită importanței sale social-politice mai ales, dar și social-economice și instituționale, problema juzilor, cnezilor¹ și voievozilor a deșteptat interesul istoriografiei, române și străine, din evul mediu și pînă astăzi. Numeroase studii, mai mari și mai mici, mai importante și mai modeste, erudite și de popularizare au fost scrise. Nici unul, însă, nu a reușit să cuprindă nici întreaga problemă și nici întreaga ei semnificație. De aceea, chiar și o sinteză, cum este lucrarea de față, va releva nu numai aspecte și semnificații noi, ci o lume impresionantă prin numărul mare și rolul important de cnezi și voievozi, de-a lungul și de-a latul Transilvaniei, din Banat în Maramureș, din Bihor în Țara Birsei, din Năsăud în Hațeg, din Munții Apuseni în scaunele săsești și secuiești. Cu alte cuvinte, pretutindeni, în sate, tîrguri și orașe chiar. Ceea ce dovedește existența unei vieți românești ce-și avea temeiurile în modelul de viață obștească viguroasă, puternică, vie înfruntînd și biruind politica oficială, care, ca urmare, a fost nevoită să o accepte și să o recunoască, *volens nolens*, ca o realitate nedezmințită.

¹ Folosim forma *cnez*, *cnezi* și nu *cneaz*, *cneji*, pentru că forma *cnez*, *cnezi* în primul rînd corespunde spiritului limbii române în general și de asemenea pentru forma care desemnează instituția: *cnezat* de la *cnez* și nu *cneazat* de la *cneaz*. În al doilea rînd, pentru a se deosebi de forma *cneaz* și *cnejii* popoarelor slave, avînd în vedere că instituția *cnezatului* și cei ce o onorează, *cnezii* români își au începuturile în obștile săsești, numele doar fiind de împrumut prin filieră slavă.

Dacă dăm crezare istoricilor romani și bizantini, instituția juzilor (*judices*) din acele „Romani populare“ ale daco-romanilor și românilor din vremea migrațiilor, era atât de puternică și de însemnată, încît a impresionat chiar și pe conducătorii populațiilor în migrație, încît aceștia preferau titlul de *judex potentissimus*, cum făcea gotul Atanaric, în locul celui de *rex, dux* sau *basileus*. Era o moștenire romană, puternică și vie, la daco-romani și la români, de asemenea la italieni: în Sardinia *judiko*, la Roma *judices romanae urbis*, la Amalfi *gloriosissimi judices*. Juzii, prin sec. IX—X, au devenit — mulți dintre ei — cnezi de obști sătești. Din asemenea cnezi mai puternici, adică voievozi, s-au ridicat conducătorii formațiunilor politice din Transilvania din sec. IX—X, chiar dacă izvoarele latine îi numesc duci (*duces*), în Bihor (Menumorut), în Banat (Glad și Ahtum), în podișul Transilvaniei (Gelu), apoi cel ce conducea voievodatul de pe cursul mijlociu al Mureșului cu centru la Alba Iulia (numele căruia nu se cunoaște încă), Trei cnezi bulgari (*tres kenezzy Bulgarorum*), în realitate ai românilor bănățeni, sînt amintiți acum pentru întia oară în izvoare. Asemenea acestora sau voievozilor vor fi fost acei ju-pani din Dobrogea de pe la mijlocul sec. X, Dimitrie și Gheorghe apoi urmașii acestora de la sfîrșitul sec. XI: Tatos, Sestlav și Saccea și mulți alții. Îi amintește pe cnezi Rogerius în a sa *Carmen miserabile* (Cîntecul de jale), scris sub impresia mării invazii tătaro-mongole din 1241, acei „canesii“, reprezentanții obștilor sătești față de haniii tătari. De atunci și pînă la sfîrșitul sec. al XVIII-lea, toate categoriile de izvoare: diplomatice și narative, interne și externe, urbariile și conscripțiile, toponomia și onomastica amintesc cnezi și cnezate, voievozi și voievodate, crainici și crăinicii. Peste tot și neîntrerupt, în diferite ipostaze, în diferite situații sociale, economice și politice.

Asemenea realități puternice și instituții înrădăcinate nu puteau fi neglijate de istoriografie. Și nu au fost deloc neglijate. Începînd cu cronicarii umaniști din secolul al XVII-lea și pînă la istoricii de astăzi, problema cnezilor și voievozilor, a cnezatelor și voievodatelor a constituit obiect de studiu și de cercetare. În contextul altor probleme și de asemenea ca subiecte speciale. Mai puțin a crainicilor și crăinicilor.

Istoriografia problemei cnezilor are o vechime respectabilă, ceea ce constituie dovada importanței ei. Încă la sfîrșitul

sec. al XVII-lea, Miron Costin identifica pe „domnii“ din Transilvania cu cnezii, ceea ce poate însemna o referire la cnezii români înnobilați („Domnitorul lor Arbeala... le zicea oameni sau cnezi“)². Învățatul istoric român nu ignorează nici instituția voievodală. Intuindu-i superioritatea în comparație cu cea cnezială, o aseamănă cu domnia. Atît voievodatul maramureșan, cît și cel făgărășan. Spunînd despre cel dintîi, în personificarea voievodului Dragoș, „întemeietorul“ Moldovei, potrivit tradiției, că Dragoș era „fiul unui *dominus* dintre cei vechi“ pe care l-au numit vaida și voievod³. Iar Negru Vodă făgărășanul, „descălecătorul“ celeilalte țări românești, ar fi avut privilegiul „de vaida“, adică de voievod, în Țara Oltului⁴.

Alt mare istoric român, stolnicul Constantin Cantacuzino, continuatorul, ca preocupări și învățatură, al lui Miron Costin, știe chiar că voievozii români sînt urmașii voievozilor romani pe care Traian i-ar fi așezat cîrmuitori în Dacia, „însă nu crai, ci numai voievozi“. Care voievozi, după retragerea oficialității și a armatei romane au devenit stăpîni în Dacia, luptîndu-se cu populațiile migratoare⁵. Se gîdea stolnicul la conducătorii acelor „Romani populare“, sau „țări românești“, ce ființau în perioada marilor convulsii provocate de valurile neîntrerupte de migratori ce s-au abătut peste pămîntul vechii Dacii.

Mai explicativă este interpretarea lui Iosif Benkő după o jumătate de secol, dar hazardată este etimologia cu privire la numele de *cnez* sau *kinez* (*kenezius* sau *kinizius*): „cuvînt unguresc compus din *ki* (afară) și *nezö* (privitor), adică kinez sau kenez înseamnă inspector sau jude⁶. Etimologia cuvîntului e evident greșită, dar identificarea cnezului cu judele se apropie de realitate, chiar dacă nu corespunde în întregime acestuia.

² M. Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 43.

³ *Ibidem*, p. 299.

⁴ *Ibidem*, p. 211.

⁵ Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, ed. N. Cartoian și D. Simonescu, Craiova, 1944, p. 31, 59.

⁶ „*Kenez sive Chenez, latina terminatione Kenezius ac Kinizius Hungarica vocabula sunt, composita ex Ki, id est foras, extra ex et Nezö, hic est spectator ut adeo Kinez seu Kenez inspectorem, aut judicem denotet*“, Cf. I. Benkő, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea dictus*, tom. I, Viena, 1788, p. 566—567. Istoriografia problemei cnezilor a fost înfățișată de A. Andea într-un referat de doctorat, din care am folosit unele informații.

Sînt contemporani și aparțin aceleiași ideologii Gheorghe Șincai, Ioan Budai Deleanu și August Ludwig Schlözer, care se ocupă cu cnezii români din Transilvania. Cel dintîi, Șincai, crede, greșit fără îndoială, că românii au luat numele de „chenez” de la pecenegi și de la cumani, dar corespunde adevărului atît păreră cu privire la jurisdicția lor, „căpetenii ale sate-lor și ținuturilor”, cît și stratificarea lor: cnezi puși „de crai” (de rege), cu diplome nobiliare acordate de regii Ungariei, mărturia cărora avea valoarea mărturiei nobililor, și cnezi de rînd, aleși de obște sau urmînd părinților în funcție, mărturia că-rora valora doar a patra parte din mărturia unui nobil. Cnezii erau conducătorii „chenezaturilor”, care erau foarte numeroase⁷. Ioan Budai Deleanu cunoștea și el cnezatele românești, dar nu era îndeajuns de clar în privința statutului social-juridic al cnezilor, afirmînd că aceștia erau români de rînd, iar mărturia unui cnez valora cît mărturia unui nobil, că „cnezii nu erau slujitori nobiliari (*herrschaftliche Beamten*), ci slujitori regești⁸.

Schlözer, ocupîndu-se cu cnezii români pomeniți în diploma ioaniștilor din 1247, le conturează și jurisdicția (*die keneshal Gerichstbarkeit*), comparativ cu instituția cnezială slavă din care le derivă și numele⁹.

Într-un fragment de „scholion” manuscris din sec. XVIII, cunoscut și reprodus de Ioan Mihalyi, cnezul era considerat proprietar independent asupra bunurilor sale și cap al oame-nilor supuși jurisdicției sale¹⁰, referindu-se la cnezii înnobilați din perioada de dezvoltare a instituției.

⁷ „Kenezii au fost de două feluri: unii se puneau chenezi de crai prin cărți și aceștia se primeau mărturii ca și nobilii, alții se alegeau de norod sau urma părinților săi și aceștia, dacă nu se întăreau prin cărți de la craiul, patru făceau cît făcea un nobil sau boier, căci proștii opt făceau un nobil”. Gh. Șincai, *Cronica românilor*, ed. F. Fugariu, vol. II, București, 1969, p. 44, vol. I, București, 1967, p. 417.

⁸ I. Budai-Deleanu, *Scrieri inedite*, ed. de I. Pervain, Cluj, 1970, p. 97—98, 194—199.

⁹ A. L. Schlözer, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenburgen*, vol. II, Göttingen, 1796, p. 335.

¹⁰ *Keneziatu erat jus dominium exercendi in suis bonis, independens a publico magistratu. Itaque quibus possessiones cum jure keneziatu conferebantur, in iis foro dominali magistratus comitatus competente utebantur, hoc est pari jurisdictione. Subditi eorum praes-tabant regnantibus tributa, sed jurisdictioni tantum keneshiorum sub-erant*“. I. Mihalyi, *Diplome maramureșene din sec. XIV și XV*, I, Sighet, 1900, p. 7, n. 1.

Un mare hiatus în timp se produce pînă la readucerea în discuția istoriografiei a problemei cnezilor. Iar cînd revine nu se mai pierde printre numeroase alte probleme, ci ocupă loc principal și central. Readucerea problemei în actualitate a fost impulsionată de mișcările politice-naționale. Era la începutul deceniului cinci al secolului trecut, cînd frămîntările provocate de măsurile oficialității maghiare din Transilvania de deznaționalizare a românilor, mai ales prin obligativitatea limbii maghiare în școlile și bisericile românești au stîrnit o puternică reacție. Petiții și memorii, plîngeri și proteste au fost trimise de reprezentanții românilor la toate forurile, locale și centrale. Între acestea a fost și petiția din 1842, a celor doi episcopi, Vasile Moga ortodox și Ioan Lemeny greco-catolic, înaintată dietei, prin care cereau drepturi pe seama românilor din *Fundus Regius*. Între argumentele invocate în sprijinul revendicărilor românilor era și vechimea și statornicia acestora în aceste locuri, cu organizarea instituțională proprie, a cnezilor și voievozilor. Cel ce a redactat petiția în cauză era juristul și istoricul Hilibi Gáal László, autorul celui dintîi studiu consacrat problemei cnezilor români din Transilvania.

Petiția românilor, înaintată de cei doi episcopi dietei nu a avut vreun rezultat în favoarea celor ce a fost scrisă și în numele celor ce a fost înaintată, deoarece membrii dietei — nobili conservatori în marea lor majoritate, liberali mai puțini, cîțiva reprezentanți ai patriciatului săsesc —, erau potrivnici emancipării sociale și naționale a românilor. A avut urmări mai importante memoriul poporului român pentru istoriografia problemei cnezilor și voievozilor români.

Cea dintîi pășire în arenă este din 1845, la trei ani numai după petiția episcopilor. În acel an, revista clujană „Nemzeti Társalkodó” (Convorbiri naționale), adresează învățaților unguri întrebarea: „Cine și ce au fost cnezii și cnezatele din Transilvania în timpul regilor ungari și ce popoare au stat sub jurisdicția acestora?” Răspunsul nu a întîrziat. La un an numai de la formularea întrebării apare lucrarea aceluiași Hilibi Gáal László, *Vizsgálódás az Erdélyi kénezségekről* (Cercetări cu privire la cnezii din Transilvania) (Aiud, 1846)¹¹. Lucrarea, bine

¹¹ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1889, p. 624. Broșura lui Hilibi Gáal László a fost împărțită de episcopul Lemeny deputaților maghiari participanți la dieta din 1846—1847. Cf. *George Bariț și contemporanii săi*, vol. IV, București, 1979, p. 284.

documentată pentru acea vreme și just orientată, demonstra prioritatea românilor în Transilvania, drepturile acestora în primele veacuri ale evului mediu precum și pierderea vechilor drepturi prin măsuri abuzive. Demonstrarea acestor realități se întemeia pe dovezi convingătoare cu privire la cnezatele românești în general și îndeosebi la cele din sudul Transilvaniei (scaunele săsești) și din teritoriile mărginașe, cu rol însemnat în apărarea țării și în întreținerea cetăților regale. Cnezii se bucurau de drepturi și libertăți nobiliare, iar locuitorii cnezatelor de o situație egală cu a celorlalți locuitori (respectiv cu sașii). Incorporarea treptată a cnezatelor românești din sudul Transilvaniei în jurisdicțiile săsești pe baza privilegiilor acordate de regele Matia Corvinul — deși din punct de vedere juridic acestea nu ar fi trebuit să însemne și raporturi de subordonare a românilor față de autoritățile săsești —, a avut drept urmare răpirea drepturilor românilor și reducerea lor la situația social-politică nedreaptă, consfințită de cele două legiuri feudale: *Approbatæ Constitutiones* (1653) și *Compilatae Constitutiones* (1669)¹².

De-abia apărut studiul lui Hilibi Gáal László, că cel mai bun cunoscător al izvoarelor diplomatice ardeleno din acel timp, Kemény Iozsef, publică în „Magazin für Geschichte, Litteratur und alle Denk und Merkwürdigkeiten“¹³, studiul *Ueber die Ehemaligen Knesen und Kenesiate der Walachen in Siebenbürgen*, caracterizat de Onciul cel mai bun studiu asupra cnezatelor românești. Cel mai bun de pînă atunci ca documentare, fără îndoială, nu la fel de bun, însă, din punct de vedere al concepției. Nemulțumit de concluziile lui Hilibi Gáal, groful Kemény subestimează rolul cnezilor și cnezatelor ro-

¹² Conceptul latin al lucrării lui Hilibi Gáal se păstrează la Biblioteca Academiei Române din București, (mss. rom. 969, f. 227—235, 251—264). Foile românești ale vremii publică extrase în traducere în limba română, iar Grigore Mihali pregătește un rezumat în limba germană pentru ziarul „Augsburger Allgemeine Zeitung“. Presa maghiară de asemenea rezumă lucrarea lui Hilibi Gáal László, căutînd să exercite presiuni asupra deputaților sași pentru a-l sili să fie mai maleabil în problema limbii (acceptarea limbii maghiare). Presa germană reacționează, negînd caracterul științific al lucrării. Combaterea mai detaliată a fost încredințată de comitetul săsesc lui Iosif Benigni (textul lui a rămas în manuscris). O altă prezentare critică publică ziarul „Sateit des Siebenbürger Wochenblatt“, 1847, nr. 5, p. 17—18; nr. 6, p. 21—23; nr. 19, p. 85—87.

¹³ 1846, II, fasc. 3, p. 283—339, 357—378; fasc. 4, p. 381—387.

mânești, apoi emite păreri fără acoperire probatorie. Mai întâi, că nu puteau veni cnezii din Balcani și nici coloniști de oficialitate pe domeniile cetăților și pe cele nobiliare — cum afirmă Kemény —, deoarece nici românii și, prin urmare, nici instituțiile românești nu au venit de aiurea, după cum nici o supremație bulgară asupra teritoriilor nord-dunărene nu a fost vreodată cum susținea contele Kemény. Cnezii de pe domeniile cetăților regale nu erau asimilați cu oamenii cetății (*castrenses*); cnezi erau de obicei unul doi sau trei într-un sat, pe când oameni ai cetății erau toți locuitorii satului. Nici afirmația cu privire la numirea cnezilor de pe domeniile nobiliare de stăpînul domeniului totdeauna și nu alegerea lor de obște nu corespunde realității, după cum nu corespunde realității nici o altă afirmație, anume că instituția cnezatului, încetul cu încetul s-ar fi desființat și de aceea cnezi români în sec. XVII nu se mai întilnesc decît ca juzi sătești supuși nobililor. Fiind o instituție băstinașă, a unei populații băstinașe, instituția cnezatului românesc nu poate să-și aibă originea în timpul cuceririi Transilvaniei de unguri; ungurii, pe de altă parte, n-au desființat organizația politică românească găsită de ei în Transilvania, deoarece Transilvania își păstrează organizarea voievodală pînă la 1541. Corespund realității constatările lui Kemény I. cu privire la rolul cnezilor de conducători ai popoului din teritoriile de sub stăpînirea lor, la obligațiile lor față de puterea centrală și de stăpînii feudali — cei de pe domeniile feudale —; cele referitoare la atribuțiile administrative, judiciare și fiscale, în schimbul cărora se bucurau de anumite drepturi de natură economică, socială și politică și de asemenea cele privitoare la stratificarea cnezimii, o parte integrîndu-se în rîndurile nobilimii, altă parte coborînd treptele ierarhiei sociale pînă la starea de iobăgie¹⁴.

Este mai modest ca întindere și de asemenea ca importanță studiul lui Kemény referitor la voievozii români: *Magyar hazánkban létezö oláhok hajdani vajdaságaikrol* (Despre voie-

¹⁴ G. Barițiu răspunde lui Kemény I. în „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, 1847, nr. 7, p. 56. Iar T. Cipariu, scrie, la 20 februarie 1847, lui G. Barițiu că „groful se pare că scrie întăritat și sarcastic asupra conaționalistului său (Hilibi Gáal L.), ce nu va plăcea altora decît numai sașilor“ (G. Bariț și contemporanii săi, sub red. St. Pascu și I. Pervain, vol. IV, București, 1979, p. 281).

vodatele de odinioară ale românilor din Ungaria)¹⁵. În care se demonstrează că voievozii români erau nobili și că pentru slujbele lor erau răsplătiți cu moșii, că voievodatele românești nu erau organizații de război, ci instituții civile cu caracter administrativ, juridic și fiscal, o funcțiune subordonată comiților comitatelor.

Timp de peste un deceniu problema cnezilor nu a mai figurat între preocupările istoriografiei vremii. Fără să constituie o problemă aparte, sinteza de *Istoria Transilvaniei*, semnată de Szilágyi Sándor¹⁶ reușește să descifreze în mod just unele caracteristici ale instituției cnezatului și cnezilor. Cnezii ar fi urmărit două scopuri: să-și apere religia și să-și asigure o situație cât mai independentă; problema religioasă era pentru cnezi și o problemă politică și în ultimă analiză ei gravitau spre legături cu Țara Românească. Cnezii au dat dovadă de consecvență, folosind orice ocazie pentru colaborarea cu țările române de la sud și est de Carpați. Autorul era sigur că instituția nu a fost ungurească și nu a fost înființată de Ștefan cel Sfânt sau de urmașii acestuia. Mulți cnezi au primit pământ pe care defrișându-l și descicându-l au obținut multe drepturi, fără să devină nobili.

Ce și cât s-a publicat, timp de două decenii, cu privire la cnezi și cnezate, au stîrnit și mai mult interesul doritorilor de cunoaștere a instituțiilor medievale românești. Tot mai mulți istorici și oameni de cultură se preocupă de asemenea probleme, explicîndu-le originea și vechimea, însemnătatea și originalitatea. Astfel, Gavril Pop discută terminologia instituției cneziale și statutul social-juridic al cnezilor, demonstrînd vechimea și autohtonía instituției înainte de așezarea ungarilor în Panonia¹⁷.

¹⁵ „Uj Magyar Muzeum“, an. IV, t. II, broșura VII, iulie 1854, p. 119—132.

¹⁶ *Erdélyország története tekintettel művelődésére*, vol. I, Budapesta, 1864, p. 60, 122—124.

¹⁷ Gavril Pop, *Despre chinezii și chineziatele românești din evul mediu*, în „Familia“, III, 1867, nr. 1, p. 7—8. În dorința de a cunoaște în chip real instituția și însemnătatea ei, copia Ștefan Moldovan documente privitoare la români din bogata colecție a lui Kemény I. Impresionat de însemnătatea și bogăția acestora, scria lui G. Barițiu: „cert lucru este spre cunoașterea de amănuntul a cheneziaților, care arată o față nouă a trecutului“. Harnicul culegător de documente era convins că din cercetarea arhivelor, „un op nou“ așteptat de „viitorime“

Documentele publicate s-au înmulțit și comentariile ce le însoțeau cu privire la cnezi și cnezate de asemenea. Documente valoroase, fără nici o îndoială, comentarii pertinente unele, tendențioase altele.

Începutul îl face hunedoreanul Solyom-Fekete Ferencz, care din bogăția impresionantă de documente referitoare la cnezii și cnezatele din Țara Hațegului alege un mănunchi, tipărindu-le în paginile „Anuarului societății de istorie și arheologie din Deva”¹⁸. Documente importante și semnificative, interpretări deseori vădit tendențioase, străine obiectivității științifice, într-o vreme când burghezo-moșierimea maghiară se întrecea în tendințele de falsificare a adevărului în scopuri politice. În așa măsură încît chiar unul din reprezentanții de frunte ai moșierimii și-a manifestat nemulțumirea. Bánfi Mihály scrie în amintirile sale că „istoria Ungariei [...] are o nuanță politică și cu puține excepții, a rămas așa pînă în ziua de azi [...] Celor mai mulți istorici le lipsește obiectivitatea istorică [...] Această prezentare istorică tendențioasă a pătruns în școlile secundare și în generația crescută în a doua jumătate a sec. XIX, pentru care istoria nu mai este o știință, ci o simțire, o pasiune”.

Constatările baronului Bánfi se potrivesc și interpretărilor lui Solyom-Fekete F. cu privire la românii din Hunedoara, precum și la cnezii acestora. Aceștia ar fi imigrat în sec. XIII din Peninsula Balcanică „mici roiuri”, spre a coloniza „deșerturile pustii” din teritoriile locuite mai tîrziu de români, concesionate lor de regii maghiari, chiar și între Carpați și Dunăre, în Țara Românească, cu scopul de a-i atrage pe români. Aceștia, apoi, profitînd de situația critică din Ungaria, ca urmare a pustiirii tătaro-mongole din 1241, au impus regelui Bela IV să le fie respectate instituțiile proprii, între care a fost și cnezatul. Ceea ce explică funcționarea instituției cneziale numai după această dată, dar fiind „o plantă străină” nu a prins niciodată rădăcini. Mai bine era să nu fi

cu privire la cnezi va putea rezulta, față de care „înțeleptul op” al lui Hilibi Gáal, „va rămîne numai tema lucrului demonstrabil”. *Transilvania*, I, 1868, nr. 4, p. 69.

¹⁸ Fekete-Solyom F., *A magyarország és az oláh incolatus Hunyadban*, în „A hunyadmegyei történeti és régészeti társulat évkönyve”, II, 1, 1882, p. 52—78 și *Vázlatok az oláh kenézi intézmény története*, în același „Anuar”, II, 1884, p. 14—37 publicat în traducere de P. Dulfu în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, V, 1, 1885, p. 129—141.

prins nici cît a prins.¹⁹ Roslerianismul îndată după apariția lucrării lui Rösler se manifestă cu ostentație și dușmănie.

Mai obiectiv se dovedește Lehoczky Tivadar în studiul său cu privire la cnezii și voievozii români și ruteni din Maramureș²⁰. Istoricul maghiar crede că cnezii ruteni sînt urmașii cnezilor români care au dispărut odată cu populația românească din teritoriile locuite de ruteni. Interpretarea lui Lehoczky corespunde realității, cu observația că cnezii români nu au dispărut, deoarece nu a dispărut nici populația românească, ci a continuat să trăiască împreună cu populația rutenă așezată în răstimp alături de români.

O nouă fază în preocupările față de problema cnezilor se inaugurează. Problema cnezilor completată de a voievozilor, așa cum instituția cnezială și voievodală se completau în realitatea istorică. Școala critică a istoriografiei românești de la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul celui următor, are meritul de a-și fi înscris și această problemă alături de altele, și de asemenea meritul de a fi elucidat multe aspecte ale acesteia. Dimitrie Onciul, Ioan Bogdan, Radu Rosetti și Constantin Giurescu sînt pionierii. Cel dintîi, fără a fi descoperit și publicat noi documente referitoare la cnezi și cnezate, la voievozi și voievodate a analizat instituțiile social-politice românești cu multă pătrundere, sub multiple înfățișări. Timp de două decenii, Dimitrie Onciul a urmărit fără contenire problema cnezilor și voievozilor, mai cu seamă a celor dintîi, în mai toate lucrările sale din acest răstimp. Începînd cu aceea privitoare la *Dragoș și Bogdan* (1890) și mai cu seamă cu *Originile Principatelor Române* (1899) și încheind cu cursul predat studenților în anul universitar 1919/1920 intitulat: *Relațiile dintre români și unguri*²¹. Marele istoric care a fost Dimitrie Onciul

¹⁹ *Vázlatok...*, p. 15—16.

²⁰ Lehoczky T., *Adalekok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészok és szahadosok intezményehoz hazánkban*, în „Történelmi Tár”, 1890, p. 155—173 și 474—492.

²¹ *Dragoș și Bogdan, fondatori și principatului moldovenesc*, în *Scriseri istorice*, ed. de A. Sacerdoțeanu, vol. I, București, Edit. științifică, 1968, p. 104; *Originile Principatelor Române*, tot acolo, p. 690—691; *Românii în Dacia Traiană pînă la întemeierea Principatelor* (1902), tot acolo, vol. II, p. 156; *Românii și ungurii* (1916), tot acolo, p. 347—1349; *Fazele dezvoltării istorice a poporului român și statului român* (1919), tot acolo, p. 308—309 și *Relațiile dintre români și unguri*, curs universitar rostit în anul școlar 1919—1920, dactilografiat de studentul Georgian, p. 36—50.

credea că instituția cnezilor își are originea îndepărtată în instituțiile romane ale decemvirilor, prin intermediul judeciei și al juzilor: judeci, cnezi (*kenezii, judices vel kenezii*). Aceste instituții s-ar fi păstrat pînă tîrziu, cu același înțeles: judecători sătești sau moșneni (ca urmași de foști judeci sau cnezi). De aceea putea afirma Onciul, că cnezatul nu este împrumutat nici de la sîrbi, nici de la bulgari, nici de la ruși, cu toate că cuvîntul e slavon; era o instituție veche românească, dinainte de cucerirea Transilvaniei de unguri. Din primele timpuri, la nord, la sud și la est de Carpați exista o organizație românească, unde cnezii se numeau judeci (din latinescul *judex* — jude); teritoriul asupra căroră aveau autoritate se numea judecie, adică cnezat, instituție cu caracter românesc. Instituția cnezatului se afla și la românii din sudul Dunării. „Oriunde găsim români, găsim și această instituție, cnezatul; oriunde găsim români, îi găsim cu organizația cnezească“. Asemenea judecată realistă e rezultatul reluării și reexaminării problemei de mai multe ori, îndreptîndu-și singur eroarea de la 1899, cînd punea instituția cnezială și voievodală în legătură cu „stăpînirea bulgară la nordul Dunării“ (*Originile Principatelor Române*), probabil sub influența lui I. Kémeny și tot sub influența acestuia identifica greșit, din punct de vedere social, pe cnezi cu udvornicii.

Vechii cnezi sau judeci ai românilor erau conducători teritorialii pe întinderi mai mici și care din punct de vedere social nu se deosebeau mult de poporul lor. Cnezii români din Transilvania erau în fruntea unui sat sau a mai multor sate românești (*villae olachales*), autonome la început, adică obști libere, neaservite. Cîteodată se găseau mai mulți cnezi într-un sat. De regulă, cnezatul era ereditar, se dobîndea prin donație regală. Nici această judecată nu poate fi absolutizată, deoarece situația era foarte complexă și diferită în cuprinsul voievodatului Transilvaniei și de asemenea deosebită era situația în raport de evoluția instituției. Niciunde și nicicînd la început cnezatul nu era ereditar și nici nu se dobîndea prin danie regală, ci de regulă cnezul era ales de obște, fie că satul era liber sau dependent.

Cnezii de pe domeniile cetăților regale erau supuși castelanilor, cei de pe alte domenii regale altor dregători regali. Cnezii aveau drept de judecată asupra locuitorilor din cnezatul respectiv; judecata se făcea după dreptul românesc

(*jus valachie* sau *antiqua lex districtum valachicum*); cnezii mai adunau dările pentru rege sau stăpînul feudal; serveau cu ceata (steagul) lor la oaste. În schimb beneficiau de „uzufructul posesiunii sale cneziale“. Ca stare socială, cnezii nu se deosebeau prea mult de poporul lor. Totuși, ei erau asimilați întrucîtva nobililor. Apreciere ce se cuvine emendată, în sensul de a se ține seama de cele două categorii principale cneziale: comuni, în cel dintîi caz, cnezii înnobilați în al doilea și de asemenea în sensul că e vorba de o stratificare observabilă mai ales de pe la mijlocul sec. al XIV-lea.

Drept răsplată pentru îndatoririle lor, cnezii mai aveau unele beneficii: o sesie de pămînt mai mare decît populația de rînd din obște, erau scutiți de unele obligații față de puterea centrală sau de stăpînul feudal; aveau dreptul să folosească munca sătenilor pentru cultivarea sesiilor lor și să țină moară, precum și unele beneficii din gloabele de judecată.

Pentru a se folosi cît mai mult de orice teritoriu, afirmă Onciul, regii unguri acordau pădurile unor cnezi români să le cunețe, iar teritoriile astfel aranjate le erau date lor și în care ei întemeiau, în locurile lăzuite, sate noi, cnezești. Asemenea sate erau foarte numeroase.

Cnezul avea atribuții judecătorești, judeca în pricini mărunte, asupra satului său, avea obligația să adune dări, să ajute cu oaste. El avea un singur beneficiu: posesiunea sa cnezască. Jurisdicția cnezului se întindea de obicei asupra unui sat; uneori un cnez avea mai multe sate sub jurisdicția sa. Teritoriul cnezului era numai al lui și uzufructul era iarăși numai al său. Dacă se referă numai la cnezii de pe domeniile regale, afirmația lui Onciul corespunde realității, dar dacă judecata sa are caracter general, în sensul că se referă la întreaga cnezime, se cuvine o îndreptare a afirmației, în sensul că cnezii de pe domeniile feudale și de pe cele bisericesti datorau stăpînilor și bisericii dări în natură și uneori în bani.

Pentru slujbele credincioase și mai ales pentru vitejia în războaie, cnezii erau răsplătiți cu însuși cnezatul. Cnezatele deveneau astfel proprietate alodială, adică cu drept de a fi moștenită de fii cnezului, care deveneau nobili. Cnezatul dăruit cnezului era o proprietate feudală transmisă urmașilor, pe care regele îi confirma din nou. Ceea ce înseamnă în fapt, drept de moștenire nu a funcției de cnez, ci a fostului cnezat, devenit proprietate feudală.

Înnobilarea cnezilor a început sub Carol Robert (1326) și continuă sub Ludovic I și Sigismund, ia un mare avânt sub Iancu de Hunedoara ca voievod al Transilvaniei, regent al Ungariei. În a doua jumătate a sec. al XV-lea, *vlahii nobiles* sînt tot mai numeroși în Banat, Hunedoara, Bihor, Maramureș. Dimitrie Onciul extinde cnezatul și la bolohoveni, care ar fi fost conduși de cnezi, asemenea celor din Transilvania. Afirmarea e motivată de supraviețuirea cnezatului și după formarea statului feudal Moldova; în hrisoavele primilor domni moldoveni sînt pomeniți și mulți cnezi sau foști cnezi. Iar instituția cnezială ar fi fost dusă din Transilvania, unde sînt adevărate cnezatele românești ca instituție românească. O contradicție și o eroare cuprinde această afirmație. Contradicția cu el însuși, care în altă parte afirmă că instituția cnezială a existat peste tot unde trăiau români, ca instituție băstinașă, iar eroarea rezultă din afirmarea transmigrării cnezilor din altă parte.

Dimitrie Onciul care a consacrat cnezilor numeroase pagini, cele mai multe rezistînd vremii, nu putea ignora cealaltă instituție românească, voievodatul, superioară cnezatului din toate punctele de vedere: teritorial, politic, social-juridic, militar. Voievodatul e prezent în mai toate lucrările lui Onciul în care se ocupă de cnezat. În unele părți, afirmă în mod just Onciul, mai multe cnezate sau sate ori teritorii se unesc sub conducerea unui voievodat, alcătuiind „o țară“. Astfel, în Țara Maramureșului (*Terra Maramorosiensis*), ca și în alte părți se constată mai mulți cnezi sub conducerea unui voievod. Între Carpați și Dunăre sînt pomeniți, pe lângă cei doi cnezi Ioan și Fărcaș și doi voievozi: Litovoi și Seneslau. În cazul dintii, documentul menționează țara cnezatului voievodului Litovoi (*terra kenezatus Lytuoy woivode*); în cazul al doilea se spune „țara lui Senslau, voievodul românilor“ (*terra Szeneslai, woyvode olahorum*). În cel dintii caz poate fi vorba de un voievod, care pe lângă cnezatul său stăpînit mai înainte, stăpînea acum și alte cnezate din cuprinsul voievodatului său. Intuiție întru totul potrivită realității istorice. Iar în cazul lui Seneslau unificarea cnezatelor de la răsărit de Olt într-un voievodat era realizată la 1247. Ceea ce se explică întru totul, deoarece și la 1241, un Miscelav, voievod desigur, un înaintaș al lui Senslau, stăpînea un voievodat întins, după cum lasă să se înțeleagă bine informatul cronicar persan Rașid-ed-Din.

Voievodul la români — continuă Onciul, iarăși cu deplină îndreptățire — se deosebea de voievodul la slavi. Pe când acesta avea mai ales atribuțiuni militare, conducător de oaste, voievozii români erau conducători teritoriali, conducători ai unor uniuni de cnezate, cu atribuțiuni administrative și judecătorești, întrucâtva și militare. Din conducători de uniuni de cnezate, voievozii teritoriali s-au dezvoltat ca domni suverani din țările române de la sud și est de Carpați, iar în Transilvania uneori au decăzut în situația de cnezi, conducători sătești cu titlul de voievozi. Ideea lui Onciul, se cuvine întregită, în sensul că mulți dintre voievozii români nu erau simpli conducători sătești, ci, uneori, și nu arareori, aveau o situație socială și politică ce rivaliza cu a unor nobili de pe treapta superioară a ierarhiei feudale. Și nu numai Dragfieștii, nu numai Cîndeștii și Cîndreștii, nu numai Bizereștii și Ozoreștii, nu numai Huniadeștii și Lațfieștii, ci mulți alții asemenea acestora.

Instituția voievodatului la români, cu atribuțiuni analoage cu ale cnezilor, dar superioare acestora în cuprinsul teritoriului respectiv, s-a dezvoltat, se părea din instituția mai veche a cnezatului sau judeciei, prin formarea de uniuni de cnezate, cu un cnez mai de seamă în frunte, care a primit titlul de voievod. Instituția voievodatului ca și a cnezatului, pătrunzînd adînc în viața poporului român, a continuat să trăiască ca organizație românească *ab antiquo* a teritoriilor cu autonomie.

Primii ani ai secolului nostru înseamnă și cele dintîi studii speciale consacrate cnezilor și voievozilor români. Cele dintîi studii speciale și totodată și cele mai valoroase cu privire la instituțiile românești, cnezatul și voievodatul. Ioan Bogdan, autorul lor, cel mai bun cunoscător al izvoarelor medievale, diplomatice și narative, a supus unei analize minuțioase și pătrunzătoare cele două instituții, publicîndu-și rezultatele simultan: *Originea voievodatului la români*²² și *Despre cneji români*²³.

Bogdan, după o examinare atentă a izvoarelor documentare, mai ales referitoare la cnezi, în societatea sud-est euro-

²² „Analele Academiei Române“, Memoriile secției istorice, seria II-a, t. XXIV, 1902, p. 191—207.

²³ I. Bogdan, *Despre cneji români*, București, 1903.

peană, constată, în mod just, că în întreaga dezvoltare a instituției cnezatului nu găsim, în afară de nume, nimic specific slav, ceea ce înseamnă că instituția nu poate fi explicată ca împrumut de la vreunul din popoarele slave vecine. Românii își aveau, când au venit în contact cu popoarele slave, judeci și juzi proprii, a căror atribuție principală era cea judecătorească. Termenul cnez e mai nou, de prin sec. X—XII. Cnezul și cnezatul ca instituții românești se găsesc peste tot unde existau români: în Transilvania, Țara Românească, Moldova, Serbia, Slovacia, Polonia. În toate părțile, satele de cnezi sau judeci erau sate cnezești (cneziale), tipul cel mai vechi de sate românești, conduse de un jude-cnez, sau, uneori, de mai mulți cnezi. La care constatare se cuvine să adăugăm și situația inversă, anume că uneori un cnez mai puternic avea sub autoritatea sa mai multe sate.

Cnezii de la nordul Dunării, mai constata Bogdan, aveau obligația să stringă dările de la locuitorii satelor, să supravegheze îndeplinirea obligațiilor față de rege, să întrețină și să apere cetățile și să participe la război. Ei erau în același timp și judecătorii locuitorilor din satele de sub autoritatea lor.

Oficialitatea — susține Bogdan — întrebuințează pe cnezi pentru colonizări de sate, lăsându-le o parte mai însemnată din obligațiile locuitorilor de sub jurisdicția lor cuvenite stăpînului feudal sau puterii centrale.

O parte dintre cnezi sînt înnobilați, unii înainte de 1366, tot mai mulți la sfîrșitul sec. al XIV și în sec. XV. Primul caz cunoscut este al cnezului Stansilau din Maramureș, asimilat cu nobilimea, avînd drept la dare din satele dăruite (*more et lege nobilium regni percipiendam*). În cazul înobilării prin acte regale, cnezatul său nu mai era un „*officiolatus*“, proprietatea nu o mai avea „*sub servitute keneziatus*“, cnezii erau scutiți de anumite obligații față de rege: supunere, slujbă și plată (*obsequium, servicium et soluciones*), cum aveau ceilalți cnezi. Posesiunile deținute pînă atunci sub numele de cnezat (*nomine keneziatus*) le sînt dăruite pentru totdeauna, irevocabil, cu dreptul pe care-l avea regele. Era „o nouă danie“, (*nova donatio*), în temeiul întregului drept pe care se știe că aparține dreptului de danie al regelui (*omni eo iure et titulo quo eodem ad nostram (regiam) collationem pertinere dinoscuntur*).

Rămân legați de obști cnezii de rînd (*kenezii communes*), care decad în situația de primari (*villici*) și juzi sătești (*judices vel kenezii*), nu mult deosebiți de iobagii satelor, neputîndu-le părăsi fără învoirea stăpînului și fără a plăti darea dreaptă după pămînt (*terragium justum*), cu precizarea că nu toți cnezii urmează această evoluție. Cnezii de rînd aveau și ei, asemenea celorlalți locuitori ai satelor, obligații față de stăpînii feudali, beneficiind de unele înlesniri și avantaje pentru slujbele îndeplinite. În această accepțiune numele de cnez — afirma Bogdan — se păstrează pînă la sfîrșitul sec. al XVI-lea; în sec. XVII el este înlocuit peste tot, afară de Banat. Afirmatie ce se cuvine emendată, pe temeiul cunoașterii altor izvoare, necunoscute la cumpăna dintre sec. al XIX-lea și secolul nostru, cînd își publica eruditul istoric lucrările, în sensul că cnezii nu-și încetează existența și nici instituția cnezatului importanța la sfîrșitul sec. XVI, ci continuă și una și alta, încă vreo două secole.

Bogdan se ocupă și de instituția cnezatului din Țara Românească și Moldova, identificată cu a judeciilor; vechimea acesteia coboară, potrivit intuiției juste a prestigiosului istoric, pînă la perioada etnogenezei românești. După secolul al IX-lea, numele de jude e dublat de cel de cnez, într-o vreme cînd la slavi instituția se degradase, ajungînd să însemne judecător sătesc. Cnezii din țările române sud- și est-carpatice nu erau nici boieri, nici șerbi, ci țărani liberi, erau judecii satelor domnești sau ai satelor libere.

Asemănarea dintre situația cnezilor din Transilvania și a celor din celelalte două țări românești era și obligația față de stăpîn la moartea cnezului: cei din Țara Românească un cal, față de domnie, cei din Maramureș un vițel de trei ani castelanului cetății Munkács, în Țara Făgărașului un cal și o lance la moartea fiicărui boier (cnezii și cnezatul în Țara Făgărașului se transformă în boieri și boieronate).

Profund cunoscător al instituțiilor românești cneziale, Ioan Bogdan nu putea ignora cealaltă foarte importantă instituție românească, voievodatul. Și nu numai că nu a ignorat-o, dar înțelegîndu-i importanța a studiat-o cu mult temei, ea și cnezatul.

Voievozii erau șefi ai cnezilor, aleși de aceștia ca să le reprezinte interesele comune față de puterea centrală, în epoca cea mai veche, înainte de stăpînirea maghiară. Ei erau șefii

unor „confederații“ de cnezi; în vreme de pace ei hotărau neînțelegerile dintre aceștia, în vreme de război erau în fruntea lor. Atribuțiile militare și judiciare fiind contopite în aceeași persoană — nu numai la români, ci și la alte popoare —, voievodatul s-a putut naște la români, ca și instituțiile analoge la alte popoare, în mod cu totul independent de influențele străine.

Nicăieri la slavi voievodul nu era ce era la noi. Voievodatul nu a fost împrumutat de români după constituirea statelor slave, în care voievodul era cu totul altceva decât la noi. Numele instituției și al conducătorului ei — voievod — voievodat — a fost împrumutat de la slavi dar instituția a luat o dezvoltare cu totul particulară, proprie, rezultată din împrejurările istorice concrete.

Voievozii erau superiori cnezilor, exercitând atribuțiuni identice acelora peste un număr mai mare de sate și chiar asupra cnezilor. Erau niște cnezi mai puternici. Faptul e confirmat, în Maramureș, de hotărîrea lui Ioan, fiul lui Iuga, voievodul Maramureșului, de a convoca pe toți cnezii și bătrînii la hotărnicirea unor moșii. Ceea ce înseamnă că voievodul era „conducătorul“ tuturor cnezilor și al tuturor românilor, așa cum fusese și Bogdan, „voievodul românilor din Maramureș“.

Situație identică și în districtul Beiușului și în orice alte regiuni unde au existat voievozi. La un scaun de judecată al districtului Beiuș au participat, la începutul sec. al XV-lea, voievodul Petru și toți cnezii și jurații (*Petrus vajda ac universi kenezii et jurati*).

Voievozii erau aleși de cnezi din familiile de cnezi mai importante prin starea economică și prestigiul moral-politic, așa cum erau aleși și voievozii din Bereg, din Maramureș și din alte părți.

Voievozii datorau puterii centrale anumite dări, mai ales quinquagesima (de care deseori erau scutiți) și serviciul militar. Unii voievozi obțineau uzufructul unor moșii pe care puterea centrală le dăruia cu drept de proprietate și nobilitate, ca răsplată pentru slujbele credincioase; se transformau, astfel, acești voievozi, în adevărați nobili, scutiți de orice dare și dependență de dregătorii regești; destul de mulți se pierd în rîndurile nobilimii maghiare.

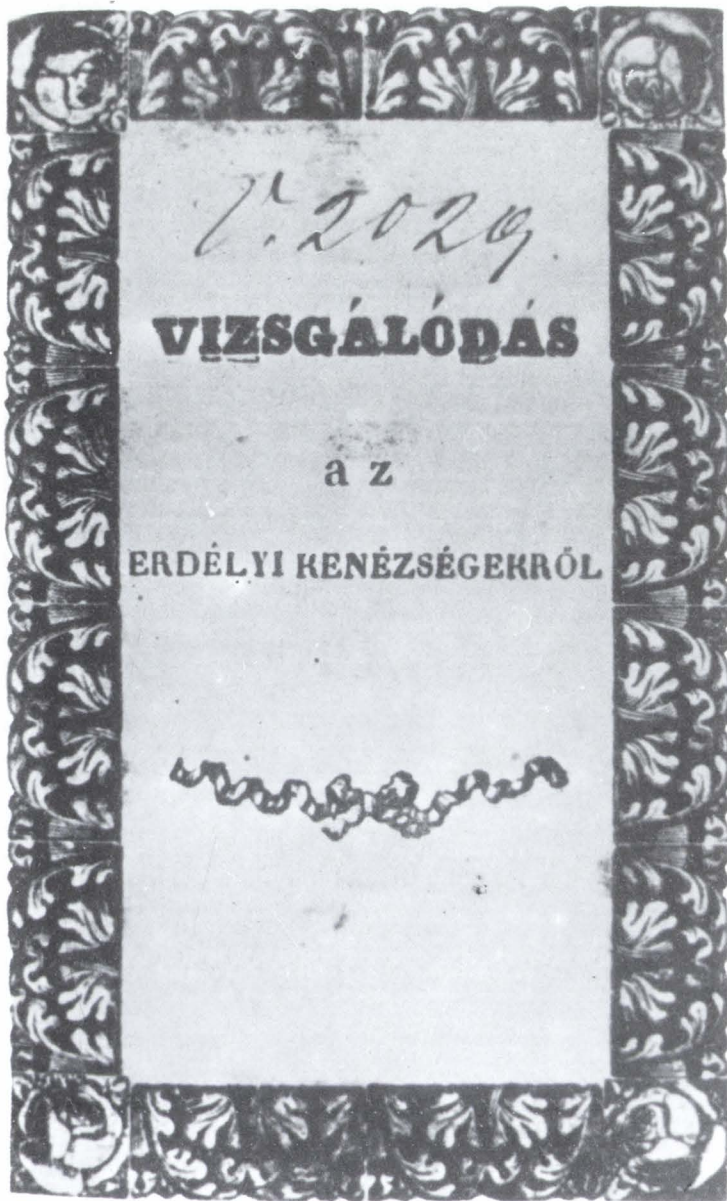
Instituția voievodatului cunoaște un proces asemănător cu al cnezatului. În timp ce unii voievozi urcă pe scara ierarhiei social-juridice, alții, mulți, decad. Chiar și atunci când își mai păstrează titlul de voievozi, mulți nu mai sînt în realitate decît cnezi, îndeplinind atribuțiile și avînd obligațiile acestora; se întîlnesc chiar cazuri de doi voievozi într-un sat, în realitate doi cnezi ce-și mai păstrează titlul de voievozi.

Documentația mai nouă nu confirmă părerea lui Bogdan, formulată sub influența lui Kemény, anume că voievozii români sînt pomeniți doar pînă la jumătatea secolului al XVI-lea. Documentele cunoscute azi pomenesc numeroși voievozi români și după această dată, mai ales în părțile nord-vestice ale Transilvaniei, pînă în prima jumătate a sec. al XIX-lea chiar.

Timp de aproape trei decenii, problema cnezilor și voievozilor români nu s-a mai învrednicit de cercetări speciale. Ceea ce nu înseamnă că această problemă a fost neglijată sau subestimată. Dimpotrivă, importanța ei a fost mereu recunoscută și de aceea mereu a fost dezbătută în studii privitoare la instituțiile social-politice românești și chiar în cele cu caracter social-economic și social-politic. Părerii noi cu privire mai ales la cnezi și cnezate au fost formulate, nu toate însă în concordanță deplină cu realitatea istorică. Anumite influențe subiective au contribuit și ele la formularea unor părerii mai puțin întemeiate.

Radu Rosetti, la patru-cinci ani numai după publicarea studiilor lui Bogdan, în două lucrări valoroase și, în general, just orientate din punct de vedere științific, se ocupă de problema cnezilor din Moldova, Țara Românească și Haliciu. Cit privește Transilvania, studiile lui Bogdan i-au fost îndrumătoare de căpetenie²⁴. Radu Rosetti își definește concepția de la început, anume că în fruntea românilor vedem cîteodată voievozi, aproape totdeauna cnezi, după care urmează o altă constatare, justă și aceasta, anume că întîlnim pe cnezi în pragul istoriei în oricare din țările de la nordul Dunării locuite de români și oriunde apare este fruntașul, ocîrmuitorul așezării. El este un magistrat rural, care a colonizat satul, părere doar parțial justă, deoarece cnezi au existat în toate

²⁴ *Despre originea și transformarea clasei stăpînitoare din Moldova*, București, 1906 și *Pămîntul, sătenii și stăpînia în Moldova*, București, 1907.

Coperta lucrării lui Hilibi Gáal László

VIZSGALÓDÁS

a z

Erdélyi Kenézsegekről ;

egyszersmind

az erdélyi két oláh püspök igazolásául

felelet *Trausch* és főkép *Schuller*

cáfolataira.

Í r t a

egy igazságkedvellő ns. hazafi,

kiadták

T ö b b e n.

NYOMATOTT NAGY-ENYEDEN, A' REF. COLLEGIUM
SAJTÓINTÉZETÉBEN 1846.

Continuatio disquisitionis de Jure Concivilitatis
in Regno Hungarico et Transylvania
 §. 1.

Blaccos et Diacos iam ante annum 1124. in Pannonia
 Conuicilatos, antiquos terrae Transiluae inhabitatores, in
 iudiciis suis relictos, Avium aboriginarum, et in specie
Hospitum nomenclationem sortitos fuisset, et combinata
 Titula Legum colligitur. Alienigenae sicut Hungarici, jam
 per Stephanum Dec. l. 1. C. 6. hospites vocantur,
 Colomanus Rex vero Dec. l. 2. Cap. 88. hospites distinguit
 eorum duas classes statuendo ali. enim erant, qui census
 sui denarios pro Terragio prestabant, ali. qui et
 pro Terragio et pro libertate, Duoque dupli. tributa con-
 senu ponderant — His accensebantur etiam, avaricia est.
 (Mabli: in specie hoc locis non, sed alios, e.g. Dec. 2.
 Vladislaus Regis l. 1. 28. cum ante dictis Avibus. Ita.
 Avibus et abique vental, sub eodem Chathegoria
 reconserunt, ad priores, probabiliter referantur.
 Tenthones, Vancos, Carionibus servitiis primitus
 regno obnoxii. Hi universis parantibus commu-
 Regi, erantque Baluchi, Sabichelli, & Avum dicitur.
 Balchi Tures vocabatur Crax, Armeni, Balachorum
 vero Tures seu Henexius.

§. 2.

Tales sibi dixeruntur Populi, conuiciliosorum
 occurrentes causas dirimebant, sed ad Comitum
 Castris appellatione, Populi commu Terragis pro,

solutio

ACADEMIA ROMÂNĂ

.....

DESPRE CNEJI ROMÂNI

DE

I. BOGDAN

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

EXTRAS DIN

ANALELE ACADEMIEI ROMÂNE

Seria II. — Tom. XXVI.

MEMORIILE SECȚIUNII ISTORICE.

•••••

BUCURESCI

INST DE ARTE GRAFICE „CAROL GÖBL” S-SOR I ST RASIDESCU

16. STRADA DÔMNEI 13

1903.

Pagina de titlu a lucrării lui I. Bogdan „Despre cnejii români“

satele, nu numai în cele colonizate de cnezi. Și de asemenea nu e verificată de izvoare nici afirmația că toți cnezii dobîndesc, pe baza unor privilegii, cnezatul în chip ereditar, în puterea unui drept de moștenire strămoșesc. În cea dintîi fază, toți cnezii erau aleși de obște, iar mai tîrziu unii obțin, prin privilegiu al puterii centrale, dreptul de transmitere a cnezatului urmașilor. Este de asemenea prea absolutizată judecata privitoare la situația cnezilor din Galiția (Haliciu). Atît cea referitoare la drepturi cît și cea privitoare la îndatoriri: dreptul de a judeca pe săteni, revenindu-i 1/3 din gloabe, posesiunea, liberă de orice sarcini, a unei sesiî; dreptul de a avea moară, de a ține cîrciumă; perceperea unor daruri; zile gratuite prestate anual de săteni; dreptul de a vinde, împărți sau dărui cnezatul după moartea cnezului, copiii își împărțeau cnezatul, fiecare din ei fiind cnez peste o parte proporțională (!).

Sînt pe deplin întemeiate cele mai multe din afirmațiile privitoare la cnezii din Moldova și Țara Românească, stăpîni ai satelor și, ca urmare, giudeții (judecătorii) rumânilor (vecinilor) din acele sate. Atît în Moldova cît și în Țara Românească înainte de întemeierea domniei, așezările satești erau cîrmuite de cnezi.

O opinie divergentă susține C. Giurescu la cîtiva ani numai după lucrările amintite, ocupîndu-se de clasa boierească din Țara Românească²⁵. Anume că satele de țărani proprietari, adică liberi nu au fost conduse de cnezi, iar organizarea cnezială privește pretutindeni numai pe țărani iobagi, fără pămînt, ceea ce nu se adeverește din documentele cunoscute și nici altă afirmație, anume că denumirea de cnezi se dă moșnenilor, mai ales în acte privitoare la vînzarea lor ca rumâni. Numele e folosit pentru a caracteriza starea socială înainte de a se vinde. Este justă opinia că denumirea de cnez înseamnă om liber, nesupus nimănui. Rumânul care se eliberează din șerbie devine cnez și emanciparea se numește cnezire. Fenomen foarte des întîlnit în Țara Românească în sec. XVI—XVII. Dar ce erau acești cnezi la începuturile societății feudale? Erau fără îndoială, ca și în celelalte teritorii etnice românești, conducători de obști fărănești libere, înlocuiți mai tîrziu cu juzii, conducători ai satelor, libere și aservite.

²⁵ *Despre boieri*, București, 1920.

Pînă la sfîrșitul sec. XVI nu puteau fi liberi decît proprietarii, oamenii fără moșie fiind asimilați cu rumîni, deci cnezul este identic cu megieșul. Megieșii alcătuiesc satul de cnezi, rumîni satul de rumîni; birul megieșilor se numește „bir cnezesc“. Uneori în același document oamenii sînt numiți, alternativ, și megieși și cnezi. Ceea ce caracterizează pe cnezi nu este moșia, ci condiția de stăpîni pe persoana lor, nesupuși cuiva, dar fiindcă libertatea era condiționată de moșie, cnezul este și proprietar, dar nu se poate dovedi că toți proprietarii erau cnezi, titlul avîndu-l ca om liber. În sec. al XVII-lea sînt și cnezi fără moșie. Constantin Giurescu nu împărtășește părerea lui I. Bogdan, anume că cnezii erau judecătoria satelor domnești, care nu ar fi fost niciodată administrate de cnezi și judeci. Cnezii au fost o categorie de locuitori mult mai numeroasă decît judecătoria domnești. Concluzia că cnez și boier sînt termeni sinonimi nu rezultă din documentele vremii.

Teodor Holban, după o pauză de un deceniu și jumătate, ocupîndu-se cu cnezii din Polonia²⁶ îi identifică și cu *advocatus* și cu șoltuzul (*scultetus*). Ca și ceilalți istorici ce se ocupaseră cu problema cnezilor, Holban — întemeiat și pe constatările lui A. Petrov²⁷ — susține, cu dreptate, că instituția cnezială este românească, întilnită pretutindeni unde trăiau români, cu toate că cnezul și cnezatul sînt denumiri slave.

Cnezul era judecătorul suprem (cu precizarea: în pricini mai mici), în satele cu drept românesc. Dreptul cnezial era obținut fie prin cumpărare în sudul Poloniei, fie prin danie. Dar prin alegerea obștei? În primul caz, orice persoană liberă putea ajunge cnez (opinie neadeverită). În al doilea caz cei ce dovediseră fapte de credință deosebită. Începînd cu sec. al XVI-lea, dreptul cnezial putea fi obținut fie ereditar, fie pînă la o anumită generație, fie pe viață. Înainte însă, nu era ereditar, ci se alegea dintre cei mai vrednici oșteni (nu numai oșteni). Cnezatele cu drept ereditar de obicei se dăruiau de către puterea centrală; cnezatele se moșteneau în linie bărbătească.

²⁶ *Cnezul. Contribuții la jus Valachicum în Polonia*, în „Cercetări istorice“, 1934—1935, X—XI, nr. 1, p. 62—79.

²⁷ *Drevneja gramoty po istorji karpato-ruskoi*, Praha, 1930.

La românii din Polonia instituția cnezatului s-a păstrat mai mult timp în forma veche. Cnezul odată cu documentul de întemeiere a cnezatului obținea anumite privilegii și i se stabileau anumite îndatoriri. De obicei întinderea de pământ acordată cnezului era mai mare decât a unui sătean de rînd; avea dreptul să țină moară, circiumă. Deoarece cnezatele aduceau venituri stăpînilor lor, prin sec. XVI a început o adevărată goană pentru a avea cnezate. Sesia și cnezia (cnezatul) nu erau identice, după cum nu erau identici cnezul cu stăpînul satului, deoarece nu fiecare cnez era și stăpînul satului. Cnezul (de adăugat cel teritorial sau de uniuni de obște) putea avea sub oblăduirea lui mai multe cnezate. La vînzarea unei cnezii trebuia respectat dreptul de preemțiune (*protimisis*). Actul de vînzare trebuia semnat și de succesori. Cnezul putea arenda cnezatul. După moartea cnezului, cnezatul era împărțit între moștenitori. Feciorul cel mai mare sau fratele lua locul cnezului decedat. Cnezul putea împărți cnezatul feciorilor încă din timpul vieții; atunci se încheia un act special, semnat de crainic și cîțiva cnezi. Cnezii fiind oameni harnici, realizau averi, și, pe baza acestora, urcau în rîndurile nobililor, devenind proprietarii cnezatelor²⁸.

Nu putea lipsi de la o asemenea dezbateră cu privire la instituțiile românești medievale cel mai bun cunoscător al acestor probleme din perioada interbelică, profesorul Ioan Lupăș. Și nu a lipsit, căci în lucrarea sa cu privire la realitățile istorice în Transilvania voievodală se ocupă pe larg și de instituția cnezială și voievodală²⁹. Fără să fie o clasă țărăneasă mai bine înstărită, cnezii formau o pătură conducătoare a satelor românești, cu atribuții judiciare, administrative și militare. Pe bună dreptate constată autorul că instituția cnezatului a răsărit din însăși necesitățile locale și s-a păstrat pînă prin sec. XVII—XVIII. Și tot atît de justă este și afirmația că numai în unele cazuri instituția cnezială era ereditară, cu drept de moștenire din tată-n fiu. Cnezatul era, potrivit caracterizării dintr-un manuscris de epocă, „dreptul de stăpînire a bunurilor sale, independent de autoritățile publice“

²⁸ Lucrarea lui I. Baltariu. *Vechile instituții juridice din Transilvania*, Aiud, 1934, este izvorită din cele mai bune intenții, dar e lipsită de temeiurile științifice de trebuință.

²⁹ *Realități istorice în voievodatul Transilvaniei din sec. XII—XVI*, București, 1938, p. 50—63.

(*keneziatus erat jus dominium exercendi in suis bonis, independens a publice magistratus*).

Cnezii sînt amintiți în documente nu ca *nobiles* ci ca *honesti* și *providi viri* (bărbați cinstiți și chibzuiți), ceea ce înseamnă că nu erau egali nobililor. Unii, însă, au reușit să urce în ierarhia socială, fiind înnobilați. De pe la mijlocul sec. al XIV-lea începe să se facă deosebire între cnezii regali și cnezii comuni. Din prima categorie făceau parte cnezii întăriți de rege în cnezatele lor. Cnezii din a doua categorie erau mult inferiori celor din categoria a I-a, mărturia lor valorînd doar a patra parte în comparație cu a cnezilor nobili, iar a țăranilor de rînd (*communi olahi*) valora doar a opta parte. Nu toți cei înnobilați au trecut la catolicism, ei au rămas în credința lor răsăriteană, cum au fost ctitorii unor biserici și mînăstiri din Hațeg și Zarand, apoi Baliță și Drag, ctitorii mînăstirii Peri. Cînd obțineau pături pentru lăzuire și colonizare, aveau drept de proprietate asupra locurilor lăzuite. Cînd primeau în stăpînire ereditară sate, cnezii erau datori cu unele servicii și contribuții (*in signum domini*).

După trei decenii și jumătate de la publicarea lucrării lui Ion Bogdan cu privire la cnezi, o altă lucrare a apărut, mai voluminoasă ca număr de pagini și mai bogată în informații, dar lipsită de coloana vertebrală pe care o pretinde o lucrare cu caracter monografic, ideea centrală, ideea forță ce-i conferă unitate și structură logică. Este vorba de lucrarea lui Dinu C. Arion, apărută în 1938, se pare note de curs, tipărite sub un titlu puțin inspirat³⁰. Cnejii români? Cneji gentilici, cnezul căpetenie de gensă, prerogative ale cnezilor gentilici (!). Lipsindu-i firul roșu călăuzitor, nu este ușor să desprinzi idei și puncte de vedere. În învîlmășeala de știri și fapte înșirate de multe ori la întîmplare, se desprinde preocuparea pentru cnezii castrelor, care ar fi putut obține cnezate nobile (!) în afara domeniilor castrelor, rămînînd cnezi de castre, afirmație fără acoperire, urmată de alta care o contrazice pe cea dinainte, anume că pe măsura pătrunderii acestor cnezi în ierarhia nobiliară se emancipau din situația de cnezi ai castrelor. Pentru ca în alt loc să se afirme că cnezii castrelor „sînt asimilați cu iobagii, cu înțelesul originar de fruntași ai

³⁰ *Cnejii (Chinejii) români. Contribuții la studiul lor*, București, 1938.

neamului“ (1). Ca și în cazul cnezilor nobili, tot astfel și în cazul cnezilor de pe domeniul cetăților, când sînt confirmați în cnezat li se acordă și dreptul de transmitere ereditară a cnezatului. De pe la jumătatea sec. al XV-lea se petrece, în proporții mai mari, asimilarea cnezilor castrensi cu nobilimea, dar în același timp unii decad în rîndul țăranilor, așa cum se întîmplă cu cnezii din comitate. În cazul cnezilor de castre obișnuiți, „dominium“ul îl avea cetatea, exercitat de castelanul acesteia. Cnezul putea stăpîni moșii cneziale și moșii necneziale. Cnezii români datorau serviciu militar la porunca regelui, asemenea nobililor, fie pedestri, fie călări.

Cu sensul general de ostași ce-și îndeplinesc obligațiile în afara „pertinențelor de castre, apar cnezii ca iobagiones regales“, mai afirmă D. C. Arion. Nu numai cnezii ce îndeplinesc funcția ostășească în afara pertinențelor castrelor devin iobagi ai regelui, ci o parte a cnezilor în general, ca urmare a evoluției procesului de stratificare a categoriei cneziale și voievodale, din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, accentuat în secolele următoare. Este îndoielnică și afirmația, potrivit căreia cnezatul „nobiliar“ se transmite urmașilor în linie bărbătească, asemenea oricărei proprietăți nobiliare, urmașii de sex feminin moșteneau doar bunuri mișcătoare, nu și moșii. Exemplul invocat nu acoperă afirmația, deoarece se referă la moșii ale unor cnezi sau voievozi maramureșeni înnobilați și nu la cnezate sau voievodate conduse de cnezi sau voievozi.

Aproape două decenii s-au petrecut în care a lipsit preocuparea pentru importanțele și impresionantele prin trăinicie și adîncă lor înrădăcinare în conștiința poporului român, instituțiile cnezatului și voievodatului, pentru lumea cnezilor și voievozilor, permanență a unei societăți în continuă transformare. Cu prilejul sesiunii comemorative la o jumătate de mileniu de la moartea marelui și viteazului voievod român Iancu de Hunedoara, a apărut studiul cu privire la rolul cnezilor români în luptele antiotomane ale lui Iancu³¹. Pentru a li se putea stabili rolul și rostul social-economic și social-politic, se analizează mai întîi prefacerile din sînul obștilor și desprinderea din mulțimea cnezilor și voievozilor, mem-

³¹ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie“ din Cluj, VIII, 1—4, 1957, p. 25—67.

bri fruntași și conducători aleși ai obștilor sătești, a categoriei de cnezi și voievozi dăruiți cu diplome regale de înnobilitare, cu „moșii“ răpitate patrimoniului obștilor cu drept cnezial, colaboratori „de credință“ ai puterii politice. Se formează, astfel, o categorie de cnezi și de voievozi cu tendințe de a pătrunde în rîndurile nobilimii, unii reușind să urce treaptă cu treaptă, unele familii cneziale și voievodale ajungînd în vîrfurile piramidei. Se formează, în cazul acestora, adevărate dinastii cneziale și voievodale, cu o stare materială prosperă și, ca urmare, o stare social-politică pe aceeași măsură: în Țara Hațegului, în Țara Zarandului și Țara Caraș-Severinului, în Țara Crișurilor, Țara Maramureșului și în multe alte zone geografico-politice. Se definește rolul și locul cnezilor și voievozilor în societatea transilvăneană. Iar în notele de subsol se creionează o prezentare micromonografică a marilor familii cneziale și voievodale: Huniadeștii, Cîndeștii și Cîndreștii, Dragoșeștii, Bizereștii, Mîtniceștii, Măcicășeștii și alții.

După precizarea locului și rolului cnezilor în viața social-economică și politică, se urmărește rolul acestora în luptele antiotomane într-un răstimp de peste o jumătate de secol, de la sfîrșitul sec. al XIV-lea pînă la mijlocul sec. al XV-lea. Cu deosebire în luptele antiotomane sub conducerea lui Iancu de Hunedoara, pînă la 1456 — lupta victorioasă de la Belgrad. Rolul, vitejia și sacrificiile cnezilor și voievozilor, precum și răsplata credinței și vitejiei acestora.

La șapte ani după apariția lucrării analizate, apăsarea lucrării cu privire la obștea țărănească din țările române de la sud și est de Carpați sub semnătura lui P. P. Panaitescu³², foarte bun cunoscător al instituțiilor feudale românești, care cuprinde două subcapitole privitoare la cnezii din cele trei țări românești. Și în care se afirmă că cnezii erau aleși de obști și reprezentau nobilimea prestatală. Corectă e afirmația cu privire la alegerea cnezilor de membrii obștii sătești respective, dar în această fază nu formau nici nobilime și nici o pătură arhaică de stăpîni de sate, ci erau în fond și ei membri ai obștii, *primi inter pares*. Dintre care o parte se va transforma în nobilime prestatală. De asemenea nu are acoperire reală nici afirmația

³² Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală, București, 1964.

potrivit căreia toți cnezii maramureșeni și din alte zone cu densitate cnezială ar fi exercitat o stăpînire efectivă asupra satelor în sec. XIV, deoarece un mare număr de cnezi mai erau conducători aleși ai obștii și reprezintă interesele obștilor în lupta acestora împotriva tendințelor de feudalizare. Dreptul de *dominium* și *possessio* nu-l aveau toți cnezii, ci numai cei cu drept cnezial confirmat de puterea centrală sau cu drept nobiliar și nici sătenii din obști nu erau iobagii cnezilor sătești de rînd.

Interesul pentru vechea și importanta instituție românească, — cnezatul și conducătorii ei, cnezii, s-a concretizat în ultima vreme în numeroase studii care supun unei noi analize și interpretări multe probleme referitoare la cnezi și cnezate. Unele în reluare pentru îndreptări, altele noi, dezvăluite de cercetări aprofundate. Cu deosebire la cnezii și cnezatele din Maramureș, Hațeg și din Bihor. A fost aproape cu totul ignorată instituția voievodatului și conducătorii acesteia, voievozii, cu toate că importanța istorică a acestora a fost egală cu a cnezilor. Iar crainicii și crăinicile, de însemnătate mai modestă, este adevărat, în comparație cu cnezatele și cnezii, voievodatele și voievozii, au fost aproape total ignorate³³.

2. CONSIDERAȚII GENERALE

Numărul relativ mare de studii, de valoare foarte diferită, fundamentale unele, foarte modeste altele, cu caracter general mai puține, cu caracter particular cele mai multe, ar îndreptăți așteptarea de a se fi lămurit toate problemele referitoare la cnezi și cnezate, la voievozi și voievodate, la crainici și la crăinicii. Toate problemele: originea și vechimea instituțiilor; răspîndirea geografică și zonele de mai mare concentrare și dezvoltare; caracteristicile generale și anumite particularități generate de realitățile concrete de timp și de loc; statutul social-juridic și starea economică a cnezilor, voievo-

³³ Studiile apărute în anii din urmă, cu privire la instituțiile cneziale vor fi menționate în note, în raport de folosirea lor.

zilor și crainicilor; rolul social, politico-militar și cultural al acestora; evoluția structurilor lor, suișul unora, coborișul altora și integrarea acestora în rîndul țărănimii etc.

Așteptarea elucidării acestor probleme și a altora n-a fost însă satisfăcută decît în parte. Numeroase întrebări au mai rămas fără răspuns mulțumitor.

De la studiile începătoare, ale lui Hilibi Gáal Lászlo și Kemény Jozsef, urmate de cercetările fundamentale ale lui Dimitrie Onciul și Ioan Bogdan, la cele particulare din ultima vreme, interesul față de problemele instituțiilor românești a sporit, iar, ca urmare, s-au înmulțit cercetările și s-au îmbogățit cunoștințele.

Din dorința, explicabilă, de mai bună cunoaștere a tuturor problemelor, uneori s-a ajuns la cunoașterea copacilor și la necunoașterea pădurii. De aici și unele generalizări lipsite de acoperire. Cum este aceea care neagă posibilitatea apariției cnezilor din interiorul obștilor sătești libere³⁴, derivîndu-i din nobilimea gentilică a populațiilor migratoare. Este „reactualizarea“ unor vechi teorii, potrivit cărora clasa feudală românească în general, boierii erau de origine străină, deoarece românii n-ar fi fost în stare să-și creeze structuri sociale proprii, așteptînd să le fie oferite „de-a gata“ de alții, superior organizați.

O altă teorie, nouă, afirmă că în Transilvania cînd apar cnezii în documente (adică sec. XIII—XIV), îi aflăm într-o „epocă de decădere a lor“. Curbă ascendentă, ridicarea în rîndul nobilimii a unora dintre cnezi, curbă descendentă, decăderea în rîndul țărănimii a altora, încă din timpul domniei lui Ludovic de Anjou, care sînt socotiți în bloc iobagi. Pentru ca în altă parte să se afirme că această categorie a cnezilor ca atare „este virtualmente desființată de regele Ludovic, atît prin distincția care o stabilește între cnezii recunoscuți și cei asimilați unor simpli juzi «villici», cît și prin interdicția elementelor necatolice de a mai poseda pămînt“. Și mai departe

³⁴ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, II. București, 1959, p. 48. În vol. III. (p. 14) ai aceleiași lucrări autorul își emendează părerea, acceptînd posibilitatea apariției unei clase feudale în obștile sătești libere, intermediară dintre populația locală și populațiile migratoare.

în momentul coliziunii sale cu cadrul juridic al statului feudal, instituția (cnezatul) a intrat în faza de disoluție, prin modificarea și adaptarea sa treptată la condițiile social-politice noi. Pentru ca să se conchidă că în Transilvania „aparitia cnezilor în documente se produce (sic!) de regulă pentru a marca dispariția calității lor de cnezi sau transformarea lor în «cnezi regali»».³⁵

Nu s-a ignorat doar constatarea lui Ioan Bogdan, afirmată cu peste opt decenii în urmă, care situa „epoca de decădere a cnezilor la sfârșitul sec. XVI³⁶, dar s-a nesocotit realitatea, care demonstrează adevărul, anume că în sec. XIV—XVI, documentele menționează o lume impresionantă de cnezi și voievozi, prezentă în toată Transilvania, de diferite structuri social-juridice, cu rosturi sociale și politico-militare deosebite. Și de asemenea se nesocotește o altă realitate, anume aceea că în evul mediu mai ales, nu un decret regal putea schimba radical situații de secole observate, respectate și, de aceea, adinc înrădăcinate în societatea românească și în conștiința celor ce le-au creat!

Nu rezistă confruntării cu realitatea nici tipologia cnezilor: „cnezi de tip maramureșan“, „cnezi de tip hațegan“³⁷, care — în concepția celor ce au făurit asemenea „tipuri“ de cnezi —, vor fi îmbogățite cu alte „tipuri“: hunedoreni, bănațeni, bihoreni, zărândeni, sălăjeni, năsăudeni etc. etc., atâtea „tipuri“ câte zone geografico-istorice există. Fără să ignorăm

³⁵ M. Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea angevinilor (1361—1378)*, în „Studii și materiale de istorie medie“, V, 1962, p. 61, 127; Cf. R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 146.

³⁶ *Despre cnezi*, în „Analele Academiei Române“, Memoriile secției de istorie, seria II, tom. XXVI, 1903, p. 2.

³⁷ M. Holban, *În jurul publicării recente a unor documente inedite din sec. al XIII-lea privitoare la românii din Transilvania*, în „Studii“, XIX, 1966, nr. 4, p. 774—775. R. Popa (*Țara Maramureșului*, p. 146—147) găsește justificată folosirea termenului, dar pentru cnezii uniunilor de obști maramureșene folosește caracterizarea de „cnezi de vale“. E ușor de înțeles că în Maramureș, un teritoriu împădurit în proporție de circa 75% în sec. XIII—XIV, satele să fie așezate pe văile râurilor Iza și Mara, dar în alte părți uniunile de obști și cnezatele acestora erau în zone depresionare, în altele în zone colinare, cu un cuvânt în zone ce ofereau condiții mai prielnice de viață și apărare. Așa cum demonstrează însuși autorul în studiile mai noi referitoare la cnezii hațegani.

existența unor particularități, neesențiale, între cnezatele din diferite zone, deosebirea nu este atât de mare încât să se creeze o multitudine de „tipuri“ de cnezi, dacă admitem teoria — care e admisă de cvasiunanimitatea specialiștilor — că cnezii au apărut în obștile sătești românești, ca urmare a transformărilor din sânul acestora. Iar obștile avînd o structură unitară, asemănătoare pînă la identitate, tot astfel a fost ca urmare, și evoluția structurilor lor, din care făceau parte și cnezii și voievozii.

Consemnînd aceste cîteva opinii mai noi, cu privire la originea, evoluția și tipologia cnezilor, recunoaștem de asemenea că nu este deloc ușor a rezolva toate problemele cnezilor și cnezatelor, voievozilor și voievodatelor din cauza informației lacunare sub diferite aspecte, mai cu seamă pentru perioada apariției și a începuturilor instituțiilor respective.

Proape unanimitatea cercetărilor competente fiind de acord cu originea cnezatului în obștile sătești românești din perioada de început a evului mediu, logica istorică ne duce spre acele „Romani populare“, uniuni de obști sau obști teritoriale, structuri prestatale, adevărate prin grupări de sate și locuire mai intensă. Asemenea structuri au fost constatate mai ales în depresiunile ce mărginesc lanțul carpatic de o parte și de alta, în bazinele superioare ale principalelor râuri, care, în fond, sînt tot zone depresionare, în zonele împădurite din cîmpie și în cele dunărene mai adăpostite, adică în regiunile naturale protejate³⁸.

După cristalizarea instituțiilor cneziale și voievodale, acestea se asociază în uniuni de obști sau obști teritoriale, adică cnezate și voievodate mai cuprinzătoare din punct de vedere geografic și mai puternice din punct de vedere social-economic și social-politic.

Uniunile de obști erau acoperite, fiecare sau mai multe la un loc de acele numeroase valahii sau „țări românești“, peste 20 la număr. Astfel șase sau șapte uniuni de obști situate în cîte o vale mai importantă stau la originea organizării mai complexe a Țării Maramureșului. În Țara Hațegului au fost sesizate vreo cinci sau șase astfel de grupări de sate, fiecare

³⁸ R. Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 27.

avîndu-și legăturile social-economice, culturale și politice proprii. Situația din Maramureș și Hațeg poate fi generalizată, neignorînd unele nuanțe proprii, și la alte „țări“. Cercetările din ultima vreme au constatat că o uniune de obști, o „țară românească“ din această vreme era formată între 5—6 și 20—25 de sate³⁹.

În fruntea obștilor sătești erau juzii (*judices*) și „oamenii buni și bătrîni“ (*homines boni et veterani*), aleși de obștea respectivă. Iar în fruntea uniunilor de obști, inițial, în secolele IV—VIII vor fi fost tot juzi și „oameni buni și bătrîni“, superiori celor sătești, aleși de reprezentanții obștilor sătești din componența uniunilor de obști, cu atribuțiunile juzilor obștilor sătești, dar peste întreaga uniune de obști. Pe lângă acești reprezentanți cu atribuțiuni juridice, administrative și social-economice, uniunile de obști mai aveau și dregători cu atribuțiuni militare, mai ales în caz de război⁴⁰. Era pasul transformării obștilor în cnezate și a uniunilor de obști în cnezate sau voievodate teritoriale.

Noțiunile ce le desemnează sînt noi, intrate în limba română prin filieră slavă, dar instituțiile propriu-zise continuă să fie aceleași, evaluate, firește, pe măsura evoluției societății și mai cuprinzătoare teritorial, mai bine organizate din toate punctele de vedere, cu structuri social-juridice mai bine conturate, de caracter feudal incipient, cu instituții mai bine definite și conducători cu atribuții superioare și autoritate mai mare.

Adoptarea termenilor de cnez și cnezat, voievod și voievodat în limba română s-a petrecut în timpul procesului de asimilare a populației slave de către poporul român, anume în faza finală acestui proces, adică prin sec. VIII—X. În faza incipientă a instituției cneziale, cnezatul era identic cu obștea sătească, ceea ce înseamnă că cnezul a luat locul judeului sătesc sau că judele sătesc s-a transformat în cnez. Existența simultană (coexistența) și în secolele următoare, în același sat, a judeului și cnezului, se explică prin întîrzierea, în anumite zone, mai ales în cele cu relief înalt și în unele zone unde tradiția s-a păstrat mai puternică și mai îndelungă vreme, iar

³⁹ *Ibidem*, p. 28.

⁴⁰ Șt. Pascu, *Les origines des peuples romains. L'évolution historique du peuple roumain*, în „Actes du XVe Congrès international des sciences historiques“ (Bucarest, 1980), vol. IV; București, 1981, p. 1—20.

în altele prin declinul instituției cnezatului și a conducătorului acestuia, cnezul, la situația de judecie și jude⁴¹.

Născuți în sînul obștilor, ca urmare a prefacerilor suferite de acestea în procesul de stratificare social-economică, social-politică și instituțională, cnezii și voievozii le însoțesc în mersul lor spre feudalizare mai întîi, apoi în transformările de caracter feudal. Se identifică, în primele timpuri, cu interesele obștilor întreaga cnezime și întreaga voievodime, continuă să se identifice, cea mai mare parte a acestora, și cînd obștile și locuitorii lor sînt aserviți, păstrîndu-și calitatea de cnezi și de voievozi sătești, în timp ce o mică parte dintre cnezi și voievozi se desprinde din obști și de interesele acestora, urcînd anumite trepte în ierarhia feudală. Marea majoritate se oprește pe treptele de jos și mijlocii. Cnezii și voievozii rămași în obște o reprezintă și o apără în eforturile și strădaniile, împotrivirile și lupta sa, sub felurite forme, față de încercările de aservire din partea statului feudal sau ale unor reprezentanți ai feudalității, laice și ecleziastice. Este ilustrarea menținerii legăturii cnezilor și voievozilor respectivi cu mediul social original, legătură ce continuă în lungul și dificilul drum al procesului de feudalizare a obștilor, cînd se petrece și procesul de nivelare între obști și categoriile de cnezi și voievozi sătești.

Deoarece obștile sătești românești au avut structuri identice sau foarte mult asemănătoare, identică sau mult asemănătoare a fost și evoluția instituțiilor cneziale și voievodale pretutindeni unde s-au născut, au trăit și s-au dezvoltat. Și aria de răspîndire a obștilor sătești românești cuprinde un spațiu geografico-politic foarte întins. Pe lîngă teritoriul etnic compact românesc sau spațiul carpato-dunărean, acoperit de cele trei țări românești (Transilvania, Țara Românească și Moldova), instituția voievodală și cnezială a fost răspîndită în nord-vest pînă în Ungaria, Moravia și Silezia, în nord-est pînă în sudul Poloniei, iar în sud pînă în Serbia. Cu deosebiri, firește, în ce privește importanța numerică și însemnătatea lor social-economică și social-politică.

⁴¹ C. Cihodaru, *Judecia și cnezatul în Moldova*, în Anal. științifice ale Univ. „Al. I. Cuza” din Iași, ser. *Istorie-filozofie*, 11, 1965; p. 9—42, R. Popa, *Premisele . . .*, p. 32.

3. VECHIMEA CNEZILOR ȘI VOIEVOZILOR, A CNEZATELOR ȘI VOIEVODATELOR

Asemenea mai tuturor fenomenelor istorice, nici instituțiile românești, cnezatul și voievodatul nu sînt consemnate în vreo categorie de izvoare odată cu nașterea lor. De altfel însuși fenomenul istoric se sustrage datării în zile, luni și ani, deoarece de la apariția mugurilor pînă la cristalizarea, în măsură de a se face sesizabil, o evoluție dialectică, în general lentă, îl însoțește. Mai cu seamă că procesul are loc în obștile sătești, evoluția cărora este foarte încetă.

Atîta vreme cît instituția cnezială reprezintă o obște simplă, cu viața ei patriarhală, fără schimbări importante de vreun fel oarecare, izvoarele o ignorează, iar conducătorul ei, de sorginte populară, trăiește și el în anonim. Cercetările arheologice doar le sesizează existența, incompletă și aceasta, mai puțin organizate, viața de toate zilele, și sugerează conducătorul judele sau cnezul. Iar cînd aceleași cercetări arheologice scot la lumina istoriei o concentrare de așezări într-un perimetru corespunzător, se poate formula concluzia cu privire la existența unei uniuni de obști, sub conducerea unui cnez sau voievod de uniuni de obști sau teritorial. Semnificativ este faptul, confirmînd evoluția fenomenului instituțional, că existența unor asemenea concentrări de așezări, uniuni de obști sau obști teritoriale este contemporană cu împrumutul în limba română, prin filieră slavă, al numelui conducătorilor acestor formațiuni politice, cnezii și voievozii, adică secolele VIII—X.

Cercetările arheologice efectuate în diferite zone ale țării au scos la lumină aproape 600 de așezări de la sfîrșitul mileniului I și începutul mileniului următor. Numărul așezărilor cunoscute este sensibil mai mare față de al așezărilor din perioada precedentă. Chiar dacă estimarea numărului real al acestor așezări are, în stadiul actual al cercetărilor, un caracter relativ, totuși reprezintă o indicație importantă de apreciere a sporului sensibil demografic și, ca urmare, a organizării social-politice. Menționarea în însemnările așa-numitului „Toparch grec” de la finele sec. X și începutul secolului următor, de exemplu, a 500 sate existente la Dunărea de Jos, constituie un

indiciu de apreciere a situației demografice și a organizării politice.

Cartografierea așezărilor descoperite pînă acum pe întreg spațiul carpato-danubiano-pontic permite identificarea unui important număr de așezări rurale, unele dintre ele îndeplinind și funcții de centre politico-administrative, nuclee ale organizațiilor politice.

Pe teritoriul Transilvaniei au fost identificate mai multe grupări demografice, diferite ca densitate și limite teritoriale, datînd din sec. IX—XI.

O primă grupare se situa în partea de nord-vest a Transilvaniei, corespunzătoare formațiunii politice (voievodatului), condusă de ducele (voievodul) Menumorut.

O importantă concentrare de populație a fost sesizată în centrul Transilvaniei (*terra Ultrasilvana*), între Mureș și Someș, care corespunde ducatului sau voievodatului de sub stăpînire a unui oarecare „dux“ român (*quidam Blacus*) Gelu, adevăratul duce al Transilvaniei (*vero dux Ultrasilvanus*).

Alte concentrări demografice de mărimi diferite au fost constatate pe teritoriul Banatului, în ducatul (voievodatul) condus de Glad și de urmașul acestuia, Ahtum.

Urcînd pe Mureș în sus, adică pe cursul mijlociu al acestui riu, o altă concentrare de așezări se constată, un alt voievodat, cu centrul la Alba Iulia.

Alte concentrări demografice s-au constatat în „țările“ românești din sudul Transilvaniei: Țara Bârsei cu prelungiri pe valea Brețcului pînă la versantul estic al Carpaților, Țara Făgărașului și Țara Hațegului.

Pe teritoriul Moldovei grupările de așezări se situează mai cu seamă în zonele de podișuri. O astfel de concentrare s-a constatat în Moldova de Sus, un cnezat cu centrul la Fundul Hertii, cuprinzînd zona de cîmpie a Jijiei, de podișuri joase ale Hotinului și ale culoarului Siretului.

În nord-vestul Moldovei, relativ numeroasele așezări descoperite au fost organizate într-o altă uniune de obști, un cnezat, cu centrul la Cernăuți, cuprinzînd zona de podișuri înalte, dintre Siret și Prut, în Codrii Cosminului.

O altă concentrare, un alt cnezat a existat în zona podișului central moldovenesc, pe cursul mijlociu și inferior al riu-

rilor Jijia și Bahlui, acolo unde mai târziu se va cristaliza viața urbană în jurul Iașilor.

O altă grupare se situa, mai la sud, între bazinele inferioare ale Siretului și Prutului, unde se va ridica, în secolele următoare așezarea urbană de la Bîrlad.

Între Carpați și Siret, unele descoperiri adevărate asemenea concentrări demografice, asemenea cnezate pe cursul superior al Siretului, cu ramificații în zona dintre râurile Suceava și Moldova, pe cursul inferior al Bistriței, precum și în zona Vrancei.

Pe teritoriul Țării Românești, o primă grupare de așezări, un cnezaț și acesta, se situa pe teritoriul delimitat de cursul râurilor Siret, Buzău, Călmățui și Dunăre, în zona Brăilei.

O apreciazabilă densitate demografică s-a constatat de-a lungul Dunării în zona Călărășilor, în spațiul delimitat de cursul inferior al Argeșului și Dunăre, precum și în zona delimitată de râurile Dimbovița și Colentina, zona municipiului București, unde au existat formațiuni politice, cneziale sau voievodale, ca cea „Valachie“ menționată în izvoarele turcești în sec. X.

Unele grupări de mai mică densitate au fost semnalate și între Vedeia și Teleorman, cu prelungiri pînă la Dunăre, precum și în zona orașului Curtea de Argeș, acolo unde la începutul sec. XIII exista cu certitudine o formațiune politică de caracter voievodal.

O asemenea formațiune a existat și pe Valea Prahovei, cu centrul la Slon, unde s-a descoperit un complex de trei cetăți, construite și în activitate succesiv, datate din sec. X—XII.

La vest de Olt așezările erau concentrate mai cu seamă în spațiul dintre cursul inferior al Jiului și Dunăre, cea mai mare densitate constatîndu-se în zona actualului oraș Craiova.

Pe teritoriul Dobrogei se remarcă mai cu seamă gruparea așezărilor pe valea Carasu, acolo unde inscripțiile descoperite (cea de la Mircea Vodă din 943 și cea de la complexul monastic Murfatlar de la finele sec. X) menționează existența unor jupani: Dimitrie și Gheorgh, adică conducători politici din aceste teritorii, cnezi sau voievozi. Continuați de alții, mai puternici, voievozi adevărați, la sfîrșitul sec. al XI-lea: Tatul, ce-și avea voievodatul în sud, cu centrul la Dîrstor (Silistra).

Satza, al cărui voievodat era în părțile nordice și Seslav, voievodatul căruia putea fi în zona centrală.

Cnezate și voievodate, uniuni de obști, formațiuni politice locale, unele într-o fază înaintată de organizare, cuprinzând teritorii vaste, cu așezări mai numeroase și cu populație numeroasă, cu cnezi și voievozi, dintre care unii puternici, cu relații politice și economice cu Imperiul Bizantin și Morava Mare⁴².

Cnezatele și voievodatele aveau, de la formarea lor, pronunțat caracter popular, deoarece erau creația voinței populare, fi reprezentau interesele și conducătorii lor erau aleși de reprezentanții maselor populare. În curgerea vremii apar și tendințe de a înlocui principiul eligibilității cu principiul ereditar, concretizat în deținerea dregătoriei, de cnez și mai ales de voievod, perioade mai lungi de membrii aceleiași familii. Iar puterea centrală, regalitatea întărește unor familii cneziale dreptul de a stăpîni unele formațiuni cneziale sub forma de cnezat veșnic (*titulo perpetuo keneziatu*).

Cnezatele și voievodatele au constituit principalele structuri social-politice și teritorial-administrative ale societății românești obștești, ale obștilor sătești, formate fiecare din cîte un sat și ale obștilor teritoriale formate din mai multe sate de pe valea unor rfuri, din depresiunile submonante sau din alte zone ce ofereau condiții potrivite dezvoltării lor.

Un număr mare de cnezi stăpîneau în devălmășie sate și moșii, în baza vechiului drept românesc.

⁴² St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 28—81; Idem, *Voievodatul românesc al Albei*, în „Magazin istoric”, 15, 1981, nr. 9, p. 14—18; St. Olteanu, *Societatea românească la cumpăna de milenii (sec. VIII—XI)*, București, 1983; D. Teodoru, *Un cnezat românesc la est de Carpați în veacurile IX—X*, în „Anuarul Inst. de ist. și arheologie”, Iași, XX, 1983, p. 81—87; M. Comșa, *Un cnezat roumain du X—XII siècle à Slon-Prahova*, în „Dacia”, 22, 1978, p. 303—317; Idem, *Existența unor cnezate*, în „Muzeul național”, 6, 1982, p. 142—148. Complexul de la Slon a fost opera unui conducător politic român, cnez sau voievod, interesat să asigure comunicația dintre teritoriile nord și sud carpatice pe un drum principal ce pornea de la Dunăre și ajungea în sudul Transilvaniei. Construcțiile în piatră și cărămidă sînt opera localnicilor, din obștea teritorială sau uniunea de obști din aceste părți prahovene. După cum fortificațiile din pămînt, lemn și palisadă din sec. VIII—XI au aparținut obștilor sătești, iar centrele fortificate cnezilor de uniuni de obști, sau voievozilor din aceeași perioadă.

Dar repetata împărțire a moșilor a generat diferențieri mari între devălmași, unii îmbogățindu-se în detrimentul altora, alții decăzând la situația de simpli țărani, în raport cu împărțirile și reîmpărțirile urmașilor și al numărului de copii ai rudelor descendente ale aceluiași strămoș. Satul Sălașul de Sus (Hațeg), de exemplu, este împărțit și azi — pe temeiul unei îndelungate tradiții — în zona nemeșilor și zona iobagilor, fiecare cu biserica sa⁴³. Situația e asemănătoare și în Caraș și mai ales în Maramureș, țara voievozilor și cnezilor, mindri de situația și de importanța lor.

Identitatea cnezilor într-o fază mai evoluată cu nobilimea prestatală pe cale de formare rezultă din numeroase fapte: cnezii apar în documente atât în Transilvania, cât și în Moldova și Țara Românească conducători de instituție general românească, deci anterioară separării poporului român în trei state. Din analiza documentelor din cele trei țări românești, rezultă că ei formau o pătură arhaică de stăpîni de sate⁴⁴.

Satul se confundă cu obștea în zonele unde obștea sătească supraviețuiește încă. Sistemul de stăpînire cnezială a bunurilor este foarte asemănător cu devălmășia boierească din țările românești de la sud și est de Carpați, deoarece și într-un caz și în altul este vorba de realități socio-economice care cuprindeau întreaga obște devălmașă, boierească sau cnezială, în aceeași familie sau succesorii unui strămoș comun. „Tăcerea documentelor“ cu privire la obștile țărănești libere sau stăpînirile cneziale pînă în sec. XIII se datorește nu inexistenței acestora, ci faptului că nu formau subiecte juridice, atîta vreme cît în sînul lor nu se petreceau transformări care să necesite materializarea lor în documente, expresia juridică a mutațiilor sociale. De aceea deseori documentele — acte cu caracter juridic —, cu ocazia înregistrării unor mutații în sînul obștilor pomenesc pe fostul stăpîn al satului, cnezul, în tustrele țările românești⁴⁵.

⁴³ V. Eskenasy și A. A. Rusu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului*, în „Anuarul Inst. de Ist. și arheol“, din Cluj-Napoca, 25, 1982, p. 64.

⁴⁴ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 61.

⁴⁵ Șt. Pascu, *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400)*, în „Nouvelles Études d'Histoire“, 2, 1960, p. 133—148; R. Popa, *Țara Maramureșului în veac. XIV*, București, 1970, p. 137—138.

Cnezatul (*keneziatus*) este uneori identic cu satul (*possessio*) sat-obște și cnezat de obște, dăruit cu drept cnezial. Nu este, însă, identic *keneziatus* cu *possessio*, în înțelesul de moșie, de proprietate funciară. În aceste cazuri documentele însăși subliniază deosebirea: *possessiones et keneziatus, possessiones nec non keneziatus aliiq̄ue honores*. Pentru deosebirea dintre *possessio* și *keneziatus* este invocat exemplul fiilor voievodului Crăciun din Bilke (Bereg)⁴⁶.

În Moldova și Țara Românească conducătorul obștii sătești este numit în documente jude sau cnez, dar obștea nu e numită niciodată cnezat, ci judecie (în Țara Românească o singură dată, în diploma Ioaniților din 1247, dar acest document e emis din cancelaria regală ungară, unde instituția cnezatului era cunoscută). Judecia nu era inferioară cnezatului și cele două instituții nici nu sînt separate în timp. Amîndouă noțiunile desenează aceeași instituție⁴⁷.

Pentru vechimea instituțiilor cneziale și voievodale argumentul toponomastic nu se cuvine ignorat, deoarece numele de sate sau de persoane, derivate din numele instituțiilor respective dovedesc existența acestora mai devreme, de multe ori mult mai devreme de data consemnării toponomasticelor în documente.

Cele mai vechi mențiuni documentare ce-și au originea în cnez, sînt pe teritoriul Ungariei: 1055 un loc (*locus*) lângă lacul Balaton *Kenez*; 1075 *Kenez* (toponimic) pe domeniul mînăstirii Tihany; 1093 satul mare *Keneaza (magna villa K)*; 1208 *Kenez* (în comit. Sopron), 1214 *Kenez* (în comitatul Zemplen), 1217, 1237 *predium și villa Kyniz* (comit. Vas), sătenii din *Kenesy*

⁴⁶ Regele Ludovic de Anjou dăruiește voievodului Crăciun, la 1350, două sate, Lipce și Herince „cu drept de cnezat“, cu obligația de a da regelui 20 de berbeci anual și un lăncier în caz de război. Peste 54 de ani, regele Sigismund de Luxemburg dăruia cele două sate lui Ioan, fiul lui Ștefan, strănepot al voievodului Bogdan (pentru atitudinea promonarhică în conflictul armat din 1403 dintre regele Sigismund și marea nobilime). Noul proprietar a încercat să ia cele două sate, dar urmașii voievodului Crăciun și-au păstrat dreptul de cnezat asupra acestora. Cu drept de a strînge veniturile de la locuitorii lor, dar cei 20 de berbeci trebuiau să-i dea noului proprietar și nu regelui, iar lăncierul făcea parte din steagul (banderiu) acestuia. (Cf. Petrovay G., *A mărămorosi oláhokol*, în „Századok“, 1911, p. 625; I. Lupaș, *Realități istorice în voievodatul Transilvaniei*, București, 1938, p. 14—15.

⁴⁷ C. Cihodaru, *Judecia și cnezatul în Moldova*, p. 21.

(comit. Dăbica); 1220 *Quenes* (partea din Ungaria a comit. Bihor) etc.

Cea mai veche mențiune documentară a unui voievod român e din anul 1209: voievodul Benedict (*Benedictus woyvoda*), tot în Cîmpia Panoniei.

Explicația existenței toponomasticelor ce-și au originea din cnezi și voievozi în Ungaria ne-o oferă același magistrul P/aul/, notarul regelui Bela /III/ (Anonymus), care în „Faptele ungurilor“ (*Gesta Hungarorum*) subliniază existența românilor, păstorii romanilor (*Blachii ac pastores Romanorum*) în Pannonia la așezarea ungurilor, adică români, urmașii romanilor ce au continuat să trăiască de bunăvoie în Pannonia (*Blaki remanentibus sponte in Pannonia*), în obștile și uniunile de obști condate de cnezi și de voievozi.

În părțile bihorene sînt menționați documentar cei dintii cnezi români. Într-o bulă papală din anul 1205 se aminește o episcopie ortodoxă pe pămîntul fiilor cnezului Bela-Bălea (*quidam episcopatus in terram filiorum Bele knese consistit*) pe care papa voia să o aducă sub ascultarea bisericii catolice. Era un cnezat puternic, de uniune de obști, dacă avea pe teritoriul ei o episcopie. Și cnezatul și episcopia erau mult mai vechi decît anul mențiunii lor documentare, dacă episcopia era într-o stare de decădere, iar cnezul Bela-Bălea nu mai era în viață. Puteau fi, fără îndoială, de pe la jumătatea secolului precedent, al XII-lea⁴⁸.

Cele mai vechi mențiuni documentare ale voievozilor din Transilvania sînt consemnate în Registrul de la Oradea (*Registrum Varadinense*), acel valoros document prin bogatele informații privitoare la societatea transilvană în primele decenii ale sec. al XIII-lea (1214—1235), deci înainte de marea invazie tătaro-mongolă: *Potens nomine Vajvoda* (omul puternic (abuziv) cu numele Voievod), *Neuca vajvoda* (voievodul Neuca), *Simon quondam woivoda* (Simon fost voievod (decedat), alt *Simon Vajvoda iudex* (S. voievod jude).

Cîteva ani izvoarele nu-i mai amintesc (pe cnezi și pe voievozi. Marea invazie tătaro-mongolă a șters și urmele docu-

⁴⁸ Șt. Pascu, *Contribuții documentare la istoria românilor în sec. XIII—XIV*, Sibiu, 1945, p. 8. Pentru toponomasticile ce-și derivă numele din cnezi și voievozi, menționate documentar în sec. XI—XIII, a se vedea lucrarea erudită a lui N. Drăganu. *Românii în veacurile IX—XIII pe baza toponomiei și onomasticii*, București, 1933, passim.

mentare ale cnezilor și voievozilor, odată cu marile distrugerii, între care și foarte numeroase documente adăpostite în cancelariile emitente sau în ale locurilor de adevărire.

Invazia tătaro-mongolă din 1241 a prilejuit consemnarea existenței cnezilor din Transilvania: cnezi, adică balivi care făceau dreptate (judecau), procurau (tătarilor) cai, animale, arme, daruri și îmbrăcăminte necesară (*constituerunt caneseos, id est balivos, qui iustitiam facerent et eis equos, animalia, arma, exemia et vestimenta utilia procurarent*). Discuțiile în jurul acestor „canesi“ au fost pe cât de îndelungate, pe atât de contradictorii: au fost acești „canesi“ cnezi români, hani tătari sau cnezi unguri? Cei mai mulți și mai buni cunoscători ai instituțiilor vechi românești, români și străini, i-au identificat cu cnezii români; mai puțini și mai puțin cunoscători ai acestor instituții i-au identificat cu hani (hănișorii) tătari; cei ce i-au identificat cu cnezi unguri erau convinși că nu erau tătari, dar nu voiau să-i recunoască nici drept cnezi români. Cele mai noi cercetări, analizând cu pătrundere cele consemnate de canonicul de la Oradea, Rogerius, în al său *Carmen miserabile* (Cin-tec de jale), au ajuns la concluzia că „canesii id est balivi“, erau cnezi români. Cu prilejul mării invazii din 1241 mai este amintit și voievodul de Geroth (Girolt) și cel de Giarmata⁴⁹.

Realitate confirmată peste șase ani numai de diploma Ioaniților (1247), în care sînt amintite cinci formațiuni politice, cneziale și voievodale: Țara Severinului (*terra Zewrini*), cnezatele lui Ioan și Farcaș și voievodatele lui Litovoi și Senneslau. Țara Severinului, o uniune de obști teritoriale, numeroase și importante. Peste aceste realități social-juridice și social-politice se va suprapune Banatul de Severin. Ceea ce nu a însemnat desființarea instituțiilor românești preexistente, obștile satești, cnezatele și voievodatele. Cnezatul lui Ioan (*Keneziatus Joannis*), probabil în părțile sudice, pînă pe malurile Dunării, cu vestitele pescării de la Celei. Cnezatul lui Fărcaș (*keneziatus Farcasi*), probabil în părțile nordice, prin Vilcea (Fărcaș—Vilce—Lup). Țara cnezatului voievodului Litovoi (*terra kenezatus Lytuoy woiwode*) era așezată în partea superioară a Olteniei, între Jiu și Olt, pînă la lanțul carpatic, cu prelungire peste

⁴⁹ Pentru amănunte vezi Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, ed. II, 1972, p. 162—163 și mai ales R. Schilling, *Cu privire la cele mai vechi informații scrise despre cnezii români*, în „Apulum“, VIII, 1960, p. 41—49.

munți, în Țara Hațegului, o altă puternică uniune de obști sub forma cnezatului sau voievodatului teritorial, care făcea parte din formațiunea voievodală condusă de Litovoi. Țara cnezatului voievodului Lytuoii era o uniune de obști cneziale în plin proces de constituire într-un puternic voievodat. La stînga Oltului, prin zona Argeșului, era cea de a cincea formațiune politică, constituită într-un voievodat sub conducerea voievodului românilor Seneslau (*terra Szeneslai woyavode Olatorum*), puternic și acesta, căruia-i aparținea, foarte probabil, peste munți, Țara Făgărașului, de asemenea o importantă uniune de obști cneziale și voievodale. Însemnătatea celor două voievodate, al lui Lytuoii și al lui Seneslau, rezultă și din faptul că ele rămîneau românilor (*quas Olatis relinquimus, quas eosdem relinquimus*) în aceleași condiții ca și pînă atunci.

Țări mai vechi cu certitudine, decît amintirea lor documentară, cu cnezate de obști sătești, cu cnezate și voievodate de uniuni de obști sau de obști teritoriale în zonele de depresionare de pe un versant și de pe altul al Carpaților. Dovezile sînt înscrise în izvoare scrise și de asemenea în piatră: cetatea de la Cetățeni, pe malul stîng al Dîmboviței, probabil reședința voievodului Seneslau, poate și a înaintașului său, precum și cea de la Breaza din Făgăraș, apoi Curtea de Argeș și Cimpulung. Ctitoriile cneziale hațegane din sec. XIII, din piatră, precedate de altele, în lemn, din sec. XI—XII, la Densus, Strei, Strei Sîngeorgiu, Răchitova, Mălăiești, Colt etc., constituie dovezi convingătoare cu privire la existența cnezilor de obști și de uniuni de obști la sfîrșitul primului mileniu chiar, iar urmașii lor, mai puternici, erau contemporanii și colaboratorii lui Litovoi din sudul Carpaților⁵⁰.

⁵⁰ R. Popa, *Cnezii din Hațeg*, în „Magazin istoric“, 1972, nr. 11, p. 2—9. Cercetările arheologice din ultimii ani au redat istoriei mărturie de cea mai mare importanță pentru instituțiile românești, cnezatele și voievodatele din această perioadă, cînd izvoarele scrise sînt mai zgîrcite. Pe un platou de pe malul stîng al Dîmboviței era așezată cetatea de la Cetățeni din sec. XIII, de fapt refacerea unei cetăți geto-dace din sec. II. În așezarea de la Cetățeni s-a mai descoperit biserica voievodală, construită pe la 1250. Iar la poalele „Cetățuii lui Negru Vodă“ din apropiere, s-a descoperit o biserică anterioară anului 1250 cu aproape o jumătate de secol, dovezi, toate acestea, a organizării superioare, în voievodate puternice, a societății românești (Cf. L. Chitescu, *Cetățeni, centrul voievodal al lui Seneslau*, în „Magazin istoric“, XVI, 1982, nr. 9, p. 26—28). Asemănările dintre cetățile de la Breaza, Cetățeni și Curtea de Argeș confirmă ipoteza cu privire la apartenența

Și tot în asemenea materiale ce înfruntă dinte vremii, este consemnat și numele celui dintii cnez hațegan cunoscut: Bălea (Balotă?) din Streisîngeorgiu, ctitor al bisericii de curte din acest centru cnezial, din anii 1313—1314. Înaintea lui Bălea va fi fost un alt cnez la Streisîngeorgiu, astfel că vechea cnezilor din acest cnezat poate fi contemporană cu cnezatul voievodului Litovoi, de care ținea Țara Hațegului. Ctitoria bisericii din Streisîngeorgiu constituie, în același timp, dovada stadiului destul de înaintat al procesului desprinderii unei pătri cneziale din obștile sătești și constituirea acesteia într-o feudalitate românească nu ca urmare a colaborării cu regalitatea ungară, ci printr-un proces îndelungat de diferențiere social-economică și social-juridică, început cu mult mai devreme, adică prin sec. XI—XII, așa cum s-au petrecut lucrurile și în celelalte teritorii românești, de la sud și est de Carpați și așa cum este datată, de unii cercetători chiar și biserica din Streisîngeorgiu⁵¹.

Vechimea din vremuri „de demult trecute“ a instituțiilor cneziale e subliniată expres chiar și de unele documente de confirmare (*nova donatio*) pe seama unor cnezi din sec. XIV—XV. Cum sublinia, de exemplu documentul din 1420 de confirmare a cnezatului sateilor Magoyafalva, Răchita și Strim-

Țării Făgărașului la țara voievodului românilor Seneslau, iar „descălecatul“ lui Negru Vodă din Țara Făgărașului, înseamnă, de fapt, mutarea scaunului voievodal făgărașan „peste plai“ (peste munți), cum afirmă cronicarul Radu Popescu (cf. L. Chițescu, *O formațiune politică românească la nord și la sud de Munții Făgăraș în sec. al XIII-lea*, în „Revista de istorie“, 38, 1975, nr. 7, p. 1058—1064). Noul aduce alt nou căci la Curtea de Argeș, sub actuala Biserică Domnească, s-au descoperit vestigiile altei biserici, datată de la începutul sec. XIII, zidită probabil de un înaintaș al voievodului Seneslau. Din această biserică a putut proveni o lespede cu gisant pe care este imaginat un personaj în vîrstă, cu plete și barbă căruntă, probabil Seneslau, iar piatra tombală i-a putut fi așezată de urmașul său Tihomir la sfîrșitul sec. XIII, sau în primii ani ai sec. XIV (Cf. M. Petrescu, *Voievodul Seneslau și lespede cu gisant de la Curtea de Argeș*, în „Magazin istoric“, XVII, 1983, nr. 8, p. 14—16).

⁵¹ Cf. *O biserică ortodoxă românească din Transilvania din sec. XI—XII*, în „Sinteză informativă“, Științe sociale și politice, Academia de Științe Sociale și Politice, 1975, nr. 6—7, p. 38—40; R. Popa, *Streisîngeorgiu, mărturie de istoria românească din sec. XI—XIV în sudul Transilvaniei*, în „Revista muzeelor“, Monumente istorice și de artă, nr. 1, p. 9—32; *Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec. XIV — 1450)*, Part. I, coordonator V. Drăguț, București, 1985, p. 290.

tura din Banat pentru Bogdan și urmașii săi, pe care înaintașii acestuia l-au stăpînit „din vremuri de demult trecute“ (*a quam pluribus temporibus iam retrolapsis*)⁵². Și de asemenea de un alt document din 1428 de confirmare a moșiilor Jabalchna și Zolyn din districtul Mehadia pentru cnezii din Kyrnalmezy, pe care strămoșii lor și, ca urmare, ei înșiși, le-au ținut cu titlul de cnezat, în chip pașnic și le-au stăpînit în liniște odinioară de mulți ani (*quas eorum progenitores, et per consequens ipsi nomine keneztyatus, ab olim permultorum annorum preteritorum curricula pacifice tenuissent et quiete possedissent*)⁵³. Iar cnezii din Vișeuul Maramureșului pretindeau că stăpîneau cnezatul celor două Vișee din vechime, din vremea sfinților regi, ca cnezi adevărați, legitimi și pentru totdeauna (*ab antiquo et temporibus divorum regum veri, legitimi et perpetui kenezty fuissent, forentque in pacifico dominio ipsius keneztyatus ad presens*)⁵⁴. Din aceeași vechime pretindeau nobilii din Măciș (Caraș) că stăpîneau părți din zece moși, „din moși, strămoși“ (*ab ave et proavo*), obținînd chiar, la 1454, de la banii Severinului adevărarea stăpînirii „de mii de ani“ (*ab annis Domini millenis*)^{54 a}.

Argumentele cu privire la vechimea instituțiilor românești, cneziale și voievodale, pot fi întregite cu încă unul: sistemul devălmaș al stăpînirilor cneziale, adevărate de mai multe documente din sec. XIV—XV, privitoare la cnezii din Țara Hațegului, din Țara Maramureșului și din Banat. Între care un document din anul 1398 referitor la pricina dintre două familii cneziale, „frații și cnezii“ (*fratres et kenesii*) din Riul Alb și cnezii din Riușor; scaunul de judecată al districtului Hațeg hotărăște ca cele două familii să suporte împreună obligațiile față de puterea centrală așa cum le suportaseră „din vechime“: cnezii din Riu Alb o cincime, iar ceilalți patru cincimi⁵⁵. Tot astfel în anul 1389 se judeca partajul între mai mulți veri, Basil și frații săi de o parte, iar de alta Ștefan și frații săi, fiii fraților Nicolae și Petru de Jersig, al moșiilor stăpî-

⁵² Pesty Fr., *A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1876, p. 56.

⁵³ *Ibidem*, p. 59.

⁵⁴ I. Mihályi, *op. cit.*, p. 367—368.

^{54 a} Pesty Fr., *Krassóvármegye*, III, p. 399 și Idem, *A szörényi bánóság*, III, p. 399.

⁵⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I.2, p. 397.

nite în devălmășie de părinții lor; partea soției lui Nicolae de Jersig, Elena, era răscumpărată cu 25 de mărci, iar fiicei sale Margareta i se dădea „pătrimea cuvenită fetei“. Cele 28 de „moșii“, obști sătești cneziale au fost împărțite în părți egale între fiii lui Nicolae și fiii lui Petru de Jersig⁵⁶. Și mai concludent este documentul din 1411 care relatează pricina dintre două vechi și numeroase familii cneziale din cnezatul de uniuni de obști Rîu Bărbat: una dintre familii, a preotului Dobrotă, arhidiaconul din Rîu Bărbat, mărturisește că „odinioară, în vremurile trecute“, au fost șapte frați devălmăși la o jumătate de cnezat prin drept de moștenire din vechime (*septem fuissent fratres condivisionales, ad unum medium keneziatum in Burbadvize constitutum et habitum jure hereditario ipsis ab antiquo pertinentem*)⁵⁷. Unul din frați, neavînd copii, și-a dăruit șeptimea sa, cu consimțămîntul celorlalți frați și rude, altui copărtaș din aceeași familie și dania a fost recunoscută de cealaltă familie⁵⁸. Ceea ce înseamnă respectarea dreptului de precumpărare (*protimisis*), așa cum se aplica și în Țara Românească și Moldova. Iancu de Hunedoara însuși era frate devălmaș (*frater noster condivisionalis*) cu Voicu din Cinciș⁵⁹ și cu Cîndreș, castelan de Munkács și comite de Bereg pe care-l numește frate al său (*frater noster*)⁶⁰.

Fără să fie un argument absolut cu privire la vechimea cnezatelor și voievodatelor, daniile și confirmările din partea autorităților în drept pot fi totuși invocate ca o completare și întregire a argumentelor și dovezilor certe. Astfel stăpînirea cnezială asupra a două sate de pe rîul Mîtnic (Caraș-Severin) avea vechime, la 1370, cînd se confirmă pentru nepoții lui Struza (Sturza?), de cel puțin trei generații, ceea ce înseamnă sfîrșitul sec. XIII: Struza → Fiii lui Struza → Nepoții lui Struza. Situație identică a giuleștenilor maramureșeni: Giula → Dragoș → Giula II. Și de asemenea Cîndeștii hațegani în cazul moșiei Nușoara: Mihai → Cîndea → Ioan → Cîndea. Precum și al familiei Botha (Bochia) din Bihor în legătură cu vo-

⁵⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *op. cit.*, p. 317—318; *Documenta Valachorum*, p. 360—362.

⁵⁷ *A hunyadmegy történelmi... évkönyve*, II, p. 24—26.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 751.

⁶⁰ I. Mihályi, *Diplome maramureșene*, p. 362; *Teleki család oklevéltár*, X, p. 296—297.

ievodatul satului Bochia, stăpinit „din vechime“ de strămoșii celor confirmați la 1590⁶¹. Caracterul ereditar al stăpînirilor cneziale, cel puțin la sfîrșitul sec. XIV, era relativ, în sensul că, pe de o parte nu se generalizase, iar pe de alta că era nevoie de consimțămîntul puterii centrale.

4. RĂSPÎNDIREA GEOGRAFICĂ A INSTITUȚIILOR CNEZIALE, VOIEVODALE ȘI CRAINICALE

Răspîndirea și însemnătatea instituțiilor cneziale și voievodale, și, în legătură nemijlocită cu acestea, a crainicilor, este în raport direct cu evoluția raporturilor feudale și, ca urmare, cu viabilitatea și trăinicia obștilor satești și a formelor superioare de organizare ale acestora, uniunile de obști sau obștile teritoriale. În teritoriile de șes și de cîmpie mai întii, de dealuri și coline după aceea, relațiile feudale pătrunzînd mai devreme, mai devreme se constituie și domenii feudale (laice și eclesiastice), și, ca urmare, mai devreme au fost afectate și obștile sub impactul feudalizării: obștile au suferit știrbiri în statutul lor social-juridic, în structurile lor social-economice și de asemenea în cele instituționale, între care ale cnezilor și voievozilor. În procesul acestor transformări, obștile, pînă atunci libere, nu au constituit subiect și obiect de caracter social-juridic și de aceea nu apar în documentele cancelariilor, centrale și locale. Și nefiind menționate, nu se menționează nici instituțiile cneziale și voievodale sau pe cei ce le reprezentau. Este explicația mențiunii doar în sec. al XIII-lea a cnezilor și voievozilor în documente, cu toate că aceștia și antecesorii lor, juzii și oameni buni și bătrîni, au existat în realitate, iar instituțiile ro-

⁶¹ Documentele de confirmare a unor stăpîniri cneziale și voievodale din sec. XV—XVI sînt tot mai numeroase, mai ales cele dăruite de la început cu drept ereditar (*titulo perpetuo keneziatus*). Un caz interesant de transmitere ereditară a unui voievodat a fost al voievodatului românesc (*officium woywodatus Valachorum*) Somoșcheș (Zarand) pe care Ștefan Székely l-a dăruit, la 1495, fratelui acestuia Matei, fiului său Ioan și lui Gaspar, fiul lui Ștefan Székely, cu condiția că dacă Matei, fiul său Ioan și Gaspar ar muri, voievodatul trece cu drept ereditar lui Nicolae, fratele lui Paul (cf. S. Dragomir, *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diocesei arădene*, în „Transilvania“, 1917, p. 9—10).

mânești erau înrădăcinate în conștiința oamenilor pământului. Această realitate explică și faptul că în izvoare nu li se definește statutul, fiind socotit un lucru cunoscut și știut de toți cei datori să-l cunoască⁶². Toponomastica, document cu caracter lingvistic, dar și istoric, mai veche decât mențiunea documentară (mijlocul sec. XI) ce-și are originea în conducătorii instituțiilor cneziale și voievodale constituie o altă dovadă ce nu se cuvine ignorată⁶³.

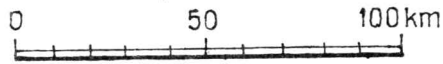
Cei mai numeroși cnezi și voievozi menționați în documente sînt în zonele mărginașe ale Transilvaniei. Explicația stă în faptul că organizarea feudală în zonele mărginașe ale Transilvaniei e mai nouă decât în zonele centrale. Și ca urmare, instituțiile băștinașe au putut supraviețui timp mai îndelungat. Comitatele sau comiții acestora și alte realități social-economice, social-politice sau instituționale feudale în aceste zone sînt pomenite documentar doar la sfîrșitul sec. al XII-lea și în prima jumătate a sec. al XIII-lea. Extinderea feudalismului oficial (al regatului ungar) a avut loc mai întîi și mai cu seamă în jurul cetăților preexistente și a celor nou construite. În restul teritoriilor, realitățile sociale prevalente au continuat să fie obștile sătești românești, libere sau pe cale de feudalizare. De aceea și actele de danie din partea puterii centrale de sate sau „moși“ unor feudali laici sau ecleziastici sînt și ele mai tîrziu, din sec. XIII—XIV.

De asemenea, puterea centrală și instituția comitatului regal au fost mai tolerante față de instituțiile băștinașe, față de obștile românești, cnezate și voievodate în zonele mărginașe,

⁶² St. Pascu. *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400)*, în „Nouvelles études d'histoire“, 2, 1960, p. 135—148.

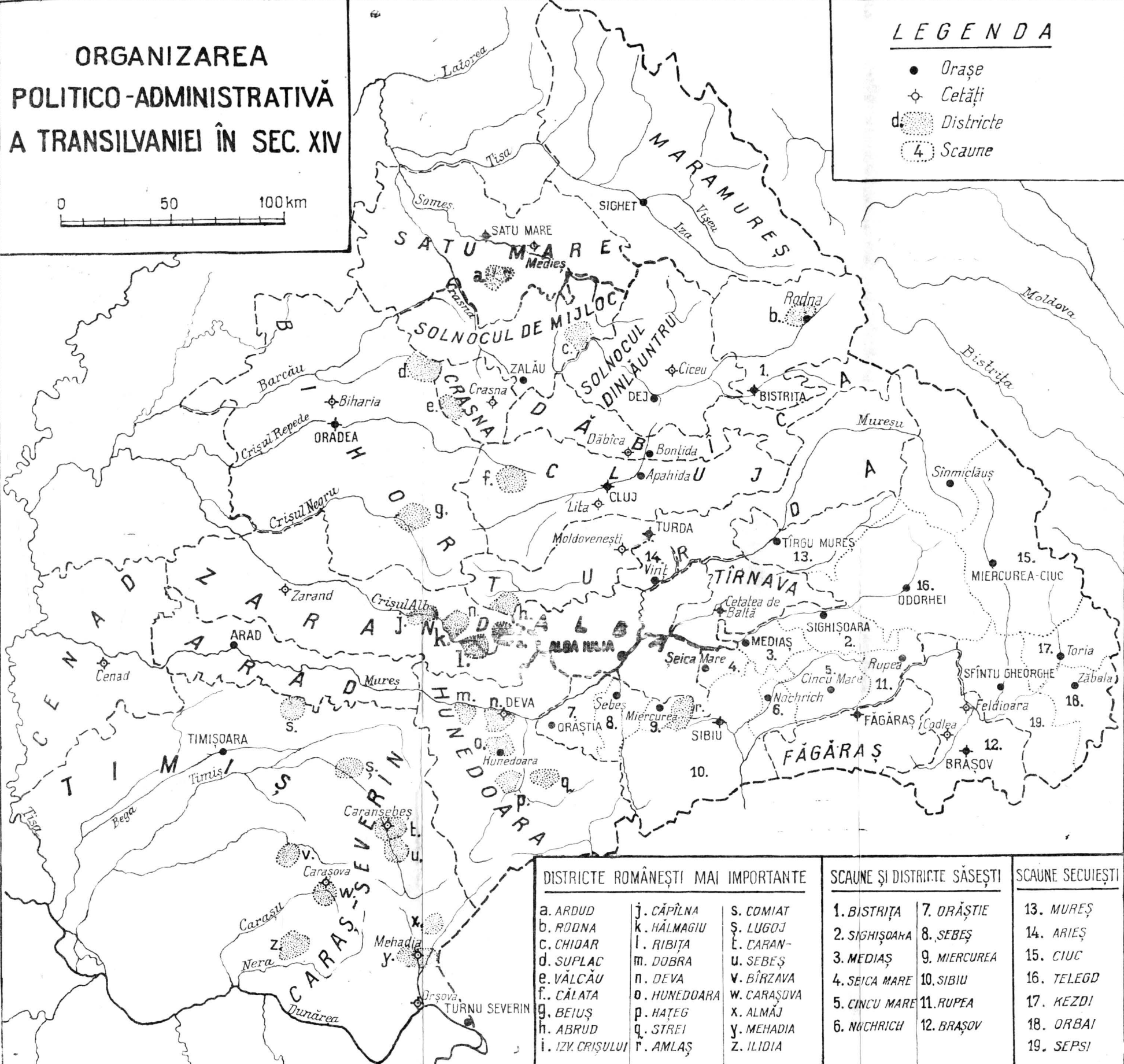
⁶³ În legătură cu toponimele *knez*, *kenez*, derivate din instituția cnezială, Melich I. (*A honfoglaláskori Magyarországnak*, p. 132—133) afirmă că toponimele *knez* — *kenéz* nu pot fi decât formațiuni ale limbii maghiare dintr-un nume de persoană anterior *Knéz* — *Kenéz*, iar numele de persoană ajuns nume propriu s-a putut dezvolta numai din apelativul maghiar anterior *Knez* — *Kénez*. Maghiarul *Knez* — *kenéz* a trebuit să fie în limbă ca apelativ încă de la marginea sec. X—XI, căci altfel nu s-ar fi putut naște nici numele de localitate *Knez* de lângă Balaton. Ceea ce înseamnă că instituția cnezială era mai veche decât sec. X—XI. Cf. N. Drăganu, *România în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 107 anulează cu argumente convingătoare asemenea etimologii artificiale, înlocuindu-le cu o seamă de toponimice derivate din instituția cnezială românească, răspîndite peste tot unde a trăit populația românească.

ORGANIZAREA POLITICO-ADMINISTRATIVĂ A TRANSILVANIEI ÎN SEC. XIV

LEGENDA

- Orașe
- ⊕ Cetăți
- d. [stippled circle] Districte
- ④ Scaune

DISTRICTE ROMĂNEȘTI MAI IMPORTANTE

a. ARDUD	j. CĂPÎLNA	s. COMIAT
b. RODNA	k. HĂLMAGIU	ș. LUGOJ
c. CHIOAR	l. RIBIȚA	ț. CARAN-
d. SUPLAC	m. DOBRA	u. SEBEȘ
e. VĂLCĂU	n. DEVA	v. BÎRZAVA
f. CĂLATA	o. HUNEDOARA	w. CARAȘOVA
g. BEIUȘ	p. HATEG	x. ALMĂJ
h. ABRUD	q. STREI	y. MEHADIA
i. IZV. CRIȘULUI	r. AMLAȘ	z. ILIDIA

SCAUNE ȘI DISTRICTE SĂSEȘTI

1. BISTRIȚA	7. ORĂȘTIE
2. SIGHIȘOARA	8. SEBEȘ
3. MEDIAȘ	9. MIERCUREA
4. SEICA MARE	10. SIBIU
5. CINCU MARE	11. RUPEA
6. NUCHRICH	12. BRAȘOV

SCAUNE SECUIEȘTI

13. MUREȘ
14. ARIEȘ
15. CIUC
16. TELEGD
17. KEZDI
18. ORBAI
19. SEPSI

datorită situației de margine a acestora și, ca urmare, interesului oficialității de a nu nemulțumi prea mult populația autohtonă din aceste teritorii, cu legături permanente cu populația românească de la sud de Carpați, în cazul obștilor fâgărășene, hațegane și cărășene sau de la est de Carpați, în cazul obștilor din nordul Transilvaniei, mai cu seamă a celor din Maramureș. Nu pot lipsi din explicarea acestei situații particulare nici problemele religioase, religia ortodoxă a românilor din aceste teritorii marginase și din cele învecinate. În aceste zone s-au menținut cu prevalență — fără să lipsească nici din celelalte părți ale Transilvaniei — mai numeroase și mai puternice cnezatele, voievodatele și districtele românești, în frunte cu juzi, cnezi și voievozi aleși și recunoscuți de obște, cu atribuțiuni administrative, judiciare, fiscale și militare.

O situație sinoptică generală este pe deplin edificatoare pentru cunoașterea și aprecierea instituțiilor cneziale, voievodale și crainicale: sub raport numeric și al însemnătății lor social-politice, sub raportul vechimii mențiunii documentare și a drumului spre feudalizare a societății și a instituțiilor respective, în raport de condițiile geografice etc.

Estimarea numerică a cnezilor, voievozilor și crainicilor, a cnezatelor, voievodatelor și crăinicilor s-a realizat pe baza unor tabele pe comitate, districte, scaune. Tabele realizate prin consemnarea mențiunii instituțiilor respective și a conducătorilor lor în izvoarele publicate și în lucrările apărute, la care s-a adăugat un număr relativ însemnat de instituții și conducători ai acestora menționați în izvoare documentare inedite. Asemenea oricărei reevaluări de acest fel, nici înregistrarea cnezilor, voievozilor și crainicilor nu poate avea pretenția a fi completă. Au mai scăpat, fără îndoială, numărătorii, unii cnezi, voievozi și crainici din unele studii mai mici, cu caracter nu îndeajuns de bine definit pentru a impune interesul. Și nu se cuvine omis în legătură cu enumerarea nici numărul impresionant de mare de documente pierdute în curgera vremii. După cum, în mod cert, urbariile și conscripțiile mai ales, dar și alte categorii de izvoare, ce-și așteaptă, în diferite arhive, cercetătorii pasionați, mai conțin alte sute de voievozi, cnezi și crainici români care se vor adăuga miilor înregistrați în tabelele noastre, sporind nu numai numărul, dar oferind posibilități de mai bună cunoaștere a rolului lor social-politic. Dar chiar și situația numerică cuprinsă în tabelele rea-

lizate este pe deplin concludentă în privința însemnătății „impresionantei lumi“ de conducători români de obști sătești, de obști teritoriale sau uniuni de obști.

Numărul cnezilor din voievodatul Transilvaniei (pînă la 1541, transformarea voievodatului în principat) cuprins în situația sinoptică se ridică la circa 1200. La care adăugați cnezii menționați după 1541, peste 1000, înseamnă un total de aproximativ 2200 cnezi în Transilvania⁶⁴. Și numărul aproximativ de 2200 de cnezi cu certitudine va fi sporit pe măsura publicării altor izvoare, mai ales pentru secolul XV—XVIII.

În afara cnezilor din Transilvania și zonele megieșe, mai existau cnezi menționați ca atare sau cu precizarea unde „a fost cnez“ cutare, în Țara Românească — vreo 50 de cnezi nominalizați, plus numeroase mențiuni colective de cnezi —, în Moldova — vreo 30 cnezi nominalizați — în unele comitate din Ungaria, în Polonia, în Iugoslavia, în Cehoslovacia.

*

Răspîndirea instituțiilor cneziale și voievodale și a conducătorilor acestora nu era uniformă. Mult mai numeroși erau cnezii în zonele cu relief înalt, unde feudalizarea a cunoscut un ritm mai lent și, ca urmare obștile și conducătorii lor, cnezii, au rezistat mai mult.

Cel mai bogat în cnezi menționați în documentele cunoscute⁶⁵ și, deci, mai important în privința rolului acestora a fost comitatul Hunedoarei, cu Țara Hațegului și cele cinci districte românești. Sînt menționați în izvoare în teritoriile hunedorene pînă la 1541 peste 500 de cnezi. Urmează, în ordine descrescîndă, la distanță mare de Hunedoara, comitatul Caraș-Severin cu peste 200 de cnezi. După care se înscrie, de asemenea la oarecare distanță, comitatul Maramureș cu cei peste o sută de cnezi⁶⁶. Se apropie de acest număr și numărul

⁶⁴ I-am cuprins în acest număr și pe cei din comitatele Bereg și Ugocsa, care, din punct de vedere al instituției cneziale și voievodale și din alte puncte de vedere erau o prelungire a comitatului Maramureș, în așa măsură încît nici ei, cnezii și voievozii, nu puteau face vreo deosebire, amestecîndu-se, în chip firesc între ei, foarte mulți neștiind, de fapt, din care din cele trei comitate fac parte, avînd bunuri și chiar membri ai familiilor în toate comitatele respective.

⁶⁵ Densitatea cnezilor este raportată la numărul acestora, dar și la întinderea geografică a unității administrative respective.

cnezilor din comitatul Cluj, menționați documentar în perioada voievodatului. Sub 50 de cnezi din aceeași perioadă sînt menționați în comitatele Zarand și Turda. După care urmează, cu 20 de cnezi, comitatele Solnoc—Dăbica, Sibiu și Timiș. Între 11 și 20 de cnezi sînt menționați în documente pînă la 1541 în comitatele Bihor, Alba și Arad. Pînă la zece cnezi sînt menționați în Țara Năsăudului, urmată de comitatele Solnocul de Mijloc și Satu Mare cu cîte șapte cnezi fiecare, acestea de scaunele Mureș, Orăștie, Sebeș. Pentru ca în comitatele megieșe Maramureșului, Bereg și Ugocsa, documentele să menționeze, pînă la 1541, peste 20 de cnezi nominalizați. Pe lîngă cnezii nominalizați, în mai toate unitățile administrative și de mai multe ori pe întregă Transilvania sînt menționați cnezii sub nume colectiv.

*

Se asociază cnezilor voievozii, mult asemănători cnezilor și ei, asemenea celor cu autoritate peste cnezatele teritoriale, a uniunilor de obști. Numărul voievozilor în epoca voievodatului (pînă la 1541) este destul de mare, vreo 400. Adunați celor vreo 1200 de cnezi menționați în documente pînă la mijlocul sec. XVI, numărul conducătorilor obștilor românești, singulare sau asociate în uniuni de obști se ridică la circa 1600. Numărul voievozilor sporește sensibil dacă-i adăugăm și pe cei menționați după 1541, în epoca principatului autonom, care-și urmează îndeaproape înaintașii din punct de vedere numeric, ajungînd la circa 350 de persoane și împreună cu înaintașii, în număr de circa 400, înseamnă circa 750 de voievozi. Care adunați la cei circa 2200 de cnezi fac împreună circa 2950—3000 de cnezi și voievozi, conducători de obști simple și de obști teritoriale.

⁶⁶ În cele 84 de sate menționate numai de documentele sec. al XIV-lea în Maramureș sînt menționați cnezi în 37 de sate; în unele cîte doi cnezi. La care adăugîndu-se și cei șapte cnezi de obști teritoriale, numărul cnezilor ajunge la 44 adică ceva peste 51% în raport de numărul satelor. În unele cazuri era un cnez peste două sate, astfel că proporția satelor în care sînt menționați cnezi ajunge la cea 60% (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 141). Ceea ce nu înseamnă că în celelalte sate maramureșene lipseau cnezii. Nementionarea acestora se explică prin faptul că acele sate n-au fost antrenate în relații juridice de caracter feudal și, deci, n-au constituit obiect juridic, pe de o parte, iar pe de alta că numeroasele documente, în care vor fi fost menționați cnezii s-au pierdut. La care număr trebuie adăugați cei din sec. XV.

Marea înrudire dintre cnezii de uniuni de obști și voievozi este dovedită și de faptul că unde cnezii sînt mai numeroși, sînt mai puțini voievozi și invers. Locul întii în ce privește numărul voievozilor îl ocupă comitatul Cluj cu vreo 85 de voievozi, urmat, în ordine descrescîndă de Bihor cu circa 74 de voievozi, acesta de Zarand cu vreo 50 voievozi. O distanță mare desparte cele trei comitate de următoarele: Solnocul de Mijloc+Crasna, Caraș-Severin și Maramureș cu vreo 25 voievozi, urmate, acestea, la relativ mică distanță, de Solnoc-Dăbica, Timiș, Chioar, Satu Mare și Arad⁶⁷ cu 10—11 voievozi. Celelalte comitate: Turda, Țara Năsăudului, Hunedoara, Alba, Mureș și Tîrnave între 1 și 5 voievozi. Și să nu-i uităm pe cei peste 20 de voievozi în vecinele maramureșene, Bereg și Ugocsa.

Dacă numărul cnezilor și voievozilor consemnați în situația sinoptică este mult mai mic decît au fost aceștia în realitate, mult mai mic este și numărul instituțiilor pe care le conduceau, cnezatele și voievodatele menționate în documente față de realitatea istorică. La circa 140 ajungea numărul cnezatelor din Transilvania, împreună cu cele vreo 35 din comitatele Bereg și Ugocsa, menționate pînă la 1541. Locul întii este ocupat, cum este și firesc, de cel mai bogat comitat în cnezi, Hunedoara, cu cel mai important număr de cnezate, vreo 40, urmat de comitatul Caraș-Severin, cu circa 30 cnezate, la cei vreo 200 de cnezi, iar Carașul urmat de Maramureș cu 21 de cnezate la vreo 45 de cnezi. În celelalte comitate nu sînt menționate decît 1 sau 2 cnezate.

Și mai mic era numărul voievodatelor menționate pînă la 1541 — situație iarăși explicabilă prin faptul că cele mai multe voievodate erau uniuni de obști sau de cnezate pe de o

⁶⁷ Importanța voievozilor și cnezilor din comitatul Arad a fost subliniată de învățatul istoric maghiar Márki Sándor astfel: „românii au avut voievozi și nu comiți supremi, cnezi și nu biraie (primari), au constituit comitat în comitat. Felul conducerii lor autonome n-a avut nici o influență asupra maghiarilor, dar una din caracteristicile cele mai evidente ale situației lor de atunci destul de separatiste, este că nu s-au dizolvat în nici un alt neam” (*Vajdák voltak, nem főispánjaik; kénezeik, nem bíráik; megyét képezték a megyében. Önkormányzatuknak jelei nem maradtak réank; de egykori, eléggé elkülönzött állásunknak nyílvános jele, hogy nem olvadtak be egyetlen más nemzetisége sem, ha- ekkor még, a középkorban- nem volt is meg az elemi erejük, hogy a többi nemzetiséget magukba olvasszák*). Cf. O. Lupaș, *Voievozi și cnezi români în jud. Arad*, Arad, 1941, p. 4—5.

parte, iar pe de alta că în realitate vor fi fost mult mai multe. Doar vreo 30 de voievodate menționează documentele în epoca voievodatului, răspândite în 12 comitate și districte. Chioarul ocupă locul întâi cu cele 12 voievodate urmat de comitatul Bihor cu 8 voievodate, acesta urmat de Zarand cu jumătate numărul celor din Bihor, adică cu 4, și tot Clujul, iar Valea Rodnei cu două voievodate etc.

*

Un număr relativ mare față de ceea ce se știa de crainici este menționat de izvoare în Transilvania: vreo 50 în perioada voievodatului și peste 120 în perioada de după 1541. Ceea ce înseamnă în total vreo 170 de crainici. Crainici, dregători cu atribuțiuni judiciare și fiscale, asemănătoare cu ale cnezilor și voievozilor, ceea ce înseamnă în fond conducători și ei ai satelor, cnezate și voievodate românești. Și de aceea pot fi și se cuvin asociați cnezilor și voievozilor, împreună cu care ajung, în perioada voievodatului Transilvaniei, la circa 1650, iar împreună cu cei din perioada următoare la peste 3100 de conducători ai românilor: cnezi, voievozi, crainici.

Cei mai numeroși pînă la mijlocul sec. XVI erau crainicii din Zarand și Chioar în număr de 16 în fiecare urmați de cei din Hunedoara 8, plus un număr nedefinit între cei 167—177 cnezi și crainici laolaltă pe domeniul cetății Hunedoara, de cei din Caraș 5 și Satu Mare 2.

O situație aparte avea Țara Făgărașului. O țară mult asemănătoare cu Țara Hațegului din multe puncte de vedere, inclusiv al instituțiilor social-politice și social-juridice. Și totuși pe cînd în Țara Hațegului izvoarele menționează sute de cnezi, în Țara Făgărașului, aceleași izvoare nu consemnează decît 14 cnezi pînă la 1541. Explicația se cuvine căutată în transformarea cnezilor și voievozilor făgărășeni în boieri, după modelul social din Țara Românească din care Țara Făgărașului a făcut parte lungi perioade de timp, în sec. XIV—XVI. Și tot sub influența instituțiilor din Țara Românească cnezatele și voievodatele făgărășene au devenit boieronate, numeroase în Țara Făgărașului, în proporția cnezilor-boierilor făgărășeni⁶⁸.

⁶⁸ La întrebarea care din cele două instituții, cnezatul sau voievodatul, s-au transformat în boieronat și care dintre conducătorii acestora, cnezii sau voievozii, au devenit boieri, răspunsul corect, pe temeiul cunoașterii raportului dintre cele două instituții pretutindeni

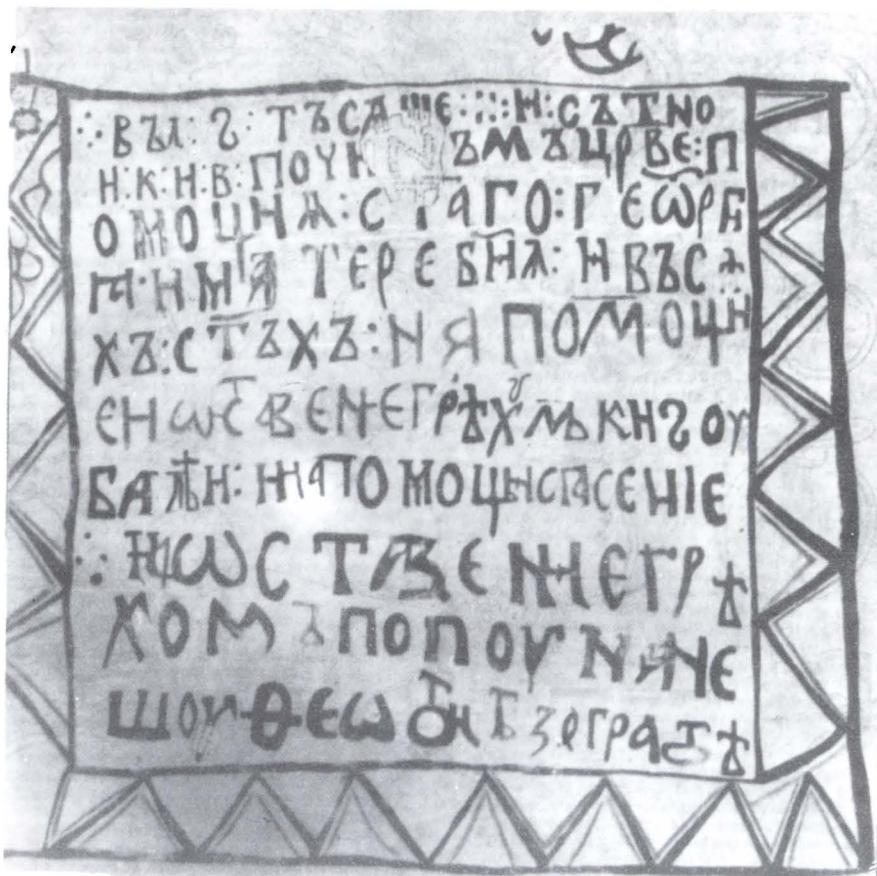
Răspîndirea geografică a cnezilor și voievozilor în epoca voievodatului mai pune unele probleme ce se cuvin lămurite. În zonele sudice: Hunedoara, Caraș-Severin, Turda, Sibiu, Timiș prevalează cnezii, iar în zonele nordice: Bihor, Solnocul de Mijloc, Chioar și Cluj prevalează voievozii. O zonă echilibrată între cnezi și voievozi o formează Zarandul și vecinele Maramureșului: Bereg și Ugocsa.

Răspîndirea geografică a cnezilor și voievozilor mai dezvăluie alte două realități nesesizate sau greșit interpretate de istoriografia problemei și anume existența voievozilor peste toată întinderea Transilvaniei, deci și în zonele de numeroasă și activă cnezime: Hunedoara, Caraș, Arad, Timiș. După cum nu au lipsit din nici o zonă cnezii, nici chiar în zonele de mare frecvență ale voievozilor: Bihor, Solnocul de Mijloc, Zarand.

Situația Maramureșului și sub raportul instituției voievodale se cuvine o mențiune deosebită. Majoritatea istoricilor ce s-au ocupat cu Țara Maramureșului au subliniat caracterul voievodal propriu acestei „țări românești“ nord-vestice. În realitate, pînă în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, exista un singur voievod al Maramureșului mai corect al românilor din Maramureș, ales de obștea cnezilor dintre cnezi mai importanți și numai după alungarea nepoților lui Dragoș, Balc și Drag din Moldova și așezarea lor în Maramureș, aceștia purtau titlul de voievozi impuși de oficialitate. Acestora li se adaugă, apoi, alți voievozi locali în sec. al XV-lea proveniți din cnezii mai importanți, ca urmare a colaborării acestora cu puterea centrală. De asemenea, unii voievozi din Bereg, mai ales Bilceștii obțin moșii în Maramureș, purtînd, astfel și titlul de voievozi ai satelor maramureșene.

Nu se cuvine ignorată o altă realitate și anume că cnezii și voievozii români au continuat să trăiască și încă cu rol și rosturi însemnate — chiar și în zonele de colonizare germană și secuiască, districtul Bistrița și scaunele Sibiu, Sebeș, Orăștie, Mureș, Ciuc. O dovadă în plus cu privire la legătura dintre scaunele de judecată cneziale românești și scaunele săsești și secuiești, influența celor dintîi asupra instituțiilor social-administrative și juridice săsești și secuiești.

unde acestea au coexistat, nu poate fi decît cel corespunzător realității: amîndouă și cnezatele și cnezii, acolo unde au existat cnezi de uniuni de obști sau de obști teritoriale, și voievodatele și voievozii acolo unde au existat voievozi și voievodate.

Pisania din 1313—1314 din biserica de la Streisingeorgiu: „La anul șase mii și optsute și douăzeci și doi s-a început biserica cu ajutorul Sf. Gheorghe și al Maicii Domnului și al tuturor sfinților pentru ajutorul și iertarea păcatelor nezelui Balea și pentru ajutorul și mîntuirea și pentru iertarea păcatelor popii Neneș Teofil Zugravul.”

Pisania din Biserica de la Streisingiorgiu (Hațeg) din 1408: „Robul lui Dumnezeu jupan Lațco; roaba lui Dumnezeu jupanița Nistora; ctitorul jupan Cândreș, robul lui Dumnezeu Vlaicu, fiul lui Cândreș, au închinat mănăstirea Sf. Gheorghe, nașul lor Litovoi, diac.”

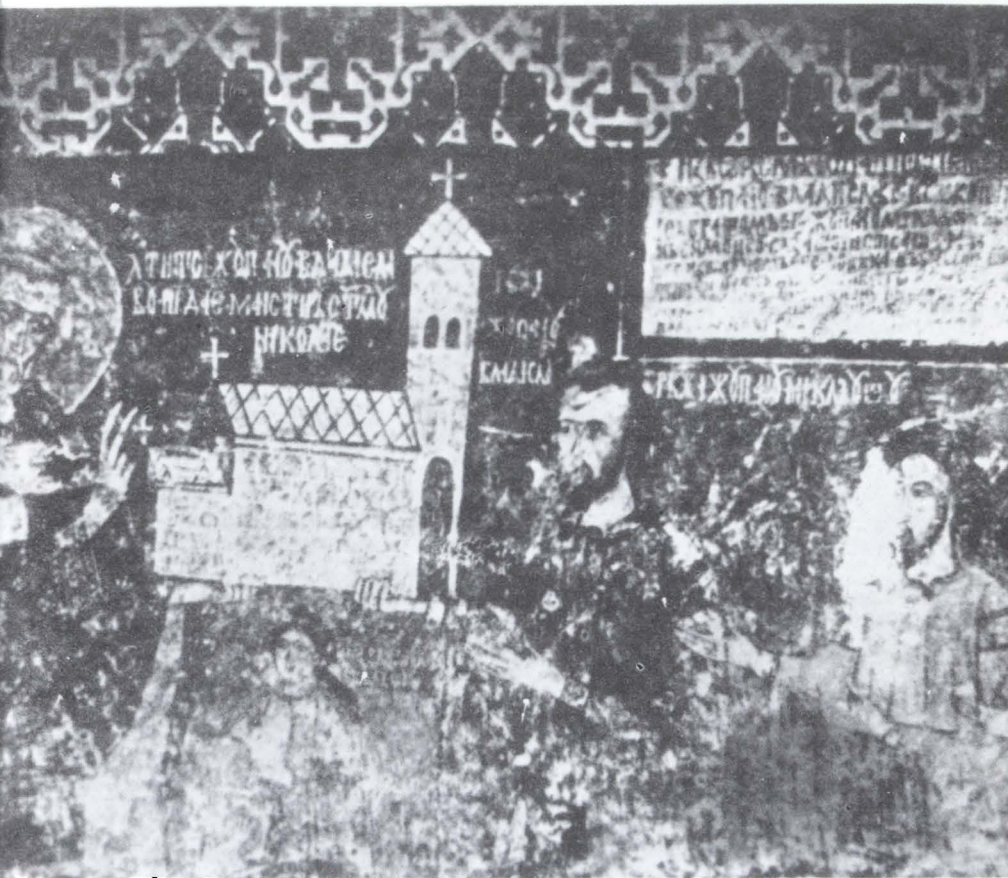

Tabloul votiv al bisericii din Streisingeorgiu

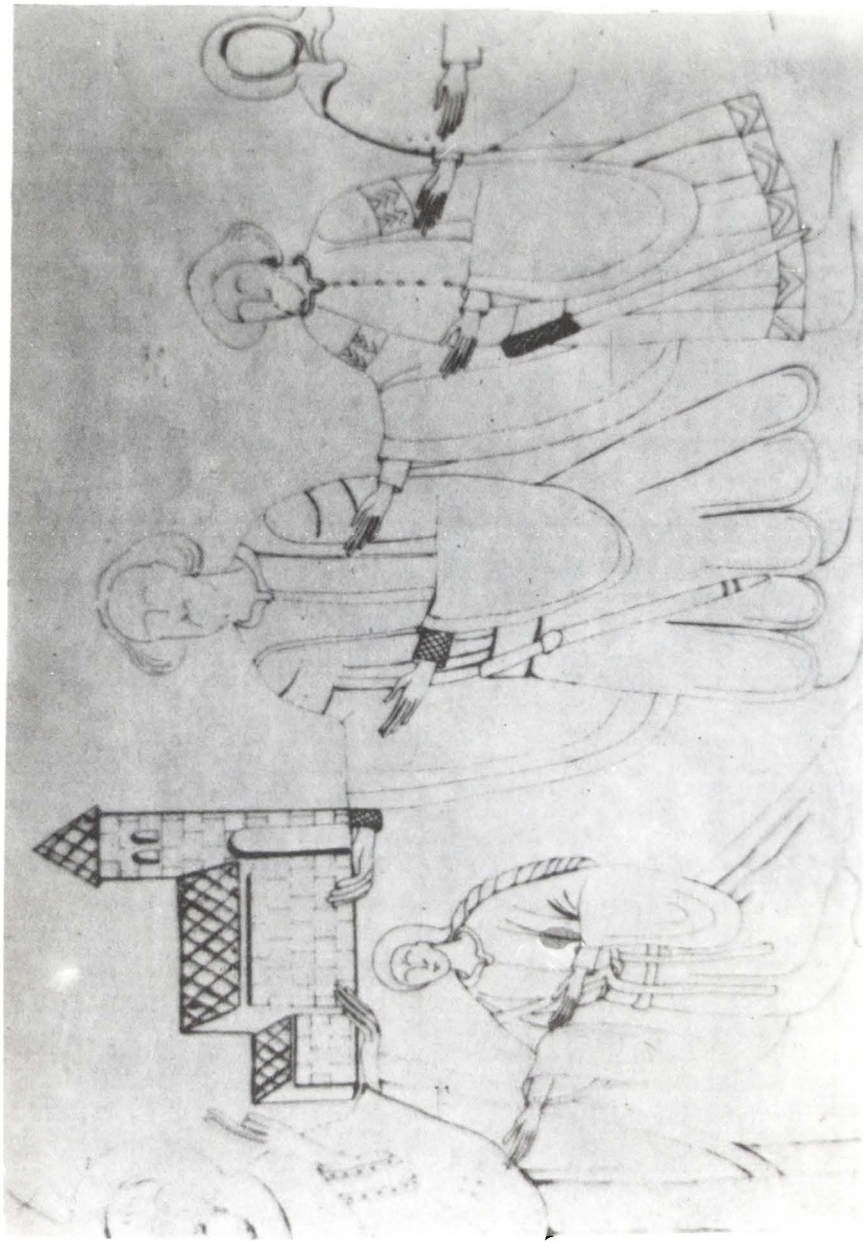
Tabloul votiv: „În numele tatălui și al fiului și al duhului sfânt, au zidit jupan Cândreș și jupanița Nistora și fiii lui, această mănăstire sfintului marelui mucenic și ostaș al lui Hristos, Gheorghe; și s-a săvârșit și s-o scris pentru pomenirea și sănătatea și mintuirea sufletelor lor, în zilele lui Jigmon craiu, voievozi ai Plaiurilor fiind Ioaneș și Iacob, anul 6117, octombrie 2 zile”.

Inscripția votivă din biserica de la Criscior (Zarand) din 1411: „Robul lui Dumnezeu
htitor jupan Bălea...; roaba lui Dumnezeu jupanița Više...; (robul lui Dumnezeu)
Iuco, fiul ctitorului; robul lui Dumnezeu / Laslău, fiul lui Bălea”.

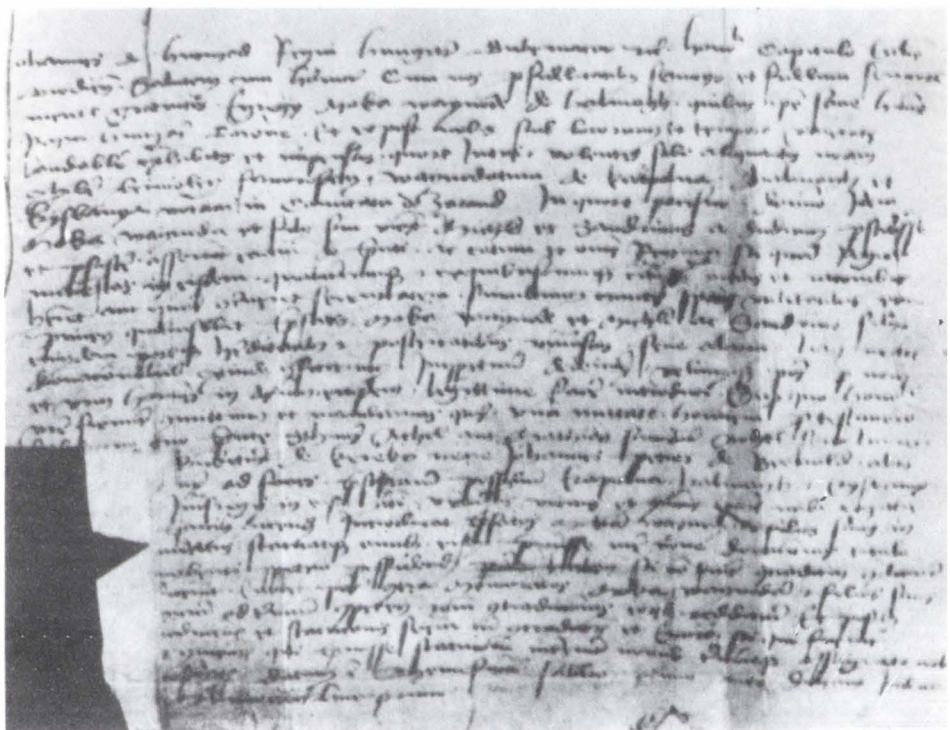
Tabloul votiv al bisericii din Ribița

Tablou votiv din biserica de la Ribîța (Zarand) din 1417 desen „Robul lui Dumnezeu jupan Vladislavu; robul lui Dumnezeu jupan Miciăuș; roaba lui Dumnezeu . . . roaba lui Dumnezeu Ana, fiica lui Vladislav.

6. Pisania : + и с квалемъ ш[т]иѣс помощіе жшпаш еадисаѣс и сѣ
 жшпаша ето стана сѣ снз/..... и братомъ иго жшпаш миклашис и жшпаша
 иго сора и... и[в]и[с]ѣ[н]о[м]ѣ ц[к]са[р]ѣткѣ сѣз[на]шн... и с[к]псашн мнас-
 тира с[к]а[т]о[м]ѣ николѣ д[н]... и семенима иго на к[к]ка к[к] днѣ... = Cu ute-
 rea tatăului și cu ajutorul jupanu Vladislavu și jupanita lui
 Stana cu fiul și , fratele lui jupanu Miclăușu și jupanita lui Sora
 împărăției cerești zidea și zugrăvea mănăstirea Sfintului Nicolae
 și neamului lui pe veci în zilele..... Din restul inscripției nu
 se mai văd decât fragmente de litere (scrise cu litere negre, în colțul din
 dreapta sus al scenei, într-un chenar roșu cu marginea exterioară albă).

Pisania din biserica Sf. Nicolae de la Ribița (Zarand) din 1417.

Actul de danie al lui Iancu de Hunedoara familiei Moga

Inscripție de 26 de rinduri, cu spații de 1,50 cm (incizate) între rinduri.

Rindul 1...

- 2 СЛЪ ЗИДНТЬ АЧАСТЬ СФ
- 3 ИСКРЕНЪ ДИНАТЫН КЪ ТЕН
- 4 ДА НИМА АЛ МЕНКАОКША
- 5 ЗИДАША КЪ ТОАТЪ КІЕАТЪМ
- 6 АЛ ДЪМИКАШ ЖЪНИШАШИ СТ
- 7 ТЪНИСАЛЪ Храборъ и ЖЪНИИ
- 8 ца его АНА : Шⁿ ПЪИ(ТРО) АЧАСТЬ
- 9 АСКРЪ КАТЪ АРАТЪ МАИ СЪС СЛЪ
- 10 АФАТЪ КІЕАТЪМАЛ ЧИНСРЪ
- 11 ЗЪЧЕ СЪТЕ ДЕ ФЛОРИНЦА ШИ МЪОН
- 12 НАДЪ АС РЪМАС НЕНСПРЪМЕНТ....
- 13 Іар аЛ аИ АХЪС : S....
т (на)?
- 14 АТЪИЧА СЛЪ АНКА ЖЪИШ
- 15 ДОБРА АНГЕЛА ШИ КЪ ЖЪИШⁿ
- 16 ІАКОК НИВАГЪИШ : Ш^z АС ЗИДАИ
- 17 ТО КЪ ТВАТЪ КІЕАТЪМАЛ АС
- 18 АННЕЛОР, БОЛТА ТИЗИИ ШИ
- 19 ТЪРИСАЛЪ : Ш^z СЛЪ ФЪКЪСТ
- 20 КІЕАТЪЮЛА.....

„I..... s-au zidit această sf(intă) biserică dintii cu tinda până la mijlocul zidului cu toată cheltuiala dumnealui jupanului Stanislav Hraboru, i jupanița ego Anca și păntru acest lucru câtă arată mai sus s-au aflat cheltuiala cincisprezece sute de florinți și murind au rămas neisprăvită, iar la an 1696 atuncea s-au apucat jupan Dobra Anghel și cu jupanu Iacov Ioanaș și au zidit-o cu toată cheltuiala dumnealor, bolta tinzii și turnul și s-au făcut cheltuiala.....”

Inscripția din biserica de la Zlatna din 1424: „I... s-au zidit această sf. biserică dintii cu tinda până la mijlocul zidului cu toată cheltuiala dumnealui jupanului Stanislav Hraboru, și jupanița ego Anca și păntru acest lucru câtă arată mai sus s-au aflat cheltuiala cincisprezece sute de florinți și murind au rămas neisprăvită, iar la an 1696... atuncea sau apucat jupan Dobra Anghel și cu jupanu Iacov Ioanaș și au zidit-o cu toată cheltuiala dumnealor, bolta tinzii și turnul și s-au făcut cheltuiala...”

Pentru înțelegerea cât mai aproape de realitate a instituției voievodale încă o explicație este necesară. În legătură cu numărul mic de voievodate în raport cu numărul voievozilor. Situația se explică prin suprapunerea și nediferențierea totdeauna între cnezate și voievodate, datorită marii asemănări a celor două instituții în evoluția lor, fie că este vorba de cnezate și voievodate de obști, fie că este vorba de cnezate și voievodate de uniuni de obști. Iar în cazul Țării Maramureșului, cu prelungirile sale în comitatele limitrofe, Bereg, Ugocsa, Ung și Arva, cu un singur voievod în fiecare dintre ele pînă în a doua jumătate a sec. XIV, locul voievodatelor a fost luat de cnezate. Și exemplul de mai sus poate fi, cu anumite rezerve, generalizat și la alte comitate, în care cnezatele au înlocuit în multe cazuri voievodatele. Între exemple poate fi amintit comitatul Cluj cu vreo 80 de voievozi și doar două voievodate menționate în documente.

5. STRUCTURA SOCIAL-JURIDICĂ A INSTITUȚIILOR CNEZIALE, VOIEVODALE ȘI CRAINICALE ȘI A CONDUCĂTORILOR LOR

Între voievozi și cnezi existau multe și mari asemănări. Atît cnezii teritoriali, cît și voievozii de uniuni de obști îndeplineau atribuțiuni mult asemănătoare, judiciare, administrative, fiscale și militare. Voievozii, cu mai mare autoritate, datorită însemnătății instituției voievodale pe care o conduceau, îndeplineau atribuțiuni judiciare și militare mai importante: prezidau scaunul de judecată cu competență mai largă la început, limitată mai tîrziu la cazurile mai puțin importante, celelalte fiind de competența scaunelor de judecată prezidate de comite, castelan etc. Mai importante erau în aceste cazuri și atribuțiunile militare ale voievozilor, conducînd la oaste un număr mai mare de luptători. Atribuțiunile militare ale voievozilor, datorită importanței lor, au devenit cu timpul prevalente și de aceea erau socotite de unii dintre contemporani cele mai însemnate.

Între cele mai de seamă atribuțiuni ale cnezilor erau cele fiscale, adunau de la țaranii români din cnezatul lor dările față de stat, iar cînd cnezatul era aservit, și cele față de stăpînul feudal; răspundeau de slujbele țaranilor din cnezatele

lor pentru puterea centrală; judecau procese de mai mică importanță dintre oamenii de sub autoritatea lor (*ipsi autem (scilicet kenezii) poterunt iudicare preter tres causas, scilicet latrocinium, furtum et incendiarum*), se pare cea mai veche dintre atribuțiuni; conduceau o ceată de oameni în timp de război. În evoluția lor se petrec și unele mutații în atribuțiile cnezilor și voievozilor: de la cele prevalent judiciare și militare la început, mai importante devin cele cu caracter social-economic și administrativ, anume stabilirea și strângerea dărilor de la populația de sub jurisdicția lor și organizarea de noi așezări.⁶⁹

Asemănarea dintre voievozi și cnezi este o realitate și sub alte aspecte. În perioada timpurie a feudalizării societății românești, atât voievozii cât și cnezii erau aleși: cnezii de obști de către reprezentanții obștilor, cnezii teritoriali sau de uniuni de obști de către cnezii de obști și voievozii de „soborul“ cnezilor din voievodatul respectiv, dintre cei mai vrednici și mai potriviți timpului, locului și împrejurărilor (*woyvodam Wolacum, qui pro ipsis utilis et honestus videretur, de communi voluntate eis preficere admitteremus*). Îndată ce nu-și mai onorau încrederea celor ce-i investiseră cu încredere, alții le luau locul, alții mai potriviți împrejurărilor. O afirmă limpede și apăsător, de mai multe ori, în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, chiar unii regi ai Ungariei, referindu-se la voievozii din Bereg, dar cu trimitere neechivocă la alegerea voievozilor din Maramureș și din alte părți ale Ungariei (*quod etiam alii Wolacy in Maramorosyo et aliis partibus regni nostri residentes huiusmodi potirentur libertate... Annuimus eisdem Wolacys nostris, ut voyvodam, quem communitas Wolacorum habere voluerit, liberam eligendi et preficiendi habeant facultatem*) la 1364.⁷⁰ Și de mai multe ori după aceea (*Waywodam per universitatem ipsorum Walachorum communiter electo*)

⁶⁹ E. Lazca, *Les cnežats et les voyvodats roumains de Transilvanie*, în „Roumanie. Pages d'histoire“, 8, 1983, nr. 2, p. 96—111 și Idem, *Cnezatele și voievodatele transilvănene — expresie a dezvoltării de sine stătătoare a românilor*, în „Era Socialistă“, 1981, nr. 14, p. 29—32.

⁷⁰ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 55. Izvoarele infirmă, deci, afirmația că în sec. XIII voievodatul „devenise de multă vreme o demnitate ereditară în sensul cel mai larg al cuvântului, transmisibilă în cadrul familiei respective“, R. Popa, *Premisele...*, p. 35.

la 1474 și în maș multe alte rînduri după aceea pentru voievozii din Ugocsa și Arva.

a). *Cnezi și cnezate*. Cea dintîi atingere gravă a vechilor instituții băștinașe, cnezatul și voievodatul, s-a petrecut o dată cu introducerea instituțiilor feudalității ungare în Transilvania. Organizarea comitatelor regale și constituirea proprietății și apoi a domeniului feudal au avut urmări negative pentru cnezatele de pe teritoriul acestora. Cnezii liberi devin cnezi domeniali, mai întîi pe domeniul cetăților apoi pe cele nobiliare și ecleziastice, mijlocitori între obște și noul stăpîn, păstrîndu-și atribuțiile administrative, fiscale, judiciare și militare. Atribuțiile cnezilor sînt din ce în ce mai mult îngrădite de autoritatea reprezentanților regalității de pe domeniile cetăților, ai stăpînului feudal de pe cele nobiliare și bisericești, ai comitatului și într-un caz și în altul. Mai ales după transformarea comitatului regal în comitat nobiliar, după sporirea numerică și a pozițiilor economice, sociale și politice ale nobilimii beneficiare și declinul celei patrimoniale. Dar cnezii și voievozii — așa cum rezultă din izvoarele scrise — nu apar ca un produs al colonizării domeniilor cetăților și a celor nobiliare și bisericești, ci ca întemeietori de cetăți și ctitorii, autohtoni și nu veniți din alte părți, anteriori castelanilor regali. Cu toate ingerințele feudalității oficiale ungare, feudalizarea pe cale proprie a societății românești din Transilvania este o realitate adevărată de izvoare: există frunțași ai obștilor — cnezii — care stăpînesc, cu titlu personal pămîntul; există stăpîniri indivize, între frați și veri asupra unor sate; există supuși desemnați cu termenul de *iobagiones*, în realitate țărani ce datorau servicii și aveau obligații față de cnezi și care, în virtutea tradiției comunitare, mai fac parte din forurile de judecată, dominate de cnezi⁷¹. În această situație nu se mai face deosebire între cnezate și satele cneziale, ci se înșiră fără deosebire: atîtea cnezate și tot atîtea locuri⁷².

⁷¹ I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale...*, în „Revista de istorie“, 1981, nr. 11, p. 2101.

⁷² *Quatuor keneziatas et totidem loci*, aveau 26 de iobagi și trei locuri pustii; *quinque iobgiones et unum locum desertum sub Keneziatu Nexa Kenezzy; Proda kenezius cum quator et Stank kenezius cum sex iobagiones suis; Dobrocha kenezius... cum novem iobagionibus* etc. cf. Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, 1. 2. p. 317—319 și *Documenta Valachorum*, p. 360—362.

Satul cnezial în această fază a evoluției sale era caracterizat *possessio* (*possessio Zanylokenezfalva*, *possessio Halmagkenezhaza*, *possessio Januskenezfalva*, *possessio Nicolai kenezii*), cu sensul de obște sătească. Alteori satul cnezial era caracterizat *villa* (*villa Phileskenezfalva*), cu același sens de obște sătească, condusă de cnezi. Satul cnezial sau obștea sătească cnezială uneori e stăpînită în devălmășie de mai mulți cnezi, frați, veri, rude apropiate⁷³.

Erau sate întemeiate de cnezi prin colonizare, de aceea, ca orice bunuri realizate, acestea reveneau moștenitorilor, băieți și fete deopotrivă. Asemenea situație explică și ea faptul că funcția de cnez era îndeplinită de multe ori de membrii aceleiași familii mai multă vreme „ab antiquo“, fără să fie însă ereditară, mai ales în primele veacuri, devenită cu timpul ereditară. Era expresia, în fond, a lui *jus cneziale*, varianta a lui *jus Valachicum*. În această fază a evoluției instituției cneziale, cnezii erau o categorie de stăpîni ereditari ai satelor întemeiate, iar stăpînirea se exercită în mod colectiv de membrii familiei cneziale.⁷⁴ Satele întemeiate de cnezi erau ereditare și nu funcția de cnezi, cum au crezut și au afirmat unii istorici mai vechi și cum cred alții mai noi. Era în fapt, dreptul derivat din cel de întemeietori de sate prin colonizare, răspîndit în toate teritoriile unde instituția cnezială a fost o realitate puternică și viabilă.⁷⁵

Întemeierea de sate prin colonizare era una din caracteristicile de seamă ale cnezilor și voievozilor. Zeci și sute de documente o dovedesc pe întreg teritoriul etnic românesc. Dintre care, spre exemplificare câteva doar sînt concludente și pentru rolul cnezilor și voievozilor ca întemeietori de sate și de asemenea și pentru condițiile în care se realizau asemenea

⁷³ Vezi pag. 507.

⁷⁴ Eronată este aserțiunea unor „exegeți“ care afirmă că decretul regelui Ludovic de Anjou din 1351 nu recunoaște decît două categorii sociale: a nobililor și a iobagilor, și că între ele nu mai era loc pentru cnezi și oameni nelegați de glie (cf. M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare din sec. XIII—XIV*, București, 1981, p. 5).

⁷⁵ Melich I., *A honfoglaláskori Magyarországon*, p. 132—133, îl caracterizează chiar pe cnez (*knez-kenez*), „cel ce colonizează un teritoriu, cu populație în primul rînd română, (dar poate fi și de altă limbă) și este conducătorul acestuia“. Autorul uită, însă, să precizeze că majoritatea cnezilor nu-și datorează nici situația și nici funcția colonizării de teritorii sau sate.

sate noi. Cnezii Stroia și Zaic, spre pildă, în litigiul cu alți cnezi pentru satul Zlaști (Hunedoara), își motivează pretențiile de stăpînire cu argumentul că potrivit obiceiului altor cnezi (*more aliorum keneziorum*) au întemeiat satul Zlaști prin defrișarea pădurii (*novae extirpationis densitatis silvarum*).⁷⁶ În același comitat, cnezul Ioan de neam românesc (*de genere Olacali*) obține două sate de la regele Ungariei, dar pe lângă acestea Ioan ocupă mai multe pămînturi pe care a întemeiat sate, adunînd veniturile în calitate de cnez (*tanquam kenezius*)⁷⁷.

Satele întemeiate prin colonizare erau transmise, cu drept de succesiune ereditară, urmașilor. Este și cazul satelor Pala Mare și Pala Mică din comitatul Hunedoara, întemeiate de niște cnezi prin colonizare de oameni (*populorum et incolarum copia fuissent exuberante et decorate*); ca urmare cnezatele respective au aparținut întemeietorilor, părinților și înaintașilor celor ce le revendică (*quarum keneziatu, avis et predecesso-ribus ipsorum racione decoracionis earundem possessionum pertinuisent*), iar acum li se cuvin celor ce le pretind, cu drept de succesiune (*et nunc ipsis jure successorio deberet pertinere*).⁷⁸

Uneori (deseori) stăpîinii feudali îndeamnă cnezimea la întemeieri de sate, prin colonizare, pe domeniile lor, din interese economice: mai multe sate, mai mulți oameni aserviți și, deci, venituri mai mari din obligațiile acestora față de proprietarul feudal sau de puterea centrală. În acest scop regele Ludovic de Anjou dăruiește, la 1350, fiilor voievodului Crăciun, moșiile maramureșene Lipce și Seleuș (Herince) în speranța că le vor popula cu mulțime de oameni (*sperantes per eorum sollertem procurationem (cas) . . . habitatorum multitudine decorari et ad statum uberiolem reformari*); în acest scop regele poruncește tuturor românilor din satele respective și celor ce se vor așeza acolo să-i considere pe fiii lui Crăciun ca cnezi și stăpîni și să li se supună asemenea altor cnezi (*tanquam alyskenesys*)⁷⁹. Cu obligația de a le coloniza (*pro descensu*) primeau sate voievozii de pe domeniile episcopiei din Oradea la începutul sec. XV. Iar voievodul Ștefan Moga din Zarand primea

⁷⁶ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 73.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 251—253.

⁷⁸ Ortway T., *Oklevelek Temesvármegyé és Temesváros történetéhez*, I, p. 185—186, 195, 318—323.

⁷⁹ I. Mihályi, *Diplome maramureșene*, I, p. 29—30.

de la Ștefan Báthory teritoriile ce țineau de ținutul Baia de Criș cu obligația de a le coloniza cu mulțime de popor. În acest scop voievodul anunța prin crainici ca în răstimp de 15 zile oamenii să se așeze în acele locuri și să-și construiască locuințe (case)⁸⁰.

Cnezii pretind puterii centrale moșii în temeiul dreptului cnezial (*jure Keneziatuș*), ca nouă lăzuire, potrivit obiceiului cnezilor (*more aliorum keneziorum, nove extirpationis densitatis silvarum*). În această activitate cnezii aveau o situație asemănătoare sau identică șoltuzilor germani, de aceea uneori documentele vremii pun semnul identității între cnezii și șoltuzii (*kenezii seu sculteti, ori sculteti seu keneziones*). Este explicația faptului că numeroase sate își derivă numele din al cnezului întemeietor, fenomen, de altfel, general în toată Europa.

Rezultatele activității de colonizare a satelor de cele mai multe ori erau mulțumitoare. Exemplul concludent este situația domeniului Chioar: între 1423—1474 numărul satelor a crescut cu șase, între 1741—1543 cu opt și între 1544 și 1603 cu 42.

Terenurile defrișate sau pregătite pentru colonizare erau împărțite în delnițe (*mansiones*), datorite țăranilor ca să-și întemeieze gospodăria. Exemplul concludent, între altele, este moșia Valea (Woia, Patak) din comitatul Caraș-Severin, împărțită în „cnezate” cu un număr de gospodării nou întemeiate: cnezatul Guden în care locuiau cinci țărani (*quinque rustici . . . residerent*); satul cnezului Paul, fiul lui Bogdan, în care locuiau cinci țărani, satul cnezului Ștefan, în care sînt patru deinițe (*quatuor essent mansiones*)⁸¹.

Opera de colonizare aducea după sine unele beneficii atât cnezilor și voievozilor întemeietori de sate, cît și celor ce participau la acțiunea de întemeiere de sate, scutiți o anumită perioadă de timp de unele obligații feudale.⁸²

⁸⁰ Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul statului și dreptului*, II, p. 127.

⁸¹ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 251—253.

⁸² Spre exemplificare amintim că la 1415 în districtul Bîrzava (Banat) cnezii colonizatori și locuitorii noilor sate erau scutiți pe o perioadă de șapte ani de dări, după șapte ani fiind integrați în rîndul locuitorilor din alte sate. Iar potrivit privilegiului din 1414, cnezii de pe domeniul capitlului din Oradea, ca răsplată a populării de sate, sînt scutiți de păturile și de cojoacele pe care ar fi trebuit să le dea în timpul datului berbecilor de *quinquagesimă*. Cf. Bunytay V., *A váradi püspökség története*, II, p. 303.

Cnezii întemeietori de sate și țăranii așezați în asemenea sate erau oameni liberi, puteau să plece în altă parte, să întemeieze alte „cnezate“ (sate); cnezul se pierde între constătenii săi, este conducătorul obștii și membru al acesteia. O asemenea situație este generală pretutindeni unde nașterea instituției cneziale a investit caracter de fenomen istoric de mai lungă durată, de la apariția sa în procesul prefacerilor din interiorul obștilor și pînă la feudalizarea parțială sau totală a instituției, paralel cu alt proces, de disoluție a obștilor și a instituțiilor proprii: în Hațeg și în Caraș, în Maramureș și în Solnoc, în Cluj și Alba, în Bihor și Zarand, în Țara Românească și Moldova, în Polonia și Ungaria etc. etc.

Paralel cu organizarea comitatelor și ca urmare a introducerii sistemului feudal, comiții și oficialitățile comitatense tindeau la suprimarea formelor de viață juridică proprie, autonomă, a obștilor, uzurpînd mereu atribuțiile sociale și juridice ale cnezilor și voievozilor. Dar asemenea tendințe nu-i puteau lăsa nepăsători pe cei grav prejudiciați în formele lor de viață și de organizare. Și nu i-au lăsat. Împotriviri numeroase și, uneori, violente au avut loc față de cei ce ignorau vechile și îndătinatele forme de organizare social-juridică românești. Plîngerii și revendicări insistente și hotărîte de a li se respecta instituțiile și datinele social-juridice sînt înaintate puterii centrale și altor oficialități. Față de asemenea atitudine hotărîtă, puterea centrală, pentru a liniști nemulțumirile și de nemulțumiți cedează, recunoscîndu-le vechile libertăți. În Maramureș, Bereg, Hațeg, Caraș, Bihor, Zarand, mai cu seamă, în fruntea acțiunilor era „obștea cnezilor“ (*universitas keneziorum*).

Hațeganii în 1360 s-au întrunit într-o adunare generală (*congregatio generalis*) a tuturor cnezilor și a altor oameni de orice stare și condiție (*universitatis keneziorum et alterius cuiusvis status et condicionis hominibus*) pentru „restaurarea“ drepturilor lor, cu care prilej s-a ales scaunul de judecată, în frunte cu castelanul de la Hațeg, format din 12 cnezi ca juzi-asesori, 6 preoți și 6 țărani aleși din mijlocul comunității.⁵³

Adunarea generală a juraților și a obștii nobililor și cnezilor (*juratorum ac universitatis nobilium et keneziorum*) din

⁵³ A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve, 1882, p. 63—65; Documenta Valachorum, p. 146—148.

Țara Hațegului e amintită de mai multe ori în sec. XV în împrejurări similare, judecarea unor pricini de proprietate între familii cnezale. Instituționalizarea adunărilor generale cneziale din Țara Hațegului mai rezultă și din faptul că avea un sigil propriu cu care își întăreau „scrisorile privilegiale“ (*litteras nostras privilegiales sigillo nostro communitatis consignatas dare dignaremur*). Alte adunări cneziale mai sînt pomenite pe domeniul cetății Deva în aceeași perioadă, a doua jumătate a sec. al XIV-lea și în secolul următor. Instituția e prezentă în Bihor, mai ales în Țara Beiușului, amintită în 1411 în împrejurări identice, adică judecata unor pricini de proprietate între cnezi de către toți cnezii și jurații (*universi kenezii et jurati*). Tot atît de activă era și adunarea nobililor, cnezilor și a altor stări (*universitas nobilium keneziorumque ac alterius status*), din districtul Mehadia. Adunarea sau „soborul“ cnezilor din Maramureș, era prezidat de voievodul românilor maramureșeni.

Unele formule din „intitulatio“ și din „promulgatio“ folosite de adunările cneziale și ale altor români, ca cele amintite, investesc semnificații ce se cuvin subliniate: importanța lor în mentalitatea și intențiile membrilor acestora, pe de o parte, iar pe de alta reminiscențele unor vremuri cînd adunările cneziale aveau în realitate asemenea importanță. Poate fi și o imitație de stilionar, dar faptul că este folosită denotă, totuși, însemnătatea practică a formulei din *i n v o c a t i o*: *Noi (Nos)*, după care urmează numele celor 12 cnezi-jurați, apoi „jurații și toți cnezii și ceilalți români din districtul Hațeg“ (1411). Și în continuare „adunarea cnezilor și oamenilor de orice altă stare și condiție“ (*universitas keneziorum et alterius cuiusvis status et condicionis hominibus*) (1360), identic cu formula adunărilor nobiliare din Transilvania (*universis nobiliores ac cuiuscumque status et condicionis hominibus*). Asemănătoare pînă la identitate aproape este și formula din *p r o m u l g a t i o*, folosită de adunările cneziale, cu cea folosită în scrisorile deschise ale regelui sau voievodului Transilvaniei: „dăm de știre și facem cunoscut tuturor cărora se cuvine prin cuprinsul celor de față (*memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit universis*)”⁸⁴.

⁸⁴ I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania în veacurile XIV—XV*, în „Revista de istorie“, 34, 1981, nr. 11, p. 2098—2110.

Asemenea realități puternic înrădăcinate în conștiința românilor, cnezi, voievozi, nobili, oameni de rînd, măsurile puterii centrale de a le submina mai întii, apoi de a le înlocui cu instituții feudale oficiale nu și-au atins scopul decît într-o măsură mică.

Decretul regelui din 28 iunie 1366, din care rezultă că românii au încercat să reziste ofensivei feudale, refugiindu-se sub scutul lui „*jus valachicum*“, asemenea scop a urmărit. Nobilimea, care a solicitat acest decret, sublinia situația și obiceiurile juridice „nepotrivite“ ale românilor (*statum simul et usum inordinatum*). Învinuind pe români de furt, de asasinat, de brigandaj, nobilimea se străduia să obțină prin asemenea metode suprimarea dreptului nescris al românilor (*jus valachicum*) și să încadreze pe toți românii în justiția feudală.

Nobilimea, prin străduințele sale de a obține acest decret, nu urmărea numai unificarea procedurii judiciare și, deci, siguranța publică, ci, totodată, anularea unor drepturi ale cnezilor și românilor, întemeietori de sate noi și, astfel, sporirea posibilităților de venituri ale nobilimii, ceea ce și reușește.

Diploma din 1366 oglindește tendințele puterii centrale și ale nobilimii de a-și crea baze juridice pentru deposedarea cnezilor și voievozilor români de stăpînirea satelor și a privilegiilor ce decurgeau din această situație. Și deoarece stăpînirea de proprietăți funciare era condiționată de statutul de nobil-catolic, cnezilor și voievozilor români ortodocși li se înfățișau două alternative: ori îmbrățișau catolicismul, ori își pierdeau stăpînirile. Chiar dacă dispozițiile acestei diplome nu s-au aplicat riguros peste tot, totuși efectele ei, pierderea statutului social-juridic de nobil, stăpîn de moșie nu pot fi ignorate. Pătura feudală românească, reprezentată de această cnezime și voievodime, solidară, în multe împrejurări cu supușii săi, de aceeași origine, limbă și credință slăbește, dar mai păstrează numeroase preeminențe social-economice, social-juridice și social-politice pînă în sec. XVI—XVII, ceea ce infirmă afirmațiile unora, care, ignorînd realitatea reflectată într-un mare număr de izvoare documentare, îi „înmormîntează“ pentru totdeauna. Și suficient de numeroase sînt și dovezile că nu puțini „supraviețuitori“ ai păturii sociale românești, cu statut privilegiat, își vor păstra, nu numai pînă în sec. XIV, ci pînă în sec. XVI—XVII chiar și credința și conștiința de neam și, ca urmare, de solidaritate cu cei de același neam. Numeroase

exemple din Țara Hațegului, Țara Zarandului, din Țara Caraș-Severinului, din Țara Crișurilor, din Maramureș, din districtele Chioar și Rodna etc. confirmă asemenea realități.

Satisfăcute pretențiile, nobilimea abuzează de puterea sa. Astfel răpește țărănimii pământul și bunurile, cu judecată sau fără judecată. Iar pentru a avea un pretext de a răpi bunurile iobagilor și a-i supune pe aceștia unei exploatari nelimitate, nobilimea acuza, fără nici un temei, țărănimea, de fapte nesăvârșite vreodată. Un exemplu este cu totul ilustrativ. În 1367 patriciatul din Cluj se plîngea împotriva locuitorilor din Feleac că se dedau la furturi, brigandaje, hoții. Dar peste zece ani numai, la 1377, regele Ludovic hotăra ca pentru siguranța negustorilor și a altor persoane pe drumul ce ducea la Cluj și de la Cluj, românii din Feleac li se încredințează paza drumului spre Cluj și dinspre Cluj.⁵⁸ Paradoxul situației e evident: acuzați de hoții, incendii, crime la 1367, peste zece ani numai, aceiași oameni sînt recunoscuți ca elemente de ordine, cărora li s-au încredințat paza bunurilor cetățenilor din Cluj împotriva furtului, hoției, crimelor.

Ofensiva feudală se îndreaptă în primul rînd împotriva rînduieiilor juridice, norme ce guvernau întreaga viață a obștilor sătosești, inclusiv a instituțiilor social-politice, cnezatele și voievodatele. Înlocuirea normelor juridice crea o breșă importantă în viața obștilor, care puteau fi, astfel, mai ușor subminate în structurile lor social-economice și social-juridice. De aceea decretul prevedea ca un om învinovățit de furt și tilhărie sau altă faptă nelegiuită, chiar dacă n-ar fi fost prins asupra faptului, să poată fi ucis, potrivit legii, cu mărturia a 50 de nobili, dacă era nobil, iar dacă învinuitul era om de rînd, cu mărturia a 50 de oameni de rînd. Cel prins asupra faptului putea fi ucis, potrivit legii, cu mărturia a șapte oameni de o seamă cu el; dacă un român de rînd era învinovățit sau prins asupra faptului se putea face dovada vinovăției sale cu orice oameni de rînd; de asemenea un om de rînd își putea dovedi pîra, într-o împrejurare asemănătoare, împotriva unui om de rînd de alt neam prin mărturia unor români de rînd sau a altor oameni de rînd; dacă un român de rînd ce învinuiește un nobil de vreo nelegiuire fățișă nu-și putea dovedi învinuirea prin numărul întreg de nobili (potrivit legii), atunci

⁵⁸ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 246—247.

putea face dovada fie prin nobili, fie prin cnezi sau prin oameni de rînd sau români, pînă la numărul deplin de 50 de nobili; mărturia cnezului întărit în cnezatul său printr-o scrisoare regească era socotită ca a unui adevărat nobil, iar a cnezului de rînd era socotită ca a unui jude sătesc, cu valoare de un fertun, pe cînd mărturia unui om de rînd era socotită cu valoare de 1/2 fertun; în același fel își putea dovedi și un român de rînd pîra împotriva unui nobil prins asupra faptului. Nobilii din Transilvania și iobagii lor nu puteau fi pōpriți pentru hoție, tîlhărie sau pentru alte fapte nelegiuite în orașele și în satele libere dacă nu erau prinși asupra faptului și nici nu putea fi pus în afara legii vreun nobil în orașele și satele respective. Se interzice răzburarea prin silnicie pentru silnicie, obligîndu-i pe toți la respectarea legii; cel ce se răzbuna în afara legii, cădea sub pedeapsa îndoită față de partea potrivnică și se făcea vinovat de silnicie în fața voievodului. Nici un iobag regal sau nobiliar nu putea fi poprit, el sau lucrurile sale, zălogit sau judecat de altcineva, decît de stăpînul său sau de un slujbaş al acestuia; în cazul că aceștia nu ar face dreptate, pîrișul putea apela la judecata voievodului sau a loctiitorului său⁸⁶.

Documentul din 28 iulie 1366 marchează o etapă importantă a procesului de încadrare a românilor din Transilvania în ordinea feudală oficială, prin sustragerea lor normelor consuetudinare (*jus Valachicum, antiqua lex Valachorum*), după opt-nouă secole de viață obștească. Românii, mai ales cei de pe domeniile regale și din regiunile mărginașe, își mai păstrau organizarea lor veche, „patriarhalo-feudală“, în frunte cu cnezii, voievozii și „oamenii buni și bătrîni“ care judecau toate pricinile dintre ei.

Măsurile regelui Ludovic de Anjou au creat o nouă situație „legală“. Generalizînd aplicarea principiului recunoașterii prin act regesc a stăpînirii pămîntului cu titlu nobiliar și condiționînd această recunoaștere de credința față de rege, în sens feudal și religios, măsurile regelui angevin nu au putut, totuși, opri evoluția spre nobilime a unui număr însemnat dintre cnezii români și constituirea unei „stări“ nobiliare românești. Măsurile regelui grăbesc disoluția în rîndurile unei părți a cnezimii a aceleia care s-a conformat exigențelor politicii

⁸⁶ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I. 2, p. 120—121; *Urkundenbuch*, II, p. 256—259.

regești. Punând în afara legii confesiunea ortodoxă, prin nerecunoașterea pentru necatolici a dreptului la nobilitate și la proprietate nobiliară asupra pământului, regele angevin a încercat să introducă în organizarea politică a Transilvaniei principiul religiei recunoscute oficial (*religio recepta*), element fundamental al vieții politice a Transilvaniei medievale. Religia ortodoxă și cei ce o practicau, românii, nu erau totuși scoși în afara legii, dar excluși de la viața politică a țării⁸⁷. Dar nici de data aceasta, precum nici de alte dăți, numeroase, un decret, chiar regal, nu putea desființa, prin puterea lui, vechi instituții înrădăcinate adânc în conștiința românilor.

Asemenea breșe erau insuficiente pentru politica regală de feudalizare a instituției cneziale prin aservirea obștilor și introducerea dreptului feudal. Rezistența societății obștești românești continuă în multe părți ale Transilvaniei cu aceeași dârzenie. Nu au fost mai vizibile rezultatele nici prin atragerea altor cnezi și voievozi în slujba regelui și dăruirea lor cu moșii, chiar dacă cnezii și voievozii colaboratori ai puterii centrale obțin cnezate cu titlu nobiliar, luate uneori cnezilor ce refuzară colaborarea cu oficialitatea.

Procesul continuă și în aceeași măsură și stratificarea cnezimii din punct de vedere social-juridic. Astfel că în sec. XIV—XV în Transilvania există mai multe categorii (tipuri) de cnezi: o categorie lipsită de documente, stăpânind sate în temeiul unei situații de fapt, pe temeiul dreptului cnezial (*jus keneziale*); a doua categorie, a cnezilor întăriți cu drept cnezial prin documente emane de la voievozii transilvăneni sau de la puterea centrală; a treia categorie, a cnezilor castrensi; a patra categorie, a cnezilor întăriți cu privilegii de drept nobiliar; a cincea categorie, a cnezilor decăzuți în stare de servitute, cnezi iobagi pe domeniile feudale sau regale; a șasea categorie, a cnezilor asimilați cu juzii sătești; existau, în sfârșit, cnezi numai cu numele, mai mulți într-un sat, o moștenire a titlului, dar nu și a atribuțiilor. Cnezii comuni (*communes kenezii*) se împărțeau, la rîndul lor, în cnezi de obști simple și cnezi de uniuni de obști sau de obști teritoriale. Astfel cnezul

⁸⁷ Ș. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie*, în „Revue roumaine d'histoire”, 17, 1968, 3, p. 400.

Cea mai veche danie pentru un cnez, atestată documentar, este din anul 1326 pentru cnezul maramureșan Stanislau, fiul lui Stan (Sten) a moșiei Strîmtura-Bîrsana pe care regele i-o dăruiește, acuma, lui și urmașilor săi, cu drept de proprietate veșnică și nerevocabilă (*dedimus, donavimus et contulimus, jure perpetuo et irrevocabiliter, ac hereditarie possidendam, tenendam et habendam... Stanislao kenezio et per eum suis heredibus*).⁹⁰ Diploma din 1326 s-a bucurat de interesul istoriografiei, fiind interpretată în diferite moduri. Fiind cea dintîi, sensul donațiunii nu e destul de clar. Este vorba de înnobilarea cnezului Stanislau, cea dintîi înobilare din rîndul cnezimii române? Dacă ar fi fost vorba de o înobilare completă, diploma n-ar fi omis să precizeze, așa cum se face în multe alte cazuri în sec. XIV și XV. Asimilarea cu nobiliimea e marginală, referindu-se doar la renunțarea regelui la dările de la locuitorii moșiei, pe care le lasă donatarului, „după obiceiul și legea nobililor țării“ (*more et lege nobilium regni*). Situația lui Stanislau, potrivit acestei diplome, era echivocă: i se acordau unele munificențe de caracter nobiliar, fără ca lui, cnezului din Bîrsana, să i se fi acordat statut deplin de nobil. De-abia fiii lui Stanislau, peste două decenii, la 1346, sînt înobilati de Ludovic de Anjou, împreună cu o serie întregă de alți cnezi înobilati⁹¹.

Documentele din a doua jumătate a sec. al XIV-lea și cele din secolul următor abundă în danii de sate și cnezate unor cnezi de obști sau de uniuni de obști și altora pe cale de înobilare, drept răsplată pentru servicii credincioase sau fapte de arme deosebite. Uneori le sînt dăruite sub titlu de noi donații

⁹⁰ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 6—7. Diploma de întărire a satului Giulești din 1317 pentru Dragomir și frații săi, fiii lui Dragoș, nu e cunoscută decît prin conscripția nobiliară din sec. XVIII cînd a fost prezentată, de aceea nu i se cunoaște conținutul (cf. R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 84.) Nu este sigură, dar nici de respins, originea cnezială a primarului (*villicus*) Hațegului, Nicolae, din 1315, căruia i se confirmă prin diplomă regală moșia Britonia pe care o stăpînea ca moștenire de la strămoșii săi, ocupată cu forța de cnezii Dan și Stanislau, ceea ce înseamnă că era stăpînire cnezială.

⁹¹ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 170.

(*novae donationes*) moșii și cnezate pe care le stăpîniseră sau le deținuseră pînă atunci cu drept cnezial (*more keneziatu*).⁹²

Cînd se fac danii noi și cînd satul cnezial este întărit, prin danie regească sau domnească, actul de danie sau de întărire cuprinde porunca expresă adresată „locuitorilor și românilor“ (*populis et Olachys*) din satele respective, de a-i primi pe stăpînii sau pe vechii stăpîni confirmați prin documente oficiale și pe urmașii lor și a-i păstra și a-i asculta ca pe cnezii și stăpînii lor, ca pe alți cnezi dinaintea acestora (*tanquam kenosios et seniores vestros in medium vestri acceptando ipsos et eorum successores inter vos pacifice conservare debeatis et ipsis ac eorum posteris tanquam aliis kenosys predecessoribus ipsorum obedivistis, in omnibus obtemperare debeatis*). Sau cînd, din anumite motive, se dau sau se întăresc sate sau cnezate altor cnezi sau voievozi, condițiile sînt de a le stăpîni cu aceleași libertăți, drepturi, imunități și datini de care s-au bucurat alți cnezi (*keneziatum . . . cum omnibus eisdem libertatibus, juribus, immunitatibus et consuetudinibus, quibus alli kenezii usi fuerunt et eandem conservaverunt*).⁹³

Pentru daniile sau confirmările de „moșii“ pe seama cnezilor români, de pe la mijlocul sec. al XIV-lea se folosesc formule proprii, cu respectarea „obiceiului românilor“ (*jurta modum Olachorum que inibi fieri consuevissent*) sau cu toate libertățile, drepturile, scutițiile și obiceiurile folosite și ținute de ceilalți cnezi (*cum omnibus hisdem libertatibus, iuribus, immunitatibus et consuetudinibus quibus alii kenesii usi fuerunt et eundem conservarunt*), ori să le țină (stăpînească) după obiceiul cnezatelor celorlalți români (*morem keneziatum ceterorum Valachorum tenendos*), cum cuprind actele de danie din 1353, 1390 și 1420 pentru Banat. Actele referitoare la daniile sau confirmările de moșii cnezilor din Maramureș, nominalizează importantul district românesc al Maramureșului. Cum precizează actul de danie din 1412 a cnezatului satelor Lipce și Her nice ca donatarii să stăpînească cnezatul după obiceiul și da-

⁹² Numai în Maramureș se cunosc, din sec. XIV, vreo 20 de familii cneziale întărite în stăpînirea satelor sau cnezatelor, stăpînite de fapt de mai înainte. Tot atît de multe asemenea întăriri sau danii noi se cunosc și pentru cnezii din alte părți ale Transilvaniei: Țara Hațegului, Caras-Severinului, din Zarand, Bihor, Cluj, Turda, Solnocul Dînlăuntru, Solnocul de Mijloc etc.

⁹³ I. Mihaly, *op. cit.* p. 29—30.

tina țării Maramureșului (*Keneziatus more et consuetudine prefate terrae Maramorosyensis*) sau să-l stăpânească după obiceiul celorlalți români din comitatul Maramureș (*more et ad instar caeterorum Valachorum in dicto comitatu Maramorosyensis possessiones habentium*).

Pentru daniile sau confirmările de cnezate din Țara Hațegului, pe la mijlocul sec. XV se foloseau formule asemănătoare, cu nominalizarea acesteia, precizându-se condițiile, sarcinile și serviciile cu care își stăpinesc cnezatele alți cnezi și nobili din districtul Hațeg (*tamen conditionibus oneribus et servitutibus quibus ceteri kenezii nobilesque districtus de Hatzak suos keneziatus tenere consueverunt*).⁹⁴

În timpul lui Matia Corvinul se stabilește chiar un formular pentru confirmarea cnezilor în stăpînirea cnezatelor, intitulat *Donatio keneziatus per modum novae donationis facta*, care conține precizarea tuturor utilităților și a pertinențelor aparținătoare cnezatului respectiv, cu drept ereditar pentru toți moștenitorii și urmașii.⁹⁵

Prefacerilor din societatea feudală a Transilvaniei în general și cu deosebire din sinul clasei feudale în vremea celor doi angevini și mai cu seamă în timpul domniei lui Ludovic de Anjou, nu s-a putut sustrage nici cnezimea română. Sistemul „ordinelor“, „staturilor“, „ligilor“ ce grupa diferite pături nobiliare în permanentă rivalitate între ele, a influențat și evoluția cnezimii, iar politica oficială a puterii centrale a impulsionat și ea disoluția acesteia, categorie relativ omogenă pînă la începutul sec. XIV. Stratificarea cnezimii este tot mai

⁹⁴ A. A. Rusu, *Un formular al cancelariei regale, din epoca lui Iancu de Hunedoara pentru nobilii români din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis“, XX, 1983, p. 159—164.

⁹⁵ *Quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatarum ad ipsum keneziatum rite et legitime spectan. praemissis sic ut praefertur stantibus et se habentibus T. et T. quo ad unum et T. ad secundum partem ipsorumque heredibus et posteritatibus universis denuē et ex novo ac novae nostre donationis titulo dedimus, donavimus et contulimus imo damus, donamus et contulimus iure perpetuo sub illis tamen conditionibus, oneribus et serviciis quibus ceteri kenesii annotati districtus T. suos keneziatus tenere consueverunt tenendum, possidendum pariter et habendum proventibus nostris et castrorum nostrorum ac iuribus alienis semper salvis iuris* (Cf. M. G. Kovachich, *Formulae solemnē stylī*, Pest, 1799, p. 532 și A. A. Rusu, *op. cit.*, a. c.).

accentuată. Mai întâi din punct de vedere al drepturilor de stăpînire a cnezatelor și apoi din punct de vedere al statutului social-juridic al cnezilor.

Păturile sau categoriile cneziale principale mai ales, a cnezilor de obști sătești, a cnezilor de obști teritoriale sau de uniuni de obști și a cnezilor înnobilați, dar și a celorlalte categorii de cnezi se delimitează tot mai mult și tot mai clar. În zonele de mai mare concentrare și de mai viabilă existență a instituției cneziale (Țara Hațegului, Țara Caraș-Severinului, Țara Maramureșului) dar și în alte părți se suprapun trei sau chiar patru drepturi de stăpînire asupra satelor (obștilor): a cnezilor de sat, a cnezilor de obști teritoriale sau uniuni de obști, a stăpînului feudal (cînd obștea este aservită) și dreptul regelui în calitate sa de proprietar al întregului pămînt (*dominium emînens*) și care, din această calitate, concesionează (donează) dreptul de proprietate unor cnezi.⁹⁶

Lumea cnezilor de sat (de obște sătească) și de uniuni de obști sau de obști teritoriale în secolele XIV și XV se menține încă numeroasă și importantă din punct de vedere social-juridic și chiar social-economic și social-politic. Ei sînt menționați peste tot, în zonele mai dense de cnezime ca și în cele mai rare, în calitatea lor de cnezi sătești și de uniuni de obști.

Cnezii de obști sătești, mulți sau chiar foarte mulți dintre ei, reușesc să-și păstreze statutul de oameni liberi din punct de vedere social-juridic, în sec. XIV—XV, mai ales în obștile hațegane, bănățene, bihorene, maramureșene etc., dar și în alte zone. Sînt și din această categorie unii cnezi care în lupta dintre regalitate și marea nobilime pentru putere sprijină regalitatea în vremea dinastiei angevine, în timpul frămîntății domniei a lui Sigismund de Luxemburg, sfîrșitul sec. XIV și prima jumătate a sec. al XV-lea, sprijină pe Iancu de Hunedoara, ca voievod al Transilvaniei și apoi ca regent al Ungariei și de asemenea ca viteaz conducător al luptei anti-otomane. Pentru „slujbele lor credincioase“ și pentru faptele de vitejie sînt răsplătiți cu moșii sau confirmați în stăpînirea unor moșii, noi sau mai vechi în stăpînirea lor, de Ludovic de Anjou și Sigismund de Luxemburg și mai ales de Iancu de Hunedoara. Din cnezi români, cu stăpînire de fapt (*de facto*), pe baza dreptului cnezial asupra cnezatului de obște, devin unii

⁹⁶ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 303—306.

cnezi întăriți cu drept cnezial prin documente emise de oficialitate (puterea centrală).⁹⁷

Din această categorie a cnezilor de obște sau de uniuni de obște — deosebirea dintre cele două categorii (tipuri) de cnezi nu se poate face nici cu ușurință și nici cu destulă certitudine, totdeauna — va fi fost și cnezul din Feleacu (Cluj) Mihail Wayda (*Michaelis Wayda Kenezius*), un descendent dintr-o familie voievodală, care juca un rol important în aceste părți clujene în primele decenii ale sec. al XVI-lea (e menționat documentar la 1534). Și tot din aceste categorii era și cnezul din Săliștea Sibiului, care, la 1456, împreună cu românii (*kenezius et Walachi de Grossdorf*) au săvârșit stricăciuni într-o mare parte a teritoriului și pădurilor din scaunul Miercurea Sibiului (*magnam partem territorii et silvarum ad sedem Rusmark spectantem*), drept răzbunare împotriva patriatului săsesc care a cotropit pământuri ale românilor.

Cnezi de obști liberi sau de uniuni de obști, îndrăzneți și cu o stare materială destul de bună erau cnezii din Fileșd (comit. Alba), care, drept pedeapsă pentru uciderea unui nobil și rănirea altora, în 1326, sînt pedepsiți cu 55 de mărci și un cal în valoare de 5 mărci, ceea ce înseamnă prețul a 11 cai sau 12 kg și 400 gr de argint în prețul de atunci.⁹⁸ Și tot din această categorie a cnezilor liberi de obști, făcea parte și cnezul Gheorghe din Pachach (Caraș-Severin), care, la 1408, și-a luat un ajutor făcîndu-l cnez fără încuviințarea stăpînilor de moșie, nobilii de Rimetea, ceea ce i-a adus drept pedeapsă, din partea scaunului de judecată al comitatului Caraș-Severin, confiscarea tuturor bunurilor.⁹⁹

Sînt numeroși cnezii sătești care se luptă pentru a-și salva satele de tendințele de cotropire ale nobilimii, sau obțin pămînt, cum obțineau cnezii Iuga și Bogdan, fiii lui Ștefan din Mîtnic, cu dreptul de a-l stăpîni în aceeași libertate ca și alți cnezi din districtul Sebeș (*in tali libertate in qua libertate habent liberas villas quenesi in provincia Sebus*).¹⁰⁰ Ori aveau iobagi, cum aveau, la 1366, cnezii Bilceni din

⁹⁷ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie”, Cluj, VIII, 1957, nr. 1—4, p. 25—67.

⁹⁸ *Documenta Valachorum*, p. 64—65.

⁹⁹ Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, III, p. 263—264.

¹⁰⁰ Pesty Fr., *op. cit.*, p. 28—29.

Maramureș și Dolhenii la 1383.¹⁰¹ La 1389, mai mulți cnezi cărășeni aveau și ei iobagi: cnezul Nicolae din Mayanfalva 26 de iobagi, cnezul Proda din Iersig 4 iobagi, cnezul Stanca 6 iobagi, cnezul Dobruța 9 iobagi.¹⁰² Iobagi avea și cnezul (*kenezius*) din Gorulia (comitatul Caraș-Severin), pe care, la 1436, îi conducea pentru prădarea bunurilor unui nobil. Un asemenea cnez putea fi și acel căpitan de iobagi (*capitaneus iobagionum*), care în limba populară se numește cnez (*wulgo kenez*) menționat la 1406 în comitatul Timiș¹⁰³.

O situație mai bună, deși erau în aceeași categorie, aveau cnezii de pe domeniile episcopiei de Oradea, întăriți, drept răsplată a meritelor lor, în dreptul cnezial pe care-l puteau transmite, zălogi, împărți etc., fără a se știrbi dreptul de proprietate al regelui sau episcopului¹⁰⁴.

Asemănătoare era situația cnezilor de pe domeniile cetăților care ar putea constitui o categorie (tip) de cnezi, cu obligații și rosturi aparte, potrivit specificului cetăților, cum erau cei 167—177 de cnezi și cranici de pe domeniul cetății Hunedoara ce slujeau, la începutul sec. XVI (1512), cetății cu cai (*item tenentur servire ad castrum Hunyad cum equis kenezey et craynici qui sunt numero I^o LXVII*).¹⁰⁵ Sînt cnezi asimilați cu husarii (*kenezii sive hwzarones*), obligați la oaste călări. Acei cnezi, care, potrivit vechii lor libertăți (*ex ipsorum antiqua libertate*), erau scutiți la 1517 de censul Sf. Martin. Și de daturi, la 1501—1510, obligați în schimb să strîngă și să transporte la cetate daturile datorate de țărani¹⁰⁶.

O situație asemănătoare aveau și alți cnezi *castrensi* (de pe domeniile cetăților). Cum erau cnezii de pe domeniul cetății Mehadia, care datorau la sfîrșitul secolului al XIV-lea dări în

¹⁰¹ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 59, 77—78.

¹⁰² Pesty Fr., *op. cit.*, p. 185—188.

¹⁰³ Ortavy T., *Oklevelek Temesvármegyé és Temesvár város történetéhez*, I, p. 374.

¹⁰⁴ L. Moldovan, *Documente privitoare la istoria cnezilor din districtul Beiușului în a doua jumătate a sec. al XVI-lea*, în „Revista arhivelor“, III, 1960, nr. 2, p. 248.

¹⁰⁵ I. Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul sec. al XVI-lea*, București 1973, p. 163. Peste cinci ani mențiunea se repetă cu o singură modificare: în loc de 167 sînt 177 cnezi și crainici (*sunt etiam ad castrum kniezey et krayniczi qui tenentur servire ad castrum quilibet cum uno equo sunt I—LXVII*). (cf. D. Prodan, *Iobăgia*, II, p. 49).

¹⁰⁶ I. Pataki, *op. cit.*, p. LVIII.

bani și în produse, trei groși de sesle și datul oilor, cum dau și cnezii din alte sate libere (*prout de aliis liberis villis ipsorum kenezialibus solvere sunt consueti*)¹⁰⁷. Cnezii din Satu Mare, în același timp, datorau jumătate din datul oilor (*quinquagesima*) castelanilor; în sec. XV cnezii de pe domeniul cetății Ciceu și cei de pe domeniul cetății Munkács (comitatul Bereg) datorau darea din oi (șase oi în loc de 12) și găzduire (*descensus*); de asemenea cnezii de pe domeniul cetății Hunedoara erau obligați la o taxă extraordinară (*taxa extraordinaria keneziorum*) la 1516—1517 și la cens cnezial (*census... kenesii*) peste patru ani¹⁰⁸.

Cînd nu sînt confirmați, cnezii castrelor sînt asimilați cu cnezii de rînd, avînd obligații în natură față de cetate, asemenea altor sate libere cneziale. Cînd urcă în rîndul cnezilor cu drepturi cneziale confirmate prin documente, cnezii de cetate se bucură de unele drepturi din partea puterii centrale asupra cnezatelor și posesiunilor acordate. Este și exemplul ilustrat de un document din 1482 prin care Matia Corvinul poruncește oficialităților ca cnezilor regelui din pertinențele cetății Hunedoara să li se respecte vechile lor liberăți (*in antiquis eorum libertatibus tenere volentes et conservare*) cu obligația de a face servicii la cetatea Hunedoara¹⁰⁹.

Uneori concesiunea e temporală, cît binevoia regele (*usque ad nostrum (regis) beneplacitum*), cum se precizează în actul de danie din 1404 al regelui Sigismund pentru Barbu, fiul lui Lel de Rîu Bărbat, cnez de Hațeg (*Kenezius de Hatzok*), cu privire la jumătatea moșiei Ponor (*medietas... possessionis Ponor*) și la a treia parte a cnezatului (*necnon tertia pars keneziatu*) satele Ponor, Strei și Livadia ce țineau de cetatea Hațeg, lui și fraților săi după mamă și urmașilor și moștenitorilor lor cît va binevoi regele (*nostro perdurante beneplacito*)¹¹⁰

În cazul cnezilor de cetate obișnuiți, „dominium“ îl avea cetatea, exercitat prin castelanul acesteia, cum se precizează în

¹⁰⁷ Pesty Fr., *A szőrenyi bñnság és szőreny vármegye története*, III, p. 10.

¹⁰⁸ I. Pataki, *op. cit.*, p. 16, 50.

¹⁰⁹ Hurmuzaki — Densușianu, *Documente*, II, 2., p. 273—274.

¹¹⁰ R. Popa, *Cnezatul Riu Bărbat*, 1. c, p. 58—59.

actul din 1394, prin care două moșii care erau pînă atunci în „dominium“ castrului Sebeș, numai ținute și posedate de cnezul Bogdan de Mîtnic îi sînt acum dăruite acestuia ca „dominium“, drept răsplată pentru faptele sale de vitejie¹¹¹. Și în altul din 1404, prin care cnezatul moșiei Lybanfalva sau Voziștea care aparținea aceleiași cetăți Sebeș (Caransebeș) este dăruit fiilor comitelui Bogdan de Mîtnic și urmașilor săi, împreună cu toate drepturile (*simul cum cunctis juribus et pertinenciis*), în aceleași hotare în care a fost ținută și posedată (*tenta fuit et possessa*) de cnezii respectivi.¹¹²

Cnezii castrelor își apără cu îndirjire hotarele posesiunilor lor, cum făceau cei de pe domeniul castrului Ilidia la 1363 (*kenezii olahorum ad ipsum castrum pertinentes*), care se opun introducerii în stăpînirea unei moșii dăruite de rege unui nobil.

*

Unii dintre cnezi, de obști și mai ales de uniuni de obști sau de obști teritoriale, mai puternici, cu mai mare autoritate și între ceilalți cnezi și în fața oficialității, voievodale sau regale, sînt beneficiarii principali ai „munificențelor“ autorităților locale sau centrale, deoarece aceștia joacă un rol mai important atît în luptele dintre puterea centrală și marea nobilime, cît și în luptele antiotomane prin atribuțiile lor, de conducători ai cetelor de luptători de pe teritoriul cnezatelor respective.

Numeroase sînt dovezile cu privire la răsplata meritelor, a slujbelor credincioase și a vitejiilor față de cnezii de uniuni de obști din aceleași zone periferice de mare densitate a cnezilor și de mare însemnătate a instituției cneziale. Danii de sate din satele uniunilor de obști le sînt acordate, recunoscîndu-se, astfel, latura patrimonială a dreptului de stăpînire. Uneori documentele precizează cota-parte patrimonială cvenită cnezilor de obște sătească și cnezilor de uniuni de obști, cei dintîi fiind subordonați celor din urmă¹¹³.

¹¹¹ Pesty Fr., *A szörény bánság*, II, p. 295.

¹¹² *Ibidem*, p. 356—357.

¹¹³ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara* în „Studii și cercetări de istorie“, Cluj VIII, 1957, nr. 1—4, p. 25—67.

Dintre familiile cneziale de uniuni de obști, beneficiare în mai mare măsură a generozității oficialității, se remarcă cnezii Cîndea cu ramura Cîndreștilor, cnezii Ungur, cnezii de Densuș, Cinciș, Rîu Bărbat, Rîușor, Ciula etc., etc. — din Țara Hațegului; cnezii din Ciorna, Măcițaș, Gamza, Temeșel, Mîtnic și cu deosebire Bizereștii și mulți alții — din Banat; cnezii din Giula (giuleștenii), Bocicoel, Dolha, Vișeu, Jalova etc. etc. — din Maramureș și alții, din alte zone. Stăpînirile de pînă atunci *sub nomine keneziatuș*, se transformă în stăpîniri *nomine regio, pleno jure*, de multe ori *perpetuo et irrevocabiliter*. Pasul spre un nou urcuș, al înnobilării, era făcu și realizarea lui nu va întîrzia mult în numeroase cazuri¹¹⁴.

Beneficiază de bunăvoința oficialității și alți cnezi hațegani, cărășeni, maramureșeni și din alte zone geografico-istorice, fără să-i poată concura pe cei amintiți. Danii care însemnau în realitate de multe ori confirmări de stăpîniri de fapt (*de facto*), dar fără documente, a satelor întemeiate de părinții lor și care, întărite cu acte, deveneau stăpîniri cu drept de proprietate asupra satelor respective, nu și asupra cnezatelor. Cum este cazul fiilor cnezului Sturza (Struza), Roman și Ladislau, care la 1369 sînt întăriți în „moșiile“ întemeiate și populate de tatăl lor, sau numeroși cnezi hunedoreni care se bucură de bunăvoința lui Iancu de Hunedoara. Între care frații Dionisie, Buda, Vanciuc și Ștefan, „dăruiți“, la 1447, de marele voievod, cu părți din trei moși pe care pînă atunci le-au stăpînit după obiceiul cnezilor (*quas hucusque more keneziatuș possedissent*). Sau cnezii din Rîu Alb, familiari ai lui Iancu de Hunedoara, cărora „seniorul“ lor le întărește, în 1445—1447, cnezatele de moștenire din vechime. Ori cnezii cărășeni Petru, fiul lui Des, care, la 1385, obține cetatea Sebeș etc. etc. În actul de danie sau de confirmare a cnezatelor se precizează și drepturile și libertățile de care vor beneficia donatarii (*Keneziatum . . . cum omnibus hisdem libertatibus, juri-bus, inmunitatibus et consuetudinibus, quibus alii kenezii usi fuerunt et eandem conservarunt*)¹¹⁵.

¹¹⁴ R. Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 33.

¹¹⁵ Csánki D., *Magyarország földrajza . . .*, V, p. 214; Elekes L., *Hunyadi*, Budapest, 1952, p. 120; D. Mihályi, *Diplome maramureșene*, p. 64. Alte exemple la analiza cnezilor și cnezate'lor pe unități administrative (subcap. 6).

Cnezul întărit în stăpînirea cnezatului uneori beneficia de jumătate din datul oilor de la locuitori, cealaltă jumătate era destinată vistieriei regale (*medietatem collectarum quinquagesimalium semper et quolibet anno... teneantur dare*).

Erau cnezi liberi și cei cuprinși, la 1369, în obștea cnezilor din districtul bănățean (Caran)Sebeș (*universitas kenezorum et aliorum Olachorum de districtu Sebeș*), care participau la expediția împotriva domnului muntean Vlaicu în fruntea unui număr mare de țărani-ostași¹¹⁶. De asemenea și cei 14 cnezi din 54 reprezentanți ai satelor din Banat care trimiteau vreo 300 de oameni la construirea cetății Orșova în 1371—1372¹¹⁷.

Și de asemenea cnezi sătești liberi erau numeroși cnezi maramureșeni ce se împotriveau din răspuțeri cotropirii satelor lor de puterea centrală sau de unii nobili sau cnezi înnobilați, cum făceau cnezii de Lipce și Herince, la 1412, față de Sandrin, fiul lui Baliță¹¹⁸. Sau numeroșii cnezi întemeietori sau cnezii colonizatori de sate în Maramureș și Bereg, ori cei ce obțin dreptul de a-și alege în comun voievodul, între 1475—1523.

Cnezi liberi sătești erau și cnezii năsăudeni care se conduceau după legea nescrisă a românilor încă la 1486, iar la 1523 aceiași cnezi sau urmașii lor (*omnes kenezii de Vallis Rodnensis*) solicitau magistratului Bistriței un loc de mănăstire ortodoxă pe Valea Sălăuței¹¹⁹. Cnezii rodneni, cu o pozi-

¹¹⁶ „Századok“, 1900, p. 608—610.

¹¹⁷ *Documenta Valachorum*, p. 239—243. Din cei 54 de reprezentanți de sate, doar 14 se bucură de precizarea funcției de cnez (*kenezius*): Dominic, cnezul din Zynzeg, Ioan, fiul lui Necșa (*Nexe*) din cnezatul (*de kenezatus*) Purhuna, Bana, cnezul din Cîncea, Roman, cnezul din Hodoș, Topșa, cnezul din Zaldubag, Balc, cnezul din Mîlaș, cnezul Crăciun din Zepmezeu, cnezii Iuga și Tatomir (*Thatamerius*), cnezul Cosma din Vlasolt, cnezul Ciucaș (*Chincasz*) din Zaldubag, cnezul Stan din Nevrincea, cnezul Radul din Biniș, cnezul Luca din Hodoșpatak, cnezul Fileș (*Fylisk*) din Syrkech și cnezul Petru din Boldor. Vor fi fost cnezi și alți reprezentanți ai satelor ce conduc oameni la construirea cetății Orșova, cnezi cărora scribul le-a ignorat menționarea funcției; alții vor fi fost, probabil, reprezentanți ai satelor respective în calitate de juzi sau primari sătești, care îndeplineau aceleași atribuțiuni ca și cnezii.

¹¹⁸ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 182—183.

¹¹⁹ Șt. Pascu, *Istoricul arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului*, în *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca, 1982, p. 17.

ție social-economică superioară, obțin și dreptul de a participa la exploatarea minelor de argint de la Rodna, alături de unii membri ai patriciatului bistrițean.

Cnezi sătești puteau fi cnezii Cândea și Danciu, fiii preotului Vladislau sau Ladislau din părțile Hațegului, pomeniți într-un document din 1517, sau cnezul și cinstitul bărbat, parohul român (*kenezius et honestus vir plebanus Wolachalis*), chibzuitul Vlaicu (*providus Wlaykul*) din Orăștioara de Jos, menționat într-un documente din 1500¹²⁰.

Cnezii liberi, cum erau caracterizați chiar de documentul din 1470 ce-i menționează, erau cnezii ce se puteau strămuta din comitatul Timiș, după ce îndeplineau anumite dări¹²¹.

Cnezi liberi au fost unii dintre cnezii, care, alături de voievozii, de obștea bogaților și săracilor (*vayvode, kenezii, nec non universitas divitum et pauperum*) din Căpîlna (comitatul Solnoc-Dăbîca) se plîngeau, la 1426, împotriva altor cnezi. Și de asemenea cnezi liberi vor fi fost cnezii (*kenzenis*) (sic), martori, în 1501, la introducerea cnezilor liberi din Rîu de Mori în stăpînirea unor „moșii“. După cum liber a fost și fostul cnez Hitenere (*quondam Hitenere Kenezius*) din Sînpetru (comitatul Hunedoara) cu părți de moșii (*portiones possessionaria*) menționate la 1456.¹²²

¹²⁰ Ibidem, p. 147.

¹²¹ Ortway T., *op. cit.*, III, p. Juzii nobili din același comitat Timiș statorniceau, la 1407, darea după pămînt și darurile (*terrarium et honores*) cnezilor ce voiau să plece pe alte moșii, potrivit legii obișnuelnice din comit. Timiș: „cnezii ridicîndu-se deasupra altora prin distincție sînt datori să dovedească la pecare o cinste mai mare stăpînitorilor de pămînt“, anume 3 mărci socotite la 200 de dinari (Cf. Malysz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, II, 2, p. 89).

¹²² *Teleki család oklevéltár*, I, p. 486—487, II, p. 6n—58. E greu de precizat statutul juridic precum și localizarea a unui număr relativ mare de cnezi consemnați în *Dicționarul* lui Szamota I. și Zolnai G. (*Magyar oklevélszótár*, Budapest, 1902—1906, sub voce), care se mulțumesc, de cele mai multe ori, cu anul menționării și fondul arhivistic, fără alte precizări: acțiune, localizare etc.: 1246: Emsa *kenezius*; 1268—1323 *Gregorius kenezius*; 1270 *Ipsset kenezius*; 1273 *Sebastianus kenezius*; 1273 *Cazmerius, filius kenezii*; 1279 *Iwan, filius kenez*; 1364 *Mathyus kenezius* de Komjan; 1369 *Nicolaus dictus Kenez*; 1375 *kenéz Miklos* de Berche; 1381 *kenezius Domokos fia*; 1413 *Laurantius dictus kenez*; 1436 *Blasius kenez*; 1484 *Petrus kenez*; 1487 *Johannes kenez*; 1502 *Michaelis kenez*, etc.

Cnezi liberi, reprezentanți ai obștilor sătești libere din punct de vedere social-juridic, chiar dacă unii feudali sau patricieni orășenești, prin abuz, nu le respectau totdeauna libertatea, erau cei ce, în fruntea satelor, organizează mișcări protestatere sau chiar armate împotriva celor ce încălcau drepturile obștilor românești. Cum era cnezul Căndea din Sibiu, unul din conducătorii românilor din părțile Sibiului împotriva patriciatului săsesc la 1382 și de asemenea cnezii Ionaș din Săcele, Mihai din Săsciori, Dan Găvozdea din Tilișca, din aceleași părți sibiene, care în a doua jumătate a sec. al XV-lea erau închiși de sibieni, probabil pentru fapte temerare sau se judecau pentru dreptatea sătenilor pe care îi reprezentau.

Și tot cnezi liberi erau și numeroșii cnezi din mărginime, trimiși de sibieni cu misiuni politice în Țara Românească și Moldova. La 42 de persoane se estimează cnezii și unii țărani fruntași din părțile Sibiului îndeplinind asemenea misiuni între 1492—1510. Între care: cnezul Marcu din Veștem, trimis de 8 ori; cnezul Alăman din Rășinari de 5 ori, cnezul Lascu de 6 ori, cnezul Dumitru din Săliște de 12 ori¹²³.

Cnezii liberi de uniuni de obști, mai ales, aveau donjoane și „cetăți“ din piatră, cu turnuri locuite, ctitoreau biserici, împodobite cu fresce de influență bizantină și inscripții cu litere chirilice, cunoșteau și foloseau slavona, aveau o ierarhie bisericească proprie și propriile adunări obștești, cu atribuții sociale și judiciare importante, judecau după dreptul românesc (*jus valachicum*) de competență cnezială (*jus keneziale*)¹²⁴. Aceștia erau caracterizați în documentele de danie sau de confirmare „domni vestiți (*famosi domini*), cum erau caracterizați, la 1398, cnezii din Rîu Alb, Ioan și Dragotă, sau bărbați cinstiți (*honesti viri*), cum erau caracterizați cnezii din Rîușor, frații Ianustin, Basarab și Costea.

Uneori cnezii erau asimilați și identificați cu juzii și primarii sătești, îndeplinind în realitate funcția de juzi sau primari sătești. Asemenea identificări sînt menționate în comi-

¹²³ A. Dumitrescu-Jipa și N. Nistor, *Sibiul și ținutul în lumina istoriei*, vol. I, Cluj, 1967, p. 96—99.

¹²⁴ I. A. Pop, *Statutul cnezilor supuși pe domeniile feudale din Transilvania în secolul al XIV-lea*, în *Civilizație medievală și modernă românească*, 1985, p. 102—103, 112.

tatul Caraș, îndată după mijlocul sec. al XIV-lea (1364), cînd oamenii arhiepiscopului de Kalocsa, din districtul Almăj, au săvîrșit acte de samavolnicie împotriva moșiei Cueșd a familiei Himy, cu care ocazie a fost rănit grav primarul (judele) sau cnezul (*villicus seu kenezius*) din Almăj¹²⁵. Pe măsura trecerii timpului, identificările între cnezi și juzi sporesc, cum sînt cele menționate în Maramureș începînd de pe la mijlocul sec. XV. Ar putea fi identitate de atribuții, de cnez și jude, în cazul cnezului Pavel (*Pauli kenezii*) de pe domeniul episcopiei de Alba Iulia de la sfîrșitul deceniului al doilea al sec. al XVI-lea care aduna dijmele datorate capitlului din unele sate ale domeniului și de asemenea între cnezii (*kenezii*), juzii și greavii (*grebii*) din fruntea celor 48 de sate de pe cursul mijlociu al Mureșului în conscripția din 1553. Dar în conscripția din 1525 pentru domeniul cetății Șiria nu sînt pomeniți juzii dar funcția poate fi dedusă în două cazuri. Ioan *czude* și Petru *czude*, iar în multe sate existau cnezi. Era perioada de transformare a cnezului în jude. Perioadă ce se va încheia în timpul principatului autonom sub suzeranitate otomană. Cel puțin așa ar fi dorit nobilimea Transilvaniei, care în dieta din 1543 (deci chiar în anii de trecere de la voievodat la principat), identifica pe cnezi cu juzii, atunci cînd cnezul sau judele trebuiau să jure cu privire la situația unor țărani săraci și pe baza jurămîntului lor aceștia erau scutiți de anumite obligații feudale (*per judicem vel kenezium deposito juramento liberatur*), hotărîre repetată peste un deceniu de aceeași dietă în aceeași problemă a scutirii de obligații a unor țărani săraci (*Porro quoscumque judex vel kenezius juramento suo liberare voluerit secundum antiquam regni consuetudinem habeam potestatem liberandi*)¹²⁶.

Dar nici chiar în aceste cazuri nu este cu totul sigură totdeauna identificarea funcțiilor de cnez și jude, deoarece conjuncția *vel* poate avea și înțelesul de cnez în unele sate și jude în altele. Chiar dacă ar fi avut înțelesul de identitate a funcțiilor de cnez și jude, hotărîrile dietelor respective nu au putut înlocui cnezii, care continuă să ființeze activi, numeroși, importanți în sec. XVI și XVII, în declin în sec. XVIII, cînd

¹²⁵ *Documenta Valachorum*, p. 175—176.

¹²⁶ I. Kemény, *Ueber ehemeligen knesen*, in Kurz „Magazin“, II, 1848, p. 312.

societatea feudală cedează, încetul cu încetul, locul celei moderne.

Din cauza rezistenței instituției cneziale, chiar cei ce ar fi dorit să o înlocuiască au fost nevoiți să o accepte și să o recunoască, de multe ori acceptând un compromis împotriva intereselor lor. De aceea, în primele decenii ale sec. al XVI-lea, oficialitatea hotărăște ca primarii (juzii), cnezii și preoții români (*villici, kenezii, valachi presbiteri*) să fie obligați la anumite dări; altădată, aceluiași primari (juzi) și cnezi români (*villicorum et keneziorrum*) li se încredințează strângerea dărilor de la supușii lor. Uneori în același sat coexistau cele două instituții, ale cnezului și judeului, cum erau la 1522, în districtul Rodnei¹²⁷. Există relativ numeroase cazuri de alternanță între cnez și jude, după cum nu lipsesc nici cazurile când atribuțiile cnezului și judeului (primarului) erau îndeplinite de aceeași persoană. De multe ori, apoi, juzii sau primarii satelor erau aleși dintre cnezi sau din familii cneziale.

Cele două categorii (tipuri) de cnezi, de uniuni de obști sau teritoriale și de obști simple, continuă să trăiască nu numai pînă la sfîrșitul epocii voievodatului ci și în perioada următoare, a principatului. Stăpînirile lor, a cnezilor teritoriale sau de uniuni de obști se diferențiau după numărul de sate stăpînite și după însemnătatea acestora din punct de vedere economic sau politic, iar importanța unui cnezat era raportată și la calitățile cnezului. Mărimea și însemnătatea economică a cnezatelor era alit în raport de moșteniri, cît și de dăni, precum și în raport de tranzacțiile dintre cnezii (*inter vivos*): cumpărări, schimburi, înfrățiri etc. Cele șapte cnezate „de vale” maramureșene, de exemplu, aveau între 10—22 de sate; cnezatul Luncoșoara (Bihar), unde erau cnezi Tatomir și Maximian, era format, la 1397, din șase sate; iar cnezatul din districtul Comitat (Caraș-Severin), dăruit, la 1420, de regele Sigismund de Luxemburg lui Bogdan, fiul lui Nicolae, era format din trei sate, iar cnezul din Maiorești (Mureș), la 1443, răspundea de 4—5 sate.

Relativ mare este, în același timp, numărul cazurilor inverse, existența mai multor cnezi într-un sat. Este, firește,

¹²⁷ Cazurile mult asemănătoare sau identice sînt cu mult mai numeroase; altele vor fi menționate în analiza instituțiilor cneziale și voievodale pe unitățile administrative ale Transilvaniei.

vorba de cnezi comuni din prima categorie (tip), a cnezilor de obști simple sau de situații de decădere a cnezilor în rîndul țăranilor, liberi sau aserviți, păstrînd, doar ca o amintire titlu de cnez, lipsit, în această situație de acoperire.

Inaugurarea seriei se pare că o fac cei patru-cinci cnezi din Fileș (comit. Alba) învinuiți, la 1326, de omorîrea și rănirea unor nobili¹²⁸. Cinci cnezi, probabil, din aceeași familie, ceea ce înseamnă că unul era cnez cu adevărat, Stanislau, ceilalți, (fiul său Nicolae și frații Cîndeș (Kendech) și Roman) și Petru, fiul lui Mușna purtau doar titlu de cnezi, fără atribuții cneziale.

Pe măsura trecerii timpului, cazurile sînt tot mai numeroase, după cum sporește și numărul cnezilor în același sat¹²⁹. Iar pe domeniul cetății Hunedoara, la începutul sec. XVI, în multe sate existau între 2 și 3 cnezi, după cum nu lipsesc nici satele în care trăiau mai mulți de cinci cnezi, pînă la 20 chiar¹³⁰.

¹²⁸ *Documenta Valachorum*, p. 64—66.

¹²⁹ Spre exemplificare cite doi cnezi într-un sat: Luncoșoara (Bihor, 1366); Rîul Alb (Hațeg, 1398) Dragotă și Ioan; Apahida (Cluj, 1415) Mihail și Man; Mierlău (Bihor, 1431); Berez (Caraș, 1433) Ioan Vereș și Gheorghe; Icuș (Caraș, 1439) Bogdan și Ilie; Iclod (Cluj, 1497) Kelemen și Mihail Bodoky; Sirbii de Sus (Zarand, 1525) Petru Balasi și Sigismund; Baldovin (Zarand, 1525) Bulzab și Dan; Vața de Jos (Zarand, 1525) Ștefan și Barbul; Stănița (Zarand, 1525) Marcu și Dumitru etc. Cite trei cnezi într-un sat: Gîrbău (Cluj, 1370) Dan, Petru și Nicolae; Chaba (Caraș, 1371) Ioan, Ștefan și Ioan; Rîușor (Hațeg, 1398) Ianustin, Basarab și Costea; Ielciu (Solnoc-Dăbica, 1452); Jucul Românesc (Cluj, 1482) Ioan, Dumitru și Roman; Feleacu (Cluj, 1490) Dobra, Petru, Data (?); Nima Milășelului (Turda, 1493). Patru cnezi în Sacoșul Român (Caraș, 1371) Stan, Ioan cel Roșu (*Ruphus*), Lal și Omșa; Cinci cnezi (*quenesi*) în Remetea (Caraș, 1380), Paul, Fileș, Buta, Miha, Iuga (*Jua*); Sînmartinul de Cimpie (Cluj, 1493) Dan, Mihai, Pop, Ștefan și Ioan; Șase cnezi în Lybanfalva sau Vozest (Caraș, 1404).

¹³⁰ Registrul cnezilor din părțile interioare ale cetății Hunedoara din anul 1512 consemnează: în Mănerău trei cnezi, în Totia doi cnezi, în Călan un cnez, în Sîncraiu 2 cnezi, în Ruși 5 cnezi, în Nădăștia 6 cnezi, în Teleac 4 cnezi, în Juba 5 cnezi, în Cerna 2 cnezi, în Plosca 2 cnezi, în Buni 5 cnezi, în Ruda 20 cnezi, în Poienița Giurchii 3 cnezi, în Poienița Tomii 4 cnezi, în Peștișel 2 cnezi, în Răchita 4 cnezi, în Runc 6 cnezi, în Vad 5 cnezi, în Limpert și Cerișor 15 cnezi, în Brățișoara 3 cnezi, în Voineasa 6 cnezi, în Frăsinet 3 cnezi, în Zdrapți 5 cnezi, în Feregi 5 cnezi, în Zachyet 1 cnez, în Serbel 7 cnezi, în Nadabor 3 cnezi. Cf. I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul sec. al XVI-lea*, București, 1973, p. 166.

În asemenea cazuri, unul dintre cnezi avea o situație superioară în raport de ceilalți, era investit cu atribuțiuni mai mari, așa cum era socotit cnezul-jude al satului, potrivit hotărîrilor dietei Transilvaniei din 1548, ca pe o moșie să fie recunoscut un singur cnez-jude sătesc, scutit de datul oilor (*in singulis possessionibus unus tantum kenezius (id est judex pagensis) relinguitur qui a solutione quinquagesima erit liber*), ceilalți cnezi cu atribuțiuni minore fiind datori cu un caș și un sac (*iszak*)¹³¹; unul sau doi cnezi în funcțiune, ceilalți — unde sînt mai mulți — cnezi sau foști cnezi ce-și păstrează doar titlul. Era supraviețuirea unor realități ale vieții colective, tradiționale. Erau probabil cei ce în comitatul Arad se numeau cnezini (*kenezini*) la sfîrșitul sec. XV¹³².

Numeroși sînt cnezii care-și apără libertatea față de tendințele nobilimii, regalității și bisericii. Își apără libertatea cu braț armat unii, în fruntea locuitorilor din cnezatul (obștea) respectivă, împreună cu voievozii locului, asupra cărora de asemenea atîrna sabia lui Damocles, iobăgirea; alții, atacînd și prădînd bunurile stăpînului feudal, alții, apoi, în cetele de haiduci, răzbuindu-se și ei împotriva opresorilor lor. Așa cum făceau cnezii din comitatele Alba, cei din Fileș mai înîntîi (1326), cei de pe domeniul cetății Piatra Craivii după aceea (1352) cere, în fruntea oamenilor de sub autoritatea lor, „ca niște lupi răpitori“, atacă nobilimea locului, năpustindu-se „ziua și noaptea“ asupra bunurilor nobililor. Ori cei din comitatul Solnocul Dinlăuntru la 1356, cînd voievodul din Olpret Colhon și cnezul Șerban, înarmînd o ceată de 100 de oameni, au atacat trei moșii din partea locului¹³³. De mai mari proporții a fost mișcarea din 1382, în părțile sudice ale Transilvaniei, în care este implicat cnezul Cîndea din Sibiu¹³⁴.

Alți cnezi, învinși în eforturile și lupta lor de a-și apăra libertatea, sînt iobăgiți odată cu aservirea satelor de sub conducerea sau stăpînirea lor.

Tot mai numeroși sînt cnezii în dreptul numelui cărora se precizează statutul de iobag. Și aceștia de mai multe fe-

¹³¹ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, I, p. 241.

¹³² A. Caciora și E. Glück, *Cnezate și voievodate românești arădene*, în *Studii privind istoria Aradului*. București, 1980, p. 151—174.

¹³³ *Documenta Valachorum*, p. 64—65, 123, 132—133.

¹³⁴ *Urkundenbuch*, II, p. 565—566.

luri: iobagi regali, iobagi castrensi, iobagi nobiliari, iobagi cneziali. Din categoria celor dintii, a cnezilor iobagi regali (*knezi iobagiones regales*), erau cnezii Hranoia, Ladislau, Bratac, Valentin din comitatele Caraș și Timiș, membri ai unei cete de haiduci în anul 1370¹³⁵.

Cnezii iobagi regali continuă să fie pomeniți mereu, când într-o parte când în alta a Transilvaniei secolului al XV-lea, cum era acel cnez Bratu (Brath) din Iezeriș, *iobagio domini regis*, din comitatul Timiș, care la 1418 a strămutat cu forța un iobag nobiliar pe altă moșie¹³⁶ sau cnezul regal din comitatul Solnoc-Dăbîca din 1508.

Și mai numeroși se pare că erau cnezii iobagi nobiliari, menționați în documentele din a doua jumătate a sec. al XIV-lea și în cele din secolul următor. Începînd din 1375, când e pomenit iobagul Toma al lui Benedict Himfy, iar în comitatul Bereg, cnezul slugă Cuciulat (*famulus Kucsulad Kenezius*), la 1378¹³⁷. Mai mulți cnezi iobagi nobiliari sînt menționați în comitatul Solnoc-Dăbîca și Caraș în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, în sec. XV și la începutul celui următor¹³⁸.

¹³⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 164—165. Dintr-o ceată de haiduci va fi făcut parte și decedatul „tîlhar“ Ladislau cnezul (*latronus quondam Laslo Kenezys*), care pentru „tîlhăriile“ săvîrșite în Lipova a fost condamnat la pedeapsa cu moartea pe cruce (cf. *Bánffy család oklevéltár*, I, p. 244).

¹³⁶ Ortway T., *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez*, I, Pojon, 1894, p. 449—450.

¹³⁷ *Sztáray család oklevéltár*, I, p. 441.

¹³⁸ Cnezul Ioan din Nicula, (1369), cnez iobag zălogit (1408), cnezi supuși unui voievod (1452), cnezi fugiți de pe moșia unor nobili (1486). Cu prilejul împărțirii moșiei Iersig între membrii familiei nobile de Iersig, la 1389 în satul Jupa e pomenit cnezul (*kenezius*) Ioan și alt iobag (*et alter iobagio*), ceea ce se poate înțelege că și cnezul Ioan era iobăgit. Cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 317—318. Puținele mențiuni documentare cu privire la cnezii iobagi din sec. XIV. nu îndreptățesc afirmația că în aceeași măsură cu îngrădirea și încălcarea dreptului de liberă strămutare a țăranilor iobagi, s-a desfășurat procesul de aservine a cnezilor, că „satul cnezial ca atare dispare“ și de asemenea cnezii îngroașă rîndurile iobăgimii, mai ales la sfîrșitul sec. al XIV-lea (Cf. M. Holban, *Mărturia asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a sec. XIV*, în *Studii și materiale de istorie medie*, II, 1957, p. 417. Această părere e preluată de C. Feneșan, *Noi informații privind iobăgimea din Banat în sec. XIV*, în *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 225.

În secolul al XV-lea știrile cu privire la cnezii iobagi se înmulțesc, dar nu prea mult. La 1406, în satul Milaș (comitatul Cluj) sînt amintiți cnezii iobagi Serb (Sorb?) și Dan care depun omagiu unei familii nobiliare, iar peste șase ani, la 1410, alți patru cnezi sînt pomeniți în satul Apor (comitatul Satu Mare)¹³⁹.

Cnezi în dependență feudală, aserviți existau și în scaunul Mureș pe la mijlocul sec. XV (1453) și la începutul sec. XVI (1506) și de asemenea în comitatul Tirnava în același timp (1460, 1507) și nu lipseau nici de pe domeniul orașului Bistrița în a doua jumătate a sec. XV (1475: *kenezius et iobagio* din Herina) și de asemenea în comitatul Cluj, cum erau acei cnezi iobagi din 1447. Cnez iobag va fi fost și acel Todoran din Văsoaia, comitatul Zarand, caracterizat de documentul ce-l menționează om sărac (*pauper*). Cnezi cu statut de iobagi sînt consemnați și în comitatul Hunedoarei în deceniul 4 al sec. XVI. Iobăgirea cnezilor se extinde pînă în Munții Apuseni, unde unul dintre cnezii (*Ladislaus kenez*) din Sălciua, la 1473 era iobag, iar peste două decenii era menționat cnezul din Podeni, scaunul Arieșului, iobag al episcopiei catolice din Alba Iulia și trei cnezi iobagi din comitatul Zarand¹⁴⁰.

Nu toți cnezii iobagi erau oameni săraci (*pauperi*). Puțini dintre ei aveau o situație economică bună, cum avea românul Ioan cnezul (*Johannes Kenez Valachus*), iobag al regelui din satul Săcălaia (comitatul Solnoc-Dăbîca), răpit de nobilii Wass, închis în castelul lor pînă ce a plătit 100 fl. și 180 de oi. Regele hotărăște să i se restituie cnezului Ioan ceea ce i s-a luat, dar nobilii Wass susțin că acesta este cnezul lor, fugit de pe moșia lor pe a regelui. Scaunul de judecată hotărăște să fie restituit cnezul Ioan nobililor Wass spre veșnică iobăgie. Un caz asemănător, de fugă de pe moșia stăpînului feudal se petrece în Sînmartinul de Câmpie (comitatul Solnoc-Dăbîca) în 1486, cînd cnezul Nicolae, iobag al familiei Bethlen, își părăsește pe ascuns stăpînul și se așază pe altă

¹³⁹ Un asemenea cnez era și acel Ștefan de Halamba (comitatul Caraș-Severin) strămutat cu sila la 1406, pe moșia unui nobil (cf. Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 454—455.

¹⁴⁰ Csánki D., *op. cit.*, V, p. 739 și Szamota-Zolnai, *Magyar oklevelzetár*, sub voce.

moșie¹⁴¹. Unii cnezi de pe domeniul cetății Șiria, chiar și atunci când sînt doi într-un sat, sînt oameni înstăriți: Cnezul (*Kenez*) Ștefan din Sîrbii de Jos avea vie și șase boi; cnezul Sigismund din Sîrbii de Sus avea vie, opt boi, 16 cai, 400 oi¹⁴².

Liberi sau aserviți (iobăgiți) mulți cnezi deposedați de moșii de nobili sau de cnezi înnobilați sînt pomeniți în toate părțile Transilvaniei și cu deosebire în zonele de mai mare concentrare cnezială, cum au fost Țara Hațegului, a Carașului, a Maramureșului etc.

Statutul cnezilor, privați de libertatea lor veche (*kenez* *ex ipsorum antiqua libertate sunt relaxati*), îi așază în rîndul iobagilor, ca și pe cei ce, la începutul sec. XV, nu-și puteau părăsi stăpînii pînă nu-și plăteau darea „dreaptă“ după pămînt (*terragium*). Din categoria acestora vor fi fost și cnezii (*quenesii*) din Remetea-Pogănci, care se plîng pe la 1380 — într-o scrisoare gîndită românește și tradusă într-o latinească-românească, uneori greu de înțeles —, stăpînilor lor împotriva slujbașilor acestora, judele Nicolae și cnezii Dobrotă și Marcu, de multele și marile silnicii ce le fac oamenilor, încît mulți dintre aceștia sînt pregătiți să plece în altă parte¹⁴³.

•

În același timp, tot mai numeroși sînt cnezii ce se străduiesc și mulți reușesc să urce trepte în ierarhia feudală pînă la cele nobiliare, mici, mijlocii și chiar superioare. Tot mai numeroși cnezi, colaboratori ai puterii centrale, beneficiază

¹⁴¹ Arh. Statului, Filiala Cluj-Napoca, Arh. fam. Vass.

¹⁴² D. Prodan, *Iobăgia din Transilvania în sec. XVI*, vol. II, p. 74.

¹⁴³ *Documenta Valachorum*, p. 287—288. Cnezi iobagi erau și cei de pe domeniul capitlului din Oradea, pomeniți în statutele acestuia din 1374 și de asemenea mai mulți cnezi pomeniți în mai multe locuri în sec. al XV-lea: 1402 cnezul (*kenezius*) Iuciu (*Iwchw*) din comitatul Ung; 1415 cnezul Mihail din Urmeniș; 1446 cnezul (*kenezius*) Maius din Ulies (comit. Cluj); 1448 cnezul (*kenezius*) Toma din Ocolis (comitatul Turda); 1450 cnezii (*kenezii*) Miloș și Tripon; 1453 cnezul (*kenezius*) Nicolae și fiii săi Toma și Șorban din Pogăceaua (comit. Turda); 1482 cnezul (*kenezius*) Dumitru din Jucul Român etc. (cf. *Teleki család oklevéltár*, I. p. 414, II, p. 23, 34, 58, 149; *Sztáray család oklevéltár*, p. 28, 221, 460).

de danii și reînnoiri de danii sau confirmări cu titlul de noi danii (*novae donationes*) sau cu titlu nobiliar.

Uneori drumul e direct, de la cnezul de sat sau de uniune de obște, la treapta nobiliară sau spre această treaptă numai. Ca în cazul cnezului Stanislau, fiul lui Stan, cel ce inaugurează seria și care la 1326 obține, ca danie nouă, satul Strimptura-Bărsana din Maramureș, cu drept de moștenire, veșnic și ne-strămutat (*iure perpetuo et irrevocabiliter ac hereditarie*), scutit de orice atîrnare și judecată și dare față de rege, lăsîndu-i cnezului Stanislau și urmașilor săi dreptul de a stringe orice dare de la locuitorii satului după obiceiul și dreptul nobiliar (*more et lege nobilium regni*)¹⁴⁴.

De cele mai multe ori urcușul spre clasa nobiliară trece prin faza de cnez confirmat în cnezat printr-o diplomă regală și în această calitate dăruit și cu unele „moșii“ cu titlu de proprietate cnezială familială. Erau cnezii dăruiti cu drept cnezial (*jus kenezatus, jus keneziatus, jus keneziale*), pe timp determinat de voința regelui (*nostro durante beneplacito, ad nostrum beneplacitum*) sau pe viață, cu drept de moștenire (*titulo perpetuo keneziatus donacionis*)¹⁴⁵.

Începută sub regele Carol Robert, continuată sub regii Ludovic și Sigismund pentru slujbe credincioase și fapte de vitejie, înnobilarea cnezilor din Hațeg, Caraș-Severin, Maramureș continuă la proporții tot mai mari în timpul regilor Albert și Vladislav și mai ales în timpul voievodatului și a guvernatoratului lui Iancu de Hunedoara, imitat și de fiul său, Matia Corvinul. Astfel pe la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al XV-lea *Valachi nobiles* sînt foarte numeroși, mai ales în Hunedoara, Banat, Maramureș¹⁴⁶.

Cînd cnezii urcă treapta înnobilării, bunurile stăpînite pînă atunci sub numele de cnezat (*nomine keneziatus*), le stă-

¹⁴⁴ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 6.; *Documente privind Istoria României, Transilvania*, veac. XIV, vol. II, p. 197. Cel mai vechi cnez-nobil, amintit în documente ar fi nobilul bărbat (*nobiles vir*) Kenez, martor, la 1268, la introducerea bisericii din Pecs (R. P. Ungară) în stăpînirea unor moșii.

¹⁴⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I. 2, p. 464, 721—722.

¹⁴⁶ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană...*, p. 25—67. Formula obișnuită de înnobilare era: *sub vero nobilitatis titulo*, iar cnezii înnobilați erau: nobilii și vestiții N. N.

pinesc cu drept deplin (*pleno iure*), cu drept de veci și nestrămutat (*perpetuo et irrevocabiliter*), în temeiul întregului drept (*omni eo iure et titulo*) ce ține de dreptul de danie regesc (*ad regium collationem pertinere dinoscuntur*). Dreptul de proprietate nobiliară sau cnezial-nobiliară nu se confundă cu cinstea și cu slujba (*honor, officium*). Cnezul dăruit cu „officio“ sau „officiolatu“ este în același timp și un „officialis“ al regelui, adică un reprezentant al acestuia, în afara proprietății sale, pe posesiunea dăruită de rege; cnezul respectiv poate fi revocat de rege din funcția dăruită ca „officio“ sau „officiolatu“, păstrându-și neatins, ca orice alt proprietar, dreptul de proprietate deplină asupra moșiei sale. Cnezul se prezintă în două ipostaze: proprietar cu proprietate cnezială și deținător al unui „honor“ și „officiolatu“, situație onorifică, cu drepturi judecătorești și administrative asupra altor sate, moșii, prin danie regală¹⁴⁷. Așa cum rezultă dintr-un document din anul 1372, prin care se restituie lui Ioan, Ladislau și Petru, fiii lui Necșe (*Nekche*) din comitatul Caraș, toate moșile moștenite sau dăruite ce le-au fost luate sub falsă acuzație de trădare (*universis ipsorum possessionibus et portionibus possessionariis tam jure hereditario quam donationis titulo aut aliis quibuscumque modis tangentibus ubilibet habitis, nec non keneziatibus aliisque honoribus quibuslibet*)¹⁴⁸. După obiceiul cnezatelor și al oficialatelor (*more keneziatu et officiolatu*) îi este dăruit pentru totdeauna cinstitului bărbat (*honestus viri*), Andrei, judele curții din Chery, magistrului Filip și fiilor săi cnezatul Chery, scutindu-i, totodată, de dări pe o perioadă de 20 de ani. „Honor“ înseamnă situație eminentă, iar *officiolatus seu keneziatu* dregătoria în sens de preeminență ereditară a proprietății pământului. Prin dăruirea cu „honor“ sau „officialatus“ puteau fi transmise de regalitatea persoanei respective drepturile sale, așa cum făcea regina Elisabeta la 1364 când transferă fiilor lui Crăciun *ius nostrum easdem tradiderimus possidendas per eosdem*¹⁴⁹.

Altă dată cnezatul era întregit cu slujba (*officialatus*), ca la 1387 când Bogdan Românul (*Olahus*), fiul lui Ștefan de

¹⁴⁷ D. Arion, *Cneji (chineji) români*, București, 1938, p. 133—136.

¹⁴⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 196—197.

¹⁴⁹ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, I, p. 54—55.

Mîtnic primește de la regele Sigismund „*quandam possessionem nostram (regis) sub ipsius keneziatu seu officiolatu*“, adică prerogative de administrație și jurisdicția asupra unor teritorii pe care le stăpînea *tanquam kenezius*, cum stăpînea la 1378 Ioan moșia Valea (Woia)¹⁵⁰. Și așa cum erau boierii făgărășeni, confirmați de căpitanul cetății Făgăraș (Paul Tomori), la 1511 *in boeronatus possessionis . . . in officium boeronatus* Viștea de Jos și Viștea de Sus, pe care îl deținuse și Costea, bunicul lor (*Kosta, avus ipsorum*), ca danie a lui Mircea Voievod, care i-a dăruit *officia boeronatum totalium possessionum Viștea*¹⁵¹.

Uneori cnezii nobili obțin moșii regești pe care le stăpînesc în numele regelui, cum era cazul fiilor lui Crăciun, care, la 1363, primesc de la regina Elisabeta unele moșii ale sale, pe care le stăpînesc în numele donatorului și din porunca acestuia (*quarumdam possessionum nostrarum, quas ipsi nomine nostro et ex nostra commissione tenent et possident*)¹⁵². Și de asemenea, alteori cnezii obțin moșii cu *honos keneziatus seu keneziatis*, adică cu dreptul de preeminență socială, cum se precizează în documentul din 1385 în favoarea cnezului Nicolae Cîndea pentru moșia Lupșa (*cuius keneziatus honorem idem Nicolaus prius a memorato Lodovico rege tenuisse*)¹⁵³. Era acest „honos“ o confirmare a privilegiilor jurisdicționale ce decurg din proprietatea pămîntului, spre mai mare prestigiu al titularului, jurisdicția exclusivă a proprietarului asupra bunurilor cnezatului respectiv. Urmașii lui Nicolae, fiul lui Cîndea, de peste o jumătate de secol stăpîneau cele două sate Lupșa cu titlu nobiliar, ca urmare a înălțării cnezilor lupșești de la treapta de stăpîni cneziali la aceea de stăpîni nobiliari, cu casă și curte nobiliară (*domus et curia nobilitaris*) în cnezatul Lupșei¹⁵⁴.

Cnezul putea stăpîni moșii cneziale și moșii necneziale, așa cum este cazul menționat de documente la 1412, prin care

¹⁵⁰ Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, III, p. 9—10.

¹⁵¹ N. Densușianu, *Monumente pentru istoria Țării Făgărașului*, p. 8—9.

¹⁵² I. Mișalayi, *op. cit.*, p. 52.

¹⁵³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2. 288—289.

¹⁵⁴ I. Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în „Cercetări istorice“, X—XII, (1934—1936), nr. 1, p. 14—41.

fiii lui Baliță și ai lui Ștefan de Bilke (Bereg — Maramureș) erau confirmați în stăpînirea cnezatului satelor Lipce și Herince și a altor 11 sate; pe cele dintii le stăpîneau în calitate de cnezi, pe celelalte ca nobili. Se face deosebire între bunuri stăpînite și modul cum sînt stăpînite, între *possesiones* sau *villae* și *keneziatus earundem*. Așa cum se cuprinde în numeroase documente, ca, de pildă, în cel din 1428: *excludendo prefatum keneziatum ipsorum villarum, ori iam dictas possessiones... necnon keneziatus earundem potentialiter et indebite occupassent* sau *praeligatas possessiones... cum dicto earum kenezatu et alys utilitatibus et pertinenciis... possidere et tenere*. Cnezatul obișnuit nu era stăpînit ereditar, ci numai în cazul cînd era confirmat, iar cnezul era înnobilit, cînd cnezatul investeste caracter de proprietate nobiliară.

Un exemplu ilustrativ poate fi al pomeniților Cindești lupșeni din Munții Apuseni. La 1366, drept răsplată pentru serviciile sale credincioase, regele Ludovic de Anjou răsplătește pe cnezul Nicolae, fiul lui Cîndea, ridicîndu-l, pe el, pe frații și pe urmașii săi în rîndul și în obștea nobilimii, (*nobilium cetum et catervam*), dăruindu-le, totodată, moșia Lupșa în stăpînire veșnică, cu titlu de nouă donație (*titulo sue nove donationis*). Dania e confirmată de mai multe ori pe seama urmașilor. La 1486 scaunul de judecată al comitatului Turda pronunță o hotărîre interesantă în procesul dintre Cindești și minele de aur din Baia de Arieș. Cele două sate Lupșa sînt atribuite orășenilor din Baia de Arieș, dar lasă cnezilor înnobilați din Lupșa cnezatul Lupșa, „cu acel drept cu care se știe că le aparțin lor“ (*eo iure quo ad ipsos pertinere dinoscitur*)¹⁵⁶.

Cazurile de înnobilări de cnezi sînt numeroase în Țara Hațegului. Dintre care cele mai ilustrative sînt ale cnezilor din Densuș, Rîu de Mori, Rîu Alb, Rîu Bărbat etc. Cnezii din Densuș stăpîneau, în calitate de cnezi ai unui cnezat de obști teritoriale sau de uniuni de obști, singuri sau în comun cu cnezii satelor respective, 24 de așezări. E posibil ca cnezii din Densuș să fi avut un strămoș comun cu alte familii cneziale din cnezatul Densuș, asupra cnezatelor cărora, însă, în răstimp, au exercitat un drept de posesiune suprapusă.

¹⁵⁵ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 185—189.

¹⁵⁶ I. Minea, *op. cit.*, l. c.:

Prestigiul și importanța familiei cneziale din Densuș rezultă și din faptul că a construit biserica monumentală din acest sat, vechimea căreia se pare că este dinainte de sec. XIII și tot această familie a construit o mică întăritură, cetățuie de refugiu deasupra satului Răchitova, de asemenea în jurul anului 1300.

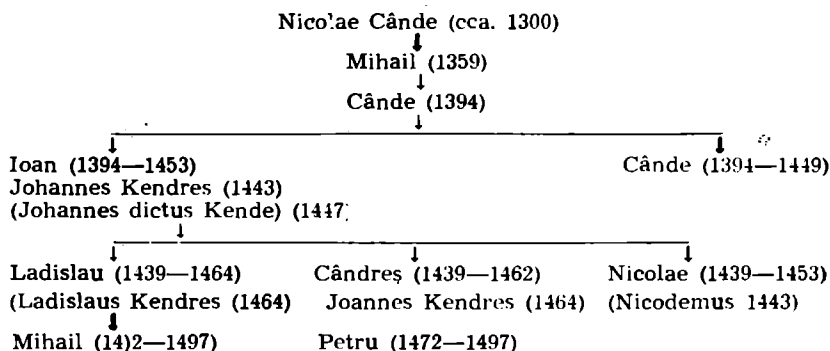
Un exemplu concludent cu privire la urcușul unei familii cneziale este al Căndeștilor de Rîu de Mori care reușesc o carieră strălucită, ridicată la poziții superioare, în ierarhia cnezială mai întâi, nobiliară în sec. XIV și care exercită un drept de posesiune suprapusă peste cnezii celor 13 sate din acest cnezat. Ridicarea spectaculară a Căndeștilor continuă în sec. XV. Relațiile cu oficialitatea și participarea la luptele antiotomane au constituit pîrghiile ascensiunii Căndeștilor hațegani. În deceniul al 2-lea al sec. XV sînt confirmați în stăpînirile lor și sînt scutiți de obligații față de vistieria regală. Donația vămii de la Porțile de Fier ale Transilvaniei și a ocnelor de sare de la Ocna Mureșului, în 1430, le-a asigurat o situație economică de excepție. Iar împletirea destinului lor cu al lui Iancu de Hunedoara le-a asigurat ascensiunea pînă aproape de treptele superioare ale ierarhiei nobiliare. Donațiile de noi sate i-au substituit altor cnezi, din satele respective, dar nu aveau, cel puțin pînă la mijlocul sec. XV, cnezi dependenți de ei, dar aveau, în schimb, asemenea nobilimii, familiari, dintre care e cunoscut Ion More din Pîglișa. Un Lațcu Cănda, cnez înnobilitat la 1435 era pîrcălab de Hațeg, cel ce dăruiește mănăstirii Neamț un Tetraevangheliar, realizat de Gavril Uric. Căndeștii prin ramura Căndreștilor, sînt singurii dintre cnezii hunedoreni înnobilați care ocupă funcții politice în alte părți: vicecomiți și comiți de Maramureș și de Bereg, castelani de Huszt și de Munkács.

Între atributele nobiliare ale Căndeștilor mai era și dreptul la blazon, lance și flamură. Blazonul Căndeștilor era un scut pe care era reprezentată o coroană cu trei spini din care ieșea un personaj cu plete lungi, pe cap purtînd căciulă, iar în mîini arc și săgeată.

Familia cnezială Cănda este ctitoarea grupului de monumente în zona satului Rîu de Mori: biserică, la început o „capelă de curte“, castel nobiliar din sec. XV, o curte cnezială în satul Susani, în apropiere de Rîu de Mori, cu mult mai veche, ce avea alături o capelă de curte, din categoria bi-

sericilor fortificate (*ecclesia castellata*), un castel întărit la colț, dezvoltat dintr-un turn, databil pe la anul 1300¹⁵⁷.

Arborele genealogic al familiei Cândea este impresionant chiar și numai pentru sec. XIV—XV pentru care se cunoaște¹⁵⁸:

O carieră mai modestă, ajungînd pînă la treapta mijlocie a ierarhiei nobiliare a realizat familia cnezială înnobilită de Strei — Streisingeorgiu — Sălașu de Sus care și-a construit o curte înconjurată de un zid de incintă la Sălașu de Sus și o fortăreață la Mălăiești, dezvoltare a unui turn donjon, o biserică la Strei, datată din sec. XIII, care completează complexul cnezial din acest sat (curtea și capela), pe ruinele unei *villa rustica* din sec. II—III, unde locuirea a continuat pînă în sec. IV. Însemnătatea familiei de Sălaș rezultă și din faptul că în sec. XV avea și ea blazon, într-o vreme cînd puține blazoane sînt cunoscute în lumea cnezială hațegănă¹⁵⁹.

Micile fortărețe ce-și au începuturile în turnuri-locuite sînt exclusiv ale cnezilor superiori, cu autoritate social-politi-

¹⁵⁷ A. A. Russu, *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara: Cândeștii de Rîu de Mori*, în „Revista de istorie“, 37, 1984, nr. 6, p. 557—564.

¹⁵⁸ Szabo K., *A kendešiek a XIV és XV-ik században*, în „Századok“, 1867, p. 43.

¹⁵⁹ V. Eskenasy și A. A. Russu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului, (sec. XIV—XVII)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie“, Cluj-Napoca, XXV, 1982, p. 63. Blazon nobiliar avea și Petru de Birsău.

că importantă și cu atribuții militare în zonă. Toate monumentele cneziale din Țara Hațegului sînt mai vechi cu o jumătate sau chiar cu un secol decît prima mențiune documentară a satului respectiv sau a familiei cneziale¹⁶⁰.

În a doua jumătate a sec. al XV-lea și în prima jumătate a celui următor se poate constata continuitatea în aceleași familii de cnezi, confirmați în cnezat sau innobilati, cu rol important în adunările cneziale (forurile de judecată) din: Sălaș, Densuș, Ostrov, Peșteana, Silvaș, Clopotiva, Riu Bărbat, Riu de Mori, Riu Alb, Fărcădin etc. Se poate observa de asemenea filiația directă dintre cnezi, în sensul că cei ce moștenesc cnezatul strămoșesc, moștenesc și locul părinților în rîndul juraților. Exemplu Balc de Peșteana, prezent în adunarea cnezială din 1360, fiul său Tatul în cea din 1411; Dușa de Densuș la 1360, fiul său Nicolae la 1411. Se schimbă, firește, alte familii cneziale în scaunul de judecată potrivit cu schimbarea situației social-economice și, ca urmare, social-juridice a familiilor cneziale¹⁶¹.

„Cnezatul“ cu sens de stăpînire recunoscută de rege apare și în Maramureș, în timpul regelui Ludovic de Anjou, prima dată în 1345, a doua oară în 1350, cînd se dăruiesc fiilor lui Crăciun două sate de pe Valea Neagovei: *villas nostras olachales... keneziatum de eisdem... duximus conferendum*. Beneficiarii acestei danii trebuiau primiți de locuitorii celor două sate ca pe cnezii și stăpîinii lor (*tanquam kenesios et seniores vestros*)¹⁶².

Pînă la sfîrșitul sec. XIV se cunosc aproape 20 de familii cneziale românești din Maramureș, întărite în stăpînirea satelor lor, cu titlu nobiliar. Trecerea lui Bogdan în Moldova a fost urmată de emiterea unor diplome cu drept cnezial mai întii, nobiliar după aceea. În 1359 mai mult de jumătate din teritoriul Maramureșului era de acum întărit, cu drept cnezial sau nobiliar unor familii de cnezi locali. Numai di-

¹⁶⁰ R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie au commencement du Moyen Age* în „Revue roumaine d'histoire“, 1975, 14, nr. 2, p. 305—308.

¹⁶¹ I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale*, în „Revista de istorie“, 1981, nr. 11, p. 2104—2105.

¹⁶² I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 29—30.

plomele bogdăneștilor și codrenilor cuprindeau peste 30 de sate¹⁶³.

A doua etapă a procesului durează de la 1360 pînă în primii ani ai sec. al XV-lea. Începutul e marcat de grupul de diplome acordat cu drept nobiliar unor cnezi care și-au cîștigat merite, pentru regalitate, în conflictul cu voievodul Bogdan. Aceste diplome conțin formula: *omni eo merere nobilitatis titulo... quo ceteri regni nostri veri et naturales nobiles sub vexillo nostro regio militantes quadent*, sau *omni eo mere nobilitatis titulo (perpetuis temporibus) utantur et pociantur quo ceteri regni nostri veri et naturales nobiles*¹⁶⁴. Tot acum se produce și prima confiscare expresă a satelor lui Bogdan, menționată în actele de danie pentru Dragoșești.

La începutul acestei etape acești „nobili“ își stăpînesc satele doar cu drept cnezial, pentru ca la sfîrșitul etapei să le stăpînească cu drept nobiliar. Procesul de asimilare reală s-a desfășurat destul de încet, pe o perioadă de mai multe decenii. Acest proces resimte și unele breșe care-l diferențiază de altele, din alte zone de concentrare cnezială: dragoșeștii sînt răsplătiți, după 1360, cu danii de moșii cu drept nobiliar pentru aproape jumătate satele maramureșene, însoțite de funcții supreme politico-administrative în Maramureș¹⁶⁵.

Între familiile de cnezi înnobilați mai sînt a celor din Rona, la 1360, cînd Stan, fiul lui Petru, este răsplătit pentru faptele sale de credință cu moșia Rona de Sus, pe care să o stăpînească, el și moștenitorii lui cu toate drepturile nobiliare (*omni eo mere nobilitatis*); a celor din Waralia, în același an 1360, cînd un membru al familiei Vanciuc este răsplătit, pentru slujbele sale credincioase, cu moșia românească (*possessionis nostre olachalis*), cu dreptul de a o moșteni, el și moștenitorii săi, cu toate drepturile nobiliare (*omni eo mere nobilitatis titulo*); familia cnezială din Bedeu, membri căreia, la 1411 erau „oameni ai regelui“; a dolhenilor, un membru al căreia, Ioan Românul (*Ioannes Valachus*) la 1419 era slujitorul curții regești (*aulae nostre familiaris*); a

¹⁶³ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 172.

¹⁶⁴ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 41—43.

¹⁶⁵ R. Popa, *op. cit.*, p. 174.

cnezilor din Sarasău, dintre care Petru Gherhes era, la 1444, jude al nobililor din comitatul Maramureș, și avea, la rîndul său, un cnez (*kenezius ipsius Petri Gherhes*)¹⁶⁶. Și alte multe familii cneziale maramureșene.

Situația e asemănătoare și în comitatele vecine Maramureșului, Bereg și Ugocsa, unde instituțiile cnezatului și voievodatului se integrau în realitățile maramureșene, așa cum, de altfel, precizează chiar unele documente cu caracter privilegiat, cum a fost cel din 1364 al reginei Elisabeta. Fiind domenii ale reginei, cancelaria acesteia, emitentă de documente, a avut grijă să fie mai explicită în formularea actelor de danie pentru a nu prejudicia situația stăpînei; se fac danii de moșii și sate unor cnezi și voievozi români, dar nu se uită menționarea că aceste moșii sau sate sînt ale reginei, cum se precizează în actul de danie din 1368 pentru familia cnezială înnobilitată de Bilke (*nostrae sunt, reginales*), pentru ca în anul următor formularea să fie și mai completă și mai precisă: *nomine nostro et ex nostra collacione tenent et possident*, iar în 1380 de asemenea: *quas ydem a nostra tenent majestate*¹⁶⁷.

Unii cnezi și voievozi maramureșeni înnobițați se erijează în mari seniori, cu veleități de suzerani, creîndu-și vasali prin danii de moșii altor cnezi. Cum făceau cnezii nobili Ambrosiu și Mihail de Dolha, care înnobilează, la 1454, pe un văr al lor, Simeon, pe fratele lui, Ioan și pe unii veri ai acestuia, pe jumătatea moșiei Cuhea (*prefatum Symonem in directa medietate ipsius possessionis Kohnya nobilitare*)¹⁶⁸.

Organizația cnezială și voievodală și-a păstrat puterea și importanța în Maramureș și după organizarea comitatului. Cei patru juzi nobiliari erau cnezi și voievozi români înnobițați; chiar și comiții Maramureșului erau români, cum au fost frații Balc și Drag care au îndeplinit această funcție aproape întreaga jumătate a doua a sec. al XIV-lea.

Noii nobili dintre cnezi și voievozi, aveau, la rîndul lor, iobagi proveniți din rîndurile țaranilor din obști, decăzuți în stare de șerbie după ce obștea este transformată în stăpînire feudală, cînd noii stăpîni, foști cnezi și voievozi, obțin diplome

¹⁶⁶ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 41, 42—43.

¹⁶⁷ I. Mihalyi, *Diplome*, p. 52, 54, 76; R. Popa, *op. cit.*, p. 175.

¹⁶⁸ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 373—374.

de întărire cu drept cnezial sau nobiliar din partea puterii centrale asupra obștilor sătești conduse de cnezii de sat.

Innobilările de cnezi nu puteau lipsi nici din Caraș-Severin. Dimpotrivă, au fost foarte numeroase familiile cneziale innobilate. Între acestea familia Cueștilor căreia i se restituie la 1376 averea precum și cnezatul și celelalte onoruri (*keneziatibus aliisque honoribus*); familia cnezilor din Temeșel, dintre membrii căreia Peteu, fiul lui Des, era la 1378—1390 cnez nobil (*nobilis kenezius*), după cum cnezi nobili (*similiter nobiles kenezii*) erau și frații săi Hălmag, Cristofor și Mihail, cu îndatorirea de a da o lance pentru oastea regelui după obiceiul celorlalți cnezi nobili (*consuetudine ceterorum nobilium keneziorum*) etc., etc.

Pe domeniile episcopiei din Oradea li s-a acordat cnezilor și voievozilor care serveau ei și oamenilor lor în steagul (*bandlerius*) episcopal, titlul de nobili prediali și moșii din moșiile obștești.

Nu lipsesc familiile cneziale innobilate nici din celelalte comitate: Solnocul de Mijloc, Solnoc-Dăbica, Cluj (familia cnezială de Fild), Turda, Alba, Tîrnava (fiii cnezilor nobili = *filii kenezia nobiles*) etc., etc.^{168a}

Ca și în cazul cnezilor nobili, tot astfel și în cazul cnezilor de pe domeniul cetăților, unii coboară în rîndul țăranilor, iar alții urcă în ierarhia feudală, pătrunzînd în rîndul nobilimii, cînd sînt confirmați în cnezat, acordîndu-li-se și dreptul de transmitere ereditară.

De pe la jumătatea sec. XV se petrece, la proporții mai mari, asimilarea cnezilor castrensi cu nobilii, așa cum rezultă din actul de donație din 1444 al despotului sîrb Gheorghe Brancovici pentru lancu de Hunedoara a unor districte românești ce țineau de domeniul cetății Șiria și prin care se confirmă și se generalizează o situație preexistentă (*item nobilibus ungaris et walachis castrensibus, semper et ab antiquo ad ipsum castrum spectantibus sic quod eisdem, in eorum nobilitate, juribus et libertatibus per divos reges ipsis concessis*¹⁶⁹). Pînă atunci cnezii erau caracterizați „fruntași“ (*proce-*

^{168a} În Dicționarul Szamota-Zolnai sînt consemnați cnezi nobili fără localizarea lor: 1304 comes Kenez, care avea slujitori (*servientes*); 1378 *aliis nobilibus kenezis*; 1418/1433 *nobiles kenezii*.

¹⁶⁹ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 698.

res), „vestiți“ (*famosi*), „chibzuiți“ (*providi, providi viri kenezii*). În perioada de tranziție cnezii erau numiți *famosi nobiles* și *kenesi nobiles*. Cnezii de pe domeniile cetăților regale aveau importante rosturi militare, nu numai de asigurare a apărării cetăților, așa cum le aveau cnezii simpli ai cetăților, ci, asemenea nobililor, erau datori să participe la lupte. Sigismund de Luxemburg, Iancu de Hunedoara, Matia Corvinul au favorizat pe cnezii din această categorie și mai ales pe cei din Banat, Hunedoara și Maramureș pentru rolul lor militar într-o vreme de repetate expediții otomane în Transilvania. În asemenea condiții se înțelege mai bine diploma regelui Ladislau Postumul din 1457 pentru cele opt districte privilegiate românești bănățene¹⁷⁰.

Cnezii din Țara Românească și Moldova apar în documente în mai multe ipostaze: cnezi în fruntea cnezatelor teritoriale sau de uniuni de obști, cnezi de sate libere, cnezi decăzuți în stare de șerbie, cnezi ce se răscumpără din servitute. Cel mai adesea, însă, cnezii din Țara Românească sînt pomeniți ca o categorie socială, inferioară boierilor, superioară țărănilor, o categorie intermediară, mici boieri uneori, moșneni sau moșteni alteori. Menționarea lor în izvoarele scrise coincide cu faza lor de decădere, de disoluție, după mai multe secole de evoluție descendentă sau de involuție, așa cum rezultă din cercetările mai noi, care, pe baza izvoarelor arheologice, au constatat existența unor cnezate și voievodate teritoriale sau uniuni de obști, formate din obștile sătești în secolele VIII—XI.

Cei dintîi cnezi în funcție, în fruntea cnezatelor sînt Ioan și Fărcaș, pomeniți în diploma Ioaniților din 1247 (*kenezatus Joannis et Farcasii*), Litovoi urcase de curînd treapta superioară de voievod, dar conducea încă un cnezat mai mare (*terra kenezatus Lytuoy woivode*), un cnezat de tipul uniunilor de obști sau de obști teritoriale pe cale de a forma un voievodat.

Cnezii ca o categorie socială liberă, dar fără privilegii, superioară megieșilor și moșnenilor dar nu identică cu boieri-

¹⁷⁰ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor români*, p. 25—56.

mea care era privilegiată, sînt pomeniți de mai multe ori în Țara Românească pînă pe la mijlocul sec. al XVI-lea, instaurarea dominației otomane asupra acesteia. Astfel, Mircea cel Bătrîn porunca, la începutul sec. XV boierilor, cnezilor și săracilor să nu cuteze a interzice oamenilor să facă danii mînăstirii Cozia¹⁷¹. Altădată același domn asigură satele mînăstirii Tismana că nu le va face danie nici unui cnez sau boier de ocină și de ohabă¹⁷². Tot atunci Mircea interzice boierilor și cnezilor să împiedice oamenii să se așeze pe moșiile mînăstirii Cozia. Mihail Voievod, fiul lui Mircea, porunca slugilor domnești, boierilor și cnezilor, să nu împiedice pe nimeni să se închine mînăstirilor Cozia și Cotmeana¹⁷³. La două decenii după mijlocul sec. al XV-lea, Radu cel Frumos interzice boierilor, cnezilor și siromahilor să tulbure mînăstirea Tismana în folosirea unor munți dăruiți mînăstirii¹⁷⁴. Iar peste zece ani, boierii, cnezii și toți românii din Brăila resping un pretendent pe care Ștefan cel Mare dorea să-l impună domn în Țara Românească.¹⁷⁵

Deosebirea între boieri și cnezi o subliniază în toate cazurile domnia însăși, care o cunoștea din realitatea vremii. Astfel, la sfîrșitul sec. XV, Radu cel Mare interzice cnezilor să-și oprească vecinii care ar dori să se așeze pe moșiile mînăstirii Tismana după ce-și vor fi plătit găleata, ceea ce înseamnă că cnezii erau stăpîni peste vecinii satelor respective¹⁷⁶.

Rezultă, din toate cazurile amintite, că cnezii în Țara Românească erau o categorie socială superioară, dar nu identică cu boierii; aveau proprietăți funciare cu țărani aserviți pe care-i împiedicau să dispună de bunurile și de libertatea lor, asemenea boierilor, dar plăteau bir și aveau și alte obligații față de domnie, de care boierii erau scutiți. Cum se afirmă într-un document din 1441: Ca și cnezii din Izvorani:

¹⁷¹ C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943, p. 300—304.

¹⁷² P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I, *Documente interne*, București, 1938, p. 72—73.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 114—116.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 272—273.

¹⁷⁵ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul*, I, p. 282—284.

¹⁷⁶ Giurescu. *op. cit.*, p. 312—313.

Neagoe, Oancea, Non și Trandafil să dea bir ca și ceilalți săraci. Deosebirea între moșneni, megieși și cnezi mai rezultă și din felul stăpînirii moșiei: cei dinții își stăpîneau moșiile în devălmășie, pe cînd cnezii erau proprietari individuali, dar uneori rămîn în stăpînire indiviză în cazul mai multor descendenți dintr-un strămoș comun. În acest caz peste obștea sătească liberă se suprapune o comunitate cnezială, cu multe asemănări cu devălmășia moșnenilor și razeșilor¹⁷⁷. Cnezii erau, la început, a doua pătură după cea boierească, apoi o categorie socială ce coboară spre rîndurile țărănimii libere și în cele din urmă se pierd în masa acesteia.

Cnezii moldoveni apar în izvoarele scrise de-abia în sec. XV, dar referirea la satul „unde a fost cnez“ x și y constituie dovada că asemenea cnezi au existat și mai înainte. Au existat și în Moldova cnezi, așa cum au existat pretutindeni în teritoriile locuite de români în perioada de constituire a obștilor sătești, pe care le-au urmat în transformările lor, pînă la feudalizare, cînd au fost înlocuiți cu reprezentanți ai stăpînului feudal, juzii. Tot asemenea sorții cnezilor din alte teritorii românești și cnezii moldoveni au urmat drumul disoluției: unii au urcat treptele ierarhiei feudale, integrîndu-se în clasa boierească, alții au coborît, sporind rîndurile țărănimii libere sau aservite. Cînd sînt menționați în documente, cnezii moldoveni sînt sau au fost conducători ai satelor, cu rosturi fiscale, juridice și administrative, în sate ajunse sub stăpînire boierească.

Numărul celor ce îndeplineau încă funcția de cnezi și a celor ce o îndepliniseră între 1414 prima mențiune documentară și 1502 ultima mențiune este la egalitate aproape deplină: șase sate cu 9 cnezi existenți și 11 sate cu 15 cnezi ce au fost mai înainte de data mențiunii.

Din categoria I-a, a cnezilor în funcțiune, cea dinții este a cnezilor Litu și Șarban la 1414, cnezi în satul Munteni Scutași, și tot în același an sînt menționați cnezii Tamaș și Ivan într-un sat pe Bîrlad. Peste 14 ani, la 1428 este menționat într-un sat pe Tutova, cnezul Ciorsac, iar peste alți opt ani, la 1436, sînt menționați Miclea și Balan într-un sat pe Tutova. Următorii cnezi menționați documentar în funcțiune la data

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 310—315 și P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 189—190.

menționării sînt din anii 1437—1439: din 1437 este menționarea cnezului Simeon într-un sat de sub Caragini și mai tîrziu cu doi ani este menționat Ion din satul Călimănești¹⁷⁸.

Unele sate ajungînd în stăpînire boierească, juzii iau locul cnezilor cu aceleași atribuțiuni ca și aceștia: economice, juridice și administrative. De aceea sînt cazuri cînd nu poate fi deosebită cu certitudine funcția îndeplinită de aceeași persoană: cnez, jude, vataman, atunci cînd lipsește nominalizarea funcției, dar se înțelege din context că este vorba de una din cele trei.

Cei dintîi menționați documentar ca foști cnezi, sînt Lie și Țigăneștii în același an 1414 într-un sat de pe Iarovăț. Urmați peste 14 ani de Stan, fost cnez în satul sub Dumbrava Înaltă; la 1431 este menționarea lui Dan și Tominții în sate de pe Siret, iar aceștia sînt urmați, după șapte ani (la 1438), de foștii cnezi Baloși și Danciul în două sate pe Moldova, și de Mihail „care a fost“ cnez într-un sat de la Gura Părăului Borodoc. În anul următor au fost învredniciți cu menționarea în documente Coțman și satul Coțmănești și Hodco împreună cu Măciucă în satul Calesăua. Iar la 1502 e menționat satul Murgoceni unde a fost cnez Ioan¹⁷⁹.

Se mai menționează, la 1415, cnezul din satul de pe Cricău, dăruit de domnie mînăstirii Bistrița. Un sat domnesc dăruit cu cnez cu tot unei mînăstiri, deci un sat aservit, condus de un cnez cu statut social de om neliber.

Ca și în alte părți locuite de români, tot astfel și cnezii moldoveni erau întemeietori de sate pe care le colonizau, pentru care plăteau dări și din care echipau ostași, cum făcea cnezul Maxim Vlad Dragosinovici la 1424. Iar faptul că în multe documente sînt menționați doi cnezi într-un sat, care au fost sau care sînt, poate fi o dovadă fie cu privire la diviziunea atribuțiilor, fie la poziția și autoritatea superioară a unuia față de celălalt, un cnez superior și altul inferior chiar

¹⁷⁸ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 4, 108, 103—104, 215—216, 315—316, 543; II, 1932, p. 51—53.

¹⁷⁹ M. Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 103—104, 233—235, 318; II, 24—26, 51—53, 317—318. Bălaș și Danciul menționați și la 1471 și 1478, iar în cătunul satului Murgoceni „a fost“ Torontai (cnez, jude?). I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 157, 355, II, p. 194—195.

dacă oficial nu se face o asemenea ierarhizare. Cnezii moldoveni nu s-au putut încadra în categoria marilor boieri nici nu s-au putut menține ca intermediari între stăpînul feudal și stat, deoarece contribuția lor la sporirea clasei feudale a fost mică¹⁸⁰.

•

În a doua jumătate a sec. XV în Galiția se pomenesc așezări care se conduceau după dreptul românesc (*ius Valachicum*), sate românești conduse de cnezi și voievozi, dar și sate rutene și poloneze. Românii erau locuitori de baștină, unii ca rezultat al romanizării populației dace (carpe) din aceste părți, la care s-au adăugat și emigranți din Transilvania și mai ales din Maramureș în timpul ofensivei feudale asupra obștilor românești din aceste părți.

Pe la 1440 regele Ungariei Vladislav întreprinde o operă de colonizare de români din Transilvania nordică în Galiția cu dublu scop: de a întemeia așezări și de a face roditoare pământuri nelocuite (*locoque ... vasta et deserta inhabitabilia infructifera concertamus*) și de a spori numărul ostașilor. În acest scop i se dăruiește lui „Zanco Walachus de Therka“, de exemplu, un loc întins (*vastitatem ... Thernowepolye dictam, in fluvio San consistentem*), donatorul și urmașii săi avînd îndatorirea de a sluji cu doi arcași la oaste.

În sec. XV și XVI un număr mare de sate sînt întemeiate în Polonia de aceeași români din nord-vest: Maramureș, Bereg și Ung.

Satele cu drept românesc din Polonia erau conduse de cnezi; cele cu drept rusesc de vatamani sau tivuni; cele cu drept polonez de vuiti (woiti) sau vlodari, iar cele cu drept german de șoltuzi. De pe la mijlocul sec. XV numirile încep să se amestece, dar nu și instituțiile. Numirea de cnez cu cele de vataman, tivun și vuit, nu însă cu cea de șoltuz, dar în sec. al XVI-lea se amestecă frecvent numirea de cnez și cu cea de șoltuz. În sec. XV de cinci ori, în trei localități e amintit tivunul și o dată, într-o localitate, vuitul. În sec. XVI de 37 de ori, în 37 de sate e amintit șoltuzul, de 5 ori în 5 sate vui-

¹⁸⁰ L. Marcu, *Le caractère unitaire des institutions politico-judiciaires roumaines au moyen-âge* în „Nouvelles Études d'Histoire“, VI, 1980. p. 145.

tul, de 2 ori în 4 sate tivunul, o dată, într-un sat, vatamanul¹⁸¹. Uneori numirea de cnez e însoțită de numirile latinești a instituțiilor amintite sau ale altora: cnez sau *advocatus*, cnez sau *scultetus*, șoltuzate adică cnezate *scultetia* (*alias Knyazstwo*).

Ceea ce înseamnă că dreptul românesc și instituțiile generate de acesta au suferit unele influențe străine: în sec. XV influențe mai slabe rusești și poloneze, în sec. XVI influență mai puternică germană.

Cnezii români din Polonia trăiau fie în sate nobiliare, fie în sate regale. Cnezii din satele regale erau de două categorii: întăriți și neîntăriți de rege. Cea din urmă categorie era identică cu a cnezilor din satele nobiliare. Cnezii întăriți de rege aveau cnezatul cu drept de moștenire și, astfel, îl puteau împărți între copii.

Cnezul satelor românești din Polonia avea drept de proprietate deplină asupra cnezatului său: îl putea vinde, zălogi, schimba, dăruia etc. (*tenebit, habebit, utifruetur, reget, gubernabit et pacifice possidebit temporibus perpetuis et aevum, nec non commutabit, alienabit, obligavet, vendet et in usus ipsius beneplacitos ipse et sui successores legitimi convertit*)¹⁸². La vânzarea unui cnezat în Polonia se respecta dreptul de precumpărare (*ius propinquitatis*), iar actul de înstrăinare trebuia semnat de toți succesorii.

La moartea cnezului în Polonia cnezatul împreună cu averea cnezului decedat era împărțită între moștenitori. Fiul cel mai mare sau fratele lua locul cnezului decedat cu toate drepturile și obligațiile acestuia. În lipsa moștenitorilor, cnezatul împreună cu bunurile rămăneau rudei celei mai apropiate pe baza principiului *iure propinquitatis post hominem sterilem*. Cnezul putea împărți cnezatul fiilor și atunci se încheia un act în acest sens, semnat de crainic și de cîțiva cnezi¹⁸³.

Cnezul din Polonia avea atribuțiuni juridice, atât în probleme penale cât și civile în cnezatul său. El reprezenta autoritatea stăpînului satului respectiv; făcea parte și din forul judiciar superior, alături de staroste. Cnezul avea obligații militare; la început cu doi sau trei arcași din satul său, înarmați cu arcuri și săgeți și dotat cu cal (*in propria persona, quodli-*

¹⁸¹ Toate știrile la T. Holban, *Cnezul. Contribuții la ius valachicum în Polonia*, în „Cercetări istorice”, X—XII, 1934—1938, nr. I, p. 64.

¹⁸² Th. Holban, *op. cit.*, p. 72.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 74—75.

cet bellicum servitium, alias eorum cum suis legitimis successoribus). Drept răsplată a faptelor de vitejie, mulți cnezi erau innobilati și, deci, scutiți de armată (*ab expeditione vero bellico erit omnino liber et absolutus*). Unii cnezi erau scutiți de participare la război în schimbul unor obligații față de stat: în natură, în bani, în muncă. În schimbul acestor obligații, cnezilor români din Polonia li se dădeau sesii românești (*mensurae Valachicae*), aveau dreptul la 1/3 din dările țăranilor, de la care mai primeau „daruri“, la Crăciun și la Paști¹⁸⁴.

*

„Bunele și cinstitele lor legi obișnuite“, le-au fost confirmate, la 1436, de banul Hanz Frankapan, „vlahilor buni“ din Croația, la cererea „cinstiților și bunilor bărbați“, reprezentanților lor și „a tuturor celorlalți vlahi buni“. Ceea ce înseamnă că „obișnuitele lor legi cinstite și bune și drepte“ erau cu mult mai vechi, bucurându-se de ele și „bătrînii lor“. Cea dintîi dispoziție a „statutelor“ din 1436 se referă la principiul electiv al cnezilor: „mai întîi să nu fie peste ei vreun cnez cu forța. Dacă vreun cnez le-ar fi urît... să aibă voie să-l schimbe“. Această „lege“ a românilor (valahilor) din Croația a fost confirmată la 1476 cu sublinierea și mai categorică a principiului eligibilității cnezilor de sat (de obște), confirmînd, totodată, existența cnezilor teritoriali sau de uniuni de obști: cnezul satului (*Lacko*) de Talovac făcu pe Miclăuș Dehojevic, „cnez valah al ținutului după legea valahă, în așa chip cum l-au ales valahii“. Superiorul cnezilor români din Croația era voievodul, așa cum era și în alte părți ale teritoriului etnic românesc.^{184a}

Mulțimea cnezilor din satele Transilvaniei scutiți de unele obligații față de puterea centrală și față de stăpînul feudal a îndemnat oficialitatea să ia unele măsuri cu caracter fiscal și administrativ. Între care și hotărîrea dietei tînărului Principat autonom al Transilvaniei din 1548 ca în fiecare sat să rămîină un singur cnez scutit de quinquagesimă, cu drepturile unui jude sătesc. Dar nici această hotărîre, asemenea altor nu-

¹⁸⁴ *Ibidem*, op. cit., 1. c.

^{184a} S. Dragomir, *Valahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 73—76.

meroase hotărîri, nu s-a putut respecta și, ca urmare, nici aplica. Nu o hotărîre, fie ea și dietală, avea putere să schimbe realitatea social-economică, social-politică și social-juridică. Evoluția societății a fost aceea care a hotărît soarta cnezilor și cnezatelor, a altor instituții de toate categoriile: pe măsură ce puterea economică și social-politică a nobilimii crește, în aceeași măsură slăbesc așezămintele vechi ce puteau constitui o piedică în calea acestor tendințe. Cnezimea și cnezatele slăbesc întrucîtva, dar nu dispar, deoarece erau prea adînc înrădăcinate în societatea transilvană, astfel încît sub ochii celor ce au luat hotărîrea din 1548 și a urmașilor lor, cnezimea își continuă viața. Urbaniile secolelor XVI și XVII, pe măsură ce se cunosc, înfățișează o numeroasă și importantă cnezime în toate părțile Transilvaniei și cu deosebire în zonele unde și pînă atunci a fost mai numeroasă și mai puternică. Cei cca 1000 de cnezi adeveriți de izvoare în epoca Principatului — și de cîte ori pe atîția vor fi fost în realitate? — constituie o dovadă ce nu poate fi neglijată.

b) Voievozi și voievodate. Într-o vreme cînd societatea Transilvaniei, în general, era în continuă prefacere nici instituția voievodală și voievozii nu se puteau sustrage transformărilor social-economice, social-politice și social-juridice. Este perioada în care societatea românească transilvăneană este silită să se integreze, tot mai mult, în angrenajul relațiilor feudale. Ceea ce are, drept urmare, stratificarea, într-o evoluție diferențiată a lumii voievozilor, asemenea procesului urmat de cnezi.

Tipologia voievozilor și voievodatelor, mai simplă decît a cnezilor, nu este, totuși, foarte ușor de definit din cauza zgîrceniei izvoarelor referitoare la explicația deslușită cu privire la statutul social-juridic al categoriilor de voievozi: poziția în ierarhia socială (clasă, pătură, categorie), atribuțiile, drepturile și obligațiile lor; locul lor din punct de vedere social-economic și social-juridic în complexul angrenaj socio-politic al vremii. Considerațiile formulate în legătură cu cnezii corespund întru totul și cu privire la voievozi, în sensul că oficialitatea vremii, centrală și locală, emitentă de documente referitoare la voievozi, contemporanii în general cunoșteau situația și de aceea nu socoteau necesare precizări sau lămuriri cu privire la problemele enunțate.

Răspunsuri cu caracter de generalizare la asemenea întrebări, fără îndoială însemnate, se pot formula pe baza unor date concrete cuprinse în izvoarele vremii, de caracter particular, privitoare la unele cazuri concrete, danii, confirmări, drepturi, privilegii, obligații și altele. Fără să se uite realitatea social-economică, social-politică și socio-juridică, complexă și complicată și nici particularitățile relative în diferite situații relevate de izvoare, nu însă atât de însemnate asemenea particularități încât să îndreptățească o tipologie artificială, în raport de zonele istorico-geografice.

O tipologie a voievozilor și voievodatelor există în realitate dar din alt unghi de vedere înțelese problemele: în raport de situația social-juridică, adică jurisdicția unora și altora dintre voievozi, iar, ca urmare, cu prelungiri în situația social-economică și social-politică a voievozilor: voievozi de obști sătești, cu o situație analoagă, nu într-un totu identică, cu a cnezilor de obște la origini, apropiindu-se, uneori, pînă la identitate aproape, cu a cnezilor de obște pe măsura feudalizării societății; voievozi de uniuni de obști sau de obști teritoriale și aceștia apropiați, dar nici ei identici, cu cnezii de uniuni de voievodate de obști sau de obști teritoriale, deosebiți unii de alții, voievozi și cnezi, mai ales prin nume, deosebit între diferitele zone istorico-geografice, superiori, acolo unde există, voievozii cnezilor. Acest tip, care a constituit, în perioada de înflorire a instituției, cea mai însemnată categorie de voievozi a îmbogățit, numeric și calitativ, concomitent celelalte două tipuri: de cnezi sau voievozi de obști sătești, prin coborîrea treptei ierarhice, de la cea de voievozi teritoriali la cea de voievozi sătești, și de voievozi înnobilați, cei ce reușiseră să urce, de-a dreptul sau prin intermediul unor situații de tranziție, treptele ierarhiei feudale. Faza de trecere, intermediară, fie cea coborîtoare, fie cea urcătoare era în raport de cuprinderea voievodatului, numărul de sate de sub autoritatea unui voievod, importanța economică și socială a voievodatului, calitățile voievodului, conjunctura social-politică etc.

Nici prefacerile în structurile voievodale și nici modalitățile nu pot fi surprinse întotdeauna în evoluția lor procesuală, deoarece asemenea prefaceri sînt de cele mai multe ori, pe cît de frecvente, pe atît de „criptice“.

Voievozii sătești, cei de uniuni de obști sau teritoriale și cei în situația de tranziție spre treptele nobiliare, adică cu diplomă de nouă danie sau de confirmare în stăpînirea voievodatului, dar neasimilați încă, în realitate, în clasa nobiliară în primele secole — pînă în sec. XIV-lea inclusiv —, erau aleși în mod democratic: cei de obști sătești de membrii obștii respective, cei teritoriale de cnezii de obști sătești sau de voievozii de obști sătești și cei superiori acestora, voievozii românilor din zone geografico-istorice ce reușiseră să-și mai păstreze o oarecare autonomie, de „soborul cnezilor“, adică de adunarea generală a cnezilor din zona („țara“) respectivă. Atîta vreme cît principiul eligibilității voievozilor este respectat, criteriile succesiunii se întemeiau pe obiceiul pămîntului: însemnătatea din punctul de vedere economic și politic a stăpînirii voievodale, dar nu se neglijau nici calitățile moral-politice ale celui ales, care-i confereau prestigiul necesar: gospodar chibzuit și vrednic, om drept, cu judecată înțeleaptă în toate împrejurările, comportament moral și „civic“ model și altele.

Dar, așa cum se petrec lucrurile în mai toate problemele (domeniile), între principiul și realitatea concretă deosebiri erau, uneori, foarte mari. Se întîmplă, ca urmare, și în problema succesiunii voievodale ca principiul eligibilității să fie treptat și tot mai des neglijat, prin succesiunea în funcția de voievod, generații de-a rîndul, a membrilor aceleiași familii (fiu, frate), încetățenindu-se, astfel, încetul cu încetul, prin asemenea „alegeri“, principiul ereditar-eligibil, în multe cazuri practica succesiunii ereditare, principiul eligibilității învestind caracter „decorativ“. Alteori principiul ereditar se încearcă să fie impus prin forță din partea unor voievozi prepotenți, stîrnind, uneori, reacția puternică a celor ce înțelegeau valoarea principiului eligibilității; alteori, mai ales cînd voievodul prepotent se „învrednicește“ de sprijinul oficialității, nemulțumirile celor nedreptățiți sînt lipsite de orice sorți de izbîndă.

În temeiul succesiunii, fie prin alegere, fie prin moștenire, voievodul își îndeplinea atribuțiile, de aceeași vîrstă cu instituția: administrative, juridice, fiscale și militare. Și de aseme-

nea, vechi și acestea asemenea instituției, de întemeietori de sate prin colonizare. Ceea ce asigură anumite venituri atât voievozilor „colonizatori“ cât și țăranilor „colonizați“, pentru o anumită perioadă de timp, indemn și încurajare și pentru alții a le urma pilda. Voievozii din Somoscheș (Zarand) erau datori, la 1495, să populeze sate prin colonizare, iar puternicul voievod Ștefan Moga din același comitat, era obligat și el, ca, cu ajutorul crainicilor de sub autoritatea sa, să populeze sate la 1523. Voievozii din Bihor, din Solnocul de Mijloc, din Satu Mare, din Solnocul Dinlăuntru, de pe domeniul Cetății de Piatră, din Arad și din alte părți primeau sate cu drept de proprietate, cu obligația de a le popula, prin colonizare.

O activitate deosebit de importantă în opera de colonizare au îndeplinit voievozii români în sudul Poloniei. Mai întâi, în sec. XIII—XIV, din inițiativă proprie, încurajați și de oficialitatea poloneză, mai târziu, în sec. XV, chiar la inițiativa oficialității. Astfel, în sec. XV—XVI un număr însemnat de sate au fost întemeiate în Polonia de români. Numele mai multor sate o adevărește: Wolozyn, Kamionka Wolowska, Wolosianka Maia, Wolosianka Wilka, Wolosynowa, Woloszcza, Wolosice, Wolochowka etc., etc.

Românilor din nordul Transilvaniei și din teritoriile megieșe ale Ungariei, așezați în sudul Poloniei li s-au adăugat coloniști români din Moldova, așezați în Pocuția în timpul stăpînirii acestui teritoriu de domnii moldoveni și, ca urmare, a relațiilor economice frecvente dintre Moldova și Polonia. Astfel la 1378 Vladislav de Oppeln acordă un privilegiu de întemeiere de sate lui Lodomir Moldoveanul, numit și Alexandru Românul, în schimbul căruia Alexandru Românul era dator să slujească cu trei ostași călări și să plătească anual cîte doi groși de fiecare familie ce se va așeza în satele de sub jurisdicția sa.

•

Voievozii conducători de cnezate sau voievodate teritoriale sau de uniuni de obști, existenți în toată Transilvania, se înfățișează în felurite ipostaze din punct de vedere social-juridic în momentul menționii lor documentare. Cîteva exemple dacă nu acoperă întreaga realitate pot constitui auxiliare prețioase înțelegerii procesului. Astfel la 1271 două sate, dintre

care unul așezat la confluența celor două Tîrnave și altul cu numele Sîncel din aceleași părți tîrnăvene ale voievodului Herbord (*quandam terram seu villam Herbordi vaivode*) sînt dăruite unor membri ai patriciatului săsesc. Un voievod cu numele Herbord, la 1271, într-o zonă de colonizare cu populație germană se explică prin existența instituției voievodale și în aceste părți la colonizarea sașilor, continuîndu-și existența viabilă, puternică și la sfîrșitul sec. XIII, acceptată, datorită înrădăcinării ei și, ca urmare, puterii ei de influențare asupra instituțiilor populației germane colonizate cu vreo două secole mai devreme¹⁸⁵.

Cam din aceeași vreme sec. XIII — puteau fi și începuturile familiei voievozilor Lupșin (*Lupchin*) din Caraș, care pe la mijlocul sec. XIV pretindeau drepturi asupra unor moșii de moștenire, acordate de regele Bela IV înaintașilor lor. Din ultima pătrime a sec. XIII-lea, era fiul voievodului Laurențiu (tot din Caraș), care obține dania a două sate, Woya și Kereszi. A doua jumătate a sec. XIV a păstrat știri mai numeroase cu privire la voievozii români din mai multe zone transilvănene. Între care aceea privitoare la fiii voievodului Stanislau, care la 1371 obțin cnezatul (*kenezatum*) satului Ne-reșnița de Sus (Maramureș) cu toate libertățile, drepturile, scutirile și obiceiurile altor cnezi (*cum omnibus hisdem libertatibus, juribus, immunitatibus et consuetudinibus, quibus alii kenezii usi fuerunt*), pentru ca peste un deceniu aceiași să fie dăruți cu cnezatul altor două sate (*keneziatum duarum villarem*), Rotunda și Cușnița¹⁸⁶.

În același timp în Bihor două familii cneziale de obști teritoriale stăpîneau în devălmășie satele dintr-un voievodat pe care și-l împart, la 1374, prin ieșirea din devălmășie, fiecăruia revenindu-i cîte un sat, iar al treilea rămînea mai departe în stăpînire comună; fiecare din cei doi voievozi își păstra dreptul asupra voievodatului, slujba, jurisdicția și dreptul de judecată (*item voievodatus cum officiolatu seu iudicatu ac iudiciis et honore*) asupra locuitorilor din cnezatul respectiv; obligațiile voievozilor beneficiari erau de a sluji la oaste în steagul episcopului¹⁸⁷.

¹⁸⁵ *Urkundenbuch*, I, p. 111.

¹⁸⁶ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 64, 77.

¹⁸⁷ Bunyitay V., *Bihar vármegye oláhjai és a vallási unio*, Budapest, 1892, p. 7—8.

Voievozi cu veleități mai mari decât poziția social-economică și social-juridică pe care o ocupau, vor fi fost cei trei voievozi — Ștefan, fiul voievodului Dionisie, Ștefan, fiul lui Ștefan și Andrei, fiul fostului voievod Nicolae — care, din acest motiv, la începutul sec. XV, se răzvrătesc împotriva puterii centrale într-un moment de criză a acesteia. Și acestora se adăugau alții, din Maramureș și Bereg, cum erau strănepoții celui dintâi voievod al românilor din Maramureș, Erdeu-Codrea (*Erdeo Vajvodae*) care, la 1429, se împacă cu alți nobili pentru niște moșii. Ori Mihail, fiul voievodului (*wayvodae*) Ștefan de Dolha, care, la 1450, se judeca cu cnezii din Săliștea de Sus pentru satul Moisei, iar peste cinci ani obțin moșiile Rozavlea și Cuhea. O situație asemănătoare avea voievodul românilor din Croația, care, potrivit „statutelor“ din 1436, era ales numai dintre români: „și să nu fie peste ei (peste cnezii) voievod nici un croat, ci unul dintre ei să le fie voievod, care le va porunci“¹⁸⁸.

O situație bună din punct de vedere social-juridic și de asemenea social-economic vor fi avut, cu certitudine, voievozii care stăpâneau voievodate formate din mai multe sate: voievozii Ștefan și Borlea, care conduceau 14 sate pe domeniul cetății Almaș (comit. Cluj); voievozii de Rimetea (Bihor), cinci sate la 1445, cei din Cărăndeni (Bihor) nouă sate la 1493, voievodatul românesc (*officium woyvodatus Valachorum*) de pe domeniul cetății Gyula la 1495; voievodatele de pe domeniul cetății Ciceu între 3 și 25 de sate la 1553¹⁸⁹ și între 2 și 12 sate voievodatele de pe domeniul Cetății de Piatră la 1566.

Situații superioare vor fi avut și voievozii din Teyed și Susdea (comitatul Caraș), care, spre sfârșitul sec. XIV, aveau iobagi. Și de asemenea voievozii conducători de voievodate, cum era voievodul Pascu, conducătorul voievodatului Rebra din Țara Năsăudului și semenii săi din aceeași „țară“, Budu și Codrea, conducătorii voievodatului Maieru și voievodul Toma

¹⁸⁸ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 277, 345—346; Dragomir, *op. cit.*, p. 74.

¹⁸⁹ Voievodul (*wayvoda*) Gheorghe Elecke trei sate; voievodul (*wayvoda*) Gheorghe Vele două sate, voievodul (*wayvoda*) Ioan Petrican mai multe sate; voievodul (*wayvoda*) Ioan Maxim 11 sate; voievodul (*wayvoda*) Andreica nouă sate; voievodul (*wayvoda*) Marian trei sate etc. Voievodatele erau formate din cnezate de obști, iar cnezii erau supuși voievozilor (*Ioannes wayvoda cum kenezis*).

din Sîngeorgiu — pe la mijlocul sec. al XV-lea și începutul secolului următor —, ori voievozii din Valea Rodnei, care la 1518 obțin dreptul de exploatare a aurului din minele de la Rodna, așa cum obținuseră și unii patricieni sași din Bistrița. Se alinază acestora, ca situație și însemnătate, voievozii din Abrud, pomeniți documentar în prima jumătate a sec. al XVI-lea, precum și voievodul Lațcu din comitatul Solnoc-Dăbîca, care, pe la mijlocul sec. XV, își exercită autoritatea asupra a trei cnezii. Și de asemenea unii voievozi bănățeni, între care Nicolae, fiul lui Toma, voievod (*wayvoda*) de Waydafalva, căruia, pe lângă satul întemeiat probabil de tatăl său sau chiar de el, i se mai donează, la 1407, moșia Giarmata, stăpînită împreună cu voievodul (*wayda*) Ioan. Acestei categorii voievodale îi aparține și voievodul Ștefan din Dîncu (Sălaj), care putea cumpăra cele trei sate Fild cu importanta sumă de 200 fl. aur și de asemenea cei 12 voievozi din Cetatea de Piatră (Chioar), pomeniți mai sus. Și s-ar mai putea adăuga alte multe exemple din toate părțile Transilvaniei.

O situație mai deosebită avea voievodul Mihail (*Michales Waywoda*), archidiacon de Hunedoara și decan al capitlului din Alba Iulia la 1392, despre care la 1407 se spunea că e fiu de voievod (*filius wayvoda*) și care poseda două moșii, Lum-bafalva și Vărădia.

O mențiune specială se cuvine celor trei voievozi din Cluj, menționați în conscripția din 1453: voievodul Nicolae (*Nicolaus wayda*), voievodul Grigore (*Gregorius wayda*) și voievodul Gheorghe (*wayda Ghergh*), toți trei locuind în orașul dintre ziduri (*intra muros*). Așa cum în orașul Sibiu exista un cnez Cindea. Atît în cazul voievozilor clujeni cît și a cnezului sibian, vor mai fi existat voievozi la Cluj și cnezii la Sibiu și înainte și după 1453 și 1383.

Voievozii conducători de voievodate au reușit să supraviețuiască peste tot în spațiul etnic românesc, mai numeroși și mai puternici în zonele cu relief mai înalt, depresionar, acolo unde obștile sătești românești s-au păstrat mai viabile, mai numeroase și mai puternice, deoarece pătrunderea relațiilor feudale a întîrziat mai multă vreme și, ca urmare, mai multă vreme au supraviețuit instituțiile băștinașe, dintre care cnezatele și voievodatele, cu tot ce însemnau ele, sînt cele mai specifice și mai potrivite societății românești.

Sînt pomeniți asemenea voievozi în mai toate comitatele Transilvaniei: Bihor, între care voievodul Negul din Hodiș, sat cu mulți locuitori, în care voievodul la 1326 stătea și locuia împreună cu poporul său (*possessio populosa in qua Negul woyvoda considet et commoratur simul cum eisdem populis*)¹⁹⁰; Chioar, voievodul Radul din Seculaș și voievodul Gheorghe Pop din Copalnic — Mănăștur; Cluj, între care Ladislau, voievodul românilor (*Wayvoda Olachorum*) din Nădășel (1370), voievodul român (*Olahvajda*) Bîrlea (*Barla*) din Nădăș și Aluniș (1439) ș.a.¹⁹¹; Gurghiu, voievodul Mihail de Teleki; Satu Mare, între care cei din Homorod, Giungi, Boinești, Trip etc.; Solnocul de Mijloc, între care Tihomir, voievodul românilor (*wayvoda Valachorum*) din Iaz (1342) și voievodul (*wayda*) Emeric din Oarța, fiu de preot (1501)¹⁹²; Solnoc-Dăbîca, între care voievodul Colhon din Olpret cel ce săvîrșește acte de răzbunare împotriva nobililor (1357)¹⁹³; Banat, între care voievozii din Crivina, Mayanfalva și Erthwen; Turda unde e amintit voievodul din Cseki (1508); Zarand, între care voievozii din Birtin, Miklosfalva, Ivanciu, Zeuldes etc.

Voievozi de obști, dar nu foarte modești, erau cei de pe domeniul cetății Șiria la 1525; Sîrbii de Sus, voievodul (*wayvoda*) Petru și voievodul Demian; Iacobeni, Curtul (*wayda*) și Rișca, Andrea (*wayda*). Și în mod cert asemenea voievozi mai existau și în alte părți ale Transilvaniei^{193a}. Dintre aceștia va fi

¹⁹⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I. 2, p. 598. În Bihor mai pot fi amintiți voievozii din: Elyefalva, Să'ard, Săcueni, Almaș, Vyzerwan, Buzas, Verempatak etc.

¹⁹¹ În comitatul Cluj, mai erau voievozi în: Deuș, Gîrbăul Româneșc, Sînmihai, Geaca, Rediu Ciunt, Tăușeni, Iclod, Sînpaul, Sîncrai etc.

¹⁹² În comitatul Solnocul de Mijloc mai sînt de amintit voievozii din: Fild, Morlaca, Mesteacăn, Bica, Huedin, Nadiș, Bernay, Szentmiklos, Tivsed, Bayon, Sarwad, Nireș etc.

¹⁹³ La 1398 e pomenit un Ioan, fiul voievodului (*vayvode*) în proces cu un nobil din comitatul Solnoc-Dăbîca fără altă precizare (*Teleki család oklevéltár*, I. p. 268).

^{193a} Szamata-Zolnai în *Dicționarul lor consemnează* (sub voce), mai mulți „voievozi“, adică numele și calitatea, fără localizare, fără contextul în care apar și fără precizarea statutului social-juridic, mulțumindu-se cu indicarea fonului arhivistic. Unii erau cu certitudine voievozi, ca de exemplu acel *Benedictus Woyvoda* din 1209 și *Raphayn Woyvoda* din 1217/1229, apoi acel *olim Johannis Wayvoda* de Janoswaydafalwa, din 1430, tatăl doamnei Stana sau Janus-wayda 1478 Georgiu Wayda; 1505 Iwan Wayda; 1519 Laurentius Wayda.

fost și voievodul din Ciuci (Zarand), participant la răscoala din 1514. Asemenea voievozi se mai întâlnesc și în comitatele Timiș și Arad, în sec. al XV-lea și prima jumătate a sec. al XVI-lea, dintre care unii se erijează în conducători ai oamenilor din satele respective în revoltele antinobiliare. O situație asemănătoare puteau avea unii voievozi bihoreni din zonele de cîmpie ale comitatului Bihor, dintre care unii reușiră să-și mai păstreze atribuțiile voievodale, mult alienate, însă, pînă la mijlocul sec. al XVI-lea. Unii dintre voievozii din această categorie se bucurau de o stare materială relativ bună dacă o raportăm fie la obligațiile lor de dare, fie la averea mișcătoare. Astfel voievozii din comit. Solnocul de Mijloc plăteau, pe la mijlocul sec. XV: cel din Zarwad 18 fl. și 3 dinari, cel din Bayon 12 fl. și voievodul din Tyvsed 7 fl. Iar Petru, fiul voievodului Mihail din Sirbii de Sus (comit Zarand) avea, la 1525 vie, opt boi, patru cai și 40 de oi. Și de asemenea și voievozii, mai mulți într-un sat deodată; Ladislau și Dan din Mărgău (Solnocul de Mijloc), la 1408, Călata (același comitat), Ilie și Mihai, la 1474, Gîrbău (comit. Cluj), Ioan și Sandrin, la 1498 etc. Iar voievodul român (*Vayvoda Valachus*) Ladislau din Mărgău, din aceleași părți sălăjene, era solidar, la 1405, cu oamenii din sat în lupta acestora pentru îmbunătățirea situației lor. Și tot din această categorie puteau fi voievozii și cnezii maramureșeni ce iau partea răsculaților în răscoala din 1514 de sub conducerea lui Gheorghe Doja.

Între țărani liberi și cei aserviți poate fi socotit acel voievod călăreț libertin (*wayda equites libertinus*) Gheorghe de pe domeniul cetății Șiria din 1525.

Nu lipseau nici voievozii țărani aserviți, cum erau voievozii pomeniți la sfîrșitul sec. al XV-lea și la începutul celui următor în Țara Zarandului: Raicu și Vida de pe domeniul cetății Șiria, sau voievodul (*vayda*) Damian, de stare materială modestă. Asemenea acestora au mai fost, mulți, puțini și în alte părți ale Transilvaniei. Cum erau vreo șase voievozi din comitatul Solnocul de Mijloc în sec. al XV-lea și în cel următor, care plăteau dări stăpînilor feudali asemenea țăranilor aserviți. Țărani aserviți, care prin tradiție doar se mai numeau voievozi, titlu onorific, erau cei trei voievozi în același timp în satul Oarța, (comit. Solnocul de Mijloc), la 1435, doi mai tîrziu (1487) în același sat.

„Onorifici“, cu numele doar, în realitate țărani aserviți puteau fi voievozii din Bihor, Timiș, Caraș-Severin și Ung, care la 1363, 1370, 1387 făceau parte din cete de haiduci. Fără să facă parte din asemenea cete, țărani aserviți erau în realitate și voievozii din comitatele Arad și Solnoc-Dăbîca, care în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, în fruntea oamenilor din satele respective, conduc revolte sau săvîrșesc războaie împotriva stăpînitorilor feudali.

Documentele consemnează și situații inverse: ridicarea unor țărani aserviți la situația de voievozi prin voința autoritară a stăpînitorului feudal, așa cum se întîmplă, la 1544, pe domeniul Cetății de Piatră (Chioar), cu voievozii din Răstoci, Rușor, Perii Vadului, Șomcuta Mare.

*

În desfășurarea procesului de diferențiere — asemenea cnezilor în această fază de evoluție a instituțiilor românești —, în timp ce unii voievozi alunecă pe panta declinului pînă la pierderea identității lor adevărate, mai păstrînd doar ca o amintire nostalgică titlul, alți voievozi reușesc să urce treptele ierarhiei feudale, cei mai mulți cele inferioare, puțini dintre ei cele superioare.

O situație intermediară între voievozi de uniune de obști și voievozi nobili aveau mai mulți jupani, în realitate voievozi Zărăndeni, cum erau jupanii Ladislau și Miclăuș, ctitorii bisericii din Ribîța, jupanii Bălea și Laslău, ctitorii bisericii din Crișcior, voievodul districtului Ribîța de la începutul secolului al XV-lea.

Nobili erau unii voievozi de uniuni de obști, cum era, de pildă, voievodul districtului Cetatea de Piatră (Chioar), coborît din Maramureș, dintre cnezii înobilizați din această „țară“, al cărui fiu, Gheorghe (*filius vajdae de Kővár*) e pomenit la 1368. Și de asemenea voievodul Ioan (*nobilis Johannes vojvoda*) și Sandrin (*similiter wayvoda*), nobil și el din Gîrbău (comitatul Cluj) la 1498 și Ștefan, voievodul din Dîncu (comitatul Solnocul de Mijloc) pomenit în 1470.

„Nobili bărbați“ (*nobiles viri*) erau caracterizați la 1404 voievozii Moga și Ladislau din Băița, din Țara Zarandului, care stăpîneau, în sec. XV, 50 de sate, în trei „districte“ zărăndene. Dregătoria de voievod a fost deținută de membri familiei Moga timp de peste un secol, de la 1410 pînă la 1526, poate și mai

mult. Ceea ce înseamnă că în instituția voievodală din Țara Zarandului devenise ereditară¹⁹⁴. Asemenea nobilimii mari, voievozii din familia Moga aveau familiari (*familiares*), adică vasali; la 1541 familiarul Mogheștilor era Mircea din Clit, voievod sau cnez dăruit de „suzeranii“ săi cu o moșie.

Asemenea acestora, chiar dacă nu-i egalau ca putere și însemnătate, erau și alți „nobili bărbați“, cum erau caracterizați într-o scrisoare din 1445 alți voievozi din Țara Zarandului: Ladisalu de Bolya, Ștefan de Birtin, Ioan de Fenypatak, Șerban și Ioan de Ribita.

Mai modești, poate, ca însemnătate politică și economică erau alți voievozi „nobili“, cum erau voievozii din familia Ungur din Nădăștia Hunedoarei, care la 1506 era caracterizat „măritul“ răposat voievod Ioan Ungur.

Se înșiruie acestora voievodul Marcu, nobil din Zoway (comitatul Solnoc-DăbŃca), pomenit la 1352, voievodul Dan din Mărgăul Sălajului, precum și numeroși voievozi bihoreni, între ei voievodul nobil Nicolae, care la 1445 primea drept danie un sat cu condiția de a-l popula, apoi voievozii din Gepiș, cei din Remetea și Beiuș (?) cu o situație specială: Nicolae „principele“ (voievodul) (*Nicolaus princeps*) de Remetea, Ladislau voievodul din Beiuș (*Bivinis*), amintiți în cunoscuta bulă papală din 1345, alături de voievodul Alexandru Basarab (*Alexandro Bassarati*) din Țara Românească și alți demnitari, cu îndemnul de a se strădui pentru catolicizarea românilor¹⁹⁵, iar peste un deceniu voievozii „innobilizați“ de Remetea obțin cinci moșii ale episcopiei de Oradea, cu aceleași condiții și servicii ca și alți stăpîni de moșii, de asemenea voievozii (*sub eisdem conditionibus et servitiis quibus aliis possessiones similium wayvodarum in pertinentiis Belényes et aliorum possessionum episcopatum*).¹⁹⁶ Urmează primele trepte ale feudalității vo-

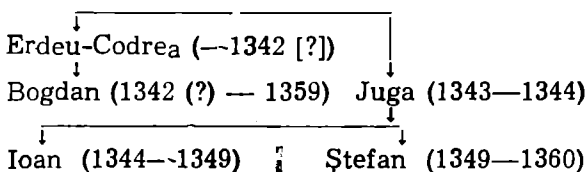
¹⁹⁴ A. Cacioră și E. Glück, *op. cit.*, p. 162.

¹⁹⁵ Identificarea localităților celorlalți trei reprezentanți ai românilor menționați în bula papei Clemente nu e ușoară din cauza transcrierii greșite a localității: Stanislau de Syprach (Suplac, Bihor?), Voievodul Aprosie de Zopus, Nicolae de Auginas. Hurmuzaki—Densusianu, *Documente*, I, 1, p. 697—698; *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac, XIV, vol. IV, p. 267.

¹⁹⁶ Bunitay V., *op. cit.*, p. 15—16 și L. Borcea, *Obștea sătească din Bihor, voievozii și cnezii ei în sec. XIII—XVII*, în „Crisia“, 12, 1982, p. 123—159 și *idem*, *Voievodatul Borodului în sec. XIII—XVII*, în „Crisia“, 1982 nr. 12, p. 160—166.

ievozii din Vintere Românească și din Vintere Ungurească, cei din Borod și cei din Voievozi, din Urviș și din Cărăndeni, care obțin „sesii nobiliare“ la 1533 și mai cu seamă cei din Beiuș, care stăpîneau mai multe sate și „administrau“ întreg districtul, iar pentru buna conducere a acestuia aveau ca ajutoare vicevoievozi (*vicevoievodae*) încă în prima jumătate a sec. al XV-lea și cu certitudine și după aceea.

Cu toate că nu se mîndreau la început Codrea-Erdeu și Bogdan cu titluri nobiliare propriu-zise și nici cu dregătorii politico-administrative de caracter feudal, un loc important în viața social-economică și social-politică și juridică ocupa „voievodul românilor din Maramureș“ (*vayvoda Olachorum Maramorosiensis*). Beneficiind de diplome regale cu drept cnezial, aceștia se apropiau de cei ce aveau diplome cu drept nobiliar. Nu aceste diplome, însă, confereau prestigiu voievozilor maramureșeni, ci importanța Țării Maramureșului, cu cele șapte cnezate teritoriale sau de uniuni de obști (de „vale“) și viabilitatea obștilor însăși. Era un singur voievod deodată pentru întreg voievodatul Maramureșului, ales de obștea cnezilor (*universitas keneziorum*) maramureșeni dintre cnezii de uniuni de obști, cel mai vrednic dintre ei. Bucurîndu-se de autonomie, ca reprezentanți ai instituțiilor cneziale și voievodale, cei dinții voievozi, de la Codrea — Erdeu și pînă la Bogdan, de la acesta pînă la fratele și nepoții săi Iuga — Ioan și Ștefan.

Bucurîndu-se de favoarea și sprijinul regalității ungare, fiii lui Sas, Balc (Baliță) și Drag, alungați din Moldova de Bogdan au ocupat funcția de voievozi ai românilor maramureșeni. Aceștia ocupau un loc important în ierarhia feudală în calitate de foști voievozi ai Moldovei pînă la alungarea lor de cel ce-i precedase în fruntea voievodatului maramureșan și apoi le urmasă în fruntea Moldovei. Nobilitatea acestora

a mai fost consolidată prin titlurile nobiliare obținute de la regele Ludovic de Anjou, la care se adaugă și dregătoria de comiți ai Maramureșului și Ugocei. Au reușit, astfel, să urce mereu treptele ierarhiei feudale pînă la cele mai înalte, numărîndu-se printre cei mai mari nobili din regatul ungar din acea vreme.

După transformarea voievodatului maramureșan în comitat, locul voievozilor e luat de comiții Maramureșului, nobili și aceștia, dregători regali, însă.

În prelungirea Maramureșului, atît din punct de vedere etno-demografic cît și instituțional, erau comitatele Bereg, Ugocea și, în parte, Arva, toate în nord-estul Ungariei. Ca și în Maramureș, tot astfel și în aceste comitate, autoritatea politică și juridică pentru români era voievodul, de asemenea unul singur deodată în fiecare din aceste comitate. Voievod ales, probabil anual, de cnezii din comitatul respectiv, așa cum era ales voievodul românilor din Maramureș și din alte părți ale regatului Ungariei (*Ideo woyvodam wolacorum, qui pro ipsis (kenzibus) utilis et honestus videretur de communi voluntate, eis preficere admitteremus, secundum quod etiam aly wolacy in Maramorosyo et alys partibus regni nostri residentes Hungarie potirentur libertate*¹⁹⁷). Situația importantă a acestor voievozi din toate punctele de vedere explică respectul de care se bucurau din partea puterii centrale care îi sprijină și le reînnoiește mereu drepturile vechi.

Identitatea și unitatea instituțională dintre Țara Maramureșului și comitatele megieșe, mai ales Bereg, se dovedește și prin desființarea hotarelor celor două unități politico-administrative în ce privește stăpînirile voievodale. Numeroase și puternice familii voievodale din Bereg obțin moșii în Țara Maramureșului, fiind socotiți voievozi nobili în amîndouă. Cel dintîi și unul din cele mai importante exemple este al voievodului Crăciun (*Karachunus wayvoda*) de Dolha (comitatul Bereg) în conflict, la 1343, cu voievodul Bogdan (*Boghdan quondam woyvoda Maramorosiensis*), se înțelege cu ușurință motivul: răzvrătirea lui Bogdan împotriva regalității ungare, cu care voievodul Crăciun din Dolha colabora. Iar fiii voievodului Crăciun răsplătiți și ei pentru fapta tatălui lor, obțin un

¹⁹⁷ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 55.

cnezat format din două sate în Maramureș, pe care le întregesc cu alte sate cotropite.

O mențiune specială se cuvine nobilului Dan Buteanu, voievod de Șomcuta Mare care obține voievodatul înainte de 1545, ca danie de la stăpînul domeniului Cetatea de Piatră (Chioar) Gaspar Dragfi și mai era încă voievod la 1566, deci voievodul nobil Dan Buteanu a condus voievodatul Șomcuta Mare peste 20 de ani, ceea ce înseamnă că era o personalitate puternică ce nu putea fi înlocuită cu ușurință, chiar dacă se abătuse de la credința față de împăratul Maximilian, stăpînul Chioarului la 1565, și care-l confirmă în toate stăpînirile sale (*itidem Maiestas Caesarea statuat*)¹⁹⁸.

Se bucura de statut de nobil, fără îndoială, cu care venise din Țara Românească, voievodul Bogdan, fiul lui Micula, recunoscîndu-i-se statut de nobil după așezarea sa în Banat și dăruit, la 1335, cu moșii din parte regelui ungar pentru fapta sa puțin lăudabilă.

Dacă cei trei voievozi amintiți în bula papală din anul 1345 erau îndemnați să sprijine catolicismul între români, la sfîrșitul sec. XIV. și în sec. XV unii voievozi îmbrățișaseră confesiunea catolică și, deci, se bucurau de statut nobiliar. Cum era voievodul Ladislau, „magistru“ al capitlului din Alba Iulia și arhidiacon de Dăbîca la 1367; sau a voievodului Bociu (*Boch*) din Beiuș, care la 1423 obținea indulgențe papale și voievozii din Somoșșeș (comitatul Zarand), dintre care Paul Zekel era membru al Societății „Sfîntul Spirit“ din Roma, iar fratele său Matei e confirmat în fruntea voievodatului, dăruindu-i-se și satul Kokesz. Puțin obișnuită era situația nobiliară a fostului voievod Ioan de Gyula, care la 1389 era baron al diecezei de Oradea și patron al unor biserici¹⁹⁹. Și de asemenea a voievodului Ivancea, numit cnez al întregului district Cladova (comit. Arad), care, păstrîndu-și titlul de voievod, îndeplinea atribuțiile unui cnez teritorial puternic, dacă numai satele cu numele Cladova erau în număr de zece, altele adăugîndu-se acestora pentru a constitui districtul Cladova.

¹⁹⁸ A. A. Russu, *O familie voievodală românească din districtul cetății Chioar în sec. al XVI-lea*, în „Acta Musei Porolissensis“, VII, 1983, p. 207—210.

¹⁹⁹ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 460. n. *Monumenta Vaticana Hungarie*, I, 2, p. 76.

Dintre voievozii nobili unii au reușit să urce alte trepte, superioare, ocupînd funcții importante, locale și chiar centrale. Castelani ai unor cetăți erau unii voievozi înnobilați: voievodul Radu de Belenus, castelan al cetății Cuești la 1370, voievodul Ștefan, castelan al cetății Șiria la 1440, voievodul Ladislau Moga, castelan al aceleiași cetăți la 1493, voievodul districtului Crasna, castelan al cetății Valcău din același district în prima jumătate a sec. al XVI-lea. Vicecomite de Zarand era la 1401 Ștefan, fiul voievodului înnobilit de Nădab, iar la 1411 vicecomite de Caraș era voievodul Iuga, iar voievodul Ioan la 1439 era comite de Timiș.

Dregătoria deosebit de importantă pentru acea vreme de continuă ofensivă otomană și în locurile pe unde otomanii urmăreau să-și deschidă drum spre Europa Centrală, aceea de voievod de Severin, fusese ocupată înainte de 1388 de un alt voievod înobilat, Ioan (*Ioannes quodam voyvoda Zeurinensis*). Funcția de voievod de Severin în perioada cînd otomanii transformau pas cu pas Peninsula Balcanică în provincie turcească, probabil o dubla pe cea de Ban de Severin, ocupată la 1478 de un alt voievod înnobilit, Rain (*Ray waywoda*) împreună cu Iacob de Marchia.

Reușește să se ridice la a doua dregătorie în voievodatul Transilvaniei, la aceea de vicevoievod al Transilvaniei (*vicevoievoda Transylvaniae*) în 1402 același Ștefan, fiul voievodului de Nădab, care cu un an înainte fusese vicecomite de Zarand. O asemenea carieră politică nu e de închipuit decît pentru o persoană ce urcase cu spor treptele ierarhiei feudale, voievod înnobilit, colaborator de încredere al voievodului Transilvaniei și al puterii centrale, cu calități superioare, necesare unei astfel de dregătorii în acele vremuri tulburi.

Reușesc să urce și mai sus pe treptele ierarhiei feudale și a dregătorilor de curte unii membrii ai puternicii familii a dragoșștilor (dragfieștilor) maramureșeni: Nicolae la 1467 era dispensator la curtea regelui Matia Corvinul, pentru ca în anul următor să fie mare pivnicier al regelui (*pincernarum regalium magister*), peste alți șase ani cavalier al curții regale (*aulae nostre regis miles*), iar la 1480 familiar al aceleiași curți (*aulae nostrae regis familiaris*). Și tot familiar al curții regale era, la 1414, Ioan Românu (l) (*Ioannes Valachus*) din familia voievodală a Dolhenilor, iar un membru al familiei de

cnezi innobilați de Bedeu era între „oamenii regelui”. În sfârșit voievodul (*voyvodicz*) Filip la 1525 era stolnic (*dapifer*) la curtea regelui ungar.

•

Reconstituirea listei voievodatelor transilvănene din epoca voievodatului, înseamnă următoarea situație pe unitățile politico-administrative, alfabetic: comitatul *Alba*, un voievodat, Abrud, nominalizat în documente; comitatul *Bihor* șapte voievodate; Beiuș cel mai important din toate punctele de vedere, inclusiv numărul de sate, Remetea, Suplac, Borod, Gepiș, Cărăndeni și Cociuba; districtul Cetatea de Piatră (Chioar), 13 voievodate nominalizate de documente: Răstoci, Rușor, Șomcuta Mare, Copalnic, Boiu Mare, Lucăcești, Remetea, Lemniu, Cuciulat, Băbeni, Colțirea, Mesteacăn și Cernești; comitatul *Cluj*, șase voievodate, dintre care trei nominalizate în documente și trei reconstituite pe baza acestora: Cluj, Cean, Gîrbău, Jucul Românesc, Dîmbu și Deuș; districtul *Făgăraș*, un voievodat, Voievodeni și numeroase boieronate în frunte cu boieronatul (voievodatul) *Făgăraș*, nominalizate; districtul *Năsăud*, două voievodate nominalizate: Rebra și Maieru; comitatul *Satu Mare*, două voievodate, unul nominalizat și altul reconstituit: Oaș și Ardud; comitatul *Solnocul de Mijloc*, șase voievodate, patru nominalizate și două nenominalizate: Dîncu, Călata, Iaz, Mărgău, Răstolț și Cehul Silvaniei; comitatul *Solnoc-Dăbica*, zece voievodate, dintre care șapte nominalizate, adevărat, la 1553, dar cu certitudine existente și înainte cu un deceniu: Uriu, Cășei, Liboten — Dobric — Zazmezeu, Răzoare — Poiana-Porcului, Drăghia, Negrileşti, Șomcutul-Mic — Peștera-Jichiș, Olpret, Elciu și Măhal; comitatul *Timiș*, două voievodate reconstituite: Giarmata și Timișoara; comitatul *Tîrnava*, un voievodat nominalizat, Gogan-Varolea și comitatul *Zarand*, patru voievodate nominalizate: Hălmațiu, Căpîlna-Dezna, Căpîlna-Căpîlna, Băița, și domeniul familiei Moga, formate din 50 de sate răspîndite în voievodatele Hălmațiu, Băița și Căpîlna.

Cu toate că toponomastica nu are valoarea doveditoare de importanța celorlalte dovezi în aprecierea însemnătății instituției voievodale, totuși, cu valoare secundară, întregeste argumentele anterioare, motiv pentru care o invocăm aici. Cele 29 de toponime derivate din voievod, repartizate pe 12 uni-

tăți politico-administrative²⁰⁰ și cele 124 patronime derivate din voievod, repartizate pe 13 comitate și districte²⁰¹ întregesc și rotunjesc argumentele cu privire la importanța voievozilor și voievodatelor românești din Transilvania medievală. Repartizarea în spațiu uneori are o semnificație superioară, întregind în mai mare măsură celelalte dovezi. De exemplu faptul că în comitatul Solnoc-Dăbica se cunosc doar 19 voievozi și 19 patronime derivate din voievod, sugerează ipoteza, foarte plauzibilă, a existenței unui număr mai mare de voievozi decât cel consemnat în documente. Și tot astfel comitatul Satu Mare, cu un număr mare de patronime derivate din voievod (15) și doar 15 voievozi pomeniți în documente. Și exemplele se pot înmulți, dintre care aș mai exemplifica comitatul Caraș-Severin cu 23 de patronime derivate din voievod și doar 27 voievozi menționați în documente.

O lume voievodală în plin proces de prefaceri, cu suișuri, mai puțini, cu coborîșuri, mai mulți, reușind, totuși, să supraviețuiască mulți, foarte mulți chiar și în perioada următoare, a Principatului autonom al Transilvaniei sub suzeranitate otomană și chiar mult mai târziu.

Instituția voievodală a suferit o grea amenințare prin hotărârile dietei din octombrie-noiembrie 1514, ca urmare a participării mai multor voievozi — desigur cei cu o situație modestă, aserviți sau amenințați cu aservirea — la răscoala condusă de Gheorghe Doja. Dieta amintită hotărăște să înceteze autoritatea voievozilor peste oamenii de jos și să fie înlăturați; cei ce nu-i înlăturau erau pedepsiți cu o gloabă de 400 fl. pentru fiecare voievod, iar dacă nici după această pedeapsă nu erau îndepărtați, stăpînitorilor feudali vinovați li se lua moșia pe care se mai găseau voievozi. Ca și în alte cazuri, nici hotărîrea dietei din toamna anului 1514 n-a fost aplicată. Voievozi numeroși continuă să funcționeze în satele de pe domeniile feudale. Instituția voievodală fiind adînc înrădăcinată în conștiința românilor, n-a putut fi desființată printr-o hotărîre dietală și nici chiar printr-o legiuire, cum a fost *Tripartitul* lui Wer-

²⁰⁰ Comitatele: Cluj 6, Solnoc-Dobica 5, Caraș și Bihor cîte 3, Alba, Făgăraș, Solnocul de Mijloc și Turda cîte 2, Arad, Hunedoara, Maramureș și Mureș cîte 1.

²⁰¹ Comitatele: Caraș-Severin 23, Solnoc-Dăbica 19, Satu Mare 15, Cluj 12, Zarand 10, celelalte comitate sub zece.

böczi²⁰² în care a fost inclusă și hotărîrea respectivă. Voievozii au continuat să existe, foarte numeroși chiar, pînă în prima jumătate a sec. al XIX-lea.

Ultima pomenire a voievozilor din Transilvania este din anul 1827, cînd sînt menționați în satul Buzești din comitatul Satu Mare, un voievod, un jude mare, un jude mic — toți trei scutiți de obligații iobăgești. Faptul că în satul respectiv mai existau doi juzi înseamnă că titlul de voievod nu era o amintire a unei situații apuse, ci era o dregătorie reală, superioară juzilor, după cum rezultă și din ordinea în care sînt menționați cei trei dregători sătești, oameni liberi toți trei, scutiți de obligații iobăgești.

Voievozi existau peste tot, în toate comitatele și în toate districtele românești, chiar și în unele scaune săsești și secuiești. Adeveriți de documente și de asemenea de toponimie și onomastică, documente și acestea, și de aceea nu se cuvin ignorate, ci dimpotrivă puse în valoare alături de alte categorii de izvoare. O altă realitate ce se cuvine subliniată este existența voievozilor în unele zone în care nu se cunoșteau voievozi pînă acum, ca de pildă în Țara Hațegului și Carașului (adeveriți de documente), Țara Făgărașului (adeveriți de toponimie). Existau voievozi în comitatele din Ungaria nord-estică, limitrofe Țării Maramureșului, după cum existau și în sudul Poloniei și în Croația. Se cuvine subliniată de asemenea pentru însemnătatea și noutatea ei, supraviețuirea instituției voievodale și a conducătorilor acesteia și în Țara Românească și Moldova, timp relativ îndelungat după încheierea procesului de formare a statelor feudale românești de sine stătătoare.

Răspîndirea geografică a voievozilor sub aspectul numărului și, ca urmare, a importanței instituției voievodale n-a fost uniformă. Mai puțin numeroși în Hunedoara, Alba, Turda; relativ numeroși în Arad, Caraș, Maramureș, Bereg, Satu Mare, Solnoc-Dăbîca, Cluj, Timiș și Năsăud; foarte numeroși în Zarand, Bihor, Solnocul de Mijloc, Chioar etc.

În zonele cu mai puțini voievozi, mai numeroși erau cnezii și invers, în zonele cu mai puțini cnezi erau mai numeroși voievozii. În zonele cu mai puțini voievozi, cnezii erau

²⁰² Hurmuzaki—Densusianu, *Documente*, II, 2, p. 205—206. *Corpus Juris Hungarici*, I, Budapest, 1896, p. 276.

conducători cnezatelor teritoriale sau de uniuni de obști, în zonele cu voievozi mai numeroși deseori aceștia îndeplineau rolul cnezilor teritoriali sau de uniuni de obști.

*

Voievozi cu o situație superioară continuă să existe și în Țara Românească și Moldova, pomeniți în documentele din sec. XV și prima jumătate a celui următor. Cei dintri sînt amintiți într-o împrejurare mai puțin obișnuită și neremarcată de istoriografie pînă acum. Un fiu al lui Mircea cel Bătrîn, cu numele Vlaicu (*Laykone*) (așa cum era numit în documentele latine emise în Cancelaria regilor ungari și Vlaicu domnul Țării Românești), „crescut“ la curtea regelui Sigismund de Luxemburg, în 1430 a fugit împreună cu întreaga sa suită (*cum sua comitiva*). Fugarul a fost prins aproape la hotarele Poloniei, împreună cu toți voievozii lui și cu toți cei ce-l urmau (*cum vavvodis ac cunctis suis eotunc sequacibus*), cu toate că s-au luptat vitejește și s-au apărat prin cele mai alese meșteșuguri ale războiului, Vlaicu și voievozii lui prinși au fost duși din nou la curtea regelui.²⁰³ Erau, firește, acei voievozi, fii de mari boieri, foști voievozi locali, care-și mai păstrau titlurile, ei și fiii lor, și după încheierea procesului de formare a statului feudal de sine stătător dintre Carpați și Dunăre. Dintre voievozii colaboratori ai domniei și nu dintre cei ce, nemulțumiți pentru pierderea poziției lor voievodale, vor ajunge în conflict cu domnia, dintre care unii vor părăsi Țara Românească, refugiindu-se la regele Ungariei, care-i răsplătește cu moșii pentru a și-i face colaboratori.

Din Moldova, de asemenea, un voievod Ionașco era trimis, la 1546—1551, în Transilvania pentru hotărnicirea unui sat. Un voievod ce mai păstra amintirea dregătoriei voievodale, pe care înaintașii săi o onoraseră și-i transmiseră doar numele, deoarece e îndoielnic să mai fi îndeplinit atribuțiile voievodale reale la 1546—1551. Satul hotărnicit de voievodul Ionașco era de pe domeniile transilvănene ale domnilor moldoveni și în timpul urmașilor lui Petru Rareș, respectiv a fiului său Iiaș, un sat de pe domeniul Rodnei, probabil, adus sub stăpînire a Moldovei de Petru Rareș.

O parte a voievozilor maramureșeni, pe la sfîrșitul sec.

²⁰³ *Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile dintre țările românești*, I, p. 273—274. Un *dominus Vladco* era trimis de Mircea cel Bătrîn la regele Poloniei.

al XVI-lea s-au așezat în sudul Poloniei, în Galiția de est, reușind, și acolo, să urce treptele ierarhiei feudale. Dintre aceștia documentele amintesc o ramură a familiilor Sas și Drag (*Sas Dragowie alias Sassovie*) pe care cronicarul polon Długozs fi caracterizează de neam român (*genus Walachicum*). Acești voievozi obțin danii de sate din partea regilor poloni, cum obțineau, la 1431, un oarecare Vancea Românul (*Vancza Valachus*) satul Turkon pentru totdeauna și pe veci (*in perpetuo et in aevum*). O situație asemănătoare avea, la 1390, acel Giurgiu (*Dzurgio*) de Stupnica *Vaywoda Walachorum* și de asemenea acel Nan (*Nayn*) *waywoda Walachorum*, jurat-asesor la *iudicium generale* din Sanok, precum și voievodul Pascu, președintele scaunului de judecată la 1442²⁰⁴.

Cnezatele și voievodatele cuprindeau zone variate din punct de vedere geografic: șes, coline, depresiuni submontane, peste tot unde se găseau condiții prielnice pentru oameni și animale. Forma lor geografică era în raport de configurația terenului: de vale, de deal, depresionară, de șes, realitate ce nu îndreptățește crearea unui tip de „cnezate de vale“, nici „cnezate de deal“, nici de „depresiuni“ și nici „de șes“.

Este foarte adevărat că viața oamenilor și animalelor neputând exista fără apă, așezările omenești se rînduiau pe văle rîurilor de cele mai multe ori, iar în zonele intens împădurite, cum era Țara Maramureșului sau Țara Hațegului, oamenii și-au durat așezări de-a lungul acestor văi, acolo unde aveau apă și pășune, loc de ogor și pădure. Dar unele așezări grupate în obști teritoriale sau uniuni de obști nu erau doar de-a lungul apelor și nici chiar toate așezările principale de la care-și derivau cnezatele respective numele.

Evoluția instituțiilor cneziale și voievodale s-a diferențiat în cele trei țări românești în raport de condițiile istorico-politice ale acestora. În Țara Românească și Moldova cnezatele de sat evoluează în cnezate teritoriale, acestea în voievodate, iar voievodatele sînt integrate în statele feudale românești de sine stătătoare. Este explicația neamintirii cnezatelor și voievodatelor din țările române de la sud și est de Carpați în documentele de după formarea acestora, care menționează doar cnezi, „unde au fost“ și unde mai erau sau cnezi categorie

²⁰⁴ *Scriptores rerum Palonicarum*, VII, p. 580; cf. I. Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina*, p. 19.

socială intermediară între țăranii liberi (moșnenși și răzeși) și boieri și foarte rar voievozi.

În Transilvania cnezii și cnezatele, voievozii și voievodatele continuă să trăiască, numeroase și puternice, pînă în sec. XVI—XVII, prelungindu-și viața și existența în sec. XVIII și chiar în prima jumătate a sec. XIX. Explicația stă în faptul că în Transilvania transplantarea unor instituții străine populației românești a întîmpinat o asemenea împotrivire încît oficialitatea însăși a fost nevoită să accepte și să recunoască supraviețuirea și rolul activ social-juridic și social-politic al instituțiilor românești, cnezatele și voievodatele, conduse de cnezi și de voievozi, ce s-au dovedit necesare mai ales în înfruntarea cu tendințele expansioniste otomane. Rolul militar al cnezilor și voievozilor, răsplătiți cu dani de moșii și alte privilegii a constituit un argument puternic în recunoașterea, de către oficialitate, în întreg evul mediu, a cnezatelor și voievodatelor românești.

Voievozii și cnezii continuă să-și păstreze identitatea distinctă, viguroasă, cu instituții proprii, cu „obști“ ale cnezilor (*universitates Keneziorum*). E o lume cnezială și voievodală care se mai conduce după normele vechi românești (*jus valachicum*) și după cele cneziale (*jus keneziale*). Această cnezime și voivodime își face însemnări cu chirilice, construiește și ctitorește biserici, asemenea boierimii făgărășene și a celei din Țara Românească și Moldova, le pictează în aceeași manieră ca și bisericile din celelalte două țări românești, își botează copiii cu nume de voievozi și de domnițe: Basarab, Bogdan, Dan, Vlad, Vlaicu, Mușat, Stanca, Milița, Neacșa, Anca etc.

Mai multe categorii de cnezi, mai multe categorii de cnezate. Cnezi de sat, cnezate formate din 1—2 sate, uneori din diviziuni de sate chiar. Cnezi superiori, de uniuni de obști sau de obști teritoriale, cnezate mai cuprinzătoare și mai importante, de uniuni obștești sau de obști teritoriale mult asemănătoare cu voievodatele din zonele unde prevala concentrarea voievodală.

Marea majoritate a cnezilor erau din cea dintii categorie, a cnezilor de sat, peste 90%, răspîndiți pe întreg terito-

riul etnic românesc, din Ungaria de nord-est pînă în Polonia, din Cehoslovacia pînă în Jugoslavia. Mai numeroși decît cei cuprinși în listele întocmite pe baza cunoștințelor de acum, peste 2200.

Cnezatele mai importante și voievodatele de obști teritoriale sau de uniuni de obști se formau în zonele de mai mare concentrare de obști cneziale simple: Maramureș și Țara Hațegului, Țara Carș-Severinului și Țara Zarandului.

c). Crainici și crăinicii. Instituția crainicilor este mai tînără ca vîrstă în comparație cu a cnezilor și voievozilor, adică din vremea destrămării obștilor sătești, cînd încep să se cristalizeze structurile noi, de caracter feudal mai dezvoltat. În faza în care conducătorii obștilor teritoriale sau a uniunilor de obști, cnezii și voievozii, nu-și mai pot îndeplini singuri atribuțiile, mai numeroase și de mai mare cuprindere. Simțeau nevoia, acești conducători de uniuni de obști sau de cnezate, voievozii, de un ajutor, intermediar între ei și cnezii teritoriali sau cnezii de obști simple, cu atribuțiuni de executor a hotărîrilor scaunelor de judecată sau a obligațiilor fiscale și uneori ca membri ai forurilor de judecată. Acesta este crainicul. Apariția documentară a căruia, la sfîrșitul sec. XIV, nu trebuie să ne facă să credem că această perioadă înseamnă și apariția de fapt a instituției și a conducătorului acesteia. Căci se întîmplă și cu instituția crăiniciei, ca și cu celelalte instituții băștinașe, același lucru: ignorarea ei de documente, atîta vreme cît nu intră în relații juridice de caracter feudal și menționarea acesteia în momentul cînd obștile românești și, odată cu ele, instituțiile reprezentative suferă transformări mai deosebite. Proces ce se petrece treptat: mai întîi în zonele de șes sau de cîmpie, mai devreme și mai adînc feudalizate, deoarece lăcomia feudalilor spre acestea se îndrepta cu deosebire, deoarece acestea erau aducătoare de venituri mai însemnate prin valorificarea pămîntului de ogor și dijmele din produsele agricole. Mai puțin importante pentru feudali din acea vreme, pămînturile și așezările din zonele cu relief mai înalt și cele depresionare, mai puțin importante ca producătoare de venituri, au fost ferite, în mai mare măsură, și, ca urmare, și-au putut continua viața

tradițională mai îndelungată vreme și și-au putut păstra instituțiile proprii de asemenea vreme mai îndelungată.

Crainicii existau în toate teritoriile locuite de români, alături de cnezi și de voievozi. Documentele confirmă existența și atribuțiile lor în mai toate comitatele Transilvaniei: Arad, Bihor, Caraș-Severin, Chioar, Cluj, Hunedoara, Maramureș, Mureș-Gurghiu, Năsăud, Satu-Mare, Solnocul de Mijloc, Solnoc-Dăbica, Zarand. Nu puteau lipsi nici din celelalte comitate și districte transilvănene, dar menționarea lor nu s-a păstrat în documentele cunoscute. Există crainici cu aceleași atribuțiuni ca și a celor din Transilvania și în Polonia sudică, locuită în bună parte de români, care se conduceau după dreptul vechi românesc (*jus valachicum*). Peste tot unde sînt menționați în izvoare îndeplineau aceleași atribuțiuni fiscale, judecătorești, administrative.

Cea dintîi informație documentară cunoscută este din anul 1368, cînd „niște oameni“ care au îndeplinit slujba de crainici se împotrivesc introducerii în stăpînirea moșiei Inucu (comitatul Solnocul de Mijloc) a unor nobili sub pretext că ei au stăpînit acea moșie de pe timpul regelui Ștefan cel Sfînt, dar în ultima vreme nu au mai îndeplinit slujba de crainici, deoarece a fost desființată de voievodul Ștefan²⁰⁵. Conținutul documentului nu este nici destul de clar și nici îndeajuns de concludent, iar pretenția originii situației crainicilor de la regele Ștefan cel Sfînt pune sub semnul întrebării nu numai vechimea, ci deopotrivă veridicitatea instituției.

Nefîndoielnică este mențiunea din 1387 a crainicilor din comitatul Hunedoarei. În acest an, juzii, jurații și toți oaspeții, cnezii și crainicii din districtul Hațeg, de pe riul Strei, din Hunedoara (domeniu), din Hunedoara (comitat) și Dobra (district) (*nos judices, jurati et universi hospites, kenezii necnon Kalaynuk de districtu Hatzak, de fluvio Strig, de Hunyad, de Varmegy et de Jufiw*), sînt amintiți în calitate de membri ai forului de judecată a pricinilor dintre românii din aceste districte²⁰⁶. Ceea ce înseamnă că la 1387 în comitatul Hunedoarei existau crainici care, împreună cu juzii, cu jurații și cnezii, con-

²⁰⁵ Voievodul Ștefan Lackfi. Arh. Statului, Filiala Cluj-Napoca, colecția generală.

²⁰⁶ Kalaynuk identic cu Crainic (A kalajnokra vagyis karajnokra vonatkozólag). Cf. Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, p. 36, n. 1; *Documenta Valachorum*, p. 326.

stituiău forul de judecată al românilor din districtele respective și nu numai din acelea, ci din aproape toate districtele și comitatele Transilvaniei.

Peste aproape o jumătate de secol, la 1434, sînt menționați din nou crainicii, de data aceasta numai cei din districtul Dobra, din același comitat al Hunedoarei. La acea dată toți nobilii și cnezii, locuitorii și iobagii din acel district solicită voievodului Ladislau Csáki respectarea drepturilor și libertăților aprobate de fostul voievod Nicolae Csáki. Ceea ce înseamnă că de asemenea drepturi și libertăți se bucuraseră locuitorii din districtul Dobra mai dinainte și nu doar din vremea voievodatului lui Nicolae Csáki sau a urmașului acestuia, Ladislau Csáki. Între alte drepturi și libertăți, confirmate la 1434, cu motivarea intereselor proprietății regale, a credinței și slujbelor credincioase, era și cel ce interzicea oamenilor dregătorilor și crainicului să meargă pe la casele oamenilor pentru luarea gloabelor (*birsagiorum*) înainte de a se fi judecat pricina pe calea legii (*ordine iudiciaria*) la scaunul de judecată al districtului, sau înainte de a se pronunța definitiv sentința la scaunele de judecată din Deva și Hațeg (*sedes Deva et Haczek*). Chiar și după aceste judecăți, era îngăduit oamenilor dregătorilor și împreună cu aceștia crainicului să meargă la casele celor pedepsiți ca să-i globească numai dacă cei globiți refuză să-și plătească gloabele; atunci înșiși cnezii și nobilii din district trimiteau pe crainic la casa celui globit pentru a despăgubi pe dregători din averea aceluia. Între drepturile și libertățile confirmate de voievodul Transilvaniei mai figura și dreptul dregătorilor la un car cu fin din fiecare cnezat, pe care-l primea un reprezentant al dregătorilor oficiali și crainicului ales de district²⁰⁷.

Privilegiul din 1434 oferă informații concludente cu privire la atribuțiile crainicului din districtul Dobra în prima jumătate a sec. XV, de a aduna gloabele hotărîte de scaunele de judecată. Și firește a crainicilor de pretutindeni, de atunci, de mai înainte și de după aceea, deoarece instituția și reprezentanții ei și-au păstrat statutul în aspectele sale principale vreme îndelungată.

²⁰⁷ Csánki D., *op. cit.*, p. 62—63 și S. Dragomir, *Cîteva urme ale organizației de stat slavo-române*, în „Dacoromania“, I, 1920—1921, p. 151—152.

Crainicul mai îndeplinea și alte atribuții fiscale, pe lângă strângerea gloabelor de la cei pedepsiți de forurile de judecată românești, anume de a strînge dijmele datorate de oameni oficialității comitatense. Atribuții vechi și permanente, precizate de documentele vremii încă din prima jumătate a sec. al XIII-lea, cînd se subliniază că pîrcălabul de cetate era ajutat de un crainic principal (*archipraeco*), răspunzător de strîngerea dărilor de la oamenii cetății și de la alți locuitori de pe domeniul cetății²⁰⁸. Din aceeași perioadă, prima jumătate a sec. XIII, e și precizarea cu privire la învinuirea strîngătorului dijmei din boi de pe domeniul cetății Bekes, împotriva crainicului unui sat de pe același domeniu că n-a pre-dat patru boi din boii datorați de sat²⁰⁹.

Crainicul era un dregător român, ales de reprezentanții românilor dintr-un district sau voievodat²¹⁰.

Crainicii, apoi, asemenea cnezilor și voievozilor erau întemeietori de sate, prin colonizarea unor grupuri de oameni în teritorii lipsite de așezări sau cu așezări mai rare.

Atribuțiile crainicilor continuă să-și mențină importanța în toate părțile în pas cu evoluția societății și a complexității acesteia, indiferent de stăpînul feudal, laic sau eclesiastic, persoană singulară sau instituție. Așa cum precizează documentele din prima jumătate a sec. al XV-lea referitoare la districtul Beiuș din comitatul Bihor. Între care un document din anul 1442 referitor la situația românilor din districtul Beiuș, aparținător domeniului capitlului episcopiei romano-catolice din Oradea, precizează și ierarhia instituțiilor românești și a conducătorilor acestora: cnezii sînt sub autoritatea voievodului din Beiuș, hotărîrile scaunului de judecată cnezial trebuiau aprobate de capitlul episcopiei orădene pentru a avea putere executorie. Execuția sentințelor se putea efectua de voievod și dregătorul districtului, care se mai numește și crainic (*Vaida et officialis provinciae illae, qui aliter Krajnik appellatur*), de-abia după 15 zile de la pronunțarea sentinței, fiind cate-

²⁰⁸ S. Columbeanu și O. Velescu, *Registrul de la Oradea, un important document transilvan din sec. XIII*, în „Studii și articole de istorie”, IV, 1961, p. 42.

²⁰⁹ *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac. XI—XIII, vol. I, p. 50.

²¹⁰ A Kerületbeliek válosztat Karajnak. Cf. Csánki D., *op. cit.*, p. 63.

goric interzisă execuția făcută în alt chip, fie de castelani și vicecastelani, fie prin mijlocirea voievodului sau crainicului (*Nec unquam ipsi castellani aut vicecastellani huiusmodi birsagia suis propriis manibus, potestate et auctoritate aliter, nisi per medium dictorum Vaidae et Krainik exigendi habeant facultatem*)²¹¹.

Atribuțiile crainicului sporesc întrucîtva cu înaintarea în timp, adăugîndu-se celor de caracter fiscal altele, mai modeste, este adevărat, de caracter judiciar pe lîngă scaunul de judecată voievodal. Cum aveau crainicii din nord-vestul Transilvaniei (Satu Mare, Solnocul de Mijloc, Bihor) în sec. XVI. Voievodul fiecărui district (*processus*) avea pe lîngă sine cîte un crainic, cu atribuția de a aduna darea anuală de la locuitorii districtului și de asemenea de a îndeplini unele slujbe pe lîngă scaunul de judecată voievodal.

O situație nouă apare în legătură cu crainicii de pe domeniul cetății Hunedoara: obligația acestora de a servi la cetate cu un cal. Socotelile domeniului Hunedoara consemnează, pentru anul 1512—1517, faptul că 167—177 cnezi și crainici slujesc la cetate cu un cal (*sunt etiam ad castrum kniezy et crayniczy qui tenentur servire ad castrum quilibet cum uno equo sunt CLXXVII*)²¹².

Pe măsura sporirii atribuțiilor crainicilor, în aceeași măsură sporește și prestigiul lor. Un semn cu privire la situația superioară a crainicului în ierarhia instituțională îl oferă alăturarea crainicului voievodului din Beiuș, cum se cuprinde într-un document din 1442: *Vaida et officialis provinciae Beles aliter Kraynik appellatus*. Iar crainicul (*krainikus*) Szabo din comitatul Zarand e pomenit într-un document din 1481 înaintea obștii cnezilor (*universitatis keneziorum*), ceea ce poate însemna o situație de preeminență față de cnezi²¹³. O situație superioară aveau și crainicii din Caraș, care la 1544 aveau

²¹¹ Bunyitay, V., *A váradi püspökség története*, II, p. 301—302.

²¹² I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul sec. al XVI-lea*, București, 1973, p. 169; D. Prodan, *op. cit.*, p. 49, n. 26.

²¹³ Andrei Crainic (*Craynik*) de Varalia jude al nobililor din districtul Crașova care întărește cu sigiliul său alături de al vice-banilor de Severin, la 1484, o hotărîre judecătorească nu e crainic în funcție, ci un patronimic derivat din funcția de crainic, astfel că nu e „singurul caz cunoscut” de crainic jude al nobililor. (cf. E. Lazea, *Crainicii români din Transilvania. Răspîndirea teritorială și atribuțiile lor*, în „Revista de istorie”, 37, 1984, nr. 9, p. 880—881).

locuitori (*circumspecti kenezii, krainicii ac eorum vicegerentes*)²¹⁴.

Instituția crăiniciei urmează îndeaproape celelalte instituții românești, oriunde locuiau români ce se bucurau de dreptul românesc (*jus valachicum*). Numeroasa și bine organizata colonie de români din Polonia sudică își avea crainicii săi, pomeniți începînd din sec. XV. Crainicii românilor din Galiția erau adevărați conducători de districte, superiori cnezilor, dăruiți cu anume atribuțiuni administrative și judecătorești, fie pe domeniile regale, fie pe cele nobiliare. Astfel crainicul din căpitănia Sanok era conducătorul tuturor satelor din acea căpitănie (*Krajnik omnium villarum iuris valachici capitaneatus Sanocensis*). În stărostia Premysl existau trei crăinicii (*Krajne*), în stărostia Sambor, la 1568, existau două crăinicii, una pe Nistru cu 24 de sate, iar în stărostia Sanok existau două crăinicii²¹⁵.

Un „lustrator“ din sec. XVI descrie instituțiile cneziale și crainicale din Polonia astfel: „Fiecare crăinicie își are crainicul ei, de care ascultă cnezii și fiecare sat are cîte un cnez căruia îi sînt supuși țărani și care e dator să supravegheze ordinea. De două ori pe an se adună oamenii din acele sate: o adunare are loc la Sf. Petru și se numește de primăvară, cealaltă la Sf. Martin de toamnă, acolo aduc cnezii dările (*czynize*) și taxele (*davky*) de la oameni; acolo se fac judecățile, se măsoară și se adună gloabele judecătorești. Pe crainic îl numesc staroștii dintre cnezi“²¹⁶. Fragmentul de mai sus lămu-rește unele probleme în legătură cu crainicii din Polonia: erau numiți de staroste, iar nu aleși dintre cnezii stărostiei respective; cnezii de obște erau inferiori crainicilor, cărora le datorau ascultare; crainicii împreună cu cnezii se întruneau în scaune de judecată, cu ocazia celor două adunări anuale, „de primăvară“ la Sf. Petru și „de toamnă“ la Sf. Martin; crainicii, împreună cu reprezentanții aleși ai locului executau sentințele hotărîte împotriva cnezilor. În sfîrșit crainicii mai

²¹⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 152.

²¹⁵ K. Kadlec, *Vlasi a valasske pravo*. Praga, 1916, p. 378—380; cf. S. Dragomir, *op. cit.*, p. 153; S. Dragomir—S. Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în erul mediu*, în „Acta Musei Napocensis“, II, 1966, p. 177—179.

²¹⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 153—154.

aveau și atribuțiuni de urmărire a răufăcătorilor din crăincia lor pentru a-l trimite în fața scaunelor de judecată penale.

Instituția crăinciei și conducătorii acesteia, crainicii, urmează o evoluție asemănătoare voievozilor și cnezilor. Puțin dintre ei urcă în ierarhia feudală. Cei mai mulți coboară scara ierarhiei sociale treaptă cu treaptă. Unii dintre aceștia sînt asimilați juzilor sătești (*crainicus qui iudex est* sau *Krainicus loco iudicis*), cum se întîmplă pe domeniul Cetății de Piatră. Din aceeași categorie puteau fi crainicii din cele nouă sate de pe domeniul cetății Șiria la 1525. Și de asemenea crainicul din orașul Caran, amintit la 1531, alături de castelan și vicecastelan, precum și crainicii bănețeni dinainte de transformarea Banatului în pașalic turcesc (1552), cu atribuții de asigurare a legalității și ordinii publice, păstrîndu-și unele dintre atribuțiile mai vechi judecătorești și fiscale. Alții se confundă în rîndurile țăranilor liberi (*libertini*) și alții în rîndurile țăranilor aserviți, mai înstăriți și chiar săraci (*pauperi*) cum erau unii crainici de pe același domeniu al Cetății de Piatră.

Pe temeiul știrilor privitoare la crainici, de la apariția lor în documente și pînă la pierderea urmelor lor, deci pînă în sec. XVII—XVIII, se pot formula unele concluzii cu privire la statutul social-juridic al crainicilor. Crainicii nu au fost juzi nobiliari, cum credea Pesty Fr. și Bartal I., ci dregători cu atribuții judiciare, administrative și fiscale: pregătirea proceselor la scaunele de judecată cneziale sau voievodale; executarea gloabelor hotărîte de scaunul de judecată; executarea unor obligații urbariale, mai ales bănești, ale populației de sub jurisdicția lor; prinderea celor condamnați sau vinovați de delikte majore, cu scopul de a fi duși în fața instanței de judecată; stabilirea, împreună cu dregătorii locali, a produselor datorate de cnezate; administrarea unui număr de sate de pe un domeniu feudal; răspunderea pentru slugile și mai tîrziu pentru iobagii de la o curte nobiliară²¹⁷.

Originea veche, din obștile sătești în evoluția lor spre structuri feudale a instituției crăinciei dezvăluie unele teorii mai vechi și altele mai noi cu privire la originea slavă (malo-rusă) a instituției. Și de asemenea, nașterea instituției

²¹⁷ Szabo T. Attila, *A feudalizmuskori Karajnik- Krajnik tisztség- név szótörténetéhez*, în „Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények“, IX, 1956, p. 70.

crâiniciei în teritoriile de contact cu slavii. Răspîndirea simultană a instituției crâiniciei pe întreg teritoriul etnic românesc și atribuțiile identice (cu deosebiri neînsemnate) a crainicului oriunde se întîlnește, constituie o altă dovadă cu privire la vechime, origine, caracter, precum și înrădăcinare și viabilitate, pînă în sec. XVIII a instituției crâiniciei și a celui ce o reprezenta, crainicul. Dacă în unele zone de contact cu slavii putea fi vorba de un împrumut din limba slavă, „în alte regiuni cuvîntul nu poate fi decît din limba română“ — afirmă un bun cunoscător al problemei crainicilor²¹⁸.

Crainicul îi era superior cnezului, el era mîna dreaptă a voievodului în probleme administrative și judiciare. Uneori, unii crainici, datorită hărniciei și colaborării cu puterea centrală ocupă un loc important în societatea acelei vremi.

6. CNEZI-CNEZATE, VOIEVOZI-VOIEVODATE, CRAINICI-CRAINICII, PE UNITĂȚI POLITICO-ADMINISTRATIVE

Începutul se cuvine *Țării Maramureșului* din mai multe motive: numărul mare al cnezatelor de obști și a celor de uniuni de obști; mai buna lor organizare și mai buna lor cunoaștere; cuprinderea tuturor cnezatelor într-un mare și puternic voievodat al românilor din Maramureș. Cnezatele din Maramureș, studiate și analizate cu grijă și competență de Radu Popa pot constitui model pentru analiza altora, din alte zone de mare concentrare cnezială²¹⁹. Cnezatele de sat, cîte vor fi fost, erau cuprinse în șapte cnezate teritoriale sau de uniuni de obști („de vale“), fiecare din ele cuprinzînd un număr variat de sate sau cnezate de sat. Cel mai important se pare că era *cnezatul Bogdăneștilor*, atît prin numărul de sate cît și din punct de vedere social-economic și social-politic. Situat în sudul Maramureșului, pe valea Vișeuului și pe cursul superior al Izei, beneficiînd de condiții geografice și economice mai prielnice, cnezatul Bogdăneștilor era înzestrat cu 17—22 de sate, cele mai multe dintre cnezatele maramureșene, așezarea principală fiind Cuhea, stăpînire și reședință a voievodului Bog-

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 150—168.

dan. (vezi harta)*. Însemnătatea acestui cnezat între celelalte cnezate teritoriale sau de uniuni de obști maramureșene explică și alegerea lui Bogdan, de obștea cnezilor maramureșeni, voievod al întregii Țări a Maramureșului. La o dată necunoscută, cnezatul Bogdăneștilor se împarte în două, între cei doi frați Bogdan și Iuga, revenind fiecăruia cam jumătate din cnezatul întreg, deci vreo 9—10 sate²²⁰.

Megieș cu cnezatul Bogdăneștilor, în partea nordică a acestuia, era *cnezatul Cosăului* ce-și derivă numele de la valea omonimă ce-l traversează. Era mai modest decât vecinul său, cu cele șapte sate, atît din punct de vedere al numărului de așezări și, ca urmare, și din punct de vedere economic și politic. Centrul său a fost fie satul Berbești, fie vecinul acestuia dinspre sud, Ferești, ce-și derivă, la rîndul său, numele de la puternica familie cnezială Albu-Fejér, care stăpînea acest cnezat²²¹.

Cnezatul Marei ce-și derivă numele de la rîul omonim ce-l străbate se învecina cu cnezatul Cosăului înspre partea sud-vestică și cuprindea nouă sate sau nouă cnezate de sat, două cnezate de sat libere și alte șapte cnezate de sat obținute de Dragoș, fiul lui Giulea, la 1360, drept răsplată pentru serviciile sale credincioase față de puterea centrală. Centrul cnezatului a fost cnezatul de sat Giulești, iar cnezatul Marei era condus de cnezii de obști teritoriale din familia Giuleștenilor²²².

Cnezatul Varaliei (Subcetate), mai mic și mai modest, format din patru sate, era situat în sud-vestul Maramureșului, cu centrul se pare la Bîrsana și mai tîrziu la Oncești. Cnezatul teritorial al Varaliei a fost dominat de cnezii din Bîrsana,

* Toate hărțile cuprind date referitoare la instituțiile cneziale, voievodate și crainicale numai pînă la mijlocul sec. al XVI-lea (transformarea voievodatului în principat).

²²⁰ Partea lui Bogdan cuprindea următoarele 10 sate: Cuhea, Ieud, Dragomirești, Bocicoel, Vișeu de Jos, Vișeu de Sus, Săliște, Săcel, Moisei și Borșa. Iar partea lui Iuga avea următoarele 12 sate: Șicu, Rozavlea, Botiza, Leordina, Rușcova, Poienile Șieului, Glod, Slătioara, Strîmtura, Petrova, Poienile de sub Munte și Dănești. Mai multe cu două decît cele din jumătatea lui Bogdan, dar mai modeste și mai sărace.

²²¹ Satele menționate în acest cnezat erau: Berbești, Ferești, Călinești, Văleni, Sirbi, Budești și Vințești.

²²² Satele din cnezatul Marei: Giulești, Mestecăniș, Sat Șugatag, Ocna Șugatag, Hărniciești, Deșești, Breb, Crăcești și Copăcești.

dintre care Stanislau fiul lui Stan e întărit cu diplomă regală nobiliară la 1326 în stăpînirea satului Bîrsana²²³.

Cnezatul Cîmpulungului, situat în estul Maramureşului, pe valea Tisei şi a Tarasului, era cel mai important după al Bogdăneştilor prin numărul de sate, vreo 16—18 şi de asemenea prin rodnicia pămîntului. Ceea ce explică colonizarea, în trei din aşezările mai importante din acest cnezat (Teceu, Cîmpulung şi Sighet), a unor oaspeţi maghiari şi saşi. Centrul cnezatului teritorial sau al uniunii de obşti a Cîmpulungului se pare că a fost mai întîi la Sarasău pe Tisa, cînd familia cnezială a Codrenilor (Erdeu-Codrea) stăpînea cnezatul, apoi, probabil, la Bedeu, moşie a Dragoşeştilor. În curînd, însă, se ridică familia cnezială din Jalova, reprezentată de Tatul-Tatomir, care-şi constituie un mic „domeniu“ în cnezatul de Cîmpulung, ca urmare a întăririi regale asupra mai multor sate²²⁴.

Cnezatul Talaborului era situat pe valea cu acelaşi nume şi era format din 10—12 sate de pe aceeaşi vale, şi, probabil, de pe valea Tisei. Cnezii feudalizaţi din Domneşti, care după 1401—1403, ca răsplată a credinţei lor faţă de rege în perioada de criză a domniei lui Sigismund de Luxemburg, obţin mai multe danii şi confirmări de „moşii“, domină acest cnezat în tot veacul al XIV-lea. Reconstituirea lui istorică (sate, cnezate de obşti) e foarte dificilă, totuşi, cu probabilitate şi aproximaţie, se poate cunoaşte o parte din satele componente şi de asemenea, cu probabilitate, centrul cnezatului, la Domneşti²²⁵.

Cnezatul Birjavei, aşezat pe valea omonimă, a fost dominat de familia cnezială din Bilca (a bilcenilor), care în prima jumătate a sec. al XIV-lea erau şi voievozi ai românilor din Bereg. În a doua jumătate a sec. al XIV-lea, dominantă devine familia cnezilor din Dolha (dolhenii). În perioada de dominaţie a cnezilor-voievozilor bilceni, centrul cnezatului a putut fi la Bilca, iar în perioada dolhenilor pe o moşie a aces-

²²³ Satele sau cnezatele de sat din cnezatul teritorial Varalia erau: Bîrsana, Năneşti, Oanceşti şi Valea Porcului.

²²⁴ Cnezatul Cîmpulungului era format din mai multe sate, între care: Sarasău, Săpînţa, Criva, Bedeu, Apşa, Virișmort, Crăciuneşti, Biserica Albă, Taras, Bocicoi, Jalova ş.a.

²²⁵ Satele din cnezatul Talaborului: Domneşti, Văineag, Dărmăneşti, Talabor, Duleşti, Darva, Crişăneşti, Drăgoieşti, Uglea ş.a.

tora de pe valea Bîrjavei, neuitînd că dolhenii obțin mai multe moșii în Maramureș.

În afara celor șapte cnezate „de vale“, mai existau unele sate cneziale răslețe, care puteau fi integrate într-un cnezat sau altul, cum era, de pildă, cnezatul (*keneziatus*) de pe valea Negovei: Negova, Nereșnița, Breb, Slatina, Criș (*Chrich*), Ieud, Keselymezeu ș.a.

Cnezimea maramureșană este împărțită în două mari categorii: cnezi de obște sau de sat, cu o situație social-economică și social-juridică mai modestă; uneori această categorie cnezială avea autoritate peste două sate, adică obști compuse din două sate de aceeași vîrstă sau apărute succesiv, ca urmare a roirii satelor. Documentele menționează un număr de 37 de sate cu cnezi de obști din 84 sate menționate documentar în sec. XIV în Maramureș, ceea ce reprezintă 44% din numărul total al satelor cu cnezi de obști. Proporția acestora crește în sec. XV la 57%. A doua categorie este a cnezilor cu autoritate peste mai multe sate, reunite sub forma uniunilor de obști dintr-o zonă cirmuscisă, vale²³⁶, depresiune naturală, cu o densitate și concentrare de sate ce puteau fi organizate într-o asemenea unitate. Această categorie de cnezi era, fără îndoială, superioară celei dintîi atît ca poziție social-economică, precum și ca atribuțiuni administrative, fiscale și juridice, extinse și asupra unui număr mai mare de sate.

Stratificarea cnezimii maramureșene trebuie considerată și din alt punct de vedere, anume situația social-juridică a cnezilor.

Erau mai întîi cnezii de obști simple, libere, ce aveau sub autoritatea lor cnezate de obști libere, formate din unul sau două sate. Erau fruntași ai obștii satești respective, oameni liberi, deoarece libere erau și satele sau obștile maramureșene în acea vreme. Mîndri de calitatea lor de cnezi și de oameni liberi, erau hotărîți să-și apere libertatea, a lor și a obștilor pe care le conduceau, față de prepotența puterii centrale, a unor feudali și a unor cnezi superiori, confirmați cu drept cnezial sau cu drept nobiliar.

O situație și mai modestă aveau cnezii din satele dăruite

²³⁶ R. Popa, *op. cit.*, le caracterizează cnezate de vale, creînd un tip generalizat de cnezate în Transilvania.

sau confirmate de puterea centrală, iarăși cu drept cnezial sau nobiliar, unor cnezi înnobilați sau într-o situație de tranziție spre treptele nobiliare, care se comportă față de locuitorii și de cnezii satelor respective asemenea altor stăpîni feudali: îi supun la obligații feudale, pe cnezi îi destituie, îi înlocuiesc, îi folosesc în conflictele cu alți cnezi sau nobili. Cazul cnezului din Breb din 1442—1444 este concludent. Satul Breb, ajuns, prin donație, în stăpînirea puternicilor cnezi giuleșteni, aceștia l-au înlăturat pe cnezul din satul respectiv, dar Petru Gherhes din Sarasău îl impune cu forța cnez în Breb împotriva voinței cnezilor înnobilați giuleșteni. Și tot în același an 1444, documentele consemnează fapte abuzive ale unor cnezi de obști împotriva altor cnezi, siliți de stăpînii lor.²²⁷

La polul opus sînt cnezii înnobilați. Cel dintîi caz cunoscut este al cnezului Stanislau (*Stanislaus kenezius*), fiul lui Stan, care în 1326 obține, din partea regalității, satul Birsana cu drept ereditar (*jure perpetuo et irrevocabiliter, ac hereditario*); doar scutirea locuitorilor din satul Birsana de unele obligații față de puterea centrală era după obiceiul și legea nobililor țării (*more et lege nobilium regni*).²²⁸ Un cnez ridicat, drept răsplată a serviciilor față de regalitate, la o situație superioară, treaptă importantă pentru un nou urcuș în rîndul nobilimii. Dar chiar și în situație de cnez întărit cu diplomă regală, cnezul Stanislau se desprinde din masa cnezilor conducători de obști sau de uniuni de obști (teritorialii), fără diplomă de confirmare. Stanislau e urmat, în procesul de desprindere dintre semenii lui și pășirea în pătura inferioară a nobilimii la început de familia Dragoșeștilor din Bedeu, care la un deceniu mai tîrziu pășise în rîndul nobilimii, tot a celei mici, a slujitorilor regali (*servientes regis*), pentru ca peste alte două decenii, la 1355, unul dintre membrii acestei familii să poarte titlul de comite.²²⁹ *Servientes regis* sînt și fiii voievodului Iuga, nepoții lui Bogdan la 1353. Au obținut ei, rămași credincioși sau reîntorși la credință față de rege, asemenea distincție nobiliară sau era o moștenire de la înaintași, Bogdan și Iuga, care ar fi fost „înnobilați“ în sensul de întăriți în stăpînirile lor prin diplomă regală? O întrebare la care

²²⁷ J. Mihalyi, *op. cit.*, p. 320, 322, 329—330.

²²⁸ *Ibidem*, p. 6—7.

²²⁹ *Ibidem*, p. 13—14, 33—34.

cu greu se poate formula un răspuns cert. Mai probabilă mi se pare cea dintii ipoteză, care rămîne, totuși, ipoteză, asemenea celeilalte. Este certă, însă, ridicarea în rîndurile nobilimii a mai multor cnezi maramureșeni după anul 1360, adică după trecerea lui Bogdan în Moldova, drept răsplată pentru credința lor față de rege în timpul răscoalei lui Bogdan. Începutul îl face Dragoș, fiul lui Giula, care obține, cu titlu de nouă donație, șase moșii, urmat de Vanciuc, fiul lui Farcastan, de Stan, fiul lui Petru, în anul 1360, și de alții în anii și deceniile următoare, tot mai numeroși, între care cnezii din Sarasău, din Apșa etc. Formula din care rezultă acordarea statutului nobiliar cnezilor beneficiari este cu totul concludentă: cu întreagă acea calitate de nobili, nobili adevărați, dintii și naturali ai regatului nostru de care se știe că se folosesc și ceilalți nobili, adevărați dintii și naturali ai regatului nostru“ (*omni eo mere, nobilitatis titulo quo caeteri veri primi et naturales regni nostri nobiles*), sau cu mici și cu totul neînsemnate deosebiri²³⁰.

O altă categorie de cnezi maramureșeni ocupa o situație privilegiată față de cnezii obișnuiți: este categoria beneficiară de diplome de stăpînire a satelor cu dreptul cnezial, acordate de regi unor cnezi maramureșeni, cuprinzînd formula obișnuită „cu acel drept cu care se știe că le aparține“ (*eo iure quo ad ipsos pertinere dinoscuntur*). Este vorba de cnezii bilceni din prima jumătate a sec. XIV, de cnezii giuleșteni de la mijlocul aceluiași secol, de cnezii dolheni din Bereg, care spre sfîrșitul sec. XIV obțin diplome pentru stăpîniri cu drept cnezial în Maramureș. Concludent este și cazul mai multor cnezi devălmași, caracterizați cnezi adevărați, legitimi și fără întrerupere din vechime, din timpul sfinților regi (*ab antiquo et temporibus divorum regum veri legitimi et perpetui kenezy fuissent*) și care stăpînesc și în prezent în mod pașnic cnezatul (*in pacifico dominio ipsius keneziatus in presens*). Beneficiarii acestor întăriri prin diplome regale erau asimilați oare celor cu diplome în care se precizează dreptul de stăpî-

²³⁰ Mihalyi, *op. cit.*, p. 30, 38, 41 și 43. La 1397 o „danie nouă“ obține Gurzo, fiul lui Ioan de Maramureș moșia Geoagiul de Jos în comitatul Hunedoara, dovadă a depășirii îngrădirilor zonale a noii feudalități românești.

nire nobiliar (*more et lege nobilium regni*), cum înclină să creadă unii cercetători? Identificarea nu poate fi acceptată fără rezerve, din două motive: lipsa de precizare a dreptului nobiliar, așa cum se face în diplomele acordate cu acest drept unor cnezi, înainte și după această dată pe de o parte, iar pe de altă că diplomele de confirmare cu drept cnezial sînt condiționate de unele „dări datorate“ de beneficiarii regelui și de respectarea „obiceiurilor românilor regelui“ (*census debitos semper dare et se intra consuetos mores Olacorum Regiae Majestatis teneantur*)²³¹. Pînă la sfîrșitul sec. XIV sînt identificate vreo 20 de familii cneziale beneficiare ale unor asemenea drepturi, numărul acestora sporind și mai mult în secolul următor. Cnezii maramureșeni din această categorie erau într-o situație intermediară și de tranziție, între situația lor de cnezi, întăriți în stăpînirile și cnezatele lor și cnezii înnobițați, prin faptul că și ei obțin drept de stăpînire asupra supușilor (*tantumquam kenesios et seniores vestros*) (ai sătenilor).

Aceeași situație intermediară și de tranziție, între cnezii dăruiți cu diplome cu drept cnezial și cei dăruiți cu diplome cu drept nobiliar, se pare că aveau și cnezii care stăpîneau un „dominium“. Este cazul Dragoșeștilor, care, la 1389, erau introduși în „dominium-ul“ unor sate, al Apșeștilor, care obțin, la sfîrșitul sec. XIV și la începutul celui următor, depline drepturi *pleno jure*, în „dominium-ul“ lor. Situația intermediară și de tranziție de la categoria de cnezi cu diplome de drept cnezial și cei întăriți cu diplome de drept nobiliar poate fi urmărită în cazul cnezilor giuleșteni: la 1355 ei își stăpîneau satele cu drept cnezial, iar la 1360 unul din membrii familiei cnezilor giuleșteni obține diploma de stăpînire cu drept nobiliar (*omni eo iure nobilitatis titulo perpetuis temporibus utantur et pociantur quo ceteri regni nostri veri et naturales nobiles*)²³².

Deosebirea între stăpînirea cu drept cnezial și stăpînirea cu drept nobiliar rezultă dintr-un lung proces ce se dezbate în 1412 între cnezii bilceni și feudalii din Domnești pentru două sate, Lipceni și Herinceni în care cîștig de cauză se dă diplomei mai vechi cu drept cnezial față de o diplomă mai nouă cu drept nobiliar. Pe cînd în diploma mai veche se con-

²³¹ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 34.

²³² I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 38.

diționa stăpînirea cu drept cnezial de plata unui cens (20 de oi sau porci) și de participarea la oaste, stăpînirea cu drept nobiliar precizează că se referă nu numai la cnezat, ci deopotrivă și la adevăratul „dominium“ (*non solum keneziatum sed et verum dominium*), potrivit cu obiceiul și dreptul obișnuit din Maramureș (*more et consuetudine praefatae terre Maramorosiensis.*)²³³.

Situația voievozilor maramureșeni este superioară voievozilor din alte părți ale Transilvaniei. Particularitatea Maramureșului voievodal constă în faptul că Maramureșul în perioada cînd se bucură de o relativă autonomie administrativă și juridică e un voievodat, un singur voievodat, cu un singur voievod, voievodul românilor din Maramureș (*Vaivoda Olachorum Maramorosiensis*) pentru sate împodobite de români (*Olachorum incoles decoratae*)²³⁴.

Cel dintîi voievod al Maramureșului a putut fi Codrea (Erdeu), pomenit la 1345, cu prilejul întăririi unor stăpîniri fiilor săi. Erdeu-Codrea, probabil, nu mai era în viață la acea dată; el a ocupat funcția de voievod al Maramureșului în deceniile 2—3 ale sec. XIV. Codrea-Erdeu era din familia cnezilor din cnezatul Cîmpulungului.

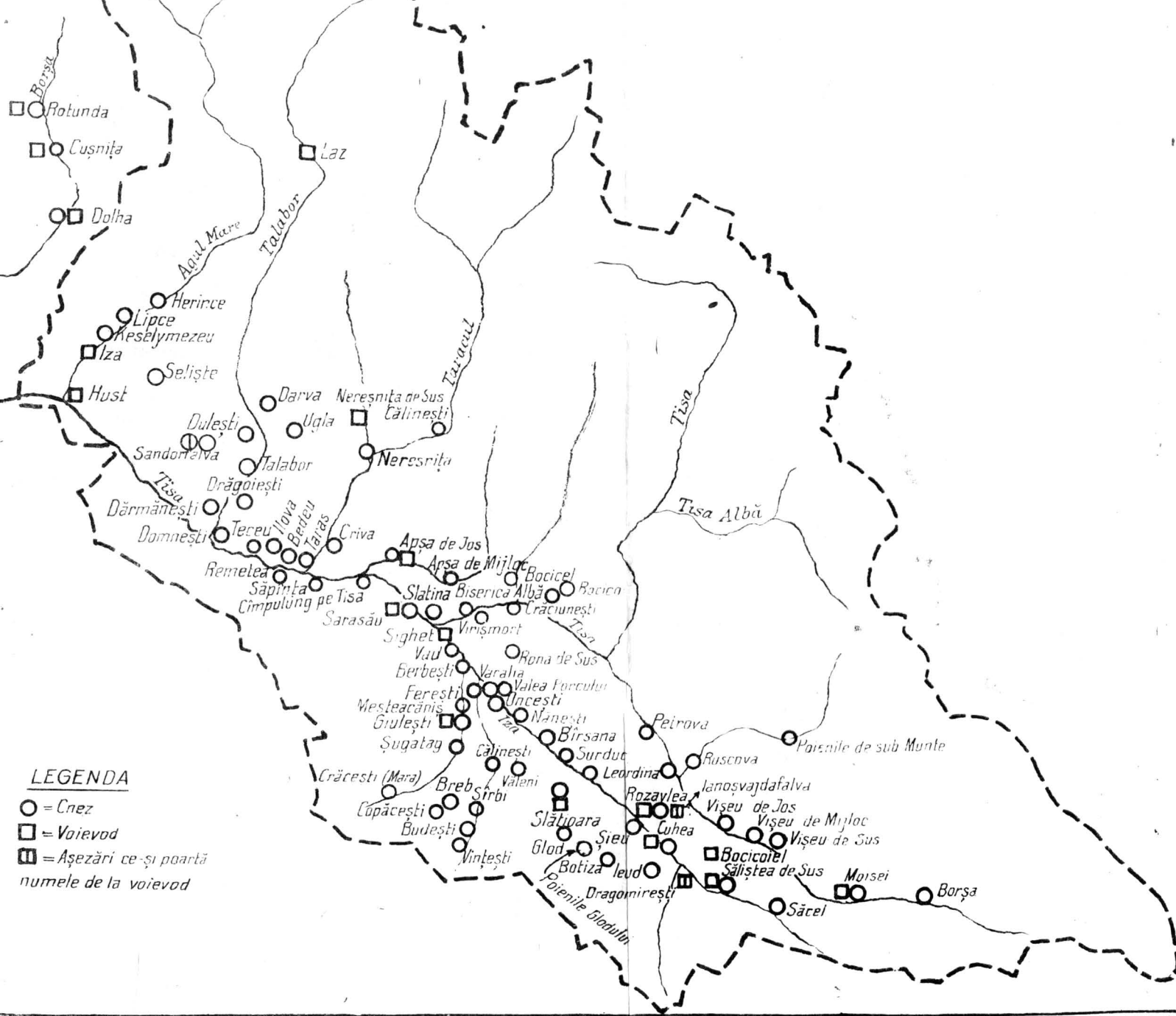
Urmașul lui Codrea-Erdeu a fost, foarte probabil, Bogdan din familia cnezilor din cnezatul Bogdăneștilor. La începutul anului 1343 el era „depus“ de regalitate, caracterizat necredincios al regelui (*Boghdan quondam woyvoda de Maramorosio noster infidelis*).

²³³ R. Popa, *op. cit.*, p. 168—179.

²³⁴ Învățatu' maghiar Petrovay G., luînd drept exemplu situația voievodatului maramureșean, formulează o judecată pe cît de obiectivă pe atît de conformă cu situația românilor în general: „Românii din Maramureș și din Bereg au fost investiți cu astfel de privilegii cum n-a putut avea niciodată un neam de păstori care au imigrat pe încetul, pascîndu-și turmele. Românii din Maramureș și Bereg n-au fost supuși autorității comitelui și altor dregători ai comitatului, ci erau supuși voievozilor aleși de ei înșiși, deosebit în fiecare comitat; aceștia îi conduceau la război pe cei înarmați și-i judecau, rezolvînd procesele dintre ei, precum și pîrile începute de alții împotriva lor. Astfel de privilegii — și dacă mai adăugăm că drept contribuții trebuiau să dea numai a cincizecea parte din sporul turmelor lor —, a putut primi numai un neam viteaz, crescut pentru luptă... în seama căruia a fost incredințată paza unei părți a hotarelor țării“ (Petrovay G., *A maramorosi oláhok, betelepédésük vajdák és kenezek*, în „Századok“, XLV, 1911, p. 611—612.

COMITATUL MARAMUREȘ

10 5 0 10 20 30 km

LEGENDA

- = Cnez
- = Voievod
- ◻ = Așezări ce-și poartă numele de la voievod

Fig. 11

În locul lui Bogdan demnitatea de voievod al Maramureşului a fost deţinută, probabil, un scurt timp, de fratele său Iuga, după care urmează nepotul său Ioan, fiul fratelui său Iuga (*Johannes, filius Ige, Voyavoda Olachorum de Maramorosio*) menţionat cu acest titlu într-un document din 1349. Ioan era voievod al românilor din Maramureş şi la 1355 şi mai trăia în 1373, dar purta titlu simplu de voievod (*Johannes Woywoda*), însoţit de titlul de om al regelui. Satul unde-şi avea casa era Rozavlea, care în acelaşi an era numit „satul voievodului Ioan“ (*villa Johannis woywodae*). Fiii săi la 1411 erau ai fostului voievod Ioan (*filys condam Johannis Woyvode*)²³⁵.

Lui Ioan, fiul lui Iuga, i-a urmat, în fruntea voievodatului maramureşan, fratele său Ştefan, care la 1360 onora această demnitate (*Stephanus filius Ige woyvoda noster Maramorosyensis*). De mare autoritate în Maramureş se bucurau voievozii din această familie dacă regele îi iartă lui Ştefan „infidelitatea“ de a se fi alăturat răscoalei condusă de unchiul său Bogdan şi-l recunoaşte drept voievod al Maramureşului. La 1365 voievodul era numit simplu Ştefan, fiul lui Iuga (*Stephanus filius Ige*), probabil că nu mai era voievod. Iar la 1385 se precizează „fost“ voievod (*Stephanus filius Ige condam vaywoda Maramorosiensis*).

Lui Ştefan, fiul lui Iuga, i-a urmat, în demnitatea voievodală maramureşană, Balc, fiul lui Sas, cel alungat din Moldova de Bogdan, şi care la 1365 era „vrednicul bărbat Balc, fiul lui Sas, voievodul nostru (al regelui)“ din Maramureş“ (*strenuus vir Balk filius Zaaz voyvoda nostri (regis) Maramorosiensis*).

Ultimii voievozi ai întregului Maramureş au fost Balc şi Drag, fiii lui Sas, care au fost impuşi, de fapt de regele Ungariei, dar, formal, au putut obţine asentimentul „soborului“ cnezilor maramureşeni, „alegîndu-i“ în importanta dregătorie de voievozi ai românilor din Maramureş, în acelaşi timp fiind şi supuşi ai regelui Ungariei, protectorul lor, pe care-l recunosc formal drept suzeran, aşa cum rezultă din unele documente emise din cancelaria regală, în care sînt caracterizaţi

²³⁵ R. Popa, *Ţara Maramureşului*, p. 197, critică opiniile acelor care l-au socotit pe Iuga, fratele lui Bogdan, voievod al Maramureşului. Cf. Al. Filipaşcu, *Voievodatul Maramureşului*, p. 21—22, dar admite, totuşi, ipoteza voievodatului lui Iuga, chiar dacă lipsesc temeiurile documentare.

voievozii regelui (*voievodae nostri Maramorosienses*). Balc conduce Maramureșul în calitate de voievod singur pînă la 1390. De la această dată — cel puțin cum rezultă din documente — dregătoria voievodală alternează, între Balc și fratele său Drag pînă la 1393 sau sînt amîndoi voievozi în același timp. De la 1393 pînă la 1398 din nou sînt menționați ca voievozi amîndoi frații Balc și Drag, în același timp și comiți de Maramureș, la început și de Ugocsa. De la 1398 pînă în octombrie 1400 voievod era Drag singur, probabil Balc murise. În unele cazuri cînd amîndoi frații poartă titlul de voievod va fi fost un singur voievod în funcție, Balc, iar titlul lui Drag va fi fost doar onorific sau și-au împărțit dregătoria voievodală între ei din motive de conjunctură.

Autoritatea voievozilor maramureșeni Balc și Drag și tendințele lor spre autonomie rezultă și din dreptul de patronat asupra stavropighiei (episcopiei) de la Peri și asupra mitropoliei de Halici. La 1391, Drag călătorise la Constantinopol, închinînd mănăstirea de la Peri, moștenire familială a lui Baliță și Drag, Patriarhiei din Constantinopol, care o ridică la rangul de stavropighie, iar egumenului Pahomie i se acordă titlul de ierarh (episcop) al românilor din jumătatea nordică a Transilvaniei. După moartea lui Pahomie dreptul de alegere a succesorului revenea voievozilor „de prea bun neam“ Baliță și Drag, împreună cu călugării mănăstirii și credincioșii din eparhie. Ceea ce însemna dreptul de patronat asupra bisericii, o prerogativă suverană, în fond.

În același an 1391, Baliță și Drag obțin de la patriarhul Constantinopolului dreptul de a alege mitropolit al Haliciului, dacă ieromonahul Simion, încredințat cu administrarea bisericii pînă la numirea noului mitropolit de Halici ar fi decedat.

În sec. al XV-lea apar mai mulți voievozi teritoriali în Maramureș, îndeplinind prerogativele cnezilor teritoriali sau de uniuni de obști: voievodul Ioan de Dolha, voievodul Ioan, fiul lui Sandrin de Nireș, voievodul Stansilau, fiul lui Ioan de Dolha²³⁶, Gheorghe și Andrei, fiii răposatului voievod Ioan, toți la 1411; voievodul Ioan de Rozavlea — la 1430; voievodul

²³⁶ Voievodul Stanislau părăsi Ung-ul și se stabili la Dolha, în comitatul Bereg. Fiul său Ioan se căsători cu fiica voievodului Ioan de Maramureș, primind ca zestre moșii întinse pe văile riurilor Vișeu și Iza, unde se stabili Bogdan, fiul lui Ioan de Dolha. La 12 februarie 1454, la stăruința nepoților voievodului Stanislau, sprijinită de Iancu

Ioan de Szentmyclos — la 1451; voievodul Mihail de Rozavlea — la 1456; voievodul Dragomir de Dragomirești — la 1475; voievodul Alexa de Ocna-Hust — la 1525²³⁷.

La mijlocul sec. al XIV-lea unor voievozi români din Berg li se donează, din partea regelui, moșii în Maramureș; dania este însoțită de porunca regelui adresată locuitorilor din satele dăruite de a-i primi ca pe cnezii și stăpîinii lor (*tanquam kenezios et seniores*) și de a-i asculta ca pe ceilalți cnezi dinainte (*tanquam alys kenezys predecessores ipsorum*). Ceea ce înseamnă că unii voievozi din Berg în Maramureș erau cnezi, cu titlul, îndeplinind, însă, atribuții voievodale.

Situația unora dintre voievozii locali este tot mai precară, atît din punct de vedere economic, cît și social-juridic. Păstrîndu-și titlul de voievozi, erau supuși obligațiilor feudale, abuzurilor nobilimii și oficialității comitatului. Este explicația participării unora dintre ei la răscoala țăranilor din 1514, suferind consecințele asemenea celorlalți participanți.

Voievozii românilor din Maramureș erau aleși de „soborul“ cnezilor maramureșeni. Chiar și la 1364, cînd regina Elisabeta confirmă dreptul de alegere a voievodului românilor din Berg se face trimitere la același drept al românilor din Maramureș. Și de asemenea în confirmările privilegiului din 1364 situația românilor din Maramureș este mereu invocată. Ceea ce înseamnă că dreptul de alegere a voievodului întregului Maramureș era în vigoare, cel puțin teoretic, chiar dacă regii unguri influențau alegerea oamenilor lor de încredere dintre cnezii sau fiii de voievozi. Cum s-a întîmplat cu fiii lui Sas, Balc și Drag, care, alungați din Moldova de Bogdan descălecătorul, împrumăriți în Maramureș cu stăpînirile lui Bogdan, sînt „aleși“ și voievozi ai românilor maramureșeni.

*

Maramureșul se prelungea, în multe privințe și mai ales a instituțiilor cneziale și voievodale în comitatele vecine, Berg și Ugocsa (în R.P.U.). Mulțimea cnezatelor și a cnezilor —

de Hunedoara, regele Ladislau V a încorporat domeniul Dolha comitatului Maramureș. cf. Al. Filipașcu, *Voivodatul Maramureșului*, p 16.

²³⁷ Amintirea instituției voievodale în Maramureș se păstrează și în unele toponime: Villa Joannis Voyvode-Rozavlea (1373) și Janosvajdalfva (1430—1431).

chiar și numai a celor menționați în documentele publicate, dintre anii 1375—1700 — este impresionantă. Ei erau conducătorii satelor românești și superiorul lor era un voievod ales de ei.

Cnezii erau oameni liberi, care se bucurau de anumite drepturi, moștenite din timpuri mai vechi, între care și dreptul de a fi judecați de dregătorii români (*officiales olacorum*) în toate cazurile, cu excepția vinilor capitale, judecate de oficialitatea comitatului. Cnezii (*kenezii*) și locuitorii și iobagii din districtul „Kraina“ de pe domeniul cetății Munkács (Munkacevo) din comitatul Bereg se bucurau din vechime de dreptul de a-și alege anual voievodul, drept confirmat la 1493, apoi la 1506, 1523, 1562 etc.

Alți cnezi din aceste părți obțin drept de colonizare în comitatele amintite, iar ca urmare sînt beneficiarii dreptului de stăpînire asupra satelor întemeiate de ei prin colonizare, cum se menționează în unele documente dintre anii 1475—1506, referitoare la cnezi în general și de asemenea la unii cnezi nominalizați.

Unii cnezi coboară treptele ierarhiei sociale, ca în cazul cnezilor Ioan, Șandor și Ștefan, fii de fost voievod; alții sînt asimilați cu primarii (*villici seu kenezii*), cum erau Ioan Dan și Mihail de Porta la 1517 sau cu juzii (*judices vel kenezii*) la 1552. Erau cnezii unor sate sau moșii aservite feudalilor sau cetății Munkács și, ca urmare, nici cnezii nu mai erau oameni liberi, chiar dacă îndeplineau atribuții juridice, administrative și fiscale.

Dacă ar putea fi vreun echivoc cu privire la starea juridică a acestor cnezi, dubiul este înlăturat de trei cazuri menționate în documente între 1378—1566. În cel dintîi este menționat cnezul Cuciulat, slugă (*famulus Kuchulad kenezius*) din Koromlya, în al doilea caz este vorba de cnezul Ieciu, iobag al unui nobil din acele părți, în al treilea caz este vorba de cnezii (*kenezii*) Albert și Paul Negotă, iobagi nobiliari. Statut de iobagi vor fi avut și cnezii din satele românești (*possessiones valachales*) de pe domeniul cetății Munkács, obligați la darea din oi și la găzduire (*descensus*).

Cnezii din comitatele Bereg și Ugocsa sporesc în chip remarcabil în a doua jumătate a sec. XVI și mai ales în sec. XVII. Numărul lor mare, de ordinul sutelor, se datorește, mai ales, sporirii informației privitoare la viața satelor și mai cu

seamă publicării unor urbarii referitoare la unele domenii nobiliare și la cetatea Munkács (1645, 1648, 1700). Lipsind asemenea izvoare pentru sec. XIV — prima jumătate a sec. XVI, nici cunoașterea situației reale exacte nu e posibilă, dar e certă existența lor în mai mare număr decât cel păstrat de documentele cunoscute.

O situație unică în aceste părți și mai ales pe domeniul Munkács din comitatul Bereg este menționarea scrisorilor cneziale (*kenezlevelek*), acordate unor cnezi, scrisori de întărire sau de confirmare emise din cancelaria regelui. Cea dintâi este din 1506, pentru cnezii din Stanfalva, urmată de alte trei pînă la 1541: pentru cnezii din Nagy Magyeros (1520), pentru cei din Vișnița de Sus (1523) și pentru cei din Szerencs Falva (1526).

Satele cneziale existente în epoca voievodatului (pînă la 1541), erau grupate în cnezate teritoriale sau de uniuni de obști, dintre care documentele au păstrat amintirea unui număr de patru: *cnezatul* satelor *Rotunda* și *Cușnița*, dăruit la 1383 cnezilor Ioan, Sandor și Ștefan, fiii fostului voievod al românilor reginei (*woyvoda olahorum, reginalium*). La 1419 acest cnezat era stăpînit de un Ștefan Românul (*Valachus*), probabil un urmaș al cnezilor din 1383, căruia-i este luat de ducele Podoliei.

Un alt *cnezat* era la *Seliște*, care, la 1466, a fost ocupat de Mihail de Dolha, un membru al puternicei familii de cnezi innobilați.

Cel de al treilea *cnezat* își avea centru în satul *Stanfalva*, condus, la 1475, de cnezul Ladislau, iar al patrulea *cnezat* (*keneziatus*) își avea centrul la *Lazarfalva*, care la 1512 era dăruit cnezului Lazar, probabil întemeietorul satului pe care-l obține apoi ca danie. Înmulțindu-se cnezii în sec. XVI, cnezatele se împart în două, în trei, în patru părți, stăpînite în devălmășie, de diferiți cnezi din aceeași familie sau din familii deosebite, fiecare primind o parte de cnezat.²³⁸

Voievozii se iau la întrecere cu cnezii în ce privește numărul pînă la 1541. Erau două categorii de voievozi: unii ri-

²³⁸ Cnezi români sînt menționați în documente și în comitatul vecin Ung: 1402 cnezul (*kenezius*) Iuciu (*Iwchu*) din Humena; 1409 cnezul *kenezius* Neag (*Nyeg*), din Hunkolcs; 1400 cnezul Vanciu (*kenezius Vanch*); 1421 cnezul (*kenezius*) Anton din Konys (cf. *Sztáray oklevéltár*, I, p. 28, 58, 76, 221).

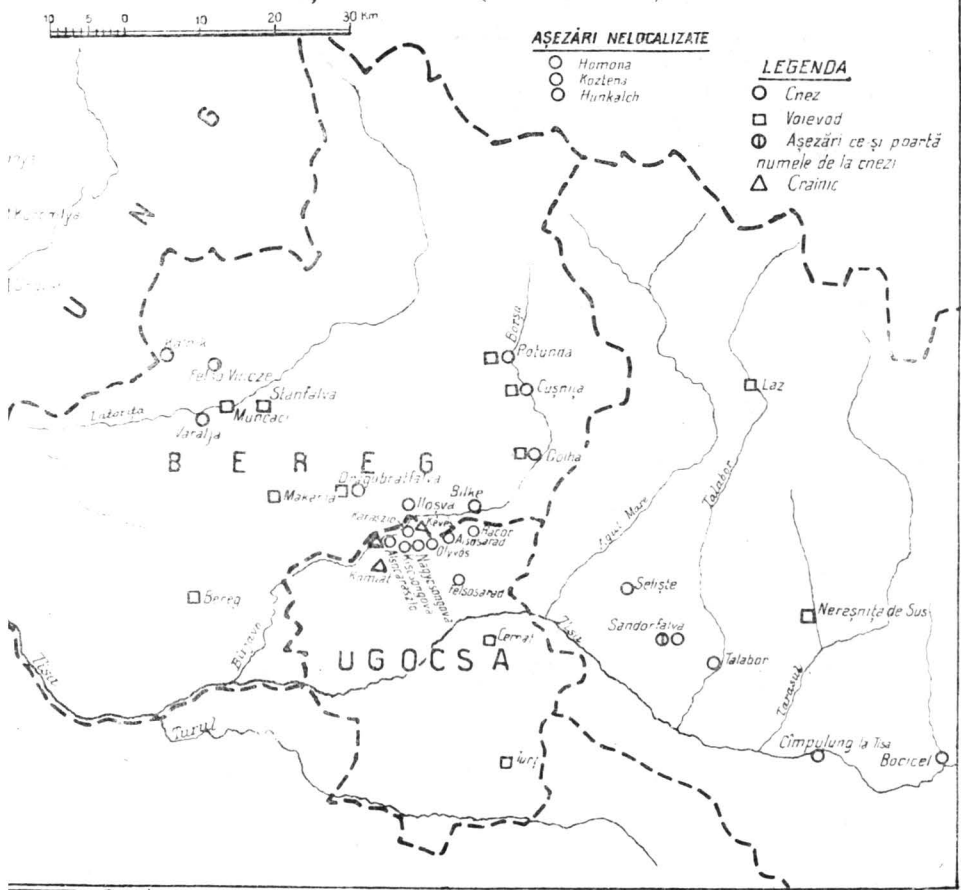
dicați din rîndul cnezilor prin generozitatea regelui, drept răsplată pentru „slujbele lor credincioase“, dăruți cu moșii sau confirmați în stăpînirea moșilor stăpînite de mai înainte. Este cazul voievodului Crăciun (*Karachunus Woyvoda*) de Bilke, care, la 1343, cînd e menționat de documente, era în conflict cu Bogdan, voievodul Maramureșului (*Boghdan quondam woyvoda Maramorosiensis*), care din cauza necredinței față de rege a fost înlăturat. Fiii voievodului Crăciun, încrezuți în situația tatălui lor, au ocupat, în același an, niște cnezate, stăpînirea cărora le este apoi confirmată de rege cu condiția de a le popula (1350). Sau fiii voievodului Stanislau, voievod al românilor reginei (*woyvoda Olachorum reginalium*) din Bereg, obțin, ca danie regească, la 1371, cnezatul satului Vereșnița de Sus, cu aceleași drepturi ca și ceilalți cnezi (*quibus alii kenezzy*), iar peste 12 ani, cnezatele altor două sate, Rotunda și Cușnița, la care în 1389 se adaugă cnezatul satelor Cîmpulung și Laz. Fiii de voievod în situația de cnezi teritoriali, ceea ce poate constitui o dovadă a asemănării mari între cnezii teritoriali și voievozii din aceste părți și nu numai din acestea, ci de pretutindeni. Asemenea voievozi vor fi fost și cei pomeniți, la 1401: Ștefan, fiul răposatului voievod Dionisie, voievodul Ștefan, fiul lui Ștefan, fiul lui Lațcu (*Lachk*), Andrei, fiul răposatului voievod Nicolae, fiul numitului Ștefan de Debregezt, deposedați de bunuri pentru necredință față de rege, sau Sandrin și Ilie, fiii voievodului (*Wayvoda*) Gheorghe, pomeniți în 1413 cu prilejul vinderii unor părți de moșie, ori voievodul Ladislau de Stanfalva și frații săi, care la 1475 obțin dreptul de colonizare a satului Erdeud din cnezatul Stanfalva.

*

Asemenea Maramureșului, prelungit, în ce privește instituțiile românești, în Bereg, Ugocsa și Arva, exista, deasupra tuturor cnezatelor și voievodatelor locale și teritoriale, un voievod unic, cu atribuții administrative, juridice, fiscale și militare, pentru întreg comitatul, sau, mai corect, pentru întreaga obște a românilor din comitat. Identitatea de situații dintre Maramureș și Bereg, Ugocsa și Arva, cu privire la voievodul românilor e adevărată de mai multe dispoziții emanate din cancelaria puterii centrale. Sînt mai întîi confirmările din partea puterii centrale ale unor privilegii ale obștilor românilor (*com-*

munitates Valachorum) din Bereg, cum a fost cea din 1364 a reginei Elisabeta. Asemenea privilegiilor pe care le aveau românii din Maramureș și din alte părți ale Ungariei — subliniază documentul însuși — de a-și alege singuri voievodul, care va judeca neînțelegerile dintre ei (*ut woyvodam quem communitas Walacorum habere voluerit liberam eligendi et*

COMITATELE BEREG ȘI UGOCSA (R. P. UNGARĂ)

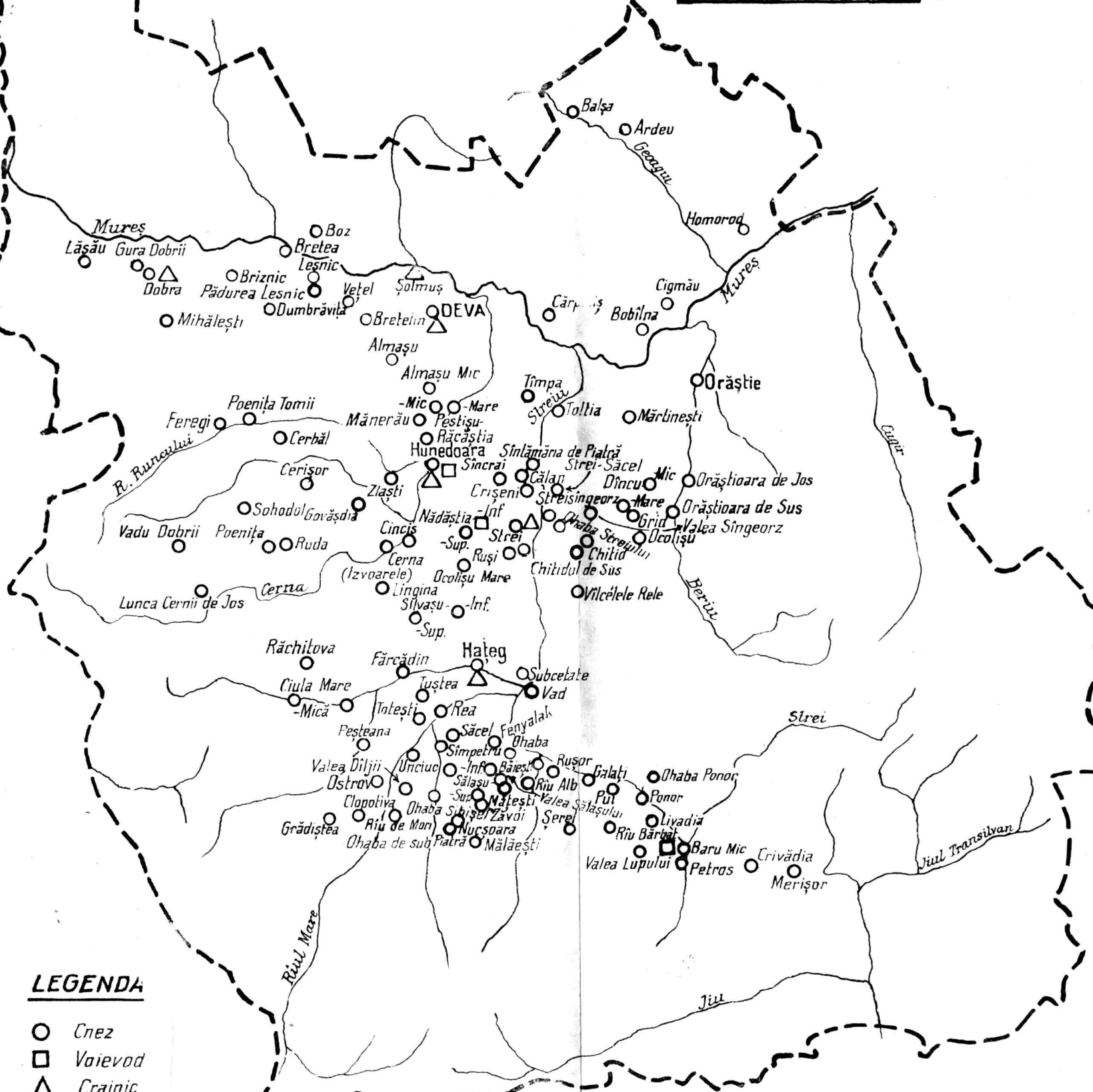
praeficiendi habeat facultatem). Ceea ce înseamnă că românii din Bereg, asemenea celor din Maramureș și din alte părți ale Transilvaniei aveau de mai multă vreme acest drept, adică de când au luat ființă asemenea instituții. Confirmarea dreptului de alegere a voievodului, de mai multe ori în sec. XIV și în prima jumătate a celui următor dezmințe afirmația, mai veche și mai nouă, a unor istorici, anume că dregătoria de voievod ar fi fost ereditară de la începuturile sale. N-a fost ereditară, ci eligibilă dregătoria de voievod, după cum n-a fost ereditară nici dregătoria de cnez de la început. De-abia mai târziu, când se constituie o pătură sau categorie socială a cnezilor și voievozilor ridicați pe treptele ierarhiei feudale, familiile mai puternice de cnezi și de voievozi, sprijiniți și de puterea centrală cu care colaborau, treptat aceste dregătorii din eligibile, cum erau, se transformă în ereditare.

Românilor de pe domeniile cetăților Arva și Lypkova, pe baza vechilor libertăți, respectate de părinții lor (*quomodo ipsi quaedam habuissent ab antiquo libertates in quibus usque ad presens ipsi et progenitores suorum fuissent tenti et conservati*), li se confirmă privilegiile de regele Matia Corvinul la 1474, de regele Ludovic II la 1526 și de Ferdinand I la 1550 și 1576; scutirea de orice dare față de stat, scutirea de muncă la cele două cetăți, judecarea oricărei pricini dintre români în fața voievodului ales de obștea românilor (*unusquisque Walachorum lites sive causas habentium debuerit coram wayvoda per universitatem ipsorum communiter electo stare iuri*); cei nemulțumiți cu judecata voievodului se puteau adresa castellanilor sau regelui.

Asemenea românilor de pe domeniul cetăților Arva și Lypkova, obțin dreptul de a-și alege voievodul și cei din Kraina (comitatul Bereg). La 1393 cnezii (*kenezii*) și toți locuitorii și iobagii din nouă sate de pe domeniul cetății Munkács neagă dreptul de stăpânire ereditară al voievodului Ladislau asupra voievodatului Krainei, susținând că întotdeauna și din vechime, de când memoria oamenilor cunoaște, a fost asemenea libertate, că cnezii și întreaga obște din Kraina s-au bucurat, ca prin vot egal să-și aleagă, în fiecare an, pe cel ce-l doresc în fruntea voievodatului (*semper et ab antiquo, quo memoria hominum comprehenderet, tali libertate usi fuissent, quod illum, quem kenezii et tota communitas de Krajna maluissent,*

COMITATUL HUNEDOARA

0 5 10 15 20 km

LEGENDA

- Cnez
- Voievod
- △ Crainic

pari voto . . . ad officium vayvodatus ex Krajna elegissent). În sprijinul pretențiilor lor cei în cauză aduc numeroase dovezi.

La sfârșitul acestor constatări o informație din anul 1405 are o semnificație aparte pentru cunoașterea răspîndirii și trăinicieii instituției voievodale, urmare a trăinicieii instituției în conștiința celor ce au creat-o, românii. La 1405, cinstitul bărbat, voievodul (*providus vir woyvoda*) și toți oamenii și iobagii din localitatea Tallonch de lângă Buda, sînt îndemnați la supunere. Nesupunerea voievodului și a oamenilor de sub autoritatea sa a putut avea loc cu ocazia tulburărilor provocate de nobilime împotriva regelui Sigismund de Luxemburg în primii ani ai sec. XV²³⁹.

O situație mult asemănătoare cu cea din Maramureș în ce privește concentrarea unor cnezate de sat (obști) și cnezate de obști teritoriale sau uniuni de obști se constată și în *Țara Hațegului*. Extinzîndu-și „cnezatele de vale“ din *Țara Maramureșului*, autorul lor le găsește și în *Țara Hațegului*²⁴⁰, în număr de cinci: cnezatul Densuș, cnezatul Rîu de Mori, cnezatul Rîu Bărbat, cnezatul Sălașu și cnezatul Streisîngeorgiu²⁴¹.

Cnezatul Densuș era situat la sud-est de munții Poiana Ruscăi, pe valea Hațegului, un afluent al Streiului, adică în partea nord-vestică a Țării Hațegului. În sec. XV avea în componența sa 24 de sate, stăpînite de cnezii din Densuș, exclusiv sau împreună cu alte familii cneziale. Familia cnezilor din Densuș este menționată documentar după 1360, cu cele două ramuri ale sale: descendenții din cnezul Mușina și descendenții din cne-

²³⁹ Pentru *Țara Maramureșului* și comitatele megieșe, în afară de colecția *Diplome maramureșene*, publicată de I. Mihalyi și colecția Hurmuzaki și alte colecții de documente cuprind știri numeroase și importante lucrările: Csánki G., *Magyarország történeti földrajza a hunyadiak korában*, vol. I; Belay V., *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei*, Budapest, 1943; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul XIV*, București, 1970; Szabó J., *Ugocsa megye*, Budapest, 1937.

²⁴⁰ R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie au commencement du Moyen Âge*, în „Revue roumaine d'histoire“, XIV, 1975, nr. 2, p. 296—305 și Idem, *Cnezatul de Rîu Bărbat, în Stat, societate, națiune*, București, 1982, p. 54—65.

²⁴¹ Numele cnezatelor teritoriale sau de uniuni de obști este dat după numele localității principiale din care-și derivă supranumele cnezii ce stăpîneau cnezatul respectiv.

zul Duşa. Strămoşul lor comun, un cnez de sat, a trăit, probabil, pe la anul 1300, dar înaintaşii acestuia pot fi mai vechi cu un secol chiar, membri ai obştii respective, deveniţi, prin alegere la început, cnezi de obşte²⁴².

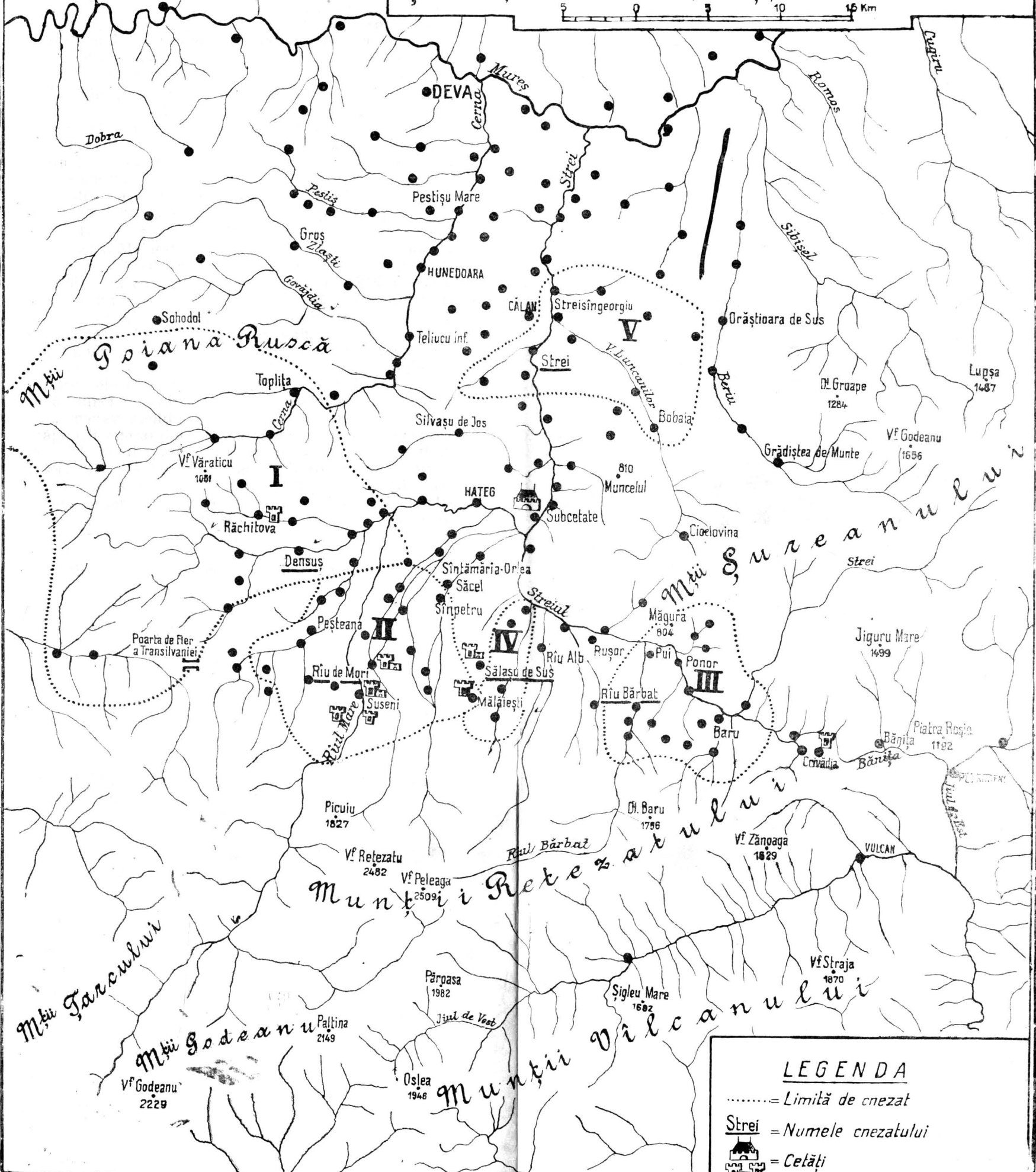
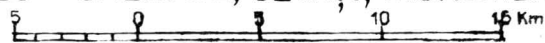
Cnezatul Rîu de Mori, aşezat pe valea Rîului Mare şi a Sibişelului, în partea sudică a Țării Haţegului, era format din 13 sate, stăpînite de cnezii din Rîu de Mori, de asemenea exclusiv sau în comun cu alte familii cneziale de sat. Se cunosc cinci generaţii ale familiei cneziale Rîu de Mori, a Cîndeştilor pînă la 1394: Nicolae, Mihai, Cîndea, Ioan şi Cîndea II. Socotind o generaţie de circa 25—30 de ani, înseamnă că cel dintîi cnez din familia Cîndea a putut trăi la începutul sec. XIII.

Cnezatul Rîu Bărbat, situat în sudul Țării Haţegului, pe valea superioară a văii Rîu Bărbat, este mai bine cunoscut prin studiul ce i-a fost consacrat în anii din urmă²⁴³. Cnezatul era format din 15 sate, stăpînite în exclusivitate sau în parte de familia cnezială din Rîu Bărbat. Această familie coborîtoare din cnezul Gheorghe sau Giurcă (*Gyork*), care a putut trăi pe la mijlocul sec. XIV (fiul lui Giurcă — Gyork, Lel era mort la sfîrşitul sec. XIV). În cnezatul Rîu Bărbat, înainte de 1411 trăiau şapte fraţi copărtaşi (*septem fratres condivisionales*), care stăpîneau o jumătate de cnezat (*unum medium Keneziatum in Burbadvize constitutum et habitum iure hereditario ipsis ab antiquo pertinentem*). Unul din cei şapte fraţi copărtaşi, Bărbat, neavînd urmaşi, şi-a lăsat partea sa (a şaptea parte din jumătate de cnezat) (*septimam partem annotati medy keneziatu*), cu consimţămîntul celorlalţi fraţi copărtaşi lui Lel, fiul lui Giurcă; Lel şi-a putut asigura, astfel, o poziţie superioară faţă de ceilalţi copărtaşi, reuşind, ca urmare, ca el şi fiii săi să fie confirmaţi, în 1391, prin diplomă regală, în stăpînirea a două sate din apropierea satului Rîu Bărbat, pe care, de fapt, le stăpîneau de mai multă vreme. Familia cnezului Lel stăpînea pînă la 1404 cnezatul Rîu Bărbat în comun cu cnezii din satele vecine Ponor, Ohaba Ponorului şi Livada. Stăpînirea indiviză se destramă, însă, la 1404, cînd Barbu, fiul lui Lel obţinea, prin înţelegerea dintre copărtaşi, jumătate din Ponor şi o treime a cnezatelor celorlalte trei sate.

²⁴² R. Popa, *Structures socio-politique roumaines...*, p. 306.

²⁴³ R. Popa, *Cnezatul Rîu Bărbat*, în *Stat, societate, naţiune*, p.

TARA HATEGULUI : CNEZATE, CETĂȚI, MONUMENTE DE CULT

LEGENDA

- = Limită de cnezat
- Strei = Numele cnezatului
- = Cetăți

Importanța cnezatului Rîu Bărbat și a așezării principale, satul omonim, reiese și din faptul că aici își aveau „reședința” familia cnezială principală și un protopop ortodox român permanent (*presbiter Valachorum et archidiaconus eorundem plebanus perpetuus*). Cnezat de obști teritoriale sau uniune de obști ce se va transforma în voievodat²⁴⁴.

Cnezatul Sălaș, așezat în partea de sud a Țării Hațegului, pe un pîrîu ce se varsă în Strei, se cuvinte înfățișat în legătură și cu *cnezatul de Streisîngeorgiu*, situat la relativ mare distanță de cnezatul Sălașului, pe valea mijlocie a Streiului, deci în afara Țării Hațegului, nu departe de Hunedoara, deoarece familiile cneziale fiind înrudite își amestecă și cnezatele de obști și satele, așa cum rezultă din cercetările mai noi²⁴⁵.

Cnezatul Văii Sălașului este menționat în documente începînd de pe la mijlocul sec. XIV, cu cele patru așezări: Fenyalath (dispărut), Mălăești, Sălașu de Sus și Sălașu de Jos, la care se adaugă o altă așezare, Ohaba de Sub Piatră, de la întîlnirea Văii Sălașului cu Streiul. La sfîrșitul sec. XIV (1392) o împărțire are loc între cnezii Cândreș, fiul lui Grigore din Streisîngeorgiu și Lațcu, fiul lui Nicolae din Streisîngeorgiu. Lațcu primea părți din Sălaș și Fenyalath, renunțînd în favoarea lui Cândreș²⁴⁶ la anumite părți din Streisîngeorgiu, Valea Sîngeorzului, Grid și Strei-Săcel. Ceea ce dezvăluie înrudirea dintre cele două familii și stăpînirea indiviză a cnezatelor pînă atunci. Începînd din primii ani ai sec. XV, cnezii sălășeni sînt mereu menționați în documente, uneori cu precizarea stăpînirii cnezatului Sălaș (*quandam possessionem seu keneziatus Zalaspataka vocatum*). În acest interval de timp (sfîrșitul sec. XIV — începutul sec. XV) se va fi constituit cnezatul teritorial sau de uniuni de obști al Sălașului, cînd cnezii sălășeni și-au construit donjonul de la Mălăești, amplificat ulterior ca cetate. Cnezii și, deci, cnezatul de Sălaș se dezvoltă și se întărește în deceniul 4 al sec. XV, cînd Cândreș de Valea Sălașului era „om al regelui”, apoi la 1439, în calitate de nobil, cerea confirmarea drepturilor sale în stăpî-

²⁴⁴ *Ibidem*.

²⁴⁵ V. Eskenasy—A. A. Rusu, *Cetatea Mălăești și cnezatul Sălașului*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca”, XXV, 1982, p. 53—91.

²⁴⁶ *Documenta Valachorum*, p. 429—430.

nirile avute în Ohaba, Sălașu de Sus, Mălăești, Merișor, Bar, Sălașu de Jos și Crivadia. În cadrul cnezatului de obști teritoriale sau de uniuni de obști al Sălașului se ridică cnezul Sărăcin și urmașii lui, Iarul și Grigore Danciu, înrudiți între ei în diferite grade, ceea ce înseamnă că descindeau dintr-un strămoș comun.

Secolul al XV-lea a însemnat extensiunea maximă a cnezatului de Sălaș. Era format din două unități, cea primară, extinsă pînă la confluența văii Sălașului cu Streiul, prin includerea Ohabei de Sub Piatră, cea de o doua din satele înșirate de-a lungul văii Streiului spre izvoare (Merișor, Crivadia, Bărișor și Baru), care vor fi fost luate cnezatului Rîu Bărbat din care, probabil, făcuseră parte. Asupra acestori așezări, de pe la mijlocul sec. XV se extinde autoritatea cnezatului de obști teritoriale Rîu de Mori, stăpînit de familia Căndeștilor, provocînd un conflict îndelungat cu cnezii de Sălaș.

Cnezatul de Sălaș în sec. XVI trece prin multe și mari frămîntări, ca urmare a stingerii familiilor cneziale importante și a imixtiunii altor familii nobiliare de origine cnezială, care încercau să submineze autoritatea cnezilor nobili, descendenți ai lui Sărăcin, pînă în sec. XVII, cînd se dezintegrează posesiunile sărăcinilor²⁴⁷.

Din cnezatul teritorial de Streisîngeorgiu au făcut, probabil, parte și cele trei cnezate de obști: Chitidul de Sus, Chitidul de Jos și Ocoliş, menționate documentar la 1377.

Cele patru (cinci) cnezate din Țara Hațegului, „țara“ cu cea mai numeroasă și mai densă cnezime de obști —, ceea ce înseamnă pe o suprafață nu prea întinsă peste 65 de obști sătești —, prin unirea lor în uniuni de obști teritoriale formau o unitate administrativă, politică și juridică cu o relativă autonomie. Unitatea lor politico-administrativă și juridică a sporit și mai mult cînd cele cinci cnezate teritoriale s-au unit, pe la mijlocul sec. al XIV-lea, într-un district al Hațegului, în fruntea căruia, la 1380, este amintit cnezul Stoian din Lunca Cernii, aparținătoare cnezatului teritorial Densuș (*Stoyan, filius Mosyna de Nyres, Kenezius Olachorum de districtu castri Hatzak*²⁴⁸, care era unul din districtele românești (*districtus olachales*).

²⁴⁷ V. Eskenasy și A. A. Rusu, *op. cit.*, I.c.

²⁴⁸ *Documenta Valachorum*, p. 285—286.

Să fi constituit cnezatele teritoriale sau de uniuni de obști ce formau, la 1380, un district al Hațegului, un voievodat? Întrebarea în stadiul de acum al cunoștințelor nu se poate învrednici de un răspuns mulțumitor. Se poate oferi, însă, o informație de pe la mijlocul sec. al XV-lea, care în urmă cu peste șapte decenii învățatul maghiar Csánki Dezső o strecura între noianul de nume și date în lucrarea sa monumentală cu privire la *Geografia istorică a Ungariei*²⁴⁹, și care de curind a fost pusă în valoare²⁵⁰.

Într-un document din 1457, emis de cancelaria regelui Ungariei Ladislau, între stăpînii satului Bar din Țara Hațegului e pomenit și Neag, fiul voievodului de Bar (*Nyag, filius Wayvode de Bar*), alături de Stan și Dan, fiii lui Dragomir, care, prin înaintașii lor, au stăpînit din vechime satul Bar. Ar fi singura pomenire a instituției voievodale în Țara Hațegului, pe lângă cea a voievodului Litovoi din 1247, care stăpînea și această țară. Fiind singura pomenire a demnității de voievod, cea din 1457, se pot formula două ipoteze: *Wayvoda*, nume de persoană derivat din instituția voievodală existentă atunci sau mai înainte, ipoteză puțin probabilă, sau voievod, în funcție înainte de 1457, cînd e amintit fiul său Neag, fără să i se dea și numele, așa cum se obișnuia în general, ipoteză mai probabilă. Dacă demnitatea devenise patronimic înseamnă că a existat un voievod și un voievodat la Bar cu mult mai devreme, cînd Barul și satele ce-i aparțineau (cnezate de obști) erau mai însemnate decît la 1457, cînd e pomenit voievodul de Bar. Cea de-a doua ipoteză poate fi formulată în sensul că voievodul din Bar nu mai trăia la 1457 și de aceea diacul redactor de documente nu-i precizează numele²⁵¹.

²⁴⁹ Csánki D., *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapest, 1913, p. 161.

²⁵⁰ I. A. Pop, *Despre existența voievozilor și a instituției voievodale în Țara Hațegului pînă în veacul al XV-lea*, în „Acta Musei Napocensis”, XX, 1983, p. 147—153.

²⁵¹ În apropiere de Petroșani, pe Valea Jiului, deci în comitatul Hunedoarei există un toponim, Cîmpul lui Neag. Să fie vreo legătură între Neag, fiul voievodului de Bar și Cîmpul lui Neag? Distanța geografică dintre acest cîmp și localitatea Bar nu ar pleda în favoarea unei legături, dar nici nu o exclude cu totul. Cercetările viitoare vor lămuri nedumerirea. Este menționată însă, la 1517, în apropierea satului Bar, așezarea Ohaba Voievodului (*possessio Waydaohaba*), azi Ohaba de sub Piatră, care putea avea vreo legătură cu voievodul din Bar, mai ales că satul e menționat în documente încă din 1445 (*possessio Ohaba*).

În comitatul Hunedoarei mai existau în afara celor cinci, cel puțin alte două cnezate teritoriale sau de uniuni de obști și de asemenea numeroase cnezate simple, de obști, răspândite în întreg comitatul, în afara Țării Hațegului.

Între cnezatele teritoriale sau de uniuni de obști poate fi socotit și *cnezatul Hunedoarei*, care cuprindea cel puțin patru cnezate de obști menționate de documentele sec. XIV—XVI: Călan, Cinciș, Crișeni și Cerna. În aceste cnezate sau în alte sate (obști) ce puteau aparține, datorită apropierii lor geografice, de cnezatul Hunedoarei, în aceleași secole sînt menționați peste 20 cnezi, ceea ce înseamnă că aceste sate erau de fapt cnezate de obști²⁵². Unele sate ale cnezatului teritorial sau de uniuni de obști erau așezate pe Valea Cernei, altele la distanță de această vale, la dreapta și la stînga ei. Acest cnezat teritorial sau de uniuni de obști era, de fapt, un voievodat condus de un voievod, din familia căruia putea fi voievodul Ioan Ungur (*Joannes Ongur voivoda*) din Nădăștia, menționat în documente înainte de 1492²⁵³. Dacă în legătură cu Neag, fiul voievodului din Bar (Hațeg), situația nu e pe deplin limpede, situația voievodului Ioan Ungur e cu totul clară: un voievod existent în părțile Hunedoarei la sfîrșitul sec. XV, urmașul altor voievozi dinainte și predecesorul altora ce vor urma după el.

Al șaptelea cnezat teritorial sau de uniuni de obști putea fi cnezatul Pădurea Leșnic (*keneziatus silvae nostrae (regiae) Lesnek*). Acest cnezat teritorial sau de uniuni de obști, menționat documentar prima dată în anul 1394, e dăruit, drept răsplată pentru slujbele sale credincioase, lui Dobre „Românul”, fiul lui Ioan de Leșnic, cu condiția de a îndeplini obligațiile datorate cetății Deva, așa cum fac și alți cnezi²⁵⁴. Cnezul Dobre este și ctitorul bisericii din Leșnic. Acestui cnezat teritorial sau de uniuni de obști i-au mai putut aparține sa-

²⁵² Zlaști, Sintămăria de Piatră, Nădăștia, Peștiș, Gamza, Cornet, Tăuți, Prunul, Tîmpa, Ferești, Năprad, Manerău, Sincrai, Juba, Plosca, Peștișeni, Limpert, Cerișor, Feregi, Lindina, Racășdia și Nadoba.

²⁵³ O situație aparte avea acel voievod Mihail, fiul voievodului din Vărădia (în voievodatul Lipovei) care era la 1392 și 1407 arhidiacon de Hunedoara și decan al capitlului episcopiei de Alba Iulia.

²⁵⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 354.

tele sau obștile în care sînt menționați cnezi, deci tot cnezate de obști, în număr de șapte^{254a}. Puține dintre satele acestor cnezate de obști erau așezate pe văile unor ape, fie ele și mici, cele mai multe dintre ele erau răspîndite între ape, mai departe sau mai aproape de acestea. Cnezatul Leșnic a putut fi încadrat în districtul Dobrei, unul din cele patru districte hunedorene subordonate cetății Deva, fără să fie identice cnezatele și districtele, nici ca întindere, nici ca organizare.

Cele patru districte sau scaune din comitatul Hunedoarei (Hațeg, Hunedoara, Strei și Dobra), care cuprindeau cele șapte cnezate teritoriale și celelalte cnezate de obști erau subordonate cetății Deva din punct de vedere judiciar. Castelanul și ceilalți feudali hunedoreni urmăreau feudalizarea societății românești prin toate mijloacele. Înlocuirea dreptului românesc (*jus valachicum*), expresie a relațiilor sociale dintre oameni în numeroase și importante împrejurări ale vieții de toate zilele, a fost urmărită cu perseverență. Și cu aceeași dîrzenie a fost apărut dreptul cutumiar (*jus consuetudinarium*), legea veche (*lex antiqua*) românească de cei ce-i prețuia însemnătatea. Așa cum făceau la 1371 toți cnezii și românii din cele patru scaune sau districte ale cetății Deva (*universi kenezii et Olachi de quatuor sedibus districtibus castris Deva*), care protestează împotriva judecării unui „hoț“ român după legile feudale, pretinzînd judecată după legea românilor (*iuxta legem Olachorum*)²⁵⁵.

În sînul cnezimii hunedorene ca și în sînul cnezimii de pretutindenii, începuse procesul de diferențiere. Unii cnezi reușesc să urce treptele ierarhiei sociale, pătrunzînd în rîndurile nobililor, cum au fost Cîndeștii, Cîndreștii, Leleștii, Sărăci-neștii, Ungur etc., care s-au desprins treptat din rîndul cnezimii. Unii dintre aceștia aveau, asemenea nobililor, familiari, cum aveau Cîndeștii din Rîu de Mori, ai căror familiari sînt pomeniți între anii 1447—1506. Numele unuia dintre familiarii Cîndeștilor a fost Ioan More din Pâgliša, răsplătit pentru serviciile sale credincioase cu o sesie iobăgească și un loc de moară

^{254a} Dumbrăvița, Boz, Brîznic, Vețelul Românesc, Mihăilești și Vad.

²⁵⁵ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 168; „Revista istorică“, 1923, p. 190.

în Pâgliša²⁵⁶. Unii familiari ai aceluiași cnezi de Rîu de Mori erau și ei cnezi, cum erau Negovan și Lațcu din Baru Mare, amintiți în această calitate într-un proces de proprietate din anul 1508. Nobili erau și cnezii ce însoțeau pe castelanul cetății Deva la dietă de mai multe ori la începutul sec. XVI, cumpărându-li-se, în acest scop, stofă și pînză. Și de asemenea înnobilați erau și cei șapte cnezi din districtul Hațeg care se ocupau cu spălarea și preschimbarea aurului de pe domeniile lor²⁵⁷. Din rîndurile acestora puteau fi și cnezii care, în 1518, ocupau pămînturi ale iobagilor.

Stratificarea socială a cnezimii hunedorene rezultă și din monumentele de artă construite de unii cnezi locali, cum este biserica din Densuș, impresionantă prin proporțiile ei, cea mai veche construcție medievală din zonă. Dimensiunile inițiale precum și inscripțiile referitoare la cnezii ctitori din familia Mușana (Mușina) dovedesc că la început biserica a fost o capelă „de curte” cnezială; vechimea ei poate fi dinainte de sec. XIII. Aceași familie a cnezilor din Densuș și-a construit, nu departe, un turn de refugiu, ce poate fi datat și el în jurul anului 1300.

Exemplu de mai sus e întregit cu construcțiile familiei cneziale Rîu de Mori: biserică-capelă, dinainte de sec. XIII, „castel nobiliar” din sec. XV—XVI în Rîu de Mori, iar în satul vecin Susani curte cnezială, cu mult mai veche și o capelă de curte fortificată (*ecclesia castellata*), din jurul anului 1300.

Biserici și curți cneziale-nobiliare s-au descoperit în satele Strei, Streisingeorz, ctitorite la începutul sec. XIV de cnezul Bălea (1313—1314), apoi de cnezul Cândreș, al cărui portret, împreună cu al soției sale Nistora, în costum popular românesc, sînt zugrăvite pe pereții bisericii; Sălașu de Sus, Mălăești, Sîntămăria-Orlea. Aceasta din urmă era ctitoria cnezilor din familia Căndea, stăpînii satului și ai cetății Colț.

²⁵⁶ A. A. Rusu, *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara, Căndeștii din Rîu de Mori*, în „Revista de istorie”, 37, 1984, nr. 6, p. 165—166. Ascensiunea familiei cneziale Căndea și formarea domeniului ei nobiliar au fost studiate de V. Motogna, *Familia nobilă Cănde în documentele veac. XIV—XVI*, în „Revista istorică”, 1926, nr. 4—6, p. 68—80.

²⁵⁷ Andrei, Francisc, Mușina (*Morsyna*) de Răchitova, Ladislau Kendeffy de Rîu de Mori, Ioan Sărăcin de Sălaș, Ștefan More de Făr-cădin, Stanciul (*Stanchwl*) de Zăvoi etc.

Unele sînt ridicate pe ruinele unei *villa rustica* din sec. II—III, urmele de viață dacă-romană continuînd și în sec. IV²⁵⁸. Erau cnezi ce nu-și părăsiseră credința strămoșească și nici nu se depărtaseră încă cu totul de poporul de jos, de români, din sînul cărora se ridicaseră²⁵⁹.

Se zbăteau între situația de oameni liberi, fruntași și conducători ai satelor cneziale, și de oameni aserviți, alți numeroși cnezi hunedoreni, care se agită, se plîng puterii centrale, se revoltă. Se plîngeau, la 1482, de nerespectarea vechii libertăți (*antiquae libertatis*) cnezii de pe domeniul Hunedoarei, plîngerea lor avînd efectele dorite: confirmarea vechilor privilegii (*prefatos kenezios nostros (regis) in antiquis eorum libertatibus*). O situație asemănătoare putea avea și Dobrotă, care la 1411 era arhidiacon (*archydiaconus*) de Hunedoara și preot pe vecie (*plebanus perpetuus*) la biserica din Rîu Bărbat, care disputa o parte a cnezatului Rîu Bărbat și Hobița.

În unele cazuri efectul a fost cu totul contrar celui așteptat, așa cum se întîmplă la 1435, cînd se răzvrătesc cnezii Costea și Stanciu și popa Vîlcul și alții (*alii kenezi*).

O situație unică, se pare, se întîlnește în comitatul Hunedoara, aceea a cnezilor preoți (*sacerdotes kenezii*), proprietari de pămînt în Țara Hațegului, la Ostrov, Rîu Bărbat, Vad, Valea Diljii, Livadia, Peșteana, Șerel, Rușor etc.²⁶⁰

Relativ numeroși cnezi hunedoreni s-au „țărănit“, au coborît în rîndurile țărănimii, uneori chiar într-ale țărănimii

²⁵⁸ R. Popa, *Structures*, ... p. 308.

²⁵⁹ N. Iorga, *Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal*, în „Memoriile Academiei Române“, Secția de istorie, seria III, 1926 și V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești în județul Hunedoara*, în „Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice“, Secția pentru Transilvania, 1929, p. 177—178.

²⁶⁰ Din cnezimea hunedoreană ce reușise să urce primele trepte ale nobilității va fi fost și „preotul nobil“ din Șerel, pomenit cu prilejul ieșirii familiei sale din indiviziune: nobilul Cîndea, fiul răposatului Ladislau, preot (*presbiter*) din Șerel, care stăpînea pămînturi în Șerel și Rușor împreună cu frații săi, nobilii Danciu și preotul român din Șerel (*cum nobilibus Presbitero Valacho ac Dancsul*), care doarește să lasă din indiviziune. Cf. A. A. Rusu, *Preoții români ortodocși din districtul Hațegului în sec. al XVI-lea*, în „Mitropolia Banatului“, 1982, nr. 10—12, p. 644—653 și I. A. Pop, *Considerații despre statutul social al unor cnezi transilvăneni la începutul sec. al XVI-lea*, în „Mărisia“, vol. XIII—XIV, 1986.

aservite, cum este cazul cnezului din Silvaș, iobag al familiei nobiliare Himfy, amintit în această situație în anul 1406.²⁶¹

În comitatul Hunedoarei documentele consemnează de asemenea existența crainicilor, încă de la sfârșitul sec. al XIV-lea. La 1387 era un singur crainic cu autoritate peste o mare parte a comitatului, adică asupra districtelor Hațeg, Strei, Hunedoara, Vármegye și Dobra, și care făcea parte din scaunul de judecată, împreună cu juzii, jurații și cnezii din districtele respective. Și tot în acest comitat, crainicii îndeplinesc atribuții fiscale, în prima jumătate a sec. al XV-lea sau datorau slujbe cu calul cetății Hunedoara împreună cu cnezii de pe domeniul acelei cetăți, la începutul sec. XVI. Erau, împreună cu cnezii ce îndeplineau asemenea slujbe 167—177, nedepartajați de cnezi în ce privește numărul, dar se poate crede că erau numeroși de îndată ce sînt puși alături de cnezi (*Kenezii et Krainici*), care se știe erau foarte numeroși în comitatul Hunedoara. Un crainic (*Krajnikus*) exista, la 1481, și pe domeniul cetății Deva, care, împreună cu cnezii de pe același domeniu depuneau mărturie pentru o danie de moșie. Numărul crainicilor sporește pe măsura sporirii obligațiilor, astfel că la 1522 pe domeniul Hunedoarei sînt consemnați patru crainici²⁶². Amintirea instituției crăinicale se mai păstrează în comitatul Hunedoara și în toponimul Graynijcesth (1512—1514).

O situație mult asemănătoare celei din Țara Hațegului și chiar a comitatului Hunedoara din punct de vedere al instituțiilor românești se întîlnește în *comitatul Caraș sau Canaș Severin*²⁶³.

²⁶¹ Pe domeniul cetății Hunedoara la 1512 sînt menționați 129 cnezi în 29 de sate numai în pertinențele interioare, iar împreună cu cei din pertinențele exterioare numărul lor ajungea la 177 cnezi și crainici.

²⁶² În sec. XVIII și la începutul sec. XIX. sînt atestați în comitatul Hunedoarei alți șase crainici și patru crăinicii.

²⁶³ În delimitarea administrativă a comitatului medieval Caraș am întîmpinat unele dificultăți din cauza fluctuațiilor granițelor comitatense: unele așezări cînd aparțineau comitatului Caraș, cînd comitatului vecin, Timiș, mai ales în perioadele de maximă extindere a acestuia. Chiar și unele districte importante din comitatul Caraș-Severin în unele perioade au fost înglobate comitatului Timiș. Cîteva exemple sînt concludente cu privire la fluctuațiile mari și dese ale localităților între cele două comitate: 1448 satele Wolya (Woia, Valea) și Zabadfalu erau

Documentele cunoscute menționează, pînă la mijlocul sec. al XVI-lea în comitatul Caraș un număr de aproape 90 de sate în care sînt amintiți cnezi, deci cnezate de obști. În marea majoritate a cazurilor un cnez într-un sat, în cîteva cazuri doi, trei și chiar cinci cnezi într-un sat două sate într-un cnezat. Și de asemenea aceleași documente amintesc existența unui număr de circa 20 de cnezate simple, de obști.

Încercarea de grupare a cnezatelor de obști în cnezate teritoriale sau de uniuni de obști ori voievodate, nu e o întreprindere ușoară, de aceea are doar caracter de ipoteză.

Cnezatul Mîtnic sau *Jupa* se pare că a fost unul din cele mai importante, atît ca număr de sate cu cnezi menționați documentar, cît și ca număr de cnezate pomenite în documente. Centrul cnezatului putea fi *Jupa*, de care la 1369 țineau mai multe cnezate (*Suppa cum suis keneziatis*), ori Mîtnic, care singur este un cnezat, iar Ohaba Mîtnic alt cnezat încă din 1370. Așezat în partea de nord-vest a comitatului Caraș, în depresiunea Caransebeș, acest cnezat cuprindea cele 15 sate din această depresiune în care sînt amintiți cnezi și altele despre cnezii cărora nu s-a păstrat amintirea documentară, dar în care cu certitudine existau asemenea conducători de obști,

„în districtu Caransebes, in comitatu Themes“; 1475, satele Henserova, Laczkon, Sachyal erau „în districtu Sebes, in comitatu Themes“; la 1492 aceeași localitate Sachyal era „în districtu Caransebes et sub banatu Zewriniensi“; districtul Românesc (*districtus walahalıs*) Fîrdia (Thwerd, Twerd), la 1427 era „în comitatu Themes“. Și tot în acest comitat era la 1453 și districtul românesc (*districtus walahalıs*) Șuncuiș (Swgdy, Swggya, Swdya); la 1447 satul Gedefalva era „în districtus Lugos“, iar în 1487 era „în comitatu Themes“; satul Paprad la 1436 era „în comitatu Themes“, iar peste trei ani (1439) era „în districtu Myhald“; satul Horzfalwa în 1458 era „în comitatu Themes“ iar la 1485 era „în districtu civitatis Caransebes“; satul Dragotenești (Dragotenesst, Dragotinfalva) la 1464 era „în districtu de Lugos“ și în 1470 „în districtu Sebes“; la 1480 satul Zepmezeye era „în districtu Zeurenienși“, etc. etc. Față de această situație am optat pentru înscrierea la comitatul Caraș a așezărilor din cele opt districte privilegiate: Lugoj, Sebeș, Mehadia, Almăj, Carașova, Ilidia, Bîrzava și Comiat și din altele ce se găseau pe teritoriul Carașului: Jupani, Făget, Bujor, Mănăstur, Margina, Fîrdea, Șuncuiș, Icuș, Bel, Cuesti, Caran, Lypko, Horom. Așa cum le cuprinde în general și Pesty Fr., în colecțiile sale de documente: *Krasso vármegye története; A szörényi bánság és Szörény vármegye története* și *A Szörényvármegyei hajdani oláh kerületek*.

iar 11 sate din cuprinsul acestui cnezat teritorial sînt caracterizate de documentele ce le menționează cnezate²⁶⁴.

Un *alt cnezat* teritorial în comitatul Caraș putea fi *Ilidia*, așezat în partea de sud-vest a comitatului, în depresiunea Oraviței și din care făceau parte, probabil, sate ale căror cnezi sînt pomeniți în documente (între 1358—1378) și un cnezat de obști Guden, în care trăiau cinci țărani, care împreună cu alte două sate, numele cărora nu e menționat, dar sînt menționați cnezii lor, făceau parte din moșia Voia (Patak): satul cnezului Pavel (*villa Pauli kenezii*), cu cinci țărani și satul cnezului (*kenezii*) Ștefan cu patru gospodării²⁶⁵. Patru cnezate și tot attea locuri aveau 26 de iobagi și trei locuri pustii la 1389.

Un *al treilea cnezat* teritorial a putut fi al *Mehadiei*, din care puteau face parte șase sate cu cnezi și două cnezate cuprinzînd alte trei sate. Dar cu certitudine în realitate au fost mai multe obști cu cnezi și mai multe cnezate de obști decît cele menționate în documentele dintre anii 1364—1420 în depresiunea din sud-estul comitatului Caraș, mărginită de Munții Mehedinților spre vest și de munții Cernei spre est.²⁶⁶

Al *patrulea cnezat* teritorial a putut fi al *Carașului*, așezat în Depresiunea Ezeriș, prelungită cu a Aninei, deci în partea central-apuseană a comitatului Caraș. Și din care făceau parte cele 11 sate ai căror cnezi sînt amintiți în documente și un cnezat de obște. Cu certitudine mai numeroase în realitate și satele cu cnezi și cnezatele de obști²⁶⁷.

Al *cincilea cnezat* teritorial din comitatul Caraș a putut fi al *Ersigului*, situat în partea nord-estică a comitatului Caraș, în depresiunea Lugoșului, cu cele mai multe sate în care sînt menționați cnezi, 17, și cu cinci cnezate de obști amintite docu-

²⁶⁴ Sate cu cnezi: Berche, Ezeriș, Mărul, Jupa, Krivapatak, Mackas, Lybanfalva, Magoyafalva, Gamza, Bizere, Ohaba, Ohabața, Muscel, Carașova și Sebeș; cnezate de obște: Jupa cu cnezatele sale, Ohaba-Mitnic, Mărul, Poiana Mărului, Maciova, Dobrogozta, Mitnic, Lybanfalva, Pachad, Gyepen, Magoyafalva.

²⁶⁵ Sate cu cnezi menționați în documente afară de cele de pe moșia Voia: Secășeni, Cuesti, Ilidia, Cher, Stankafalva, Zlatinch, Vlasolc, Călina și cnezatul Guden.

²⁶⁶ Sate cu cnezi menționați în documente: Almăj, Mehadia, Patak, Temeșel, Pryboi și Chorna, iar cnezate de obști: Iablașița, Zolyn și Orbagy.

²⁶⁷ Sate cu cnezi menționați în documente: Ezeriș, Bodugazunfalva, Carașul Mare, Carașul Mic, Zepmezeu, Purhuna, Pribil, Carașova, Maysfalva, Borzafeu și Goruia; cnezatul Purhuna.

mentar. A fost un cnezat mare, poate cel mai întins, însă fiind marginal din punct de vedere geografic a trebuit să cedeze locul întii cnezatului Mîtnic sau Jupa²⁶⁸.

Al *șaselea cnezat* teritorial sau de uniuni de obști a putut fi al *Șemlacului*, situat în partea nord-vestică a comitatului Caraș, într-o zonă de cîmpie. Numărul de sate, cnezii cărora au fost pomeniți documentar, este de nouă, răspîndite în apropiere cele mai importante, care au dat și numele cnezatului²⁶⁹.

Al *șaptelea cnezat* de uniuni de obști cărășene a putut fi al *Bojorului*, cel mai nord-estic al comitatului Caraș, la marginea nordică a zonei submontane a Munților Poiana Ruscă. Era un cnezat relativ mare cu cele 12 sate în care sînt menționați cnezi și două cnezate, între anii 1352—1525²⁷⁰.

Și cîte cnezate de obști vor mai fi existat în comitatul Caraș nementionate de documentele cunoscute²⁷¹. Dar chiar și cele 90 de obști conduse de cnezi și cele 22 de cnezate, amintirea cărora s-a păstrat în izvoarele scrise, demonstrează în chip concludent importanța și viabilitatea instituției cneziale într-o zonă de mare densitate instituțională românească, care mai tîrziu, sub forma districtelor, se bucura de o autonomie politico-administrativă relativ mare.

Încă o subliniere se cuvine în legătură cu identificarea și localizarea obștilor cneziale sătești și a cnezatelor menționate în izvoare. Nici identificarea și nici localizarea obștilor cne-

²⁶⁸ Sate cu cnezi pomeniți documentar în cnezatul Ersig, între 1358—1437: Secaș, Găvojde, Villa Petri, Bynys, Syrczech, Hodoș, Zyvazeg, Chiuka, Zaldobag, Milaș, Marincea, Vermeș, Ersig, Dogafalva, Remetea-Popănici și Olosag sau *Olahsag*, adică regiune românească. Dintre cnezatele de obști sînt menționate documentar cinci în apropiere de Ersig, dar din cauza deteriorării documentului s-au identificat doar două: cnezatul lui Neacșu — *Nere* și *Strimptura*.

²⁶⁹ Sate cu cnezi menționați documentar între 1343—1437: Șoșdea, Sentgur, Șemlacul Mare, Zuhor, Sexptelki, Prekofalva, Ghertenis, Borzlic, Medveș și Kovacskenezfalva.

²⁷⁰ Sate (obști) în care sînt menționați cnezi: Valea Mîtnicului, Zarvastelek, Cornet, Remetea Luncă, Alsoveze, Răchită, Icuș, Zeged, Sugdea, Margina, Mănăstur, Zernești și Ciehești și cnezate de obști Răchită și Bojor.

²⁷¹ În afara cnezilor și cnezatelor de obști amintirea cnezilor din comitatul Caraș-Severin s-a mai păstrat și în unele toponime: Keresztyenkenezfalva (1334), Januskenezfalva, Halmagkenezfalva, Kecsakenezfalva, Phileskenezfalva, Zanyzlokenezfalva (toate în 1389), Kowachkenezfalva (1408), satul Kenez (1421), Baynkakenezfalva (1447).

ziale sătești nu sînt lipsite de dificultăți și, de aceea, poate nu totdeauna s-a putut face cu toată certitudinea, deoarece un număr mare de așezări din comitatul Caraș și din Banat în general s-au risipit, strămutîndu-și vatra și, odată cu strămutarea vetrei, și-au schimbat și numele, iar altele au dispărut în curgerea vremii din cauza vicisitudinilor și numeroaselor răutăți ce-au bîntuit partea sud-vestică a țării, Banatul.

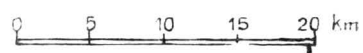
După cum cnezimea din celelalte părți ale Transilvaniei a cunoscut un proces de stratificare, nici cea din Caraș-Severin nu a făcut excepție. Și în cel mai bogat comitat bănățean în cnezi și cnezate, documentele menționează cnezi ce au reușit să urce treptele ierarhiei feudale pînă la cele nobiliare. Încă de la începutul sec. XIV, contemporani cu calea spre înobilare a cnezului Stanislau din Maramureș, sînt amintiți asemenea cnezi în Banat. În a doua jumătate a sec. al XIV-lea, așa cum se întîmplă și în alte comitate, tot mai mulți sînt cnezii caracterizați de documente nobili. Puțini, însă, reușesc să pătrundă în rîndurile mării nobilimi, marea majoritate oprindu-se la treptele de jos ale acesteia.

Pe la sfîrșitul sec. XIV era cnez nobil Des, dacă fiul său (*filius Dees nobilis Kenezius*) Petru de Temeșel e amintit la 1390, odată cu alți trei cnezi nobili (*similiter nobiles kenezii*), datori să participe la război cu o lance, după obiceiul celorlalți cnezi nobili (*consuetudine ceterorum nobilium keneziorum*).

Un cnez înnobilat putea fi și acel magistru Nicolae, care la 1369 obținea moșia Jupa cu cnezatele sale (*Suppa cum suis kenezyatıs*), sau acel Neacșu, fiilor căruia, Ioan, Ladislau și Petru li se restituie la 1372 bunurile tatălui lor (17 moșii la 1369), precum și cnezatele și alte onoruri (*necon keneziatibus aliisque honoribus*).

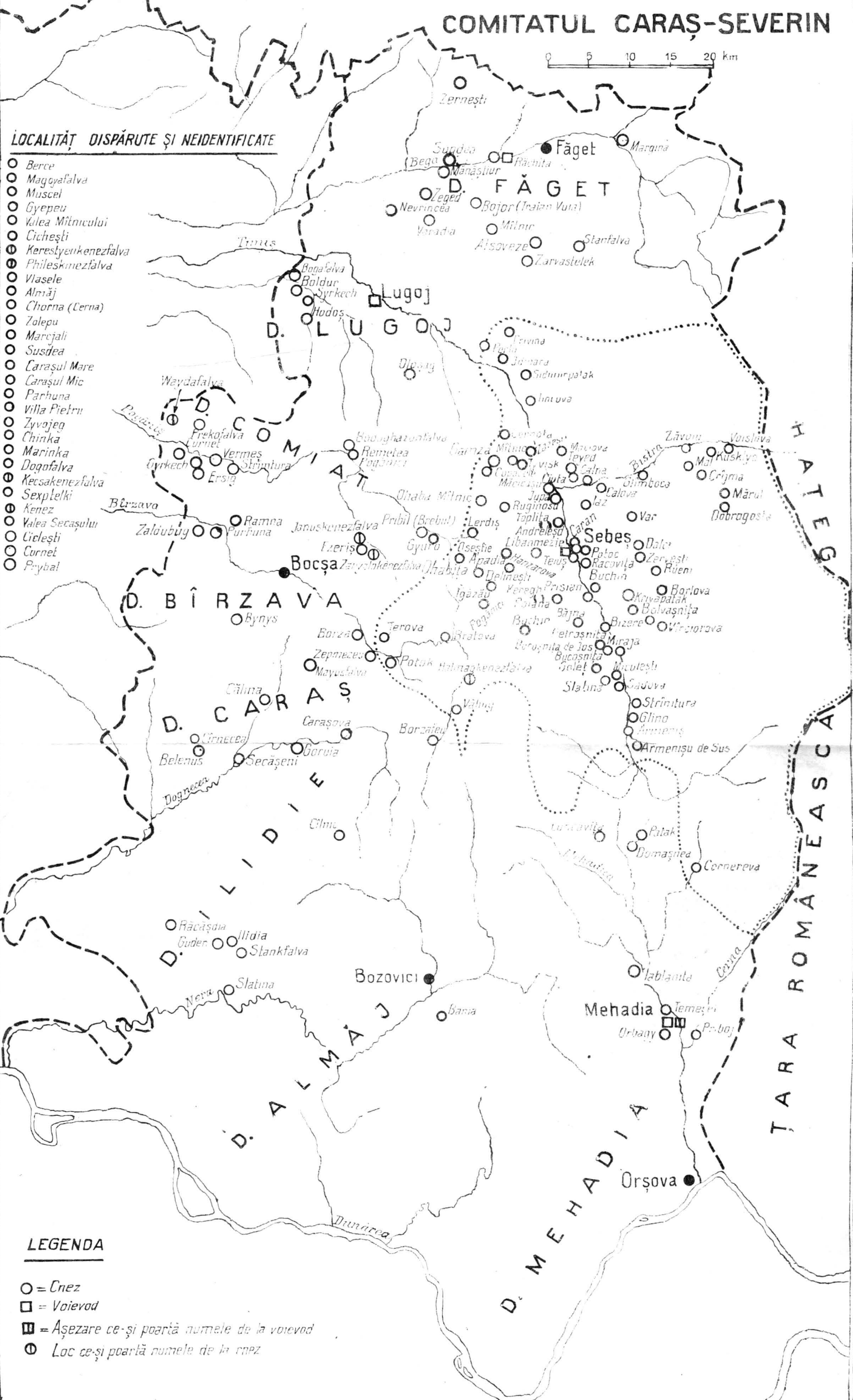
Pe cale de înobilare, chiar dacă nu sînt caracterizați ca atare, vor fi fost cnezii Iuga și Bogdan, fiii lui Ștefan de Mîtnic, care obțin, la 1352 o moșie cu dreptul de stăpînire liberă, asemenea altor cnezi ce stăpînesc sate libere în districtul Sebeș (*in tali libertate, in qua libertate habent liberas villas quenesii in provincia Sebus*). Și de asemenea cnezii de Mîtnic, urmașii lui Sturza (*Struza*), confirmat, prin diplomă regală, la 1372 în stăpînirea a două sate întemeiate de Sturza. Peste două decenii sînt menționați alți nobili de Mîtnic în litigiu pentru niște pămînturi și păduri cu iobagii regelui din Caran. Alți cnezi cărașeni obțin stăpînirea pe viață a unor

COMITATUL CARAȘ-SEVERIN

LOCALITĂȚI DISPĂRUTE ȘI NEIDENTIFICATE

- Berce
- Mașofalva
- Muscel
- Gyepu
- Valea Mitnicului
- Cichești
- Kerestenykenezfalva
- Phileskmezfalva
- Vlasele
- Almăj
- Chorna (Cerna)
- Zolepu
- Marșali
- Susdea
- Carașul Mare
- Carașul Mic
- Parhuna
- Villa Pietru
- Zvovejeg
- Chinka
- Marinka
- Doșofalva
- Kecsakenezfalva
- Sexpletki
- Kenez
- Valea Secășului
- Ciclești
- Cornel
- Prybal

LEGENDA

- = Cnez
- = Voievod
- = Așezare ce-și poartă numele de la voievod
- ⊙ = Loc ce-și poartă numele de la cnez

Fig. 17

cnezate, cum era cazul cnezului Gheorghe, care stăpînea, la 1408, pe viață cnezatul (*keneziatum perpetuum*) satului Pochach și care-și ia în același timp un tovarăș (*consorcium*) un alt cnez, ridicat din rîndurile iobagilor. Peste cinci ani este pomenit magistrul Petru de Dieci care obține cnezatul satului Orbagy, cu dreptul ca urmașii săi, cnezii (*knezii*) de Orbagy, să-l stăpînească în pace. Pe la 1442 cnezii din districtul Lugoj obțin unele privilegii, drept răsplată pentru faptele lor de vitejie.

În timp ce unii cnezi urcau treptele nobiliare, alții coborau mereu, pînă la situația de iobagi, trecînd prin situația intermediară de cnezi de obști sau de uniuni de obști, cu rolul, rosturile și atribuțiile adevăraților cnezi, reprezentanți ai cnezatelor și ai oamenilor din obști. Cum era, de exemplu, cnezul Lucaciu, fiul lui Raicu, care la 1343 ocupă unele sate de pe domeniul cetății Vărădia, sau fiii cnezului Socol în liti-giu cu nobilii Hîmfy pentru niște pămînturi.

Unii cnezi de obști sînt asimilați cu primarii sătești (*villici seu kenesii*), cum erau cei amintiți la 1364 sau ca cnezi de cetate, cum erau cei de la 1387 ce datorau castelanilor dări în bani și produse.

Cnezii iobagi erau fie regești, cum erau cnezii Hranoia și Valentin, membrii unei cete de haiduci la 1370, fie nobiliari, cum erau cei amintiți între 1375—1380, sau altul pomenit la 1414.

Asemenea situației din Țara Maramureșului, tot astfel și în Țara Caraș-Severinului, unii cnezi teritoriali sau de uniuni de obști sau chiar unii dintre cnezii de obști sătești, reușesc să se desprindă din rîndurile semenilor lor și să urce treptele superioare de voievozi. Astfel între anii 1270—1540 sînt menționați documentar mai mulți voievozi în Caraș-Severin.

Cei mai mulți sînt din cnezatul (voievodatul) Mitnic sau Jupa, cel mai important dintre cele șapte cnezate teritoriale sau de uniune de obști: Voievodul Lupșin, cu alt nume Ioan, fiul lui Iuga (*Lupchin waywoda, alio nomine Johannes appellatus, filius Iugae*) (1350); Gheorghe, fiul fostului voievod din Teyed (*Georgius, filius . . . quondam wayvode de Teyed*) (1370), Puia și Stoica, voievozi de Caransebeș (1420), Ioan, fiul vo-

ievodului (*filius woywode*) din Marczali (1439), voievodul Rayn (*Rayn woywoda*) de Caransebeș (1478), Ștefan Stoica, jude și voievod (*judex et waywoda*) de Caransebeș (?) (1498, 1505), voievodul (*waiwoda*) Grigore din Caransebeș (1535); voievozii din Caransebeș Grigore, Gheorghe, Nicolae și Simion (1540), iar un fiu de voievod la 1478 ajunge viceban de Severin.

Voievozi sînt menționați și în cnezatul teritorial sau de uniune de obști Ilidia cum era Laurențiu, fiul voievodului Laurențiu din Belenus, comite de Cuești (1370).

În cnezatul teritorial (voievodatul) Mehădiei sînt menționați doi voievozi: Ladislau, fiul voievodului de Mehădia Miliutin (*filius Myluthen vaywoda de Myhald*) (1430) și voievodul Mihail (1440).

Nu lipsește voievodul nici din cnezatul teritorial (voievodatul) Șemlac, unde la 1386 e menționat voievodul Ștefan din Șoșdea.

În sfîrșit la 1534 sînt pomeniți doi voievozi în voievodatul Lugoșului: Nicolae (*Vajwoda*) și Gheorghe (*Wayda*) din Lugoș²⁷².

Ca și în cazul Maramureșului și Hațegului satele voievodale sau de obști simple erau integrate în cnezatele sau voievodatele de uniuni de obști, conduse de un cnez superior, cu atribuțiuni voievodale sau de voievod.

Asemenea cnezilor, tot astfel și voievozii cărășeni s-au supus prefacerilor sociale ale vremii și locului. Unii reușesc să urce treptele ierarhiei sociale spre cele nobiliare, alții se mulțumesc să-și păstreze locul mai modest de conducători ai unor uniuni de obști. Din prima categorie poate fi socotită familia voievodală Lupșin (*Lupchin*), care la 1235—1270 obține o danie pentru ca la 1350 să pretindă drepturi asupra unor moșii de moștenire acordate de regele Bela IV și de asemenea, probabil, Laurențiu, fiul voievodului Laurențiu, care la 1277 obținea două sate drept danie, Voya și Kereszi și la fel Ștefan Stoica, jude și voievod (*judex et waywoda*) de Caransebeș la 1498.

²⁷² În comitatul Caraș-Severin mai sînt amintiți încă trei voievozi, stăpînirile cărora n-au putut fi localizate: Sandrin și Ilie, fiii voievodului Gheorghe (1413) și voievodul Bolia (1415).

Dacă în privința celor trei familii voievodale pot fi îndoieli cu privire la statutul lor nobiliar, situația e certă în cazul voievodului Bogdan, fiul lui Micula, care, părăsind Țara Românească (?), a primit din partea regelui ungar mai multe moșii în Banat la 1335. Și de asemenea în cazul lui Ioan, fost voievod de Severin (*Ioannes quondam voyavoda Zeurinensis*), amintit la 1388 și a lui Iacob de Marga și a voievodului Rain (*Rayn Waywoda*), bani de Severin la 1478. Asemenea dregătorii importante nu se acordau nenobililor, oricât de vrednici ar fi fost aceștia. Ca și dregătoria de comite, cum era Ioan, fiul voievodului de Marczali, în fruntea comitatului Timiș, la 1439.

În categoria voievozilor cu o situație social-economică și social-juridică mai bună, chiar dacă nu pășiseră încă pe treptele nobiliare, pot fi socotiți, probabil, și voievodul Gheorghe de Teyed, pomenit la 1370 și de asemenea voievodul Ștefan de Șoșdea, amintit la 1386, care aveau iobagi, poate și voievodul Radul (*Radul Woywoda*) de Belenus, menționat la 1370.

Alții, cum erau juzii din Caransebeș sau alți voievozi din același district sau oraș mai păstrau doar titlul de voievod, în realitate ei ocupau alte dregătorii sau se ocupau cu administrarea „moșiilor” lor, dacă le aveau.

Cnezi și cnezate de obști, cnezi și cnezate teritoriale, voievozi care se suprapun sau conviețuiesc împreună cu cnezii teritoriali, din rîndurile cărora se înalță. Iar deasupra tuturor, banul de Severin, conducătorul Banatului de Severin, un dregător asemenea voievodului Țării Maramureșului. Lucru explicabil, deoarece Banatul de Severin sau Țara Severinului se aseamănă în multe privințe, inclusiv a organizării politice, cu Țara Maramureșului. Voievodului Țării Maramureșului, unul singur pînă în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, îi corespunde banul Severinului. Ceea ce explică și absența, aproape totală, pînă în a doua jumătate a sec. XIV, a voievozilor într-o zonă atît de bogată în organizații social-politice românești, puternice și viabile în întregul evul mediu. O lume densă de cnezi fără voievozi, cum s-a crezut îndeobște, nu se putea închipui. Și într-adevăr voievozii sînt prezenți, în calitate de conducători ai voievodatelor (cnezatelor teritoriale sau ale uniunii de obști). Și superior tuturor era voievodul Severinului, cum se caracte-

riza, la 1388, conducătorul acestei „țări“: *Ioannes, quondam voyavoda Zeurinensis*²⁷³.

Voievozii din Caraș-Severin aveau moșii de moștenire, cum se precizează în cazul unor voievozi la 1350 și 1415 și aveau, de asemenea, iobagi, cum se menționează în două cazuri, la 1370 și 1385²⁷⁴.

În comitatul Caraș-Severin de asemenea este atestată existența crainicilor, începînd cu sfîrșitul sec. al XV-lea. Cei mai numeroși erau în districtul Sebeș (Caransebeș) și în orașul Caransebeș. Uneori crainicii cărășeni și cnezii aveau loctiitori (*circumspecti kenesii, krainici et eorum vicegerentes*), loctiitori ce mai tîrziu se vor numi *vicecrainici*, dintre care unii făceau parte din familia unor foști voievozi, ce-și derivă patronimicul, Vaida, din instituția voievodală. La 1531 unii crainici, cel din districtul Caransebeș, împreună cu juzii și jurații districtului exploatau pădurile din împrejurimi. Existența instituției crainicale mai e adevărată și în comitatul Caraș de unele toponime: Craynitesth sau Craynichest, sat dispărut, menționat în documente la 1514—1516.

*

În comitatul vecin, al *Timișului*²⁷⁵, situația e mult deosebită față de aceea din Caraș. Comitat cu relief de cîmpie, a fost mai devreme și în mai mare măsură feudalizat în comparație cu Carașul, comitat cu relief muntos. Este motivul principal care explică situația precară a instituției cneziale, care a suferit știrbiri și cotropiri mai devreme și în mai mare măsură, încît documentele care o atestă înfloritoare în sec. XIV—

²⁷³ Un voievod de Caransebeș ajunge viceban de Severin.

²⁷⁴ Amintirea instituției voievodale în comitatul Caraș-Severin s-a mai păstrat și în toponimul Waydafalva (1410) și în numeroasele nume de familie derivate din voievod: Nicolae, fiul lui Vaida de Waydafalva (1447), Ioan zis Waydafy de Mehadia (1451), Gheorghe și Nicolae Vaida obțin danii de sate (1451), Grigore Vaida de Caransebeș (1534), familiile More și Vaida stăpîne de moșii (1535), Mihail Vaida de Thews (1548) și alte 16 familii Vaida între 1557—1646. Carașul e caracterizat *districtus olachales, districtus olachalium*.

²⁷⁵ Observațiile formulate cu privire la circumscrierea așezărilor din comit. Caraș corespund, în parte, și comitatului Timiș. De aceea, le-am trecut la comitatul Caraș pe cele care-i aparțineau, pe temeiul celor formulate mai sus și le-am reținut pentru comitatul Timiș pe altele, adică cele două ipotetice cnezate teritoriale: Recaș și Bîrzava.

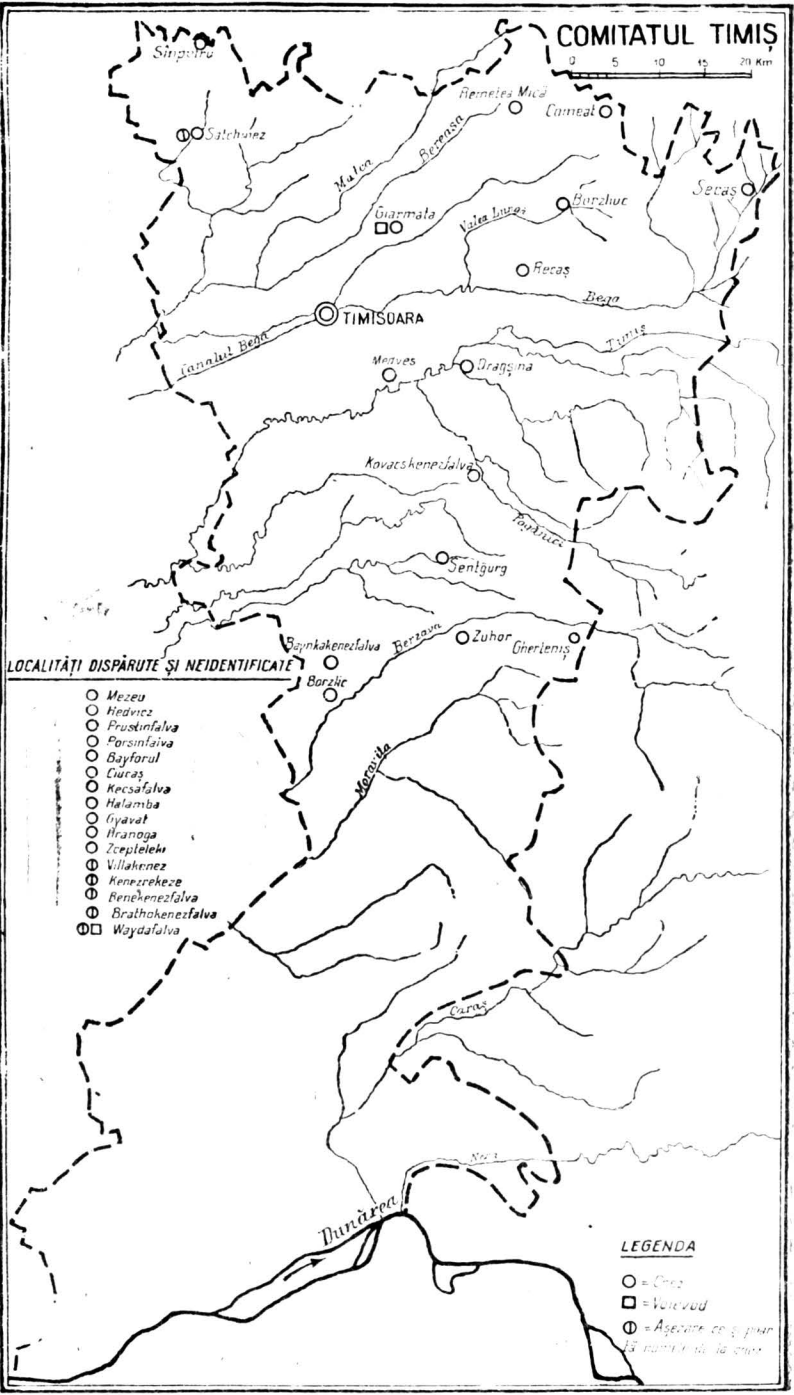
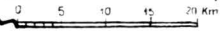
XV în zonele cu relief muntos, acoperit în mare parte de păduri (Maramureș, Hațeg, Caraș, Zarand, Bihor etc.) o menționează mai rar sau chiar foarte rar în Timiș, în raport de mărimea acestui comitat.

Au existat, fără îndoială, și în comitatul Timiș sate conduse de cnezi, deci cnezate de obști, dintre care documentele cunoscute menționează cu numele un număr de zece, adică cnezii acestora, care pot fi grupați, cu probabilitate, în două cnezate teritoriale.

Un *cnezat* teritorial a putut fi la *Recaș*, din care făceau parte trei cnezate de obști, conduse de cei trei cnezi menționați într-un document din 1447: Mihail din Mezeu, Mihail din Hedvicz și Liuba din Prustinfalva, și, poate, cei trei cnezi cărora nu li se nominalizează obștile pe care le conduceau: cnezul zis Nicolae (*Kenez dictus Nicolaus*), cnezul Balint și fiul său Ioan, cnezul zis Grigore (*Kenez dictus Gergely*). Cnezatului teritorial *Recaș* care mai era numit și district, i-au mai putut aparține și alte cnezate de obști, între care *Dragșina* și *Bayforul*. Vor fi existat, cu certitudine, și alți cnezi, dintre care unii sub nume colectiv, ca de pildă cei de la 1373, când cnezilor din comitatul Timiș li se poruncea să nu mai tulbure pe unii cnezi nobili, sau la 1407 când cnezii, oameni liberi din comitatul Timiș, puteau să se strămute în altă parte după plata dării după pământ. Era un cnezat de cîmpie *Recașul*, în zona *Timișoarei*, cam pe la mijlocul acestui întins comitat.

În comitatul Timiș mai exista un *cnezat* teritorial sau de uniune de obști *al Bârzavei* sau *al Beregsăului*, mai important decît al *Recașului*, dacă îl prețuim după numărul obștilor cuprinse între marginile sale, opt la număr, și după însemnătatea lor. Acest *cnezat* teritorial era așezat în partea nordică a comitatului Timiș, la marginea apuseană a Munților *Zarandului*, mărginit la sud de un șir de dealuri înalte. Centrul cnezatului a putut fi cnezatul de obște *Beregsău*, unde la 1387 regele *Sigismund* menționează numerosul popor al românilor (*gentem grandem Olachorum*) sau *Bîrzava*, unde la 1442 sînt pomeniți cnezii românilor (*Walachorum Kenezii*) *Nicolae Turcin* din *Gamza* și *Mihail* din *Cornet*, dăruiți cu părți din trei moșii, între care și *Bîrzava* și *Laslău* cnezul (*Laslo kenez*). În acest cnezat erau și cnezatele de obști pomenite între anii 1376—1453: *Zaldo-*

COMITATUL TIMIȘ

LOCALITĂȚI DISPĂRUTE ȘI NEIDENTIFICATE

- Mezeu
- Hedviç
- Prusinfalva
- Porsinfalva
- Bayforul
- Ciuraș
- Kecsfalva
- Halamba
- Gıyavat
- İbranoga
- Zcepteleki
- ⊕ Villahneze
- ⊕ Kenezrekeze
- ⊕ Benekenezfalva
- ⊕ Brathohenezfalva
- ⊕ Waydafalva

LEGENDA

- = Oraș
- = Vălejad
- ⊕ = Așezare ce s-a pierdut în urma de la cur

bagy, Ciucaș, Kechefalva, Halamba, Bîrzava și Gyanat, precum și cnezatul de Cuiăș.

Cnezii timișoreni amintiți erau oameni cu libertatea limitată dacă trebuiau să plătească darea după pământ în cazul în care voiau să se strămute în altă parte. Rămăși credincioși obștilor și-au pierdut libertatea, treptat, odată cu pierderea libertății obștilor. Din rîndurile acestora se alegea juzii sau primarii satelor, care continuă să se numească, în satele bănățene, chinezi.

Și mai precară era situația celor doi cnezi ce făceau parte, la 1370, dintr-o ceată de halduci; amîndoi decăzuseră la situația de iobagi: cnezul Hranoya, din satul Zuhor, cnez regal și Ladislau, fiul cnezului (*Kenezu*) Brata din satul Zcepteleki²⁷⁶.

O altă instituție românească, iarăși mai puțin știută și, ca urmare, aproape total ignorată de cercetările problemei, este existența voievozilor și, deci, a voievodatelor în comitatul Timiș, cu toate că voievozii erau relativ numeroși, mai ales dacă sînt raportați la instituția cnezială și la numărul celor ce o reprezentau. Cei zece voievozi menționați de izvoarele scrise între anii 1241—1525 erau, foarte probabil, conducători de obști teritoriale sau de uniuni de obști, organizate în voievodate, în loc de cnezate.

După ipoteticul voievod din Giarmata de la 1241, nici un alt voievod timișan nu mai apare în izvoare pînă la 1407, cînd e pomenit Nicolae, fiul lui Toma, voievod (*waywoda*) de Waydafalva, deci un sat al voievodului, întemeiat sau condus de un voievod mai înainte sau care și-a putut lua numele chiar de la voievodul Nicolae care-l stăpînea. Voievodului Nicolae i se donează moșia Giarmata, acolo unde cu două secole aproape mai înainte exista un voievod, era, deci, un sat voievodal, dăruit voievodului din acele părți, care, astfel, și-a lărgit stăpînirile. La *Giarmata* putea fi centrul acestui voievodat. Conducerea căruia, la 1410, era împărțită între voievodul Nicolae de la 1407 și voievodul (*wayda*) Ioan. O stăpînire indiviză, așa cum se întîlnește deseori în alte voievodate. Acești voievozi reușiră să urce spre treptele nobiliare, sau erau cu un pas pe

²⁷⁶ Amintirea instituției cneziale în comitatul Timiș a mai fost păstrată și de unele toponime: Kenaz-Satckinez (1230), Villa Kenez (1330), Kenezrekeze (1390), Benekenezfalva (1437), Brathokenezfalva (1459), castellum Kenezrekeze (1480).

aceste trepte, din moment ce stăpîneau sate și li se dăruiau alte sate din partea puterii centrale. Cu certitudine, însă, reuși să pătrundă în rîndurile nobilimii mari acel voievod ce, la 1434, era comite de Timiș.

Un alt voievodat exista probabil în jurul *Timișoarei*, unde puteau fi voievozii pomeniți la 1408: Emeric, fiul voievodului (*waywode*) Andrei și Ștefan, fiul voievodului (*waywodae*) Dionisie, participanți la o revoltă în părțile *Timișoarei* și voievodul Vlad (*Wlad Wayde*) ce le urmează exemplul la 1525. Ceea ce înseamnă că acești voievozi și fii de voievozi nu se desprinseseră încă de obștile pe care le conduceau, manifestîndu-se solidari cu interesele țărănimii din aceste obști. Alți patru voievozi din părțile timișorene în aceeași situație socială se mai învrednicesc de pomenire documentară între 1500 și 1524: Darco, Vlad, Voian și Blasiu, cu o situație de asemenea modestă²⁷⁷.

Unii voievozi, puțini, reușiră să urce trepte superioare în ierarhia feudală; dintre aceștia făcea parte voievodul, care, la 1525, ocupa dregătoria de stolnic (*dapifer*) la curtea regelui²⁷⁸.

*

Pasul următor, continuînd itinerarul dinspre sud spre nord, ne duce în *comitatul Aradului*. Un comitat, în cea mai mare parte a sa, de șes, de aceea cu o situație mult asemănătoare cu a comitatului Timiș și din punctul de vedere al instituțiilor cneziale și voievodale.

Vreo șase cnezi de obști sînt amintiți de documentele cunoscute. Cel dintîi este cnezul Nicolae la 1439 în unul din cele zece sate cu numele Cladova. Alți trei cnezi sînt amintiți în anul 1443, unul în Șoimoș, altul în Căpîlnaș și al treilea în Căpruța.

Exista în comitatul Aradului medieval un *cnezat* teritorial sau de uniune de obști în partea centrală a comitatului, pe

²⁷⁷ Amintirea voievozilor din comitatul Timiș s-a păstrat și în toponimicul Vaidafalva (1406).

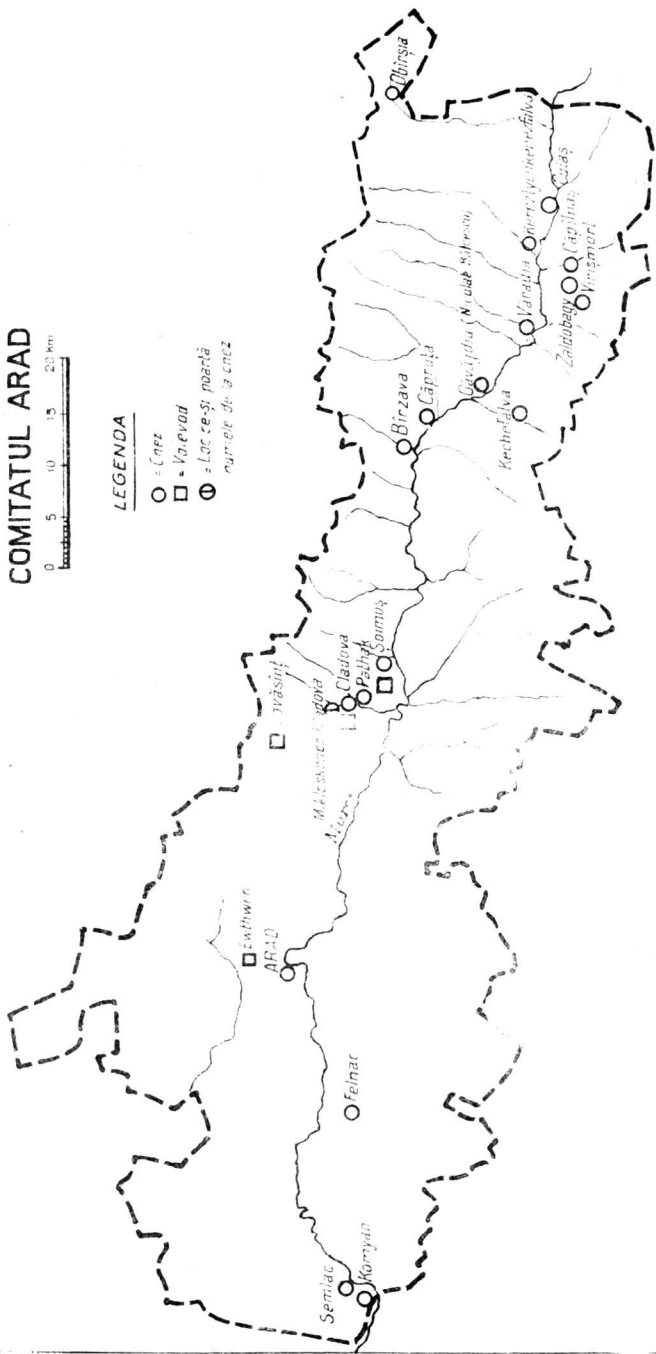
²⁷⁸ Pentru Banat în general (comitatele Caraș-Severin, Timiș și Cenad) știri numeroase și prețioase, pe lângă cele din colecțiile de documente (Hurmuzachi—Densușianu, Pesty Fr., Ortway T.), mai conțin lucrările: Csánki D., *op. cit.*, vol. II; Borovszki L., *Temes vármegye*, I—II, Budapest, f.a.; Milleker B., *Délmagyarország középkori földrajza* Timișoara, 1915.

COMITATUL ARAD

LEGENDA

- = Cnez
- = Valea vad
- ⊙ = Loc ce-și poartă numele de la cnez

valea Mureşului, în depresiunile vestice ale Munţilor Zărandului, mărginit la sud de un lanţ de dealuri înalte. Centrul acestui cnezat putea fi fie la *Cladova*, fie la *Şoimoş*, unde sînt amintiţi mai mulţi cnezi între 1439 şi 1525. Pentru cnezatul Cladovei pledează numărul mare de sate cu numele Cladova (vreo 10 în sec. XV şi începutul sec. XVI), iar pentru cnezatul Şoimoş, argumentul principal ar fi existenţa cetăţii omonime, unde la 1493 este menţionat cnezul Stanislau²⁷⁹.

Asemenea altor comitate şi în al Aradului au mai existat sate, obşti cneziale sau cnezate de obşti, răspîndite pe cuprînsul comitatului, despre care nu se pot formula nici măcar ipoteze cu privire la organizarea lor într-un cnezat teritorial sau de uniuni de obşti.²⁸⁰

Şi tot asemenea comitatelor vecine, în comitatul Aradului mai sînt pomeniţi în documente vreo zece voievozi, în sec. XIV — prima jumătate a sec. XVI. Cea dintîi menţiune documentară a voievozilor din comitatul Arad în conflict cu nobilii pentru stăpînirea unor sate este din sec. XIV. Un hiatus urmează (în documente), pînă la 1440 cînd e menţionat voievodul Ştefan, care era şi castelan al cetăţii Şiria, ceea ce înseamnă că reuşise să urce în ierarhia feudală trepte importante. Numele celorlalţi voievozi sînt însoţite şi de numele satului unde-şi aveau stăpînirea, „moşia“: voievodul Ladislau din Felnac (*Wayvoda de Fellak*).

Unii puteau purta titlul de voievozi fără să aibă sub conducerea lor voievodate, concentrări de cnezate sau obşti cneziale, ci se mai împodobeau cu numele dregătoriei onorată cîndva, de înaintaşii lor, iar acum se pare că nu erau decît juzi săteşti, ai satelor de odinioară libere, acum aservite unor feudali laici sau capitlului din Arad. De aceea, unul dintre aceşti voievozi, Blasiu din Ewthwen, participă la o revoltă, probabil în fruntea ţăranilor din sat, împotriva stăpînului feudal.

O parte mai mică dintre aceşti voievozi au urcat în ierar-

²⁷⁹ Satele (obştile) în care sînt menţionaţi cnezi din cnezatul Cladovei sau al Şoimoşului sînt: Cladovele (zece), Negovanolcz, Căpruţa, Rimetea Mică, Şoimoş, Obîrşia. Puteau face parte din acest cnezat şi satele neidentificate, unde sînt menţionaţi cnezi pînă la 1551: Cudruzău, Wadkut şi Kiralymező.

²⁸⁰ Amintirea instituţiei cneziale în comitatul Arad s-a mai păstrat şi în unele toponime: mănăstirea Kenez (1102), Kereztyenkenezhaza (1337), Mikloskenez-Kladova (1439), Erdeukenez (1536).

hia feudală dar numai pe treptele de jos, stăpîni de sate sau părți de sate. Un caz aparte este al voievodului Ivancea care e numit cnez al întregului district Cladova. De ce n-a fost numit voievod al întregului district, ci doar cnez? Ivancea în realitate era voievod, dar amintirea cnezatului se mai păstra.

La confirmarea unui voievod în funcția voievodală se precizează respectarea jurisdicției, a libertăților și veniturilor pe care le deținea de obicei (*simul cum omnibus solita suis iurisdictionibus et proventibus ac cum illis libertatibus quos teneri consuerit*)²⁸¹.

Nu au lipsit cu totul crainicii nici în comitatul Arad. Crainicul (*Kraynik*) de pe domeniul cetății Șoimoș este menționat documentar la 1510—1511²⁸².

*

Cît de concludent este raportul dintre zonele geografice și situația instituțiilor românești! Comitatele de șes, feudalizate mai devreme și mai puternic (Timiș, Arad), cnezate și voievodate mai puține și mai puțin durabile. Comitatele și zonele de relief înalt, submontan și împădurit (Maramureș, Hațeg, Caraș), cnezate numeroase, puternice, viabile. Pe acestea le-ntregește, în chip fericit, *comitatul Zarandului*, cu relief muntos și submontan, unde cnezatele și voievodatele se iau la întrecere în trăinicie, viabilitate și însemnătate. Un comitat relativ mic ca întindere, dar cu un număr foarte mare de cnezi și voievozi în comparație cu suprafața: peste 20 de sate (obști) în care sînt menționați conducătorii acestora, cnezii, numărul cărora ajunge la peste 30. În unele sate sînt menționați doi (Stănița și Sirbii de Sus) sau chiar trei (Baldovin) într-un sat (obște).

De la mențiunea celui dintîi cnez de obște din Zărand, în anul 1366, cnezul Șerban din Aciua²⁸³, un hiatus de aproape

²⁸¹ Așezarea Vajdalfalva, pomenită în 1553, amintește și ea pe voievodul întemeietor sau stăpînitor.

²⁸² Pentru comitatul Arad, pe lângă colecțiile de documente, importante sînt lucrările lui Csánki D., *op. cit.*, vol. I și Márki S., *Arad megye és Arad szabad királyi város története*, vol. II., 1—2, Arad, 1892—1895.

²⁸³ Cnezului Șerban, drept răsplată de a fi îmbrățișat catolicismul, i se dăruiește moșia Aciua Mică sau Aciuța, adică satul obștesc

un secol și trei decenii se constată (în mențiunea documentară, nu și în realitate) pînă la pomenirea, în 1493, a cnezului Ștefan din Buceava. Pentru ca un alt hiatus, de 32 de ani, să apară pînă la atestarea unui șir neîntrerupt de cnezi în 19 sate (1525—1526).

Menționarea tîrzie a cnezilor și cnezatelor de obști, a voievozilor și voievodatelor în Zarand se explică prin supraviețuirea, timp mai îndelungat a obștilor libere, cu viața lor patriarhală, care n-au constituit subiecte juridice într-o regiune muntoasă și păduroasă, depresionară și colinară. Bogat în minereuri de tot felul, dar sărac în terenuri agricole, Zarandul în primele secole ale evului mediu nu constituie o ademenire pentru nobilimea feudală și de aceea însuși procesul de feudalizare în tîrzie mai mult în această regiune.

Abundența cnezilor de obști, menționați în anul 1525, se datorește Urbaniului domeniului cetății Șiria din acest an și care cuprindea foarte numeroase sate din comitatul Zarandului. Majoritatea satelor erau conduse de cnezi de obște, țărani mai răsăriți și ei, păstrați de stăpînii domeniului datorită înrădăcinării instituției în conștiința oamenilor²⁸⁴.

Cnezatele de obști în Țara Zarandului au urmat calea cnezatelor de obști de pretutindeni în cuprinsul spațiului etnic românesc: s-au concentrat și s-au constituit în cnezate teritoriale sau de uniuni de obști, care, în Zarand, nu s-au mai numit cnezate, iar conducătorii lor cnezi de uniuni de obști, ca în Țara Maramureșului și în Țara Hațegului și, în parte, în Țara Caraș-Severinului, în comitatele Timiș și Arad, ci vo-

pe care-l conduseseră în calitate de cnez, cu obligația de a da puterii centrale datul oilor și dijma din porci așa cum o datorau pînă atunci locuitorii satelor, ceea ce înseamnă că cnezul Șerban nu fusese înnoțit, odată cu donația amintită.

²⁸⁴ Din cele 121 de așezări ale domeniului Șiria, în 21 sînt menționați cnezi (unul sau doi într-un sat): Sirbii de Sus doi: Sigismund *Kenez* și Petru Balasfi *kenez*; Tebea, Andrei *kenez*, Carach Ioan *kenez*; Tîrnovița, Nagomeri *kenez*; Obîrșia, Andrei *kenez*; Baldovin Bulzalb *kenez* și Dan *kenez*; București, Mihail *kenez* și Plese *kenez*; Hărțăgani, Herczeg *kenez*; Ciungani, Zavarwys *kenez*; Buceava, Stan Faur *kenez*; Buceava de Sus, Bucșa *kenez*; Vața Mare, Ștefan *kenez* și Barbul *kenez*; Mihăileni, Merc *kenez*; Stanița, Marcu *kenez* și Dumitru *kenez*; Wazgwyfalva, Todoran *kenez*; Fericsoara, Ștefan Ciucu *kenez*; Jarozlo Falwa, Mercea (Mercha) *kenez*; Muzta Fal'wa, Gheorghe Musta *kenez*; Bonezafa'wa, Teodor Vana, *kenez*; Mytest, Sándor Drăcița *kenez*; Băltele, Vlad Stan *kenez*.

ievozi. Voievozi mai mici și voievozi mai mari, voievozi cu autoritate peste mai puține sate și voievozi ce stăpîneau zeci de sate, organizate în voievodate, cuprinzînd satele din zonele depresionare ale Țării Zarandului. În zgîrcenia lor, izvoarele menționează un număr mult mai mic de voievodate față de numărul lor real.

Trecerea de la comitatul Arad la comitatul Zarand o făcea *voievodatul Ineului*, în care în ultimul deceniu al sec. al XIV-lea sînt menționați documentar trei voievozi: voievodul Vasile din Arăneag, voievodul Paul Zekel din Somoșcheș, cel înscris, împreună cu familia, într-o societate secretă din Roma (1494) și care în anul următor împreună cu fratele său Matei, fiul acestuia Ioan, Gaspar fiul lui Paul, se obligă să populeze voievodatul românilor (*officium woywodatus Valachorum* Somoșcheș și satele aparținătoare. Din acest voievodat făcea parte și cnezatul de obște Iaroslofalva, condus, la 1525, de cnezul Mircea (*Merce knez*)

Cel dintîi dintre voievodatele zărandene pomenite de documente este *voievodatul Hălmagiului*, unde la 1359 e menționat Bibart, voievodul românilor (*Bybarch wayvoda Olakorum de Halmad*), voievodat caracterizat, în anul următor, district românesc, împreună cu alte cinci districte românești (*districtus olachalis*): Căpîlna (Kápolna), Virfurile (Ciuci), Izvorul Crișului (Körösfő), Harnyakfalva.

Situat într-o depresiune cuprinzătoare, mărginită la est de Munții Bihorului, la nord de Munții Codru-Moma, iar la sud de Munții Zarandului, voievodatul Hălmagiului beneficiază de o poziție centrală în Țara Zarandului²⁸⁵. Voievodatul Hălmagiului era format dintr-un număr însemnat de sate, dintre care documentele amintesc doar unele dintre ele, cnezate de obști sau stăpîniri ale unor voievozi. Așezarea principală

²⁸⁵ Informații prețioase cu privire la Țara Crișului Alb în general cuprinde aceeași lucrare a lui Csánki D., vol. I, iar cu privire la ținutul Hălmagiu a lui Tr. Mager, *Ținutul Hălmagiului*, Arad, 1938 și mai nou V. Eskenasy, *Hălmagiu, un sat medieval din Țara Crișului Alb (sec. XIV—XVI). Considerații istorice*, în „Ziridava”, II, 1975, p. 21—38. Așezările cneziale și voievodale din Țara Crișului Alb sînt, însă, mult mai numeroase decît cele consemnate pe harta lui E.

era Hălmagiu, de la care-și derivă numele voievodatul însuși²⁸⁶.

Un alt voievodat în Țara Zarandului a putut fi al *Căpîlnei* (Kapolna), pomenit ca district mai întii la 1439, iar cînd e menționat a doua oară, la 1525, se precizează că era format din două voievodate, cu un număr de 47 de sate²⁸⁷. Ceea ce înseamnă că erau două voievodate importante. Un voievodat va fi fost situat la nord de Crișul Alb, mărginit la răsărit de Munții Codru-Moma, la apus de Câmpia Aradului și la sud de apa Crișului Alb, învecinîndu-se, spre răsărit, cu voievodatul Hălmagiului. Era un voievodat mai mic ca număr de așezări și din cauza condițiilor de relief. Cea mai importantă așezare din acest voievodat din districtul Căpîlna va fi fost cetatea *Dezna* care, împreună cu domeniul său, conferea importanță voievodatului. Un voievod (*woyda*) de pe domeniul cetății *Dezna*, Ștefan, participă, la 1478, la acte samavolnice²⁸⁸.

Cel de al doilea voievodat din districtul Căpîlna se afla la sud de Crișul Alb, ocupînd zona depresionară și colinară de la marginea nordică a Munților Zarandului. Centrul acestui voievodat putea fi însuși centrul districtului, *Căpîlna* (Kapolna), unde, la 1425, exista un voievod și mai mulți cnezi. Voievodatul Căpîlnei din districtul omonim era format din mult mai numeroase sate din zona amintită, într-o densitate relativ mare, ceea ce-i conferea mai mare însemnătate în comparație cu voievodatul *Deznei*. Între satele acestui voievodat se cunosc cele ce aveau cnezi sau voievozi: Buciaava de Sus, Buciaava de Jos, Iacobeni, Pokafalva, Ferichora, Văsoaia.

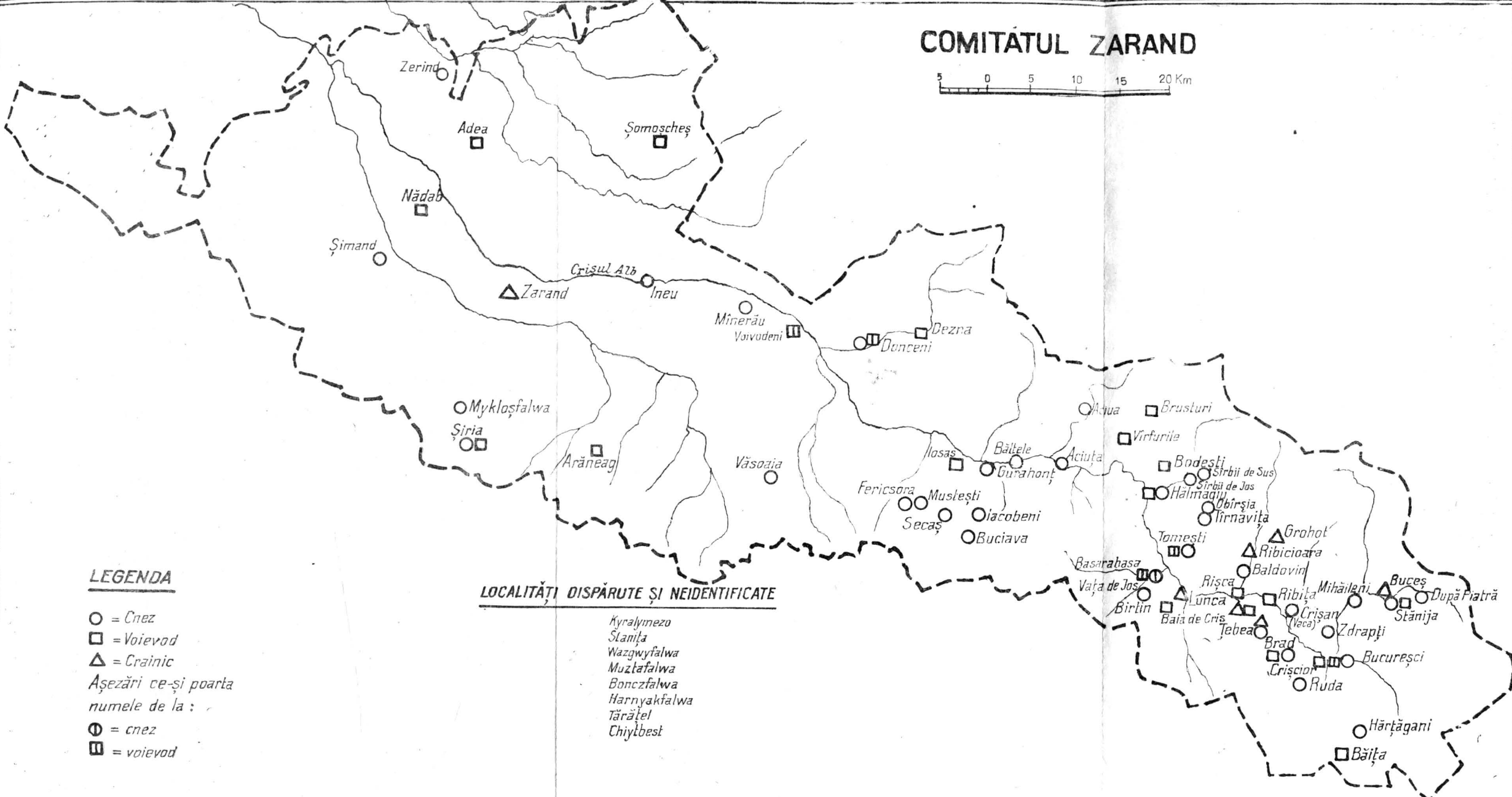
Cel mai puternic și mai important, prin numărul mare de sate aparținătoare și prin bogățiile subsolului, dintre voievodatele din Țara Zarandului a fost, fără îndoială, voievodatul *Bradului*, al cărui voievod (*voywoda*) Ioan e menționat la 1404

²⁸⁶ Dintre localitățile aparținătoare voievodatului Hălmagiu sint cunoscute cele ce aveau în fruntea lor cnezi și voievozi: Hălmagiu, Aciua, Aciuța, Sirbii de Sus, Sirbii de Jos, Budești, Bodenfalva, Brusturi, Ciuci — Virfurile, Cărand, Tirnăvița.

²⁸⁷ Probabil că și la 1439 districtul Căpîlna (Kapolna) era format din două voievodate, dacă ținem seama de faptul că avea 45 sate și 5 preșii.

²⁸⁸ Acestui voievodat îi mai puteau aparține satele Iosaș, Adea, Nădab, unde e menționat la 1401 și 1402 Ștefan, fiul voievodului, care urcă treptele ierarhiei pînă la dregătoria de vicevoievod al Transilvaniei, iar la 1432—1438 voievodul Toma.

COMITATUL ZARAND

LEGENDA

- = Cnez
- = Voievod
- △ = Crainic
- Așezări ce-și poarta numele de la :
- ⊙ = cnez
- ⊠ = voievod

LOCALITĂȚI DISPĂRUȚE ȘI NEIDENTIFICATE

- Kyralymezo
- Stanila
- Wazgwylfalwa
- Muzlafalwa
- Bonczfalwa
- Harnyakfalwa
- Tărățel
- Chiyłbest

Fig. 13

și a doua oară, un alt voievod cu același nume, Ioan de Brad, un urmaș al celui de la 1404, poate fiul acestuia, care la 1445 judeca un litigiu dintre un negustor din Sibiu și locuitorii din Baia de Criș. Voievodatul Bradului era într-adevăr o țară de voievozi, dintre care unii își onorau cu demnitate dregătoria, cum făceau „jupinii“ Bălea și Laslău din Criscior, ctitori de biserici la 1411, zugrăviți în această calitate, împreună cu soția lui Bălea, Vișa, cu fiii și fiicele lor, asemenea voievozilor ctitori din alte „țări“ românești. Va fi fost și acesta un motiv, pe lângă alte acte de „infidelitate“, de condamnare la moarte a voievodului Bălea, la 1415, de un scaun de judecată feudal și nu după dreptul românesc (*jus valachicum*)²⁸⁹. Se înșiruie unii după alții și unii lângă alții voievozii zărândeni din voievodatul Bradului: „nobilii bărbați“ Moga și Ladislau din Bolya²⁹⁰, Ioan din Brad, Șerban și Ioan din Ribița (care la 1414 e caracterizată „districtul Ribița“), urmați de Vasile, Ladislau și Miclăuș, ctitorii bisericii din Ribița, aceștia de Ștefan din Birtin (*vayvodae nostri dilecti*)²⁹¹.

Unii voievozi zărândeni urcă treptele ierarhiei feudale, mai modest, cum era voievodul Ștefan din Iosaș, care avea iobagii la 1396, pe trepte superioare puțini, pînă aproape de vîrf, cum a fost Ștefan, fiul voievodului din Nădab, care ajunge vicecomite de Zarand, la 1401, pentru ca în anul următor să realizeze un salt și mai spectaculos, la dregătoria de vicevoievod al Transilvaniei (*Stephanus, filius voyvodae de Nadab, vicevoievoda Transilvaniae*). Nobili erau și voievozii din Băița, caracterizați astfel de banul Timișoarei.

Un caz cu totul particular nu numai între voievozii zărândeni, dar chiar din Transilvania întregă, a fost al voievozilor din familia Moga (*Moga Waywoda*). Aceștia, prin Moga, fiul lui Șerban și nepotul lui Moga, începînd din 1445 stăpîneau în voievodatele (*Waywuodatus*) Hălmagiu, Căpîlna și Băița

²⁸⁹ S. Dragomir, *Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în sec. XIV—XV*, în „Anuarul Comisiei monumentelor istorice Secția pentru Transilvania“, 1929, p. 30; V. Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, fot. 27: Monica Breazu, *Studiu epigrafic*, în *Repertoriul picturilor murale medievale din România*, București, 1985, p. 43—44.

²⁹⁰ De acești voievozi țineau satele Bucuresci, Buces, După Piatră, Criscior, Zdrapți și Tărăței.

²⁹¹ S. Dragomir, *op. cit.*, 1. c. și Liliana Tugearu, *Biserica sf. Nicolae din comuna Ribița*, în *Repertoriul picturilor murale medievale*, 133—136.

50 de sate, care la 1451 le sînt confirmate de rege, iar urmașii celui din 1445 și 1451, Ștefan, Ioan și Mihai, „fiii răposatului voievod Moga“, stăpîneau 48 de sate, pe care le organizează în două voievodate: un voievodat mai mare, condus de Ștefan Moga însuși și altul mai mic, condus de voievodul Bota (*Wayvodatus Stephani Moga, tam maior quam minor. In ea pertinentia habentur duo wayvodatu, Moga scilicet Botha*)²⁹². Voievozii din familia Moga aveau familiari, adică vasali, asemenea nobilimii mari, între care Mircea din Cluj, voievod sau cnez, dăruit de „suzeranii“ săi cu o moșie la 1514. Voievodat familial, al familiei Moga, constituit pe teritoriul a trei voievodate teritoriale! Cine se mai putea măsura cu familia voievodală Moga din Zarand și cine i-ar fi putut sta în cale, dacă la lada sa de galbeni făceau apel înșiși conducătorii Transilvaniei?

Alți voievozi rămîn simpli conducători de voievodate, obligați să populeze voievodatele cu locuitori; alții își conduc oamenii răsculați împotriva stăpînilor feudali, cum făcea voievodul din Ciuci la 1514. Alții, apoi, decad în rîndurile țărănimii, în situația de călăreți libertini, cum era voievodul Gheorghe (*Georgius wayda equites libertinus*) din Șiria²⁹³, sau chiar în rîndul iobagilor, cum erau unii voievozi la 1494.

Comitaț bogat în cnezi și mai ales în voievozi, Zarandul este tot atît de bogat și în crainici. Dacă numai în conscripția din 1525 a domeniului cetății Șiria sînt pomeniți vreo zece crainici, nu e greu de intuit cîți vor fi fost în realitate²⁹⁴. Cea dintîi pomenire documentară a crainicilor zărândeni e din anul 1523, cînd aceștia trebuiau să înștiințeze și să convingă oamenii să se așeze în orașul Baia de Criș, în scopul sporirii mine-

²⁹² D. Prodan, *Urbariul cetății Șiria din 1525*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj“, 1960, p. 40. Pe domeniul cetății Șiria mai sînt menționați, în urbariul din 1525, alți patru voievozi: Sirbii de Sus: Petru, fiul voievodului (*Wayda*) Mihail, Demian Wayda, Gheorghe Wayda; Rișca, Andrei Wayda și în Jacobini Curtul Wayda. (Acestea din urmă pot fi și patronimice derivate din instituția voievodală).

²⁹³ Cele 11 patronime derivate din voievod, pomenite documentar în anul 1561, constituie și ele o dovadă a importanței instituției voievodale în comitatul Zarandului.

²⁹⁴ Tebea de Jos, Ianus *crainic*; Tomești, Ioan *crainicus*; Cînelești, Mihail *crainik*; Vaca, Ioan *crainik*; Căpîlna, Michail Zabo *crainik*; Buceș, Iovanlu *crainik*; Ribicioara, Ioan *crainik*; Grohot, Ianus Strava *krainik*; Lunca, Petru Kelye *krainik*. În Grohot și Căpîlnă erau cite trei crainici, în Cînelești doi.

reurilor. Însemnătatea și atribuțiile crainicilor scăzuseră la aceea de juzi sătești în cele mai multe cazuri.

*

Comitatul vecin și mult asemănător din punct de vedere al instituțiilor românești, cneziale și voievodale, *Bihorul*, se distinge prin numărul mare de voievozi în epoca voievodatu-lui Transilvaniei (pînă la 1541), mai mic de cnezi de obști în aceeași perioadă. Ceea ce înseamnă că în Bihor cnezatele teritoriale sau de uniuni de obști ca și în Zarand, dar cu mult mai numeroase, deoarece cu mult mai extins era și comitatul, aveau în fruntea lor nu cnezi teritoriali, ci mai numeroși voievozi. Mai ales în zonele cu relief înalt (montane, submontane, depresiune, colinare), voievozii bihoreni nu erau doar numeroși, ci erau și puternici din punct de vedere social, economic și chiar politic. Se deosebesc cu destulă claritate cele două zone ale comitatului din punct de vedere al relațiilor dintre condițiile geografice și dezvoltarea societății, inclusiv evoluția instituțiilor românești, cnezatele și voievodatele. Mai puține în zonele de cîmpie ale comitatului, ca urmare a feudalizării, mai degrabă și mai intens, a zonei de cîmpie, mai numeroase și mai trainice în zona submontană, unde feudalizarea a întîr-ziat și a fost mai puțin ofensivă, comparativ.

Cei dintii cnezi în comitatul Bihor erau fiii cnezului Bă-lea — așa cum se numeau și cei din Țara Hațegului și Țara Zarandului —, pămîntul cărora (*terra filiorum Bele knese*), este menționat într-un document din 1205. Și aici e mare distanța în timp, de peste un secol și jumătate pînă la pomenirea cnezilor bihoreni, următori, Tatomir și Maximilian din Lok (pe valea Gepișului) la 1365. Ceea ce înseamnă că și ai i obștile sătești cneziale au intrat cu întîrziere în raporturi juridice de caracter feudal, datorită rezistenței și trăiniciei lor. Urmează la intervale relativ scurte, menționarea colectivă a cnezilor bihoreni, anume cnezii români de pe domeniul capitlului episcopiei din Oradea (1374), apoi cei 12 cnezi jurați participanți la scaunul de judecată al districtului Beiuș (1402, 1410), apoi sînt menționate obligațiile cnezilor de pe domeniul episcopiei orădene (1406), pentru ca de-abia în același an, 1406, să fie pomeniți cnezii de sate (de obști sătești): Lazăr și Gheorghe din Șoimuș și cnezul din Peștiș (1406), Nestean și Tulcan din satul Kenes (1409), urmați de cei doi cnezi din satul Mierlău (?) din 1431, și peste două decenii cnezul din Săliște

(1456), apoi cnezii din Tria (1470). Printre care din nou menționați cnezi colectivi: cnezii jurați din districtul Beiuș (1442), apoi cei de pe domeniul episcopiei din Oradea (1506).

În cele mai multe obști sătești era un singur cnez de obște, dar erau și obști sătești cu cîte doi cnezi²⁹⁵.

Dintre obștile cneziale din Bihor pînă la mijlocul sec. al XVI-lea doar două a fost caracterizate cnezate (*Keneziatus*), a cnezului Tatomir (*Keneziatus Tatomeri kenezy*) și cnezatul cnezului Maximian (*Keneziatus Maximiani kenezi*), menționate în documente în anul 1366²⁹⁶. Toate cnezate de obști simple, nici un cnezat teritorial sau de uniuni de obști.

Absența amintirii documentare a cnezatelor teritoriale sau de uniuni de obști se explică logic dacă ținem seama de faptul că „Țara Crișurilor“, în centrul ei comitatul Bihor, a fost o „țară“ a voievozilor, prin numărul lor mare, peste 70 menționați de documentele cunoscute pînă la mijlocul sec. XVI, în circa 60 de așezări, dintre care unele caracterizate voievodate. Mai mulți voievozi decît așezări, deoarece în unele dintre acestea, în perioada dintre 1241 și 1544, sînt pomeniți doi sau chiar trei voievozi. Sate voievodale, organizate în voievodate, dintre care patru sînt adeverite de documente și care erau identice sau mult asemănătoare cnezatelor teritoriale sau de uniuni de obști, iar voievozii foarte înrudiți cu cnezii cnezatelor teritoriale sau de uniuni de obști.

În comitatul Bihor documentele menționează patru voievodate: a satelor Bonafalva, Toplița și Kerestienfalva, așezate într-o depresiune mărginită la sud de cursul mijlociu al Crișului Negru, la răsărit de valea râului Roșia și la apus de Cîmpia Crișului și care formau, probabil, *voievodatul Suplac*, căruia-i mai puteau aparține, în anumite perioade, și satele voievodale Vintere, Săldăbagiu, Urvișu de Beiuș.

La nord-vestul voievodatului Suplac se afla *voievodatul*

²⁹⁵ Numeroasele sate ce-și derivă numele din cnez constituie o dovadă în plus cu privire la importanța instituției cneziale în comitatul Bihor: Sătenii din Keneji (1214), satul Quenes (1220), satul Kenez, Kynys (1279), alt sat Kenez, Kenes (vezi Voievozi) (1291—1294), Kerestienkenezhaza (1344), satul Kenys (1393), alt sat Kenez (1396), Kelemenkenezpesthere (1406). O altă dovadă în același sens o constituie patronimiele derivate din cnez: Kenez în Chiribiș (1416), Kenez în Groși (1470), Kenez în Șoimi (1487), Kenez în Olcea (1552) și alte familii cu numele Kenez între 1580—1588.

²⁹⁶ *Documenta Valachorum*, p. 94.

Cărăndeni, la nord de Crișul Negru, în partea vestică a comitatului Bihor, în depresiunea Munților Craiului, din care făceau parte nouă sate voievodale, între care Gepiș, Elejefalva, Hodiș, Cărăndeni.

Voievozii satelor așezate între depresiunea Munților Plopiș și Munții Pădurea Craiului, în estul comitatului Bihor, făceau parte din *voievodatul Borodului*, care cuprindea satele Borod, Borozel, Beznea, Chanad, Cuiేశd. Borodul era stăpinit în sec. XIV de voievodul român Comorzovan și apoi de fiul său Petru. La 1392, în urma morții voievodului Petru, regele Sigismund de Luxemburg acordă, cu titlul de *nova donatio*, lui Ioan, fiul lui Benedict de Kapolya, jude regal și Ban de Severin, satele Borod, Borozel, Cetea, Chanad, Cornișel și Valea Mare. La 1443 în fruntea celor șase sate ajung voievozii de Vintere, care la 1465 sînt înnoblați de regele Matia Corvinul. La 1495—1501 este înnoblat, de către episcopul Oradiei, voievodul Ladislau (*Ladislaus wayvoda*) din Vintere. Acest Ladislau era văr după tată (*frater patruelis*) cu Ștefan, fostul voievod de Urviș. Voievodatul și-a strămutat centrul, se pare, de la Borod la Beznea.

În depresiunile vestice ale Munților Bihorului și în cele sudice ale Munților Pădurea Craiului era situat *voievodatul Remetea*, format din cinci sate: Remetea, Meziad, Roșia, probabil Zopus și Auginas.

Într-o altă depresiune, la marginea Munților Plopișului, străbătută de râul Gepiș, se formează *voievodatul Gepiș*, menționat documentar la sfîrșitul sec. XIV (1383—1385), format din mai multe sate, dacă numai „moșia“ Lok-Iteu avea șase sate românești (*possessio Lok, in qua sex villae valachales haberentur*): Bazvarahaza, Labadhaza, Zakalusdragmushaza, Mirislohaza și Zomoyonhaza. Și tot în acest voievodat era și satul Elyefalva al episcopiei de Oradea (*in pertinentiis wayvodatus de Gyepes existentem*), pe care episcopul de Oradea la 1426 îl confirmă voievodului Gheorghe să îl stăpînească asemenea altor voievozi (*ad instar ceterorum nostrorum* (ai episcopului) *vayvodarum*).

La marginea răsăriteană a Cîmpiei Salonta documentele fac pomenirea cîtorva sate voievodale care puteau forma un *voievodat*, cu centrul probabil, la *Cociuba Mare* și care, pe lingă satul voievodal amintit, mai putea cuprinde și alte ase-

menea sate, între care Ciumeghiu, Buzaș, Werempatak, Panchya.

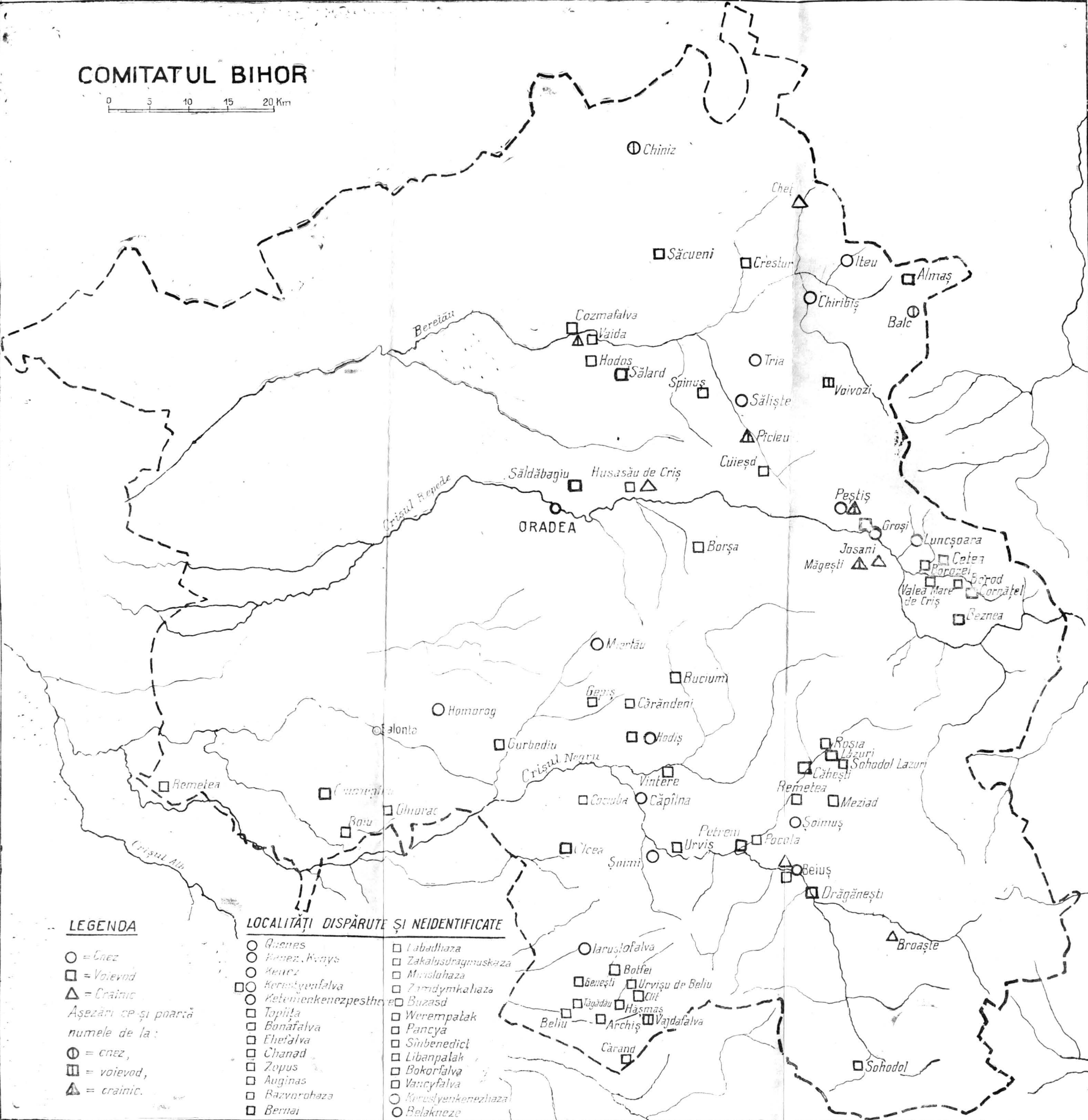
Cea mai bogată zonă din Crișana în sate cneziale și voievodale a fost, fără îndoială, zona depresionară cuprinsă între Munții Bihorului și Munții Codru-Moma, străbătută de Crișul Negru, zona sau Țara Beiușului cu mulțimea de *pertinentiae valachales*, sau cu „olatul românesc“ (*Olahvidek*). Mulțimea de sate cneziale și voievodale din Țara Beiușului amintește Țara Hațegului. Și într-o țară și în alta, satele voievodale în cea dintâi, cnezatele teritoriale sau de uniuni de obști în a doua, formau districte ce se bucurau de oarecare autonomie. Voievozii Beiușului, centrul unui voievodat și totodată al districtului, sînt amintiți mereu în documente, începînd din anul 1271 pînă în sec. XVII. Voievozii beiușeni erau însă mult mai vechi decît amintirea lor documentară, asemenea altora din alte părți ale teritoriului etnic românesc. Complexul de la Sînicolau de Beiuș, de la sfîrșitul sec. al XI-lea sau cel tîrziu de pe la 1100, a aparținut foarte probabil familiei voievodale Borșa, care a jucat un rol important, mai întîi în Bihor, ca voievod de uniuni de obști și apoi ca voievod al Transilvaniei, Roland Borșa, în a doua jumătate a sec. al XIII-lea.

Voievozii beiușeni sînt menționați documentar de-abia cu puțin înainte de mijlocul secolului al XV-lea, într-o bulă papală din 1345. Este vorba de Ladislaus Voyvode, de Bivinis, Aprozye Voyvode de Zopus și Nicolas Voyvode de Auginas, îndemnați de papă să desfășoare activitate prozelită printre români. Mențiunea neîndoielnică a unui voievod beiușan e din anul 1363, voievodul Ioan de Beiuș (*Iwan woyvoda de Bulenus*). Într-o problemă de partaj patriomonal, foarte probabil între urmașii a două rude devălmașe: Bicaciu (*Bikach*) și Roman: Ioan și frații săi Bociu (*Boch*) și Balc (*Balc*) erau probabil urmașii lui Bicaciu, iar verii lor (?), Nicolae, fiul lui Cîndea (*Kend*) de Zlatna, Ioan, Henning, Blasiu, Ladislau, Tatomir (*Tatamer*) și Stoyan (*Stosyan*) erau probabil coborîtori din Roman; Balc, Cîndea, Tatomir, Stoian, Roman — nume caracteristice românești.

Menționarea relativ tîrzie în documente a voievodului din Beiuș, cu toate că existența acestuia cu secole mai devreme e neîndoielnică, are aceeași explicație ca și pentru alte zone cu relief înalt: extinderea cu întîrziere a relațiilor juridice de caracter feudal care subminează relații tradiționale de carac-

COMITATUL BIHOR

0 5 10 15 20 Km

LEGENDA

- = Cnez
 - = Voievod
 - △ = Crainic
 - = cnez,
 - = voievod,
 - △ = crainic.
- Așezări ce și pnră
numele de la :

LOCALITĂȚI DISPĂRUTE ȘI NEIDENTIFICATE

○ Quenes	□ Labadhaza
○ Kenez, Kovys	□ Zakalusdraqumskaza
○ Kenez	□ Mivsluhaza
○ Keresylenfalva	□ Zaidymkhalaza
○ Kelenienenezpesthes	□ Buzasd
□ Topița	□ Werempatak
□ Bonafalva	□ Pancya
□ Ehetfalva	□ Sinbenedict
□ Chanad	□ Libanpalak
□ Zopus	□ Bokorfalva
□ Auginas	□ Vancyfalva
□ Bazvorohaza	○ Kirusyenkenezhaza
□ Bernai	○ Belakneze

- Iarustofalva
- Botfei
- Genești
- Urvișu de Beliu
- Cîr
- Hășmas
- Vajdafalva
- Archiș
- Cărând
- Beliu

ter obștesc pe valea Crișului Negru. Breșa creată n-a însemnat, însă, o înlocuire nici fără împotriviri și nici în pas grăbit a instituțiilor românești, deoarece modul de viață obștesc a continuat să-și dovedească trăinicia și puterea. De aceea nici voievozii beiușeni nu se înșiruie într-o suită continuă, neîntreruptă, pînă în secolul al XV-lea, cînd relațiile feudale reușesc să cucerească tot mai mult teren, iar unii reprezentanți ai obștilor sau uniunilor de obști, cnezi și mai ales voievozi se desprind din rîndul membrilor obștii, urcînd, încetul cu încetul, trepte în ierarhia socială, pînă la aceea de nobili.

Conscripția din 1552 menționează concentrări de sate, care pot fi uniuni de obști, deci cnezate teritoriale sau voievodate. Astfel erau satele stăpînite de voievodul Ștefan: Sînbenedict, Libanpatak, Drăgănești, Petreni, Căbești și satele stăpînite de voievodul Petru: Bokorfalva, Vancya, Remetea, Lazuri, Roșia.

Unii voievozi prin căsătorie sau prin cumpărare stăpînesc sate sau părți de sate în alte zone mai departe de voievodatele lor. Astfel voievodul Petru de Remetea (*Petrus vajvoda Remethensis*) stăpînea trei „porți“ în Beznea, din voievodatul Borodului și tot aici avea trei porți și voievodul Matei de Meziad, iar voievodul Ștefan de Urviș stăpînea în Beznea 12 porți.

Sate voievodale au reușit să se mai mențină pînă la mijlocul sec. XVI (epoca voievodatului) și după aceea, răsîndite în nord-vestul comitatului Bihor, la marginea depresionară a Munților Plopișului: Sălard, Săcuieni, Almaș, Vaida, Gepiș, Cristur, Voievozi, Hususău de Criș.

Voievozii bihoreni se diferențiază și ei asemenea altora, din alte părți ale Transilvaniei, din punct de vedere social-economic și social-juridic. Unii își hotărînesc satele, ceea ce înseamnă că stăpînirea indiviză este pe cale de disoluție. Așa cum se întîmplă la 1374, ieșirea din indiviziune a voievozilor Nicolae și Mihai care poartă un proces de împărțire a bunurilor din voievodatul lor (*inter Nicolaum Woyvodam filium Wlkani de villa Kerestienfalva ex una, et Michaelem filium Petri de eadem parte ex altera super divisione woyvodatus villarum nostrarum*) (ale episcopiei din Oradea). Lui Nicolae, fiul lui Vulkan îi revine satul Bonafalva, lui Mihai satul Toplița, iar Kerestienfalva rămîne în folosință comună. Pe o treaptă superioară a ierarhiei feudale era și voievodul biho-

rean, care, la 1397, stăpînea cinci sate. Și voievozi nobili, de certă autoritate vor fi fost ipoteticii voievozi din Zopus și Auginas, cărora papa le cere, în 1345, să sprijine răspîndirea catolicismului, ceea ce nu înseamnă numai de cît că ei înșiși erau catolici, cum nu era catolic nici Alexandru Basarab, domnul Țării Românești (coregent), căruia papa-i solicita, în aceeași scrisoare, să sprijine și el răspîndirea catolicismului. Și cum nu era nici voievodul Petru din Vintere, de pe domeniul capitlului din Oradea, căruia episcopul îi acordă, la 1349, dreptul de a ține un preot scutit de clacă și alte contribuții, în schimbul populării satului. La 1445 însuși documentul precizează că unii voievozi erau înnobilați. Se ridică, deasupra celorlalți, voievodul din Beiuș, care poate fi cel pomenit în bula papală din 1345 (*Vaivoda de Bivinis*) — alături de voievozii din Zopus și Auginas — și care la 1442 avea un vicevoievod. Unul din acești voievozi beiușeni va fi fost ctitorul, la începutul sec. al XV-lea, a bisericii din Seghiște, nu departe de Beiuș și care mai tîrziu devine reședință de propopiat, dovadă și aceasta a însemnătății voievodatului respectiv.

Nu era un voievod oarecare, ci avea o poziție superioară voievodul din Vintere care își căsătorește fata cu voievodul din Mărgău, din părțile sud-estice ale Sălajului, la 1468.

Alți voievozi bihoreni aveau „porți“ (gospodării), cum este cazul satului Beznea, din vecinătatea Borodului, unde aveau porți la 1552 voievodul (*vajvoda*) Petru (două porți), alt voievod Petru (o poartă) și Petru voievodul de Remetea (*Petrus vajvoda Remethei*) (trei porți). Cele mai multe porți în voievodatul de sub Piatra Craiului, ce și-a strămutat centrul de la Borod la Beznea, le avea, în 1552, Ștefan, fiul lui Ștefan, voievodul de Borod, care stăpînea și voievodatul de Urviș și avea și 14 porți în Vintere.

Unii voievozi bihoreni urcă pe treptele superioare ale ierarhiei feudale, fiind înnobilați, cum se întîmplă la sfîrșitul sec. XIV (1383—1395) cînd e înnobilit Gheorghe voievodul de Gepiș, dăruindu-i-se, cu acest prilej, satul Elyefalva, danie întărită la 1411 pentru Gheorghe și frații săi Luca și Petru. Gheorghe obținea dreptul, ca în voievodatul Gepiș, în orice sat, să ocupe zece sesii libere (*decem sessiones liberis sibi occupare possit et valeat*). Din Elyefalva avea dreptul la toate foloasele și veniturile, afară de dijme, care rămîneau bise-

ricii din Oradea. Cu alte cuvinte i se dăruiesc aceleași drepturi ce le aveau ceilalți voievozi și prediali sau nobili (*ad instar ceterorum nostrorum wayvodarum et predialium seu nobilium*) ai bisericii din Oradea.

Îndată după mijlocul sec. XVI este înnobilit Ștefan, voievodul din Borod, când îi sînt confirmate trei sate în voievodatul Urviș (*in suo wayvodatu Urviș*): Urvișul de Jos, Vinterea Românească și Vinterea Ungurească.

Unii voievozi înnobilați, stăpîni pe mai multe sate și în același timp alți voievozi bihoreni ajunși în starea de sărăcie, iar, ca urmare, participanți la o ceată de haiduci în 1363²⁹⁷.

Bogat în crainici era și comitatul Bihor, după cum era bogat și în voievozi, lucru pe deplin explicabil, deoarece crainicii însoțeau îndeaproape pe voievozi în multe din atribuțiunile acestora. Afirmația are acoperirea necesară chiar în cea dintîi mențiune documentară a crainicului bihorean la 1442, cînd e pomenit voievodul și oficialul (dregătorul) din districtul Beiuș numit altfel crainic (*Vaida et officialis provinciae Beleniis alter Kraynk appellatur*). Un hiatus în informația documentară cu privire la crainici apare, dar între 1580 și 1600, deci pe o perioadă de două decenii, documentele cunoscute au păstrat numele unui număr de 20 de crainici, plus amintirea colectivă fie a crainicilor din districtul Beiuș, fie a crainicilor din întreg comitatul Bihor, cu certitudine mai vechi decît menționarea documentară. Alte documente ne-au transmis șase toponime derivate din instituția crainicală: Kraynikfalva, caracterizat de document sat românesc (*possessio Wolahalas*) (1406), alt Krainikfalva (1500), și încă un Craynikfalva — Josani și alt Kraynikfalva — Crîncești (1508).²⁹⁸

²⁹⁷ Importanța instituției voievodale în comitatul Bihor rezultă și din toponimele derivate din instituție și de asemenea din patronimicul derivat din aceeași instituție: Voievozi (1406), Waydaszenthyvan (1451), Vajdafalva, Voievodești (1595); familia Wayda din Gyapol (1474), familiile Wayda din Igzes (?) (1480), Wayda din Iteu (1489), Wajda din Chinog (1496), Ștefan Wayda din Urviș (1517), Wayda din Homorog (1518), Wayda din Hususău (1523), Petru Waida din Cheșa (1550) și numeroase alte familii Wayda după această dată.

²⁹⁸ Pentru comitatul Bihor, pe lângă colecțiile de documente, lucrările de bază sînt ale lui Csánki D., *op. cit.*, I; Jakó Zs., *Biharmegye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940 și Györffy I., *A feketekörösvölgy*

Legătura dintre zona submontană a comitatului Bihor și comitatul Solnocul de Mijloc se realizează prin micul district al Crasnei, unit cu comitatul Solnocul de Mijloc și unitar, totodată, cu acesta și din punct de vedere al instituțiilor cneziale și voievodale. După cum îl recomandă și numele folosit de localnici Țara Silvaniei, deoarece districtul Crasna și comitatul Solnocul de Mijloc erau acoperite de păduri (*silvae*) întinse, în zonele depresionare și în cele submontane ce caracterizează cea mai mare parte a districtului Crasna și a comitatului Solnocul de Mijloc.

Asemenea zonei submontane bihorene, tot astfel și Solnocul de Mijloc se caracterizează prin numărul mare de voievozi, în raport de întinderea comitatului, menționați în documente pînă la mijlocul sec. XVI și numărul mic de cnezi în raport de numărul voievozilor: 10 cnezi în 5 sate și vreo 60 de voievozi în 23 de sate. Erau cnezi de obști sătești mai toți cnezii menționați în documente, dar cel din districtul Crasna reușise să se desprindă din rîndul semenilor săi, ocupînd dregătoria de castelan al cetății Valcăului, centrul districtului.

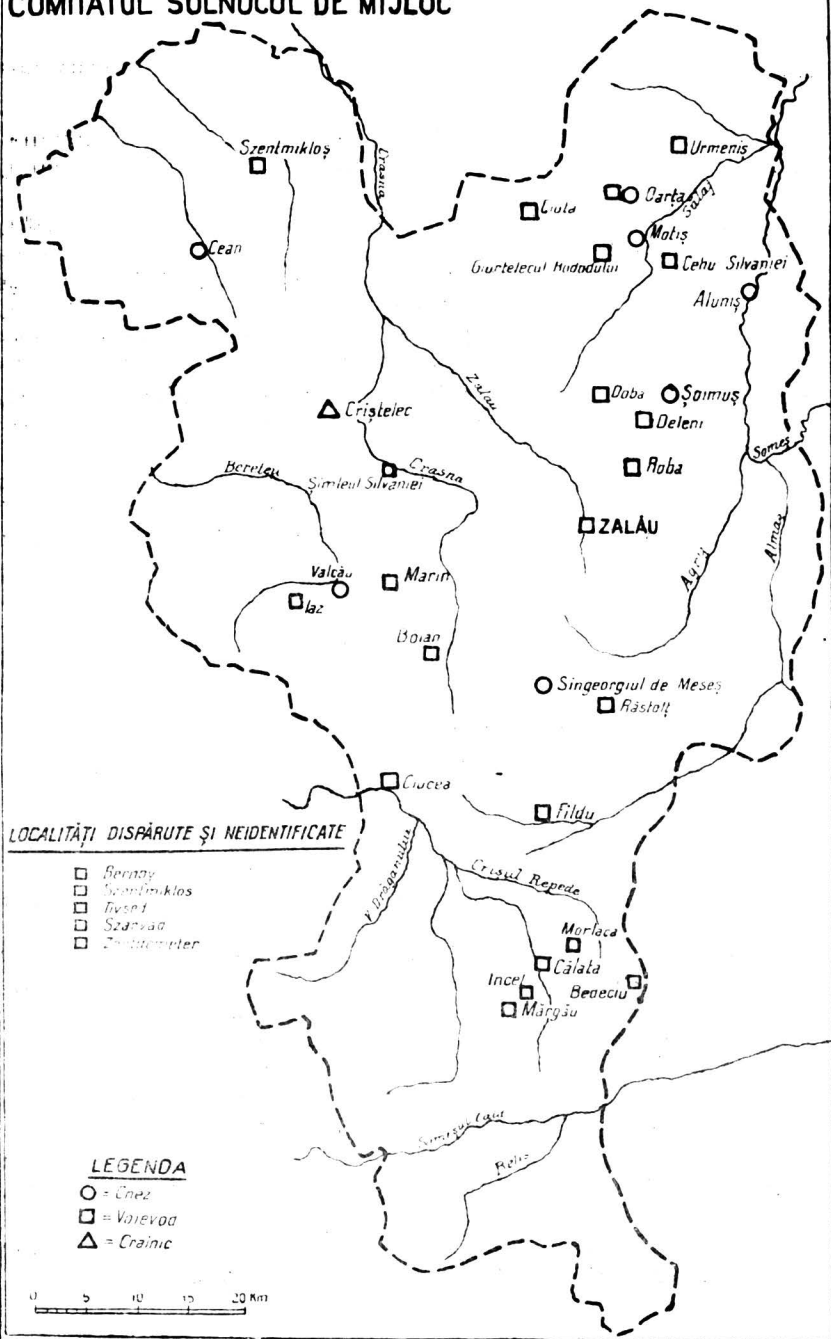
Documentele cunoscute nu păstrează mențiunea nici unui cnezat teritorial sau de uniuni de obști, ci doar un voievodat nominalizat, cel de Răstolț și acela menționat doar în anul 1548. Este însă neîndoielnic că acest voievodat exista și mai înainte. Fără să fie menționate în documente, totuși după așezarea satelor în care sînt menționați voievozii se pot reconstitui, ipotetic, cîteva voievodate, uniuni de obști sătești.

Unul a putut exista în centrul comitatului, poate chiar voievodatul Răstolț, unde sînt menționați voievozi în vreo cinci sate: Roba, Doba, Marin, Răstolț, Sîngeorgiu de Meses. La aceste sate se vor fi alăturat și altele, nenominalizate de documente ca sate voievodale sau cneziale, dar existente în această perioadă.

O altă alcătuire voievodală, rezultată din unirea mai multor sate voievodale simple, putea ființa în partea nordică a comitatului Solnocul de Mijloc, care poate fi numit, tot convențional, voievodatul Cehu-Silvaniei, așezat la mieznoapte

magyarság települése, Budapest, 1914, care se cuvin întregite cu lucrările lui L. Borcea, *Obștea sătească din Bihor, voievozii și cnezii ei în secolele XIII—XVII*, în „Crisia”, 12, 1982, p. 123—159 și *Voievodatul Borodului în secolele XIII—XVII*, în „Crisia”, 12, 1982, p. 161—168.

COMITATUL SOLNOCUL DE MIJLOC

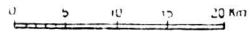

LOCALITĂȚI DISPĂRUTE ȘI NEIDENTIFICATE

- Bény
- Șentmikloș
- Tivert
- Szanyaa
- Zsoltmester

LEGENDA

- = Cnez
- = Vajevod
- △ = Crainic

de depresiunea Silvaniei. Cele trei aşezări voievodale nominalizate vor fi format nucleul voievodatului: Cehul Silvaniei, Cînta, Urmeniş, Oarţa, Motiş.

Unul sau chiar două voievodate au existat, fără îndoială, în partea răsăriteană a comitatului, aşezat(e) în marea depresiune ocrotită de cele două masive muntoase, al Vlădesei şi al Gilăului. Un *voievodat* şi-a putut avea centrul la *Mărgău*, unde este menţionat de documente un şir de voievozi (vreo cinci), între 1369 şi 1511, căruia i-au putut aparţine satele voievodale din zonă pomenite în documente: *Mărgău*, *Incel*, *Bedeciu* şi altele existente, în care nu sînt menţionaţi cnezii sau voievozi²⁹⁹.

În sfîrşit, un alt *voievodat*, cu centrul la *Călata*, unde sînt menţionaţi documentar mai mulţi voievozi în sec. XV, va fi adunat satele din partea centrală a depresiunii în care formau un fel de scaun (district) al Calatei (*Kálotaszeg*). Acestui voievodat îi vor fi aparţinut satele voievodale: cele trei Filduri, *Morlaca*, *Mesteacă*n, *Ciucea*, şi altele, existente dar nementionaţi documentar voievozii sau cnezii³⁰⁰.

Alte sate voievodale menţionate în documente nu se pot grupa într-o formaţie voievodală (unele nici nu se pot identifica şi, deci, localiza, fiind dispărute): *Iaz*, aşezat într-o zonă colinară, *Bernay* (?), *Szentmiklos*, (?) *Tivsed*, *Boian*, *Zentdemeter*, *Szarvad*.

Şi în comitatul *Solnocul de Mijloc*, asemenea altor comitate, în mai toate zonele, cnezii şi voievozii se diferenţiaseră din punct de vedere social-economic şi social-juridic, uneori deosebirea fiind foarte mare. Unii reuşiră să continue să-şi îndeplinească atribuţiile cneziale, de conducători de obşti. Alţii, dimpotrivă, au cunoscut coborîşul treptelor inferioare, de oameni aserviţi unor stăpîni feudali, împreună cu satele pe care le mai reprezentau, dar acum mai mult ca juzi săteşti, păstrîndu-şi doar unele atribuţii de odinioară, cum erau cei trei cnezii ce depuneau omagii nobililor *Pécsi* la 1406. Cnezii, aserviţi sau liberi, rămîn, de obicei, solidari cu obştea de sub oblăduirea lor, împotriva feudalilor abuzivi.

Alţii, puţini, reuşesc să urce treptele ierarhiei feudale, să pătrundă chiar în rîndurile nobilimii, obţinînd, ca urmare,

²⁹⁹ *Bociu*, *Călăţele*, *Mănăstireni*, *Ardeova*.

³⁰⁰ *Mirşid*, *Bica*, *Hintelke*, *Nearşova*, *Dretea*, *Giuko* (?), *Izvorul Crişului*, *Huedin*, *Alunişu*, *Zam*, *Brăişor*, *Tetiş*, *Almaşu*, *Băbiu*, ş.a.

danii regale de sate, cum este cazul cnezilor nobili (*nobiles kenezii*) Sandrin și Andrei din Fild, care obțin ca danie regală, la 1412, satele Fild³⁰¹.

Mai bună din toate punctele de vedere era situația voievozilor în comparație cu a cnezilor. Un număr mai mare reușise să urce treptele ierarhiei feudale pînă la cea de nobili, stăpînind sate sau fiind confirmați prin diplome regale în vechile stăpîniri. Într-o astfel de situație apare voievodul Dan (*Dan Wayvoda*) din Mărgău, la 1369, cînd e caracterizat *nobil*, iar voievodul Cîndea din Oarța obține, la 1435, cele trei Filduri, ca danie regală, iar la 1360 voievodul Ioan din Ciucea făcea un schimb de sate cu nobilii Bánffy, ceea ce înseamnă că stăpînea în calitate de stăpîn deplin satul respectiv. Și tot astfel și voievodul Gheorghe din Mărgău, care la 1492 oprea pe nobilii Bánffy să ocupe un rît lîngă apa Mărgăului.

Starea social-economică relativ bună, fără să fi fost purtătorii titlului de noblețe, a unor voievozi sălăjeni rezultă și din obligațiile destul de mari față de vistieria regală, la capitolul „*lucrum camerae*“, așa cum sînt consemnate în conșcripțiile din anii 1427—1428 și 1475—1476: voievodul din Zarwad — 18 fl. și 3 dinari, voievodul din Zendemeter — 13 fl. și 3 din., voievodul din Boian — 12 fl. voievodul din Tyvsed — 7 fl., voievodul din Szentmiklos — 6 fl.³⁰²

Mai modestă era situația altor voievozi sălăjeni, în stare de dependență față de unii feudali, obligați a le plăti dare anuală, cum erau mai mulți voievozi la 1427—1428 sau cei de pe domeniul Cehul Silvaniei la 1509, ori voievodul din satul Marin ce datora, la 1539, mănăstirii din Zalău anual o căprioară sau un bou, un țol sau un florin³⁰³.

Și mai modestă era situația voievozilor, mai mulți într-un sat în același timp, cum erau voievozii Sandor și Petru din

³⁰¹ Amintirea cnezilor-nobili se păstrează și în patronimicul Kenez, pomenit în 1329 în calitate de castelan al cetății Valcău.

³⁰² M. Petri, *Szilágy vármegye monographiájá*, III, p. 63—64, IV, p. 468—469.

³⁰³ A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (Fontes Rerum. Transylvanicarum, IV), I, p. 293 și Șt. Meteș, *Contribuții noi privitoare la voievozii români din Transilvania*, p. 12—13.

Oarța la 1478 și voievozii Ladislau și Sandrin din Oarța la 1507. Aceștia își păstrează doar titlul voievodal, dar în realitate coboriseră în rîndurile țărănimii, îndeplinind, poate, rolul de juzi sătești, asemenea cnezilor identificați cu juzii sătești în prima jumătate a sec. XVI. Acești voievozi — juzi, iarăși asemenea cnezilor într-o situație identică sau mult asemănătoare, erau solidari cu țărani de sub oblăduirea lor. Cum făcea, de pildă, voievodul român (*Wayvoda Valachus*), Ladislau din Mărgău și fiii săi la 1405, apărînd drepturile oamenilor față de prepotența stăpînului feudal. Din rîndul oamenilor din obște se va fi ridicat la treapta voievodală la 1501 și voievodul din Oarța, fiu de preot³⁰⁴.

Comitatul Solnocul de Mijloc (Sălaj) a fost nedreptățit și mai mult în privința mențiunii documentare a crainicilor în epoca voievodatului (pînă la 1541). Existența instituției crainiciei n-a putut lipsi în comitatul Solnocul de Mijloc nici înainte de 1541; aceasta n-a putut apare în epoca de declin, ci a continuat să trăiască pe temeiul înrădăcinării sale vechi. Argumentul logic e confirmat de existența unui patronimic derivat din crainic: Ioan Crainic (*Krajnik János*), din Călata, iobag român, menționat în anul 1493. În schimb a fost favorizat în menționarea instituției crainiciei, a reprezentanților ei după transformarea voievodatului în principat: 30 de crainici pomeniți între 1547—1750 și trei crainicii pomenite la 1594. Cel dintîi crainic pomenit în comitatul Solnocul de Mijloc, la 1547, Gheorghe Crainic (*Kraynik*) din Nemhaza, era iobag, ceea ce înseamnă că instituția își pierduse mult din însemnătate, iar unii crainici coboriseră pînă la treapta de jos a ierarhiei sociale a vremii aceleia³⁰⁵.

³⁰⁴ Amintirea voievozilor sălăjeni mai e păstrată și de toponimele: Woyvodhaza (1320) și Waydahaza (1511), precum și în patronimicul Vajda: familia Vajda din Nadășul Român (1431—1441), Baltazar Vajda (1543), Teodor Wayda (1569) și alți 11 Vaida după această dată, pînă la 1607.

³⁰⁵ Pentru comitatul Solnocul de Mijloc, pe lângă colecțiile de documente, lucrarea de bază rămîne monografia lui Petri M., *Szilágy vármegye monográphiája*, vol. III—IV, Budapest, 1902; de adăugat *Schița monografică a Sălajului* de D. Stoica și I. Lazăr, Șimleul Silvaniei, 1908 și unele articole publicate în „Acta Musei Porolissensis”, vol. I—VII, 1972—1985.

Comitatul vecin, spre nord, *Satu Mare*, era mai sărac în instituții cneziale și voievodale. Explicația acestei situații stă în faptul că fiind un comitat de șes, feudalizarea s-a petrecut mai devreme și mai intens, afectând instituțiile românești cneziale și voievodale în mai mare măsură. Vreo patru sate cneziale nominalizate și trei cnezate teritoriale sînt menționate documentar în comitatul Satu Mare: Ardud (1375) Oaș și Satu Mare (1383).

În jurul acestor așezări mai importante s-au putut alcătui și voievodatele sătmărene: *voievodatul de Ardud*, așezat la marginea sud-estică a Cîmpiei Someșului și în sud-estul comitatului, din care mai puteau face parte satele voievodale Homorod (unde la 1463 erau doi voievozi), Giungi, poate și Stanfalva și de asemenea altele nenominalizate.

Un alt *voievodat* în comitatul Sătmărilor a existat în *Tara Oașului*, așezată în depresiunea cu același nume, unde documentele menționează satele voievodale Boinești (unde în 1492 sînt amintiți doi voievozi) și Trip.

În comitatul Satu Mare mai sînt amintite alte cîteva sate cneziale și voievodale, care vor fi format cnezate teritoriale sau de uniuni de obști sau voievodate. Voievodatul *Satu Mare*: din care puteau face parte Bercu, în cîmpia nord-vestică a comitatului și la nord de Satu Mare, Apa și Dedemez, în cîmpia Careilor, în sud-vestul comitatului (unde la 1410 sînt menționați patru voievozi deodată), Ghirolț, între Cîmpia Crasnei și Cîmpia Careilor, în sud-vestul comitatului, unde e pomenit un voievod la 1241, Seini, la marginea sub-vestică a Munților Gutin³⁰⁶.

În anul 1531 sînt menționați alți doi cnezi în comitatul Satu Mare în slujba lui Sigismund de Carei și a soției acestuia: cnezul Moise (*Moisu Kenezius*) și cnezul Oprea (*Opra kenezius*). Erau cnezi în slujba nobililor de Carei, probabil cu statut de oameni dependenți.

Comitatul Satu Mare este sărac și în privința menționii documentare a crainicilor, ca, de altfel, și a celorlalte instituții

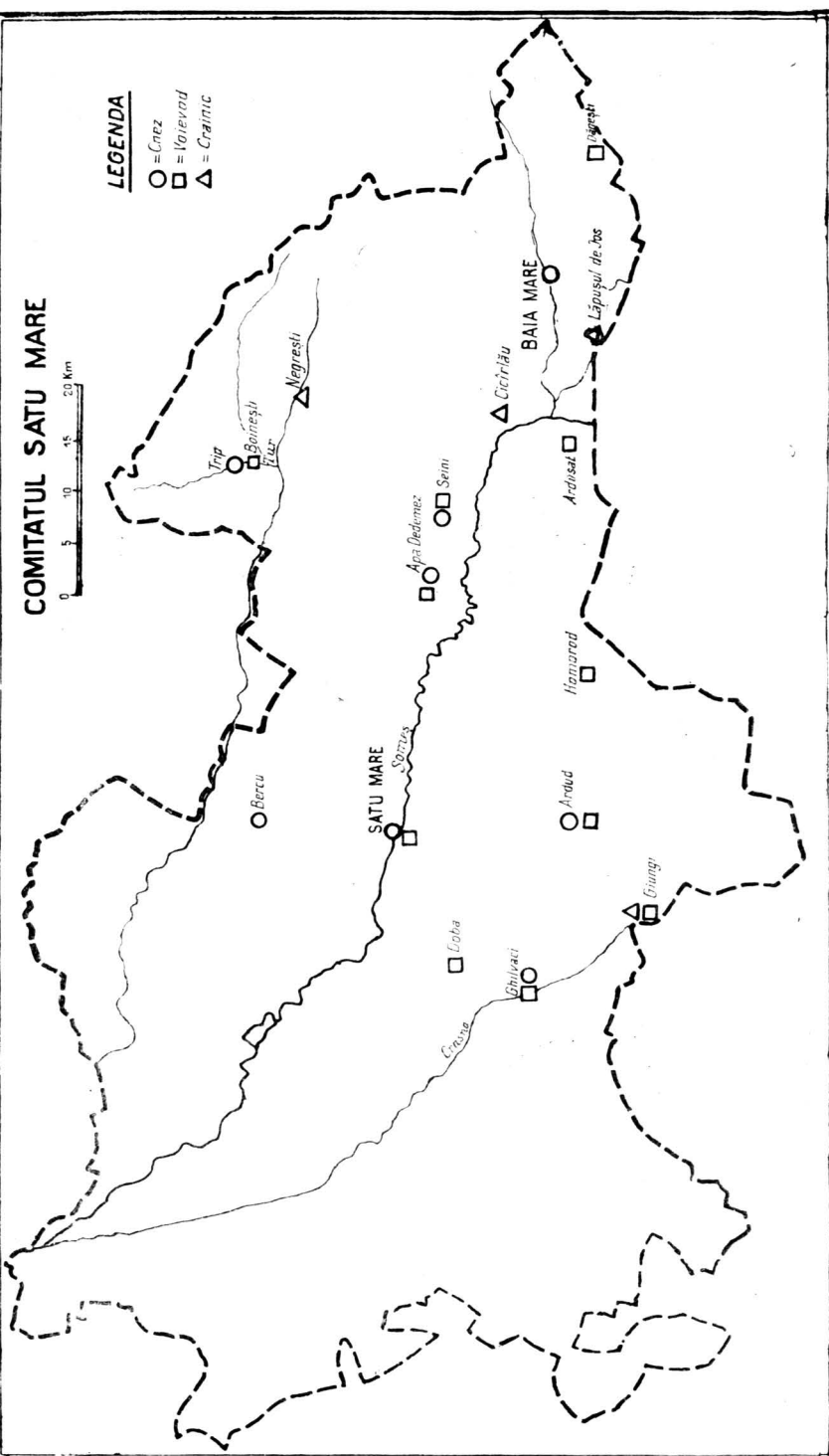
³⁰⁶ Existența instituției voievodale în comit. Satu Mare e adevărată de asemenea prin numeroase patronime, dovadă peremptorie cu privire la numărul însemnat de voievozi nepomeniți de documentele păstrate: Bertzi Vaida (1493), familia Vaida din Belud (1501). Beche Vaida (1505), Vaida din Negrești (1517); Matei Vaida, colon din Homorod (1560) și alți 25 pînă la 1588.

COMITATUL SATU MARE

LEGENDA

- = Citez
- = Voievod
- △ = Cratic

românești, cnezatele și voievodatele și era mai sărac în realitate. Explicația formulată mai sus în privința acestor instituții, corespunde și instituției crainicale. Crainicii sînt menționați de documente între 1475—1592 în patru sate sătmărene, în unele la forma plurală, ceea ce presupune că erau mai mulți (Giungi și Cicirlău) și în altele cîte unul (Lăpușul de Jos și Locfalva), ce țineau de Baia Mare. Și în comitatul Satu Mare instituția era în declin, crainicul din Locfalva la 1592 fiind libertin. În acest comitat nord-vestic numărul crainicilor menționați în documente sporește mult în perioada principatului față de perioada precedentă, ceea ce înseamnă că și în perioada voievodatului în realitate existau crainici, pe de o parte, iar pe de alta că informația documentară sporește în a doua jumătate a sec. XVII și în sec. XVIII, iar conscripțiile din această perioadă cuprind date mai complete cu privire la realitățile sociale ale vremii³⁰⁷.

*

Vecinătatea geografică, megieșia comitatului Solnocul de Mijloc, este marginea nord-vestică a comitatului *Solnoc-Dăbica*, în care instituțiile cneziale și cele voievodale sînt într-o proporție de egalitate aproape. Mai veche este instituția voievodală menționată de documentele cunoscute decît cea cnezială. Ceea ce nu reflectă realitatea, deoarece cnezii de obști au fost, în fapt, mai vechi decît voievozii, care sînt, în general, conducători ai unor cnezate teritoriale sau uniuni de obști.

Cei vreo 20 de cnezi de obști menționați în documente, mulți decăzuți în stare de iobăgie, la care se adaugă cnezii de pe domeniile cetăților Ciceu și Unguraș și cele vreo 18 obști cneziale și cei opt voievozi pomeniți în izvoare sînt răspîndiți pe întreg cuprinsul acestui comitat binom. Și de asemenea

³⁰⁷ Pentru comitatul Satu Mare, pe lângă colecțiile de documente utile sînt și lucrările: Szirmai A., *Szatmár vármegye fekvése és polgári esmérete*, vol. I—II. Budapesta, 1809—1810; Maksai, F., *A Középkori Szatmár megye*, Budapest, 1940; V. Ursu, *Domni și voievozi români pe meleagurile sătmărene*, Satu Mare, 1969. Acsádi J., *A magyar jobbágy-népeség száma a Mohácsi vész után*, Budapest, 1839, p. 13—14, afirmă că în conscripția din 1553 sînt menționate în partea estică a comitatului Satu Mare patru voievodate (*Wayvodatus*), fiecare format din 5—10 sate.

onezatele de obști, cnezatele teritoriale sau de uniuni de obști și voievodatele.

Cnezatele de obști pot fi grupate, în raport de așezarea lor geografică, în vreo trei voievodate, cu centrul în așezările în care sînt menționați voievozi alături de cnezi: Olpret, Elciu și Măhal ori Sînmărtin.

Urmărind concentrarea de sate (obști) cneziale grupate în voievodate de la nord la sud, un *voievodat* a putut ființa, în comitatul Solnocul Dinlăuntru, în zona de dealuri și coline de la stînga Someșului, cu centrul la *Olpret*, al cărui cnez Șerban și voievodul Colhon (*Kulhun*) sînt menționați la aceeași dată (1357), într-o acțiune comună de război, în fruntea satului, împotriva stăpînului prepotent, luînd cu ei turme de oi, boi, cai și rînd pe cnezul Prodan trimis să oprească lucrurile luate. Din acest voievodat făceau parte cele șapte obști satești din zona respectivă în care sînt menționați cnezi și un voievod³⁰⁸, care au putut fi — și au fost, cu certitudine — sporite de alte obști (sate), fără mențiunea cnezilor sau voievozilor în documentele cunoscute.

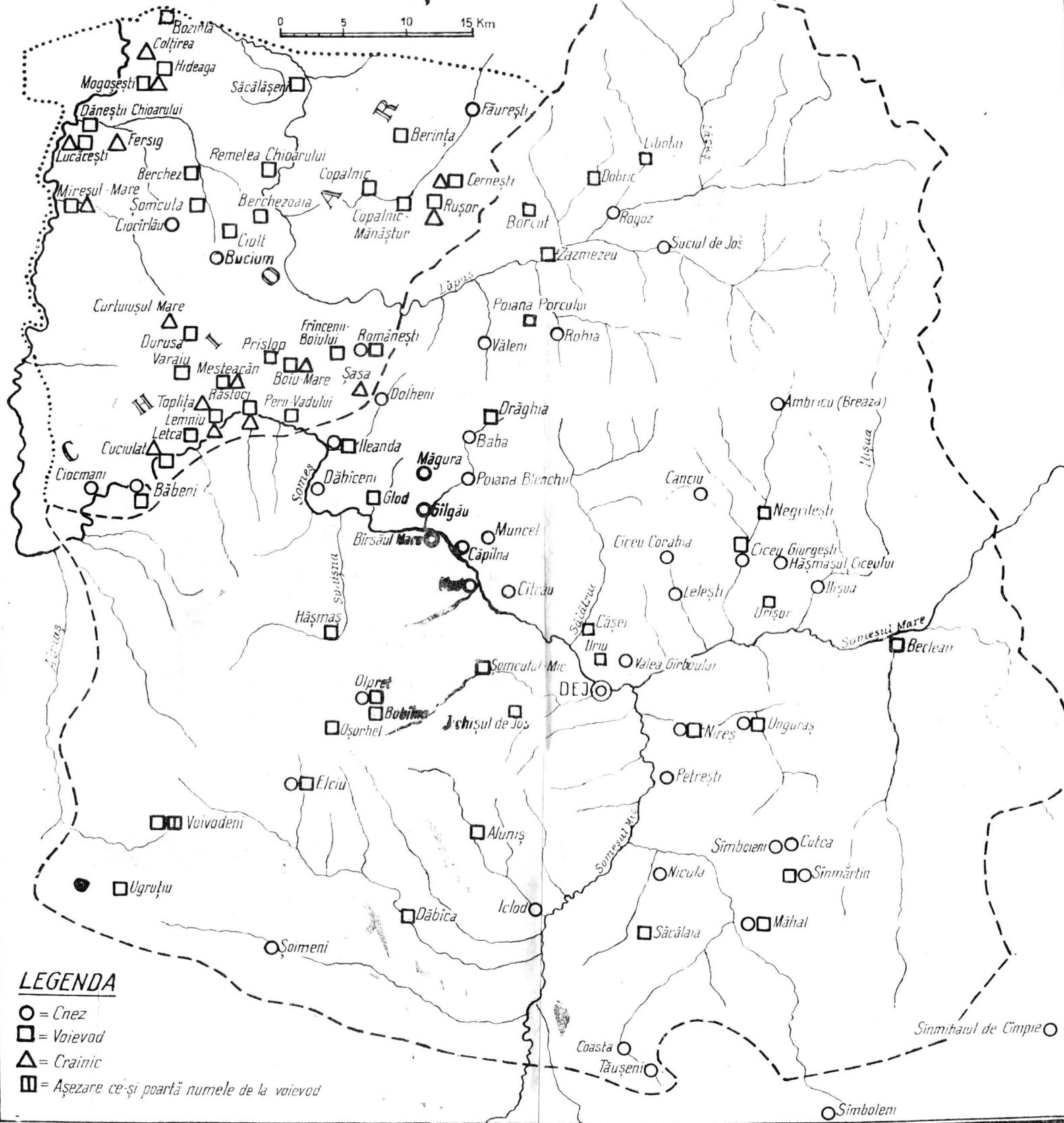
În aceleași părți centrale ale comitatului Solnocul Dinlăuntru, într-o altă zonă de dealuri și coline, de-a dreapta Someșului, s-a putut constitui *voievodatul Elciului*, din care făceau parte vreo patru sate (obști) cneziale, în care cnezii și, în unele cazuri, voievozii sînt menționați în documentele păstrate. Cazul satului Elciu se cuvine subliniat. La 1452 sînt pomeniți trei cnezi în același timp: Gheorghe, Petru și Ioan Toth, cu precizarea că sînt sub ordinele voievodului Lațcu din aceeași așezare³⁰⁹.

Pe teritoriul comitatului Dăbica, unit cu Solnocul Dinlăuntru, va fi existat un singur voievodat, care putea cuprinde satele (obștile) cneziale, în care sînt menționați documentar cnezi sau voievozi. Centrul acestui *voievodat* întins, situat într-o altă zonă de podiș și de coline, la dreapta Someșului Mic, putea fi la *Măhal* sau la *Sînmărtin*, așezări în care sînt menționați atît cnezi cît și voievozi: la Măhal un cnez, Ladislau, la 1366 și un voievod în același an, Gyula, participînd

³⁰⁸ Obști cneziale cu cnezi și voievozi în voievodatul Olpret: Olpret, Bobilna, Oșorhei, Drăghia, Șoimeni, Simboleni, Cutca.

³⁰⁹ În voievodatul Elciu mai sînt amintite sate cu cnezi sau voievozi: Nires, Sînmihaiu de Cîmpie, Boian.

COMITATUL SOLNOC-DĂBÎCA ȘI DISTRICTUL CHIOAR

LEGENDA

- = Cnez
- = Voievod
- △ = Crainic
- ◻ = Așezare ce-și poartă numele de la voievod

Fig. 22

împreună la acțiuni de răzbunare împotriva stăpînului feudal; alt cnez, la 1495, Matia, cu stare materială bună; cnezul din Sînmărtin e menționat la 1486, dar voievodul cu aproape două secole mai devreme, la 1292³¹⁰. Din acest voievodat mai făceau, probabil, parte alte șapte sate în care sînt pomeniți cnezi sau voievozi³¹¹, precum și altele lipsite de asemenea mențiuni³¹².

Trăinicia și însemnătatea instituțiilor voievodale și cneziale în comitatul Solnocul Dinlăuntru, de fapt pe întreg spațiul etnic românesc, rezultă și din situația acestor instituții pe domeniul Ciceu, la un deceniu de la transformarea voievodatului în principat, adică la 1553: vreo zece voievozi (*wayvode*): Filip Pașca (*Pascha*) (Drăghia), Gheorghe Vele (*Wele*) (Poiana Porcului), Gheorghe Elețche (*Eleczke*) (Dobric, Lybotin și Zazmezeu), Ioan Petrican, (*Petrikan*) (Cășeu de Jos), Ioan Maxim (*Makzyn*), Marian (*Maryan*) (Șomcutu Mic, Peștera, Jichiș), Andreica (*Andreka*) (Negrilești), Ioan (Silișca) etc.; zeci de cnezi (*Kenezii*), în subordinea voievozilor³¹³.

*

³¹⁰ La 1219 satul Kenesi amintea de existența unui cnez înainte de această dată. La 1367 e menționat fiul voievodului (*filius voyvode*) Ladislau, canonic în capitolul episcopiei de Alba-Iulia, arhidiacon de Dăbica (*Teleki család története*, I, p. 60.)

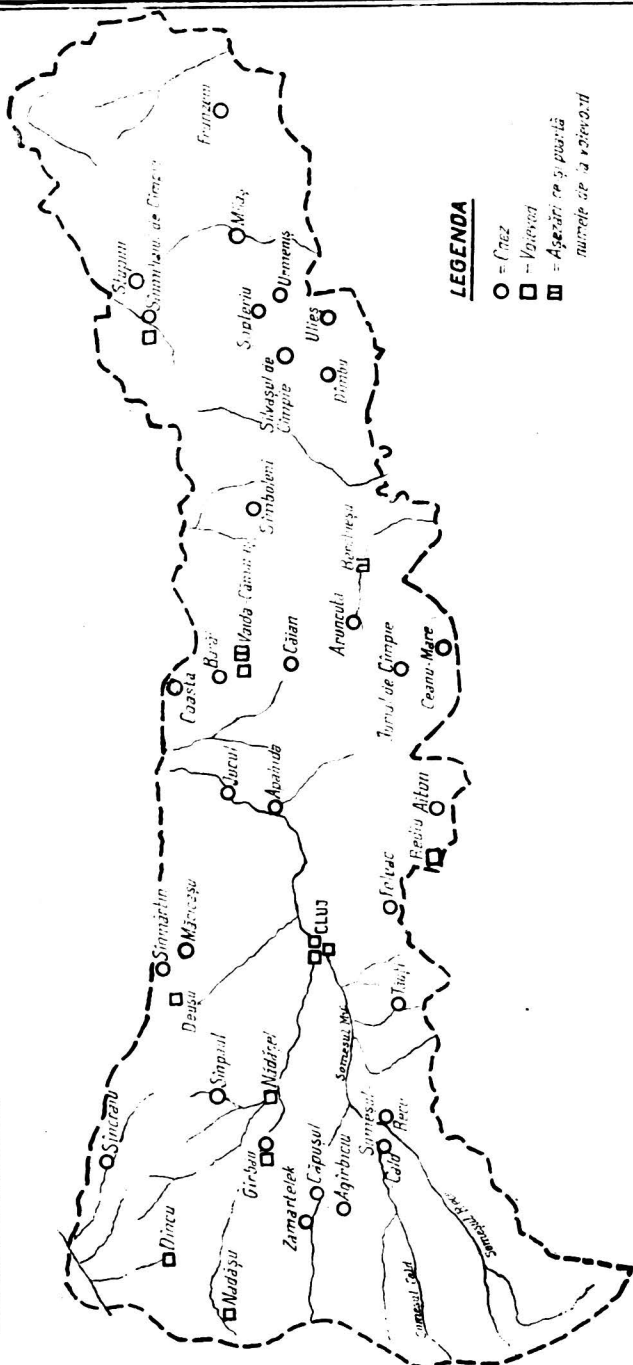
³¹¹ Numărul mare de patronime derivate din voievod poate fi o dovadă cu privire la numărul mult mai mare de voievozi în comitatul Solnoc-Dăbica, în comparație cu cel menționat în documente: 19 familii Vaida: una, Simion Vajda, stăpînul moșiei Bozieș (1541), celelalte între 1553—1615.

³¹² Satele (obști) cneziale din voievodatul Măhal sau Sînmărtin, în afară de cele două ce puteau fi centrul voievodatului, erau: Sîmboleni, Nicula, Săcălaia, Beclean, Iclod, Coasta, Tăușeni.

³¹³ Petru (Petrești), Alexe (Văleni), Trif (*Tryff*) (Dorcut), Ioan Pop (Rogoz), Iacob (Suciul de Jos), Ilie (Rohia), Ioan Doma (Cășeu de Sus), Luca (Cițcău), Luca Fodor (Gilgău), Ștefan (Muncel), Crăciun (*Karachion*) (Căpîlna), Grigore Blenche (*Blenke*) (Poiana Blenchii), Teodor (Baba), Trif (*Tryff*) (Glod), Lazar Dolna (Raffa), Grigore Șorban (Bîrsăul Mare), Ștefan (Dăbăceni), Simion Marcu (Ciceu-Giurgești), Ilie (Ambriciu), Mihai (Canciu), Grigore Vancea (*Wanchya*) (Hășmașu Ciceului), Maxim (*Maksym*) (Ilișua), Petru Roboș (Lelești), Grigore Bol (Ciceu—Corașia) și mulți alții (cf. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI-lea*, vol. II, p. 143—144).

Pentru comitatul Solnoc-Dăbica pe lângă colecțiile de documente, lucrarea de bază rămîne a lui Kádár J., *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, vol. II—VII, Dej, 1900—1905, completată cu a lui Hodor K., *Doboka vármegye természeti és polgári ismertetése* Cluj, 1837.

COMITATUL CLUJ

LEGENDA

- = Cluj
- = Văreșci
- = Așezări ce și poartă numele de la văreșci

O situație neașteptată — fiindcă era puțin cunoscută — ne întîmpină în *comitatul Cluj*, comitat socotit pe plan secundar din punct de vedere al instituțiilor cneziale și voievodale. Judecată generată de faptul că se nesocotea sau se subestima zona submontană a acestui comitat, care nu este neglijabilă din punct de vedere al instituțiilor amintite. Ca și în alte comitate cu relief variat, tot astfel și în comitatul Clujului, densitatea instituțiilor cneziale și voievodale este mai mare în zonele cu relief înalt. Deoarece asemenea altor comitate cu relief muntos și submontan și în zonele cu relief înalt ale comitatului Cluj, feudalizarea a cunoscut un ritm mai lent și mai puțin impetuos decît în zonele de cîmpie sau de șes și mai lent chiar și decît în zonele de dealuri și coline, unde se constituie moșii și domenii feudale mai devreme și în proporții mai mari.

Este concludentă și estimarea statistică a situației instituțiilor cneziale și voievodale menționate în documente: 64 de cnezi în 24 de sate (obști) și 20 voievozi în 8 așezări³¹⁴.

Numărul mai mare de cnezi și voievozi decît al satelor se explică prin faptul că în unele sate erau mai mulți cnezi: Gîrbău (trei), Jucul Românesc (trei), Agîrbiciu (doi), Feleac (trei), Milaș (trei), Sînmihaiu de Cîmpie (trei) etc., pe de o parte, iar pe de alta că în răstimpul de peste două secole de menționare a cnezilor (1334—1538), în același sat s-au perindat mai mulți cnezi.

Situația e mult asemănătoare și în cazul voievozilor: în răstimpul de peste două secole și aproape trei decenii (1315—1541), cînd sînt menționați voievozii, s-au perindat mai mulți voievozi în aceeași așezare, de cele mai multe ori din aceeași familie, mai cu seamă în sec. XV și prima jumătate a celui următor; după cum nu lipsesc nici cazurile de mai mulți voievozi într-o așezare în același timp, cum era cazul voievozilor Nicolae (*waida*), Grigore (*waida*) și *wayda* Gergh din Cluj la 1453, Negovoi (*Negvay*), Maxim și Roman din Sînmihai.

Cnezii și voievozii clujeni erau diferențiați din punct de vedere social-economic și social-juridic. Unii reușesc să-și păstreze atribuțiile cneziale în calitate de conducători ai obști-

³¹⁴ Estimarea instituțională s-a făcut în raport de comitatul medieval al Clujului, care, în unele părți, spre sud-est, depășea limitele județului modern Cluj, în altele erau mai restrînse (spre nord-vest).

lor libere, cum erau cnezii din Feleac de lângă Cluj, la 1534—1538, care îndeplineau și rosturi de cnezi-jurați în scaunul de judecată al cnezatului din care făceau parte.

Cei mai mulți cnezi, însă, au coborât, de pe treptele de conducători de sate obștești libere și, ca urmare, liberi și ei, la situația de țărani aserviți stăpînilor feudali, în satele aservite și ele. Este cazul cnezilor din unele sate în care documentele însăși subliniază această realitate; și cîte alte cazuri nu vor mai fi fost în care cnezii erau în aceeași situație fără ca izvorul să o precizeze! În această situație cnezul era de fapt jude sătesc, supus stăpînului feudal, bucurîndu-se de prerogative inferioare cnezului. Era aservit cnezul din Sînmihai, Ilie (*Elyá Kenezius*), care, împreună cu fiii săi, Petru și Gula, cu oficialii și voievozii românilor (*voievodae olahorum*) din același sat, la porunca stăpînilor lor, săvîrșesc, la 1365, silnicii pe moșiile altor nobili. Erau aserviți cnezii din Măcicaș, din Tăuți (acesta aservit episcopiei Transilvaniei). Cnezii Ioan și Dumitru din Jucul Românesc, menționați la 1482, împreună cu alți iobagi (*aliis iobagionibus*) participă la 1425 la acte samavolnice, siliți de stăpînul feudal.

Unii cnezi aserviți din cauza răutății stăpînilor lor iau drumul codrilor, îngroșînd rîndurile „răufăcătorilor“ proscriși, cum erau cnezii Bogdan și Ladislau din Dîmbu, implicați, în 1444—1446 în procese de tîlhărie, apoi Voicu și Dragomir din Milaș, pomeniți la 1406, împreună cu alți „răufăcători“ din același sat. Aserviți sau liberi, numeroși cnezi rămîn solidari cu obștea pe care o conduceau împotriva stăpînului feudal abuziv³¹⁵.

Situația voievozilor era superioară din punct de vedere social-economic și social-juridic în comparație cu a cnezilor. Mai mulți voievozi reușiră să urce treptele ierarhiei feudale pînă la cea de nobil, mai mulți voievozi erau stăpîni de sate, pe care le vindeau, zălogeau, schimbau. Unii voievozi obțin sate ca danie regală, asemenea nobililor sau sînt confirmați de puterea centrală în stăpînirea satelor pe care le stăpîniseră de fapt

³¹⁵ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 308—309, 481, II, p. 7, 13, 149, 226; Nu se poate preciza starea social-juridică a unor cnezi, ca de exemplu a cnezului [*kenezii*] Francisc din Căpuș, implicat într-un proces de moștenire la 1439 și a cnezilor [*keneziones*] Bogdan și fiul său Ladislau din Dîmbu, implicați într-un proces de omucidere.

în calitate de voievozi. Voievodul Ioan din Gîrbău era, la 1498, nobil (*nobilis Johannes Wayvoda*), la 1450 Nicolae, voievodul românilor (*Wayvoda Walachalis*) din același sat, Gîrbăul Româneșc, primea satul Tăuții Românești. Un voievod român (*olah vajda*) Bîrlea (*Barle*) stăpînea două sate, Nadășu și Aluniș la 1439. Situația putea fi identică și în cazul voievodului Ștefan zis de Dîncu (*Waida dictus de Denk*).

Unii voievozi erau conducători de voievodate, rezultate din unirea mai multor cnezate (voievodate) de obști dintr-o zonă geografică mai întinsă sau mai restrînsă. Alții îndeplineau atribuții de juzi sătești, ca de exemplu voievodul (*wayvoda*) Matei, jude al satului Căian și poate cei trei voievozi din Cluj, pentru românii din oraș, dintre ziduri și din afara lor.

Gruparea satelor cneziale în uniuni de obști sau obști teritoriale, conduse, în comitatul Cluj, de voievozi, este, ca și în alte cazuri, ipotetică, pe temeiul așezării geografice a localităților în care sînt pomeniți documentar cnezi și voievozi.

Într-un singur caz, ipoteza cu privire la existența unei concentrări de așezări în jurul unui centru voievodal e sprijinită de precizarea cuprinsă chiar în documentele ce o pomenesc sub numele de voievodat.

Voievodatul Cean (*Chan voevodalis, voevodatus Chan*), menționat documentar în anul 1465, era situat în partea sudică a comitatului medieval Cluj, în marginea sudică a Podișului Transilvaniei. Din acest voievodat au făcut parte vreo cinci-șase sate cneziale din această parte a comitatului Cluj, unde sînt menționați cnezi, la care se pot adăuga alte sate românești unde au putut exista cnezi, dar care nu sînt pomeniți în documentele cunoscute³¹⁶.

O altă alcătuire voievodală s-a putut constitui pe valea Someșului Mic, cu extensiune spre răsărit în Podișul Transilvaniei. Centrul acestui *voievodat* sau *cnezat* teritorial a putut fi la *Jucul Româneșc*, unde la 1482 sînt amintiți trei cnezi:

³¹⁶ Sate cneziale în voievodatul Cean: Cean, centrul voievodatului, apoi Iuriu, Aruncuta, Căian, Bărăi, Coasta — toate atestate documentar între sec. XIII—XV, la care se mai pot adăuga satele din zonă în care nu sînt amintiți cnezi: Boju, Ghiriș, Mociu, Suat, Frata. Caracterul românesc curat sau mixt este stabilit de Eva Balázs, *Kolozsmegye Kialakulása*, Budapest, 1939, harta de la p. 48—49, dar hașurile hărții sînt dezmințite de documente, care menționează sate cneziale sau voievodale, cnezate și voievodate în teritorii nehașurate, „neromânești”, după aprecierile autoareî.

Ioan, Dumitru și Roman (*Rumon*). Și din care puteau face parte împreună cu Jucul, patru sate cneziale și altele, vreo cinci, în care nu sînt pomeniți cnezi³¹⁷.

A mai putut exista un *cnezat* teritorial sau *voievodat* în jurul Clujului, cu centrul la *Cluj*, unde sînt menționați, la 1453 cei trei voievozi: Nicolae, Grigore și Gergh, sau la *Feleac*, unde sînt amintiți, la 1534, doi cnezi-jurați, iar la 1538 scaunul de judecată se ținea la Feleac și la care participau cnezul și locuitorii din sat. Din acest cnezat-voievodat mai puteau face parte alte două sate cneziale din zonă și mai multe sate în care nu sînt menționați documentar cnezi³¹⁸.

În partea sud-estică a comitatului mai putea exista un alt *voievodat* sau *cnezat* cu centrul la *Dimbu*, unde sînt pomeniți numeroși cnezi în perioada dintre 1395 și 1474 și din care puteau face parte împreună cu Dimbu, patru sate cneziale și altele mai numeroase în care nu sînt pomeniți cnezi, dar erau populate în întregime sau în parte de români³¹⁹.

În partea de nord a comitatului Cluj a mai putut exista un *voievodat* cu centrul, probabil, la *Deuș*, unde sînt menționați fiii voievodului Ioan, Nicolae și Jan, la 1315, și din care făceau parte ale două sate cneziale, Măcișaș și Sinmărtin și mai multe sate, integral sau parțial românești, din zonă.³²⁰

Cel mai important, prin mulțimea satelor vievodale și cneziale, a fost *voievodatul Gîrboului*, situat în zona de podiș, cu prelungiri în depresiunea dintre Munții Gilăului și Muntele Mare. Așezarea centrală, Gîrboul, era sat voievodal, unde sînt pomeniți de foarte multe ori voievozii între anii 1344—1498. Acestui voievodat i-au mai putut aparține mai multe

³¹⁷ Satele cneziale: Jucul Românesc, Apahida, la care se pot adăuga Gădălin, Palatca, Petea, Dezmir, Vaida Cămăraș (amintirea unui voievod de la care-și derivă numele) — toate existente în sec. XIII—XV, toate sate integral sau parțial românești.

³¹⁸ Din acest cnezat-voievodat făceau parte satele Feleac, Tăuți, Reditu și Aiton, sporite cu altele în care nu sînt pomeniți cnezi: Banabic, Dezmir, Pata — existente în sec. XIV—XV, sate românești integral sau parțial.

³¹⁹ Satele cneziale din voievodatul Dimbu erau: Ulieș, Urmeniș, Șopteriu, Silivaș, Milaș, Sinmihal, iar cele în care nu sînt menționați cnezi, dar sînt integral sau parțial românești: Sărmășel, Socol, Fărăgău, Orosfaia, Șoimeni, Țaga.

³²⁰ Topa, Kolesmezö, Feiurdeni.

sate voievodale și cneziale și altele în care nu sînt menționați cnezi sau voievozi, dar sînt sate românești integral sau parțial³²¹.

Bogat în sate cneziale în raport de întinderea sa, a fost și *comitatul* megieș Clujului, *Turda*. Un comitat cu relief, în mare parte muntos și submontan, de aceea și satele erau mai puține, după cum și relațiile feudale mai puțin dezvoltate și, ca urmare, o viață patriarhală mai accentuată. Din Munții Apuseni pînă în „Cîmpia Transilvaniei“, care, de fapt, este mai mult un podiș, Podișul Transilvaniei, ocupînd, comitatul *Turda*, și părți din actualele județe Cluj și Mureș. Cnezatele de obști prevalează cu superioritate numerică față de voievodate, 39 de cnezi în 25 de sate sînt pomeniți în documentele cunoscute, în unele sate doi cnezi deodată, în altele mai mulți cnezi în succesiune, în perioada 1366—1502.

Aceste cnezate de obști pot fi grupate, potrivit poziției lor geografice, în patru cnezate teritoriale sau de uniuni de obști, ori voievodate.

Era mai întîi un cnezat teritorial în partea central-vestică a comitatului *Turda*, în depresiunea nord-estică a Muntelui Mare. Din acest *cnezat* sau *voievodat*, cu centrul, probabil, la *Ocoliş*, făceau parte obștile cneziale din depresiunea amintită: *Filea*, *Plaiuri*, *Deleni*, *Micești*, *Aiton*, *Pădureni*, *Crăiești*, precum și alte sate în care nu sînt amintiți documentar cnezi dar puteau să existe³²².

Al doilea *cnezat* teritorial sau de uniuni de obști se întindea în partea estică a *Turzii*, la marginea vestică a *Cîmpiei* (Podișului) *Transilvaniei*, cu centrul la *Tribeni*, căruia-i

³²¹ Sate cneziale și voievodale în voievodatul Gîrbău: Valea Gîrbăului, Someșul Rece, Someșul Cald, Agrîbicu, Căpuș, Zamartelek, Nădășel, Nadăș, Dăncu, la care se adaugă satele românești existente în zona: *Panic*, *Dumbrava*.

Existența cnezilor și voievozilor mai este adevărată atît de toponime cit și de unele patronime: *possessio Kenezeg* (1319), *Berekenes-Berchies* (1332), *Vaidahaza* (1320), *Voievodathana* (1362), *Woyvodasege-Vaidasig* (1362), *Waydazilivaș-Silivașul de Cîmpie* (1448), *Waydazenthivan-Sintioana* (1451), *possessio Waydakamaras-Cămăraș* (1467); 12 patronime derivate din voievod sînt menționate în documente între anii 1586—1727.

³²² *Surduc*, *Iara*, *Agris*, *Săliște*, *Săcel* etc.

aparțineau obștile cneziale Urca, Iacobeni și mai multe sate existente în care nu sînt pomeniți cnezi, dar puteau să fie³²³.

Al treilea *cnezat* era situat în zona montană, cu centrul la *Lupșa*, care de fapt e și caracterizat la 1366 și la 1502 cnezat, în care-și avea casa și curtea nobiliară familia Cîndea, cnezii și voievozii din această familie. Aparțineau acestui cnezat sau voievodat obștile cneziale pomenite în documente: Sălcuia, Bizere, Bistra și Muncel, Baia de Arieș, întregite de alte sate din această zonă muntoasă, cnezii cărora nu sînt menționați documentar³²⁴.

Al patrulea *cnezat* din comitatul Turda era situat în Podișul Transilvaniei, cu centrul, probabil, la *Pogăceaua*, care e caracterizat, la 1408, cnezat, precizînd, documentul ce-l menționează, că cnezu! Gheorghe își stăpînește veșnic cnezatul. Din acest cnezat făceau parte satele cneziale din acea zonă, pomenite în documentele vremii: Căpușul de Cîmpie, Iceland, Săușa, Lechința, Zau de Cîmpie. Și de asemenea altele, cnezii sau voievozii cărora nu sînt pomeniți³²⁵.

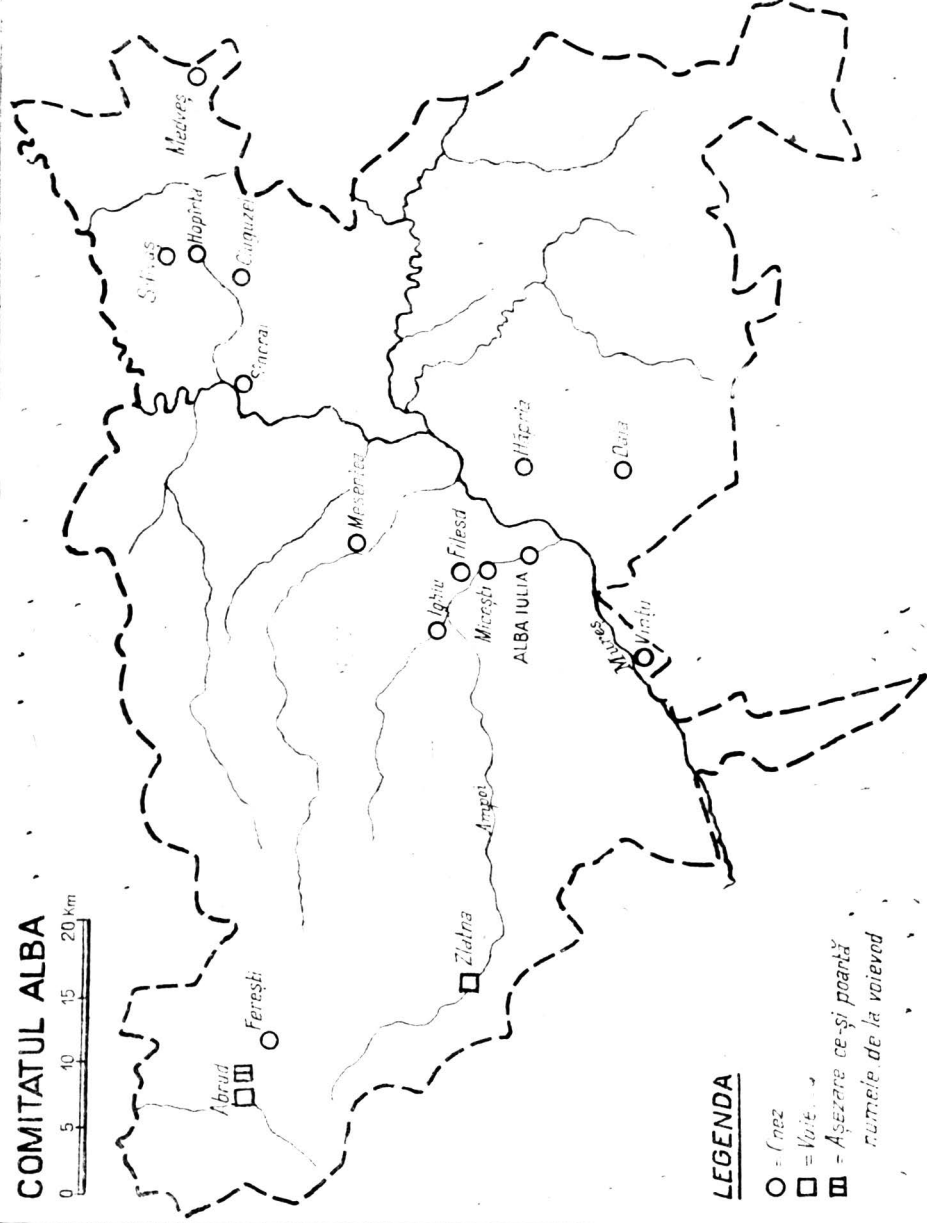
Asemenea altor comitate, tot astfel și în al Turzii, stratificarea social-economică și social-juridică a cnezimii era o realitate. Cîțiva cnezi, foarte puțini, reușesc să urce treptele ierarhiei feudale pînă la aceea de nobili mici și mijlocii. Cum erau Cîndeștii lupșeni care încă la 1366 sînt confirmați în stăpînirea moșiei *Lupșa* cu drept veșnic de cnezat, pentru ca în 1438 cnezu! înnobilit Ioan să stăpînească amîndouă satele *Lupșa*, iar la 1502 să aibă o casă și o curte nobiliară a cnezatului (*domus et curia nobilitaris keneziatus*) *Lupșa*. Cîndeștii cnezi înnobilați în conflict, totuși, cu puternicii nobili Torozkay, care le rîvneau stăpînirea, cu toate că dregătoria de cnezat (*keneziatus honor*) le fusese acordată de regele Ludovic de Anjou. La rîndul lor, Cîndeștii se comportă asemenea nobililor față de cnezii de rînd și de țărani din cnezatele vecine, provocînd un litigiu cu cnezu! Slavu din Hașmaș (Plaiuri). O situație superioară avea și cnezu! din *Pogăceaua*, care-și stăpînea cnezatul veșnic.

³²³ Boian, Ploscoș, Viișoara, Luna ș.a.

³²⁴ Poșaga, Moldovenești, Remetea ș.a.

³²⁵ Grîndeni, Hădăreni, Budiul de Cîmpie, Șăulia, Sînpetru de Cîmpie, Singeorgiu de Cîmpie ș.a.

COMITATUL ALBA

LEGENDA

- = Oraș
- = Localitate
- = Așezare ce-și poartă numele de la valeved

La polul opus cnezimii înnobilate se găsea cnezimea ce decăzuse în stare de servitute, cum era cnezul iobag din Sălciua la 1473 sau cel din Podeni la 1512, iobag al episcopiei din Alba-Iulia, cnezul Toma din Ocoliș (1448), cnezul Nicolae și fiii săi din Pogăceaua (1453), cnezinul (*kenezinus*) din același sat (1439) etc. Și, probabil, cnezii din Zau de Cîmpie, trei la număr în 1531³²⁶.

*

Pe măsură ce înaintăm spre zonele de șes, în aceeași măsură se răresc și cnezii și voievozii, care urmează soarta obștilor. Acestea aservite, cnezii și voievozii sînt înlocuiți cu juzii sătești. Iar cînd stăpînul feudal laic, nobilul, se lua la întrecere cu cel ecleziastic în crearea de domenii prin cotropirea obștilor sătești, soarta instituțiilor românești, cnezatele și voievodatele, e hotărîtă. Este explicația numărului mic de cnezi și voievozi în *comitatul Alba*, unde episcopia Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia și capitlul acesteia, au aservit un mare număr de sate, înlocuindu-i și pe vechii conducători ai acestora. Cei ce mai supraviețuiesc sînt supuși episcopiei. Mai purtînd titlul de cnezi, ei erau de fapt juzi sătești sau asemenea juzilor sătești. Împreună, cnezii și juzii (*Kenezzy et zondis*), datorau pături și quinquagesima capitlului la 1331. Cnez cu funcție de jude era și Paul din Hăpria (*Paulus Kenezius*) de pe domeniul episcopiei din Alba-Iulia, care evalua dijmele episcopiei.

Supuși ai capitlului din Alba-Iulia erau cei cinci cnezi din Fileș: Stanislau și fiul său Nicolae, Cîndeș (*Kendech*) și fratele său Roman (*Romanus*), Petru, fiul lui Mușna, care săvîrșesc silnicii asupra castelanilor de la Stînca Sf. Mihail, din apropiere de Alba-Iulia.

În slujba episcopiei de Alba-Iulia, unii cnezi, drept răsplată pentru serviciile credincioase, urcă unele trepte în ierarhia feudală, ei sau urmașii lor, cum este cazul lui Nicolae,

³²⁶ Amintirea instituției voievodale în Munții Apuseni e păstrată și de toponimele: *Possessio Vaidazeged* și *Pădurea Vaidasig*, amîndouă în Gura Arieșului (1362, 1414) și patronimul derivat din voievod: Petru Vaida, jurat al orașului Abrud (1490) și Baltazar Wayda din Alba-Iulia (1600).

fiul lui Cîndea, cnez al capitlului, care la 1381 era comite (*comes Nicolaus*)

Reușesc să-și păstreze situația voievodală, voievozii din Munți, cum era Stanislav Hraboru, ctitorul bisericii din Zlatna la 1424³²⁷ cei din Abrud, pomeniți documentar la 1526 și 1547³²⁸. Oameni liberi, reprezentanți ai obștilor teritoriale, organizate ca voievodate libere.

Mai erau, fără îndoială, și alți cnezi în comitatul Alba, amintirea cărora n-a fost păstrată de documentele cunoscute, cu o situație asemănătoare sau identică cu a celor pomeniți sau poate ceva deosebită. Concluziile generale își păstrează, totuși, valoarea.

*

Comitat de șes, dar fără feudali de importanța unei episcopii, a fost și *comitatul Tîrnava*. De aceea cnezii s-ar fi putut menține un timp ceva mai îndelungat și de asemenea ceva mai numeroși și mai activi. Firește nu la același nivel, din nici un punct de vedere cu cei din comitatele cu relief înalt, montan și submontan, unde feudalismul a pătruns mai târziu și mai moderat, iar, ca urmare, obștile și instituțiile proprii acestora au putut supraviețui în mai mare măsură. Pe lângă faptul că Tîrnava era un comitat de șes, rîvnit, deci, de feudali, laici și eclesiastici, cu toate urmările negative pentru vechile structuri, în comitatul dintre Tîrnave a fost colonizată populație germană (sașii) numeroasă, care, beneficiind de privilegiile acordate de regalitatea maghiară, și-a putut implanta propriile structuri și propriile instituții, spre prejudiciul celor băstinașe. Nu fără influența acestora din urmă asupra celor săsești, care au luat drept model scaunele de judecată românești și le-au adaptat, sub forma scaunelor săsești, structurile proprii.

Cnezii din comitatul Tîrnavei erau fie castrensi, pe domeniul Cetății de Baltă, fie cnezi sătești. Cei dinții, cnezii de pe domeniul Cetății de Baltă, pomeniți într-un document din 1270, erau caracterizați fii de cnezi nobili (*filiij kenezj*

³²⁷ Maria Mocanu, *Biserica ortodoxă Adormirea Maicii Domnului din Zlatna*, în *Repertoriul picturilor murale medievale*, p. 309—311.

³²⁸ Importanța instituției voievodale e dovedită și de patronimelile derivate din voievod în număr de nouă între anii 1586 și 1694.

nobiles). Probabil li se contesta nobilitatea și se manifestau tendințe de a fi asimilați cu oamenii cetății (*castrensens*) sau condiționari ai cetății (*conditionarii castrensens*), ceea ce a provocat un conflict între acești fii de cnezi nobili și oamenii cetății.

Ceilalți, cnezi sătești, în număr de doi din tot atâtea sate țirnavene (în epoca voievodatului, pînă la 1541), erau țărani cu o situație socială și economică mai bună și, ca urmare, și juridică, superioară față de populația de rînd a satelor respective. Oameni aserviți și ei, odată cu obștea, stăpînului feudal, păstrîndu-și, însă, atribuțiile și onorînd de asemenea instituția cnezială, degradată, într-o oarecare măsură, la aceea de jude sătesc. Unii dintre cnezi decăzuseră chiar în situația de iobagi, situație subliniată de diacul cancelariei emitente de documente: cnezul Filip din Baziaș la 1466 și cnezul Ștefan din Baziaș la 1507, iobagi ai familiei nobiliare de Ocna Sibiului.

Cnezii supraviețuitori, înconjurați de sate conduse de juzi, și-au păstrat mai mult timp atribuțiile cnezilor adevărați, pe cale de dispariție ce mai rămăsese din aceste atribuții.

Mai e de amintit, acel voievod cu numele Herbord, între Țirnavă, din anul 1271, care putea fi fie în comitatul Țirnavă, fie în scaunul Sighișoara.

La 1426 sînt pomeniți „voievozii și cnezii, precum și obștea bogăților și săracilor“ (*wayvodae, nec non universitas divitum et pauperum*) din Căpîlna, de pe Țirnavă, care se plîng, la 1426, că trei cnezi au săvîrșit samavolnicii. Ceea ce înseamnă că existau mai mulți cnezi și voievozi în acele părți, oameni cu o situație social-economică și social-juridică mulțumitoare. Voievozi și cnezi puternici, unii, mai puțin alții, cu veleități și unii și alții a urca treptele ierarhiei social-politice.

•

Trei „țări“ (districte românești), bucurîndu-se de oarecare autonomie și-au putut menține vechile instituții, cneziale și voievodale, sub acest nume sau sub altul (de boieri), vreme îndelungată în evul mediu: Cetatea de Piatră (Chioar), Nășăud și Făgăraș.

Districtul Cetatea de Piatră, ca o prelungire a „codrilor“ sălăjeni și maramureșeni, era situat în bazinul mijlociu al Lăpușului, unde s-a format un district în jurul cetății Chioar sau Cetatea de Piatră (Kövár). Acești „codri“ ocroteau cu grijă

obștile sătești din acele părți, ferindu-le de desființare și aservire, cum s-a întâmplat altora multe, din alte zone, mai ales din cele lipsite de „codrii“. Este explicația lipsei documentelor cu privire la aceste obști pînă tîrziu, în sec. XIV—XV, deoarece nu intraseră pînă atunci în angrenajul relațiilor social-juridice feudale pe de o parte, iar pe de alta supraviețuirea vieții obștești, tradiționale pînă tîrziu.

Cea dintîi pomenire a instituției voievodale e din anul 1367 și atunci în legătură cu voievozii maramureșeni giuleșteni: voievozii Drag și Ioan, fiii lui Dragomir, obțin cetatea Chioarului ca dar de la regele Ludovic de Anjou, drept răsplată pentru colaborarea lor în conflictul cu Bogdan, voievodul românilor din Maramureș și după 1359 voievodul Moldovei. Giuleștenii vor fi organizat noua „feudă“ după exemplul altor cnezi și voievozi maramureșeni, răsplătiți cu cnezate și cu sate obștești pentru asemenea „slujbe credincioase“. În anul următor primei mențiuni, în 1368, e amintit un Gheorghe, fiul voievodului din Chioar (*filius vajdae de Kőváry*), în realitate stăpînul districtului Chioar, locuit în marea majoritate de români, cu o tradiție voievodală puternică. Cetatea de Piatră și domeniul ei devin, astfel, un fief al Dragfieștilor, unde Balc, Drag și fiii lor, creiează o adevărată „domnie“ autonomă, recunoscută și tolerată de regii maghiari atît pentru autoritatea pe care reușesc să și-o impună Dragfieștii, urcați pe cele mai înalte trepte ale ierarhiei feudale, recunoscuți ca atare de puterea centrală, care-i cultiva și-i onora cu dregătorii superioare, inclusiv aceea de voievozi ai Transilvaniei. Dragfieștii, care, înnobilați, mai păstrează totuși instituțiile românești, între care și pe aceea de voievod, după cum nu renunță nici la credința ortodoxă, ctitorind biserici și patronînd instituții ecleziastice — biserica și stavropighia din Peri.

Districtul peste care „domneau“ Dragfieștii, dăruind, la rîndul lor moșii și sate, era alcătuit din satele domeniului Cetății de Piatră, conduse de voievozi, dintre care documentele menționează cu numele patru pînă la 1544: voievodul din Răstoci, voievodul din Rușor, voievodul din Perii Vadului și voievodul din Șomcuta Mare; voievozi simpli sătești, de obști și nu de uniuni de obști.

Cei dintîi pomeniți, la 1526, sînt voievozii Petru și Toma Hossu, țărani eliberați din iobăgie și făcuți voievozi în satul Răstoci, primit în dar de la stăpînii domeniului.

Al treilea voievod pomenit în documente, la 1528, este Ioan Dragomir, căruia-i este dăruit pe viață satul Rușor, întemeiat de el.

Voievodul din Perii Vadului, amintit la 1544, își conducea satul în calitate de reprezentant al stăpînului domeniului.

Voievodul din Șomcuta Mare, probabil „cnezul“ Dan, pomenit la 1548 își îndeplinea atribuțiile sub același patronaj al stăpînului domeniului.

Realitatea social-instituțională din districtul Cetății de Piatră este relevată de-abia atunci cînd o conscripție urbană, din 1566, înregistrează situația reală a domeniului districtului. Douăsprezece voievodate sînt înregistrate la 1566 în districtul Chioarului, în frunte cu 12 voievozi, ce stăpîneau între 2 și 14 sate. Cele 12 voievodate se înșiruie unul după altul și unul lîngă altul, acoperind întregul district: 1. *Voievodatul* lui Dan Buteanu, format din 14 sate, cu centrul, probabil, la *Șomcuta Mare*, în părțile unde era voievod încă cu 18 ani mai devreme Dan; 2. *Voievodatul* lui Gheorghe de *Copalnic*, format din 10 sate, cu centrul la *Copalnic*; 3. *Voievodatul* lui Marian, format din șapte sate, cu centrul, probabil, la *Boiu Mare*; 4. *Voievodatul* lui Toma din *Lucăcești*, cuprindea șapte sate, cu centrul la *Lucăcești*; 5. *Voievodatul* lui Luca din *Rimetea*, format din șase sate, cu centrul la *Rimetea*; 6. *Voievodatul* lui Trifu, format din cinci sate; 7. *Voievodatul* lui Simion, format din trei sate, cu centrul, probabil, la *Lemniu* sau *Cuciulat*; 8. *Voievodatul* lui Lazăr, format din trei sate, cu centrul, probabil, la *Dăbeni*; 9. *Voievodatul* lui Ioan Benea, format din trei sate, cu centrul, probabil, la *Colțirea*; 10. *Voievodatul* lui Damian Hossu, format din două sate, cu centrul, probabil, la *Mesteacăn*; 11. *Voievodatul* lui Toma Hossu, probabil fiul voievodului Toma Hossu din 1526, format din două sate, cu centrul la *Răstoci*, satul dăruit părintelui său; 12. *Voievodatul* lui Teodor Bota, format din două sate, cu centrul probabil la *Cernești*.

Nici o judecată logică și cu atît mai puțin una întemeiată pe cunoașterea realităților nu va susține că toate cele 12 voievodate au luat ființă în ultimele două decenii, abia după formarea Principatului Transilvaniei, pe un loc gol, lipsit de organizație politică voievodală. Un cunoscător al realităților

istorice, al fenomenelor istorice, va înțelege că instituțiile voievodale chiorene au existat multă vreme înainte, voievozii lor schimbându-se prin alegere mai întâi, prin succesiune mai târziu.

Voievozii chioreni, mulți dintre ei, au fost ridicați de stăpînii domeniului din rîndul țărănimii, unii chiar din rîndurile țărănimii iobage sau decăzuți în această stare din situația de voievozi a înaintașilor lor. O subliniază, în termeni suficient de deslușiți pentru a înțelege evoluția sinuoasă a acestor voievozi Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei la începutul sec. al XVII-lea, afirmînd că „au fost de la început în ținutul Chioarului mai curînd boieri (*Boerok*) de aceia făcuți nemeși în fiecare sat, pe care-i cheamă voievozi (*Vajdaknak*)³²⁹.

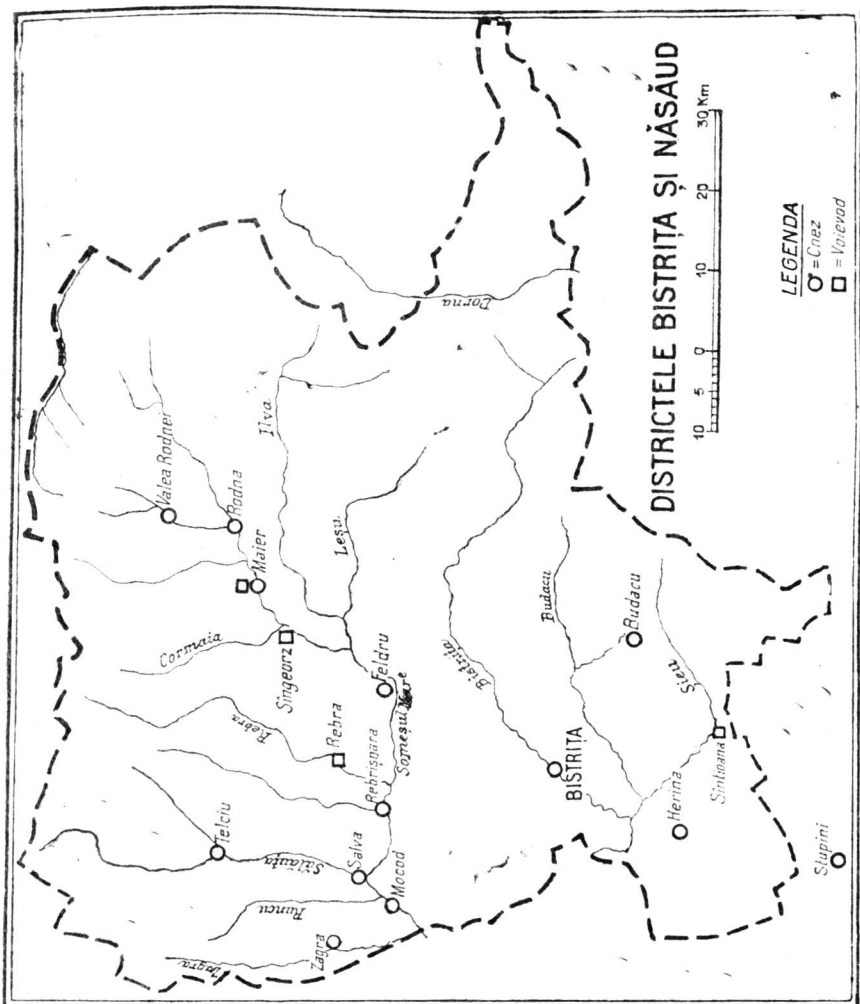
Erau voievozi ca funcție, dar nu erau asimilați întru totul nobilimii decît puțini dintre ei. Majoritatea îndeplineau atribuții voievodale: administrative, judiciare, fiscale și militare în numele stăpînului domeniului Cetății de Piatră³³⁰ și stăpîneau efectiv, cu titlu de proprietate personală, un număr de sate, întemeiate de ei sau dăruite de stăpîni, drept răsplată pentru slujbele credincioase³³¹.

Foarte bogat în voievozi, tot atît de bogat era și în crainici districtul Cetății de Piatră. Este adevărat că toți cei 19 crainici pomeniți în izvoare sînt din 1566 (18) și 1581 (1).

³²⁹ A. Veres, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldova și Țării Românești*, IX, p. 62—63.

³³⁰ Voievozii din Chioar, asemenea voievozilor din alte părți ale Transilvaniei, erau datori să judece neînțelegerile dintre locuitorii de sub autoritatea lor, să aibă grijă ca locuitorii să-și îndeplinească obligațiile față de cetate, iar în caz de necesitate să participe la război (*Waydarum autem est officium providere bonis sibi commissis, ut rite in eis cuncta gerantur et tributa et servitia ad arcem erigere et administrare et semper prompte apparere cum usus et requisitio praefecti postulat, item in bellum tempore necessitates proficisci*). cf. Mak-kai L., *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején*. Cluj, 1942, p. 62.

³³¹ Pentru districtul Chioar pe lângă colecțiile de urbarii, lucrarea principală este a Mariei Szentgyörgyi, *Kövár vidékének társadalma*, Budapest, 1972, pe baza căreia realizează un studiu V. Hossu, *Voievozii din Chioar în secolele XIV și XV*, în „Acta Musei Porolissensis”, VIII, 1984, p. 257—264. Util e și studiul mai vechi al lui Lázár M., *Kövár vidék főispányá*. în „Századok”, 1890, p. 13 și următoarele, al lui Șt. Mețes, *Contribuții nouă privitoare la voievozii români din Ardeal și părțile ungurești în veacul al XIV—XVII*. Cluj, 1922.

Conscripția urbarială din 1566 i-a introdus în circuitul istoric, dar cu certitudine crainici existau și mai înainte pe domeniul Cetății de Piatră. La data apariției documentare, instituția crăiniciei și cei ce o onorau erau în declin, în situația de juzi sătești: crainicul-jude (*kraīnicus qui iudex est*) din Sașa, crainici în locul juzilor (*kraīniki loco iudicis*), Ignat din Lemniu și Cristea Crăciun din Cuciulat. Crainicul (*kraīnicus*) Simion Polgar din Mogoșești era libertin (*libertus*), iar crainicul (*kraīnik*) Costea din Nireșul Mare era om sărac (*pauper*). Ceilalți 13 crainici nu sînt însoțiți de nici o caracterizare, ceea ce poate însemna că dregătoria crainicală nu mai avea acoperirea de odinioară, cînd crainicul era investit cu o seamă de atribuții importante.

•

A doua țară românească („sau district“) Țara Năsăudului, așezată într-o largă depresiune, cuprinsă între Munții Rodnei, la nord, Munții Bîrgăului, la răsărit, dealurile Năsăudului la sud și Munții Țibleșului, la nord-vest, datorită reliefului său mai puțin propriu agriculturii, deci formării de domenii, a fost ferită în mai mare măsură de poftele feudalității hrăpărețe. Obștile sătești sub forma cnezatelor de obști au putut, de aceea, supraviețui și, ca urmare, au fost menționate de documente pînă tîrziu, la începutul sec. XVI. Pomenirea lor tîrzie, la sfîrșitul sec. XV, este, în aceste condiții, pe deplin explicabilă, obștile năsăudene au făcut cunoștință cu relațiile juridice feudale mai tîrziu.

Documentele cunoscute amintesc în Țara Năsăudului sau districtul Rodnei în epoca voievodatului (pînă la 1541), 10 cnezi în nouă sate și patru voievozi în trei sate. Față de întinderea Țării Năsăudului densitatea satelor cneziale și a voievodatelor corespunde mediei pe întregă Transilvania.

Cele nouă sate cneziale puteau fi grupate în două voievodate (cnezate teritoriale sau de uniuni de obști), cu centrul într-unul din satele cu voievozi.

Voievodatul Rebra, al cărui voievod Pascu (*Pasko*) e amintit în 1503, în afară de satul cnezial Rebra, centrul său, mai cuprindea alte cinci sate cneziale menționate în docu-

mente: Salva, Rebrîșoara, Zagra, Mocod și Telciu și alte asemenea sate, cnezii cărora nu sînt menționați în documente³³².

Al doilea *voievodat* năsăudean era al *Maierului*, cu centrul în satul Maieru, unde sînt menționați doi voievozi: voievodul (*wayvoda*) Budu la 1450 și voievodul Codrea la 1503. Acest voievodat încorporea satele cneziale și voievodale pomenite ca atare în documentele vremii: Maieru, Sîngeorz —, în care este menționat voievodul Toma la 1519 —, și Feldru și de asemenea alte sate, cnezii și voievozii cărora nu sînt amintiți în documentele acelei perioade.

Cnezii și voievozii din Țara Năsăudului erau oameni liberi, deoarece și satele obștești pe care le conduceau erau sate libere. Ei, cnezi și oameni de rînd, își afirmau libertatea și prin faptul că se conduceau după legea nescrisă a românilor, cum precizează documentul din 1486, referindu-se la cnezul (*kenezius*) Ioan și românii din Rebrîșoara. Despre nici un cnez sau voievod năsăudean din epoca voievodatului nu se spune că era iobagul vreunui stăpîn feudal³³³.

Situația social-juridică mai bună a cnezilor năsăudeni se mai poate deduce și din faptul că la 1523 toți cnezii din Valea Rodnei (*omnes kenezii Vallis Rodnensis*) sau Valea românilor (*Vallis Valahalis*) ori districtul românesc (*Districtus Valahicus*) solicitau magistratului bistrițean un loc de mănăstire ortodoxă pe valea Sălcuței, lângă Telciu și Hordău.

Mai bună va fi fost și situația unor voievozi din Valea Rodnei, care, împreună cu juzii și jurații, obțin, la 1518, dreptul de exploatare a aurului din minele de la Rodna.

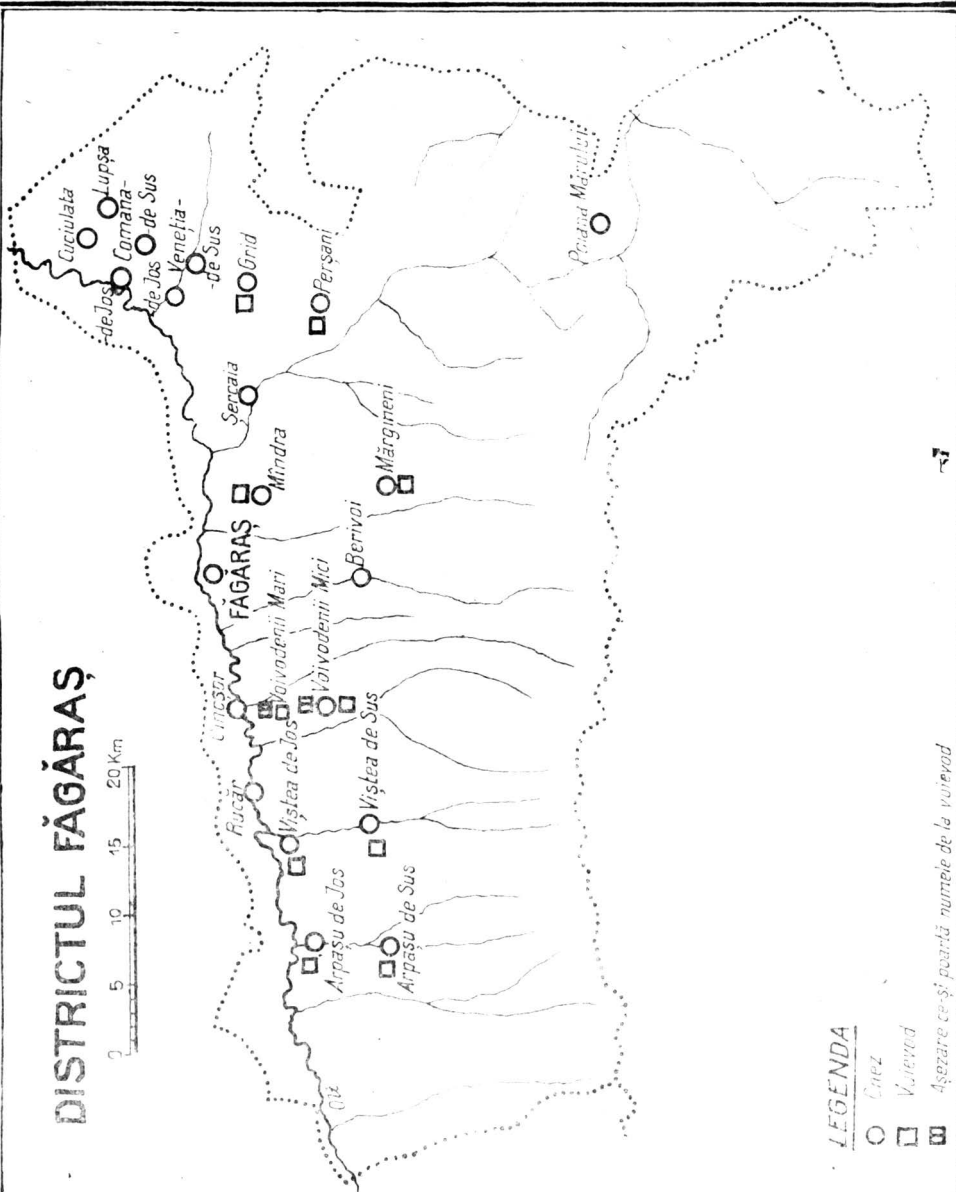
•

Nu este ușor de lămurit din punct de vedere al instituțiilor cneziale și voievodale situația Țării Făgărașului, o altă mare depresiune, propice pentru trăinicia instituțiilor românești. Nu e ușor de lămurit situația din Țara Făgărașului deoarece, datorită faptului că această „țară“ a făcut parte, multă vreme, din Țara Românească, instituțiile social-juridice s-au contaminat cu corespondentele lor din țara românească

³³² Mai puteau face parte din voievodatul Rebra satele din zonă, existente în acea vreme: Năsăud, Nimigea, Hordău, etc.

³³³ De-abia la 1564 se spune despre cnezul Ioan Micle că era iobagul (*Juan Mikle Kenezius et iobagio*) lui Nicolae Forro.

DISTRICTUL FĂGĂRAȘ

- LEGENDA**
- Cănez
 - Valevod
 - ▣ Așezare ce-și poartă numele de la voievod

dintre Carpați și Dunăre. Cnezii și voievozii au devenit juzi sau boieri. Nu toți și nu peste tot s-a petrecut asemenea transformare, dar în cea mai mare parte a avut loc. Ipoteza este confirmată de șase cazuri, este adevărat, din prima jumătate a sec. XVII (1633), când este pomenit judele-cnezul (*judex* a sec. XII (1633), când este pomenit judele-cnezul (*judex sive kenezius*) din șase sate făgărășene: Comăna de Jos, Comăna de Sus, Cuciulata, Lupșa, Veneția de Jos și Veneția de Sus³³⁴.

Cnezii făgărășeni, cât au supraviețuit în această calitate, îndeplineau atribuțiile proprii cnezilor din Transilvania: administrative, judiciare, fiscale și militare în calitate de conducători ai satelor respective. Unii dintre ei, de asemenea datorită influenței stărilor din Țara Românească, erau socotiți o categorie socială intermediară între țărâtime și nobilime (boierime), cum precizează un document din 1476, al voievodului Transilvaniei care se adresează tuturor dregătorilor, nobililor, cnezilor și celorlalți locuitori și oameni din Țara Făgărașului (*universis et singulis officialibus, nobilibus, kenezis ceterisque inhabitatoribus et populis terre Fogaras*).

Cinci sate cneziale și cnezii lor, din Țara Făgărașului sînt menționați în documente pînă la 1541. La 1453 cnezul Barbu din Balomir participă la acțiuni samavolnice; la 1496 cnezii (*Kenezii*) din Berivoi, Veneția și Recea — Radu, Hrumza, Solomon și Slav — participă, ca martori, într-un proces pentru satul Șercaia, iar la 1492 cnezul (*Kenezius*) Stoian din Rucăr îndeplinește unele servicii sibienilor. Menționarea tîrzie în documente a cnezilor făgărășeni își are explicația în împrejurările concrete din această „țară”. Cnezi au existat din perioada formării instituțiilor cneziale și voievodale în cadrul obștilor, dar cînd obștile făgărășene intră în relații juridice

³³⁴ Este interesantă opinia exprimată cu peste opt decenii în urmă de I. Pușcariu, uitată cu totul de istorici, cu toate că nu se cuvine neglijată, ci, dimpotrivă se cuvine cunoscută: „Și în Țara Făgărașului înainte de a se fi numit boieri au existat ca cnezi — *a tempore humanum memoriam transeunte*. Analogia — am putea zice chiar identitatea boierilor făgărășeni cu cnezii din celelalte părți locuite de români se vede și din omogenitatea instituțiilor sale sociale. Boierii ca și cnezii erau posesori de moșii cu drepturi ce se extindeau peste unul sau mai multe sate, cu munți și păduri, cu morărit și circiumărit și cu alte asemenea îndreptățiri și foloase rezervate, ce se ereditau (moșteneau) din părinți la copii și nu se puteau confisca decît în caz de felonie (cf. I. Pușcariu, *Fragmente istorice. Despre boierii din Țara Făgărașului*, I, Sibiu, 1964, p. 14).

de caracter feudal, exprimate în documente de cancelarie, instituția cnezială era în plină prefacere în drumul său spre instituția boieronală. Cnezii supraviețuitori — mai mulți, fiște, decât cei menționați documentar — au rezistat ca reprezentanți ai instituției cu atribuțiile cneziale cunoscute sau cu numele doar, îndeplinind, în realitate, atribuții de jude. Cnezatele fâgărășene amintite, grupate toate în jurul orașului Făgăraș, formau un *boeronat (voievodat)* al Făgărașului, împreună cu alte sate din acea zonă a căror cnezi nu sînt pomeniți în documentele cunoscute³³⁵.

Voievozii fâgărășeni nu sînt amintiți în documentele cunoscute, dar două sate, Voievodenii Mari și Voievodenii Mici, pomenite documentar la 1432 și, respectiv, la 1520, constituie o dovadă cu privire la existența instituției voievodale, absorbită de instituția boieronală.

Instituția voievodală, existența și dispariția ei, are o istorie asemănătoare cu a surorii sale, cnezatul și conducătorii acestuia, cnezii. Voievodatul și voievozii locali au existat în Țara Făgărașului cel puțin pînă la începutul secolului al XIII-lea. La 1247 Țara Făgărașului făcea parte, mai mult decât probabil, din puternicul voievodat al lui Seneslau, iar voievozii locali fâgărășeni erau sub ascultarea voievodului argeșan. Și și-au continuat viața și la sfîrșitul sec. XIII, cînd ipoteticul voievod Radu Negru, cu cetatea sa de la Breaza, mult asemănătoare cu cea din sudul Carpaților, de la Cetățeni, în fața ofensivei brutale a feudalității arpadiene, și-a „mutat scaunul“ în sudul Carpaților. Își vor mai fi continuat viața și activitatea unii voievozi fâgărășeni și după aceea, transformați și ei, încetul cu încetul în boieri, sub influența instituțională a societății Țării Românești, chiar și înainte de a face parte, din timpul domniei lui Mircea cel Mare, din Țara Românească dintre Carpați și Dunăre. Opt boieronate de sate, ceea ce ar corespunde voievodatelor de sate, sînt pomenite documentar pînă la 1541 în Țara Făgărașului: *boieronatul satelor Viștea de Jos și Viștea de Sus*, dăruit de Mircea cel Mare, boierului Costea, *boieronatul satelor Arpașul de Jos și Arpașul de Sus*, dăruit de același domnitor muntean aceluiași boier Costea, ceea ce înseamnă că boierul Costea, probabil un

³³⁵ Între anii 1508 și 1633 mai sînt menționați alți trei cnezi și cinci cnezi-juzi.

fost voievod Costea stăpînea patru sate, un cnezat (voievodat). teritorial sau de uniuni de obști, iar urmașii boierului Costea, mai obțin la 1511 și boieronantul (*boeronatus*) precum și dregătoria boieronală (*officium boeronatus*) peste satele Viștea de Jos și Viștea de Sus, și sînt confirmați în funcția de boieri (*officio boeronatus*) ai boieronatului (*boeronatus*) satelor Arpaș, ceea ce înseamnă că stăpîneau, în calitate de boieri cu dregătorie (voievozi) și nu categorie socială, șase sate. Mai mo-dești erau boierii (voievozii) din Grid, care la 1527 stăpîneau doar două sate: boieronatul (*boeronatus*) satului Grid prin moștenire și boieronatul *Perșanilor* cumpărat. Și tot din două sate era format și boieronatul *Voievodenii* (Voievodenii de Jos sau Mari și Voievodenii de Sus sau Mici), dăruit, la 1518, boierului Aldea Bica, potrivit legii boieronatului din Țara Făgărașului; boieronatul satului *Mîndra*, dăruit, la 1400, boierilor Micu și Stoian; boieronatul satului *Mărginenii*, dăruit, la 1436, lui Stan Bela și boieronatul satului *Părău*, amintit la 1527, se adăuga celorlalte și împreună formau boieronatul districtului (*boeronatus districtus*), adică un voievodat al districtului Făgăraș, menționat documentar la 1508.

Din acești cnezi (juzi) și boieri (voievozi) era format și scaunul de judecată al Țării Făgărașului, așa cum erau formate scaunele de judecată din celelalte „țări“ românești din Transilvania: Maramureș, Hațeg, Caraș, Bihor etc. La fel era și numărul asesorilor-jurați, 12 și în Țara Făgărașului ca și în celelalte „țări“. Erau cei mai reprezentativi, cu mai mare autoritate dintre juzii (cnezii) și boierii (voievozii) făgărășeni, din satele aparținătoare „scaunului boieronat“ al Făgărașului. Cînd sînt enumerați și nominalizați toți juzii-asesori, la 1527, aceștia erau din Voievodenii Mari (Aldea Bica), Lisa (Radul), Drăguș (Bărbat), Arpașul de Jos (Stanciu), Viștea de Sus (Radul), Beclean (Sulca), Veneția (Solomon), Grid (Ladislau), Vad (Stoica), Rușor (Aldea), Dejani (Stelița). Și la alte scaune de judecată din scaunul boieronat Făgăraș vor fi alții din alte sate, potrivit principiului rotației, dar tot frunțași, reprezentativi, cu autoritate între ceilalți boieri.

•

Dovada concludentă cu privire la înrădăcinarea și, ca urmare, trăinicia instituțiilor românești, cnezatele și voievodatele, este existența cnezatelor și în scaunele săsești și în cele

SCAUNUL SIBIU

Răchita
Săsciori
Clinic

Tilișca
Galeș
Vale
Săciș
Sibiel
Căcsya

Bartolomeu
Dara
SIBIU
Bungard

Săcădate

Mohu
Veștem

Rășinari

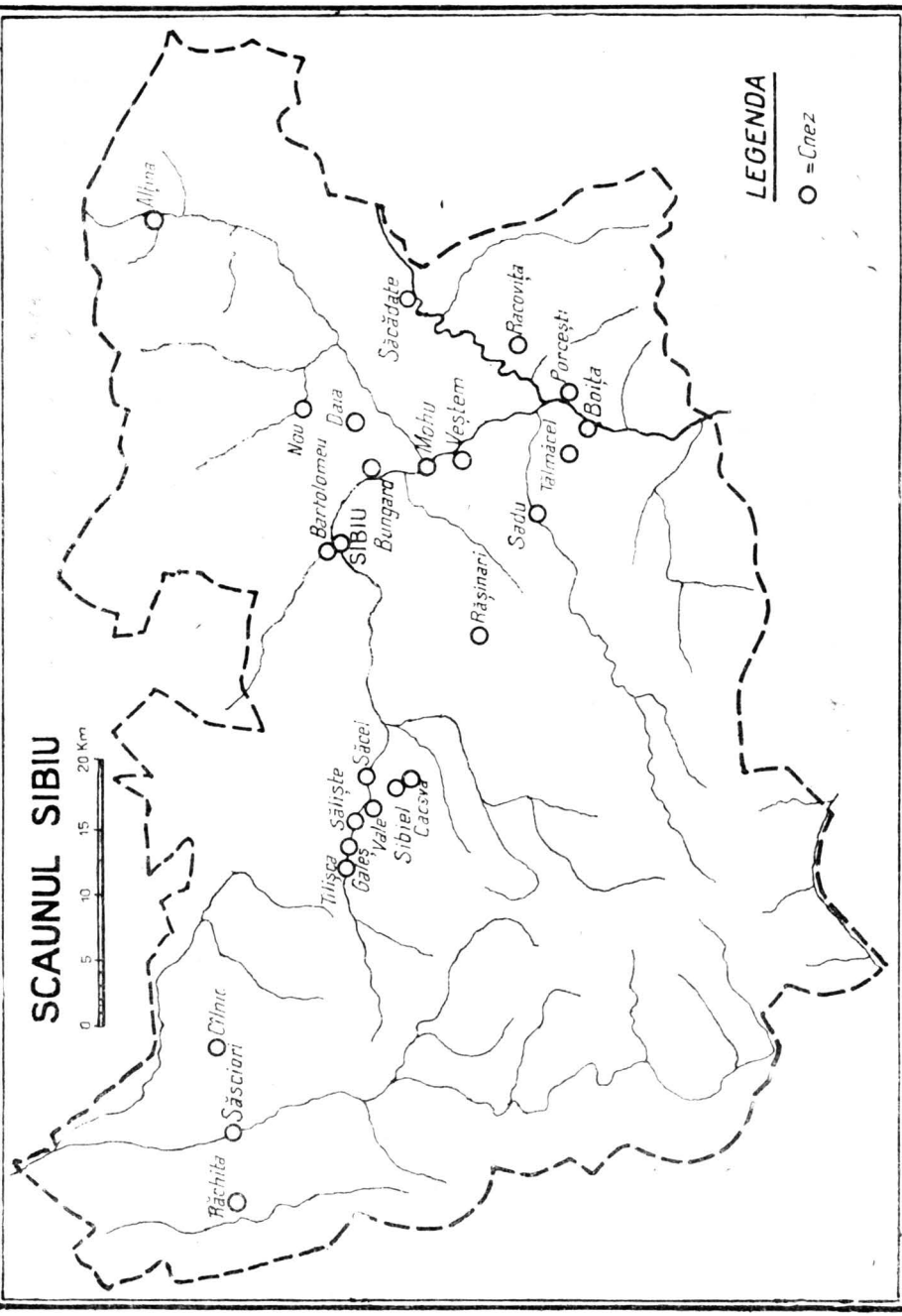
Sadu
Talmăcel

Racovița
Porcești
Boița

Alțina

LEGENDA

○ = Cnez

secuiești. Instituțiile acestor populații colonizate, beneficiare ale unor privilegii acordate de puterea centrală la așezare și reînnoite periodic, nu le-au putut elimina pe cele băstinașe. Dimpotrivă ale coloniștilor privilegiați au fost influențate de cele românești: scaunele de judecată cneziale și voievodale românești au influențat organizarea scăunală a sașilor și secuilor, instituții pe care aceștia nu le-au adus din teritoriile de plecare, deoarece nu existau în acele teritorii, nici la populațiile germanice și nici la cele din familia tûrc, din care făceau parte secuii.

În scaunul Sibiului documentele cunoscute menționează 32 de cnezi în epoca voievodatului și alții, vreo zece, în a doua jumătate a sec. al XVI-lea din vreo 20 de sate. Treizeci și doi de cnezi într-un perimetru relativ restrîns, cum era scaunul Sibiului, scaunul central și teritoriul cel mai dens colonizat, care s-a bucurat de cele mai multe privilegii. Și nu numai în satele ce făceau parte din acest scaun au supraviețuit cnezii, ci aceștia au supraviețuit și în centrul politic și administrativ al „pămîntului crăiesc“, al organizației scăunale generale (7+2 scaune) săsești, Sibiul. În Sibiu trăia acel cnez Cîndea (*Kende Kenezius*), conducător al românilor din întregul scaun sibian, se pare, dacă el îi reprezintă pe românii din satele libere și din cele de pe domeniul cetăților din zonă la înțelegerea din ianuarie 1383, dintre români și sași, prin care se punea capăt unor conflicte sîngeroase. Cnez cu o poziție social-juridică superioară, cnez teritorial sau de uniuni de obști, solidar cu țărani din satele de sub autoritatea sa în lupta împotriva abuzurilor greavilor sași. O atitudine identică vor fi avut și cnezii sătești: Ionaș cnezul (*Ianusch Kenezius*) din Săcel la 1478 și cnezul (*kenez*) Mihail din Săsciori la 1425, închiși pentru această „vină“ de sibieni. Oameni liberi, înțelepți și învățați, au fost mai mulți cnezi din scaunul Sibiului. Trimiși, de aceea, de sibieni în misiuni diplomatice în Țara Românească și Moldova: cnezul Marcu din Veștem trimis de opt ori, între 1492—1503 în Țara Românească după știri în legătură cu mișcările turcilor, cnezul Alăman din Rășinari, trimis de cinci ori în misiuni în Țara Românească între 1497—1507; cnezul Lascu trimis, la 1497, în misiune la Ștefan cel Mare și de alte cinci ori în Țara Românească între 1503—1507; cnezul din Sadu (*Der Knyesz von Czot; miso knesione de Zath et Radul Spathary, ut... no-*

vitates inquireret) la 1503; cnezul Dumitru din Săliște (*Demetrius Kenezius*) trimis de douăsprezece ori, între anii 1504—1510, de „domnii consuli“ cu scrisori la voievodul Țării Românești³³⁶. Oamenii liberi din punct de vedere social-juridic erau și ceilalți cnezi, deoarece pe „pământul crăiesc“ oamenii erau liberi legal, aserviți, însă, unii prin abuz de patriciatul sășesc și de magistratul orașului Sibiu, cum a putut fi cnezul Dan Găvozdea din Tilișca ce se judeca cu satul Apold³³⁷.

³³⁶ Sint pe cât de interesante pe atât de concludente însemnările din *Socotelile Sibiului* cu privire la misiunile diplomatice ale cnezului Dumitru din Săliște în Țara Românească, din care, de aceea, spicuim: 1504, iunie 22, cnezul Dumitru trimis de „domnii consuli“ la voievodul Țării Românești (Radu cel Mare) cu scrisoare de felicitare pentru reîntoarcerea sa și pentru informații (*Demetrius Kenezius per dominos consules ad Voivodam Transalpinum misso cum litteris ad referendum de congratulatione sui adventis et de novitatibus*); începutul anului 1506, cnezul Dumitru e trimis din nou în Țara Românească pentru a culege știri (*ad sciscitandas novitates*) și pentru a stărui pe lângă domn să extermine niște răufăcători (*ratione malefactorum exterminandorum*); în același an (1506) a mai făcut alte trei călătorii în Țara Românească în probleme de interes obștesc și după știri privitoare la turci: 14 oct. 1507, cnezul Dumitru din nou trimis în Țara Românească pentru știri cu privire la neînțelegerile dintre domnul Moldovei (Bogdan III) și domnul Țării Românești (Radu cel Mare) (*ad explorandas dissensiones ambarum waydarum Moldavien-sis et Transalpinensis*); 1507 cnezul Dumitru a făcut alte două călătorii de informare în Țara Românească după știri (*ad explorandas novitates*); 1509 cnezu Dumitru trimis la domnul muntean Mihnea cel Rău după știri privitoare la turci; alte două misiuni ale cnezului Dumitru la banul Craiovei în același scop; Banul Craiovei apreciază foarte favorabil activitatea cnezului Dumitru într-o scrisoare trimisă sibienilor: „Pe un asemenea om trebuie să-l hrăniți domnia voastră, căci poartă bine vorbele și ale voastre și ale noastre și mulți oameni mi-ați trimis Domnia voastră, dar un om mai bun decât Dumitru nu mi-ați trimis. Și îmi este drag și vă slujește bine și drept, așa să știți domnia voastră“. Cf. Lupaș, *Din relațiile Transilvaniei cu Țara Românească. Activitatea cnezului Dumitru din Săliște* în „Anuarul Institutului de Istorie“ din Cluj, IV, 1961, p. 69—73.

³³⁷ A. Dumitrescu-Jipa și N. Nistor, *Sibiul istoric*, p. 96—99. Cnezii din Săliște, oameni liberi ca și ceilalți locuitori ai scaunului, își apărau libertatea amenințată de poftele patriciatului sășesc care nu ocolea nici un prilej pentru a le răpi pământurile, uneori întreg horarul satului, alungându-i pe români din satele întemeiate de ei. De aceea cnezul și românii din Săliște (*Kenezius et Valachii de Grossdorf*), la 1456 ocupă unele moșii ale sașilor, de fapt ale lor, răpite de sași.

În epoca voivodatului existau cnezi în 21 de sate din scaunul Sibiului, în unele sate doi deodată, ca de pildă în Rășinari la 1476, și 1492, în Săliște la 1497 și 1507. În alte sate sînt pomeniți mai mulți cnezi succesiv, la intervale de timp, într-o succesiune aproape neîntreruptă, o altă dovadă a rezistenței instituției³³⁸.

Scaun mic ca întindere, al Sebeșului, puține sînt și satele cneziale pomenite în documente: Pianul Român, Sperbanul Român (unde erau mai mulți cnezi) și Barendorful (unde de asemenea erau mai mulți cnezi). Au putut fi mai multe în realitate satele cneziale, dar numai cele trei s-au învrednicit să fie menționate în documente. Toate trei satele erau românești, cum precizează documentele însăși, așezate în partea sudică a scaunului, în zona depresionară, mai ferită de poftele patriciatului săsesc și, astfel, au putut supraviețui alături de instituțiile transplantate de coloniștii germani. Cnezii din fruntea satelor respective erau oameni liberi din punct de vedere social și juridic, ca și locuitorii acestora, exercitîndu-și prerogativele cneziale: administrative, juridice și fiscale.

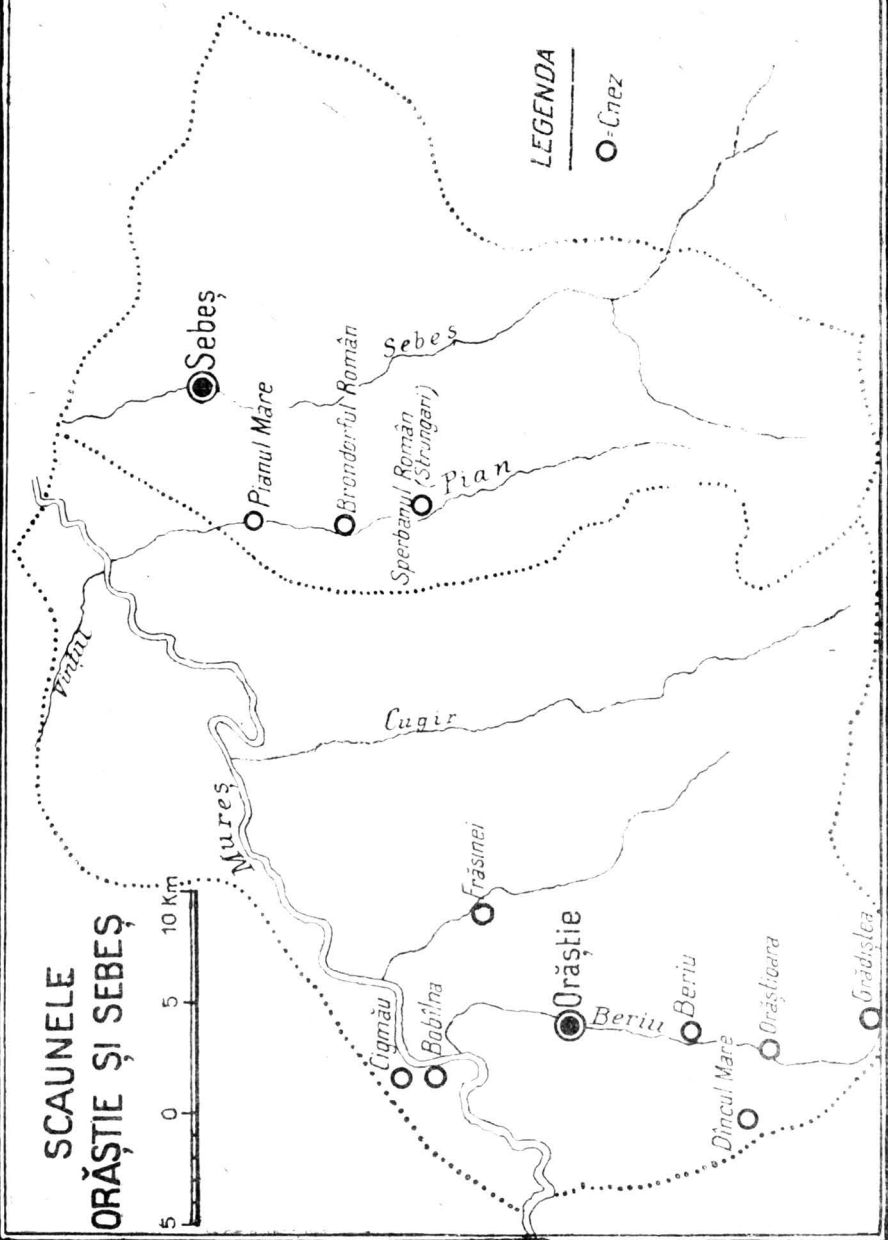
Cele trei sate cneziale și altele existente în veacul al XIV-lea și al XV-lea, puteau forma un *cnezat* teritorial sau de uniuni de obști, cu centrul, foarte probabil, la *Pianul Românesc*, mai important decît celelalte două, în care documentele menționează mai mulți cnezi.

*

Mai numeroase erau cnezatele din scaunul vecin, al Orăștiei, scaun așezat într-o depresiune largă, pe de o parte, iar pe de alta într-o zonă unde tradiția era mai puternică și mai puternice și instituțiile tradiționale, cnezatele. Documentele

³³⁸ Șirul cnezilor din scaunul Sibiului: Cnezul Cîndea din Sibiu, Ionaș din Săcel, Banciu și Man din Vinczberg (?), Slaf (Slaph) din Săliște, Stoica din Noul, Negru din Kpsiffyn, Mihail din Săsciori, Ianăș din Teleac, Necșul și Dumitru din Săliște, Dumitru din Rășinari, alții nenominalizați: mai mulți din Rășinari și din Săliște, Racoviță, Bortolami (?), Bungard, Boița, Săcădate, Cacova, Sibiul, Tilișca, Vale, Sadu, Porcești, Tălmăcel.

SCAUNELE ORĂȘTIE ȘI SEBEȘ

LEGENDA

O=Cnez

cunoscute menționează șapte sate cneziale în acest scaun. Cel dintâi la 1351, Bretonia — Grădiște, care la acea dată avea doi cnezi, Andrei și Mihail Căndea, condamnați la moarte pentru trădare, ceea ce înseamnă că-și îndreptau privirile și, mai mult chiar, faptele, foarte probabil spre Țara Românească și spre voievodul acesteia, Basarab cel Mare, care, după cîștigarea independenței țării, continua să-și afirme independența, înfruntînd pe ambițiosul rege ungar Ludovic de Anjou. Orientare politică generată de dorința salvării modului de viață obștească și a instituțiilor proprii printr-o colaborare cu domnul muntean, care, în acest fel, crea greutatea celui ce urmărea să feudalizeze, prin mijloace energice, societatea românească și de asemenea să silească țările românești de la sud și est de Carpați să-i recunoască suzeranitatea.

O mare distanță în timp se petrece pînă la pomenirea, la 1406, a altui cnezat de obște, Orăștioara, condus de cnezul Balșa (*Balsa Kenezius*), urmat, la intervale scurte, de cnezii cnezatelor de obști din Cigmău, Dîncul de Jos sau Dîncul Mare, de mai multe ori de cnezii din Orăștioara și din Dîncu, pentru ca la sfîrșitul sec. XV să fie pomeniți cnezii din Almașu de Jos și Bobilna, iar la începutul sec. XVI cnezul din Homorod. La care se cuvin adăugate satele cneziale din aceleași părți ale Orăștiei: Herdeu, Frăsinet și Berin.

Cele șapte sate cneziale și altele asemenea acestora, existente în epocă, dar nepomenite în documente ca sate cneziale, au putut forma un cnezat teritorial, care-și putea avea centrul într-unul dintre ele, la Bretonia — Sarmizegethusa, unde se păstra vie, și la mijlocul secolului al XIV-lea, tradiția dacică, mai ales că urmele vizibile ale stăpînirii dacice și romane o mențineau vie mereu. Sau la Orăștioara pomenită documentar, cnezii din fruntea ei, de patru ori. Odată, la 1500 într-o situație particulară, ce-i sporește și mai mult însemnătatea: cnezul și cinstitul bărbat parohul român, vrednicul Vlaicu (*Kenezius et honestus vir plebanus olachorum providus Wlaykul*). Cnezat și important centru bisericesc, așezat într-o poziție centrală față de celelalte sate cneziale, Orăștioara putea îndeplini foarte bine rolul de centru al cnezatului teritorial din scaunul Orăștie.

Cnezii din scaunul Orăștiei, ca și cei din alte scaune săsești, de pe „Pămîntul crăiesc“, erau oameni liberi din punct de vedere social-juridic, ca și locuitorii de rînd. De aceea-și

vor fi exercitat prerogativele cneziale, acceptate și recunoscute și de oficialitatea scăunală, pentru a nu stărni nemulțumirile românilor, așa cum s-a întâmplat în alte scaune săsești, unde s-au ajuns la conflicte sîngeroase chiar.

*

Asemănătoare e situația și în scaunul Sighișoara, unde documentele menționează un cnez, în Șona, la 1477 și un voievodat (*noster wayvodatu*), cu centrul la Gogan — Varolea, menționat la 1347. Un cnez și un voievod, supraviețuitori presiunii patriciatului săsesc din scaunul Sighișoara³³⁹.

Pentru a completa imaginea supraviețuirii instituțiilor românești, cneziale și voievodale, în teritoriile de colonizare a populației germane, se cuvin amintiți și cei cinci cnezi din patru sate ale districtului Bistrița dintre anii 1371 și 1475: cnezii (*kenezii*) Ladislau și Gilianus din Budac, care, împreună cu obștea românilor (*una cum universitas Olacorum*), săvîrșesc prădăciuni pe pămînturile patriciatului săsesc la 1371; cnezul (*kenezius*) Mihail, care împreună cu Dionisie Românul din Stupini se fac vinovați de fapte asemănătoare în 1398; cnezul (*kenezius*) Ioan, care împreună cu fratele său și alți zece iobagi ai lui Anton Bethlen sînt luați cu sila de alt nobil și duși în „cetatea“ Bistriței la 1466, și cnezul și iobagul (*kenezius et iobbagio*) din Herina al nobilului Nicolae Farkas la 1475. Satele din districtul Bistrița, pomenite în documentele vremii, împreună cu alte sate cneziale existente în epocă, fără menționarea lor în documente, puteau forma un *cnezat* teritorial sau de uniuni de obști cu centrul la *Budac*, o așezare mai importantă între celelalte din acele părți bistrițene și de

³³⁹ Mai sînt menționați cnezi în scaunul săsesc Mediaș în număr de cinci, toți, însă, din sec. XVII, dar, care nu au apărut în acest secol, ci au fost continuatorii celor din sec. XIV—XVI, dar care nu sînt menționați în documentele cunoscute din acele secole. Nu vor fi lipsit cu totul cnezii români nici din celelalte scaune săsești, dar nu se cunosc din documentele publicate: Miercurea, Rupea, Cincu, Șeica Mare.

asemenea din punct de vedere al instituției cneziale, unde, la 1371 existau doi cnezi.

Cnezii din districtul Bistrița erau oameni liberi, unii, cei din Budac și Stupini, alții decăzuseră în stare de iobăgie, cum erau cei din Herina, a căror situația de iobagi este precizată de însuși documentul ce-i amintește. Cei dintii își vor mai fi exercitat prerogativele cneziale, rămânând solidari cu sătenii pe care-i conduceau în apărarea drepturilor lor, ceilalți erau în realitate juzi sătești, sau într-o situație de tranziție de la cnezi la juzi³⁴⁰.

*

Să mai amintim supraviețuirea cnezilor români și în scaunele secuiești, pentru a întregi tabloul instituțiilor românești supraviețuitoare în mijlocul unor instituții ale populației secuiești mai numeroase în partea estică a Transilvaniei.

Analogia cu scaunul Sibiului, unde e pomenit un cnez român chiar în orașul de reședință, în Sibiu, este oferită de existența unui cnez român Trif, chiar în Tîrgu Mureș, deci în orașul principal din scaunele secuiești. Era un om liber ce-și menținuse dregătoria, învingînd vicisitudinile și presiunile, ocrotind un iobag fugit de pe moșia unui feudal abuziv. Cnezii pomeniți în prima jumătate a sec. al XV-lea și la începutul sec. al XVI-lea, în același scaun, erau, însă, iobagi ai mai multor familii nobiliare. Alți cnezi, în număr de vreo zece, pomeniți în documente în a doua jumătate a sec. al XVI-lea, au fost, cu certitudine urmașii și continuatorii altora, dinainte, nementionați de documente, căci nu se poate închipui apariția acestora acum, în epoca Principatului sub dominație otomană. În prima jumătate a sec. al XV-lea, sînt menționați chiar voievozi în scaunul Mureș: la 1425 cnezul Bogdani din Feķethe și la 1439 voievodul (*wayvoda*) Mihail din Feleac, iar la 1443 exercitau prerogative voievodale — administrative, juridice, fiscale și militare — peste mai multe sate cneziale din zonă.

Asemenea instituției cneziale, tot astfel și cea voievodală a supraviețuit și în epoca Principatului, organizația scăunală

³⁴⁰ La 1456 sînt amintiți, în scaunul Agnita, nobili și cnezi (*ke-nezii*) care ocupă unele moșii ale sașilor, iar la 1510 e menționat un nobil numit cnez (*Keneas*) la Rîșnov de pe domeniul orașului Brașov.

a secuilor n-a putut desființa instituția voievodală, deoarece românii au continuat să fie numeroși în aceste părți, unde i-au găsit secuii la colonizare.

În scaunul Trei Scaune este pomenit documentar chiar un *cnezat*, cnezatul satului românesc (*Keneziatus possessionis olachalis*) Ozon la 1390, chiar în centrul scaunului Trei Scaune. Dovadă concludentă a viețuirii românilor înainte de colonizarea secuilor în aceste părți, și încă în număr mare, organizați din punct de vedere social-politic în cnezate care n-au putut fi desființate de instituția scaunală a secuilor, ci au supraviețuit alături de aceasta influențînd-o, deoarece nici unde, în locurile de popas ale secuilor mai înainte nu se găsește o astfel de instituție. Supraviețuirea instituției cneziale în aceste părți de colonizare a secuilor e dovedită din nou la 1426, de prezența, în satul românesc Brețcu (*villa valachalis Bereczfalva*), a cnezului Ioan zis Magyar (*Iohannes Kenezius dictus Magyar*), deci un român zis Ungur, fie prin înrudirea cu locuitorii de acest neam, fie prin trecerea la catolicism, cînd i se va fi zis ungar, deoarece unгурii erau în aceste părți catolici. Tovarășul de acțiune al cnezului Ioan era, însă, Radul, fiul lui Țacu, cu privire la apartenența etnică a căruia nu poate fi îndoială, la care se adăugau doi secui, cum precizează documentul, Gheorghe și Grigore, care pretind dreptul ce li se și acordă, ca românii din Brețcu să fie judecați de cnezul lor. Întocmai ca în puternicele cnezate din Maramureș și Hunedoara, din Caraș și Zarand, din Bihor și Solnocul de Mijloc, din Chioar și Năsăud, din Cluj și Turda etc. etc.³⁴¹

Instituțiile social-politice și social-juridice, cnezatele și cnezii, voievodatele și voievozii, crainicii și crăinicile — studiate parțial pînă acum de cercetătorii problemei, mai com-

³⁴¹ În dicționarul lui Szamota-Zolnai, *Magyar oklevéltár*, mai sînt menționați relativ numeroși cnezi și voievozi fără indicarea localității: 1246 cnezul (*kenezius*) Fuma; 1268 cnezul (*kenezius*) Grigore; 1271 Ioan fiul cnezului (*kenezius*); 1273 cnezul (*kenezius*) Sebastian; 1283 Cazimir, fiul cnezului (*filius kenezii*); 1364, cnezul (*kenezius*) Matei; 1369 Nicolae zis cnezul (*dictus kenez*); 1378 alți cnezi nobili (*alii nobiles kenezii*); 1413 Laurențiu zis cnezul (*dictus kenez*); 1436 cnezul (*kenez*) Blasiu etc.

SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

5 0 5 10 15 20 25 30 35 Km

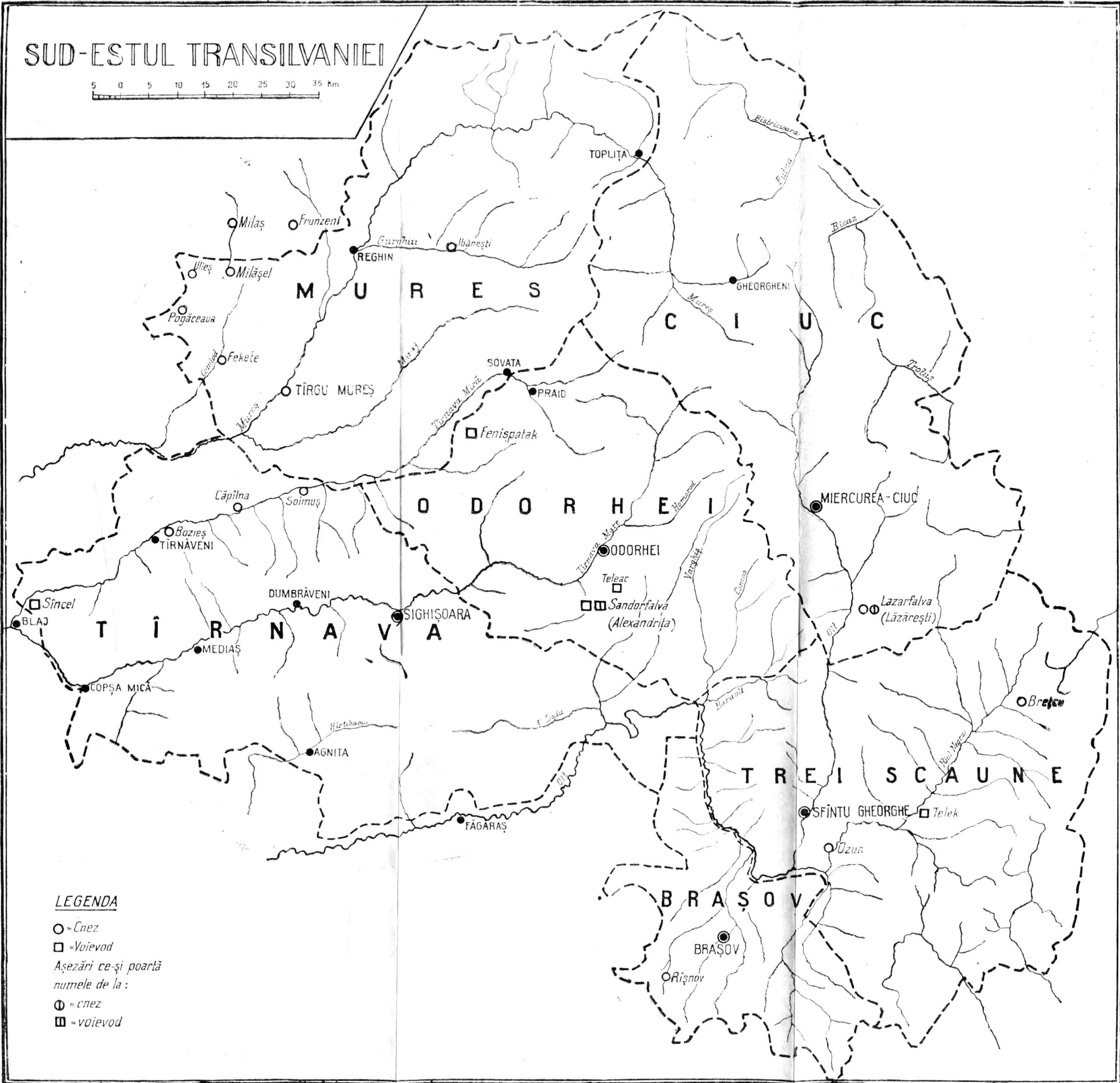

Fig. 30

plet înfățișată pentru întâia oară, într-o analiză multilaterală, în lucrarea de față își relevă însemnătatea deosebită în societatea medievală a Transilvaniei. Numărul impresionant de mare al instituțiilor respective și al conducătorilor acestora, supraviețuirea în întreg evul mediu, pînă la începutul epocii moderne, viabilitatea și rolul activ în societatea Transilvaniei, puterea de influențare asupra instituțiilor săsești și secuiești, generalizarea pe întreg teritoriul etnic românesc — toate acestea constituie dovezi puternice cu privire la rolul deosebit al instituțiilor cneziale și voievodale și deopotrivă a creatorului și apărătorului lor, poporul român, în societatea transilvană, în civilizația acesteia. Deoarece instituțiile constituie parte componentă de incontestabilă însemnătate în valorile de civilizație ale unei societăți, ale unui popor, alături de mijloacele de producție, care determină relațiile sociale, structurile social-economice și social-juridice. Iar civilizație înseamnă mari permanențe și continuități, un anumit „trecut viu“, ceea ce rămîne valoare din trecut spre îmbogățirea prezentului și viitorului. Și fără nici o îndoială, permanențele și continuitățile „trecutului viu“ al poporului român, creațiile sale l-au impus în civilizația din spațiul istorico-geografic sud-est european și în civilizația universală³⁴².

³⁴² Ce intuiție impresionantă a avut Mihai Eminescu, care, cu peste un secol în urmă, caracteriza vechile instituții românești astfel: „Înainte sau abea după formarea statelor române vedem românii de sub coroana Ungariei pretinzînd să se judece între ei după dreptul lor propriu, *jus Olachale* sau *Olachorum*; o cerere analoagă fac moldovenii ce pribegesc în Polonia, să se judece după dreptul românesc. Acest drept consuetudinar nu a fost scris niciodată; era atît de viu în conștiința poporului, atît de necontestat de nimenea, încît niciunul din vechii noștri domni nu au găsit de cuviință să-l codifice“ (M. Eminescu, *Opere*, XII, *Publicistică*, 1 ianuarie—31 decembrie 1881. București, 1985, p. 666; „Revista de filozofie“, 1986, 3, p. 255.

SUMMARY

The third volume of the extensive work *Voievodatul Transilvaniei (The Voivodate of Transylvania)* goes on analysing important issues in the history of Transylvania. It examines the *social, economic and judicial structures and relations in Transylvania, as well as their corresponding institutions*, from the mid-14th to the mid-16th century when the voivodate grew into a principality.

Besides all possible differences, the major characteristic of the social, economic, and judicial status of a person, social category, or class in feudalism was given by their respective position towards the means of production, primarily represented by the *property*, the landed property in the first place, which was the axis of the whole mediaeval society.

In the feudal society the property right was extremely complex, and it derived from the double nature of property: *personal estate (bona mobilia, res mobiles)*, and *real estate (bona immobilia, iura possessionaria)*. Any member of the society could, under the feudal jurisdiction, possess movables, but only some social strata could have property right over some real estate, over the land, in particular. These were: the secular feudal class, i. e., the nobility, led by the prince, or the voivode, the ecclesiastical aristocracy (bishoprics, chapters, monasteries), the free peasants, and the townsfolk.

The means of acquiring property were the same in feudalism throughout Europe: straightforward proceedings, such as the property right of the first person to clear a piece of land and put it to the plough („*curăturile*“, „*deștelenirile*“, „*lăzuirile*“), and derived means, among which heritability was the most important. To these one could also add the donations made by the central authority — from its own estate, from ownerless lands, or from the communal land (*nova donatio*). The judicial contracts signed between private persons (*inter vivos*), and the wills (*mortis causa*) were quite frequent. The *property was donative (beneficium)*. It had a temporary character in the beginning, but it later turned into the *feudal property*.

In order to maintain the indivisibility of the landed estate, the principle of male succession was dominant (women usually inherited personal estate in the „quarter due to the daughter“ (*quartalitium puellarum*)), but when a woman happened to be the only heir to a fief she could inherit it after her being „turned“ (*praefectio*) into a man with the approval of the central power. The same rule of indivisibility led to private agreements between the feudal lords (*fraternalis adoptio*).

In the feudal society the monarch exercised his right over the private landed estate (*dominium eminens*), but also over extensive lands of which he fully disposed.

In the early Middle Ages the peasant landed property had a collective character and could be used indefinitely, but later on, as a result of the social stratification, it became more individual. Fields, pastures, woods, and watercourses continued to be owned collectively, while houses and the gardens around them, orchards, and livestock were in hereditary private ownership.

The dependent peasants were granted a small plot of land (*sessio iobagionalis*) (in return for the feudal rent and the performance of some duties for the lord) and they exercised a hereditary right over the improvement brought to it, as well as over the house, the garden, the livestock, and their tools.

The members of the feudal class were divided corresponding to the extent and value of their landed property. Consequently, the rank of the nobiliary aristocracy was the most influential and was organized in an almighty „league of the barons“, whose power sometimes exceeded that of the central authority. The Angevins, Louis de Anjou in particular, tried to oppose to them a „new“ nobility, created by means of royal grants and privileges. This was organized in the „nobiliary order“ and was in open rivalry with the „league of the barons“. The „new nobility“ got stronger and stronger and turned into a higher aristocracy, very often against the central authority (end of the 14th c. — early 15th c.).

In the process of social, economic, and judicial changes that took place in the feudal Transylvanian society, many Romanian knezi and voivodes gained top positions in the "nobiliary order", e.g., Huniazii, Dragfiestii, or middle positions, e.g., Cindeştii, Ungureştii (Haţeg), Bize-reştii, Dubozeştii (Banat), and Mogheştii (Zărand).

*

The social, economic, and judicial stratification of the feudal peasants was intricate. There were two main categories: the free and the dependent peasants, divided, in their turn, into several well-defined groups. First, there were the free peasants in the village communes — especially in the border and mountainous regions, which managed, by steadfast struggle, to resist the coming of feudalism — and the free peasants who kept their social and judicial freedom after the breaking up of the peasant communes (*villani, rustici, populi, liberi*). Then there were the dependent peasants who owned a *sessio* (*iobagiones, coloni, vecini*). By losing their land, part of these peasants dropped in status to the next lower group of dependent peasants (*jeleri*) which held only a section of a *sessio* (less than a quarter), or no land at all, and was consequently obliged to work on feudal estates, or even on the *sessio* of the well-off peasants (*inquillini, pauperi, plebei*). The balance of the two categories of dependent peasants — serfs and „jeleri“ — was generally in favour of the first one, i.e., 55 percent, up to 90 percent in some regions.

The main occupation with the free or dependent peasantry was agriculture (cereal grains, grapes, vegetables, and fruit crops), and

its principal adjuncts (stockbreeding, herding, bee-keeping, fishing). Agricultural land was further extended by clearing forests and brambles. Improved agricultural implements (the plough equipped with multiple blades of better quality iron), field rotation, and fattening made it possible for the land to be productive at all times. The number of wind and water mills rose considerably, which provides further evidence of the growth of cereal production.

Peasantry, the base of the whole social pyramid in feudalism, was burdened with severe obligations, in labour and money, to their landlords, the church and the state. The tax in produce, the tithe, consisted of both agricultural products and small animals. Until the mid-14th century, the tithe remained at one-tenth (*decima*) of the whole crop and small animals, but from then on it was fixed at one-ninth (*nona*) of all crops.

Increasingly too, the obligation in money to the state included the tax per „door“ (*lucrum camerae*), the tax on the land (*terragium*), the „census“, and the „subsidium“. Romanian peasants were also obliged to provide the tithe in sheep (*quingagesima ovium*) for the central authority, the church, or the feudal lords.

The feudal lord imposed growing obligations such as money payment (*census*), the tithe on the land (*terragium*), gifts (*munera*), as well as seigneurial monopolies, i. e., various use taxes on slaughterhouses, mills, and taverns. Moreover, the number of days of unpaid labour (*robota*) on behalf of the lord increased from one day of work per year to one day a week.

The church in its turn required tithes in agricultural products, „harvest taxes“, and „taxes to the benefice of christianity“. Starting with the first year of the 16th century, the Catholic church was also able to impose tithes on the Orthodox population, i. e., on the Romanians who represented the absolute majority in Transylvania.

*

The social, judicial, and professional structure of the population in the feudal towns (*cives, hospites, incolae, habitatores*) was also very complex. It was especially the case of the larger „free royal“ towns, the population of which was more diversified and could easily pass from one category to another. Urban population was represented by artisans and merchants, joined by the town intelligentsia: notaries, schoolmasters, doctors, apothecaries, priests, and monks. The more so as the number of craftsmen and merchants constantly increased. From 20—25 branches in larger towns in the second half of the 14th century, trades doubled their number due to the increasing number of town-dwellers and a corresponding growth in their needs, as well as to the extension of trade and the establishment of permanent market places.

The development of trades entailed the organization of guilds (*communitas, fraternitas, confraternitas, ceha, Zunft*), led by the most well-off master craftsmen in a particular trade or group of related trades. Guilds aimed at controlling competition and were responsible for all aspects of a trade from supplying raw materials to selling the finished products. As trades developed, guilds also increased their

number. From about 15 in the second half of the 14th century, they went up to over 30 a century later.

As more abundant supplies and rising demands led to an increasing volume of trade, craftsmen could no longer personally manage the sale of their goods, particularly when it took place at distant markets. Thus a new class arose to serve as intermediaries between producer and consumer — the merchants (*mercatores*). They, like the craftsmen, formed guilds to consolidate their economic power. One such guild was the so-called Great Society (*prima societas magna*) which wealthy merchants (*magni, grandi*) of Braşov formed in the early 16th century.

The social and economic structure of the urban population in larger towns like Braşov, Sibiu, Cluj, Bistriţa etc. included four categories, according to their social position and wealth: 6 to 7 percent were very rich town-dwellers, over 43 percent were the middle townsfolk, 50 percent were poor people, and about 3.50 percent were very poor town-dwellers.

The social, professional, and economic structure also determined the social and judicial structure of feudal towns. The upper class — the urban elite — was represented by the rich artisans and merchants that formed a new urban patriciate, dominating the town by virtue of its economic position and the prominent part held in the administration (*judices, jurati, magister civicum, Bürgermeister*). They were the best men (*meliores, optimi*) and from their ranks 50 members of the council of one hundred men (*centumviri*) were elected.

The town middle social category, the most important and numerous of all, was made up of ordinary artisans, smaller merchants, and the town intelligentsia. The other 50 members of the town council were elected from among them. The lowest town social category was represented by people deprived of any means of existence (*plebs*) who earned their living by serving the rich and middle town-dwellers, doing permanent or part-time jobs.

•

In feudalism mining was governed by the state, by some urban communities, or it had a private character. Its development was but a relative one so that the structure of the social category of miners was not very complex. The situation was almost the same in the salt mines, which belonged entirely to the state. Incipient capitalist elements that made their appearance in the gold and silver mines could not spread out — in spite of the few privileges central authority had granted to the miners (*montanorum*) — because of the predominant feudal relations in the Transylvanian society.

Transylvania had rich precious metal resources and mining operations therefore were expanded in the Western Mountains and in the northern mining centers such as Baia Mare, Baia Sprie, Rodna etc. Significant technical improvements were made in order to increase production. For example, machines were used to draw out the ore for which the power was provided by horses or men, hydraulic power was used for the machines that crushed the ore which was later „washed“ and purified in furnaces (*domus crematoria, domus cemen-*

tatoria), and special workshops. Iron mines were developed at Remetea (Turda), and at some other places in the counties of Hunedoara, Bihor, Ciuc, and in the Banat.

A number of salt mines were also very active around this time at Turda, Dej, Sic, Cojocna, Ocna Şugatag. They were run by a series of officers (*officiales*), bookkeepers (*rationalistae*), accountants (*magulatores*, *numeratores*), whose mission was to maximize mining revenues by increasing the exploitation of the workers (*incisores sali*, *famuli*, *milliristae*, *nautistae*, *celleristae*). Since much of the work in the mines themselves was done by human labor, it was a hard and poorly paid work which brought about discontent, often turned into social movements.

The peasant antifeudal struggle in Transylvania is known to have had many forms (types): resistance to and collective retaliation upon the usurpers of the communal land (*potentialiter irruendo*); flight from the lands of the abusive feudal lords (*non obtenda licentia*); outlawry organized in large groups led by „captains“ (*capitanei et ductori*); collective revolt (*insurrectio*) against oppression.

The superior form of antifeudal struggle was the popular uprising in which peasants were joined by miners, poor artisans, the urban lower class etc. Such were the Bobilna revolt between 1437—1438, and Gheorghe Doja's revolt of 1514. Both started in a European insurrectional context and involved large numbers of masses gathered under some elected leaders to fight feudal lords and feudal organization itself. Their immediate demands aimed at improving their lot through the reduction of taxes and obligations to the feudal lords, the church, and the state. In spite of a relatively good military organization, they could not overcome their enemy in the decisive battles which sometimes turned into a peasant war (*guerra rusticorum*, *bellum rusticorum*). The ruling classes joined their forces in order to extirpate the disloyal peasants (*ad estirpandos infideles rusticos*). The rebels splintered at times when they most needed to be concentrated, and the army of the nobility decided to outcome the uprisings in Cluj (January 1438), and in Timișoara (May 1514).

The second part of this volume deals with the political and judicial institutions of the time. First, there is the rich historiography of the problem, covering a period of over three centuries, from the learned historian Miron Costin (second half of the 17th c.) up to the present.

Known sources give answers to the most important questions concerning the Romanian institutions and their leaders: the historical conditions of their emergence; their geographical position; the social, economic, and political structure and the part played in the Transylvanian society from their early times up to the mid-16th century (when the voivodate grew into a principality).

Originating in the village communes, as a result of a social, economic, and institutional stratification, the knezi and voivodes represented the Romanian "nobility" and were important factors in the historical evolution of the Romanians in the early feudalism and all through the Middle Ages.

Although the names "knez" and "voivode" have a Slavic etymology, knezates and voivodates emerged with the Romanians independently of foreign influences. Originally, the knezi and voivodes were ordinary members of the villages. Due to their merits and experience they were invested with judicial, administrative, fiscal, and military powers. The growth of feudalism in Transylvania brought about a stratification of the knezi and voivodes: many of them went on keeping their position as leaders of village communes or unions of village communes; some of them fell to the social and legal status of village mayors and eventually joined the ranks of the serfs; a small part of the knezi and voivodes climbed the steps of the social hierarchy and stood for the Romanian nobility.

*

The first written sources attesting to the existence of the knezi and voivodes are the toponyms derived from their names. The oldest such toponym goes back to the middle of the 11th century. Since the 12th century the knezi and voivodes themselves have been mentioned in written documents. In 1205 a papal bull makes reference to the land of knez Bilea's sons (*filiu Bele Knese*) in the county of Bihor, where there was an Orthodox bishopric at that time. Knez Bilea no longer lived in 1205. This would demonstrate that as early as the 12th century there was a knez with a prosperous social and economic position in the region since on his lands functioned a „Greek“ bishopric. Bilea was a Romanian knez that had not abandoned his faith even after his climbing up to the top of the social hierarchy. From about the same period (1209) dates the first written source mentioning a voivode: *Benedictus Woivoda*.

From the first records (11th c.) attesting to the presence of the knezi and voivodes in Transylvania, down to the last (early 19th c.), a rough estimation of the number of knezi comes up to the impressive figure of about 2,200 (some 1,200 up to the middle of the 16th century, when the voivodate turned into a principality, and about 1,000 from then on), and that of voivodes to about 1,200 (some 800 till the middle of the 16th century, and about 400 during the autonomous principality). Further research, especially on the 15th to 18th century documents would surely provide higher estimates, for both knezi and voivodes. If to the knezi and voivodes we add the heralds, the number of the Romanian officials in Transylvania amounts to over 3,500, and that of the Romanian institutions to more than 500.

Knezi exerted their authority over all the Romanian ethnic territory, but their number was greater in Transylvania where the resistance of the Romanian autochthonous communities to the feudalisation imposed by the Magyar kings was stronger. A relatively large number of knezi are mentioned as having existed along the border lands bet-

ween Transylvania, Wallachia, and Moldavia, in territories nowadays situated in Hungary, Bereg and Ugocsa, in southern Poland, and even in Czechoslovakia, Boemia, and Croatia.

The geographic distribution of the knezates and voivodates greatly depended on the relief, so that in hilly regions, where feudalization was slower, the Romanian communes and, consequently, the knezi and voivodes, were much more numerous. The first place was held by Țara Hațegului (the county of Hunedoara, in general), Țara Caraș-Severinului, Țara Zarandului, Țara Maramureșului, Țara Bihorului, Țara Silvaniei, the county of Cluj and that of Solnoc-Dăbica, the districts of Chioar and Rodna etc. In the plain regions, on the contrary, feudalization brought about an earlier dissolution of the village communities and of their institutions, e.g., Timiș, Arad, Satu Mare, Alba, Tîrnava, and voivodes became boyars, or fell to the rank of the peasantry. Knezates also existed in the territories settled by Saxons and Szeklers, and they were quite important in the seats of Sibiu, Orăștie, and Mureș.

The 14th century evinced three tendencies in the evolution of the Transylvanian knezi and voivodes. The great majority of them succeeded in keeping their old lands and prerogatives. Part of them managed to raise their status within the communes to that of ruler or proprietor, recognized by royal charters. They thereby became feudal lords, but their ennoblement did not always entail the renunciation to the old status of leaders of the village communities. However, the social situation with most of the knezi grew worse along the general tendency of subjugation of the Romanian communities by the nobility. Free people in the beginning, they got feudal dependants, together with the great mass of Romanians, and they were later to become the leaders of the social and national struggle of the Romanians.

Originating in the dissolution period of the village communities, the krajnik estates were of a more recent date than the knezates and voivodates. They had a stronger feudal character, and began to crystallize when the leaders of the communities and union of communities, the knezi and voivodes, could no longer carry out alone their increased functions. An intermediary between the voivode and the knez was needed to execute the decisions of the judicial seats and oversee the payment of the fiscal obligations. This intermediary was the krajnik.

Because of their late judicial intercourse with the feudal higher authority, krajniks are mentioned in documents only by the end of the 14th century, in the counties of Hunedoara, Arad, Bihor, Caraș-Severin, Chioar, Cluj, Maramureș, Gurghiu, Năsăud, Satu Mare, Solnocul de Mijloc, Zarand. The lack of written documents does not necessarily mean that they did not exist earlier and in other counties as well.

Krajniks maintained their functions and even increased them with the growth of feudalism. Thus, in a 1442 document about the Romanians in the district of Beiuș (which was affiliated to the chapter of the Roman-Catholic bishopric of Oradea) we find the hierarchy of the Romanian institutions as follows: the knezi were subordinate to the voivode of Beiuș, but the decisions of the judicial seat were to be agreed to by the chapter. Decisions were carried into effect by the

„voivode and the district official who was also called the krajnik (*Vaida et officialis provinciae illae, qui aliter krajnick appellantur*). The subjugation of the villages had an impact upon the krajniks and their functions too. Many of them fell in status and joined the ranks of the dependent peasants, as it was the case in the district of Chioar. In the 17th to 18th centuries krajniks were gradually replaced in the feudal administrative structure, and their names only remained in onomastics.

*

The present work points out and minutely examines the utmost social, political, and judicial importance of the knezi, voivodes, and krajniks in the mediaeval Transylvanian society. The impressive number of these leaders and institutions, their outliving all through the Middle Ages down to the modern era, their active role in the Transylvanian society, their influence upon the Saxon and Szekler institutions, as well as their spreading over the Romanian ethnic territory are conclusive proofs of the outstanding place they held in the history of the Romanian people, in the Transylvanian society and civilization. Institutions represent an important component part of civilization together with the means of production that determine social relations, and the material and spiritual structure within society. Civilization is based on permanence and continuity, on a certain living "past", i.e., on what the past hands over to enrich the present.

Translated by DELIA MARGA

RÉSUMÉ

Le troisième volume de la synthèse *Le voïvodat de la Transylvanie* comprend des problèmes de la plus grande importance pour l'histoire de la Transylvanie à la suite de ceux déjà inclus dans le premier et le deuxième volumes.

Le troisième volume présente les structures et les relations socio-économiques-socio-juridiques, les institutions socio-politiques et socio-juridiques, surtout au milieu du XIV-ème siècle, jusqu'au milieu du XVI-ème (la transformation du voïvodat en principauté).

*

Dans la société féodale, quelques soient ses particularités la base de la position socio-économique et socio-juridique de chaque individu, catégorie ou classe sociale est présentée par rapport aux moyens de production. Le principal moyen de production à l'époque féodale étant la propriété, surtout la propriété foncière, le rapport avec celle-ci déterminait le statut socio-économique et socio-politique des individus ou des collectivités sociales. La propriété était le centre autour duquel, se rangeaient les gens à l'époque féodale.

Le droit de propriété était très complexe. Il y avait d'abord, le droit de propriété par rapport aux deux catégories des biens: meubles (*bona mobilia*) et immobiliers (*bona immobilia*). Les biens meubles appartenaient à tous les membres de la société conformément aux dispositions juridiques féodales, mais en effet, le droit de propriété sur les biens immobiliers, et surtout sur la terre appartenait à quelques catégories sociales: la classe féodale, laïque, (noblesse) et son représentant (le roi, le voïvod) et ecclésiastique diocèses, les chapitres diocésains et les monastères), les paysans libres et les citoyens.

Les moyens d'obtention des propriétés sont les mêmes dans toute l'Europe: originaires et dérivés. Parmi les moyens originaires étaient d'abord les défrichements, la mise en valeur des territoires qui n'étaient pas labourés. Le plus important moyen dérivé était l'héritage légal. On y ajoutait le don, de la part du pouvoir central, de ses propres domaines, ou des domaines sans propriétaire ou des communautés villageoises (*nova donatio*). Fréquents étaient les actes juridiques entre individus (*inter vivos*) et les testaments (*mortis causa*). Cette propriété avait d'abord un caractère temporaire (viager), puis le bénéfice (*beneficium*) se transformait en propriété féodale.

Pour le maintien du fonds foncier et pour la protection de la propriété féodale, contre le péril d'émiettement, le principe dominant était la transmission de la propriété foncière en ligne masculine (héritage

des jeunes hommes, les jeunes filles obtenant, comme dot, des biens meubles, la quatrième partie (*quartalium puellarum*); quand il n'y avait pas de garçons, les filles étaient les héritières, la „transformation“ (*praefactio*) de celles-là en „jeunes hommes“ avec l'accord du pouvoir central était nécessaire. C'était pour la même raison que les seigneurs féodaux fraternisaient (*fraternalis adoptio*). Il y avait aussi au féodalisme, le droit du monarque (du roi) sur la propriété foncière privée (*dominium eminens*) en vertu duquel le monarque avait certains droits sur la propriété féodale privée.

Les paysans serfs avaient seulement le droit de possession sur un lot (*sessio iobagionalis*) offert par le seigneur féodal, en échange des quelques obligations, de la rente féodale. Le paysan serf avait le droit de propriété héréditaire sur les „améliorations“ de sa *sessio*, sur la maison, sur les animaux.

Par rapport à la propriété foncière à sa valeur économique, se situent les membres de la classe féodale. Au sommet de la pyramide était l'aristocratie nobiliaire, la plus puissante du point de vue économique et politique, constituée en „ligue des barons“, quelquesfois plus puissante que le pouvoir central. Les angevins et surtout Louis d'Anjou, ont essayé à leur opposer une „grande“ noblesse, créé par eux-mêmes par dons et privilèges accordés au nobles de deuxième rang, constituant ainsi l'ordre nobiliaire. Il y avait une vraie lutte pour le pouvoir entre la „ligue“ des barons et „l'ordre“ nobiliaire. La „nouvelle noblesse“ renforcée toujours, par dons et faveurs, s'était transformée, à son tour, en grande noblesse, opposée souvent au pouvoir central (fin du XIV-ème siècle, commencement du XV-ème, fin du XV-ème, commencement du XVI-ème siècles).

Pendant le processus de transformation socio-économique et socio-juridique, dans „l'ordre nobiliaire“ de la société de la Transylvanie, ont pénétré des *cnezs* et des *voivods* roumains. D'entre eux, quelquesuns ont réussi à parvenir très haut, comme par exemple les Hunyads, les Dragfi, les Bizeres, les Dubos et d'autres.

La structure de la paysannerie était complexe aussi, du point de vue socio-économique et socio-juridique. Il y avait d'abord les deux catégories: les paysans libres et les paysans asservis, qui à leur tour se divisent en catégories avec statut socio-juridique les paysans libres des communautés villageoises (surtout dans les régions de frontière, ou les régions montagneuses), qui ont réussi à survivre à l'offensive féodale et les paysans libres qui ont réussi à préserver leur liberté socio-juridique, après la dissolution des communautés villageoises (*villani, rustici, populi, liberi*). Les paysans serfs avaient le droit de possession sur leur *sessio* (*iobagiones coloni, vecini*). Par la perte de leur *sessio* les paysans serfs rétrogradaient dans la hiérarchie „sociale“, constituant une autre catégorie, „les jeters“ qui ne possédaient pas une *sessio* et qui travaillaient sur les domaines féodaux ou sur les terrains des paysans plus riches (*inguillini, pauperi plebei*). Le rapport entre

les deux catégories des paysans asservis était en faveur de la première, en 55—90% dans les différentes régions de Transylvanie.

L'occupation principale des paysans libres ou aservis, était l'agriculture (la culture des grains, de la vigne, des légumes, l'arboriculture) et les annexes de l'agriculture l'élevage du bétail, des oiseaux, l'apiculture, le pêche). Pour obtenir des terrains fertiles, les forêts et les terrains non travaillés sont défrichés; pour l'accroissement de la productivité les outils se sont perfectionnés (surtout la charrue), la terre est fertilisée, les cultures se tournent (biennale et triennale).

La paysannerie, la base de la pyramide sociale de la société féodale portait la charge de l'édifice l'entier de la société. L'État, la noblesse, le clergé, les citadins, par les obligations en produits, en travail, en argent. De plus en plus nombreuses étaient les obligations des paysans libres envers l'État, représenté par le roi et envers l'Église, des paysans asservis, envers le pouvoir central et l'Église, envers le seigneur féodal aussi: la dîme (la dixième) de tous les produits agricoles et petits animaux transformée au milieu du XIV-ème siècle en *nona* (la neuvième) de tous les produits, envers l'État, le seigneur féodal et l'Église.

L'obligation en argent envers l'État (*lucrum camerae*), la taxe sur le terrain (*terragium*), puis l'aide (*subsidium*) ont accompagné l'évolution ascendante de la dîme. La contribution sur les moutons (*quingagesima ovium*) augmentée aussi, était le don des paysans roumains vers le pouvoir central, qui à son tour le cédait à l'Église ou à des seigneurs féodaux.

Le seigneur féodal était le bénéficiaire de la rente en argent (*cens*) et de la taxe sur la terre (*terragium*) auxquelles on ajoutait les „dons“ (*munera*) et les monopoles seigneuriaux (boucherie, meunerie) qui augmentaient sans cesse.

L'obligation en travail gratuit qui était d'un jour par année est devenue d'un jour par semaine pour les travaux agricoles et à la cour du seigneur féodal.

La dîme en produits agricoles envers l'Église augmente aussi, on y ajoutant „l'argent des chrétiens“ et de la „moisson“ (*Christianitatis et messorialis pecuniae*). Dès le premier an du XVI-ème siècle, l'Église catholique a étendu la dîme sur les orthodoxes, qui constituaient la majorité absolue en Transylvanie.

•

La structure de la population citadine socio-professionnelle, et socio-juridique était elle-aussi, complexe (*cives, hospites, incolae, habitatores*). C'était surtout le cas des grandes villes, avec une nombreuse population, plus diversifiée, connaissant l'interpénétrations des catégories sociales. La base de la population citadine était représentée par les artisans et les négociants auxquels s'ajoutaient les intellectuels notaires et copistes, instituteurs et professeurs, médecins et pharmaciens, prêtres et moines.

Il y avait 20 à 25 branches artisanales dans la deuxième moitié du XIV-ème siècle, pour qu'un siècle plus tard le nombre soit presque

double, exigé par les besoins de plus en plus grands des citadins et grâce aux possibilités de vente.

Pour éliminer la concurrence afin de procurer les matières premières, pour assurer la qualité des produits et leur vente, les artisans se sont organisés, en catégories professionnelles (*communitas, fraternitas, confraternitas, ceha, zunft*), dirigées par les plus riches d'entre eux. Ces catégories étaient de plus en plus nombreuses, de 15 dans la seconde moitié du XIVe siècle, à 30 un siècle après.

L'accroissement de la production artisanale, la vente des produits plus loin de ses sources, a créé la nécessité d'un intermédiaire entre les artisans producteurs et les consommateurs. C'est le négociant (*mercator*) qui tire son gain de la différence entre le prix d'achat et celui de vente.

Pour les mêmes raisons, les négociants se sont constitués en associations, surtout dans les grandes villes, comme à Braşov, où ils se sont organisés en *societas magna*, des riches négociants (*magni, grandi*).

La structure socio-économique de la population citadine des grandes villes, Braşov, Sibiu, Cluj, Bistriţa, comprend quatre catégories, par rapport à la fortune. Entre 6 et 7% étaient des citadins très riches, plus que 43% étaient au milieu, 50% étaient pauvres, 3,50% très pauvres, la plèbe urbaine.

Par rapport à la structure socio-professionnelle et socio-économique, on établit les rapports socio-juridiques. La catégorie des riches, s'est constituée en patriciens urbains; ils dominent la ville par leur situation matérielle, et, par conséquent par leur fonction (*judices, jurati, primari, Burgmeistern*). C'étaient les meilleurs (*meliores, optimi*); parmi eux on choisissait 50 membres du conseil des cent (*centumviri*).

La catégorie moyenne était constituée d'artisans et négociants, d'intellectuels des plus nombreux et plus importants des citadins, considérés des gens sages (*providi viri*) et d'entre eux on choisissait les autres 50 membres du conseil.

La dernière des catégories urbaines, était la plèbe, constituée de pauvres gens, sans aucun droit dans les affaires publiques, qui vivaient du travail qu'ils faisaient pour la catégorie supérieure et moyenne, étant embauchés de façon permanente ou comme des saisonniers.

*

La structure sociale des mineurs était moins complexe, car le développement de ce métier à l'époque féodale était relatif, soit qu'il appartenait à l'Etat, aux collectivités urbaines, soit qu'il était privé. La situation de l'exploitation des salines, qui appartenaient entièrement à l'Etat était similaire. Les nouveaux aspects capitalistes incipients, qui sont apparus dans l'exploitation des mines d'or et d'argent ne pouvaient pas se développer, à cause de la prédominance des relations féodales dans la société de Transylvanie. Quelques privilèges accordés par le pouvoir central aux mineurs (*montanorum*) ne peuvent pas faire disparaître les forts obstacles médiévaux, aussi bien dans l'exploitation des minerais, qu'en ce qui concerne leur usinage.

La quantité de métaux précieux était pourtant relativement importante, car les filons aurifères et argentifères de Transylvanie, de Baia Mare, Baia Sprie, Rodna étaient riches. La technique a progressé

avec les *machinae* actionnées à la main, ou par des chevaux pour élever les sacs de minerai; le minerai était broyé à l'aide des bocards, puis on le lavait et on le vérifiait dans le four (*domus crematoria*); enfin, il était fondu et on séparait l'or de l'argent dans d'autres fours (*domus cementatoria*). D'autres mineurs travaillent à l'exploitation de fer à Remetea (Turda) dans les comitats de Hunedoara, Banat, Bihor et Ciuc. Le travail était le même: l'extraction, le broyage dans les „moulins“ à eau, la fonte et la transformation en objets.

Le sous-sol de la Transylvanie était aussi riche en salines: Turda, Dej, Sibiu, Sic, Cojocna, Ocna Sugatag.

L'organisation des salines était plus complexe: il y avait de nombreux fonctionnaires (*officiales*), des comptables (*rationalistae*) des hommes qui calculaient (*magulatores, numeratores*) pour exploiter ensemble le travail des ouvriers: ceux qui coupaient le sel (*incisores salium*), ceux qui chargeaient les outres (*famuli et milliristae*) ceux qui les élevaient à l'aide de machines (*gepel*). Le sel était transporté aux dépôts à l'aide de radeaux par des navigateurs (*nautistae* ou *cellaristae*).

Le travail était dur et mal payé, ce qui a provoqué des mouvements sociaux en quelques salines.

*

Maintes fois, les travailleurs des salines ralliaient leurs protestations à celles des paysans, surtout à l'occasion des révoltes. La lutte anti-féodale de la paysannerie se présente dans une gamme diverse de formes: l'opposition contre l'usurpation des biens des collectivités rurales, la vengeance collective armée (*potentialiter irruendo*); la fuite des paysans des domaines des seigneurs abusifs (*non obtenta licentia*); la vie des haidouks dirigée par un „capitaine (*capitanei* et *ductori*), la révolte collective (*insurrectio*) contre l'oppression.

La forme supérieure de la lutte anti-féodale est la révolte populaire de la paysannerie, des habitants pauvres ou moins aisés des villes, des travailleurs des mines et des salines.

Les deux grandes révoltes populaires, de Boblna (1437—1438) et la révolte dirigée par Gh. Doja 1514) se sont déployées dans le contexte insurrectionnel européen. Pendant ces révolte de grandes masses populaires se sont aliées sous un dirigeant chiosi d'entre eux, et ont gagné plusieurs fois des victoires. Ils ont exigé que leurs obligations de dime, de travail envers le seigneur féodal, l'Eglise et l'État fussent allégées. L'organisation militaire était assez bonne, mais pas suffisamment consolidée pour vaincre les ennemis; quelques fois, les révoltes sont devenues de vraies guerres paysannes (*guerra rusticorum, bellum rusticorum*).

Devant la concentration des forces féodales, visant l'extirpation des paysans infidèles (*ad estirpanda infideles rusticos*), les troupes des paysans se divisent en petits groupe isolés en assurant la victoire des forces féodales: à Cluj, en Janvier 1438, à Timișoara en Mai 1514.

*

Un problème d'extrême importance est exposé dans la seconde partie du livre: Les institutions socio-politiques et socio-juridiques, les *cnézats* et les *cnézs*, les *crajniki* et les *crajnikats*, sont analysées sous multiples aspects notamment les aspects essentiels.

Premièrement l'ample historiographie du problème s'étendant sur plus de trois siècles, à partir de l'historien Miron Costin (la seconde moitié du XVII-ème siècle jusqu'au aujourd'hui.

Les sources déjà connues offrent une réponse aux problèmes les plus significatifs, concernant les institutions roumaines et leur dirigeants: les conditions historiques de leur apparition, leur ancienneté, leur dispersion géographique, la structure et leur rôle socio-économique et socio-politique, dans la société transylvanie, dès l'apparition dans les documents, jusqu'au milieu du XVI-ème siècle (la transformation du voïvodat en principauté).

Provenant des collectivités, à la suite du processus de stratification sociale, économique et institutionnelle, les cnèzs et les voïvods ont constitué d'importants facteurs pour l'évolution historique des Roumains, dans le processus des transformations au caractère féodal. Les cnèzs et les voïvods ont constitué „la noblesse“ et „la féodalité“ roumaines à l'époque précédant l'Etat et quelques uns d'entre eux sont restés ainsi pendant tout le Moyen Age.

Les noms des cnèzs et des voïvods ont été empruntés par l'intermédiaire des Slaves, mais les institutions qu'ils ont représentées et dirigées, les cnézats et les voïvodats, se sont constituées chez les Roumains, indépendamment des influences étrangères et ont évolué conformément à la société roumaine, aux relations historiques concrètes. À l'origine, le cnèz et le voïvod étaient des villageois comme les autres, mais grâce à leurs qualités et à leur expérience la communauté rurale les a choisis et leur a octroyé des attributions judiciaires, administratives, fiscales et militaires. Le processus de féodalisation de la société est concomitant au processus de stratification des cnèzs et des voïvods: ils ont pour la plupart gardé leur rôle pendant longtemps, en qualité de dirigeants des collectivités rurales. Par le développement du féodalisme, nombreux d'entre eux retrogradent sur l'échelle sociale à la condition de paysans libres ou serfs, en gardant comme souvenir nostalgique le nom de leur ancienne fonction et situation.

En cette hypostase même, ils ont occupé des positions privilégiées au cadre des communautés rurales et nombreux d'entre eux sont devenus les chefs des révoltes qui s'opposaient à l'asservissement et à l'oppression et luttaient pour échapper au servage. Les cnèzs et les voïvods n'ont réussi qu'en petit nombre à s'élever dans la hiérarchie sociale, en constituant une féodalité roumaine.

•

Les premières mentions écrites concernant l'existence des cnèzs et des voïvods sont les toponymes, leurs noms dérivant de l'institution ou de son dirigeant, le cnèz ou le voïvod. Les plus anciens toponymes existent à partir de la première moitié du XI-ème siècle, continuant durant la seconde moitié de ce siècle et les siècles suivants.

Dès la seconde moitié du XII-ème siècle, les cnèzs sont mentionnés de leurs propres noms. En 1205, une bulle du pape fait mention de la terre des fils du cnèz Bllea (*filii Bele knese*), au Bihor, où il y avait un diocèse orthodoxe. Le cnèz Bllea ne vivait plus en 1205, ce

qui veut dire qu'il y avait au siècle précédant un cnez avec une prospère situation socio-économique, s'il y avait un diocèse grec. Bilea était un cnez roumain qui n'avait pas quitté sa foi après son ascension sociale. À la même époque (1209) on a pour la première fois mentionné, les voïvods, en la personne de *Benedictus Wayvoda*.

Entre les premières (XI-ème siècle) et les suivantes mentions (début du XIX-ème siècle), une estimation approximative indique un grand nombre de cnezs, environ 2200 —, 1200 jusqu'au milieu du XVI-ème siècle (l'organisation du voïvodat comme principauté autonome de la Transylvanie), et environ 1000 après cette date. Le nombre approximatif de 220 cnezs serait augmenté, après la publication d'autres sources pour les XV—XVIII-ème siècles. Les voïvods, environ 1200 (800 jusqu'au milieu du XVII-ème siècle et 400 au temps des principautés autonomes) étaient en effet, des cnezs plus importants, mais beaucoup plus nombreux, environ 3400—3500 cnezs et voïvods mentionnés dans les documents. Si l'on ajoute aux cnezs et voïvods les krajnicks et les krajnikats, le nombre des dirigeants et des institutions est plus grand de 150, c'est à dire 3500 dirigeants et 500 institutions socio-juridiques et socio-politiques roumaines. Les cnezs se trouvaient partout sur le territoire ethnique roumain: en Transylvanie ils étaient plus nombreux, car ici, la résistance des collectivités roumaines autochtones et de leurs institutions a été plus soutenue contre la tendance de féodalisation de la part de la royauté hongroise, qui voulait les remplacer par des institutions propres. Les cnezs mentionnés dans les documents sont assez nombreux dans la Valachie et la Moldavie, territoires voisins de la Transylvanie, en continuant dans le Bereg et l'Ugocsa (Hongrie), au sud de la Pologne, en Tchécoslovaquie, en Bohême, en Croatie. Les institutions cneziales et voïvodales ne sont pas réparties uniformément. Les cnezs sont beaucoup plus nombreux dans les régions montagneuses où la féodalisation a été plus lente et les collectivités roumaines, les cnezs et les voïvods, les krajnicks ont résisté plus longtemps. Parmi ces zones il y a le Pays de Hațeg, le Pays de Caraș-Severin, le Pays de Zarand, le Pays de Maramureș, le Pays de Bihor, le Pays de Silvania, les comitats de Cluj, Solnoc-Dăbica, Țioar, Rodna. Les régions de plaine, où la féodalisation a été plus précoce et les collectivités roumaines ont déjà été remplacées, sont: Timiș, Arad, Satu Mare, Alba, Tîrnava.

Les cnezs ne manquaient non plus dans les territoires habités par les Saxons et les Sicules; parmi eux, les cnezs de Sibiu et Orăștie ou de la région de Mureș ont joué des rôles importants.

On peut remarquer trois tendances dans l'évolution des cnezs et des voïvods transylvains au XIV-ème siècle. Ils gardent pour la plupart leur „honorable“ situation de cnezs de village et de voïvods d'unions de collectivités, avec leurs anciennes et importants attributions. Une moindre partie des cnezs et voïvods parvient à s'intégrer dans les nouvelles organisations féodales, en obtenant par des chartes royales la confirmation de leur droit de possession sur les villages qu'ils dirigent, sur ces villages qu'ils fondent, ou qu'ils ont reçu comme don.

La charte royale était équivalente de l'anoblissement. La montée dans l'hierarchie féodale ne signifiait pas toujours le renoncement ou

l'abandon des traditions féodales. Même anoblis, beaucoup de cnèzs restaient les représentants des communautés rurales et ils se situaient quelquefois en tête des masses populaires dans la lutte contre la féodalité.

La situation de la plupart des cnèzs s'est aggravée à cause de la tendance générale de la noblesse, d'asservir les collectivités roumaines.

Au commencement, les cnèzs étaient libres, puis ils sont devenus asservis, comme la masse des Roumains de qui ils se distinguaient seulement par le souvenir de leur dignité passée. Les cnèzs devenus serfs, se sont placés à la tête de la lutte sociale et nationale des Roumains.

L'institution des krajniks est plus récente que celle des cnèzs et des voïvods; son origine remonte à l'époque de dissolution des collectivités rurales, quand de nouvelles structures commencent à se développer.

Les krajniks sont mentionnés dans les documents à la fin du XIV-ème siècle; leur apparition a été ignoré en réalité, car les institutions correspondantes n'étaient pas incluses dans les relations juridiques féodales. Les krajniks sont mentionnés dans les comitats: Hunedoara, Arad, Bihor, Caraş-Severin, Chioar, Cluj, Maramureş, Gurghiu Năsăud, Satu Mare, Solnocul de Mijloc, Zarand.

Il est probable qu'ils existaient dans les autres territoires aussi, mais il n'y a pas d'informations documentaires là-dessus.

Les krajniks étaient fondateurs de villages comme les knèzs et les voïvods. Leurs attributions étaient importantes, même dans les conditions de l'instauration du féodalisme. Les documents de l'époque parmi lesquels, un document datant de 1442 relèvent la situation des Roumains de la région de Beiuş (région appartenant au diocèse catholique d'Oradea), la hiérarchie des institutions roumaines: les cnèzs étaient sous l'autorité du voïvod de Beiuş, mais les décisions du siège de jugement devaient être approuvées par le chapitre. L'exécution des décisions se faisait par le voïvod et le fonctionnaire du district, nommé aussi, „le Krajnik”. *Vaida et officialis provinciae illae, qui aliter krajnick appellatur.*

L'asservissement des villages a aussi eu des conséquences sur l'institution des krajniks, sur les krajnicks mêmes, beaucoup d'entre eux ont fini par se trouver dans la situation des paysans asservis. Telle a été la situation des krajnicks sur le domaine de la forteresse Chioar, au XVI-ème siècle.

Les krajniks ont disparu aux XVII-ème—XVIII-ème siècles, les structures administratives se sont superposées. Ce n'est que par l'intermédiaire de l'onomastique qu'on s'en souviennne.

•

Les institutions socio-politiques, socio-juridiques, les cnézats et les voïvodats, les cnèzs et les voïvods, les krajnicks et leurs institutions, relèvent leur extrême importance, dans la Transylvanie féodale, importance supposée seulement jusqu'au présent prouvée par une analyse complexe, dans le présent ouvrage.

Le nombre impressionnant d'institutions et de leur dirigeants a survécu durant le Moyen Age jusqu'au commencement de l'époque moderne tout en gardant son rôle actif en Transylvanie et son pouvoir sur les institutions des Saxons et des Sicules. Ils se sont généralisés sur tout le territoire ethnique roumain, en prouvant ainsi leur rôle aussi bien que celui de leur créateur et défenseur, le peuple roumain. Les institutions ont une valeur incontestable dans une société, aux côtés des moyens de production qui déterminent les relations sociales, la structure matérielle et spirituelle.

Le civilisation même signifie permanence et continuité, un certain „passé“ vivant, ce qui reste du passé pour le présent.

Traduit par RODICA RAFIROIU

ZUSAMMENFASSUNG

Der dritte Band der Synthese *Die Wojewodschaft Siebenbürgen* umfaßt andere Fragen von großer Bedeutung aus der Geschichte Siebenbürgens, im Anschluß jener, die in den Bänden I und II enthalten sind.

Der dritte Band ist die Fortsetzung der vorausgegangenen Bände und behandelt die *sozial-ökonomischen und sozial-juridischen Beziehungen und Strukturen* sowie die *sozial-ökonomischen und sozial-juridischen Institutionen* vor allem von der Mitte des 14. Jh. bis zur Mitte des 16. Jh. (Verwandlung der Wojewodschaft in ein Fürstentum).

*

In der feudalen Gesellschaft, unabhängig von den Eigentümlichkeiten der einen oder der anderen, bildet das Verhältnis gegenüber den Produktionsmitteln den Hauptgrund der sozial-ökonomischen und sozial-juridischen Stellung einer Person, einer sozialen Schicht, Klasse, Kategorie. Da im Feudalismus das Eigentum, vor allem der Grundbesitz das wichtigste Produktionsmittel war, entschied das Verhältnis gegenüber demselben den sozial-ökonomischen und sozial-juridischen Stand der einzelnen Personen oder der sozialen Kollektivitäten. Dies bedeutet, mit anderen Worten, daß das Eigentum die Hauptachse darstellte, um die herum die Menschen in der mittelalterlichen Gesellschaft eingeordnet wurden.

In der feudalen Gesellschaft ist das Eigentumsrecht sehr komplex. Erstens gibt es das Eigentumsrecht nach den beiden Kategorien von Gütern: bewegliche (*bona mobilia, res mobiles*) und unbewegliche (*bona immobilia*). Die beweglichen Güter konnten nach den juridischen Regelungen der feudalen Gesellschaft allen Mitgliedern der Gesellschaft gehören, aber das Eigentumsrecht auf unbewegliche Güter und vor allem auf Boden besaßen nur gewisse soziale Kategorien: die feudale Klasse, sowohl die weltliche (der Adel, mit dem König oder dem Wojewoden an der Spitze) als auch die kirchliche (die Bistümer, die bischöflichen Kapitel und die Klöster), ferner die freie Bauernschaft und die Stadtbevölkerung.

Die Möglichkeiten, Güter zu erwerben, sind während des Feudalismus in ganz Europa dieselben: originäre und abgeleitete. Von den originären Rechten erwähnen wir das Roden, die Urbarmachung oder das Reuten, d.h. den von jemandem nichtbearbeiteten Boden nutzbar zu machen. Von den abgeleiteten Rechten war das rechtmäßige Erben das bedeutendste Mittel, Güter zu erwerben. Hinzu kommt die Schenkung seitens der Zentralmacht aus dem Besitz der Bauerngemein-

schaften (*nova donatio*), sowie seitens eines mächtigeren Lehnsherrn aus seinem eigenen Grundbesitz an einen kleineren Adligen, einem Vasallen. Häufig kam es zu juridischen Verträgen zwischen Privatpersonen (*inter vivos*) oder wurden Testamente (*mortis causa*) hinterlassen. Diesen Boden „schenkte“ dann die Zentralmacht durch Urkunden juridischen Charakters den feudalen Ländräubern. Es handelt sich um *donatives Eigentum (beneficium)*, das anfangs zeitweiligen (lebenslänglichen) Charakter hatte und später in Feudaleigentum umgewandelt wurde.

Um den feudalen Grundbesitz vor der Zerstückelung zu bewahren, wandte man das Prinzip der Überlassung in männlicher Linie an (Grund erben nur die Jungen, während die Mädchen die Aussteuer in beweglichen Gütern erhielten, der Tochter gebührende vierte Teil (*quartalium puellarum*)); wenn Jungen fehlten, konnten auch die Mädchen erben, aber dafür mußte man sie mit der Zustimmung der Zentralmacht in „Jungen“ „verwandeln“ (*praeffectio*). Aus demselben Grund, den Grundbesitz vor Zerstückelung zu bewahren, „verbrüdereten“ sich die Feudalherrn unter einander (*fraternalis adoptio*).

Im Feudalismus war auch das übergeordnete Recht des Monarchen (des Königs) über den privaten Grundbesitz (*dominium eminens*) gültig, auf Grund dessen ihm gewisse Rechte über das private Feudaleigentum zukamen.

Der bäuerliche Grundbesitz war am Anfang des Mittelalters Gemeinschaftsbesitz, dann begann sich ein Teil davon abzusondern und in den Besitz jener einzugehen, die infolge des Differenzierungsprozesses der Gemeinschaft aus derselben austraten und sich über deren Mitglieder erhoben. Die Gewässer, Wälder und Weiden bleiben aber weiterhin Gemeinschaftsbesitz. Der Haushalt, das Haus und der Garten aus dem Weichbild des Dorfes waren Privateigentum (Familien-eigentum) und der erblichen Überlieferung unterstellt.

Der unterjochte Bauer hatte Besitzrecht nur auf ein Grundstück (*sessio iobagionalis*), das der Feudalherr ihm aus seinem Grundbesitz schenkte und für das er verschiedene Pflichten, die feudalen Abgaben, übernahm. Der unterjochte Bauer hatte erbliches Besitzrecht auf die dem erhaltenen Grundstück gemachten Verbesserungen, auf das Haus und die Wirtschaft im Weichbild des Dorfes, auf die Haustiere und auf die landwirtschaftlichen Geräte.

Die Mitglieder der feudalen Klasse werden auch nach dem in ihrem Besitz befindlichen und aus Domänen zusammengesetzten Grundbesitz, nach dem wirtschaftlichen Wert desselben, eingeordnet. An der Spitze der Pyramide befindet sich die Aristokratie des Adels, der auch in politischer Hinsicht die meiste Macht zukommt und die in einer allmächtigen „Liga der Baronen“ zusammengeschlossen ist und manchmal mächtiger als die Zentralmacht selbst ist. Die Anjouer und vor allem Ludwig de Anjou versuchten dieser Aristokratie des Adels einen Großadel entgegenzustellen, den sie selbst schufen durch das Schenken von Landgütern und das Verleihen von Vorrechten an Adlige zweiten Ranges. Es entstand so der adlige „Orden“. Zwischen der

„Baronenliga“ und dem „Adelsorden“ entbrannte ein wahrer Machtkampf mit abwechselndem, konjunkturbedingtem Erfolg. Der „neue Adel“ wurde infolge der Schenkungen und Vorteile immer stärker und verwandelte sich seinerseits in einen Großadel, der der Zentralmacht oft feindlich gesinnt war (Ende des 14. Jh. — Anfang des 15. Jh., Ende des 15. Jh. — Anfang des 16. Jh.).

Während der sozial-ökonomischen und sozial-juridischen Veränderungen, die in der siebenbürgischen Gesellschaft stattfinden, gelingt es vielen rumänischen Knesen und Wojewoden, in den „Adelsorden“ einzudringen und einigen von ihnen gelingt es sogar, bis zur höchsten Stufe emporzusteigen, wie zum Beispiel die Huniader und die Drăfier, während andere nur mittlere Stellungen einnehmen können, wie zum Beispiel die aus dem Hăţeger Land stammenden Cindeşti und Ungureşti, die aus dem Banat stammenden Bizereşti und Dubozeşti oder die aus Zarand stammenden Mogheşti.

*

Komplex war auch die Struktur der Bauernschaft, sowohl aus sozial-ökonomischer als auch aus sozial-juridischer Hinsicht. Es gab erstens die beiden Hauptkategorien: die freien Bauern und die unterjochten Bauern, die sich ihrerseits in Schichten unterschiedlichen sozial-juridischen Standes gliedern: es gab erstens die freien Bauern freier Gemeinschaften, die vor allem in Randgebieten und höher gelegenen Gegenden der feudalen Offensive standhalten konnten, und die freien Bauern, die ihre sozial-juridische Freiheit auch nach dem Zerfall der Dorfgemeinschaften aufrecht erhalten konnten (*villani, rustici, populi, liberi*). Es gab dann die leibeigenen Bauern mit Grundstücken, über die sie Besitzrecht hatten (*iobagiones, coloni, vecini*). Einige von diesen verlieren ihr Grundstück und steigen auf der sozialen Hierarchie noch eine Stufe tiefer. Sie bilden eine gesonderte Schicht, die Sedler (*inquillini, pauperi, plebei*), die kein Grundstück oder nur einen kleinen Teil davon (weniger als ein Viertel) besitzen und deshalb gezwungen sind, auf Grund von Vereinbarungen auf den Landgütern der Feudalherrn, oder sogar auf den Grundstücken der wohlhabenden Leibeigenen zu arbeiten. Das Verhältnis zwischen den beiden unterjochten Bauernschichten, den Leibeigenen und den Sedlern, ist im allgemeinen zu Gunsten der erstgenannten, deren Anteil zwischen 55—90% in den verschiedenen Gegenden Siebenbürgens schwankt.

Die Hauptbeschäftigung, sowohl der freien als auch der unterjochten Bauern war die Landwirtschaft mit ihren Zweigen (Getreide-, Wein-, Gemüse- und Obstbau) und ihren Anhängen (Vieh-, Schaf-, Geflügel- und Bienenzucht, Fischfang). Zur Gewinnung von Ackerboden rodete man Wälder und Büsche und pflügte unbearbeiteten Boden. Um einen Anstieg der Ernten zu erzielen, verbessert man die Landwirtschaftsgeräte (vor allem den Pflug), man düngt den Boden, man wechselt die Kulturen (zweijährig und dreijährig).

Die Bauernschaft, der Sockel der sozialen Pyramide der feudalen Gesellschaft, trug durch die Verpflichtungen in Erzeugnissen, in Arbeit und Geld die Last des ganzen schichtförmigen Baus der Gesellschaft: Staat, Adel, Klerus, Stadtbewohner. Immer zahlreicher und

drückender waren die Verpflichtungen der freien Bauern gegenüber dem Staat, der vom König vertreten wurde, und der Kirche und die der unterjochten Bauern gegenüber der Zentralmacht und der Kirche, aber auch gegenüber dem Feudalherrn: der Zehnte von allen landwirtschaftlichen Erzeugnissen und vom Kleinvieh, der Mitte des 14. Jh. in den Neunten (*nona*) verwandelt wurde und dem Staat, dem Feudalherrn und der Kirche abgegeben werden mußte.

Die Geldtaxen gegenüber dem Staat, „das Einkommen der fürstlichen Schatzkammer“ (*lucrum camerae*), die Abgaben nach dem Grund (*terragium*) und der „Pachtzins“ (*census*), dann die „Hilfe“ (*subsidium*) begleiten die Aufwärtsentwicklung des Zehnts, d.h. dessen ständige Vergrößerung im Laufe der Zeit. Immer mehr wächst auch die Abgabe von Schafen (*quingagesima ovium*) der rumänischen Bauern gegenüber der Zentralmacht, die sie oft der Kirche oder den Feudalherrn abtritt.

Der Feudalherr bekam auch den Pachtzins (*cens*) und den Bodenzins (*terragium*), hinzu kamen noch die „Geschenke“ (*numera*) und die lehnherrlichen Monopole (Schlacht-, Schank-, Mühlenrecht). Alle diese wuchsen ständig.

Ebenso wächst auch die Verpflichtung an unentgeltlicher Arbeitsleistung (der Frondienst) von einem Tag im Jahr bei den landwirtschaftlichen Arbeiten und am Hof des Feudalherrn bis zu einem Tag in der Woche.

Auch die Kirche fordert immer mehr: der Zehnte von den landwirtschaftlichen Erzeugnissen wächst und hinzu kommen die „Gelder der Christlichkeit“ und die „der Weizenernte“ (*christianitatis et mesorialis pecunias*), die von dem bei der Ernte erzielten Lohn der Leute bezahlt wurden. Seit dem ersten Jahr des 16. Jh. begnügt sich die katholische Kirche nicht mehr mit dem Frondienst der Gläubigen dieser Kirche, sondern dehnt ihn auch auf die Orthodoxen, also auf die Rumänen aus, die die absolute Mehrheit der Bevölkerung Siebenbürgens darstellten.

•

Komplex waren auch die Strukturen der Stadtbevölkerung (*cives, hospites, incolas, habitatores*), sowohl die sozial-beruflichen als auch die sozial-juridischen. Vor allem in den großen, „königlich freien“ Städten mit zahlreicherer Bevölkerung, die verschiedenartiger und beweglicher war und innerhalb derer sich die Kategorien gegenseitig durchdrangen. Die städtische Grundbevölkerung bestand aus Handwerkern und Kaufleuten, zu denen auch die Intellektuellen hinzukamen: Notare und Kanzleischreiber, Lehrer und Professoren, Ärzte und Apotheker, Pfarrer und Mönche etc. Den von der Zentralmacht unterstützten eigentlichen Städtlern gelingt es, das alte adlige Patriziat aus dem Stadtleben zu entfernen und sich ihr Leben gemäß den Interessen ihrer Berufe zu organisieren. Und dies desto mehr, je mehr die Zahl der Handwerker und der Kaufleute infolge der Niederlassung einer ständig wachsenden Anzahl von Handwerkern und Kaufleuten in den großen Städten wächst. Je mehr die Zahl der Handwerker und Kaufleute steigt, desto zahlreicher werden die Berufszweige und

desto mehr machen sie sich Konkurrenz. Gab es in der zweiten Hälfte des 14. Jh. in den großen Städten 20—25 handwerkliche Berufszweige — eigentlich alle zu jener Zeit vom Bedürfnis der Stadtbevölkerung geforderten Berufszweige — so waren es ein Jahrhundert später doppelt so viele — weil die Bedürfnisse der Städter einerseits größer waren und andererseits die handwerklichen Erzeugnisse in immer mehreren und immer weiter entfernten Städten abgesetzt werden konnten.

Um die Konkurrenz auszuschalten, um das Verschaffen der Rohstoffe, die Güte der Erzeugnisse und deren Absatz zu sichern, organisierten sich die Handwerker in Zünfte (*communitas, fraternitas, confraternitas*), die von den wohlhabendsten Meistern aus dem Berufszweig oder den Berufszweigen einer Zunft geleitet wurden. Infolge des Anstiegs der Anzahl der Handwerker und der handwerklichen Berufszweige steigt auch die Anzahl der Zünfte von etwa 15 in der zweiten Hälfte des 14. Jh. bis über 30 nach einem Jahrhundert.

Das Wachsen der handwerklichen Produktion und deren Absatz in immer größerer Entfernung vom Herstellungsort schafft die Notwendigkeit eines Vermittlers zwischen den Handwerkern und den Verbrauchern. Der Kaufmann (*mercator*) taucht auf, der sich seinen Gewinn aus der Differenz zwischen Kauf- und Verkaufspreis der Erzeugnisse sichert.

Dieselben Gründe, der Schutz der kaufmännischen Interessen, veranlassen auch die Händler, sich in gewisse Verbände zu organisieren, vor allem jene aus den großen Städten mit vielen Kaufleuten, die einträglichen Handel trieben, wie jene aus Braşov es waren, die sich in den ersten Jahren des 16. Jh. zur ersten *societas magna* der reichen Kaufherrn (*magni, grandi*) zusammenschließen.

Die Struktur der Stadtbevölkerung aus den großen Städten, Braşov, Sibiu, Cluj, Bistriţa etc., umfaßte aus sozial-ökonomischer Hinsicht vier Kategorien, je nach der Steuer, die sie abgaben, also je nach dem Vermögen. Ungefähr 6—7% waren sehr reiche Städter, über 43% hatten eine mittlere materielle Lage, etwa 50% waren arm und etwa 3,50%, der Stadtöbel, war sehr arm.

Je nach der sozial-beruflichen und sozial-ökonomischen Struktur gestalten sich auch die sozial-juridischen Strukturen. Die oberste Schicht besteht aus reichen Handwerkern und Kaufleuten, die ein neues Stadtpatriziat bilden, das die Stadt durch seine ökonomische Stellung und folglich durch die ihm anvertrauten Ämter der Stadtführung (Richter, Geschworene, Bürgermeister, *judices, jurati, primari*) beherrscht. Es waren die Besten (*meliiores, optimi*). Von diesen wählte man 50 Mitglieder der Hundertschaft (*centumviri*).

Die mittlere Schicht der Städter umfaßte die gewöhnlichen Handwerker und Kaufleute, sowie die Intellektuellen der Stadt und bildete die zahlreichste und wichtigste Schicht. Die Männer dieser Schicht charakterisierte man als klug (*providi viri*) und von ihnen wählte man die anderen 50 Mitglieder der Hundertschaft.

Die unterste Schicht der Stadtbevölkerung war der Pöbel (*plebs*) arme Leute ohne Stadtrecht, die von ihrer ständigen oder saison-

bedingten Arbeit in den Werkstätten und Haushalten der obersten Schicht, dem Patriziat, und der mittleren Schicht, den gewöhnlichen Handwerkern und Kaufleuten, lebten.

*

Weniger komplex war die Struktur der Bergleute, weil die Entwicklung des Bergbaus unter den Bedingungen des Feudalismus nur relativ war. Sowohl was den staatlichen als auch was den privaten oder jenen Bergbau, der gewissen Stadtkommunitäten gehörte, anbelangt. Ähnlich war die Lage in den Salzgruben, die vollständig dem Staat gehörten. Neue Erscheinungen frühkapitalistischen Charakters, die im Gold- und Silberbergbau auftauchen, können sich infolge der vorherrschenden feudalen Beziehungen in der siebenbürgischen Gesellschaft nicht entwickeln. Einige Vorrechte, die die Zentralmacht den Bergleuten (*montanorum*) verleiht, können die starken mittelalterlichen Hindernisse im Abbau und in der Verarbeitung der Erze nicht überwinden.

Die aus den Goldminen Siebenbürgens geförderte Menge von Edelmetallen war dennoch relativ bedeutsam, weil die Gold und Silberadern aus den Westkarpaten, aus Baia Mare und Baia Sprie, aus Rodna usw. reichhaltig waren. Die Technik verbessert sich dennoch mit der Einführung jener *machinae*, die entweder von Menschenhand oder mit Hilfe der Pferde angetrieben wurden und zur Beförderung der mit Erz gefüllten Säcke oder Eimer an die Oberfläche dienten; mit Hilfe von Pochmühlen wurde das Erz zerkleinert, dann wurde es gewaschen, anschließend folgte die „Probe“ in den Brennöfen (*domus crematoria*) und zuletzt das Schmelzen, das Zementieren, die Absonderung des Goldes vom Silber in anderen Öfen (*domus cementatoria*).

Andere Bergleute arbeiteten bei der Förderung des Eisens aus den Minen von Remetea (Turda), aus jenen aus dem Komitat Hunedoara, aus dem Banat, Bihor und Ciuc. Die Vorgänge waren denen bei der Förderung der Edelmetalle verwandten ähnlich: die Förderung aus Gruben, das Zerkleinern in „Wassermühlen“, das Schmelzen und ihre Umwandlung in brauchbare Gegenstände.

Der Untergrund Siebenbürgens barg einen großen Salzreichtum. Die in dieser Zeitspanne in Betrieb stehenden Salzgruben waren jene von Turda, Dej, Sibiu, Sic, Cojocna, Ocna Şugatag.

Die Organisation der Salzgruben war komplexer. Es gab eine Reihe von Beamten (*officiales*), Buchhalter (*rationaliste*), Rechner (*magulatores, numeratores*), die alle darauf bedacht waren, die Arbeit derjenigen auszubeuten, die in den Salzbergwerken arbeiteten: die Schneider der Salzblöcke (*incisores salium*), die Auflader derselben in Säcke (*famuli und milliristae*), diejenigen die diese Säcke mit Hilfe von Maschinen an die Oberfläche beförderten (*gepel*). Das Salz wurde zu den Lagerorten mit Hilfe der Flöße befördert (*nautistae* oder *celleristae*). Die schwere und schlecht bezahlte Arbeit ruft in mehreren Salzgruben Bewegungen sozialen Charakters hervor.

*

Oft schlossen die Salzgrubenarbeiter ihre Proteste mit jenen der Bauern zusammen, vor allem während der Bewegungen großen Umfangs, den Volksaufständen. Aber der antifeudale Kampf der Bauernschaft weist mehrere Formen auf: der Widerstand der Dorfgemeinschaft gegen den gewaltsamen Raub ihres Bodens, die gemeinsame Rache mit der Waffe in der Hand (*potentialiter armendo*) gegen die Räuber ihres Bodens; die Flucht von den Grundbesitzern der unrechtmäßigen Herrn (*non obtenta licentia*); das Freischärlerleben in starken Scharen, die von „Häuptlingen“ (*capitanei et ductori*) angeführt wurden; die gemeinsame Auflehnung (*insurrectio*) gegen die Unterdrückung.

Die höchste Form des antifeudalen Kampfes ist der Volksaufstand (die Bauern in erster Reihe, dann die armen Städter, die Bergleute und Salzgrubenarbeiter). Beispiele dafür sind die zwei großen Volksaufstände, jener von Bobilna aus den Jahren 1437—1438 und jener unter der Führung von Gheorghe Doja von 1514, die beide in einem europäischen aufständischen Zusammenhang stattfinden. Sowohl 1437 als auch 1514 versammeln sich relativ große Menschenmengen unter der Führung der von ihnen ausgewählten Männer und messen ihre Kräfte mit jenen der Adligen, wobei sie mehrmals den Sieg über dieselben davontragen. Ihre sofortige Forderung lautet: Erleichterung des Zehends, des Frondienstes und der Abgaben gegenüber den drei Unterdrückern: dem Feudalherrn, der Kirche und dem Staat. Oft denken sie dabei an die „gute alte Zeit“ und weniger an die Zukunft. Ihre militärische Organisation ist relativ gut, reicht aber nicht aus, um den Feind in entscheidenden Kämpfen zu besiegen. Wenn sie den Höhepunkt erreichen, nehmen sie den Charakter eines Bauernkrieges an (*guerra rusticorum, bellum rusticorum*). Während sich aber die feudalen Kräfte in der Absicht konzentrieren, die verräterischen Bauern zu vernichten (*ad estirpandos infideles rusticos*), zerbröckelt das Bauernheer in vereinzelte Haufen und erleichtert es den antibäuerlichen Kräften, den Sieg davonzutragen: in Cluj im Januar 1438, in Timișoara im Mai 1514.

*

Eine Frage von größter Bedeutung wird im zweiten Teil des Buches behandelt: *Sozial-politische und sozial-juridische Institutionen*, von denen die Knesiate und die Knesen, die Wojewodschaften und die Wojewoden, die Krajnikate und die Krajniks einer vielseitigen Analyse unterzogen werden. In erster Reihe die reichhaltige Historiographie der Frage in einer Zeitspanne von über drei Jahrhunderten, vom gelehrten Historiker Miron Costin (zweite Hälfte des 17. Jh.) bis heute. Dann die bedeutenderen historiographischen Errungenschaften in dieser Hinsicht.

Die bisher bekannten Quellen ermöglichen es, auf die wichtigsten Fragen hinsichtlich der rumänischen Einrichtungen und deren Führer eine Antwort zu geben: die geschichtlichen Bedingungen ihrer Entstehung, ihr Alter, ihre geographische Ausbreitung, ihre Struktur und ihre sozial-ökonomische und sozial-politische Rolle in der Gesellschaft Siebenbürgens seit ihrer urkundlichen Erwähnung bis Mitte des 16. Jh. (Verwandlung der Wojewodschaft in ein Fürstentum).

Die Knesen und Wojewoden entsprangen den Gemeinschaften, die eine Reihe von Umwandlungen im Laufe des sozial-ökonomischen und institutionellen Schichtungsprozesses durchmachen, und waren wichtige Triebfedern in der gesellschaftlichen Entwicklung der Rumänen, vorerst während der Feudalisierung, dann während der Umwandlungen feudalen Charakters, die im Innern der Gesellschaft stattfanden. Die Knesen und Wojewoden waren die rumänischen „Adligen“ und „Feudalherrn“ in der vorstaatlichen Zeitspanne und manche von ihnen bleiben es durchs ganze Mittelalter.

Die Benennung der Knesen und Wojewoden ist aus der Sprache der slawischen Völker entlehnt, aber die Institutionen, die sie vertraten und führten, entstanden bei den Rumänen unabhängig von fremden Einflüssen und machten eine Entwicklung durch, die der rumänischen Gesellschaft eigen ist und den konkreten geschichtlichen Gegebenheiten entspricht.

Anfangs waren die Knesen und Wojewoden Dorfbewohner wie alle anderen, aber dank ihrer Erfahrung und ihrer hervorragenden Eigenschaften werden sie von der Dorfgemeinschaft mit gerichtlichen, administrativen, fiskalen und militärischen Befugnissen ausgestattet. Parallel zum Feudalisierungsprozeß der Gesellschaft spielt sich ein Schichtungsprozeß innerhalb der Knesen und Wojewoden ab: die meisten behalten noch lange Zeit ihre Rolle und ihren Zweck als Führer der Dorfgemeinschaft oder des Gemeinschaftsverbandes. Mit fortschreitender Feudalisierung steigen viele die Stufen der sozialen Hierarchie hinab, lösen sich unter den Bauern der freien oder unterjochten Gemeinschaft auf und bewahren nur noch als eine nostalgische Erinnerung den Namen der innegehabten Ämter und der ehemaligen Stellung. Aber auch so nehmen noch viele von ihnen eine hervorragende Stelle im Innern der Dorfgemeinschaft ein und ebenso viele stellen sich an die Spitze der Männer, die sich dem Raub des Gemeinschaftsgrundes und der Unterjochung der Gemeinschaft widersetzen oder die Unterjochung abschütteln wollen. Einem kleinen Teil der Knesen und Wojewoden gelingt es, die Stufen der sozialen Hierarchie hinaufzusteigen und die rumänische Feudalität zu vertreten.

Die ersten schriftlichen Erwähnungen hinsichtlich des Vorhandenseins der Knesen und Wojewoden sind die von den knesialen und wojewodalen Einrichtungen und von deren Führern abgeleiteten Ortsnamen. Die ältesten dieser Ortsnamen stammen aus der Mitte des 11. Jh., doch trifft man sie auch später in der zweiten Hälfte des 11. Jh. und in den folgenden Jahrhunderten an.

Seit der zweiten Hälfte des 12. Jh. werden die Knesen selbst in den Urkunden erwähnt. Im Jahre 1205 erwähnt eine päpstliche Bulle den Boden der Söhné des Knesen Bilea (*fili Bele Knese*) im Bihorer Gebiet, wo ein orthodoxes Bistum bestand. Der Knes Bilea lebte 1205 nicht mehr, folglich gab es im vorausgegangenen Jahrhundert in dieser Bihorer Gegend einen Knesen mit einer blühenden sozial-ökonomischen Lage, der ausgedehnte Länderreihen besaß, auf denen ein „griechisches“ Bistum bestand. Bilea war ein rumänischer Knes, der seinen

Glauben auch nach seinem Aufstieg in der feudalen Hierarchie nicht aufgegeben hatte. Die erste Erwähnung eines Wojewoden stammt aus derselben Zeit (1209), und zwar handelt es sich um *Benedictus Woyvoda*.

Von den ersten urkundlichen Erwähnungen (11. Jh.) bis zu den letzten (Anfang des 19. Jh.) zählten wir ungefähr 2200 Knesen, etwa 1200 bis zur Mitte des 16. Jh. (Organisierung der Wojewodschaft als autonomes Fürstentum Siebenbürgen) und etwa 1000 nach diesem Datum. Diese Zahl wird bestimmt größer werden, wenn weitere Quellen, vor allem aus dem 15.—18. Jh., veröffentlicht werden. Wojewoden, eigentlich bedeutendere Knesen, die von den letztgenannten gewählt wurden, zählten wir ungefähr 1200 (etwa 800 bis Mitte des 16. Jh. und etwa 400 zur Zeit des autonomen Fürstentums). Erstaunlich ist die Anzahl der urkundlich erwähnten und bisher bekannten Knesen und Wojewoden, etwa 3400—3500 zusammengenommen, und in demselben Maße ihre sozial-ökonomische, sozial-politische und kulturelle Bedeutung. Wenn wir auch die Krajniks und die Krajnikate hinzuzählen, dann wächst die Zahl der rumänischen Institutionen und ihrer Führer um etwa 150, was über 3500 Führer und über 500 rumänische sozial-juridische und sozial-politische Institutionen bedeutet.

Die Verbreitung der Knesiate umfaßt das ganze rumänische ethnische Territorium. In Siebenbürgen gab es die meisten, weil hier der Widerstand der autochthonen rumänischen Gemeinschaften und der sie vertretenden Institutionen gegenüber den Feudalisierungsbemühungen und dem Streben des ungarischen Königtums, die Knesiate mit Institutionen zu ersetzen, die der einheimischen Gesellschaft fremd waren, kräftiger war. Relativ zahlreich sind die urkundlich erwähnten Knesen aus der Walachei und aus der Moldau. Erwähnt werden Knesen auch auf dem Gebiet des heutigen Ungarn (Bereg und Ugocsa), im Süden Polens und sogar in der Tschechoslowakei (Böhmen) und in Jugoslawien (Kroatien).

Die Verteilung der Knesiate und Wojewodschaften und ihrer Führer ist nicht gleichmäßig. Viel zahlreicher tauchen Knesen in höher gelegenen Gegenden auf, wo der Feudalisierungsprozeß langsamer verlief. Es handelt sich vor allem um die Gebiete: Țara Hațegului, Țara Caraș-Severinului, Țara Zarandului, Țara Maramureșului, Țara Bihorului, Țara Silvaniei, die Komitate Cluj und Soinoc-Dăbica, die Distrikte Chioar und Rodna usw. Weniger häufig trifft man sie in der Ebene an: Timiș, Arad, Satu Mare, Alba, Tîrnava.

Auch von dem mit fremden Völkern (Sachsen und Szecler) dicht besiedelten Territorium fehlten die Knesen nicht. Relativ zahlreich sind sie und spielen eine bedeutende Rolle in den Stühlen Sibiu, Orăștie und Mureș.

Im 14. Jh. machen sich drei Entwicklungstendenzen der siebenbürgischen Knesen und Wojewoden bemerkbar. Der größte Teil von ihnen bleibt weiterhin in der „ehrenwerten“ Stellung eines Dorfknesen oder eines Wojewoden einer Gemeinschaftsunion und behält seine alten und wichtigen Befugnisse. Einem Teil der Knesen und Wojewoden gelingt es, sich den neuen feudalen Bedingungen anzupassen und sie erhalten durch königliche Diplome die Bestätigung ihres Herrschaftsrechts über die Dörfer, in denen sie ihre Autorität ausüben

oder über andere, neue, die sie gründen, sowie über die durch Schenkung erhaltenen. Das Bestätigungsdiplom bedeutet oft die Adellung des Nutznießers. Das Erklimmen der Stufen der feudalen Hierarchie bedeutet nicht immer das Aufgeben oder das Verlassen der knesialen Traditionen. Viele geadelte Knesen blieben weiterhin die Vertreter der Dorfgemeinschaften und stellten sich nicht selten an die Spitze der Volksmassen in deren antifeudalem Kampf.

Der größte Teil der Knesen erlebte aber eine Verschlechterung seiner Lage gleichzeitig mit der allgemeinen Tendenz der Unterjochung der rumänischen Gemeinschaften durch die Adligen. Die bis dahin freien Männer wurden zusammen mit der großen Masse der Rumänen unterjocht und blieben bloß mit der Erinnerung ihrer einst innegehabten Würde. Diese zu Fronbauern herabgesunkenen Knesen stellten sich an die Spitze des sozialen und nationalen Kampfes der Rumänen.

Die Institution der Krajniks ist jüngeren Datums im Vergleich mit jenen der Knesen und Wojewoden und hat ihren Ursprung in der Zeitspanne des Zerfalls der Dorfgemeinschaften.

Die ersten urkundlichen Belege tauchen gegen Ende des 14. Jh. auf, was aber nicht bedeutet, daß diese Institution erst damals gegründet wurde. Wie auch im Falle anderer einheimischer Einrichtungen, wurde die Existenz der Krajniks und der Krajnikate von der offiziellen Kanzlei lange Zeit nicht beachtet, weil die betreffenden Institutionen nicht zu den juridischen Beziehungen feudalen Charakters gehörten. Die Krajniks werden urkundlich in den Komitaten Hunedoara, Arad, Bihor, Caraş-Severin, Chioar, Cluj, Maramureş, Gurghiu, Năsăud, Satu-Mare, Solnocul de Mijloc und Zarand erwähnt. Wahrscheinlich fehlten sie auch in den übrigen Komitaten und Distrikten nicht, aber es blieb keine Urkunde erhalten, die sie erwähnt.

Wie die Knesen und Wojewoden waren auch die Krajniks Dorfgründer, indem sie Menschengruppen in die nicht oder nur schwach bewölkerten Gebiete ansiedelten.

Die Befugnisse der Krajniks verringern sich nicht, sondern nehmen unter den Bedingungen der Einführung der Feudalordnung sogar an Bedeutung zu. Das ist aus den zeitgenössischen Urkunden ersichtlich. Als Beispiel erwähnen wir eine Urkunde aus dem Jahre 1442, die sich auf die Lage der Rumänen aus dem Distrikt Beiuş (der zum Kapitel des römisch-katholischen Bistums Oradea gehörte) bezieht und in der die Hierarchie der rumänischen Institutionen vermerkt ist: die Knesen unterstanden dem Wojewoden aus Beiuş, während die Beschlüsse des richterlichen Stuhls vom Kapitel bestätigt werden mußten. Ausgeführt wurden die Beschlüsse vom „Wojewoden und vom Distriktsbeamten, der auch noch Krajnik heißt“ (*Vaida et officialis provinciae illae, qui aliter krajnick apelantur*).

Die Unterjochung der Dörfer wirkte sich auch auf die Krajniks negativ aus, so daß viele das Los der unterjochten Bauern teilten, wie es der Fall vieler Krajniks im 16. Jh. auf der Domäne der Burg Chioar war. Im 17.—18. Jh. verschwinden die Krajniks infolge der Überlagerung der adligen administrativen Strukturen und zurück bleibt nur noch die Erinnerung durch die Onomastik.

Die außergewöhnliche Bedeutung der sozial-juridischen und sozial-politischen Institutionen der Knesiate und Knesen, der Wojewodschaften und Wojewoden, der Krajnicate und Krajniks in der mittelalterlichen Gesellschaft Siebenbürgens, die bisher von den Historikern, die sich mit dieser Frage befaßten, bloß geahnt wurde, wird in der vorliegenden Arbeit durch eine vielseitige Analyse bewiesen. Die beeindruckende Anzahl der betreffenden Institutionen und ihrer Führer, das Überleben während des ganzen Mittelalters bis zum Anfang der modernen Epoche, die Lebensfähigkeit und die aktive Rolle in der siebenbürgischen Gesellschaft, die Beeinflussungskraft über die Institutionen der Sachsen und Szekler, die Ausbreitung auf dem gesamten rumänischen ethnischen Gebiet- alle diese Tatsachen bedeuten kräftige Beweise hinsichtlich der außergewöhnlichen Rolle der knesialen und wojewodalen Institutionen und des rumänischen Volkes, das sie schaffte und verteidigte, in der Gesellschaft Siebenbürgens, in dessen Zivilisation. Denn die Institutionen bilden neben den Produktionsmitteln, die die sozialen Beziehungen, die materielle und geistige Struktur bedingen, einen Bestandteil von unbestreitbarer Bedeutung innerhalb der Zivilisationswerte einer Gesellschaft, eines Volkes. Zivilisation bedeutet aber große Fortdauer und Kontinuität, eine gewisse lebendige Vergangenheit, das aus der Vergangenheit überlebende Wertvolle, das die Zukunft bereichert.

Aus dem Rumänischen von KURT SCHMIDTS

РЕЗЮМЕ

Третий том *Воеводство Трансильвании* является синтезом, охватывающим другие вопросы большой важности истории Трансильвании, продолжающих те, которые содержатся в первом и во втором томах. Этот том, вслед за предшествующими, *воплощает социально-экономические и социально-юридические структуры и отношения, а также социально-экономические и социально-юридические учреждения* особенно с середины XIV-го в. до середины XVI-го в. (трансформация воеводства в княжество).

В феодальном обществе, независимо от своеобразия того или другого, основная база социально-экономического и социально-юридического положения какого-либо лица, слоя, класса, социальной категории представляют отношение к средствам производства. Если основное средство производства при феодализме являлось *собственностью*, особенно земельной, отношение к ней, решал социально-экономический и социально-юридический статус единичных лиц или социальных общностей. Другими словами, это означает, что собственность представляла основную ось, вокруг которой распределялись люди в средневековом обществе.

В феодальном обществе право на собственность является очень сложным. Имеется, во-первых, право на собственность в зависимости от двух категорий имущества: движимое (*bona mobilia, res mobiles*) и недвижимое (*bona immobilia*). Движимое имущество могло принадлежать всем членам общества, в условиях юридической регламентации феодального общества, однако право собственности на недвижимое имущество и особенно на землю, имело только некоторые социальные категории: феодальный класс, светский (дворянство) (во главе с королём и воеводом) и церковный (эпископства, епископские советы епархиями и монастыри), свободное крестьянство и горожане.

Способы добывания собственности при феодализме одинаковы во всей Европе: родовые и производные. В первую очередь, среди родовых были „выкорчевывание“ или расчистка леса под пашню. А из всех производных форм самым главным средством добывания собственности было легальное наследство, к которому добавлялась дань со стороны центральной власти из их владений или из земель без собственника или из крестьянских общин (*nova donatio*). Часто заключались юридические акты между частными лицами (*inter vivos*) и завещания или наследства, оставленные после смерти (*mortis causa*). Существовала *дарственная собственность*. Вначале дарственная собственность или прибыль (*beneficium*) имела временный характер (*viager*), а потом переходит в *феодальную собственность*.

Для консервирования земельной фонда и для охраны феодальной собственности от опасности раздробления, преобладающим являлся принцип передачи земельной собственности по мужской линии (наследниками были

только мальчики), девочки получали приданное в движимом имуществе, четвертая часть полагалась дочери (*quartalium puellarum*); в случае отсутствия мальчиков могли унаследовать и девочки, но необходимо было „трансформировать“ (*praefectio*) их в „мальчиков“ с разрешения центральной власти. По той же причине, во избежание дробления земельного патримониума, феодалы „братались“ между собой (*fraternalis adoptio*).

При феодализме действовало и сверх право монарха (короля) над частной земельной собственностью (*dominium eminens*), согласно которому монарх имел некоторые права над частной феодальной собственностью.

Крестьянская земельная собственность вначале средних веков была совладельческой и общественной, потом часть начала индивидуализироваться путём выхода из нераздельного владения некоторых членов общины, следствие процесса дифференциации членов общины. В дальнейшем оставались общественной собственностью воды, леса, пастбища. Хозяйство, дом и огород в составе села были также частной (семейной) собственностью, подверженная наследственной передаче.

Порабощённое крестьянство имело лишь право собственности на один участок земли (*sessio iobagionalis*), подаренной феодалом собственником из его поместья, взамен некоторых обязанностей, феодальной ренты. Зависимый крестьянин имел право на наследственную собственность улучшенного им участка, дома и хозяйства в самом селе, на животных и сельскохозяйственный инвентарь.

В зависимости от земельной собственности, от её экономической ценности, которую она составляет во владении, меняются и члены феодального класса. На вершине парадигмы была дворянская аристократия, самая сильная среди дворянских слоёв, а с политической точки зрения, организованная во всесильную „лигу баронов“, иногда даже сильнее центральной власти. Ангевини и особенно Людвиг де Анджо попытались противопоставить „большое дворянство“, созданное ими путём дарственных владений и некоторых привилегий отдельным дворянам второй степени. Создаётся, таким образом, дворянское „сословие“. Между „лигой баронов“ и „дворянским“ сословием развёртывается настоящая борьба за власть, с переменными успехами в зависимости от обстоятельств. „Новое дворянство“ постоянно укрепляясь путём даров и фаворитизма преобразуется, в свою очередь, в большее дворянство, часто враждебного центральной власти (конец XIV-го века — начало XV-го века; конец XV-го — начало XVI-го века).

В процессе социально-экономических и социально-юридических трансформации в обществе Трансильвании в „дворянское сословие“ удаётся проникнуть ряду румынских князей и воевод, некоторым из них даже на верхние ступени. Такими были, например, род Хуниадов, Драгфиестов, другие на средние ступени, какими были роды хацеганских Унгурестов, банатских Бизерестов и Дубозестов, зарандских Могиестов и других.

*

Сложной была также и структура крестьян, как с точки социально-экономической, так и с точки социально-юридической. Были, во-первых, две главные категории: свободное крестьянство и порабощённое крестьянство, которые подразделяются, в свою очередь, на слои с отдельными социально-юридическим статусом: было сначала свободное крестьянство от общин,

особенно в периферийных зонах и, в зонах с высокогорным рельефом, которое сумело противостоять феодальному наступлению. и свободное крестьянство, которое сумело сохранить социально-юридическую свободу после распада деревенских общин (*villani, rustici, populi, liberi*). Было потом крепостное крестьянство с участком, над которым оно имело право собственности (*lobagiones, coloni, vicini*). Путём потери участка часть крепостного крестьянства опускается ещё ниже по социальной лестнице иерархии, образуя отдельный слой крепостного крестьянства, крестьянства подёнщиков, лишённых земли или обладая маленьким участком (меньше одной четверти) и потому вынужденным работать на основе соглашения, на феодальных поместьях или даже на участках более зажиточных крепостных (*inquillini, pauperi, plebei*). Отношения между двумя слоями порабощённого крестьянства, крепостные и подёнщики, поддерживаются, в общем, в пользу первого, приблизительно на 55% — 90% в разных зонах Трансильвании.

Основное занятие крестьянства, свободного и порабощённого, было сельское хозяйство со своими отделами (зерновые культуры, виноград, овощи, садоводство) и прикладное сельское хозяйство (разведение крупного и мелкого скота, пастушество, птицеводство, пчеловодство, рыболовство). Для расширения пахотной территории выкорчёвываются леса, кустарники, вспахиваются необработанные земли. А для увеличения урожая совершенствуются сельскохозяйственные орудия (особенно плуг) и удобряется земля, меняются культуры (двухгодичные и трёхгодичные).

Крестьянство — основа социальной пирамиды феодального общества, терпит тяжести стратифицированного общества: государство, дворянство, клер, горожане, путём обязанностей в продуктах, в труде и в деньгах. Всё больше и всё тяжелее были обязанности свободного крестьянства к государству, представленному королём, к церкви. Зависимое крестьянство имело обязанности к центральной власти, к церкви, а также к феодальному владельцу. Десятина от всех сельскохозяйственных продуктов и мелкого скота, переданная в середине XIV-го века в *девятину*, опять от всех сельскохозяйственных продуктов — государству, феодальному владельцу и церкви.

Обязательства в деньгах перед государством „прибыль казны“ (*lucrum camerae*) земельные налоги (*terragium*) и „ценз“, потом „помощь“ (*subsidium*), сопровождают восходящую эволюцию десятины, т.е. постоянное её увеличение со временем. Регистрируется постоянный прирост налогов овцами (*quingagesima avium*) румынских крестьян перед центральной властью, которая часто уступает церкви или некоторым феодалам.

феодальный владельце пользовался денежной рентой (ценз) и налогами на земли (*terragium*), к которым прибавлялись „подарки“ (*munera*), а также и монополии сеньеров бойни, пивные, мельничество), всё в постоянном увеличении.

В обязательства бесплатного труда (трудова повинность, барщина) от одного дня в год на сельскохозяйственных работах и во дворе феодала доходило до одного дня в неделю.

Не уступает и церковь: десятина в сельскохозяйственных продуктах увеличивается, к ней добавляются „деньги христиан“ и „жатва“ (*Christianitatis et messorialis pecunias*), оплачиваемые из заработка людей на жатве. Католическая церковь не удовлетворяется, начиная с первого года XVI-го века, только десятиной от верующих этой церкви, а распространяет свою

власть и на православных, то есть на румын, которые составляли абсолютное большинство жителей Трансильвании.

*

Сложной была и структура городского населения (*cives, hospites, incolae, habitatores*) а именно — социально-профессиональная и социально-юридическая, особенно в больших городах: „свободные, королевские”, с более многочисленным, более разнообразным и более подвижным населением, с взаимопроникновением из одной категории в другую. Основное городское население было образовано из ремесленников и торговцев, к которым прибавлялись интеллигенты: нотариусы, дьяки, учителя и преподаватели, медики и фармацевты, священники и монахи и другие. По мере их увеличения, растёт число специалистов ремесленников; у ремесленников и торговцев начинается конкуренция. От 20—25 кустарных отраслей во второй половине XIV-го века в больших городах — собственно все специальности, требуемые тогда городскими нуждами — через век удваиваются.

Для устранения конкуренции, обеспечения добывания сырья, качества продуктов и их сбыта, ремесленники организуются в корпорации (*communitas, fraternitas, confraternitas, ceha, Zunft*), руководимые более зажиточными мастерами-патронами из отрасли или отраслей какой либо корпорации. По мере роста числа ремесленников и ремесленных отраслей увеличиваются и корпорации, от приблизительно 15-ти, во второй половине XIV-го века, до 30-ти через столетие.

Увеличение ремесленной продукции и её сбыта на более большом расстоянии от места производства вызывает необходимость посредника между производителем и потребителем. Появляется торговец (*mercator*), который обеспечивает себе поход из разницы между ценой покупки и ценой продажи продуктов.

Те же мотивы, защита ремесленных интересов наталкивают и торговцев организовываться в определённые ассоциации, особенно в больших городах со многими торговцами и с доходом торговлей, как в Брашове, которые, в первые годы XVI-го века объединились в первую (*societas magna*) богатых торговцев (*magni, grandi*).

Структура городского населения с социально-экономической точки зрения в больших городах Брашове, Сибиу, Клуже, Бистрице и др. охватывает четыре категории, в зависимости от выплачиваемого налога, т.е. в зависимости от имущества. Около 6—7% очень богатых горожан, свыше 43% имели среднее материальное состояние, около 50% были бедными и, приблизительно, 3,50% очень бедными, городские плебей.

В зависимости от социально-профессиональной и социально-экономической структуры создаются и социально-юридические структуры. Высший слой, образованный из богатых городских ремесленников и торговцев, которые организуются в городской патрициат, доминирующий в городе путём экономического положения и, следовательно, и через руководящие функции города, сановники, присяженные заседатели (*judices, jurati, primari, Burgmeistern*). Они были самыми хорошими (*meliores, optimi*). Из них выбирались 50 членов совета ста (*centumviri*).

Средний слой горожан был образован из обычных ремесленников и торговцев и из интеллигентов, самым многочисленным и важным среди всех

городских слоёв. Они считались самыми расчётливыми мужчинами (*providi viri*) из них выбирались остальные 50 членов совета ста мужчин.

Самый низкий городской слой — это плебей (*plebs*) бедные люди, лишённые средств, живущих своим трудом и зависимых от верхнего слоя, патрициата и из среднего слоя, обычных ремесленников и торговцев, в мастерских и хозяйствах, у которых они занимаются на постоянную работу или на временную.

Менее сложной была структура шахтёров, потому что развитие горного дела в условиях феодализма, было относительно, независимо о каком горном деле идёт речь, о городском, о принадлежащей городской общине или о частном. сходное положение было и в эксплуатации соли, в соляных копях, принадлежащих полностью государству. Новые аспекты, начального капиталистического характера, которые появились на золотых и серебряных шахтах были ещё скромными и не могут развиваться из-за преобладания феодальных отношений в трансильванском обществе. Отдельные привилегии, предоставленные центральной властью шахтёрам (*montanorum*), не могут устранить сильного средневекового тормоза, как в эксплуатации руды, так и в её обработке.

Качество драгоценных металлов, добываемых из золотых шахт Трансильвании был всё-таки относительно значительным, ввиду того что золотые и серебряные жилы Западных Карпат, Бая Маре, Бая Сприе, Родны были богатыми. А техника делает какие-то шаги к совершенствованию или путё (*machinae*), действующих вручную или с помощью лошадей, для подъёма мешков или черпалок с рудой; с помощью дробилок руда раздробивалась, следовала мойка с помощью корыт (*şaitroc*), потом „проба“ в печах для сжигания (*domus crematoria*) и, наконец, плавка „cementarea“ отделение золота от серебра в других печах (*domus cementatoria*).

Другие шахтёры работали на добыче железной руды в Реметя (Турда), на других шахтах Хунедоарского комитета, Банате, Бихоре и Чуке. Со сходными операциями для добывания и обработки драгоценных металлов: извлечения из ям, дробление на водяных „мельниц“, плавка и их переделка в необходимые предметы.

Недра Трансильвании были также богаты соляными копиями, из которых, в этот период действовали шахты в Турде, Деже, Сибиу, Сике, Кожокне, Окна Шутатаг. Организация соляных копей была более сложной с целым рядом служащих (*officiales*), бухгалтерами (*rationalistae*), счетоводы (*magulatores, numeratores*), все они чтобы эксплуатировать труд рабочих шахт: резчиков соляных глыб (*incisores salium*), грузчиков соли в бурдюки (*famuli milliristae*), тех рабочих, которые поднимали бурдюки на поверхность с помощью машин (*gepel*). Соль транспортировалась „штурманами“ на склады на плотках (*nautistae*) или (*celleristae*). Тяжёлый и плохо оплачиваемый труд вызывает движения социального характера во многих соляных копиях.

•

Часто работники копей объединяли свой протест с протестом крестьян, особенно с движениями широкого масштаба народных восстаний. Но антифеодальная борьба крестьянства охватывает широкую гамму форм (типов): сопротивление против захвата деревенских общин, коллективная месть с оружием в руках (*potentialiter irruendo*), против тех, которые захватывали общины; бегство из поместий саховольных владельцев (*non oblenta licentia*); гайдучес-

тво в сильных дружинах, руководимые „капитанами“ (*capitanei et ductori*), коллективное восстание (*insurrectio*) против угнетения.

Высшая форма антифеодальной борьбы — крестьянское народное восстание) в первую очередь крестьянство, бедное и даже среднее городское население, работники шахт и соляных копей). Такими были два больших народных восстания в Бобыльне в 1437 годах и под руководством Георгия Дожи в 1514 году, в европейском повстанческом контексте. И в этом, и в другом случаях, в 1437 и 1514 годах относительно большие массы людей собираются под руководством некоторых избранных имим вождей и меряются силами с дворянскими силами, много раз выигрывая победы. Когда они объявляют неотложные требования, которые означают облегчение налогов в десятинах, труда, дани к тем трём угнетателям: феодальный владелец, церковь и государство. Часто они жили с мыслью о хороших временах" прошлое и меньше думали о будущем. С относительно хорошей военной организацией, но недостаточно сложенной, чтобы победить врага в решающих битвах, но которые в отдельные моменты апогея принимают характер крестьянской войны (*guerra rusticorum, bellum rusticorum*). Но перед концентрацией феодальных сил с целью ликвидации ненадёжного крестьянства (*ad estimandos infideles rusticos*), крестьянские армии дробятся на дружины без связи между собой, облегчая, таким образом, победу антикрестьянским силам в Клуже, в январе 1438 года, в Тимишоаре, в мае 1514 года.

*

Вопрос максимальной важности занимает вторая часть книги: *Социально-политические и социально-юридические учреждения*, среди которых княжества и князья, воеводства и воеводы, местничества и наместники подвержены многостороннему анализу, т.е. по всем основным аспектам. В первую очередь идёт речь о богатой историографии вопроса, охватывающей три века, от учёного историка Мирона Костина (вторая половина XVII-го века и до сих пор).

Известные источники позволяют дать ответ на самые значительные проблемы относительно румынских учреждений и их руководителей: исторические условия, их появления и их давность, их географические распространения, их структура и социально-экономическая и социально-политическая роль в трансильванском обществе от появления в документах до середины XVI-века (переход воеводства в княжество).

Рождённые в недрах общин, как следствие изменений в социально-экономическом и учредительном процессах стратификации, князья и воеводы представляли собой главный фактор в исторической эволюции, потом в изменениях феодального характера, имевших место в глубинах общества. Князья и воеводы были румынскими предгосударственными „аристократией“ и „феодалами“ и продолжали быть таковыми, некоторые из них, и в средние века.

Имена князей и воевод были заимствованы через славян, но учреждения, которые они представляли и которыми руководили, княжества и воеводства появились у румын, независимо от иностранного влияния, и имели эволюцию, свойственную румынскому обществу, согласно конкретной исторической действительности.

По происхождению, князь и воевода были сельчанами, как и другие, но благодаря опыту и их качествам сельская община накладывала на них

юридические, административные, финансовые и военные обязанности. Параллельно с процессом феодализации общества, в рядах князей и воевод имел место процесс стратификации: большинство из них продолжают сохранять ещё долгое время роль и положение руководителей сельских общин или общинных объединений. С продвижением феодализации многие спускаются по ступени социальной иерархии в среду общинного крестьянства, свободного или порабощённого, сохраняя лишь в качестве печального воспоминания название функции и положение в прошлом. Но и в этой ипостаси многие из них продолжали занимать главенствующее место внутри деревенской общины, а также многие из них воглавляли людей общины, которые противостояли узурпации и порабощению жителей или стоят во главе общин в их усилиях и борьбе освобождение от порабощения и подчинения. Небольшой части князей и воевод удаётся подняться по ступеням социальной иерархии, составляя румынский феодализм.

*

Первыми письменными упоминаниями относительно существования князей и воевод являются топонимические наименования, образованные из княжеских и воеводских учреждений и их руководителей, князей и воевод. Самые древние топонимические названия от имён князей и воевод относятся к середине XI-го века, продолжаясь и во второй половине этого века, и в следующие века.

Со второй половины XII-го века появляются сами князья, с их именами в документах. В 1205 году папская була отмечает землю сыновей князя Быля (*filiis Bele Kneses*), в стороне Бихора, где существовала и православная епископия. Князь Быля в 1205 году уже не жил, это значит, что ещё в предшествующем веке в этой стороне Бихора существовал князь с процветающим социально-экономическим положением, с обширными землями, если на них находилась „греческая“ епископия; Быля был румынским князем, который не покинул свою веру даже после своего подъёма по феодальной иерархии. С того времени (1209 год) сохранилось и первое упоминание о воеводах в лице *Benedictus Wayvoda*.

В числе самых первых упоминаний (XI в) и в последних (начало XIX в.) с приблизительной документальной точностью указываются удивительно большое число князей, примерно 2200 — из них около 1200 до середины XVI-го века (организация воеводства в виде автономного княжества Трансильвании) и приблизительно 1000 после этой даты. Отмеченное число князей и воевод, 2200, определённо вырастет по мере публикации других источников, особенно XV—XVIII вв. Воеводы, в свою очередь, князья в действительности более важные, избранные князьями их самых достойных и подходящих достигали примерно 1200 (около 800 до середины XVI в. и приблизительно 400 во время автономных княжеств), подобно князьям, только более многочисленные в действительности. Даже и самые известные, благодаря их упоминанию в документах, князья и воеводы, примерно 3400—3500, в одинаковой мере и их социально-экономическая, социально-юридическая и культурная важность. Если к князьям и воеводам прибавить наместников и местничества, третья категория румынских сановников и учреждений, тогда число руководителей и учреждений увеличится примерно на 150, что означает свыше 3500 руководителей и свыше 500 социально-юридических и социально-политических румынских учреждений.

Распространение князей охватывало всю румынскую этническую территорию: Трансильвания, более многочисленные, потому что здесь сопротивлению автохтонных румынских общин и учреждения, представленные ими было сильнее перед тенденцией феодализма со стороны венгерского королевства заменить туземные общества другими, трансплантированными предприятиями. Относительно многочисленны князья в документах Румынской страны и Молдавии, в соседних территориях с Трансильвией, как продолжение в общественной организации и в социально-юридических учреждениях, Берег и Угоча (Венгерская Н.Р.), на юге Польши и даже в Чехословакии, Богемии и Хорватии.

Распределение княжеских и воеводских учреждений и их руководителей не одинаковы. Более многочисленны князья в зонах с высокорельефом, где процесс феодализации проходил более медленным ритмом и, следовательно румынские обычаи и их учреждения, и их представители, князья, воеводы и наместники продержались больше. Поэтому из этой категории главное место, в зависимости от плотности румынских учреждений и их руководителей занимают Цара Хацегулуй (Хунедоара вообще), Цара Караш-Северин, Цара Заранда, Цара Марамуреш, Цара Бихор, Цара Сильвания, комитаты Клуж, Солнок-Добыка, округ Киоару, округ Родны и другие. Следуют равнинные зоны, где феодализация общества произошла раньше, и, следовательно, раньше были упразднены и румынские общины и учреждения, которые они представляли: Тимиш, Арад, Сату Маре, Алба, Тырнава.

Князья имелись даже на территории интенсивно колонизованной иноземными населением: саксами и мекелерами. Относительная многочисленность и важная роль князей на престолах Сибиу и Орашtie, и даже на престоле Муреша и в его окрестностях безусловны.

XIV век выявляет три тенденции в трансильванской эволюции князей и воевод. Самая большая часть сохраняет „почтенное положение” сельских князей и введет союз общин со старыми и важными атрибутами. Часть князей и воевод включаются в новые феодальные порядки, получая подтверждение путём королевских дипломов, право господства над сёлами, в которых их авторитет непрерываем, или в других вновь созданных общинах, которые также облагаются налогами. Диплом подтверждения часто был эквивалентом возведения в дворянство лиц, извлекающих из этого выгоду. Подъём по ступеням феодальной иерархии не означал всегда отказ и отрешение от княжеских традиций. Даже, будучи, возведёнными в дворянство, многие князья продолжали оставаться представителями сельских общин, возглавляя народные массы в их феодальной борьбе.

Самая большая часть князей испытывала ухудшение их положения одновременно с общей тенденцией порабощения румынских общин со стороны дворянства. Свободные вначале люди были порабощены вместе с большой массой румын, от которых их выделяет лишь воспоминание бывшего достоинства. Эти князья, приведённые в положение крепостных, находились во главе социальной и национальной борьбы румын.

Учреждение наместников было моложе по сравнению с учреждением князей и воевод, зарождение которых происходит в период разложения сельских общин, когда начинают кристаллизоваться новые структуры с развитым феодальным характером.

Документально наместники появляются к концу XIV века, но это не означает, что их появление датируется только с тех пор. Как и в случае других автохтонных учреждений, существование наместников и округов игнорировалось

длительное время официальной канцелярией, поскольку соответствующие учреждения не входили в юридические отношения феодального характера. Наместники отмечены в документах в комитатах Хунедоара, Арад, Караш-Северин, Киоар, Клуж, Марамуреш, Гургиу, Нэсэуд, Сату Маре, Солнокул де Мижлок, Заранд. Существовали, может быть, и в других комитатах и дистриктах, но о которых не сохранилось документальных известий.

Наместники, как и князья и воеводы были основателями деревень путём колонизации некоторых групп людей на незаселённых территориях или местах с редким населением.

Атрибуты наместников продолжают иметь значение, даже увеличивая их в условиях установленного феодального порядка, как уточняют документы того времени, среди которых один документ относится к 1442 году относительно ситуации румын в дистрикте Беюш (принадлежащего совету романо-католической епархии из Орадя (уточняющий иерархию румынских учреждений: князья находились в подчинении воеводства в Беюше, но решения судебной инстанции должны были разрешаться советом епархии, Исполнение решений осуществлялось „воеводой и сановником дистрикта, который называется ещё и наместником“ (*Vaida et officialis provinciae illae, qui aliter krajnick appellatur*).

Подчинение сёл имело последствия и в наместничестве, и в судьбе их представителей, наместников, многие из которых становятся порабощёнными крестьянами, как было со многими наместниками в XVI веке на территории крепости Киору. В XVII—XVIII веках, по мере наложения дворянских административных структур, наместники исчезают, сохраняя лишь воспоминания о них, благодаря ономастике.

Социально — политические и социально — юридические учреждения, княжества и князья, воеводства и воеводы, местничества и наместники выявляют своё особое значение в средневековом обществе Трансильвании — намеченное до сих пор лишь исследователями проблемы — продемонстрировано в данной работе путём многостороннего анализа. Впечатляющее число соответствующих учреждений и их руководителей, выживающих на протяжении всего средневековья, до начала современной эпохи, жизнестойкость и активная роль их в обществе Трансильвании, сила влияния их на сакское и секелеровское учреждения, их распространение на всей румынской этнической территории — все они представляют собой веские доказательства относительно особой роли княжеских и воеводских учреждений и, одновременно, их создателя и защитника, — румынский народ, — в трансильванском обществе, в его цивилизации. Учреждения являются составной частью культурных ценностей неопровержимого значения какого-либо общества, народа, наряду со средствами производства, определяющими социальные отношения, материальную и духовную структуру: Цивилизация означает непрерывность и преемственность, нечто вроде „живого прошлого“, что останется ценным из прошлого для обогащения настоящего.

Перевод Онуфрия Винцелера

INDICE GENERAL*

A

- Abel, familie de patricieni, 217.
- Abrud (*Abrudbanya*), 234, 239, 456; ~ mine, 231, 231, 339; ~ or. 284; ~ voievodat, 465.
- Aciliu, s. în sc. Sibiu, 267.
- Acuia, s. în comit. Zarand, 519, 521.
- Aciuța, v. Acuia Mică
- Acuia Mică, s. în comit. Zarand, 519, 521.
- Acsády I., istoric, 50, 165, 275, 539.
- Acea, s. în comit. Zarand, 522.
- Adrianopole, or., 218.
- adunare generală cnezială (*congregatio generalis*), 269, 279, 407, 408, 452; ~ comitatensă, 43; ~ nobiliară, 279, 280, 284, 305; ~ obștească, 269, 279, 425; ~ provincială, 62, 83; ~ a secuilor, 61.
- Agirbiciu, s. în comit. Cluj, 543—547.
- Agnita, s. în sc. Sibiu, 114; ~ sc., 571; ~ tg., 178.
- Agris, s. în comit. Turda, 547.
- Ahtum (duce, voievod), 352, 382.
- Aiton, s. în comit. Cluj, 546.
- Aiud, or., 93, 124, 167, 191, 228, 300, 338—339, 355; ~ s., 128.
- Alaric, conducător al goșilor, 352.
- Alăman, cnez, 425.
- Alba, comit., 75, 79, 84, 103, 126, 142, 281, 323, 337, 397—398, 407, 418, 428—429, 442, 465, 466—467, 551, 552.
- Alba Ecclesia, lg. Miercurea, 64.
- Alba Iulia, or., 42, 110, 196, 198, 223, 243, 272, 329, 332, 352, 382, 551; ~ capîtu —, 93, 124, 128, 137, 151, 153, 162, 456, 463; ~ episcopie —, 128, 150, 265, 274, 299, 333, 335, 426, 431, 500, 541, 551; ~ patriciat —, 174.
- Alba Regală, or., 284, 315.
- Albu — Fejer, familie cnezială, 480.
- Albert de Habsburg, rege al Ungariei, 53, 125, 157, 234, 432—433; ~ Albert, conducătorul răscolitelor din Turda, 324, 329, 339; Henric, 212, 286.
- Albiș, s. în comit. Bihor, 47, 87.
- Aldea, jude-asesor, 563; ~ Bica, jude-asesor, 563; ~ Solomon, căpetenie răscolită, 313.
- Alexa, din Gepiș, căpetenie de haiduci, 282, 282; ~ din Ocna Hust, voievod, 489.
- Alexandru Basarab, domnul Țării Românești, 530.
- Alexandru cel Bun, domn al Moldovei, 109, 192.
- Alexăndrel, domn, 109.
- Alexe, cnez din Văleni, 541.
- Almaș, cetate în comit. Cluj, 455; ~ distr. 163; ~ s. în comit. Bihor, 306, 457, 529; ~ s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.

* Indicele a fost întocmit de Lella Tauber și Marionela Wolf, cercetătoare științifice la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca.

Prescurtări: a.d. = așezare dispărută, cast. = castel, cet. = cetate, comit. = comitat, depr. = depresiune, distr. = district, f.l. = fiul lui, fr.l. = fratele lui, or. = oraș, r. = ru, s. = sat, sc. = scaun, tg. = trg.

Cifrele subliniate se referă la notele din subsol.

- Almaşu de Jos, s. în sc. Orăştie, 569.
- Almăj, distr. 426, 505, 506.
- alodiu, 14.
- Alsacia, 263.
- Alsovezc, s. în comit. Caraş, 507.
- Altenberger Thomas, jude sibian, 216.
- Aluniş, s. în comit. Cluj, 457, 545; ~ s. comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Amalfi. or., 352.
- Ambriciu, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541.
- Ambrosiu din Dolha, cnez nobil, 441.
- Amlaş, distr. 107, 228; ~ ținut, 268, 311.
- Anca, domniță, 476.
- Andea, A., istoric, 353.
- Andrei, voievod, 457.
- Andrei al III-lea, rege al Ungariei, 124, 128; ~ f.l. Ioan de Dolha, voievod, 488; ~ f.l. Ladislau, 280; ~ f.l. Nicolae, 280; ~ f.l. Stefan de Debregetz, voievod, 455, 492.
- Andrei Crainic (*Craynik*) de Văralia, 475; ~ de Bretonia, cnez, 569; ~ de Coşeu, magistrul, 25; ~ de Obîrşia, cnez, 520; ~ de Răchitova, cnez, 502; ~ de Tebea, cnez, 520; ~ din Fild, cnez nobil, 530; ~ episcop al Transilvaniei, 42, 42; ~ judele curţii din Chery, 434; ~ morar, 211, 286.
- Andrei, pribeag, 281; ~ servitor, 280; voievod, 516; ~ zis Rende, 280.
- Andreika (*Andreka*) din Negrileşti, voievod, 455, 541.
- Angevini, dinastie. 18, 19, 22, 41, 48, 54, 73, 119, 125, 145, 150, 169, 170, 190, 192, 193, 209, 232, 247, 249, 265, 270, 280, 286, 376, 386, 404, 405, 410, 411, 416, 417, 436, 439, 462, 549, 554, 569.
- Anjou v. Angevini
- Anglia, 71, 72, 97, 115, 134, 262, 296.
- Anonymus, notarul regelui Bela al III-lea, 387.
- Antâş, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 305.
- Anton din Konys, cnez, 491; ~ cel Mare din Buda, căpetenie de răsculați, 306, 309, 310, 337, 342, 345; ~ cel Mare din Deus, iobag, 305; ~ f.l. Nicolae, 212, 286; ~ iobag din Bogata Ungurească, 305.
- Anthonius Biró, iobag, 78.
- Apa, nobili de ~; 22; ~ s. în comit. Satu-Mare, 537.
- Apăţfalva, s. pe Mureş, 321.
- Apahida, s. în comit. Cluj, 428, 546.
- Apaşa, s. în sc. Rupea. 76.
- Apătiu, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 86, 306; ~ înţelegerea de la — 148, 343, 344.
- Apoldul de Sus, s. în sc. Miercurea, 267, 566.
- Apor, s. în Comit Satu Mare, 431.
- Approbatæ Constitutiones*, legiuire feudală, 356.
- Aprosie (Aprozze) din Zăpus voievod, 460, 528.
- Apsa, s. în Maramureş. 484; ~ cnezat, 481; nobili din ~ 291.
- Apşesti, familie cnezială, 485.
- Arad, capîtu din ~ 518; cîmpia ~, 522; ~ comitat, 49—50, 102, 103, 233, 238, 397, 398, 398, 429, 453, 458, 459, 463, 466, 472, 516, 518, 518, 519, 519, 521, 526. ~ or., 164, 167, 180, 276, 322, 334, 339; părţi ale ~, 123, 282, 321, 322, 400, 467.
- Arăneag, s. în comit. Zarand. 521.
- Arbeala, „domnitor“, 353.
- Arca din Densus, cnez, 20; ~ familie, 53.
- Archita, s. pe Tîrnave, 272.
- Ardeova, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Ardo, nobil de ~. 266.
- Ardud, cnezat, 537; ~ voievodat, 465, 537.
- arendă, 71, 72, 116, 118, 236, 243; ~ arendare a minelor, 200; ~ a monetăriei, 200.

Argeș, r. 241, 383; ~ ținut, 245, 389.
 arhidiacon, 153, 392, 503, 541; ~ arhidiacon de Dăbâca, 463; ~ de Hunedoara, 456.
 arhiepiscop, 68, 164; ~ de Kalocsa, 426; ~ primat al Ungariei, 315.
 arhiepiscopie, 124.
 Arieș, r. 101.
 Arieș, sc., 431.
 Arion, C. Dinu, istoric al dreptului 372, 373, 434.
 Arpașul de Jos, s. în Țara Făgărașului, 562, 563; ~ de Sus, 313, 562, 563.
 Arsuri, toponimic, 95.
 Artand, familie, 50.
 Aruncuta, s. în comit. Cluj, 545.
 Arva, cet. 146, 494; ~ comitat, 146, 401, 462, 492, ~ voievozi de ~ 403.
 Ațel, s. în sc. Mediaș, 112.
 Auginas, s. în comit. Bihor, 460, 527—530.
 Augsburg, or., 175, 200.
 Austria, 13, 115, 192, 263, 443.
 Ava din Semlac, haiduc, 281.
 Avrig, s. în sc. Sibiu, 114, 127.
 Avram (*Abrahe*) haiduc, 282.

B

Baba, fiica voievodului Ștefan, 23.
 Baba, s. în comit. Solnoc-Dăbâca, 541.
 Bacan (*Bakaan*) din Buziaș, 281.
 Baciun (*Bachfalw*) v. Săcele.
 Baci, s. în comit. Cluj, 76; — vama de la ~, 195.
 Bačka, ținut, 331.
 Baden, or. 263.
 Bahlui, r. 383.
 Baia, or. în Moldova, 218—219, 245, 299; ~ mine din ~, 241; ~ tg., 191.
 Baia de Arieș, obști cneziale, 549, or. 231, 234; ~ mine, 231, 436; ~ mineri, 233, 239; ~ teritoriu montan ~, 239; ~ tg., 235.

Baia de Criș, (Feyr-Keresbanya), or. 234, 237, 522, 524; ~ mine, 48, 231, 231, 237; părți ale ~, 204; ~ tg., 55, 235, 406.
 Baia de Fier, loc. în jud. Gorj, 245.
 Baia Mare, 102, 229, 539; ~ cămara de minerit și monetărie, 239, 241; ~ mine, 231, 231, 234—236; or., 174, 232, 238; ~ ștampuri, 241.
 Baia Săsarului (Zazarbanya), mine ~, 231, 231; ~ or., 232.
 Baia Sprie, 102; ~ mine, 231, 236; ~ or., 232.
 Baion (*Bayon*), s. în comit. Solnocul de Mijloc, 458, 535, 540.
 Bajoni, familie, 50.
 Baka Miklos, 282.
 Bakócz Toma, arhiepiscop primat, 68, 315—316, 418.
 Balan, cnez, 445.
 Balasi (*Balasi*) Petru, cnez. 428, 520.
 Balázs Eva, istoric, 94, 545.
 Balaton, lac, 386, 394.
 Balc, din Bărzava, 281; ~ cnez, 53, 441, 445; ~ din Milaș, cnez, 423; ~ din Peșteawa, cnez. 439; ~ (*Balk*), f.l. Sas, voievodul Maramureșului, 23, 47, 400, 423, 436, 461, 487—489; ~ fratele lui Ioan, 528; ~ și Drag, frați, 102, 291, 372.
 Balcani, 357.
 Baldovin, s. în comit. Zarand, 428, 519, 520.
 Balint, cnez, 513.
 Baliță, v. Balc.
 balivi (*juzi*), 388.
 Balogh, diac, conducător răsculat, 317, 321, 329.
 Baloși, fost cnez, 446.
 Balșa, cnez din Orăștioara, 569.
 Baltariu, I., jurist, 371.
 Baltazar Wayda, din Alba Iulia, 551.
 Balthazar *Molendinator*, iobag, 78.
 Ban, ~ al Craiovei, 566; ~ al Croației și Sloveniei, 47, 198; ~ al Dalmației, 69; ~ de Mačva, 47; ~ de Severin, 20, 56, 69,

- 391, 464, 511, 527; ~ de Timișoara, 321, 523.
- Bana din Cinca, cnez, 423.
- Bana Vincentiu, jude, 305; — Ladislau, iobag, 306.
- Banabic, s. în comit. Cluj, 546. 198.
- Banat, 22, 42, 47, 55, 55, 86, 100, 106, 130, 159, 242, 275, 281, 281, 290—291, 322—323, 331, 334, 351—352, 363, 366, 382, 391, 406, 413, 415, 422, 423, 433, 443, 463, 477, 508, 511, 516; ~ de Severin, 388, v. și Țara Severinului; district, 52; ~ haiduci din ~, 280; lup-tele din ~ 325; părți ale ~, 238, 321, 332.
- Banciu, cnez, 567.
- Banciu Negru, răscolat, 290; ~ Roșu, răscolat, 290.
- Bánffy, familie nobilă, 128, 329, 535; ~ Mihály, baron, 359.
- Bar, s. în Țara Hațegului, 498, 499, 499; ~ voievod, 500.
- Barabás, preot, conducător răscolat, 317, 322.
- Barbagallo, C., istoric, 262, 263.
- Barbathfalva, obște cnezială, 547.
- Barathna, s. 280.
- Barbu din Baldmir, cnez, 561; — f.l. Lel din Rîu Bărbat, cnez, 420, 496.
- Barbul din Vața de Jos, cnez, 128, 520.
- Barcsai, familie nobilă, 50.
- Barendorf, s. în sc. Sebeș, 567.
- Barițiu, G., istoric, 355, 357.
- Barna Ladislau, din Olpret, răscolat, 306.
- Barta, G., istoric, 322.
- Bartal, I., lexicograf, 477.
- Bartolomeu, din Cluj, 213; ~ Stark, 213.
- Bartoș, Gh., istoric, 109.
- Baru Mare, s. în Hațeg, 502.
- Basarab I cel Mare, voievod din Țara Românească, 470—569.
- Basarab Alexandru, voievod din Țara Românească, 460.
- Basarab din Rușor, cnez, 425, 428.
- Basel, or., 122, 200.
- Basil din Hațeg, f.l. Nicolae de Hersig, 391.
- Báthory, familie nobilă, 41, 50, 50; ~ Sigismund, principe al Transilvaniei, 247; ~ palatin al Ungariei, 55, 68, 164, 321, 325—326, 406.
- Bayforul, cnezat, 513.
- Baynakenezfalva, top., 507.
- Bazvarahaza, s. în comit. Bihor, 527.
- Bălea, cnez, 390, 502, 525.
- Bărsa, district, 224.
- Băbiu, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Băgaciu, capitlu, 84.
- Băieși, s. în Țara Românească, 245.
- Băișoara, s. 231, 231; ~ tg., 235.
- Băița, mine, 231, 231, 237; ~ (Tot-falu), mine, 231, 231; ~ mine, 459, 523.
- Bălan, s. sc. Ciuc, mine ~, 242.
- Bălas, cnez, 446.
- Bălconea (Bolkonya), iobag regesc, 281.
- Bălea, jupan și voievod 459, 523.
- Băilele, s. în comit. Zarand, 520.
- Bărai, s. în comit. Cluj, 545.
- Bărbat, jude-asesor, 563; ~ cnez, 496.
- Bărbosu Gheorghe Berbencer, conducător de revoltă, 286.
- Bărsan, căpetenie răscolată, 313.
- Bărișor, s. în comit. Hunedoara, 498.
- bătrîni (seniores), 209, 292, 297; ~ ai orașului, 145; ~ ai seculor, 275.
- Bebek Nicolae, palatin, 47, 47.
- Beclean, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541; ~ în Țara Făgărașului, 563.
- Bedeciu, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Bedeu, s. în comit. Maramureș, 481, 481, 483; ~ cnezi innobiliați, 465; ~ familie-cnezială ~, 440.
- Bedr-ed-Din, șeic, 298.
- Bega, r. 326.
- Begesci, familie nobilă, 50.
- Beiuș, în comit. Bihor, 103, 460—461, 463, 528; ~ district, 139, 233, 367, 474, 525, 531; ~ domeni, 37; ~ mine, 242, 244; ~

- voievozi, 475, 530 v. și Țara Beiușului.
- Beke, croitor, 280.
- Békes, cetate, 474; ~ comitat, 47.
- Bel, s. în Banat, 505.
- Bela (Bălea), cnez, 413.
- Bela al III-lea, rege, 387.
- Bela al IV-lea, rege, 359, 454, 510.
- Belay V., istoric, 81, 495.
- Beldiceanu, N., istoric, 218.
- Beleş, haiduc, 282.
- Béldi Petru, nobil, 274.
- Belenuș, s. în comit. Zarand, 464, 511.
- Belgia, 228.
- Belgrad, luptă, 374.
- Beltiug, s. în comit. Satu Mare, 229.
- Belu, Sabin, istoric, 324, 339, 476.
- Belud, s. în comit. Satu Mare, 537.
- Benea Ioan, voievod din Colțirea, 555.
- Benech, haiduc, 280.
- Benedict, 174; ~ cel Mic, 305—306, nobil, 527; ~ cnez, 413, de Timișoara, 201; ~ f.l. Luca, 280; ~ iobag, 93, 281; ~ paroh, 210; ~ țesător, 92; ~ voievod, 387, 458.
- Benekenezfalva, toponim., 515.
- Benigni, Iosif, istoric, 353, 356.
- Benkö, J., istoric, 353.
- Benkner, familie de negustori, 200, 201, 206, 527.
- Bențe (*Benche*) răsculat, 281.
- Berbești, s. în comit. Maramureș, 480, 480.
- Berche, s. în comit. Caraș, 424, 506.
- Berchieș (*Bereknes*), s. în comit. Cluj, 547.
- Bercu, s. în comit. Satu Mare, 537.
- Berea, s. în comit. Satu Mare, 279.
- Bereg, comit., 53, 279, 283, 322, 386, 392, 396—398, 400—411, 407, 420, 423, 430, 436—437, 441, 447, 455, 462, 484, 486, 488, 489—494; voievozi, 367, 402, 481 ~ zonă, 467;
- Beregsău, distr. bănățean, 290, 513.
- Beretău, r., 149.
- Berez, cnezi, 428.
- Berger, A., istoric, 85.
- Berin, s. în sc. Orăștie, 569.
- Berivoi, s. în Țara Făgărașului, 561.
- Bernay, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 457, 534.
- Berț v. Birt.
- Berza, M., istoric, 334, 344.
- Beșa Stan (*Stanbescht*) răsculat, 290.
- Bethlen, familie nobilă, 20, 431; ~ Anton, 570; ~ Gabriel, principe al Transilvaniei, 556.
- Betts, R., istoric, 72.
- Beznea, s. în comit. Bihor, 527, 529, 530.
- Bibart, voievod, 521.
- Bica s. în comit. Solnocul de Mijloc, 457, 534.
- Bicaciu (*Bikach*), voievod, 528.
- Biertan, s. în sc. Mediaș, 112, 113; ~ tg., 178.
- Bihor, comit., 25, 29, 45, 47, 50, 50, 51—52, 54, 75, 79, 86, 92, 100, 102—105, 125, 155, 228, 242, 275, 279, 291, 323, 329, 351—352, 363, 375, 387, 392, 397—399, 407—408, 427—428, 453—455, 457—457, 458—459—460, 465, 466, 472, 474, 525—526, 526, 527—529, 531—531, 532, 572; părți ale ~, 282, 413, 415; țară a ~, 563; zonă a ~, 400, 467, 475, 513.
- Bilca, s. în comit. Maramureș, 266, 386, 436, 492; cnezi de ~, 441, 481.
- Bilcești, cnezi și voievozi, 400, 418.
- Bileș (*Byles*), 282.
- Bilke v. Bilca
- Binder, P., istoric, 314.
- Biniș, cnez, 423.
- bir (*census*), 121, 128, 347, 444—445, ~ cnezesc, 370.
- Birtin, s. în comit. Zarand, 157, 460, 523.
- Birtz (*Birtz*), topitorie, 243, 244.
- Biserica Albă, s. în comit. Maramureș, 481.
- Bistra, s. în comit. Turda, 549, ~ or., 56, 84, 126, 145, 166—169, 167.
- Bistrița, or., 170—172, 174—175, 178—180, 182, 186—186, 189, 195—

- 196, 198—200, 202, 206—206, 207—207, 209, 212—213, 215, 216—217, 220—222, 225, 228, 238, 271, 284, 298, 324, 456; 431; ~ cetate, 170, 570; ~ comitat, 103; ~ decanat, 154; ~ district, 84—85, 84, 88, 130, 269, 400, 570, 571; ~ domeni-
niu, 126; ~ magistrat, 423; ~ mănăstire, 109, 446; părți ale ~, 265, 268, 283, 323, 333; ~ r., 383; sași din ~, 64.
- Bistrița-Năsăud, jud., 84.
- Bivinis v. Beiuș.
- Bizere, familie de cnezi, 54, 54, 364, 374, 422; ~ s. în comit. Caraș, 506; ~ s. în comit. Turda, 549.
- Bilea (*Bela*), cnez din Bihor, 387.
- Birjava, cnezat în Maramureș, 481; ~ vale, 482.
- Birlad, or. în Moldova, 245, 383; ~ rîu, 445.
- Bîrlea, voievod, 457, 545.
- Bîrsana, s. în Maramureș, 480, 481, 481, 483.
- Bîrsău, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 438; ~ Mare, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541.
- Bîrzava, s. în comit. Timiș, 281; ~ cnezat, 512, 513; ~ district, 54, 406, 505.
- Blasiu, cnez, 424, 528, 572; ~ din Berea, 279; ~ din Ewthven, voievod, 518; ~ din Martinkfalva, 41; ~ iobag; 78; ~ din Ersig, 281; ~ nobil român, 55; ~ Slavus, oaspete, 282; ~ voievod, 516.
- Blenche Grigore, cnez, 541.
- Blesch, familie din Brașov, 201; ~ Georg, (*Valachicus*), neguștor, 221.
- Blidari, toponim, 114.
- Blumăna, cartier din Brașov, 203, 204.
- Bobîlna, deal, 300—301, 303—304, 308, 341; ~ înțelegere de la ~, 141—142, 147, 151, 304—306, 343—344; ~ răscoala de la ~, 157, 295, 299, 302, 311, 335, 337; ~ s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 111, 223, 255, 340, 540, ~ s. în sc. Orăștie, 569.
- Bochia, voievodat, 393.
- Bocicoel, s. în comit. Maramureș, 480; cnezi din ~, 422.
- Bocicoi, s. în comit. Maramureș, 266, 481.
- Bociu, voievod, 463; f. l. Ioan, 528; ~ s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Bocskai, familie nobilă, 50.
- Bodenfalva, s. în comit. Zarand, 521.
- Bodoky Kelemen, cnez, 428; ~ Mihail, cnez, 428.
- Bodugazunfalva, s. în comit. Caraș, 506.
- Boemia, 42, 73, 115, 192, 213; ~ mișcări, 314.
- Bogata Ungurească, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 305.
- Bogdan, voievod din Maramureș, domn al Moldovei, 288, 366—367, 372, 386, 391, 406, 439—440, 462, 470, 478, 480—480, 483—484, 486—487, 487, 489, 492, 554.
- Bogdan (al II-lea) voievod moldovean, 215; ~ al III-lea, domn al Moldovei, 566.
- Bogdan, cnez, nobil român, 29, 55; ~ din Dîmbu, cnez, 544, 545; ~ din Dolha, 266; ~ din Fekethe, cnez, 571; ~ din Icuș, cnez, 428; ~ f.l. Ioan de Dolha, 488; ~ f.l. Micula, 463, 511; ~ f.l. Nicolae, cnez, 427; ~ f.l. Ștefan din Mîntic, cnez, 418, 421, 508; ~ Românul (*Olahus*), f.l. Ștefan din Mîntic, 434, I., istoric, 191, 193, 217, 360, 364—364, 365, 368, 370, 376—377, 444, 446.
- Bogdănești, familie cnezială, 105, 106, 486; ~ cnezat, 478, 480—481.
- Boghiș, s. jud. Sălaj, 113.
- Bogoslău, răzvrătit, 281.
- Bohotin, s. în Moldova, 109.
- Boian, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534; ~ s. în comit. Turda, 549.
- Boinești, s. în comit. Satu Mare, 457, 537.
- boieronat, 58—59, 366, 399—399, 465, 563; ~ al districtului, 563; ~ de sate, 562; ~ al Făgăra-

- şului v. voievodat al Făgăraşului.
- Boiţa, s. în sc. Sibiu, 567.
- Boiu Mare, voievodat, 555.
- Bojor, cnezat, 507—508.
- Boju, s. comit. Cluj, 545.
- Bokorfalva, s. în comit. Bihor, 529.
- Bol Grigore, cnez, 541.
- Boldor, cnez, 423.
- Bolia, voievod, 510.
- Bolkay Emeric, 50; ~ Gheorghe, 50.
- Bolkischer v. Bulkischer.
- bolohoveni, 363.
- Bolya, s. în comit. Zarand, 460, 523.
- Bonafalva, s. în comit. Bihor, 529; ~ voievodat, 526.
- Bonczafalva, s. în comit. Zarand, 520.
- Bonifaciu al IX-lea, papă, 154.
- Bonfini Antonio, cronicar umanist, 309, 342, 342.
- Bonţida, s. în comit. Cluj, 195; ~ vamă, 195, 248.
- Borcea, L., istoric, 460, 531.
- Borcuţ, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541.
- Borlea, voievodat, 455.
- Bornemisza, comisar regal, 235; ~ familie nobiliară, 50, 165; ~ Ioan nobil, 325.
- Borod, voievodat, 461, 527, 529—531.
- Borozel, s. în comit. Bihor, 527.
- Borovszki, L., istoric, 516.
- Borşa, familie voievodală, 528; ~ Roland, voievod, 528.
- Borşa, s. în comit. Maramureş, 480.
- Borzafeu, s. în Banat, 506.
- Borzlic, s. în Banat, 507.
- Bota, cnez din Remetea, 428; ~ voievod, 524.
- Botha (Bochia), familie, 392.
- Botiza, s. în comit. Maramureş, 480.
- Boz, s. în comit. Hunedoara, 501.
- Bozieş, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541.
- Brad, voievodat, 522, 523.
- Bran, castel, 76, 144; ~ domeniu, 138, 227, 324.
- Brancovici, Gheorghe, despotul Serbiei, 56, 442.
- Brandenburg, maragraf, 237, 238, 242.
- Braşov, or., 76, 84, 96, 111, 127, 144, 163, 166—169, 172—173, 175, 179—180, 182, 185—185, 189, 190—192, 194, 196—197, 199, 201—203—203, 204—204, 209—210, 214—215, 219, 221, 224, 227—228, 246—247, 266, 293, 295, 298; ~ decanat, 154; ~ district, 84, 85, 88, 130, 271, 293; ~ domeniu, 76, 571; ~ jud., 112.
- Brata, cnez, 281, 515.
- Bratac, iobag regesc, 281.
- Brathokenezfalva, toponim, 515.
- Bratilov, mine, 245, 245, 246.
- Bratislau (Bratyzlou) din Radymly, 281.
- Bratislava, or., 69.
- Bratu (*Brat*), 282, 292; ~ (*Brath*), iobag regesc, 430.
- Braunschweig, or., 213.
- Brăila, jud., 60, 383; ~ or., 444.
- Brăişor, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Brăţisoara, cnez ~, 428.
- Breaza, s. în distr. Făgăraş, 389.
- Brezova, s. în comit. Hunedoara, 23.
- Breazu, Monica, istoric, 523.
- Breb, s. în Maramureş, 480, 482, 483.
- Bremen, 175.
- Brendulin, familie grebială, 212.
- Bretonia v. Grădişte.
- Bresle, 123, 173, 178, 179—181, 214, 220—221, 254; ~ ale blănarilor-cojocarilor, 113, 179; ~ ale butnarilor, 112; ~ cizmarilor, 180—180, 217; ~ cirmacilor de nave, 254; ~ cositorarilor, 112; ~ olarilor, 113; ~ pielarilor, 179; ~ rotarilor, 112; ~ secerarilor, 112; ~ ţesătorilor, 113; ~ meşteşugăreşti, 118, 181; uniuni de ~, 181.
- Breţcu, s. în Covasna, 572; valea ~, 382.
- Brînză Nicolae, negustor, 218.
- Brîznic, s. în comit. Hunedoara, 501.

Broda din Iosăș, 282.
 Brusa, or., 218.
 Brusturi, s. în comit. Zarand, 521.
 Bruxelles, 208.
 Bucea (*Bucha*), iobag răsculat, 281.
 Buceava, s. în comit. Zarand, 519, 520; ~ de Jos, 522; ~ de Sus, 520, 522.
 Buceș, s. în comit. Zarand, 523.
 Bucium, s. în comit. Hunedoara, 104.
 Bucșa, cnez, 520.
 Bucur, f.l. Vlad, 292.
 București, s. în comit. Zarand, 520, 523.
 București, or., 219, 383.
 Buda, or. în Ungaria, 123, 163, 170, 192, 194, 198, 213, 247, 329, 495, ~ tabăra, 315, 318; ~ s. în comit. Cluj, 306, 309, 317, 325, 326—327, 337; ~ din Vereșmort, 282.
 Budac, s. în distr. Bistrița, 255, 571; ~ cnezat, 570.
 Budai-Deleanu, Ioan, istoric, 354, 354.
 Budești, s. în Maramureș, 480; ~ s. în comit. Zarand, 421.
 Budila, s. în Făgăraș, 76.
 Budiul de Cîmpie, s. în comit. Turda, 549.
 Budu, voievod, 455, 559.
 Bujor, distr., 143; ~ s. în Banat, 505; ~ tg., 52.
 Bula de aur, 43, 232; ~ papală, 315, 387, 460, 460, 463, 530, 528.
 Bulgaria, expediție, 150; ~ mișcări, 298.
 Bulkescher, fam. de negustori, 175, 200; ~ Iacob, jurat, 202, 214, 337, 338.
 Bulci, s. în comit. Caraș, 282.
 Bulzalb, cnez, 428, 520.
 Bunea, A., istoric, 268.
 Bunești, s. în sc. Rupea, 273.
 Bungard, s. în sc. Sibiu, 567.
 Buni, cnez, 428.
 Bunytay V., istoric, 37, 52, 101, 103, 126, 139, 140, 244, 406, 454, 460, 475.
 burgermeșter al Vienei, 192.
 Buteanu Dan, voievod, 463, 555.
 Buteni, s. în comit. Zarand, 274.

Butner, negustor, 29.
 Buza, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 195, 306.
 Buzăș, s. comit. Bihor, 457, 527.
 Buzău, or. în Moldova, 219; ~ r., 241, 383.
 Buzești, s. în comit. Satu Mare, 467.
 Buziaș, or. în Banat, 281.
 Bürüklüze Mustafa, conducător al mișcării țărănești, 298.
 Bynys, s. în comit. Bihor, 507.
 Byrcz, s. în comit. Hunedoara, 242.
 Byro Ladislau, iobag, 305.

C

Cacova, s. în sc. Sebeș, 268, 567.
 Calesăua, s. în Moldova, 446.
 Calata (Kálotaszeg), distr., 534.
 Caliu, s. în comit. Bihor, 87.
 Caloian, negustor, 218.
 Calvasăr, capitlu, 84, 84; ~ s. în sc. Mediaș, 268.
 Canciu, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
 Cantacuzino, stolnic, 353, 353.
 Capesius, B., om de cultură, 327.
 capitlu, 31, 52, 84, 92, 101, 111, 124, 126, 128, 136, 137, 138, 139, 145, 147, 151, 153, 162, 426, 474, 525, 541; ~ din Alba Iulia, 456, 463, 500, 551—552; ~ din Arad, 518; ~ din Oradea, 51, 277, 406, 432, 530.
 Carach Ioan, cnez, 520.
 Caragini, s. în Moldova, 446.
 Caran, or. în comit. Caraș, 477, 505, 508; ~ tg., 153.
 Caransebeș, or., 150, 152, 421, 509, 510, 512; ~ depr., 505; ~ distr., 54, 150, 238, 423, 505, 511.
 Carapci (*Karapch*) mag., 281.
 Carasu, vale, 383.
 Caraș, cnezate, 506; ~ comit., 50—70, 55, 58, 75, 79, 163, 237, 264, 280, 287, 391, 399, 407, 426, 428, 430, 434, 454—455, 464, 466, 475, 504—504, 505—505, 506—508, 512,

- 519, 572; ~ distr., 385, 512; v. și Caras-Severin.
- Carasova, distr., 475, 505—506.
- Caras-Severin, comit., 392, 396, 398, 406, 418—419, 427, 431, 433, 442, 459, 466—466, 472, 504—504, 507, 508—509, 510, 512, 516; v. și Țara Caras-Severinului.
- Carasul, ~ Mare, s. în Banat, 506; ~ Mic, s. în Banat, 506.
- Carei, or. în comit. Satu Mare, 45, 104, 537.
- Carol, ~ al IV-lea, rege al Boemiei, 73; ~ Robert, rege al Ungariei, 128, 198, 210, 232, 264, 271, 363, 413, 433.
- „Carolina”, cod penal german, 116.
- Carpați, munți, 17, 104, 107, 166, 190, 192, 194, 196, 245, 263, 267, 277, 289, 295, 358—359, 361, 363—364, 374, 382—383, 385, 389—390, 395, 468—469, 559, 562, 569.
- Cartierul de Sus, din Brașov, 203.
- Cartoian N., istoric literar, 353.
- Cașolț, s. în sc. Sibiu, 112, 113, 114.
- Cașovia, or. în Cehoslovacia, 196.
- Caterina, fiica lui Ioan Fiath, 22.
- Catharina, cvartal din Brașov, 186.
- Cazimir, cnez, 424, 572.
- Căbești, s. în comit. Hunedoara, 529.
- Cădari (Butnari), toponim., 115.
- Căian, s. în comit. Cluj, 195, 545—545.
- Călan, cnezat, 428, 500.
- Călata, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 458, 536; ~ voievodat, 465, 534.
- Călățele, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 534.
- Călimănești, s. în sc. Mureș, 446.
- Călin, nobil (boier), 58.
- Călina, s. în comit. Caras, 163, 506.
- Călinești, s. în comit. Maramureș, 480.
- Călmățui, r. 383.
- Călugăreni, s. în Banat, 29.
- cămară, 119—120, 199, 233, 239, 247; ~ de sare; 247, 249—251, 253, 254—256, 311; ~ de schimb, 201; ~ regală 171, 171, 199, 229, 249, 251, 254, 276.
- Cămăraș, toponim, 547.
- Căpitănia Sanok, 476.
- Căpîlna, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 306, 310, 424, 451 uniu-nea de la — 305—306, 310, 345 v. și *unio trium nationum*.
- Căpîlna, s. în comit. Tîrnava, 553; Căpîlna (Kápolna), distr. 521, 522, 522; ~ s. în comit. Zarand, 524; ~ voievodat, 465, 522, 523; Căpîlna — Dezna, voievodat în comit. Zarand, 465.
- Căpîlnăș, s. în comit. Arad, 282, 513, 516.
- Căpruța, s. în comit. Arad, 516, 518.
- Căpuș, s. în comit. Cluj, 544, 547.
- Căpușul de Cîmpie s. în comit. Turda, 549.
- Cărmidari, toponim, 114.
- Cărăndeni, s. în comit. Bihor, 455, 461, 527; — voievodat, 526.
- Cășeu, ~ de Jos, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541; — de Sus, 541; — voievodat, 455.
- Căuaceu, toponim, 114.
- Căuaci, toponim, 114.
- Cânde, Cîndea, cnez, 282, 289, 392, 422, 432, 436, 438, 496, 552; ~ din Gurahont, cnez, 282; ~ din Rîu de Mori, 496; ~ din Sibiu, 290, 425, 429, 456, 565, 567; ~ din Zlatna, 528; ~ f.l. Ioan, 392; ~ Ioan, nobil, 129; ~ f.l. Ladislau, nobil din Șerel, 503; ~ f.l. Vladislau (Ladislau) preot, 424; ~ Lațcu, 437; ~ Mihail, 438, 569; ~ Nicolae, cnez; 435, 438; ~ voievod din Oarța, 535; ~ din Valea Sălașului, nobil, 497.
- Cândreș, (Kendech), — castelan și comite, 392; ~ din Fileș, cnez, 551; ~ f.l. Grigore de Streisn-georz cnez, 497, 502; ~ fratele lui Stanislau, 428.
- Cândești familie de cnezi innobi-lați, 53, 364, 374, 392, 437, 438, 496, 498, 502—502, 549.
- Cean, s. în comit. Cluj, 545; — voievodat, 465, 545—545.
- Cehia, 73, 174, 296, 298, 396, 471.
- Cehul Silvaniei, cet. 75; ~ dome-

- niu, 535; ~ voievodat, 465, 532.
 Celei, s. în Oltenia, 388.
 Cenad, comit., 50, 51, 516; — episcopie, 153, 299; ~ or., 321, 322, 339.
 Cenade, s. în sc. Sighișoara, 94.
 cens, 123, 135—137, 140, 143—145, 486; ~ al fertunilor, 134; ~ al Sf. Martin, 419; ~ cnezial, 420; ~ de Singeorz, 145; ~ de Sinmartin, 145; ~ extraordinar, 145; ~ ordinar 145; ~ pentru pace, 225; ~ regesc, 225; ~ turcesc, 145.
 Cerișor, s. în comit. Hunedoara, 428, 500.
 Cerna, cnezat, 500; — cnezi, 243, 428; ~ r., 500.
 Cernat s. în distr. Brașov, 76, 163, 266.
 Cernăuți, cnezat, 382.
 Cernești, voievodat, 555.
 Cetariu, s. în comit. Bihor, 87.
 cetății (*castra*), 41, 42, 46—48, 48, 49, 53—54, 56, 75—76, 79, 83, 87—88—88, 90—92, 105, 130—131, 137, 146, 149, 166, 170, 201, 229, 237, 272—273, 276, 285, 289, 295, 322—325, 329, 357, 365, 373, 389—389, 394, 399, 403, 419—420, 422—423, 423, 426, 428—428, 429, 432, 435, 442, 455, 457—458, 464, 474—475, 477, 494, 509, 518—520, 522, 524—524, 532, 535, 539, 553—554, 556, 562, 565, 570; ~ Devei, 235, 265, 408, 500—502; ~ Hunedoarei, 52, 504—504; Colț, 502; ~ Mălâiești, 497; ~ Munkács, 366, 490, 491; ~ Vărădia, 509; ~ geto-dacă, 389; ~ regală, 12, 157, 171, 356, 357, 361, 443, 468.
 Cetatea Albă, or., 217, 218—218.
 Cetatea de Baltă, domeniu, 552.
 Cetatea de Piatră, cet., 75, 229, 425, 453, 455—456, 459, 463, 553—554, 572; ~ comit., distr., 398, 399, 410, 456—457, 459, 463, 472, 553, 556, 556; ~ domeniu, 406, 477, 556, 558; ~ ținut, 400, 467, 556; ~ voievodat, 554.
 Cetățeni, în Țara Românească, 389, 389, 562.
 „Cetățuia lui Negru Vodă“, toponim, 389.
 Cetea, s. în comit. Bihor, 527.
 Chaba, s. în comit. Caraș, 428.
 Chanad, s. în comit. Bihor, 527.
 Chazarteteu, s. în Banat, 281.
 Chełcicki Petru, țăran gînditor, 314.
 Chend v. Cornești.
 Cher, s. în Banat, 506.
 Cheresig, cet. în Bihor, 48, 323.
 Chery, cnezat, 434.
 Cheșa, s. în comit. Bihor, 531.
 Chia (*Kya*), f.l. Dragoslav, 281.
 Chiba, mine, 242.
 Chicin (*Kychyn*), f.l. Neghină, 281.
 Chilia, or. în Dobrogea, 102.
 chinezi v. cnezi.
 Chinka, s. în Banat, 507.
 Chinog, s. în comit. Bihor, 531.
 Chinteni, s. în comit. Cluj, 273.
 Chioar, v. Cetatea de Piatră.
 Chiochiș, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 165.
 Chiribiș, s. în comit. Bihor, 526
 Chisund (*Kuszund*), pîrfu, 238.
 Chitulul, ~ de Jos, cnezat 498; ~ de Sus, cnezat, 498.
 Chițescu, L., istoric, 389, 390.
 Choga, din Hom, haiduc, 281.
 Chorna, s. în Banat, 506.
 Chykus, loc., 282.
 Ciacova, s. în Banat, 47.
 Cibin, r., 174, 179, 205.
 Ciceu, cet., 75, 88, 130, 285, 420, 455, 539; ~ domeniu, 88, 541.
 Ciceu-Corabia, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541; ~ Giurgești, 541.
 Cicirlău, s. în comit. Satu-Mare, 539.
 Cigmău, s. în sc. Orăștie, 569.
 Cihodaru, C., istoric, 380, 386.
 Cil, s. în comit. Zarand, 282.
 Cinea, cnez, 423.
 Cinciș, cnezat în distr. Hațeg, 500; ~ s., 392, 422.
 cincizecime v. darea oilor.
 Cincu, ~ capitul 84; ~ sc. săsesc, 84, 112, 292—292, 570.
 Cincu-Mare, s. în sc. Cincu, 114; ~ înțelegerea de la — 292.
 Cinta, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 532.

- Ciocioia, s. în Bihor, 87.
 Ciomocoș, s. în comit. Satu-Mare, 279.
 Ciorba, Mihail, iobag, 78.
 Ciorna, s. în Banat, 422; ~ cnez, 54; ~ nobili români, 54.
 Ciornesti, familie nobilă, 55.
 Ciorsac, cnez, 445.
 Cip Hanăș, meșteșugar, 245.
 Cipariu, T., filolog, 357.
 Cislădie, or. în sc. Sibiu, 102, 107, 112—113, 178, 191, 289, 290.
 Ciuc, sc., 242, 400; ~ zonă, 246.
 Ciucaș, cnez, 423; ~ s. în comit. Timiș, 513.
 Ciucea, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534, 535.
 Ciuci v. Virfurile.
 Ciucu Ștefan, cnez, 520.
 Ciula, s. în Hateg, 54; ~ cnezi, 422.
 Ciumeghiu, s. în comit. Bihor, 527.
 Ciungani, s. în comit. Zarand, 520.
 Cînelești, s. în comit. Zarand, 524.
 Cîlnic, s. în sc. Sebeș, 22, 63, 64, 64.
 Cîmpul lui Neag, toponim în comit. Hunedoara, 499.
 Cîmpulung, or., 82, 190, 195, 219; ~ la Tisa, cnezat, 481, 481, 486, 492; ~ s. în comit. Maramureș, 253, 266, 389, 481.
 Cîrța, mănăstire în Făgăraș, 264, 272.
 Cîrțișoara, s. în Făgăraș, 313.
 Cițcău, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 273, 541.
 clacă, 118, 141, 296, 320, 530.
 Cladova, cnezat, 518, 518; ~ distr., 463, 519, 521; ~ s. 516, 518, 518.
 Clăbucet, stină, 26.
 Clemente, papă 460.
 Clesel, blănar, 174.
 Clit, s. în comit. Zarand, 460, 524.
 Cloașterf, s. pe Tirnave 272.
 Clopotiva, s. în comit. Hunedoara, 439.
 Cluj, 102, 104, 125, 155—156, 174, 195, 217, 226, 274, 286—286, 298—300, 305—306, 309, 324, 330, 410, 418, 428, 572; ~ cămară și monetărie, 239—239; ~ comit., 50—50, 54, 79, 94, 98, 100, 102—103, 126, 211, 273—274, 329, 397—399, 401, 407, 431—431, 455, 457—457, 458—459, 465—466, 472, 543—543, 544—547; ~ dietă, 161; ~ împrejurimi, 309; ~ județ, 104, 113, 178, 323, 543, 547; ~ or., 129, 166, 167—170, 175, 179—183, 185, 189, 191—192, 192, 194, 196, 198, 206, 209—210, 212—213, 221, 223, 228—229, 244, 309—310, 337—339, 345, 410, 456; ~ părți — 100, 106, 265, 400, 415, 467; ~ voievodat, 465, 546.
 Cluj-Mănăstur, abație, 159, 308, 310; ~ convent, 301, 304, 305; ~ mănăstire, 163, 211, 273, 286.
 cnezate, 7, 55—56, 59, 124, 294, 351, 352, 355—356, 356—358, 358, 359—373, 375—377, 377, 378—384, 386—389, 389, 390—392, 394—395, 398—399, 399—400, 401, 403, 405—406, 410—415, 415, 416—417, 420—423, 423, 427, 429, 433—434, 436—437, 439, 441—442, 450, 463, 469—470, 473, 477—478, 480—481, 481, 482, 482, 484—486, 489, 491—492, 495, 497—498, 500—501, 503, 505—506, 506, 507, 507, 508—509, 513, 518, 518, 519, 525—526, 539, 544, 549, 551, 554, 562—563, 567, 570, 572; ~ al lui Ioan, 388; ~ al lui Fărcăș, 388; ~ al lui voievodului Litovoi, 388; ~ de obști (sătești), 386, 389, 401, 415, 436, 455, 469—470, 478, 480—481, 491—492, 495, 497—499, 501, 505—506, 506, 507, 511, 513, 518, 520—521, 526, 540, 545, 547, 558, 569, 572; ~ de uniuni de obști (teritoriale), 392, 397, 401, 436, 443, 453, 461, 467, 469, 471, 478, 481, 481, 491—492, 495, 495, 497—501, 501, 505—507, 510—511, 512, 513, 516, 518, 520, 525—526, 528—529, 532, 537, 539—540, 546—547, 558, 563, 567, 569—570.
 cnezi (caneșii, kenezii, kenezini, kenezny), 7, 20, 39, 41, 47, 50, 52—53, 53, 54—55, 55, 56, 58—60, 63, 75, 80, 87, 107, 124, 128, 136, 138—140, 144, 150, 160, 163, 237, 264—265, 265, 266, 273, 276, 279—280, 281, 287, 289—290, 294—295, 351—351, 352—353, 353, 354, 354, 355—359, 359, 360—363, 365, 367—377,

- 377, 378—381, 383—384, 384, 385—387, 387, 388, 390—391, 393—396, 396, 397, 397, 398, 398, 399, 399, 400, 400, 402—404, 404, 405—406, 408—409, 411—415, 415, 416—419, 419, 420—423, 423, 424, 424, 425—427, 429, 432, 434, 437—438, 440—441, 443—450, 455, 455, 456, 458—460, 462, 467, 470—478, 483—484, 489—491, 491, 492, 494—495, 495, 496, 497—498, 500—504, 504, 505—506, 506, 507, 507, 508, 510, 512, 515, 518, 518, 519—520, 521, 522, 524, 526, 529, 532, 534—537, 540, 540, 541, 541, 543—545, 545, 546—547, 547, 549, 551—556, 558—560, 561, 561, 562, 562, 563, 565—566, 566, 567, 567, 570, 570, 571, 571, 572, 573; ~ bulgari, 351, 352, 357; ~ castrensi, 372—373, 412, 419—421, 442, 503, 552; ~ colonizatori de sate, 406, 407, 423; ~ de obști (sătești), 75, 265, 352, 364, 366, 372, 375, 380, 386, 396—397, 399, 402, 407, 412—414, 417—418, 421, 423—425, 427—428, 433, 442—443, 449, 451—452, 470—471, 476; 482—483, 495—496, 509, 511, 513, 516, 519—520, 525—526, 532, 539, 552—553, 565; ~ de uniuni de obști (*teritoriale*), 371, 381, 389, 401—402, 412, 417—418, 421, 425, 427, 433, 443, 449, 451, 461, 463, 470—471, 480, 482—483, 488, 492, 509, 511, 520, 525, 565; ~ din Haliciu, 368; ~ din Moldova, 368, 446; ~ din Polonia, 370; ~ din Țara Românească, 368; ~ iobagi, 75, 412—413, 430, 430, 431, 431—432, 432, 443, 504, 509, 534, 544, 551; ~ înobilăți (nobili), 29, 54, 75, 129, 291, 352, 354, 362—363, 372—375, 412—414, 417, 423, 432, 433, 435—436, 439—440, 442, 442, 448—449, 459, 465, 483, 485, 491, 498, 502, 508, 513, 534, 535, 549, 552, 553, 573; ~ jurați, 408, 525, 544, 546; ~ juzi sătești, 412—413, 429, 562; ~ preoți, 503; ~ ruteni, 360; ~ unguri, 388; ~ voievozi, 397, 481.
- ncezire, — emancipare din rumînie, 369.
- Coasta, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541, 545.
- Coccea, negustor, 218.
- Cociuba Mare, voievodat, 527.
- Codrea-Erdeu, voievod al românilor din Maramureș, 451, 455, 461, 486; — familie cnezială, 481.
- Codrea, voievod din Maieru, 455, 559.
- Codrii Cosminului, 382.
- Cohalm v. Rupea.
- Cojocari, toponim, 115.
- Cojocna (*Clusakna*) în comit. Cluj, 251—252; ~ saline, 234, 246, 248, 249, 251—252, 255, 255, 324, 339; ~ tg., 178.
- Cola di Rienzo, conducător al răsculațiilor din Roma, 262.
- Colentina, r., 383.
- Colhon (*Kulhun*), voievod, 273, 429, 457, 540.
- Colonia v. Köln.
- Colț, cet. în comit. Hunedoara, 389, 502.
- Colțirea, voievodat, 555.
- Columbeanu S., istoric, 474.
- Comana ~ de Jos, s. în distr. Făgăraș, 561; ~ de Sus, 561.
- Comiat, distr., 427, 505.
- comisari, 130; ~ imperiali, 235, 248, 252; ~ regali, 127, 129, 235, 237, 250.
- comitate, 20, 22, 25, 44, 46, 47, 49—50, 50, 51, 54, 55, 56, 61, 63, 67, 75, 79, 83—87, 90, 93, 94, 100, 102—103, 125—130, 139, 141, 142, 146, 148, 155, 158—160, 163, 165—160, 170, 211—212, 235, 237, 242, 273—274, 279, 283, 287—288, 290, 303, 329, 333, 358, 374, 386—387, 394—310, 396, 397—398, 398, 399, 401, 403, 405—407, 416, 418—420, 424, 424, 425, 428—431, 431—432, 434, 436, 441—442, 453, 455—457, 457, 458—460, 462—463, 465—466, 466, 467, 472—475, 484, 486, 488, 489—489, 490—491, 491, 492, 494—495, 499, 500—501, 503—504, 504, 505, 505, 506—507, 507, 508, 510, 511—512, 512, 513, 515, 515, 516, 516, 518, 518, 519, 519, 520—521, 524, 524, 525—526, 526, 527, 529, 531, 531, 532, 534, 536—537, 537,

- 539, 539, 540—541, 541, 543, 543, 545—547, 549, 55—553.
- comiți (*comites*), 22, 29, 40, 48, 110, 67, 110, 170, 204, 212—214, 222, 273, 280, 286, 287, 289, 297, 303, 322, 358, 392, 394, 401, 407, 421, 437, 441, 462, 464, 483, 486, 510—511, 552; ~ ai cămării de sare (*comes camerae salis*), 92, 119, 233, 239, 247—251, 253—255, 255, 257—259, 304, 311, 335; ~ al secuilor, 47, 61, 69, 270, 293—294, 308; ~ de Cluj, 210, 211; ~ de Maramureș, 488; ~ de Sibiu, 264; ~ de Timiș, 48, 254, 516; ~ de Ugocsa, 488; ~ supremi, 44, 398.
- Comorzovan, voievod, 527.
- Comșa M., arheolog, 384.
- Conrad, pietrar, 175.
- consilieri, 175, 215, 224, 566—566; ~ germani, 47; ~ italieni, 47; ~ jurați, 176, 210; — orășenești, 173.
- consiliu, 47, 175, 180, 219; ~ celor o sută de bărbați (*centumviri*), 176, 221, 224, 225, 227; ~ regal, 250.
- Constantinopol, 218, 488; ~ Patriarhia din —, 488.
- convent, ~ de la Cluj-Mănăstur, 287, 301, 304, 305.
- Copalnic, voievodat, 555.
- Copalnic-Mănăstur, s. în distr. Chioar, 457.
- Copăcești, s. în comit. Maramureș, 480.
- Copșa, s. în sc. Mediaș, 271.
- Corneni, s. în comit. Cluj, 104.
- Cornești, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 305, 306.
- Cornet, s. în comit. Timiș, 500, 507, 513.
- Cornișel, s. în comit. Bihor, 527.
- Corpus Christi*, cvartal din or. Brașov, 186.
- Cosău, cnezat, 480.
- Corsica, zonă, 13.
- Cosmin, s. în N. Moldovei, 245.
- Costăchescu, M., istoric, 446.
- Costea, cnez, 294, 503; ~ boier din Făgăraș, 435; ~ din Giulești, 23; ~ crainic din Nireșul Mare, 558; ~ cnez din Riușor, 425, 428; ~ boier, voievod din Viștea de Sus, 562, 563; ~ cnez din Vlașoț, 423; ~ jude, 292.
- Costin Miron, cronicar, 353, 353.
- Coșeu, s. în jud. Sălaj, 25.
- Cotmeana, mănăstire, 444.
- Cotnari, podgorie, 104.
- Coțman, cnez, 446.
- Coțmănești, s. în Maramureș, 446.
- Cozia, mănăstire, 245, 444.
- Cracovia, or. 194, 217, 217, 244, 298, 334.
- Craina, l., 494.
- Crainic, Gheorghe, iobag, 536; ~ Ioan, iobag, 536.
- crainic, 90, 352, 371, 375—378, 393, 395, 399, 401, 406, 419—419, 448, 453, 471—475, 475, 476—478, 504, 504, 512, 519, 524, 524, 531, 536—538, 539, 556, 558, 572; ~ jude, 475, 558; ~ principal (*arhitraco*), 474.
- Crainimăt, decanat, 154.
- Craiova, or., 383; ~ ban, 566; ~ cet., 272.
- Crasna, 113; ~ cîmpie, 537; ~ comit., 25, 50—51, 398; ~ distr., 464, 532; ~ părți ale —, 283.
- Craynikfalva — Crîncești, toponim, 531; ~ Josani, toponim, în comit. Bihor, 531.
- Craynitesth (*Craynichest*), s. în comit. Caraș, 512.
- Crăcești, s. în comit. Maramureș, 480.
- Crăciunești, s. în comit. Maramureș, 481.
- Crăiești, s. în sc. Mureș, 547.
- crâinicli, 352, 375, 395, 401, 471, 476—478, 504, 536, 539, 558, 572
- Crestylin, f.l. — 286.
- Creta, insulă, 219.
- Cricău, r., 446.
- Cristea, Crăciun, crainic, 558.
- Cristian, colonist german, 289; ~ iobag român, 92, 273; ~ s. în sc. Sibiu, 114, 267, 268, 289; ~ înțelegerea de la ~ 289.
- Cristofor, cnez, 442.
- Cristur, s. în comit. Bihor, 529.
- Criș, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 482.

- Crișănești, s. în comit. Maramureș, 101, 481.
- Crișcior, s. în comit. Zarand, 459, 523.
- Crișeni, cnezat, 500.
- Crișul Alb, distr., 523.
- Crișuri, r., 102; ~ Alb, 321, 522; ~ Negru, 282, 526, 528; v. și Țara Crișurilor.
- Criț, s. în jud. Brașov, 272.
- Criva, s. în comit. Maramureș, 481.
- Crivadia, s. în comit. Hunedoara, 498.
- Crivina, s. în comit. Timiș, 457.
- Crizbav, s. în distr. Brașov, 76.
- Croația, 47, 197, 318, 455; ~ ban, 449; ~ mișcări, 297, 314.
- Csáki, ~ familie nobilă, 50, 50; ~ Ladislau și Nicolae, voievozi ai Transilvaniei, 302, 331, 473; ~ Nicolae, episcop, 321, 322, 473.
- Csánki D., istoric, 50, 55, 79, 79, 178, 237, 242, 422, 424, 431, 472—474, 495, 499, 499, 516, 519, 521, 531.
- Cseki, voievod din ~, 457.
- Csiffy, familie, 50.
- Csupor, nobili, 50.
- Cubleș, moșie în comit. Cluj, 100.
- Cuciulat, cnez, 430, 490, 558; ~ voievodat, 555.
- Cuciulata, s. în Țara Făgărașului, 561.
- Cudruzău, s. în comit. Arad, 518.
- Cuești, familie cnezială, 442.
- Cugir, s. în sc. Orăștie, 127.
- Cuhea, s. în jud. Maramureș, 98, 105, 106, 441, 445, 478, 480.
- Cuiaș, — cnez, 513.
- Cuiesd, s. în comit. Bihor, 426, 506, 527.
- Cuiești, cet. în Banat, 464; ~ s., 505, 510.
- Cupești (*Kupesth Banya*), mină 233.
- curte, 94, 104, 110, 119, 143, 149, 175; ~ cnezială, 437, 502; ~ întărită, 438; ~ nobiliară, 88, 90, 122—123, 141, 147—148, 273, 300, 304, 329, 435, 438, 477, 549; ~ regală, 54—55, 121, 314, 440, 464—465, 516.
- Curtea de Argeș, cet., 389; ~ or., 219, 246, 383, 389, 390.
- Curtul, voievod, 457, 524.
- Cușcuman, român proscris, 265.
- Cușnița, cnezat, 491, 492; ~ s., 454.
- Cutca, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 540.
- cutumă v. drept obișnuielnic românesc.
- Cuvin, comit. în Banat, 287.
- Czegléd, — popasul răsculaților, 318.
- Czibák, familie nobiliară, 50; ~ Emerik, episcop de Oradea, 331.
- Czobor Emeric, comite al câmării de sare, 311.

D

- Dacia, 353.
- Daicoviciu, B., istoric, 333.
- Dalmația, 69.
- Damian, voievod, 457, 554, 555.
- Damocles, 429.
- Dan I, domnul Țării Românești, 290; ~ cnez, 54, 414; ~ cnez de pe Siret, 446; ~ cnez iobag, 431; ~ din Baldwin, 428, 520; ~ din Girbău, 428; ~ din Porta, 490; ~ din Sînmărtinu de Cîmpie, 428; ~ din Șomcuta Mare, cnez și voievod, 555; ~ f.l. Ckecskes, 282; ~ f.l. Dragomir de Bar, 499; ~ Keresy, iobag, 78; ~ protopop, 140; ~ voievod, 458, 460, 470, 535.
- Danciu, cnez, 424, 498; ~ nobil din Șerel, 503.
- Danciul, f. cnez în Moldova, 446.
- Daneș, s. sc. Sighișoara, 114.
- Dani I., istoric, 42, 189.
- danie, 13, 18, 24, 31, 33, 37, 39, 41, 52—53, 56, 56, 59, 68, 70, 75, 98, 129, 174, 228, 237, 246, 268, 365, 392, 394, 413; 415, 416, 420, 422, 427, 433—435, 440—442, 444, 451, 489, 491, 510; ~ de cnezate, 414; ~ de moșii, 118, 415, 440—441, 470, 481, 504; ~ de sate, 414, 421, 439, 441, 454, 460, 469, 512; ~ întărită, 124, 530; ~ legiuită, 15; ~ nouă (*nova donatio*), 53, 365, 115, 433, 451, 484; ~ pentru mănăstiri, 109; ~ regală, (*donatio regia*), 13—15, 42, 63,

- 227, 228, 237, 247, 266, 415, 434, 492, 534—535, 544.
- Daniel, greav, 64.
- Darco, voievod, 516.
- dare, 41, 50, 58, 59, 63, 80—81, 86, 88—89, 116, 118, 121, 123, 131—132, 136, 143, 146, 157, 164, 172, 183, 200, 202—203, 203, 205—205, 206, 207, 210, 233, 236—237, 248, 258, 275—276, 298, 346, 362, 365, 367, 401, 406, 414, 424, 427, 433—434, 446, 449, 458, 476, 485, 494, 556; ~ anuală, 121 221—222, 307, 475, 535; ~ boilor (*signatio boum*), 127, 312; ~ calului, 17, 18; ~ cămării, 43, 171; ~ colectivă, 140, 85, 122, 171; ~ din animale, 105; ~ din grîne, 136, 141, 143; ~ din pește, 139; ~ din porci, 125; ~ din stupi, 125; ~ din vin, 241, ~ după pămînt (*terragium*), 121, 135—136, 140, 154—159, 159, 160—161, 222, 234, 249, 275, 276, 366, 370, 424, 432, 513, 515; ~ față de voievod, 121; ~ fertunilor (*census fertorum*), 136; ~ în bani, 119, 141, 319, 336, 347, 362, 419, 509; ~ în produse, 118, 124, 135, 362, 420, 509; ~ în monedă nouă, 132; ~ în monedă veche, 132; ~ obișnuite, 122, 276; ~ oilor (*quinquaesima ovium*), 124, 124, 125, 125, 126—130, 138—140, 367, 406, 420, 423, 429, 449, 486, 490, 520, 551; ~ pe poartă, 120, 122; ~ pieilor de jder, 125; ~ plătită turcilor, 218; ~ regească (*dica regia*), 123, 171, 202, 206, 206, 207, 221; ~ Sf. Martin, 127, 314; ~ scutire de ~, 66, 342; ștergerea ~, 304.
- daruri, 135—136, 139, 141, 143, 156, 304, 331, 335, 341, 369, 419, 424, 449.
- Darva, s. în comit. Maramureș, 481.
- Dobra, din Feleac, cnez, 428.
- datină, 79, 268, 415, ~ a țării, 265; ~ obștească, 285.
- daturi v. daruri.
- David din Cluj, 213; ~ Literatus, 220; ~ răzvrătit, 290.
- Dăbîceni, s. comit. Solnoc-Dăbîca, 541.
- Dăbeni, voievodat, 555.
- Dăbîca, comitat, 54, 90, 92—93, 101, 126, 128, 141, 160, 273, 276, 387, 540; ~ arhidiacon, 463, 541.
- Dărmănești, s. în comit. Maramureș, 481.
- Dealul, mănăstire, 110.
- Debregezt, s. în Maramureș, 492.
- decan, 181; ~ al capitlului, 456, 500; ~ al breslei, 254; ~ de la ocne, 247, 248.
- Decea, s. pe Mureș, 253.
- decima v. dare în produse.
- Dedemez, s. în comit. Satu-Mare, 537.
- Dehojevici Miclăuș, cnez, 449.
- Dej, ocne, 155, 251, 393; ~ or., 70, 101, 167, 195, 202, 247, 249, 284, 300, 306, 324, 329—330, 338—339.
- Dejani, s. în Țara Făgărașului, 562.
- Deleni, s. în comit. Turda, 547.
- Demény L., istoric, 136, 261, 304, 305, 309—311, 337.
- Densuș, adunarea cnezilor din ~, 439, 439; ~ cnezat teritorial, 436, 495, 498; cnezi din ~ 422; ~ s. în Hațeg, 20, 54, 389, 436, 437, 502.
- Densușianu, N., istoric, 19—22, 29, 45, 53—56, 66, 93, 94, 100, 107, 111, 120, 121, 123, 125, 126 128—130, 144, 151, 153, 157—159, 161, 165, 171, 192, 196, 201, 238, 245, 264, 266, 268—269, 271, 274, 276, 280—281, 287, 290—283, 295, 313, 320, 323, 331, 334, 391—392, 403, 405—406, 410—411, 413, 420, 430—431, 433—435, 442, 457, 460, 466, 500, 516.
- Denta, s. în Banat, 281.
- Derși, familie, 50.
- Des, cnez nobil, 422, 442, 508.
- Desești, familie nobilă, 55.
- Desești, s. în comit. Maramureș, 480.
- Desideriu de Losoncz, voievod al Transilvaniei, 345.
- Deuș, s. în comit. Cluj, 305, 306, 457; ~ voievodat, 465, 546.
- Deva, cetate, 235, 265, 265, 295, 408, 500—502, 504; ~ or., 195,

- 265; ~ scaun de judecată, 473.
devălmași, 385; devălmășie, 385, 491.
- Deweny Benedict, haiduc, 322.
- Dezmir, s. în comit. Cluj, 546.
- Dezna, cetate, 522.
- Dezsöfi, familie nobilă, 50.
- diac, 76, 90—91, 131, 199, 221, 280, 292, 317, 321, 329, 499, 553; ~ al abateiei, 308.
- Dieci, s. în comit. Caraș, 509.
- dietă, 43, 46, 47, 61, 65—68, 73, 122, 142, 149, 169, 322, 355, 426, 466, 502; ~ a nobilimii, 347; ~ de la Alba Iulia, 223; ~ de la Buda, 161; ~ de la Cluj, 161; ~ de la Turda, 161; ~ Transilvaniei, 127, 429, 449.
- dijmă, 58—58, 93, 116, 118—119, 124, 128, 135, 137, 139, 141, 143, 147, 162, 296, 302, 305, 335, 341, 346, 347, 474, 530; ~ bisericescă, 127, 150—153, 304, 308, 335—336, 340—341, 347; ~ capitlului, 426; ~ de vaduri, 58; ~ de vinăriciu 58; ~ din animale, 308; ~ din boi, 474; ~ din ceară, 111; ~ din cînepă, 135; ~ din clăi (*capetiae*), 135; ~ din grîne, 58, 104, 135, 137, 142; ~ din produse agricole, 471; ~ din hrișcă, 144; ~ din iezii, 110, 111, 137; ~ din in, 135, 144; ~ din mazăre, 135; ~ din miei, 110, 111, 135, 137, 138, 144, 152; ~ din orz, 135, 152; ~ din oi, 58, 125, 129, 130, 136, 147; ~ din ovăz, 135, 152; ~ din pește, 108; ~ din porci, 129, 136, 138, 140, 144, 304, 340, 520; ~ din semănături, 144; ~ din stupi, 58, 109, 129, 138, 144, 304; ~ din vin, 104, 135, 142, 152, 152—154; ~ episcopiei, 551; ~ a mierii de albine, 110—111, 144, 152, 340; ~ a parohului, 150; ~ secerii-șului, 152;
- Dimitrie din Densuș, 54; ~ jupan, 352, 383; ~ conducător tătar, 196.
- Dintre Timișuri, district, 145.
- Dionisie din Sfăraș, nobil, 305; ~ din Șoimuș, cnez, 265; ~ f.l. Teu-
- mus, 282; ~ frați, 422; ~ Românu din Stupini, 570; ~ voievod, 455, 492, 516.
- Diosig, s. în Bihor, 87.
- diplomă, 52, 56, 63, 409, 414, 484—485; ~ bisericescă, 43; ~ de drept cnezial, 439, 441, 485; ~ de drept nobiliar, 440, 485; ~ de danie, 413, 451; ~ de confirmare, 413; ~ de ușurare a obligațiilor, 262; ~ a loanților, 354, 386, 388, 443; ~ nobiliară; 354; ~ regală, 55, 374, 414, 433, 443, 461, 481, 483, 496, 508, 535;
- district, 22—23 48, 51—52, 53—54, 55, 55—56, 84—84, 85—85, 88, 107, 126, 129—131, 138—139, 143—146, 150, 158, 163, 166, 175, 216, 224, 226, 228, 233, 235, 238—239, 265, 268—269, 271, 276, 290—291, 293—295, 312, 333, 367, 391, 395, 396, 399—400, 406, 408, 410, 415—416, 418, 423, 426—427, 442—443, 459, 463—465, 467, 472—475, 475, 476, 498, 501—502, 504—504, 505, 507, 511—513, 519, 521—522, 522—523, 525, 528, 531—532, 533—556, 556, 558, 563, 570—571.
- Dimbovița, r., 383, 389, 389—389,
- Dimbu, s. în comit. Cluj, 544, 545; ~ voievodat, 465, 546, 546.
- Dîncu, s. în comit. Cluj, 456, 459, 534, 546; ~ voievodat, 465, 545; s. în sc. Orăștie, 569; — de Jos, 569; ~ Mare, v. Dîncul de Jos.
- Drîjlu, biserica din ~ 97.
- Drîros, s. în sc. Mediaș, 98.
- Drstor v. Silistra
- Dlugozs, cronicar polon, 469.
- Doba, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 532.
- Dobo, familie, 50.
- Doboși Al., istoric, 124, 127, 129—130, 246, 248—250, 252, 253, 256—267.
- Dobra, cnez, 428; ~ (*Dobray*), tobag regesc, 281; ~ district, 292, 472—473, 501, 504.
- Dobre Românul, cnez, 500.
- Dobric, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541.

- Dobrin, participant la o revoltă, 290.
- Dobrogea, 7, 102, 106, 298, 352, 383.
- Dobrogozta, cnezat, 506.
- Dobrotă, arhidiacon, 392, 503; ~ cnez, 432.
- Dobruța, cnez, 419.
- Dogafalva, s. în comit. Caraș, 507.
- Doja, familie, 319; ~ frații, 326; ~ Gheorghe, conducătorul răscoalei din 1514, 145, 149, 161, 223, 312, 314—318, 320, 322—325, 327—329, 338, 342—343, 345, 458, 466; ~ Grigore, conducător al răsculaților, 317, 321, 325, 338.
- Dolcino, răzvrătit din Italia, 262.
- Dolha, cnezi, 419, 422, 441; ~ domeni, 489; ~ familie voievoada, 23, 53, 464; ~ s. în comit. Bereg, 93, 455, 462, 481, 488—488, 491.
- Dolna Lazăr, cnez, 541.
- Doma Ioan, cnez, 541.
- Doman, s. în comit. Caraș, 281.
- domenii, 14, 16, 37, 42, 48, 50, 55, 59, 64, 75, 76, 76, 87, 108, 116, 123, 135—136, 138, 144, 148, 169, 277—227, 232, 235—238, 239, 242, 244, 269, 406, 468, 472, 489, 491, 502—504, 520, 535, 541, 551—552, 554—555, 558; ~ capitulurilor, 128, 137, 139, 145, 406, 432, 474, 525, 530; ~ castelelor, 144; ~ cetăților, 52, 54, 79, 87—88, 88, 90—92, 105, 123, 130—131, 138, 146, 157, 235, 265, 272—273, 289, 290, 357, 372, 373, 399, 403, 408, 419—421, 426, 428—429, 432, 442, 453, 455, 457—459, 463, 474—475, 477, 490—491, 494, 504—504, 509, 519—520, 522, 524—524, 539; ~ ale cetăților regale, 12, 357, 361, 443; ~ comitatelor, 290; ~ districtelor, 555; ~ episcopiei, 111, 128, 192, 265, 405, 419, 426, 442, 525, 551; ~ mănăstirii, 386; ~ orașelor, 126, 170—173, 431, 570; ~ cneziale, 405; ~ ecleziastice, 362, 403; ~ feudale, 13, 19, 74, 75, 103, 142, 168, 362, 393, 403, 412, 466, 543; ~ nobiliare, 86—88, 294, 357, 403, 476—477, 491, 502; ~ regale, 19, 277, 361—362, 411—412, 441, 476.
- Dominic din Zynzeg, cnez, 423; ~ voievod al Transilvaniei, 228.
- Domnești, s. în comit. Maramureș, 481, 481, 485.
- Domokos, cnez, 424.
- Donatio keneziaus per modum novae donationes facta*, formular pt. confirm. cnezilor, 416.
- Donch, servitor, 280.
- donăție, 14, 16—17, 31, 33, 483; ~ ocnelor de sare, 437; ~ vămii, 437; ~ de sate, 437; ~ nouă (*nova donatio*), 13, 414—415, 436, 484, 527; ~ regală, 361.
- Dörner, E., istoric, 322, 336.
- Dortolami(?), s. în sc. Sibiu, 567.
- douăzecime (*vigesima*), 125.
- Drag, cnez Innobilat, 53, 372, 441, 554; ~ din Beltiug, 229; f.l. Sas, voievod din Maramureș, 53, 102, 106, 291, 400, 461, 487, 489; ~ voievod român din Polonia, 469.
- Draga, Simon, iobag, 78.
- Dragfi, Dragfy, familie nobilă, 41, 50, 53—53, 364, 554; ~ Gaspar, nobil, 50, 463; ~ Ivan, nobil, 330.
- Dragomir, ~ de Bar, 499; ~ din Dragomirești, voievod, 489; ~ din Milaș, cnez, 544; ~ din Giulești, cnez, 554; f.l. Dragoș, 414; ~ f. voievodului Sanislău, 280; ~ Ioan din Rușor, voievod, 555.
- Dragomir, Boboș, răzvrătit, 290.
- Dragomir, S., istoric, 393, 449, 455, 473, 476, 523.
- Dragomirești, s. în comit. Maramureș, 480, 489.
- Dragosinovici Maxim Vlad, cnez, 446.
- Dragoslav, haiduc, 281.
- Dragoș, voievod din Maramureș, 23, 53, 134, 128, 353, 392, 400, 414, 480, 484; ~ familie cnezială, 374, 440, 464, 481, 483, 485.
- Dragșina, cnezat, 513.
- Dragotă din Riu Alb, cnez, 425, 428.
- Dragotenești, s. în distr. Lugoj, 505.

- Dragul, iobag, 93.
 Drăcita Sândor, cnez, 520.
 Drăgan, iobag regal, 281.
 Drăganu, N., filolog, 387, 394.
 Drăgănești, s. în c. Bihor, 529.
 Drăghia, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 540, 541; ~ voievodat, 465.
 Drăghici. răzvrătit, 290.
 Drăgoia, haiduc, 281.
 Drăgoiești, s. în comit. Maramureș, 481.
 Drăgulea Gheorghe, român, 78.
 Drăguș, s. în Țara Făgărașului, 563.
 Drăguț, V. istoric de artă, 390, 523.
 Drăian, pribeag, 281.
 dregători, 131, 155, 166, 169—171, 279, 379, 399, 473, 477, 486, 561; ~ de curte, 464; ~ locali, 477; ~ nobili, 335; ~ regali, 162, 251, 269, 304, 361, 367, 462; ~ români (*officiales Olacorum*), 474, 490; ~ sătești, 467.
 dregătorie (*officiolatus*), 42, 62, 159, 173—175, 434, 461, 464, 467, 511, 516, 518, 523, 532, 549, 554, 563, 571; ~ boieronală, (*officium boeronomatus*), 563; ~ de cnez, 494; ~ de comiți, 462; ~ de jude, 174; ~ de voievod, 459, 468, 488, 494.
 drept, 485, ~ administrativ, 434; ~ asupra minelor, 43; ~ cnezial, 370, 374—375, 385—386, 406, 412—413, 415, 417—419, 425, 433, 439—440, 442, 448, 454, 461, 470, 482—486, 549; ~ cutumiar (*jus consuetudinarium*), 12, 23, 27, 30—31, 33, 36, 486, 501; ~ de alegere a judeului, 226—227; ~ de apel, 146; ~ de blazon, lance și flamară, 437; ~ de circiumărit, 212; ~ de colonizare, 490, 492; ~ de depozit, 169, 174, 190, 190, 191; ~ de etapă, 191; ~ de folosință (*jus utile*), 16, 106, 108; ~ drept de găzduire (*ratione descensus*), 136—137; ~ de înfrățire (*jus fraternale*), 20; ~ de înstrăinare, 17, 448; ~ de judecată, 45—46, 133, 170, 224, 361, 369, 434, 454; ~ de liberă strămutare, 81, 82, 154, 157—161, 304, 308, 335, 430; ~ de Magdenburg, 212; ~ de minerit, 212, 456, 559; ~ de morărit, 212; ~ de moștenire (*ius hereditarium, ius successorale*), 18—21, 22, 23—24, 27, 33—34, 36, 39, 212, 304, 308, 335, 362, 369—371, 392—393, 405, 433, 440, 442, 448, 454, 483; ~ de moștenire cuvenit femeilor, 25; ~ de moștenire al fiiceilor, 24; ~ de patronat, 488; ~ de posesiune, 34, 54—55, 72, 421, 436—437, 484—485, 448, 490, 508; ~ de precumpărare, 28, 30, 33, 371, 392, 11—15, 17, 26, 30, 32, 35, 37, 39, 51, 132—133, 266, 288, 291, 367, 412, 414, 417—419, 422, 434, 448, 453, 494; ~ de proprietate al regelui (*jus eminens*) 39, 232, 287, 412; ~ de răscumpărare, 17, 28, 29, 33; ~ de retract succesoral, 12, 18, 21; ~ de tirg, 170, 189; ~ de urbură, 237; ~ de vamă, 169; ~ bisericesc, 488; ~ devălmaș, 33; ~ german, 447; ~ mănăstirilor, 264; ~ minerilor, 233; ~ natural, 6, 13; ~ negustoresc, 176; ~ nobiliar, 13—14, 18, 30, 43, 61, 145, 238, 356, 367, 375, 412, 433, 440, 442, 461, 482, 485—486; ~ obștesc, 267, 425; ~ orașenesc, 200, 209, 212, 224; ~ paloșului, 45, 45; ~ polonez, 447; românesc, obișnuielnic (*jus Valachicum, jus Valachiae, ritum Valachiae*), 7, 12, 13, 17, 29, 33, 361, 370, 394, 409, 425, 447—448, 470, 472, 476, 501, 523; ~ rusesc, 447; ~ veșnic, (*ius perpetuitatis*), 35, 36; ~ voievodal, 450, 451, 489, 494.
 Dresda, or., 200.
 Dretea, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
 Drusa, participantă la o revoltă, 290.
 Drusoia, iobag, 281.
 Duboz, nobili, 54.
 ducac, 382.
 duce, 382; ~ al Austriei, 192; ~ al Podoliei, 491; ~ v. și voievod.

Dulești, s. în comit. Maramureș, 481.
 Dumbrava, s. în comit. Cluj, 547.
 Dumbrava Înaltă, toponim, 446.
 Dumbrăveni, or. în sc. Șighișoara, 20, 49.
 Dumbrăvița, s. în comit. Hunedoara, 501.
 Dumitra Mare, s. în distr. Bistrița, 114.
 Dumitrescu-Jippa, A., istoric, 215, 222—223, 425, 566.
 Dumitru, român, 273 ~ nobil român, 55; ~ cnez, 428, 432, 544, 545; ~ cnez din Rășinari, 567; ~ cnez din Săliște, 425, 566, 566, 567; ~ cnez din Stănița, 428, 520; ~ din Cetatea Albă, 218.
 Dunărea, fluviu, 192, 195, 359, 361, 363, 365, 368, 383—384, 388, 468, 559, 562; ~ de Jos, 381; luncile ~, 106.
 Dupus, s. în sc. Mediaș, 114.
 Dușa din Densus, cnez, 439, 495.
 Duzinchevici, Gh., istoric, 333—334.

E

Eder, J., istoric, 342.
 Edroiu, N., istoric, 97.
 Eghozfalva, mănăstire, 104.
 Egidiu, croitor, 174.
 Eiben, ~ Andrei, jurat și jude, 216; ~ Fabian, jude, 206, 216; ~ familie patriciană, 216, 217, 226; ~ Georg, jude, jurat, 206, 216; ~ Ursula, 217.
 Elba, fluviu, 71, 72.
 Elciu, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 428, 540; ~ voievodat, 465, 540, 540.
 Elekes, L., istoric, 422.
 Elena, f.l., 280; ~ soția lui Nicolae de Ersig, 392.
 Elețchi, Gh. (*Eleczke*), voievod, 455, 541.
 Elisabeta, regină, 46, 155, 195, 434, 435, 441, 489, 493.
 Elveția, 13.
 Elyefalva, s. în comit. Bihor, 457, 527, 530.
 Emeric, voievod, 457, 516.

Eminescu M., 573.
 emporiu (*emporium*), 197.
 Emsa, cnez, 424.
 Engels, Fr., filozof, 42, 42, 117—117, 118—119, 219—219, 335, 346.
 Epindorf, s. în sc. Sibiu, 271.
 episcop, 31, 37, 150—151, 154, 158, 299, 302—303, 306, 321—322, 355—355, 419, 454, 530; ~ al Transilvaniei, 42—42, 110, 151, 153, 212, 299, 323, 326, 333, 335; ~ de Oradea, 47, 192, 275, 299, 334, 527.
 episcopie, 52, 101, 103, 111, 128, 140, 153, 192, 488, 552; ~ catolică, 274; ~ ortodoxă, 387; ~ Transilvaniei, 151, 154, 174, 544, 551; ~ de Alba Iulia, 265, 426, 431, 500, 541, 551; ~ de Oradea, 51, 244, 405, 419, 442, 460, 525, 527, 529, 474.
 Erasmus, f.l., haiduc, 280.
 Erdély, familie nobilă, 50.
 Erdeu-Codrea, v. Codrea.
 Erdeud (Ardud), s. în comit. Satu Mare, 492.
 Erdeukenez, toponim, 518.
 Ermenes (Urmenis), s. în comit. Turda, 54.
 Ersig, cnezat, 506, 507; ~ s. în comit. Caraș, 281, 411, 430, 507.
 Erthwen, voievod, 457.
 Eskenasy, V., istoric, 385, 438, 497—498, 521.
 Esztéry, familie, 50.
 Etienne, Marcel, conducător al răsculaților din Franța, 262.
 Eugen, al IV-lea, papă, 302, 303.
 Europa, 13, 16, 38, 71, 97, 111, 115, 117, 134, 197, 213, 278, 297, 406; ~ apuseană, 191, 218, 335; ~ centrală, 200, 335, 464; ~ răsăriteană, 197, 335.
 Ewsi, s. în Bihor, 101.
 Ewthwen, s. în comit. Arad, 518.
 Eybert, familie patriciană, 200.
 Ezeris, depresiune, 506; ~, s. în comit. Caraș, 430, 506.

F

Fancy Mihail, secui răzvrătit, 271.
 Farcastan, cnez, 484.

- Farkas Nicolae, nobil, 570.
 Faurii, loc. pe Jija; în ținutul Neamț, 245.
 Făgăraș, (Fogaras), boieronat, 465, 562; ~ cetate, 267, 268, 311, 435; ~ district, 81, 107, 312, 337, 465—466, 553, 563; ~ domeniu, 144; ~ or., 75, 79, 247, 268, 312, 562; ~ părți, 267—268, 389; v. și Țara Făgărașului.
 Făget, s. în comit. Caraș, 505.
 Făncica, s. în comit. Bihor, 279.
 Fărcaș, cnez, 363, 388; ~ din Caras, cnez, 264, 443; ~ zis Farian, haiduc, 281.
 Fărăgău, s. în comit. Cluj, 546.
 Fărcădin, s. în comit. Hunedoara, 439, 502.
 Făurei, s. în Moldova, 245.
 Făureni, toponim., 114.
 Făbgi(?), s. în comit. Hunedoara, 428.
 Feiurdeni, s. în comit. Cluj, 546.
 Fejér G., istoric., 29, 233, 238.
 (Feketehalom), comite de ~, 214.
 Fekete Nagy A., istoric, 322.
 Fekete, s. în sc. Mureș, 571.
 Feldioara, s. în distr. Brașov, 114, 271.
 Feldru, s. în Țara Năsăudului, 559.
 Feleac, s. în comit. Cluj, 125, 129, 410, 418, 428, 543, 544, 546, 546.
 Feleac, s. în sc. Mureș, 571.
 Felegházi, familie, 50.
 Felician, patrician, 213.
 Felnac, s. în comit. Arad, 518.
 Feneșan C., istoric, 42, 53, 145, 189, 324, 430.
 Fenyalath, s. în comit. Hunedoara, 497.
 Fenypatak, s. în comit. Zarand, 460.
 Ferdinand de Habsburg, 193, 201, 330, 331, 343, 494.
 Feregi, s. în comit. Hunedoara, 500.
 Ferești, s. în comit. Maramureș, 480, 480, 500.
 Fericioara, s. în comit. Zarand, 520, 522.
 Fermeșin, E., istoric, 287.
 Fiath Ioan din Urmeniș, 22; ~ Ladislau, cnezi innobilați, 54.
 Fierari, toponim, 144.
 Fild, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 442, 456, 457, 534, 535.
 Filea, s. în comit. Turda, 547.
 Fileș, cnez, 423, 428.
 Fileș (Fileșd), s. în comit. Alba, 124, 128, 418, 428, 429, 551; ~ în comit. Caraș, 163.
 Filip, cămăraș, 254; ~ magistru, 434; ~ voievod, 465.
 Filipașcu, Al., istoric, 487, 489.
 Filipiș, s. în sc. Mureș, 148.
 Firdea, distr., 235, 238, 239, 239; ~ s. în comit. Timiș, 505.
 Fladmir (*Fladmerus*), conducător de revoltă, 290, 289.
 Flandra, 217.
 Fleischer, familie patriciană, 226.
 Florența, 175, 198, 262.
 Florești, s. în comit. Cluj, 154, 274, 286, 286, 306; ~ în distr. Bistrița, 306.
 Fodor Luca, cnez, 541.
 Forgács, familie nobilă, 50.
 Forro Nicolae, nobil, 559.
 Forster, familie patriciană, 200, 206, 226.
 Francisc din Căpuș, cnez, 544; ~ din Răchitova, cnez, 502.
 Frankapan Hanz, ban, 449.
 Frankfurt, 175, 200.
 Franța, 38, 72, 78, 97, 115, 134, 262, 296.
 Frata, s. în comit. Cluj, 545.
 Frăsinet, s. în sc. Orăștie, 428, 569.
 Freiburg, 213.
 Frionius, familie de negustori, 200.
 Frumușeni, lupta de la ~, 334.
 Frunzeni, s. în comit. Turda, 549.
 Fugariu, Fl., istoric literar, 354.
 Fugger, bancheri germani, 188.
 Fuma, cnez, 572.
 Fundul Hertii, cnezat, 382.
 Fundus Regius v. Pământ crăiesc.
 Fünkesch, orășean, 206.

G

- Gábor Gy., istoric, 279.
 Gabrea, nobil român, 29.

- Gagy F., istoric, 146.
 Gal din Chendru, iobag, 305, 306.
 Galaman, haiduc, 282.
 Galata, or. în Imperiul Otoman, 218.
 Galiția v. Haliciu.
 Gaman, cnezi Innobilați, 55.
 Gamza, s. în comit. Timiș, 500, 506, 513; ~ cnezi, 422.
 Gaspar, voievod, 521.
 Gassendorff, s. în sc. Sibiu, 292.
 Gazda, Benedict, țaran răsculat, 306.
 Gădălin, s. în comit. Cluj, 546.
 Gătaia, s. în Banat, 159.
 Găvojde, s. în Banat, 507.
 Găvozdea, Dan, cnez, 425, 566.
 Geaca, s. în comit. Cluj, 457.
 Gebelin, tăietor de postav, 174.
 Gedefalva, s. în distr. Lugoj, 505.
 Gelu, voievod, 352, 382.
 Gemistos, filozof neoplatonician, 298.
 Genova, 175, 262.
 Geogiul de Jos, s. în comit. Hunedoara, 484.
 „Geograful“ anonim, 108.
 Georgian, student, 360.
 Gepiș, r., 525, 527; ~ s. în comit. Bihor, 282, 460, 527, 529—530; ~ voievodat, 527.
 Geréb L., istoric, 317, 336, 341.
 Gerendi, Nicolae, episcop, 333.
 Gergh, voievod, 543, 546.
 Gerla, domeniu ~, 75.
 Germania, 97, 115, 182, 236; ~ împărat, 324, 330.
 Geroth v. Giroț.
 Geröfi, familie nobilă, 50.
 Geubul, familie grebială, 212; ~ greav din Bistrița, 207.
 Ghelar, mine, 242.
 Gheorghe, aurar, 174; ~ cnez, 413, 418, 428, 488, 509, 525, 549; ~ de Brandenburg, markgraf, 237—238; ~ fierar, 112; ~ iobag, 93; ~ jupan, 352, 383; ~ sculptor, 182; ~ voievod, 266, 415, 456, 458—459, 488, 492, 509, 511, 524, 527, 530, 535, 554, 555.
 Gherghița, or. în Țara Românească, 219.
 Gherheș, Petru, cnez, 441, 483.
 Gherla, cetate, 88.
 Gherteniș, s. în Banat, 507.
 Ghiorac, s. în comit. Bihor, 104.
 Ghiriș, s. în comit. Cluj, 545.
 Ghirolț, s. în comit. Satu Mare, 388, 537.
 Giarmata, s. în comit. Timiș, 388, 456; ~ voievodat, 465, 515.
 Gilian, din Budac, cnez, 265, 570.
 Giovio, Paolo, cronicar italian, 315, 315, 329—329, 342—343.
 Giuko (?), s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
 Giulea, cnez, 392, 422, 480, 484; ~ f.l. Mihai din Giulești, 392.
 Giulești, cnezat, 480; ~ familie cnezială, 480; ~ s. în Maramureș, 23, 414, 480.
 Giulvăz, s. în Banat, 281.
 Giungi, s. în comit. Satu Mare, 457, 537, 539.
 Giunta Fr., istoric, 97, 133—134, 188.
 Giurcă (*Gyork*), cnez, 496.
 Giurescu, C., istoric, 360, 369, 370, 444.
 Giurgiu, voievod, 469.
 Gilgău, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
 Girbău, s. în comit. Cluj, 428, 458—459, 543—544, 546; ~ Român, 457; ~ voievodat, 465, 546, 547.
 Girleșteni, cnezi Innobilați, 55.
 Glad, voievod, 352, 382.
 Gladna, tg. în Banat, 52.
 Gligorești, moșie în comit. Cluj, 100.
 gloabă, (*birsagium*), 58, 93, 156—157, 267, 369, 466, 473—474, 477; ~ de judecată, 363, 476.
 Glod, s. în comit. Maramureș, 480; ~ s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
 Glodeni, s. în sc. Mureș, 101, 142, 148, 195.
 Glück, E., istoric, 322, 336, 429, 460.
 Godam(?), haiduc, 282.
 Gogan-Varolea, voievodat, 465, 570.
 Goldenberg, S., istoric, 201—202, 212—214, 223, 225, 227, 230, 240.
 Gorj, județ, 245.
 Gorulia, s. în comit. Caraș-Severin, 419, 506.

- Govora, loc., 245.
 Gozcin (*Gozcyn*), pribeag, 281.
 Göllner, C., istoric, 222, 228.
 Granasztói Gy., istoric, 203, 204.
 Graur, Al., lingvist, 78.
 Grayničesh, toponim, 504.
 Grădiște, s. în Țara Hațegului, 23, 414, 569.
 greavi (*grebii, greven*), 63, 64—64, 163, 207, 212—213, 215, 227, 288—289, 426, 565.
 Greb, răsculat, 306.
 Grebeniș, s. în sc. Mureș, 93.
 Grigore, ~ cnez, 264, 424, 513, 572; ~ din Bulci, 282; ~ voievod, 456, 497, 510, 543, 546; ~ din Streisingeorz, 497; ~ răsculat, 306; ~ secuiul, 572.
 Grid, s. în Țara Făgărașului, 563.
 Grind, s. în comit. Hunedoara, 497.
 Grindeni, s. în comit. Turda, 549.
 Grohot, s. în comit. Zarand, 524.
 Gros Schramchet Clos, sas, 290.
 Groși, s. în comit. Bihor, 526.
 Grozav, căpetenie de răsculați, 313.
 Guden, cnezat, 406, 506—506.
 Guillaume, Carle — conducătorul Jacqueriei, 262.
 Gula(?), cnez, 544.
 Gura Arieșului, s. în comit. Alba, 551.
 Gurahont, s. în comit. Zarand, 282.
 Gurghiu, scaun, 457; ~ saline, 246.
 Gurzo, f.l. Ioan din Maramureș, 484.
 Gündisch, G., istoric, 314; ~ Konrad, istoric, 202, 207—208, 210, 212—214, 216, 226—227.
 Gyanat, cnez, 513.
 Gyapol, s. în comit. Bihor, 531.
 Gyepen, cnezat, 506.
 Györffi, Gy., istoric, 82; ~ I., istoric, 531.
 Gyula, cet. în Ungaria, 123, 137—138, 455; ~ domeniu, 144; ~ or. 47, 49, 463; ~ bălăie — 321; Gyula, voievod, 53.
 Gyulai P., istoric, 97.
 Haieu, s. în Bihor, 101.
 Halamba, s. în comit. Caraș-Severin, 431, 513.
 Halieiu, 368—369, 369, 447 ~ mitropolie, 488.
 Haller, familie patriciană, 200.
 Halmagkenezfalva, toponim, 507.
 Halphen L., istoric, 116.
 Hamburg, 175.
 Handelsmann M., istoric, 116.
 Hanga Vl., istoric al dreptului, 14—15, 16, 21, 29, 33, 38, 55, 69, 87, 101, 128, 136, 148, 152—153, 162, 167, 406.
 Hanus, zis Pomar, 212, 286.
 Harnyakfalva, loc. în comit. Zarand, 521.
 Hașfalău, s. în sc. Sighișoara, 272.
 Hașmaș, v. Plaiuri.
 Hațeg, 50, 52, 75, 79, 332, 351, 372, 375, 428, 433, 437; ~ cet., 53, 295, 420, 498; ~ convent franciscan, 287; ~ distr. 53—54, 126, 129, 130, 175, 238, 294, 385, 391, 407—408, 416, 472, 498—502, 504, 510; ~ părți, 332—424; ~ primar, 414; ~ scaun de judecată, 473; ~ tg., 52; ~ ținut, 329, 513; ~ r., 495; v. și Țara Hațegului.
 Haynal, Stefan, haiduc, 322.
 Hădăreni, s. în comit. Turda, 549.
 Hăghig, s. în jud. Covasna, 269, 270.
 Hălchiu, s. în distr. Brașov, 76, 113.
 Hălmag, cnez, 442.
 Hălmagiu, s. în comit. Zarand, 521; 521; ~ ținut, 521; ~ voievodat, 465, 521, 521—523.
 Hăpria, s. în comit. Alba, 551.
 Hărman (*Mons Mellis*), s. în distr. Brașov, 111, 113, 175.
 Hărnicăști, s. în comit. Maramureș, 480.
 Hărtăgani, s. în comit. Zarand, 520.
 Hășmașul Ciceului, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
 Hecht Nicolae, negustor, 218.
 Hedvicz, s. în comit. Timiș, 513.
 Heltuim, răsculat, 286.
 Hem, Benedict, comite, 287.

H

- Haase, C., istoric, 200.
 Habsburg, dinastie, 201, 343.

- Hench (Henchman), s. în comit. Cluj, 286.
- Hencel, familie grebială, 212, 271.
- Henlinus, jurat, 211, 212.
- Henning, ~ familie grebială, 212, 213; ~ cnez(?), 528.
- Henrich, comite, 29, 212, 286.
- Henseroava, s. în comit. Timiș, 505.
- Hentz, Stefan din Jimbor, răsculat, 306.
- Herbord, voievod între Tîrnave, 454, 553.
- Herczeg, din Hărtăgani, cnez, 520.
- Herdeu, s. cnezial, 569.
- Herina, s. în distr. Bistrița, 431, 570, 571.
- Herinceni, v. Seleus.
- Herman cel Mic, jude, 286; ~ din Brașov, comite, 213—214; ~ din Cluj, croitor, 211, 286; ~ din Gurahonț, 282.
- Hetür, s. în părțile Tîrnavelor, 113.
- Hida, s. în comit. Cluj, 106.
- Hilibi Gáal Lászlo, jurist, 355—356, 356—357, 356, 359, 376.
- Himfy, ~ Benedict, nobil, 430; ~ Nicolae, nobil, 25; ~ familie nobiliară, 42, 54, 101, 163, 189, 251, 426, 504, 509.
- Hintelke, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Hirscher, familie patriciană, 201.
- Hitenere din Sinpetru, cnez, 424.
- Hirlău, vii, 104.
- Hobița, cnezat, 503.
- Hodca, cnez, 446.
- Hodiș, s. în comit. Bihor, 457, 527.
- Hodor K., istoric, 541.
- Hodoș, s. în comit. Bihor, 423, 507.
- Hodospatak, s. în comit. Bihor, 423.
- Holban, M., istoric, 265, 377, 404, 430; ~ Theodor, istoric, 370, 448.
- Holodești, familie nobilă, 55.
- Hom, s. în comit. Caraș, 281.
- Homorod, s. în comit. Satu-Mare, 457, 537—537.
- Homorog, s. în comit. Bihor, 531.
- Hont, comitat, 54.
- Hont-Poznan, familie nobilă, 29.
- Hordău, s. în Năsăud, 559, 559.
- Horgaci (*Horgach*), iobag, 281.
- Horom, s. în Banat, 505.
- Horvath Nicolae, nobil, 67, 290.
- Horzfalwa, s. în comit. Timiș, 505.
- Hossu, V., istoric, 556.
- Hotin, ținut, 382.
- Hranoia (*Hranoya*), cnez, 281, 430, 509—515.
- Hrumza, cnez, 561.
- Huedin, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 306, 338, 457, 534; ~ tg., 178—178.
- Humena, s. în comit. Ung, 491.
- Humor, mănăstire în Moldova, 109.
- Hunedoara, 323, 359, 433, 443, 456, 497, 503, 572; ~ castel, 332; ~ cet., 52, 243, 399, 419—420, 428—428, 475, 504—504; ~ cnezat, 500; ~ comit., 50—50, 54, 56, 100, 129, 231—231, 235, 242, 363, 396, 398—399, 405, 424, 431, 460, 466, 472—473, 484, 499, 500—501, 503—504, 504; ~ distr., 238, 501, 504; ~ domeniu, 55—56, 65—66, 123, 138, 144, 235—239, 242—244, 251, 255, 267, 269, 311, 363, 373—374, 392, 417, 442, 472, 475, 489, 503; ~ mine, 237, 238; ~ or., 500; ~ părți, 500; ~ tg., 52; ~ ținut, 234, 238, 234, 400, 467.
- Huniadești, familie cnezială, 364, 374.
- Hunkolcs, s. din comit. Ung, 491.
- Hurmuzaki, E., istoric, 19—22, 29, 45, 53, 54—56, 66, 82, 93—94, 100, 107, 111, 120—121, 123, 125—126, 128—130, 144, 151, 153, 157—159, 161, 164—165, 171, 192, 196, 201, 238, 245, 253, 264, 266—268, 271, 274, 276, 280, 281, 284, 287, 290—293, 295, 311—313, 320, 323, 331—334, 343, 391—392, 403, 405—406, 410—411, 413, 420, 430—431, 433—435, 442, 457, 460, 466, 495, 500, 516.
- Hust, or. în Maramureș, 250, 252, 259, 437; ~ salină, 246, 246, 249.
- Hususău, s. în comit. Bihor, 529, 531.
- Huși, or. în Moldova, 104.

I

- Iablanița, cnezat, 506.
- Iacob, morar, 174; ~ berar, 211,

- 286; ~ comite, 273; ~ cnez, 541; ~ de Marchia, inchiizitor, 299, 336; ~ de Marga, ban de Severin, 511; ~ f.l. Kopaz, 281; ~ magistrul, 305; ~ voievod, 464.
- Iacobenii, s. în comit. Arad, 457; ~ s. în comit. Bihor, 525; ~ s. în comit. Turda, 113, 549.
- Iacobini, s. în comit. Zarand, 522.
- Iad, oaspeți, 271.
- Ialello, dinastie polonă, 68, 73.
- Ialomița, r., 241.
- Ialova, s. în comit. Maramureș, 481.
- Iam din Densuș, 546.
- Ianca, s. în comit. Bihor, 87.
- Iancu de Hunedoara, ~ ban de Severin, 55—56, 56; ~ voievod al Transilvaniei, guvernator al Ungariei, 55—56; 65—66; 128—129, 157—158, 169—170, 232, 235, 239, 251, 255, 267, 311—311, 363, 373—374, 392, 417, 422, 433, 442—443, 488, 524.
- Ianustin, cnez, 425, 428.
- Iara, s. în comit. Turda, 547.
- Iaroslofalva, cnezat, 521.
- Iarovăț, r., 446.
- Iarul, cnez, 498.
- Iași, 109, 383; ~ vii, 104.
- Iaz, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 457, 534; ~ voievodat, 465.
- Ibașfalău v. Dumbrăveni.
- Iceland, s. în comit. Turda, 549.
- Iclod, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 428, 457, 541.
- Icuș, distr. în comit. Caraș, 235, 238, 239—239, 428, 505, 507.
- Ieciu, iobag, cnez, 490.
- Ieud, s. în comit. Maramureș, 106—106, 480, 482.
- Ignat, crainic, 558.
- Igzes, s. în comit. Bihor, 531.
- Ilia, s. în comit. Hunedoara, 104.
- Ilias, f.l. Petru Rareș, 468.
- Ildia, castru 421; ~ cnezat, 506, 510; ~ distr., 505; ~ s. 506.
- Ilie, ~ cel Mare, răsculat, 306; ~ cnez, 428, 541, 544; ~ voievod, 458, 492, 510.
- Ilișua, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Illyei, familie nobilă, 50.
- Ilova, s. în Banat, 23.
- Imperiul, ~ bizantin, 262, 296, 320, 384; ~ habsburgic, 193.
- Incel, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Ineu, ~ convent franciscan, 287; ~ voievodat, 521.
- Inucu, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 102, 472.
- Ioan, ~ Albert, fr. I. Vladislav, 68; ~ ban de Mačva, 47; ~ Bisenul, nobil, 264; ~ căpetenie de răsculați, 305, 306, 337, 338; ~ cnez, 160, 363, 388, 392, 405, 413, 423, 425, 428, 430, 431, 434—435, 440, 443, 446, 490—491, 496, 513, 544—545, 549, 559, 570, 572; ~ comite, 214, 286; ~ Corvinul, 68, 237; ~ crainic, 524; ~ de pe Tîrnave, crainic, 43; ~ din Ciula, 54; ~ din Cluj, blănar, 211, 286; ~ din familia Dragfi, 53; ~ din Leșnic, 500; ~ din Oarda, 22; ~ din Petrilaca, 104; ~ din Șomoșcheș, 393; ~ din Șemlac, 281; ~ f.l. Moga, 523; ~ f.l. Neacșu, 508; ~ f.l. Ștefan, 386; ~ fratele lui Bociu și Balc, 521, 528; ~ fratele lui Simion, 441; ~ iobag, 280; ~ jude, 426; ~ jude regal, ban de Severin, 527; ~ nepotul lui Bogdan 461; ~ nobil, 212, 233; ~ Românul, magistrul, 121, 273; ~ Românul, cărbunar, 243; ~ Sigismund, principe, 237; ~ urmașul lui Roman, 528; ~ va gabond, 280; ~ voievod, 49, 367, 456, 457, 458—460, 463, 464, 484, 487, 488, 488, 489—490, 509, 511, 515, 522, 523, 528, 535, 541, 546, 554; ~ zis Csonka, 282; ~ zis Henul, 213—271; ~ zis Nerges, 286; ~ zis Pleyges, 282; ~ zis Waydafy, 512.
- Ioaniți, cavaleri, 354, 386, 388.
- iobagi (coloni), *passim*; ~ ai bisericii, 92, 103, 123, 126, 264; ~ ai cămării de sare, 255; ~ ai cetății, 43, 430; ~ cneziali, 375, 412, 430, v. și cnez iobagi; ~ cu sesii, 88, 90; ~ fugiți, 161, 275, 276, 276, 277, 347; ~ nobiliari,

- 101, 123, 158, 273, 411, 430, 490, 509, 570; ~ regești, 83, 156—157, 255, 280, 281, 373, 411, 430, 508, 509; ~ sași, 159; ~ unguri, 274; ~ voievodali, 93, 282.
- Ionaș, cnez, 425, 465, 567.
- Ionașco, voievod, 468.
- Iorga, N., istoric, 82, 100, 158, 164, 217, 253, 267, 269, 284, 291, 311, 312, 332, 333, 503.
- Iosaș, s. în comit. Zarand, 282, 522, 523.
- Iosif, servitor, 280.
- Iovaniu, crainic, 524.
- Ipset, cnez, 424.
- Irlanda, 13.
- Isabela, regină, 70.
- Isidor, iobag, 280.
- Istambul, 218, 218.
- Iszlav, familie nobilă 50.
- Italia, 72, 115, 119, 133, 182, 198; ~ centrală, 262; ~ de nord, 262.
- Iteu, s. în comit. Bihor, 531.
- Iuciu (Iwchw), cnez, 432, 491.
- Iuga, cnez, 418, 423, 428, 508; ~ haiduc, 282; ~ voievod, 23, 98, 367, 461, 480, 480, 483, 487, 487; ~ voievod vicecomite, 464; ~ Ioan, iobag, 78.
- Iugoslavia, 280, 396, 471.
- Iuriu, s. în comit. Cluj, 545.
- Iustina, nobilă, 23, 43.
- Ivan, ~ cnez, 446; ~ f. cnezului, 424; ~ șoltuz, 219; ~ voievod, 458.
- Ivancea, voievod, cnez, 463, 518, 519; ~ f.l. ~ 93.
- Ivanciu, s. în comit. Zarand, 457.
- Ivanič Matia, conducător de revoltă, 314.
- Iványi B., istoric, 246, 250—251, 254, 256—257, 259, 269.
- Ivič A., istoric, 334.
- Iza, r., 377, 378, 488.
- Izvorani, s. în Țara Românească, 444.
- Izvorul Crișului, distr. 521; ~ s. în comit. Solnoc de Mijloc, 234, 534.
- I
- impărat, 353, 363; ~ al Germaniei, 324, 330; ~ bizantin, 150; ~ „bun“, 342.
- infrățire (*fraternalis adoptio*), 20, 21, 427; ~ a fetelor cu feciorii (*praefectio*), 22; ~ de moșie, 21, 34.
- Între Timișuri, distr., 238.
- Învățător, 84, 91, 165, 199, 221.
- J
- Jabalchna, s. în distr. Mehadia, 391.
- Jacqueria, răscoală a țăranilor francezi, 262, 296.
- Jadra v. Zara.
- Jakab, E., istoric, 179, 223, 224.
- Jakch, 25; ~ Mihail, comite al secuilor, 293.
- Jakó Zs., istoric, 50, 62, 78, 83, 531.
- Jáks, familie nobilă, 49.
- Jalova, cnezat, 422, 481.
- Janosvajdafalva, toponim, 458, 489.
- Janssen F., istoric, 115, 298.
- Janus, comite, 292; ~ voievod, 458.
- Januskenezfalva, toponim, 507.
- Jariști, toponim, 95.
- Jaroszlafalwa, s. în comit. Zarand, 520.
- Jecht, H., istoric, 200.
- jeleri (*Sedler*), 67, 75, 78—80, 82, 84—87, 87, 88—92, 94, 120, 123, 136, 142—144, 149, 152, 168, 171, 173, 199, 206, 207, 210—211, 222—223, 315, 337.
- Jichiș, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Jijia, r., 245, 382, 383.
- Jimbor, s. în com. Solnoc-Dăbica, 306.
- Jiu, distr., 238; ~ r., 239, 239, 241, 383, 388.
- Jobs Fritz, conducător de răscoală, 314.
- Johannes, aurar, 174, 215; ~ cnez, 424; ~ Waywoda, 457.
- Juba (*Juba*), răzvrătit, 290.

Juba, s. în comit. Hunedoara, 428, 500.

Jucul Românesc, s. în comit. Cluj, 98, 305, 428, 432, 465, 543, 544, 546; ~ voievodat, 465, 545.

judcători, 48, 247, 250, 369; ~ domnești, 370; ~ la saline, 248, 249; ~ sași, 233; ~ sătești, 361, 366, 470; ~ supremi, 370.

judeci, 361, 365, 366, 370; ~ ai satelor domnești, 366.

judecie, 361, 364, 380, 386.

judiko, juzi din Sardinia, 352.

Jupa (*Suppa*), cnezat, 505, 506, 507—509; ~ s. în comit. Caraș, 430, 506.

jupani, 58, 352, 383, 459.

Jupani, s. în comit. Caraș, 505.

jurați (*iurati*, *jurati*), 25, 30, 107, 114, 145, 166, 170, 174—176, 208, 212—214, 216—216, 222, 224—226, 237, 247, 250, 294, 367, 407, 408, 439, 472, 504, 512, 551, 559; ~ asesori, 469; ~ consuli, 292; ~ meșteșugari, 212; ~ orășeni, 173, 215, 259.

juzi, 48, 59, 63, 80, 90, 114, 119—120, 148, 166, 170, 174—175, 201, 209—216, 216, 222, 224—227, 237, 247, 256, 259, 264, 267, 271, 276, 279, 280, 282—282, 283—284, 351—353, 361, 365—366, 369, 379—381, 386, 393, 395, 423, 425—426, 432, 445—447, 467, 472, 490, 504, 510—512, 559, 562—563, 657; ~ ai curții regale, 69, 434; ~ ai obștilor sătești, 379; ~ ai tăietorilor de sarc, 252; ~ ai țării, 47; ~ asesori, 407, 563; ~ cnezi, 365, 561; ~ de țîrg, 225; ~ din Amalfi, 352; ~ din Roma, 352; ~ nobiliari, 156, 163, 291, 424, 441, 475, 477; ~ orășenești, 171, 173, 223, 226, 232, 250—251, 282; ~ primari, 174; ~ regali, 174, 205, 222, 292, 314, 527; ~ sătești, 8, 55, 101, 171, 286, 300, 337, 357, 366, 379, 411—412, 449, 477, 515, 518, 524, 534, 536, 544—545, 551, 553, 558, 571; ~ scăunali, 275, 292; ~ „villici”, 376.

K

Kádár J., istoric, 165, 541.

Kadleč K., istoric, 476.

Kalocsa, arhiepiscop, 164, 426, 315.

Kamionka Wolowska, s. în Polonia, 453.

Kanizsai, cancelar, 47.

kepelista lucrător la ocne, 256.

Karalus, s. în comit. Caraș, 281.

Kardos János, căpitan de haduci, 283.

Károlyi, familie nobilă, 50.

Katona St., istoric, 46.

Kecchefalva, cnezat, 513.

Kecsakenezfalva, toponim, 507.

Kelemen B., lingvist, 78.

Kelemenkenezpesthely, toponim, 526.

Kelye Petru, crainic, 524.

Kemény, familie nobilă, 162.

Kemény J. istoric, 131, 265, 356—357, 357—358, 361, 368, 376, 426.

Kenaz-Satckinez, toponim, 515.

Keneaza (*magna villa*), toponim, 386.

Kendeffy Ladislau, cnez înnobilat, 502.

Kendres, Ioan, 438; ~ Ladislau, 438; ~ Mihail, 438; ~ Petru, 438.

Keneji, Kynys, s. în comit. Bihor, 526.

Kenes, Kenez, v. Voievozi

Kenesi, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 386, 541.

Kenez, castelan al cetății Valcău, 535; ~ cnez nobil, 433; ~ comite, 442; ~ loc. în Ungaria, 386; ~ s. în comit. Caraș-Severin, 507; — toponim, 386, 518.

Kenezeg, toponim, 547.

Kenezrekeze, toponim, 515.

Kerezek, s. în Banat, 281.

Kerekeghaz, s., în comit. Arad, 229.

Kercki, familie, 50.

Kerestienfalva, s. în comit. Bihor, 529; ~ voievodat, 526.

Kerestienkenezhaza, s. în comit. Bihor, 526.

Keresztyenkenezfalva, toponim, 507.
 Keresztyenkenezhaza, toponim, 518.
 Kereszi, -s. în comit. Caraș, 454, 510.
 Keselymezeu, s. în comit. Maramureș, 482.
 Kevc, comit. în Ungaria, 50.
 Kiralymező, s. în comit. Arad, 518.
 Kiss, I., istoric, 79, 90.
 Knauz N., istoric, 122.
 Knez, s. lângă Balaton, 394.
 Knight, M. M. istoric, 116.
 Kolozsvári S., jurist, 14, 25.
 Komjan, s., 424.
 Konrad cel Sărac, conducător de mișcări țărănești, 314.
 Konys, s. în comit. Ung., 491.
 Kopaz, răzvrătit, 281.
 Korlatovics, familie, 50.
 Koromlya, s. în comit. Bereg, 490.
 Kokesz, s. în comit. Zarand, 463.
 Kovách G., istoric, 322, 336.
 Kovacskenezfalva topon. 507.
 Kovachich, M. G., istoric, 416.
 Kozta Valentin, român, 78.
 Köleseri Samuel, medic, 240.
 Kölesmező, s. în comit. Cluj, 546.
 Köln, or., 196, 197.
 Kóvár v. Chioar și Cetatea de Piatră
 Kpsiffyn (?), s. în sc. Sibiu, 567.
 Kragmus, iobag, 281.
 Kragunfalva, s. în comit. Caraș, 281.
 Kraina, distr., 490, 494.
 Krainikfalva, Kraynikfalva (Crîn-cești), toponim, 531.
 Kretschmer (Kretschzmer), familie patriciană, 200, 217, 226; ~ Andreas, jurat, 216; ~ Dumitru, jurat și staroste, 216; ~ Iacob, jurat, 216; ~ Martin, jurat, 216; ~ Petru, jude, 215, 216, 216; ~ Valentin, jude, 216.
 Krivapatak, s. în comit. Caraș, 506.
 Kugler, familie patriciană, 206, 216.
 Kuleser, s. în comit. Bihor, 275.
 Kundenk, s. în comit. Caraș, 281.

Kurchna, s. în Banat, 280.
 Kuregh., s. 281.
 Kurschmer, familie patriciană, 226.
 Kythaw, Johannes, negustor, 215; ~ Nicolaus, vilic, 215.
 Kyniz, toponim, 386.
 Kyr Andrei, conducător de răsculați, 322.
 Kyralmezy, s. în comit. Caraș, 391.

L

Labadhaza, s. în comit. Bihor, 527.
 Lackfy, familie cnezială, 41, 364.
 Laczkou s. în comit. Timiș, 505.
 Ladislau, I, rege al Ungariei, 66; ~ al II-lea, rege al Ungariei, 56; ~ Cumanul, rege al Ungariei, 124; ~ Postumul, rege al Ungariei, 122, 443, 489, 499.
 Ladislau, comite de Timiș, 48; ~ cnez, 273; ~ cnez, iobag regal, 430; ~ diac, 280; ~ din Antăș, iobag, 305; ~ din Băița, voievod, 459; ~ din Beiuș, voievod, 460, 528; ~ din Bize-re, cavaler al curții regale, 54; ~ din Bolya, 460, 523; ~ din Budac, cnez, 570; ~ din Dîmbul, cnez, 544; ~ din Dobca, magistrul, 24, 56; ~ din Feleac, voievod, 518; ~ din Grind, jude-asesor, 563; ~ din Kraina, voievod, 494; ~ din Kurchna, nobil, 280, jupan, 459, 523; ~ din Sălciua, cnez, iobag, 431; ~ din Someșeni, nobil, 305, 306; ~ din Stanfalva, cnez, 491, 492; ~ din Serel, preot, 503; ~ din Vintere, voievod, 527; ~ din Zarkand, nobil, 305; ~ f.l. Ban, cnez, 290; ~ f.l. Brata, cnez, 281, 515; ~ f.l. Drăian, pribeag, 281; ~ f.l. Iancu de Hunedoara, 237; 434; ~ f.l. Sturza, cnez, 422; ~ fr. I. Micola, falsificator de bani, 281; ~ magistrul al capitului din Alba Iulia, voievod, 463; ~ palatin al Ungariei, 280; ~

- urmas al lui Roman, 528; ~
voievod, 541; ~ zis Becs, 282;
~ zis Kuchuge, servitor, 280;
~ zis Romănul (*Olah*) sau Va-
jas, servitor, 280; ~ zis Torka,
servitor, 280; ~ zis Zeic (*Zayk*),
din Mîtnic, cnez, 20; ~ din Li-
pova, cnez, 430; ~ din Măhal,
cnez, 540; ~ din Mărgău, vo-
ievod, 458; 536; ~ din Moxond,
iobag regal, 281; ~ din Nădă-
șel, voievod, 275, 457; ~ din
Oarța, voievod, 536.
- Lado, cnez, 20.
- Ladomir moldoveanul, 453.
- Lal din Sacoșul Românesc, 428.
- Landsberg, H. A., sociolog, 261.
- Lapedatu, Al., istoric, 313.
- Lascu cnez, 425, 565.
- Laslea, capitul —, 84.
- Lasky Ieronim, 244.
- Laslău din Bîrzava, cnez, 513; ~
din Crișcior, jupan, 459, 523.
- Laț (*Lachk*), fiii lui —, 282; ~
din Baru Mare, cnez, 502; ~
din Elciu, voievod, 540; — f.l.
Nicolae de Streisîngeorz, cnez,
497; — voievod, 456.
- Laurențiu din Belenus, voievod,
510; ~ din Caraș, voievod, 454;
~ Sebul 286; ~ Wayda, 457;
~ zis cnez 424, 572.
- Laz, cnezat, 492.
- Lazar din Lazarfalva, cnez, 491.
- Lăzăr Gr., istoric, 20, 54; M., is-
toric, 556.
- Lazarfalva, cnezat, 491.
- Lazăr din Dăbeni, voievod, 555;
~ din Șoimuș, cnez, 525.
- Lazăr, I., istoric, 236, 536.
- Lazea E., istoric, 102, 104, 110,
402, 475.
- Lazuri, s. în comit. Bihor, 529;
~ toponim, 95.
- Lăpuș, loc., 271; ~ r., 553.
- Lăpușeanu Alexandru, domn al
Moldovei, 191.
- Lăpușul de Jos, s. în comit. Satu
Mare, 539.
- Lechința, s. în comit. Turda, 195,
549.
- legarea de glie a țaranilor, 73,
161.
- Lehoci (Lekhock), român, 55.
- Lehoczky, istoric, 360, 360.
- Lel, cnez, 420; — f.l. Giurcă, 496.
- Lelești, familie cnezială, 501; ~ s.
în comit. Solnoc-Dăbîca, 541.
- Lemeny Ioan, episcop, 365.
- Lemniu, s. în distr. Chioar, 558;
~ voievodat, 555.
- Leon al X-lea, papă, 315.
- Leordina, s. în comit. Maramu-
reș, 480.
- Lépes Lorand, vicevoievod al
Transilvaniei, 283, 395, 306, 310;
~ Gheorghe, episcop, 299; 302,
303, 306.
- Leșnic, cnezat, 501.
- Libanpatak, s. în comit. Bihor,
529.
- libertini (*libertini*), 75, 81, 87, 88,
558.
- Liboten — Dobric, — Zazmezeu,
voievodat, 465.
- Lie, fost cnez, 446.
- „Liga țaranilor“ (*Bundschuh*), 314.
- Limpert, s. în comit. Hunedoara,
428, 500;
- Lindina, s. comit. Hunedoara, 500.
- Liov, or., 194, 196, 219.
- Lipce, s. în comit. Maramureș, 386,
405, 415, 423, 436, 485.
- Lipova, cetate, 322, 325; ~ or., 199,
251, 254, 325, 330, 339, 430, 500;
~ tabăra de la ~ 331.
- Lisa, s. în Țara Făgărașului, 563.
- Litovoi, (*Lytuoy*), voievod, 363,
388—390, 443, 499.
- Litu, cnez, 445.
- Liuba, cnez, 513.
- Livadia, s. în comit. Hunedoara,
496, 503.
- Locfalva, s. în comit. Solnocul de
Mijloc, 539.
- Lok, s. în comit. Bihor, 525, 527.
- Loran Toma, pribeag, 280.
- Lorand, L., istoric, 82.
- Losoncz, loc. în Cehoslovacia, 345.
- Lotru, r., 241.
- Luca, 280; ~ cnez, 541; ~ 423; ~
voievod, 530, 555; ~ pribeag,
280—281; ~ f.l. Gheorghe voie-
vodul de Gepiș, 530.
- Lucaciu, 281; cnez, 509.
- Lucăcești, s. în distr. Chioar, 555.

- Ludovic I de Anjou, 18—19, 22, 41—41, 43—44, 45—46, 48—49, 54, 55—55, 73, 119, 125, 128, 135, 145, 150, 155, 164, 169—170, 190, 192—193, 195—195, 209, 232, 234, 247, 249, 265, 270, 280, 286—287, 363, 376, 386, 404—405, 410—411, 414, 416—417, 433, 436, 439, 462, 549, 554, 569; ~ al II-lea, rege al Ungariei, 236, 494.
- Ludu (*Lud*), răzvrătit, 290.
- Lugoj (*Lugos*), cnezat, 510; ~ district 505, 509; ~ voievodat, 510.
- Lul, Johanes, jude, 216.
- Lulay, orășean, 206.
- Lumbafalva, s. în comit. Alba, 456.
- Luna, s. în comit. Cluj, 104; ~ în comit. Turda, 549.
- Lunca, s. în comit. Zarand, 524.
- Lunca, Cernii (Nyres), s. în comit. Hunedoara, 498.
- Lunșoara, — cnezat, 427; ~ s, în comit. Bihor, 428.
- Lupaș, I., istoric, 321, 331, 371, 566; ~ O., jurist, 398.
- Lupș (*Lupch*) din Chykus, haiduc, 282; ~
- Lupșa, cnezat, 436, 549; ~ s. în comit. Alba, 435, 436, 549; ~ în Țara Făgărașului, 561.
- Lupșin (*Lupchin*), familie voievodală, 454, 510; ~ voievod, 509.
- Luxemburg, dinastie, 22, 46, 54, 73, 125, 137, 139, 153, 155, 170, 171, 174, 192, 197, 209, 211, 224, 226, 233, 237, 282, 283, 290, 297, 386, 417, 427, 443, 468, 481, 495, 527.
- Lübec, or., 175, 200.
- Lwow v. Liiov.
- Lybanfalva v. Voziștea
- Lybotin, s. în comit. Solnoc-Dăbi-ca, 541.
- Lycaon, legenda lui — 327.
- Lypko, s.d. în comit. Caraș, 505.
- Lypkova, cetate, 146, 494.
- Macedonia, 331, 333.
- Macek, I., istoric, 297.
- Maciova, cnezat, 506.
- Mackas, s. în comit. Caraș, 381, 422, 506.
- Mačva, loc., 47.
- Magdenburg, or., 212.
- Mager Tr., istoric, 212.
- Maghiar, N., istoric, 234, 235—236, 240—241, 245; magistrați (*consuli*), 423, 559; ~ ai orașului, 39, 225, 228, 268, 312, 566; ~ rurali, 368.
- magistru, 25, 29, 121, 281, 337, 387, 434, 509; ~ al artelor liberale, 214; ~ aurar, 236.
- Magoyafalva, s. în Banat, 390, 506.
- Magyar v. Ungur
- Maieru, s., în distr. Năsăud, 559; — voievodat, 455, 465.
- Mailat Românul, boier făgărașan, 59.
- Maiorești, s. în sc. Mureș, 427.
- Maius, cnez, 432.
- Makkai L., istoric, 201, 286, 556.
- Maksai F., istoric, 539.
- Maladin, f.l. —, 281.
- Malipiero, cronicar, 217.
- Mályusz E., istoric, 45, 47—48, 67, 94, 105, 156, 216, 229, 276, 291, 424.
- Man, cnez, 428—567.
- Mandula, Elena, nobilă, 23.
- Manea, f.l. Stanislau, 292.
- Manolescu, R., istoric, 72, 97, 190, 194, 197, 201, 218—219.
- Mara, cnezat, 480; r., 377.
- Maramureș, 23, 35, 41, 47, 50, 52—53, 53, 58, 75, 79—81, 93, 98—99, 101, 106—106, 124, 128, 150, 237, 242, 247, 249, 252, 255, 256—257, 266, 279, 291, 322, 336—337, 351, 365—367, 375, 377, 379, 391, 395, 397, 400, 402, 408, 410, 415—415, 419, 422—423, 426, 433, 436—437, 438, 439—440, 443, 447, 459, 461—463, 480—482, 484—484, 486—486, 487—487, 488—489, 489, 492—495, 508, 510, 554, 572; comit., 50, 396—396, 397—398, 407, 416, 441, 454—455, 466, 472, 489, 519; ~ părți ale — 23, 283,

M

Macaria, s. în comit. Maramureș, 98.

- 321; 363, 386, 467, 471, 513; ~
voievodat, 478; v. și Țara Mara-
mureșului.
- Marchia, 299, 336, 464.
- Marcu L., istoric, 447.
- Marcu, cnez, 425, 428, 432, 500,
541, 565 ~ din Vărădia, 282;
~ Zoway, voievod nobil, 460;
~ Negru, vagabond, 280.
- Marczali H., istoric, 343; ~ (Mar-
csaly), s. în comit. Timiș, 47,
510, 511.
- Marea Neagră, 198.
- Marga, s. în comit. Caraș, 511.
- Margareta, nobilă, 23, 110, 392.
- Margina, s. în comit. Caraș, 505,
507; ~ țirg, 52.
- Marginea, distr. 238, 288.
- Maria, regină a Ungariei, 46, 48,
121, 137, 282.
- Marian, voievod, 455, 541, 555.
- Marin, s. comit. Solnoc de Mij-
loc, 149, 532, 535.
- Marincea, s. în comit. Caraș, 507.
- Márki S., istoric, 336, 398, 519.
- Márkus D., jurist, 14.
- Maroth, nobili, 47, 233.
- Marpod, s. în jud. Brașov, 112.
- Martin, ~ jude sătesc, 300;
~ meșteșugar, 211, 286; ~ nobil,
212—213; ~ sculptor, 182.
- Martinkfalva, s. în comit. Mara-
mureș, 41.
- Marx, K., filozof, 346.
- Maschke, E., istoric, 200.
- Matei, ~ cnez, 572; ~ voievod,
jude, 393, 463, 521, 529, 545.
- Mathias, ~ Faber, iobag, 78; ~
zis Ur, 280.
- Mathyus, cnez, 424.
- Matia Corvinul, rege al Ungariei
54, 55—56, 60, 62, 66—68, 81, 83,
120, 123, 127, 129, 146, 158—158,
159—160, 165, 169, 173, 175, 190,
22, 227—228, 235—238, 250, 268,
271, 356, 416, 420, 433, 443, 464,
494, 527, 541.
- Matiș, s. în comit. Solnoc de Mij-
loc, 532.
- Matyaz, s. în comit. Caraș, 281.
- Mayanfalva, s. în comit. Caraș-Se-
verin, 419, 457
- Mayusfalva, s. 506.
- Maximian, cnez, 427, 526.
- Maximilian, cnez, 525; ~ împărat
al Austriei, 68, 463.
- Maxim (*Maksym*), cnez, 541; ~
Ioan, voievod, 541, 455; ~ voie-
vod, 543.
- Măciçaș, s. în comit. Cluj, 544,
546.
- Măcicășești, familie cnezială, 55,
374.
- Măciucă, cnez, 446.
- Măhal, s. în comit. Solnoc-Dăbica,
128, 273, 540; ~ voievodat, 465,
541.
- Măierău s., în sc. Mureș, 195.
- Mălăiești, cet. în comit. Hunedoara,
438, 497; 389, 497, 498, 502.
- Mălâncrav, familie nobiliară, 20.
- Măluțan, C., istoric, 252, 253.
- Mănărade, s. în sc. Mediaș, 272.
- mănăstire, ~ de la Cîrța, 263, 264;
~ Cluj-Mănăstur, 211, 212, 286;
~ Cozia, 245; ~ eremită, 149;
~ ortodoxă, 423; ~ Peri, 488;
~ Sf. Laurențiu, 247; ~ Tis-
mana, 245.
- Mănăstireni, s. în comit. Solnocul
de Mijloc, 534.
- Mănăstur, distr. în Banat, 143, 235,
238; s. în comit. Cluj, 505, 507;
~ țg. 52.
- Mănerău, s. în comit. Hunedoara,
428, 500.
- Mărgineni, s. în Țara Făgărașu-
lui, 563.
- Mărgău, s. în comit. Solnoc. de
Mijloc, 458, 460, 530; ~ voievo-
dat, 465, 534—535; 534—536.
- Mărul, cnezat, 506.
- Mediaș, distr. 268; ~ or., 64; 84,
101, 113, 167, 179; ~ sc. săsesc,
158, 268, 570.
- Mediș, cet., 90, 288.
- domeniu, 88; ~
- Mediterana, Marea — 188.
- Medveș, s. în comit. Caraș, 507.
- Megyer, s. în comit. Bihor, 102.
- Mehadia (*Myhald*), cet., 512; ~
cnezat, 506, 510; ~ distr. 22, 52,
54—55, 291, 391, 408, 505; ~ or.
150; 506, 510, 512.
- Melich I., istoric, 394, 404.
- Menumorut, voievod, 352, 382.

Mercea (Mercha), cnez, 520.

Mere, cnez, 520.

Merghindeal s. în Făgăraș, 292, 292

Merișor, s. în comit. Hunedoara, 497.

Mesteacă, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 457, 534; ~ voievodat, 555.

Mestecăniș, s. în comit. Maramureș, 480.

Meszáros Laurentiu, conducător de răscoală, 317, 319, 321, 323, 326, 329, 342, 345.

Meșendorf, s. în sc. Rupea, 272.

meșteșugari, (*paratores*), 6, 83, 96, 112, 115, 123, 168, 172—173, 173, 176—176, 177—178, 178, 179—185, 185, 186—186, 187, 189, 199, 202, 208—211, 214—215, 219—226, 228, 231, 242—243, 279, 286—286, 314—315, 324—325, 338—339, 346; ~ arbaletieri, 182; ~ arcari, 177, 184, 185—186, 215; ~ argintari, 112, 172, 176, 178, 181—182, 184, 186—187, 211, 221; ~ armurieri, 183, 186; ~ aurari, 114, 172, 174, 179—181, 184, 214, 216, 241, 286; ~ bărbieri, 179; ~ berari, 184, 211, 216, 286; ~ blănari, 174, 177—178, 179—180, 183, 185—186, 193, 211, 214, 216—216, 221, 286; ~ bucătari, 184, 248, 257; ~ butnari, 112, 114, 187; ~ cazangii (*Kesler*), 186; ~ căldărari, 177; ~ cărămidari 113; ~ ceaprazari, 184; ~ ceasornicari, 177; ~ cizmari, 112—113, 113, 114, 177, 178, 180—183, 185—186, 216—217, 279, 324, 338; ~ cojocari, 112—113, 174, 177—178, 182, 184, 185—186; ~ cositorari, 112, 177, 186; ~ coșerari, 184; ~ covrigari (*pereczsythew*), 184; ~ croitori, 113—114, 114, 174, 177—178, 181, 183, 185—186, 211, 216, 221, 286; ~ curelari, 113, 174, 177—178, 184, 185—186, 216; ~ cuțitari, 112, 177, 184, 187; ~ de ace (*Nadler*), 186; ~ dogari, 177, 184—

185, 186; ~ dulgheri, 112, 144, 178, 185—186, 187; ~ fierari, 81, 112—112, 112, 114, 176, 177—178, 182—184, 185—186, 201—202, 211, 216, 221, 241—242, 248, 256, 338; ~ funari, 172, 177, 179, 181, 185—186, 187, 221; ~ lăcătuși, 177, 182, 184, 185—186; ~ lem-nari (*lignarius*), 112, 176; ~ linari, 177; ~ marochinari, 185—186, 187; ~ măcelari, 114, 174, 176, 177—178, 182, 184, 185—186, 215; ~ mănășari, 177, 185; ~ mășari, 184; ~ mecanici (lăcătuși), 221; ~ morari, 81, 85, 123, 176, 184—185, 211, 286; ~ olari, 112—113, 176—177, 184; 186, 186—187; ~ pantofari, 221; ~ pălărieri, 177, 184—185, 186—187; ~ pielari, 113—113, 176—177, 179, 182, 184—185, 186, 221; ~ pietrari, 175, 182, 184, 186—187; ~ piuari, 176, 180; ~ plugari, 187, 338; ~ postăvari, 112—113, 172, 177; ~ potcovari, 172; ~ rotari, 112, 177, 184, 186, 248; ~ săbieri, 177, 182, 187; ~ săpunari, 187; ~ scutari, 184, 187; ~ sticlari, 177, 184, 186, 187; ~ strungari, 186; ~ șelari, 177, 181—182, 184—185, 186—187; ~ șindrilari, 187; ~ tăbăcari, 177, 183—184, 177, 216; ~ tinichigii, 185, 187; ~ tâmplari, 112, 184—185, 186; ~ trăistari, 177; ~ tăietori (*tunzători*) de postav, 174, 176, 180, 183, 186—187; ~ țesători, 92, 113—113, 176—176, 177, 180, 184, 185—186; ~ țiglari, 184—185; ~ vopsitori, 176, 180, 185; ~ zidari, 112, 182, 184, 185—187; ~ zugravi — pictori, 187.

meșteșuguri, 108, 112, 172, 176—176, 178—184, 186—187, 200, 213, 338; ~ argintărit, 112; ~ blănărit, 180; ~ ceasornicărie, 179; ~ cizmărit-pantofărit, 180, 183; ~ cojocărit, 180; ~ măcelărit, 145; ~ mănășărit, 180; ~ morărit, 145, 561; ~ olărit, 112, 113; ~ pielărit, 177, 180, 183; ~ postăvărit, 183; ~ sticlărie, 179,

- 188; ~ șelărit, 180; ~ tăbăcărit, 177, 180.
- Mețes, Șt.**, istoric, 25, 149, 535, 556.
- Mezentius**, personaj legendar, 327.
- Mezcu**, s. în comit. Timiș, 513.
- Meziad**, s. în comit. Bihor, 527, 529.
- Mica**, cnez, 428.
- Micești**, s. în comit. Turda, 547.
- Michael**, jurat, 209.
- Michaeli Alamano**, aurar, 236.
- Michaelis**, cnez, 424.
- Miclăuș**, jupan, 459, 523.
- Micle**, Ioan, cnez, 445, 559—559.
- Micola**, falsificator de bani, 281.
- Micu**, boier din Țara Făgărașului, 56, 563.
- Micula**, voievod, 463, 511.
- Micus**, din Cluj, 213; ~ (*Mycos*), iobag, 281.
- Miercurea**, sc., 84, 113, 570; ~ Sibului, s. în sc. Miercurea, 64, 163, 312, 418.
- Mierlău**, s. în comit. Bihor, 428, 525.
- Mihai**, cnez, 20, 265, 290, 425, 428; 432, 442; 446, 490, 491, 513, 541, 565, 567; ~ din familia Cîndeștilor, 392; ~ din Stupini, cnez, 570; ~ crainic, 524; ~ Mateias, nobil, 70; ~ voievod, 458, 523, 529.
- Mihail cel Mare**, 305, 305; ~ comite, 22; 110; Mihai din Valea lui Mihai, 280; ~ domn al Țării Românești, 107; ~ Dragfi, nobil, 53; ~ f.l. Benedict, 174, 175, 201; ~ f.l. Heltuin, 212, 286; ~ iobag, 93; 281; ~ răsculat, 306; ~ Românul, conducător de răscoală, 306, 322, 329, 337, 345; ~ Românul din Florești, țaran, 306; ~ vagabond, 280; ~ voievod, 444, 455—458, 489, 500, 510, 534, 571.
- Mihali Gr.**, publicist, 356.
- Mihalyi**, I., istoric, 23—23, 47, 53, 94, 98, 106, 125, 150, 250—251, 258, 266, 291, 354, 391—392, 402, 405, 414—415, 419, 422, 423, 433—436, 439—441, 454—455, 462, 483—485, 495.
- Mihăileni**, s. în comit. Zarand, 520.
- Mihăilești**, cnezat, 501.
- Mihnea**, pîrgar din Tîrgoviște, 219.
- Mihnea cel Rău**, domn al Țării Românești, 313, 566.
- Miklos**, cnez, 424.
- Miklosfalva**, s. în comit. Zarand, 457.
- Mikloskenez** — Kladova, toponim, Arad, 518.
- Mikola**, familie nobilă, 50.
- Milaș**, s. în comit. Cluj, 423, 431—432, 507, 543—544, 546, 571.
- Milița**, domniță, 470.
- Miliutin** (Myluthen), voievod, 510.
- Miloker B.**, istoric, 516.
- Minea I.**, istoric, 435, 436.
- Minis**, s. în comit. Arad, 276.
- Mircea**, cel Bătrîn, domnul Țării Românești, 56, 245, 383, 435, 444, 468, 562.
- Mircea**, cnez, 521; ~ voievod, 460.
- Mirislohaza**, s. în comit. Bihor, 527.
- Mirșid**, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Miscelav**, voievod, 363.
- mitropolie**, 104, 488.
- mitropolit**, 31; ~ de Halici, 488.
- „**mină moartă**” (*manus mortua*) v. taxă de răscumpărare
- Mindra**, s. în distr. Făgăraș, 56, 563.
- Mitnic**, cnez, 421—422, 435; cnezat, 505, 506—509; ~ distr. 20, 418; r. 392.
- Mitnicești**, familie cnezială, 374.
- Mocanu**, Maria, istoric de artă, 552.
- Mociu**, s. în comit. Cluj, 545.
- Mocod**, s. în distr. Năsăud, 559.
- Moga**, voievod, 55, 405, 453, 459, 490, 464—465, 523—524; ~ I., istoric, 162, 268; ~ Vasile, episcop, 355.
- Mogosesti**, s. în distr. Chioar, 558.
- Mohács**, — luptă, 330, 336.
- Mohu**, s. în sc. Sibiu, 127.
- Moise**, cnez, 537.
- Moisei**, s. în comit. Maramureș, 455, 480.

- Moldova**, 7, 12, 14, 17—18, 53, 75, 81, 83, 106—107, 109, 174, 182, 185—186, 189—197, 217—218, 229, 241, 245, 277—278, 287, 294—295, 297—299, 353, 363, 365—366, 368—369, 380, 382, 385—386, 392, 396, 400, 407, 425, 439, 443, 445, 453, 461, 467—470, 484, 487, 489, 554, 565—566; ~ r., 383, 446.
Moldovan, L., istoric, 419; ~ Ștefan, istoric, 358.
Moldovenești, s. comit. Turda, 549.
Moldovița, mănăstire, 109—110.
Mollat, M., istoric, 261.
Moravia Mare, 384; ținut, 380.
Mor. familie, 512; ~ Ioan, cnez, 437, 501.
Morlaca, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 534.
Moșna, s. în sc. Mediaș, 112, 113, moșneni, 32, 361, 369, 443, 445.
moșteniri, 13, 22—27, 31, 33, 36—37, 43, 61, 67, 212, 304, 335, 341.
moștenitori, 12, 18—20, 22, 24—25, 27, 29, 34, 36—37, 69—70, 304, 335, 341, 371, 404, 420, 427, 440; 448;
Motogna, V., istoric, 502.
Moxond, s. în comit. Caraș, 281.
Muncel, s. în comit. Turda, 541, 549.
Muha, conducător de haiduci, 278, 366.
Munkács, cet., 420, 437, 490, 491, 494; ~ domeniu, 491; ~ ținut, 329.
Muntenia v. Țara Românească
Munteni — Scutași, s. în comit. Bihor, 445.
Mureș, comit., 498, 466; ~ județ, 104, 547; sc., 101, 110, 126, 142, 270, 382, 397, 400, 431, 571; ~ r., 101, 253, 284, 321—322, 334, 352, 426—427, 516.
Mureș-Gurghiu, comit., 472.
Murfatlar, s. în Dobrogea, 383.
Murșoceni, s. în Moldova, 446.
Murșor, negustor, 200.
Murșina (*Morsyna*), cnez, 502.
Musta Gheorghe, cnez, 520.
Muscel, s. în comit. Caraș, 506.
Mustafa M., istoric, 298.
Mușana v. Mușina
Mușat, voievod, 470.
Mușina — **Mușna**, 428; ~ din Densuș, cnez, 495; ~ din Fileș, 551; ~ familie cnezială, 502.
Muztafalwa, s. în comit. Zarand, 520.
Müller, G. E., istoric, 84.
Mün, negustor, 200; ~ Nicolae, din Cluj, jude, 214.
Mytest, s. în comit. Zarand, 520.

N

- Nadabor**, s. în comit. Hunedoara, 428.
Nadányi, familie nobilă, 50.
Nadăș, s. în comit. Cluj, 102, 457, 536, 545, 547.
Nadiș, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 457.
Nadoba, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 500.
Nagomeri, cnez, 520.
Nagy, Ioan, din Dej, conducător de răscoală, 324, 329, 338.
Nagy Magyeroș, s. în comit. Bereg, 491.
Nan (*Najyn*), voievod, jurat. asessor, 469.
Nădab, s. în comit. Zarand, 464, 522, 523.
Nădășel, s. în comit. Cluj, 275, 457, 547.
Nădășdia, s. în comit. Hunedoara, 20, 428, 460, 500—500.
Nădlac, s. în comit. Arad, 50, 321—322.
Nădrag, s. în comit. Caraș, 243—244; ~ mine, 242.
Nănești, s. în comit. Maramureș, 481.
Năprad, s. în comit. Hunedoara, 500.
Năsăud, district, 465, 467, 472; ~ Țara Năsăudului, 80, 135, 351, 397—398, 455, 558—559, 572.
Nägler, Th., istoric, 64, 84.
Neacșa, domniță, 470.
Neacșu, cnez înnobilit, 54, 507—508.
Neag, cnez, 491; f. voievodului din Bar, 499—500.

- Neagoe Basarab, domn al Țării Românești, 190, 191; ~ Neagoe din Izvorani, cnez, 445.
- Neagoș, boier, 24.
- Neagu Bogatul, răzvrătit, 290; ~ cel Mare, răzvrătit, 290; ~ iobag, 93.
- Negotă Albert, cnez, iobag nobiliar, 490; ~ Paul, cnez, iobag nobiliar, 490.
- Neamț, mănăstire, 245, 437.
- Neamțu, V., istoric, 97.
- Nearșova, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Necșa (*Nexe*), 423.
- Necșe (Nekche), cnez, 434.
- Necșul din Săliște, cnez, 567.
- Neghină, răzvrătit, 281.
- Negoști, loc. în Moldova, 245.
- negot, 188, 192—193, 195, 200, 215, 223, 250.
- Negova, cnezat, 482.
- Negovan, cnez, 502.
- Negovanolcz, s. în comit. Arad, 518.
- Negrești, s. în comit. Satu-Mare, 537.
- Negrilești, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541; ~ voievodat, 465.
- Negovoi, voievod; 543; ~ cnez, 567; ~ comite, 292; ~ Luca, haiduc, 280.
- Negru, jude, 282.
- Negul, voievod, 457.
- Nemhaza, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 536.
- Nenada Iovan zis „Omul Negru” sau „Țarul Iovan”, conducător de răscoală, 330—334, 338, 343, 346.
- Nereșnița, s. în comit. Maramureș, 482; ~ de Sus, s. în comit. Maramureș, 454.
- Nestean, cnez, 525.
- Neuca, voievod, 387.
- Nevrincea, cnez, 423.
- Nicolae, 212, 286, 427; ~ cel Roșu, 23; ~ aurar, 174; ~ blănar, 286; ~ dispensator, 464; ~ pictor, 182; ~ primar, 414; ~ de Bizere, nobil, 54; ~ de Ceacova, voievod al Transilvaniei, 47; ~ de Gara, palatin al Ungariei, 47; ~ de Macedonia, voievod al Transilvaniei, 331, 333; ~ de Marcsaly, comite al secuilor, 47; ~ din Auginas, voievod, 460, 528; ~ din Bihor, voievod, nobil, 460; ~ din Brașov, arcar, jurat, 215; ~ din Caransebeș, voievod, 510; ~ din Caraș, cnez, 264; ~ din Cladova, cnez, 516; ~ din Cluj, cojocar, 211; ~ din Cluj, fierar, jurat, 211, 212; ~ din Cluj, voievod (*wayda*), 456, 543, 546; ~ din Cristian, nobil, 41; ~ din Gîrbău, cnez, 428; ~, voievod, 544; ~ din Ersig, 391, 392; ~ din Jupa, magistru, nobil, 508; ~ din Lugoj, voievod, 510; ~ din Martinkfalva, nobil, 41; ~ din Mayanfalva, cnez, 419; ~ din Pogăceaua, cnez, 432, 551; ~ din Radnanch, haiduc, 280; ~ (*Nicolaus princeps*), din Remetea, voievod, 432; ~ din Remetea Pogănicii, jude, 432; ~ din Riu de Mori, cnez, 486; ~ din Sinmartinul de Cîmpie, 431; ~ din Streisingeorz, 497; ~ din Teresteny, 290; ~ din Chykus, 282; ~ f.l. Căndea, cnez, 436, 552; ~ jude, 232, 528; ~ f.l. Dușa de Densuș, 439; ~ f.l. Herman din Cluj; ~ f.l. Ioan din Deuș, 546; ~ f.l. Ladislau din Dobca, 24; ~ f.l. Laț, 282; ~ f.l. Sandor din Brașov, 214; ~ f.l. Stanislau, cnez, 428, 551; ~ f.l. Ștefan din Debregezt, voievod, 492; ~ f.l. Vulkan, voievod, 529; ~ f.l. Toma, voievod, 456, 515; ~ f.l. Vaida din Waydafalva, 512; ~ f.l. voievodului, 455; ~ fr. lui Paul, 393; ~ zis cnezul, 424, 513, 572; ~ zis Nulas, răzvrătit, 286.
- Nicopole, lupta de la ~, 22.
- Nicula, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 430, 541.
- Nima Milășelului, s. în comit. Turda, 428.

Nimigea, s. în Țara Năsăudului, 559.

Nires, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 457, 488, 540.

Nistor, I., istoric, 469.

Nistor, N., istoric, 215, 222, 223, 425, 566.

Nistora, soția cnezului Cândreș, 502.

Nistru, r. 476.

Noerich, capitlul, 84; ~ sc., săsesc, 84.

Nograd, comit., 54.

Non din Izvoreni, cnez, 445.

nona, 85, 110, 118—120, 135—136, 137, 139—142, 147, 277, 308, 335, 340; ~ din albine, 135; ~ din grâne, 141, 142, 151, 304; ~ din stupi, 141; ~ din vin, 141, 151, 304; ~ în bani, 137; ~ în natură, 137.

Noul v. Noul Săsesc.

Noul Săsesc, s. în sc. Sibiu, 113.

Nucșoara, s. în Țara Hațegului, 392.

Nusfalău, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 329.

Nürenberg, or., 175, 213.

Nykel, blănar, 174.

Nyr, mișcare țărănească, 300.

O

Oancea, cnez, 445.

Oarda, s. în comit. Alba, 22, 142.

Oarța, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 457—458, 532, 535—536.

Oaș, cnezat, voievodat în comit. Satu-Mare, 465, 537.

Obirșia, s. în comit. Zarand, 518, 520.

obligații, feudale și fiscale, 71, 72, 75, 95, 123, 124, 129, 131—132, 134, 136—137, 139, 142—143, 151, 162, 262, 266, 276—277, 296, 315, 320, 340, 344, 346, 365—366, 406; 426, 449, 467, 471, 477, 483, 489; ~ față de biserică, 135; ~ față de cnezi, 403; ~ față de voievod, 450—451; ~ în bani, 74, 120, 296, 449; ~ în muncă, 131, 144, 147—149, 335, 449; ~ în natură,

13, 135, 140, 143, 420, 449; ~ militare, 172, 448.

obști (*universitates*), 31, 33, 39, 64, 75, 79, 84, 136, 140, 146, 167, 222, 224, 226—227, 266, 268, 272, 285, 288, 290, 294, 297, 300, 491—492, 354, 357, 362, 366, 369—370, 373—375, 378—379, 385—387, 389—389, 393, 395, 397, 402—403, 407, 412, 414, 421, 424, 441, 478, 482, 488, 495—495, 496—501, 505—507, 509—511, 515—516, 529, 536, 539—540, 545, 547, 551—554, 558, 561, 563, 565, 567, 569—570; ~ boierești, 385; ~ cnezilor, 150, 385, 389, 400, 407, 423, 461, 470—471, 475, 480, 506—508, 518, 526, 539—540, 547, 549; ~ devălmașe, 385; ~ libere, 361, 520, 544, 341, 377; ~ nobililor, 43, 46, 153, 294, 306, 341, 407, 433, 436; ~ orașenești, 210, 211; 447, 493—494; ~ românilor din Bistrița, 271; ~ din Budac, 265; ~ săsești, 7, 63, 84, 292—292; ~ sătești, 6—8, 13, 33—34, 38, 52, 56, 75, 79—80, 87, 99, 114, 262—264, 266—266, 267—269, 292, 295, 298, 306, 314, 351—352, 369, 374, 376—376, 378—381, 384—384, 385—386, 388—390, 392—394, 396—397, 404, 410, 421, 417, 425, 427—428, 442—443, 445, 451—452, 456, 471, 477, 498, 525—526, 532, 540, 551, 554, 558; ~ secuiești, 7, 110, 269—270; ~ teritoriale v. uniuni de obști; ~ voievodale, 389.

Ocolîș, cnezat, 498, 547; ~ s. în comit. Turda, 432, 551; ~ voievodat, 547.

Odorhei, cet., 83, 97.

Offner, negustor, 200.

oficiu, cameral, 239; ~ minier și monetar, 236, 239, 241.

Ogretin, s. în Țara Românească, 26.

Ohaba, 17; ~ de Sub Piatră, cnezat, 497—499; ~ Mitnic, cnezat, 505, 506; ~ Ponorului, 496; ~ Voievodului, v. Ohaba de Sub Piatră.

- Ohabița, s. în Banat, 506.
 Olahtelek, s. în comit. Bihor, 100.
 Olari, toponim, 114.
 Olaszi, familie nobilă, 50.
 Olcea, s. în comit. Bihor, 526.
 Oldmar Stroe (Straw), răsculat, 290.
 Olead (*Olyad*), haiduc, 281.
 Olendorff, s. în sc. Sibiu, 292.
 Olosag (*oláhság*), s. în comit. Caraș, 507.
 Olpret, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 254, 273, 300, 302, 305—306, 457, 540—540, 429; ~ voievodat, 465, 540—540.
 Olt, r. 241, 363, 388—389.
 Olteanu, Șt., istoric, 234—236, 240—241, 245, 384.
 Olteni, s. în Trei Scaune, 269.
 Oltenia, 388.
 Oman, Ch., istoric, 262.
 Omșa, cnez, 428.
 Oncești, s. în comit. Maramureș, 480—481.
 Onciul, Dimitrie, istoric, 356, 360—364, 364, 376.
 Oppeln, loc., 453.
 Oprea, cnez, 537.
 Oproiu, Luminița, istoric de artă, 104.
 Oradea, capitlu, 101, 111, 128, 136—139, 145, 147, 277, 406, 432, 530; ~ dieceză, 37, 47, 49, 463; ~ episcopie, 51, 103, 111, 140, 192, 244, 275, 299, 334, 405, 419, 442, 466, 474, 525, 527, 529; ~ or., 89, 101, 103—104, 167—168, 179—180, 182, 191, 195, 199, 209, 291, 315, 323, 329, 387, 388, 531.
 Orașul, — de Jos, cvartal din Brașov, 204; ~ de Sus, 204; ~ Dinlăuntru, cvartal din Brașov, 203, 204; ~ Vechi, cvartal din Brașov, 203.
 Oravița, depres., 506.
 Orăștie, distr., 238, 268; — or., 111, 117, 179, 569; ~ sc., 84, 93, 127, 397, 400, 567.
 Orăștioara, s. în sc. Orăștie, 569; ~ de Jos, s. 424.
 Orbagy, cnezat, 506, 509.
 Orient, 188.
 Orosfaia, s. în comit. Cluj, 546.
 Ország, familie nobilă, 49.
 Orșova, cet., 131, 423, 423; ~ convent franciscan, 287.
 Ortway, T., istoric, 46—47, 54, 159, 201, 265, 276, 281, 290, 405, 419, 424, 430, 516, 119, 171, 299, 338, 447, 453.
 Ostermayer, Hieronymus, cronicar, 332—332.
 Ostrov, s. în Țara Hațegului, 439—503.
 Oșorhei, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 540.
 Oșvarău, castel, 288.
 Ovări K., jurist, 14, 25.
 Ozon, s. în Maramureș, 572.

P

- Pachach, s. în comit. Caraș-Severin, 418.
 Pachade, cnezat, 506
 Pahomie, egumen și episcop, 488.
 Pál Antal Al., istoric, 61, 82.
 Pala Mare, s. în Țara Hațegului, 201, 265, 405; — Mică, 201, 265, 405.
 Palatca, s. în comit. Cluj, 546.
 palatin, 47, 55, 68, 69, 280.
 Palota, s. în comit. Bihor, 45.
 Panaitescu, P., P., istoric, 56, 98, 110, 217, 245, 353, 374, 385, 444—445.
 Panchya, s. în comit. Bihor, 527.
 Pancrațiu, gazdă de hoți, 280.
 Panic, sat în comit. Cluj, 547.
 Pannirasor Johannes, 220.
 Panonia, 387; ~ așezarea ungu-urilor, 358.
 Panticeu, s. în comit. Cluj, 113, 306.
 papa, 154, 299, 302—303, 315, 320, 528, 530.
 Papacostea, Ș., istoric, 412.
 Paprad, s. în comit. Timiș, 505.
 Paris, 217.
 Partium, comit. vestice, 86, 125.
 Pascu (*Pasko*) din Rebra, voievod, 455, 558; ~ Pascu, voievod de Sanek, 469.

- Pascu, Șt., istoric, 14—16, 21, 29, 55, 65, 69, 87, 101, 111—115, 122, 128, 136, 140, 148, 151—153, 160, 162, 167, 175, 176—179, 182—183, 186, 197, 240, 255, 273, 275, 292, 297—298, 302, 304, 308—310, 312—314, 320, 323—324, 329, 335—337, 339, 341, 357, 373, 379, 384—385, 385, 387—388, 394, 406, 413, 418, 421, 423, 433, 443.
- Pașca Filip, voievod, 541.
- Pata, s. în comit. Cluj, 546.
- Patak, s. în comit. Caraș, 506.
- Pataki, I., istoric, 238—239, 244, 269, 302, 419—420, 428, 475.
- Pathka, s. în comit. Bihor, 101.
- patriarh, 488.
- Paul v. *Anonymus*.
- Paul cel Mare din Voievodeni. răsculat, 305, 306; ~ din Hăpria cnez, (Kenezius), jude, 551; ~ din Remetca, cnez, 428; ~ din Șomoșceș, 393; ~ f.l. Bogdan, cnez, 406; ~ zis Ormos, 280.
- Paulinyi, O., istoric, 236.
- Pavel, cnez 426; ~ din Suceag, nobil, 211; ~ din Voia, cnez, 506; ~ f.l. Lațc, 282; ~ zis cel Mare; ~ haiduc, 280.
- Pázmany, familie nobilă, 50.
- Pădurea Leșnic cnezat (*keneziat*), 500.
- Pădureni, s. în comit. Turda, 547.
- Pământ crăiesc (*Fundus regius*), 83, 127, 212, 276, 355, 565—566, 569; ~ de arătură, 34, 98—100; ~ de moștenire, 29; ~ de ogor, 103, 144, 471; ~ defrișate, 95; ~ obștești, 16, 34, 288.
- Părău, s. în Țara Făgărașului, 76, 563.
- pătrimea cuvenită fiicei, 24, 25, 207, 392.
- Păuca, s. în comit. Hunedoara, 100.
- Păuliș, s. în comit. Arad, 233.
- Păclișan, Z., istoric, 127.
- Pécs, or. în Ungaria 533.
- Pécsi, fam. nobilă, 534.
- Pemflynger, familie patriciană, 206; ~ Marc, jude regal, 201, 205, 216.
- Peninsula Balcanică, 119, 278, 359, 464; ~ Scandinavă, 72.
- Percsi, familie nobilă, 50.
- Peren, loc. în Făgăraș, 121.
- Perenyi Petru, voievod al Transilvaniei, 333—334.
- Peri, episcopie, 488; ~ mănăstirea, 372, 488, 554.
- Periam, s. în comit. Arad, 164, 275.
- Perii Vadului, s. în districtul Chioar, 459, 554; ~ voievodat, 555.
- Perroy E., istoric, 116.
- Perșani, s. în Țara Făgărașului, 563.
- Pervain, I., filolog, 354, 357.
- pescari, 81, 108, 123.
- Pesta, or., 329.
- Pesty Fr., istoric, 25, 29, 50, 54—55, 94, 418—421, 391, 435, 477, 505, 516.
- Peșteana, s. în comit. Hunedoara, 439, 503.
- Peștera, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Peștiș, s. în comit. Bihor, 92, 500, 525; ~ s. în comit. Hunedoara, 500.
- Peștișel, s. în comit. Hunedoara, 428.
- Petea, s. în comit. Cluj, 546.
- Petermann, familie patriciană, 217.
- Peteu din Cil, cnez nobil, 282, 442.
- Petit-Dutaillis, Ch., istoric, 262.
- Petö, familie nobilă, 50.
- Petrău, s. în comit. Bihor, 87.
- Petreni, s. în comit. Bihor, 529.
- Petrescu, M., istoric, 390.
- Petrești, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Petri, M., istoric, 53, 535, 536.
- Petrican, Ioan, voievod, 455, 541.
- Petrilaca, s. în sc. Mureș, 104.
- Petrilă, răzvrătit, 290.
- Petroșani, or. în comit. Hunedoara, 499.
- Petrov, A., istoric, 370.
- Petrova, s. în comit. Maramureș, 480.
- Petrovici Petru, conducător de oști, 326, 331.
- Petrovay, G., istoric, 107, 386, 486.
- Petru, 213, 281, 290, 440, 484; — cel Mare din Cluj; 213; ~, cnez,

- 424; ~ de Peren, magistru, 121; ~ din Birsău, cnez nobil, 438; ~ din Boldor, cnez, 423; ~ din Dieci, 509; ~ din Feleacu, cnez, 428; ~ din Gîrbău, cnez, 428; ~ din Ersig, 392; ~ din Oarța, voievod, 535; ~ din Petrești, cnez, 541; ~ din Remetea, 529, 530; ~ din Roșia, greav, jude, 227; ~ din Sîrbii de Sus, voievod, 457, 458; ~ din Șiria, 428; ~ din Temeșel, cnez nobil, 508; ~ din Vintere, 530; ~ f.l. Comorzovan, voievod, 527; ~ f.l. Des, cnez, 422; ~ f.l. Felician, din Cluj, 213; ~ f.l. Ilie din Sînmihai, 544; ~ f.l. Mihail, voievod din Șiria, 524; ~ f.l. Mușna, cnez, 428, 551; ~ f.l. Neacsu, 508; ~ f.l. Necșe, 434; ~ f.l. Rus, 282; ~ f.l. Teodor 281; ~ f.l. Timian, 413; ~ fr. I. Gheorghe, voievod, 530; ~ „hoț“, 265; ~ iobag român, 93; ~ Vaida, jurat, 551; ~ voievod, 367; ~ zis Kostremp, 286; ~ zis Pancyl, 212, 286; ~ zis Ștan (*Sthan*), jude, 292.
- Petruman, negustor, 218.
- Perusics, familie nobilă, 50.
- Phaff Cristian, răzvrătit, 290.
- Phileskenezfalva, toponim, 507.
- Philippi, Maja, istoric, 200, 203, 210, 214, 215, 221.
- Pianul Românesc, s. în sc. Sebeș, 567.
- Piatra Craiului, voievod din ~, 530.
- Piatra Craivii, cetate, 429.
- Piccolomini Silviu Enea, papă, umanist italian, 65.
- Pipo Spano de Ozora, comite, 254.
- Pirenne M., istoric, 116.
- Pițuc, Larisa, istoric de artă, 104; ~ Petru, istoric de artă, 104.
- Pius al II-lea v. Piccolomini Silviu Enea.
- Păgășa, s. în comit. Hunedoara, 437, 501, 502.
- Pincota, s. în comit. Arad, 328.
- Plaiuri, s. în comit. Turda, 101, 547, 549.
- Pleșe din București, cnez, 520.
- Plosca, s. în comit. Hunedoara, 428, 500.
- Ploscoș, s. în comit. Turda, 549.
- Plychka, loc., 282.
- Pochach, s. în comit. Caraș, 509.
- Podeni, s. în comit. Turda, 431, 551.
- Podișul Transilvaniei, 352, 545, 547, 549.
- Podolia, 491.
- Pogăccaia, cnezat, 549; ~ s. în comit. Turda, 432, 551.
- Pogănel, s., 101.
- Poiana Blenchiei, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541; ~ lui Dobriță, toponim, 98; ~ lui Gheorghită, toponim, 98; ~ Mărului, cnezat în comit. Caraș, 506; ~ Porcului, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541.
- Poienile de sub Munte, s. în comit. Maramureș, 480; ~ Șieului, s. în comit. Maramureș, 480.
- Poiența Giurchi, s. în comit. Hunedoara, 428; ~ Tomii, s. în comit. Hunedoara, 428.
- Pojon v. Bratislava.
- Polgar Simion, crainic libertin, 558.
- Polner Anton, negustor, 200, 314.
- Polonia, 73, 115, 174, 192, 197, 213, 218, 245, 278, 324, 365, 370, 371, 380, 396, 407, 447—449, 453, 467—468, 471—472, 476.
- Pokafalva, s. în comit. Zarand, 522.
- Pomerania, 213.
- Ponor, s. în Țara Hațegului, 420, 496.
- Pop din Sînmărtinul de Cîmpie, cnez, 428; ~ Gheorghe din Copalnic-Mănăstur, voievod, 457; ~ G., publicist, 358—358; ~ Ioan din Rogoz, cnez 541; I. A., istoric, 125, 129, 403, 408, 425, 439, 499, 503.
- Popa R., istoric, 98—99, 102, 105—107, 247, 253, 377, 378, 380, 385, 389—390, 397, 402, 414, 417, 420.

- 422, 439—441, 478, 482, 486, 487, 495—496, 503.
- Popa-Lisseanu, G., latinist, 108.
- Poperinge, or., în Belgia, 228.
- Popescu, Radu, cronicar, 390.
- populații migratoare, 353; ~ slave, 351.
- Porcești, s. în sc. Sibiu, 567.
- Porșnev, B. F., istoric, 260, 340.
- Porta, s. în sc. Mureș, 490.
- Portița, cvartal în Brașov, 195, 203.
- porți, unitate fiscală, 50, 119—120, 122, 132, 529—530.
- Porțile de Fier ale Transilvaniei, 332, 437.
- Poșaga, s. în comit. Turda, 549.
- Praga, or., 194, 299.
- Prejmer, s. în distr. Brașov, 113, 274.
- Prekofalva, s. în comit. Caraș, 507.
- Premysl, dinastie poloneză, 476.
- Pribil, s. în comit. Caraș, 506.
- primari (*judex, magister civium, Stadthann, villicus*), 166, 175—176, 179, 205, 213, 215, 282—283, 314, 366, 398, 414, 423, 425—427, 490, 509.
- primipili secui, 60, 62.
- primori (*primores*) secui, 60.
- principat, 5, 88, 396, 397, 426, 427, 449, 450, 480, 536, 539, 541; ~ autonom al Transilvaniei, 88, 127, 486, 555, 571.
- principe, 69, 116, 237, 247; ~ al Transilvaniei, 556; ~ german, 318. ~ tătar, 196.
- privilegii, 37, 48, 55, 59; 61, 63, 66—67, 69, 85, 119, 124, 137, 157, 169, 175, 181, 192—192, 194, 196, 209, 213, 232—232, 233, 234, 238, 251, 308, 339, 339, 353, 356, 369, 371, 435, 451, 453, 470, 473, 486, 489, 492—494, 503, 509, 552, 565; ~ ale cnezilor și voievozilor români, 409; ~ ale masculinității, 23—26; ~ ale minerilor, 234; ~ ale orașelor, 167; ~ ale sașilor, 158, 343; ~ comerciale, 193; ~ de depozit, 190; ~ de etapă, 190; ~ de imunitate, 58; ~ de scutire, 58; ~ nobiliare, 69, 320, 343; ~ orașenești, 210; ~ re-gale, 146, 159, 195, 211, 224, 237, 239; ~ vechi, 107, 170.
- Proda, cnez, 419.
- Prodan, cnez, 273; ~ din Olpret, cnez, 540; ~ iobag, 281; ~ D., istoric, 58, 69, 79, 87—88, 92, 130, 136, 138, 144, 240, 243, 419, 432, 475, 524, 541.
- Proll, Nikolaus, jude, 216.
- Prokop cel Mare, conducător de răscoală, 297.
- proprietate, 5, 13—14, 31—32, 36, 202, 435; ~ bisericească, 31; ~ cnezială, 39, 433—434; ~ devălmașă, 14, 28, 31—34, 39; ~ donativă, 15, 16; ~ funciară, 5, 13—14, 22, 30—31, 33, 49, 73, 409, 444; ~ feudală, 12, 15—18, 28, 31—33, 36, 72, 320, 362, 403, 412, 436; ~ imobilă, 39, 200, 220; ~ individuală, 14, 17, 38, 39; ~ obștească, 31, 263, 298; ~ orașenească, 39; ~ regală, 12, 17, 473; ~ țărănească, 33, 34; ~ viageră (*beneficium*); 15.
- Prosa, iobag, 281.
- Prunul, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 500.
- Prusia, 197.
- Prustinfalva, s. în comit. Timiș, 513.
- Prut, r., 382, 383.
- Pryan, iobag regesc, 281.
- Pryboi, s. în comit. Caraș, 506.
- Puia, voievod, 509.
- Purcăreni, s. în sc. Trei Scaune, 76.
- Purhuna. — cnezat, 423, 506; ~ s. în comit. Caraș, 506.
- Pușcariu, I., istoric, 58, 313, 561.
- Putnok, s. în jud. Bihor, 45.
- Puzstapokund, s. în Banăt, 100.

Q

Quenes, toponim, 387, 526.
 quinquagesima v. cincizecime

R

Racoviță, s. în sc. Sibiu, 567.
 Racovițești, familie cnezială, 55.
 Rad, s. în comit. Caraș, 281.

- Rada, iobag, 281; ~ pribeag, 281.
 Radnanch, loc. 280.
 Radoș, iobag, 281.
 Radu, 282; ~ cel Frumos, domn al
 Țării Românești, 58, 110, 191,
 444; ~ cel Mare, domn al Țării
 Românești, 444, 566; ~ cnez, 561;
 ~ Negru, voievod, 263, 350, 390,
 562; ~ (Niger Rade), răzvrătit,
 290.
 Radul, castelan, voievod, 457, 464,
 511; ~ cnez, 423; ~ jude-asesor,
 563;
 Radymly, s. în comit. Caraș, 281.
 Raffa, s. în comit. Solnoc-Dăbica,
 541.
 Raicu (Rayk), român, 55, 509; ~
 voievod, 458.
 Rain, voievod, 464, 510, 511.
 Rakos, cîmp, 315, 317.
 Ranzamus, Petru, cronicar italian,
 102, 103.
 Raphayn, voievod, 458.
 Rareș, Petru, domn al Moldovei,
 109, 201, 468.
 Rașid — ed — Din, cronicar per-
 san, 363.
 Rate, din Ersig, haiduc, 281.
 Ravazdy, Petru, comite, 322.
 Răcăștia, s. în comit. Hunedoara,
 500.
 Răchită, cnezat, 507; ~ s. în co-
 mit. Hunedoara, 390, 428, 507.
 Răchitova, s. în distr. Hațeg, 389,
 437, 502.
 Răduț, din Buziaș, 281.
 Răduțiu, A., istoric, 136.
 răscoale țărănești, 6, 37, 46, 71,
 140, 145, 148, 149, 151, 157, 160—
 161, 254, 260—263, 271, 285, 291—
 296, 299, 310, 313, 325, 327, 328,
 334—335, 337—340, 342—348, 365,
 484, 487; ~ a taboriților cehi,
 122, 320 ~ a Zeloților (1341),
 296, 320; ~ de la Bobilna
 (1437—1438), 223, 255, 295, 299,
 302—303, 308—311, 335, 337,
 339—340, 343; ~ din 1514, con-
 dusă de Gh. Doja, 68, 223, 270,
 274, 300, 309, 314—321, 324—325,
 328—330, 336—337, 339—346, 458,
 466, 489; ~ din 1526—1527, condu-
 să de Iovan Nenada, 330—336,
 343; ~ din Anglia, condusă de
 Wat Tyler, 262, 296, 320; ~ din
 Franța (*La Jacquerie*), 262; ~
 din Roma, 262; ~ programul
 răscoalelor, 298, 318—320, 340,
 343—344, 348.
 răscumpărare a obligațiilor feu-
 dale, 18, 125, 129—130, 133, 138—
 139, 143—144, 147.
 Răstoci, s. în distr. Chioar, 459,
 554, 555; ~ voievodat, 555.
 Răstolț, voievodat, 465, 532; ~ s.
 în comit. Solnoc de Mijloc, 532.
 Rășinari, s. în sc. Sibiu, 100, 268,
 425, 565, 567—567.
 Răzoare — Poiana — Porcului,
 voievodat, 465.
 războaie, 42, 115, 117, 119—121, 260,
 287, 304, 402, 449, 468; ~ civile,
 73; ~ cu turcii, 54, 122; ~ de
 o sută de ani, 115; ~ husit
 (1419), 122, 296; ~ religioase, 115;
 ~ țărănesc german (1525), 118,
 320.
 răzvrătire (*insurrectio generalis*) 46,
 120, 228, 268, 285—287; ~ a no-
 bililor, 274; ~ a țăranilor, 270,
 274, 295, 411, 459.
 Rebra, cnezat în distr. Năsăud,
 559; ~ voievodat, 455, 465, 558.
 Rebrîșoara, s. în distr. Năsăud,
 559.
 Recaș, cnezat în comit. Timiș,
 512—513.
 Recea, s. în distr. Făgăraș, 561.
 Reichersdorffer Georg, umanist,
 geograf și diplomat, 197.
 Rediu, s. în comit. Cluj, 546; ~
 Ciunt, s. în comit. Cluj, 457.
 Redul, nobil, 23.
 Reghin, decanat 154; ~ or., 195.
 Reimer, — Andreas, jude, 222; ~
 familie patriciană, 226.
 Remetea, voievodat, 527; ~ s. în
 comit. Bihor, 455, 460, 527, 529,
 530; ~ Pogănici, s. în Banat,
 432, 507.
 Renaudet A., istoric, 116.
 rentă feudală, 71—72, 78, 80, 116,
 118, 132—134, 139, 162, 335, 430;
 ~ în bani, 42, 72, 116—118, 132,

- 134, 139—140, 154, 187, 199, 291, 335—336, 341; ~ în muncă (robotă, clacă), 72, 116—117, 132—134, 140, 147, 341; ~ în produse, (dijmă), 72, 116—117, 132—134, 129.
- Reșiegha, s. în comit. Bihor, 102.
- Reteag, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 195.
- revolte, țărănești, 42, 164, 211, 254 257, 261—263, 271, 285, 290—295, 313, 458—459, 518; ~ ale cnezilor și românilor, 265; ~ ale „oaspeților“, 286; ~ ale secuilor, 312; ~ de la ocne, 255, 258, 259, 336—337; ~ din Banat, 290; ~ din Bihor și Maramureș, 291; ~ Cluj, 212; ~ din Cristian, 289; ~ din Vințul de Jos, 311; ~ din părțile Timișoarei, 516 ~ din Satu Mare, 285, 288; ~ din Sibiu, 289; ~ din Țara Făgărașului, 267, 292—293, 311, 313—313, 337.
- rezervă feudală, 13, 72, 95, 117, 134, 141, 147—148, 296, 335.
- Ribicioara, s. în comit. Zarand, 524.
- Ribița, distr. în comit. Zarand, 459, 523; ~ s. 459—460.
- Riemer, Andrei, curelar, 174.
- Rienzi, Cola di — conducătorul răscoalei din Roma, 262.
- Rimetea, — s. în comit. Caraș, 29, 45, 163, 418, 428, 505, 507; ~ Mică, s. în comit. Arad, 518; ~ Trascău, s. în comit. Turda, 242, 244, 251, 549; ~ voievodat, 555.
- Rin fluviu, 197.
- Rișca, s. în comit. Zarand, 457, 524.
- Rîmnicu Vilcea, or., 219.
- Rișnov, s. în Țara Birsei, 191, 571.
- Riu — Alb, cnezi 422, 425, 428, 436, 439; ~ s. în distr. Hațeg, 391; ~ Bărbat (Buroadvize), cnezi, 392, 422, 436, 439, 495, 498, 503; ~ s. în comit. Hunedoara, 54, 392, 420, 303; ~ de Mori, cnezi, 424, 437, 439, 495—496, 458, 501—502; ~ s. în distr. Hațeg, 53, 436, 502; ~ Jacobeni, s. în comit. Zarand, 524; Mare, r., 496.
- Roadăș, s. în sc. Sibiu, 272.
- Roba, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 532.
- Roboș, Petru, cnez, 541.
- robotă, 73, 141, 143, 148—149, 304, 308, 341, 346, 347, v. și clacă.
- Rodna, distr. 216, 410, 427, 558; ~ domeniu, 468; ~ mine, 200, 216, 235, 238, 324, 424, 456, 559; ~ or., 29, 106, 172, 196, 330.
- Rodna Veche, mine — 231, 231.
- Rogierius, canonic din Oradea, 352, 388.
- Rogoz, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Rohia, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Roma, 262, 459 460 521.
- Roman, boier făgărașan, 58; ~ cnez, 422, 423, 428, 551, 545; ~ voievod, 528; ~ din Sinmihai, voievod, 543.
- „Romanii populare“, 353—353, 378. românesc, distr., 505.
- Romos, s. în sc. Orăștie, 93.
- Romoșel, s. în sc. Orăștie, 127.
- Rona, s. în comit. Solnoc de Mijloc, 440; ~ saline (*salisfodina*), 246—246, 247; ~ de Sus, s. în Maramureș, 440.
- Rosa, (*Rwossa*), Dobruș, iobag, 78.
- Rostock, or., 200.
- Rosetti Radu, istoric, 360, 368.
- Roșia, s. în sc. Sibiu, 64—64, 112 114, 227; ~ s. în comit. Bihor, 527, 529; ~ r., 526.
- Rotari, toponim, 114.
- Rotărești, toponim, 114.
- Rotbav, s. în Țara Birsei, 76, 113.
- Roth, din Cluj, 206; ~ comite, 29.
- Rotunda, cnezat în Maramureș, 491—492; ~ s., 454.
- Rozavlea, s. în Maramureș, 455, 480, 487, 488, 489—489.
- Rozgonyi, familie nobilă, 129.
- Rösler, R., istoric, 360.
- Rucăr, s., în distr. Brașov, 561.

Ruda, s. în comit. Hunedoara, 428.
 Rudolf, din Cristian, nobil, 41.
 Runc, s. în comit. Hunedoara, 428.
 Runcuri, toponim 95.
 Rupea, capitlu, 84; ~ cetate, 201;
 ~ decanat, 154; ~ sc. 84, 113,
 154, 270, 273, 314, 570; ~ țg.,
 178.
 Rus, iobag, 282.
 Rusia, 197.
 Rusu, A. A., istoric, 53, 329, 385,
 416, 438, 463, 497—498, 502—503.
 Rușcova, s. în comit. Maramureș,
 480.
 Ruși, s. în comit. Hunedoara, 428.
 Rușor, s. în distr. Chioar, 459, 554,
 555, 563.
 Rușor, cnezi, 294, 422, 425, 428;
 ~ s. în distr. Hațeg, 295, 391,
 503—503.

S

Saccea, local. în Dobrogea, 352.
 Sacerdoteanu, A., istoric, 360.
 Sachyal, s. în comit. Timiș, 505.
 Sacoșul Român, s. în comit. Caraș,
 428.
 Sadu (Czot), s. în sc. Sibiu, 565,
 567.
 Sahoc, negustor, 218.
 Salonta, s. în comit. Bihor, 527.
 Salva, s. în Țara Năsăudului, 559.
 Salvan, Fl., istoric, 76, 145.
 Saly, s. în comit. Turda, 547.
 Sambor, loc. în Polonia, 476; ~
 stărostie, 476.
 Sandrin, cnez, 535; ~ din Nireș,
 488; ~ din Oarța, 536; f.l. Ba-
 liță, 423; ~ f.l. Drag, 229; ~
 f.l. Gheorghe, 492, 510; ~ f.l.
 Ștefan, 20.
 Sanislău, voievod, (*Zanyzlaus vay-
 voda*), 280.
 Sanok, loc. în Polonia, 469, 476.
 Sarandi, familie, 50.
 Sarasău, s. în comit. Maramureș,
 35, 99, 105—106, 483—484; ~
 cnezi, 441, 481.
 Sarchiz, din Rîmnicu Vilcea, 219.
 Sardinia, 13, 352.
 Sarffen, s., 87.
 Sarkadi, familie nobilă, 50.
 Sarpatak v. Glodeni.
 Sarton, negustor, 200.
 Sarwad, s. în comit. Solnocul de
 Mijloc, 457.
 Saschiz, capitlu, 84; ~ decanat,
 154; ~ s. în sc. Sighișoara, 101,
 113, 272.
 Sas (*Zaaz*), voievod din Moldova,
 461, 487, 489; ~ voievod român
 din Polonia, 469.
 Sașa, s. în districtul Chioar, 558.
 Sat Șugatag, s. în comit. Maramu-
 reș, 480.
 Satulung, s. în distr. Brașov, 76,
 163, 266.
 Satu Mare, comit., 20, 50—50, 86,
 139, 274, 283, 288, 398—399, 431,
 453, 457, 465—467, 472, 475, 537—
 537, 539—539, 539; ~ cnezat —,
 537; ~ or., 20, 53, 105, 167, 199,
 251, 253, 83, 299, 300, 323, 336,
 345, 397, 420; ~ voievodat, 537;
 ~ Nou, s. în distr. Bistrița, 76.
 Satza, voievod, 384.
 Săcalul de Cimpie, s. în sc. Mu-
 reș, 126.
 Săcădate, s. în sc. Sibiu, 127, 567.
 Săcălaia, s. în comit. Solnoc-Dă-
 bica, 93, 160, 431, 541.
 Săcel, s. în districtul Brașov, 144,
 266, 268, 425, 567; ~ în comit.
 Maramureș, 480; ~ în sc. Sibiu,
 565; ~ în comit. Turda, 547.
 Săcele (*Bachfalw*), s. în distr. Bra-
 șov, 163, 266.
 Săcuieni, s. în comit. Bihor, 87,
 323, 457, 529.
 Sălacea, s. în comit. Bihor, 254.
 Sălard, s. în comit. Bihor, 457,
 529.
 Sălaș, r., 497, 498; ~ cnezat, 497,
 498; ~ s. în Țara Hațegului, 54,
 439, 495, 502; ~ Sălașul de Jos,
 497—498; ~ de Sus, 385, 438,
 497—498, 502.
 Sălciua, s. în comit. Turda, 431,
 549, 551.
 Sălciuța, r. 559.
 Săldăbagiu, s. în comit. Bihor,
 104, 526.
 Săliște, s. în comit. Bihor, 525; ~

- în comit. Maramureș, 480; ~
 în sc. Sibiu, 289, 418, 425, 566—
 567, 567; ~ în comit. Turda, 547;
 ~ de Sus, s. în comit. Mara-
 mureș, 455.
- Săpînța, s. în comit. Maramureș,
 481.
- Săplac (*Zeplak*), distr. românesc,
 138; ~ s., în comit. Bihor, 101.
- Sărăcin, familie cnezială, 501; ~
 Ioan, cnez, 498, 502.
- Sărândeni, s. în comit. Bihor, 457.
- Sărmășel, s. în comit. Cluj, 546.
- Săsciori, s. în comit. Sibiu, 425,
 565, 567.
- scaun, 93—94, 101—102, 107, 110,
 126—127, 137, 142, 158—158, 159,
 166, 170, 242, 265, 268—269, 273,
 288, 292—292, 333, 343, 395, 397,
 400, 418, 431, 501, 534, 553, 565,
 566, 567—567, 569—570, 571, 572;
 ~ boieronal, 563; ~ de judeca-
 tă, 7, 45, 160, 170, 247, 269, 280,
 291, 367, 391, 401, 407, 418, 431,
 436, 439, 469, 471, 473, 476—477,
 504, 523, 525, 544, 546, 552, 563;
 ~ de judecată cnezial, 400, 471,
 474, 477, 565; ~ de judecată
 voievodal, 390, 475, 477, 565; ~
 sășesc, 7, 46, 63—64, 83—85, 88,
 121, 127, 130, 137, 157—158, 170,
 227, 267, 269, 271, 274, 277, 283,
 314, 336, 351, 356, 400, 467, 552,
 563, 569—570, 570; ~ secuiesc,
 7, 61, 64, 75, 85, 88, 130, 270, 271,
 274, 323, 336, 351, 400, 467, 565,
 571; ~ pontifical, 315.
- Schawer, Johannes, vilic, 215; ~
 Laurentius, blănar, jurat, 214,
 215.
- Scherer Nikolaus, jurat, 222.
- Schemnitz, loc., 236.
- Schilling, R., istoric, 388.
- Schlözer, A. L., istoric, 354, 354.
- Schnitzer, familie patriciană, 200.
- Schwandtner, J. G. istoric, 103.
- Scotia, 13.
- Sebastian, cnez, 424, 572.
- Sebeș, capitul, 84; ~ castru, 421;
 ~ cet., 422; ~ decanat, 154.
- Sebeș, district în Banat, 22, 84, 137,
 397, 400, 567, 118, 505, 512; ~
- oraș, 111, 166, 173, 177, 179, 182,
 198, 201, 282, 287, 333, 506; ~ tg.
 153.
- Sebul, Laurentiu, din Cluj, 212.
- Secaș, s. în comit. Caraș, 507.
- Secașuri, r., 264.
- Secășeni, s. în comit. Caraș, 506.
- Seculaș, s. în distr. Chioar, 457.
- Seculeș, s. în comit. Maramureș,
 23.
- Seghedin, or., 253, 321, 329, 334.
- Seghiște, s. în comit. Bihor, 530.
- Seidlin, negustor, 204.
- Seini, s. în comit. Satu Mare, 537.
- Seleuș (*Herince*), s. în comit. Ma-
 ramureș, 386, 405, 415, 423, 436,
 485.
- Seliște, s. în Banat, 491.
- Seneslau voievod, 363, 388—389,
 390, 562.
- Sentgurg, s. în comit. Caraș, 507.
- Sepsi, sc. secuiesc, 269—270.
- Serb (*Sorb*), cnez iobag, 431.
- Serbia, 56, 365, 380.
- sesie țărănească, 13, 24, 30, 35—
 38, 72, 74, 82, 85—87, 87—88,
 89—89, 90—90, 95, 99, 103, 115—
 116, 120, 124, 132, 133, 136, 140—
 141, 143—144, 148—149, 152, 162,
 173, 335, 362, 369, 371, 420, 449,
 461; ~ jelerească, 90—96; ~ pre-
 dială, 87, 87.
- Seydenswancz Ioan (*Johannes*),
 comite și jude, 214.
- Sestlav, jupan din Dobrogea, 352,
 384.
- Severin, ban, 20, 56, 150, 527; ~
 Banat, 505; ~ district, 69, 391,
 475, 505, 510; ~ viceban, 512; ~
 voievod, 464, 511.
- Sexptelki, s. în comit. Timiș, 507.
- sfat (*consilium*), 175, 304; ~ al bă-
 trînilor, 297; ~ al coroanei, 249;
 ~ orășenesc, 207, 210, 219, 221,
 225—227.
- Sfăraș, s. în comit. Solnocul de
 Mijloc, 305.
- Sibieli, s. în sc. Sibiu, 268, 567.
- Sibișel, r., 496; ~ s. în sc. Orăștie,
 127.
- Sibiu, cnezi, 425, 429; ~ comitat,
 397 ~ jud., 113, 312; ~ or., 46, 67.

- 84—84, 96, 100, 111, 113, 155, 166—171, 173—175, 177, 179—180, 180, 181—182, 185, 189—190, 190, 192, 192, 194, 195—196, 197, 204—205, 209, 215—216, 219, 222—223, 227—228, 238, 239, 239, 247, 264, 267, 268, 281—282, 290, 291—292, 298—299, 456, 522, 566, 567—567, 571, 268—268, 295, 400, 425; ~ sc., 102, 127, 288, 400, 565, 567, 571.
- Sic, (*Scckakna*), s. în comit. Solnoc-Dăbica, 92, 253, 305—306.
- Siena, or. în Italia, 175.
- Sighet, or. în comit. Maramureș, 250, 252, 259, 481; ~ salină, 249.
- Sighișoara, or. 37, 84 101, 110—111, 166—168, 174, 177, 179—180, 192, 199—200, 247, 314, 324, 338; ~ capitlu, 84; ~ sc., 94, 553, 570.
- Sigismund, nobil, 537; ~ cnez, 428, 432, 520.
- Sigismund de Luxemburg, rege, 22, 45—46, 47—47, 48, 54, 73, 107, 121, 125, 137, 139, 155, 157, 164, 170—171, 174, 192, 197, 209, 211, 224, 226, 233, 237, 270, 274, 275—276, 282—283, 290, 295, 297, 363, 386, 417, 420, 427, 433, 435, 443, 468, 481, 495, 527.
- Silezia, 297, 380.
- Siliștra, or. în Dobrogea, 383.
- Silișca, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Silivaș, s. în comit. Cluj, 546; ~ de Cîmpie, s. în comit. Turda, 93, 126, 547.
- Silvaș, s. în comit. Hunedoara, 439, 504.
- Silyanovici Ștefan, preot, răscolat, 317.
- Simion, 280, 441; ~ aurar, 174; ~ ban, 233; ~ cnez, 446; ~ cojocar, jude, 144; ~ ieromonah, 488; ~ voievod, 387, 510, 555.
- Simonescu, D., istoric, literar, 353.
- Siret, ~ or., 218, ~ r., 383—383, 446.
- Sincel, s. în comit. Tîrnava, 454.
- Sincrai, s. în comit. Cluj, 457; ~ s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534; ~ s. în comit. Hunedoara, 428, 500.
- Sincraiu Almașului, s. în comit. Cluj, 126.
- Singătin, s. în sc. Sebeș, 137.
- Singorgiu de Cîmpie, s. în comit. Turda, 549.
- Singorgiu de Meseș, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 532.
- Singerz, s. în Țara Năsăudului, 54, 145, 456, 559.
- Simboeni, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 106, 273, 540—541.
- Sinbenedict, s. în comit. Bihor, 529.
- Sinmartin, s. în comit. Cluj, cnez, 546; ~ salină, 246; ~, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 145, 540—541, 541.
- Sinmartinul de Cîmpie, s. în comit. Turda, 428, 431.
- Sinmihai, s. în comit. Cluj, 99, 457, 544, 546; ~ Cîmpie, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 540.
- Sinniclăuș v. Sinnicoară.
- Sinicolaș de Beiuș, s. în comit. Bihor, 528.
- Sinnicoară, s. în comit. Cluj, 195, 248.
- Sinpetru, s. în comit. Hunedoara, 424; ~ de Cîmpie, s. în comit. Turda, 549.
- Sinpaul, s. în comit. Cluj, 457, 546.
- Sintămăria de Piatră, s. în comit. Hunedoara, 500; ~ Orlea, s. în comit. Hunedoara, 502.
- Sintejude, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 92.
- Sintimbru, s. în comit. Alba, 153.
- Sintioana, s. în comit. Mureș, 49, 101; ~ toponim, 547.
- Sirbi, s. în comit. Maramureș, 480; ~ de Jos, s. în comit. Zarand, 91 432, 521; ~ de Sus, 91, 428, 432, 457—458, 519, 520, 521, 524.
- Sirbu, N., istoric, 95.
- Slaf (*Slaph*), cnez, 567.
- Slatina, s. în comit. Maramureș, 482.
- Slav, cnez, 561.
- Slavu, cnez, 549.
- Slătioara, s. în comit. Maramureș, 480.

- Slimnic, s. în sc. Sibiu, 112—114.
 Slon, cetate, 383, 384.
 Slovacia, 297, 314, 318, 322, 364.
 Slovenia, 67, 47, 125, 314, 322.
 Snagov, minăstire, 59.
 Socol, cnez, 509, 264; ~ s. în comit. Cluj, 546.
 Socola, mănăstire, 104.
 Solomon, căptenie de răsculați, 313; ~ cnez, 560; ~ jude asesor, 563.
 Solnoc-Dăbica, comit., 106, 165, 397—398, 407, 424, 428, 430—431, 442, 456—457, 457, 459—460, 465—466, 466, 467, 472, 539, 541.
 Solnocul de Mijloc, comit., 25, 50, 53, 75, 231—231, 387—398, 400, 415, 442, 453, 457—457, 458—459, 465, 466, 467, 472, 475, 532, 534, 436, 572; ~ Dinlăuntru, comit., 126, 231—231, 273, 283, 415, 429, 453, 540, 541.
 Solyom-Fekete Ferenc, istoric, 359—359.
 Solyomkö, cetate, 105.
 Solymosi, familie nobilă, 50.
 Someș, r., 88, 169, 174, 183, 210, 211, 253, 284, 345, 382, 546; ~ Mic, r., 540, 545; ~ Cald, s. în comit. Cluj, 547; ~ Rece, s. în comit. Cluj, 547.
 Someșeni, s. în comit. Cluj, 305—306.
 Sommer Ioan, umanist, 327.
 Somoșcheș, s. în comit. Zarand, 453, 463, 521; ~ voievodat, 393.
 Sopa, răzvrătit, 280.
 Sopron, comit. 396.
 Sora (*Score*), fiica voievodului Ștefan, 23.
 Sorban Ioan, iobag, 78.
 Spania, 72, 188.
 Sperbanul Românesc, s. în sc. Sebeș, 567.
 Stahl, H., H., sociolog, 376.
 Stan (*Sten*), 414, 433, 481, 483; ~ boier, 563; ~ căptenie de răsculați, 313; ~ cnez, 423, 428, 440, 484, 446, 520, 520; ~ f.l., Broda, 282; ~ f.l. Dragomir, 499; ~ ginerele lui Bruna, 282.
 Stana, doamnă, 458; ~ sora lui Costea, 23.
 Stanca, cnez, 419; ~ domniță, 470.
 Stanciu, boier, 58, 129; ~ cnez, 294, 502, 503; ~ egumen, 58; ~ jude-asesor, 563.
 Stanchendorff, s., în sc., Sibiu, 292.
 Stanfalva, s. în comit. Satu Mare, 491—492, 537.
 Stanislau, (*Stanislaus*), cnez, 365, 414, 428, 433, 454, 481, 483, 508; ~, 93, 281; ~ voievod, 124, 460, 488, 492; Stanislaw ~, voievod, 52; ~ Hraboru, voievod, 552; ~ (*Stanislaw*), 282, 292.
 Stankafalva, s. în comit. Caraș, 413, 506.
 Stanița, s. în comit. Zarand, 520.
 Stark, comite, 210, 213; ~ familie, 175.
 staroste (*decanus*), 173, 180, 448; ~ de breaslă, 179, 180, 216, 217; ~ de cnezi 476.
 stavropighia Peri, 488, 554.
 Stănița, s. în comit. Zarand, 428, 519.
 Stelița, jude-asesor, 563.
 Stinca Sf. Mihail, cet. 551.
 Stingaciu, „slugă”, 26.
 Stoia, boier muntean, 56; ~ pribeag, 281.
 Stoian, 281, boier, 563; ~ cnez, 498, 561.
 Stoica D., istoric, 536.
 Stoica, cnez, 567; ~ iobag, 281; ~ jude-asesor; ~ Nanes, jupan, 58; ~ Ștefan, jude și voievod, 509, 510.
 Stoyan (*Stosyan*), cnez, 528.
 Stracimir, țar bulgar, 288.
 Strava Janus, crainic, 524.
 strămutarea țăranilor, 274, 424, 513, 515; ~ liberă, 154—161, 171, 277, 304, 308, 335, 430; ~ cu sila, 159—159, 162.
 Strei, district, 501, 504; r., 472, 495, 497, 498; s. în comit. Hunedoara, 389, 420, 438, 502.
 Strei-Săcel, s. în comit. Hunedoara, 497.
 Streisingeorgiu, cnezat, 438, 495,

- 497—498; ~ s. în comit. Hunedoara, 389—390, 502.
- stringători de dare, 126, 171, 319, 329, 341; ~ de dijme (*decimatores*), 111, 135, 146, 147, 151, 162, 474; ~ de quinquagesimă (*quinquagesimatores*), 125, 127, 128; ~ de urbură (*urburarii*), 233.
- Stroia, cnez, 404; ~ iobag, 82.
- Strigoniu, or., 124; ~ arhiepiscopie, 124.
- Strimtura, s. în Banat, 390, 507; ~ s. în comit. Maramureș, 414, 433, 480.
- Stubbs, W., istoric, 263.
- Stupini, s. în distr. Bistrița, 570, 571.
- Stupnica, loc. în Polonia, 469.
- Sturza (*Struza*), cnez, 392, 422, 508.
- Suabia, 263.
- Suat, s. în comit. Cluj, 545.
- Subotitză, loc., 331.
- Suceag, s. în comit. Cluj, 211, 286.
- Suceava, or., 219, 218, 241; ~ r., 383.
- Suciul de Jos, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Sudea, distr., 143; ~ s. în comit. Caraș, Timiș, 93, 455, 507.
- Suki, familie nobilă, 50.
- Sulea, jude-asesor, 563.
- Suncuius, s. în comit. Caraș—Timiș, 505.
- Suplac, s. în comit. Bihor, 51, 460, 526.
- Surduc, s. în comit. Turda, 547.
- Surian, nobili români, 55.
- Susani, s. în comit. Hunedoara, 437, 502.
- Sutor Paul, staroste de breaslă, 217.
- Syle, haiduc, 280.
- Syrkech, cnez, 423; ~ s. în comit. Timiș, 507.
- Szabo, crainic, 475; T. Attila, filolog, 477; ~ I., istoric, 90, 336, 338, 495; ~ K., istoric, 438; ~ S., istoric, 315.
- Szabolcs, comit. în Ungaria, 54, 155, 279.
- Szádeczky Kardos L., istoric, 61.
- Szaleresi Ambrosiu, răsculat, 317, 325, 338.
- Szamota I., filolog, 424, 442, 431, 458, 572.
- Szarvad, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Szécsy, familie nobilă, 41, 49; ~ Frank, jude al curții regale, 47.
- Székely, familie nobilă, 50, 175, 341; ~ Gy., istoric, 317, 326; ~ Ioan, răzvrătit, 324, 329; ~ jude regesc, 314; ~ Ștefan, voievod, 393.
- Szelindi, familie nobilă, 50.
- Szentgyörgyi Maria, istoric, 556.
- Szentklárai I., istoric, 331.
- Szenthmyclos, s. în comit. Arad, 489; ~ s. în comit. Solnocul de Mijloc, 457, 534—535.
- Szepesi, familie nobilă, 50.
- Szerémi G., cronicar, 322, 334.
- Szerencs Falva, s., în comit. Bereg, 191.
- Szilágyi Margareta, nobilă, 129; ~ Sándor, istoric, 287—287, 358.
- Szirmay A., istoric, 122, 137, 139, 539.
- Szolnok, loc. în Ungaria, 253, 254.
- Szomogy, comit., 54.

Ș

- Schei, cartier din Brașov, 203, 204.
- Șandor, 214; ~ cnez, 490, 491; ~ voievod, 535.
- Șandru, f.l. Balc, 23.
- Șăula, s. în comit. Turda, 549.
- Șăușa, s. în comit. Turda, 549.
- Șchiopul Ioan, slujitor, 256.
- Șcutași, cnez, 445.
- Șeica, sc. 84, 84, 113, 154, 158, 570.
- Șemlac, — cnezat, 507, 510; ~ s. în comit. Caraș, 280—281, 507.
- Șerb, 93; ~, răzvrătit, 290.
- Șerban, cnez, 273, 519—520, 541; ~ din Olpret, 429—540; ~ f.l. Nicolae, 432; ~ Lucaciu, iobag, 78; ~ răzvrătit, 290; ~ voievod, 460.
- șerbi, 30, 35, 71—72, 81—82, 118, 132—133, 175, 262, 347, 366.
- șerbic, 71—73, 154, 155—156, 301,

- 304, 320, 326, 330, 340—343, 369, 441, 443.
- Șercaia**, s. în distr. Făgăraș, 76, 175, 561; ~ tg. 24.
- Șerci**, s. în comit. Hunedoara, 294, 428, 503, 503.
- Șieu**, s. în distr. Năsăud, 101, 135; ~ s. în comit. Maramureș, 101, 489.
- Șimian**, s. în comit. Bihor, 87.
- Șimleul Silvaniei**, or. în comit. Solnocul de Mijloc, 254, 323.
- Șinca**, s. în Făgăraș, 313.
- Șincai**, Gh., istoric, 354, 354.
- Șiria**, castelan al cetății, voievod, 464, 518; ~ cet., 48, 79, 87—88, 90—92, 138, 322, 426, 432, 442, 457—458, 464, 477, 518, 520, 524—524; ~ domeniu, 75, 144, 520.
- Șoard**, s. în sc. Sighișoara, 273.
- Șoimeni**, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 540, 546.
- Șoimi**, s. în comit. Bihor, 526.
- Șoimuș**, cetate, 322, 325, 518—519, 518; ~ cnezat, 265, 518—518; ~ domeniu, 138, 144; ~ s. în comit. Arad 514; ~ s. în comit. Bihor, 525.
- șoltuzi** (*scultetus*), 219, 370, 447; ~ germani, 406.
- Șomcuta**, Mare, s. din Chioar, 459, 463, 554, 555; ~ voievodat, 554—555.
- Șomcutu Mic**, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 541; ~ voievodat, 465.
- Șona**, s. în comit. Tîrnava, 570.
- Șoșdea**, s. în comit. Caraș, 282, 507, 511.
- Spring**, s. în sc. Sebeș, 84.
- Șopteriu**, s. în comit. Cluj, 93, 546, 546.
- Ștefan**, 280, 386, 422, 455, 530; ~ cel Mare, domn al Moldovei, 109, 217, 271, 444, 565; ~ cel Sfînt, rege ungar, 358, 472; ~ ban de Severin, 20, 48; ~ cel Mare din Ciomocoz, 279; ~ cnezi, 282, 406, 428, 431—432, 491, 502, 566, 519—520, 541; ~ țaran, 92; ~ voievozi, 23, 282, 455—456, 459—460, 464, 472, 490, 492, 510—511, 516, 522—522, 523, 527, 527, 530, 531, 545; ~ f.l. Iuga, voievod al Maramureșului, 487; ~ Lackfi, voievod al Transilvaniei, 282; ~ Mailat, voievod al Transilvaniei, 193; ~ fost voievod al Transilvaniei, 46.
- Ștefănescu**, B. culturolog, 99.
- Ștefănescu**, Șt., istoric, 329.
- Știbor**, voievod al Transilvaniei, 47, 192—193.
- Știru**, iobag regal, 281.
- Șuca**, pribeag, 281; ~ răzvrătit, 290, 281.
- Șugatag**, ocne, 247.
- Șulemberg**, 114.

T

- Tabor**, loc. în Cehia, 296.
- Talabor**, cnezat, 481, 481; ~ saline, 246, 246; ~ s. în comit. Maramureș, 247, 481.
- Talyanfalva**, s. în comit. Caraș, 281.
- Tamaș**, cnez, 445.
- Tamásfalvi**, familie nobilă, 50.
- Taras**, r., 481.
- Taras**, s. în comit. Maramureș, 481.
- Tarnowski**, Ioan, 244.
- Totia**, s. în comit. Hunedoara, 428.
- Tatos**, jupan, 352.
- Tatomir**, cnez, 423, 427, 525—526, 528.
- Tatul**, 292; ~ din Rîmnicu Vilcea, 219; ~ din Peșteana, 439; ~ voievod din Dîrstor, 383.
- Tatul-Tatomir**, familie cnezială, 481.
- Taurinus Ștefan** (*Stieröchsel*), poet-cronicar, 318, 343.
- taxe**, 72, 108, 118, 127, 145—146, 153, 180, 257, 262, 314, 476; ~ târgurilor, 42; ~ de feudă, 118; ~ de oaste, 122; ~ de pășunat, 116, 335; ~ de pescuit, 116, 335; ~ de răscumpărare, 133; ~ de succesiune, 118; ~ de vinat, 116, 335; ~ extraordinară, 420; ~ specială (*relivium*), 16; ~ vamală, 110, 194, 196.

- tăietori de sare, 247—255, 255, 256—259.
- Tălmăciu, cetate, 289, 290; ~ domeniu, 228.
- Tălmăcel, s. în sc. Sibiu, 567.
- Tărăței, s. în comit. Alba, 523.
- Tărlungeni, s. în distr. Brașov, 76.
- Tăuni, s. în comit. Tîrnava, 127.
- Tăușeni, s. în comit. Solnoc-Dăbăca, 457, 541.
- Tăuți, s. în comit. Cluj, 500, 544, 546; ~ Românești, s. în comit. Cluj, 544.
- Teaca, s. în distr. Bistrița, 195; ~ tg., 178.
- Teceu, s. în comit. Maramureș, 250, 252, 259, 481; ~ salină, 247, 249.
- Telciu, s. în Țara Năsăudului, 558.
- Telegdi, familie nobilă, 50; ~ Ștefan, vistier, 68, 315.
- Teleki, familie nobilă, 49; ~ s. în Gurghiu, 457.
- Teleorman, r., 383.
- Teliuc, minc, 242.
- Temeșel, s. în comit. Caraș, 422, 442, 506, 508.
- Teodor, boier, 58; ~ Bota voievod, 555; ~ din Baba, cnez, 541.
- Teodoru, D., arheolog, 384.
- Ters, s. în comit. Caraș, 281.
- Teti, familie, 50.
- Tetiș, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Teunus, haiduc, 282.
- Teutsch, G. D., istoric, 222.
- Teyed, s. în comit. Caraș, 281, 455; ~ voievod, 509, 511.
- Theri, orășean, din Cluj, 206.
- Thuróczi, cronicar, 309, 342—342.
- Tibru, deal — 272.
- Tihany, mănăstire, 386.
- Tihomir, voievod, 457; 390.
- Tileagd, s. în comit. Bihor, 87.
- Tilișca, s. în sc. Sibiu, 425, 566, 567.
- Timiș, (*Themes*), comit, 48, 50—50; 54—56, 290, 397—398, 400, 419, 424—424, 430, 457—459, 464—465, 467, 504—505, 511—512, 512, 513, 515—515, 516—516—520; ~ r., 276, 326.
- Timișoara, cetate, 325; ~ or., 42, 46, 69, 122, 167—169, 180, 189, 191, 201, 209, 229, 265, 321, 325—327, 329, 331—332, 344—345, 465, 513, 516, 523.
- Tinodi, cronicar, 342.
- Tisa, r., 253, 317, 321, 334, 481.
- Tiseu, răzvrătit, 281.
- Tismana, mănăstire, 245, 444.
- Timpa, toponim, 185, 203, 209, 214; ~ s. în comit. Hunedoara, 500.
- tîrg (*forum, oppidum*), 24, 29, 39, 42, 52, 54—55, 56, 105, 107, 112, 123, 132, 146, 153, 156—157, 159, 166, 168, 171, 177—178, 180, 191—192, 213, 222—223, 229, 235, 289, 298, 301, 304, 308—309, 317, 322, 351, 406; ~ anual, 166, 170; ~ săptăminal, 103, 166.
- Tîrgșor, or., 190, 219.
- Tîrgoviște, or., 104, 190, 219.
- Tîrgu Mureș, or., 192, 195, 275, 299, 571.
- Tîrnava, comit., 50, 101, 103, 126—127, 398, 431, 442, 465, 442—553; ~ r., 43, 101, 268, 272, 273, 454, 552, 553.
- Tîrnăvița, s. în comit. Zarand, 520—521.
- Toader, răzvrătit, 290.
- Todor, din Soșdea, haiduc 282.
- Todoran, cnez iobag, 431; ~ din Wargmyfalva, cnez, 520.
- Tohan, s. în Țara Birsei, 76.
- Tokay, or. în Ungaria, 228, 331.
- Toldi, familie nobilă, 50.
- Tollouch, loc. lg. Buda, 495.
- Toma, 515; ~ cnez-iobag, 430, 432, 551; ~ iobag regal, 78, 281; ~ nobil, 55; ~ voievod, 455, 456, 522, 555, 559; ~ cel mare, conducător de răscoală, 305—306, 339; ~ Fekete, iobag, 78; ~ zis Kutcas, 281; ~ zis Pocol, scriitor, 282.
- Tomești, s. în comit. Zarand, 524.
- Tomintil, cnez, 446.
- Tomori, Paul, nobil, 25, 312, 223, 435.
- Topa, s. în comit. Cluj, 546.
- „Toparchul grec”, 381.

- Toplița, mine, 242—244; ~ s. în comit. Bihor, 526; ~ voievod, 529.
- Toroczkai, familie nobilă, 50, 78, 549.
- Torontai, cnez în Moldova, 446.
- Toth Gheorghe, cnez, 540; ~ Ioan cnez, 540; ~ Petru, cnez, 540.
- Toty, s. în comit. Bihor, 29.
- Toyhan, negustori 204; ~ Nicolaus, negustor 215; ~ Seydlen, negustor, 215.
- Török, familie nobilă, 50; ~ Valentin, 331, 334.
- Traian, împărat roman, 353.
- Trandafir, din Izvoreni, cnez, 445.
- Transilvania, passim.
- Topșa, cnez, 423.
- Trascău, cet. 324; ~ mine, 242, 339; ~ nobili, 233; ~ s. în comit. Turda, 45, 244;
- Trăpcea, T., istoric, 331.
- Trei Scaune, sc., 372.
- Tria, s. în comit. Bihor, 525. tricesimă, 96, 195, 196.
- Trif, (*Tryff*), din Dorcut, cnez, 541; ~ din Glod, cnez, 541; ~ din Tg. Mureș, 571.
- Trip, s. în comit. Satu Mare, 457, 537.
- Tripartitul* lui Werbücüzi, legiuire feudală, 14, 18, 21, 30, 35—37, 68—70, 76, 91, 142, 161, 167, 330, 336, 347, 466.
- Tripon, cnez, 432.
- Triteni, cnezat, 547.
- Trotuș, tg. în Moldova, 191.
- Troyes, or. 198.
- Tubero, cronicar, 343, 343.
- Tugeanu Liliana, istoric de artă, 523.
- Tulcan din Kenes, cnez, 525.
- Turcheș, s. în distr. Brașov, 76, 93, 163, 266.
- Turcia, 164.
- Turcin Nicolae, cnez, 513.
- Turda, comit. 50, 54, 75, 79, 126, 129—130, 148, 242, 397—398, 432, 436, 442, 457, 466, 547; 549; ~ or., 92—93, 101, 104, 161, 167, 192, 196, 251—252, 257, 279, 305, 309—310, 324, 329—330, 338—339, 428, 543, 572; ~ cămara de sare, 247, 250; ~ ocne, 155, 234, 246—246, 248—249, 251, 255, 259, 324, 339.
- Turingia, 314.
- Turkon, s. în Polonia, 469.
- Tutova, r., 445.
- Twilya, fierărie, 244.
- Tyler Wat, conducător de răscoală 71, 262, 320.
- Tyvsed, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 457—458, 534—535.

T

- Țacu, din Brețcu, cnez, 572.
- Țaga, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 90—91, 93, 104, 128, 160, 273—274, 306, 546.
- Țara Beiușului, 80, 408, 528; v și Beiuș, distr; ~ Birsei, 76 90, 126, 144, 191, 204, 269, 294—295, 329, 351, 392; ~ Carașului, 80, 432, 467; ~ Caraș-Severinului, 39, 374, 410, 417, 471, 509, 520; ~ Cetății de Piatră, 80 ~ Crișului Alb, 521; ~ Crișurilor, 39, 374, 410, 526; ~ Făgărașului, 24, 50, 56, 58—59, 75, 80—82, 129, 138, 148, 227, 292—292, 293—295, 312—313, 313, 336, 336, 382, 389—390, 399, 467, 559, 561—561, 562; ~ Galilor, 13; ~ Hațegului, 23, 39, 53—54, 58, 80, 103, 108, 129, 201, 264, 291, 294—295, 336, 359, 374, 378, 382, 389—391, 396, 399, 408, 410, 415, 416—417, 422, 432, 436, 439, 467, 469, 471, 495—500, 503—504, 520, 525, 528, 563; ~ Maramureșului, 39, 80, 363, 374, 378, 391, 400—401, 416—417, 432, 467, 469, 478, 480, 495—495, 509, 511, 520, 563; ~ Moților, 39, 80; ~ Oașului, 537; ~ Oltului, 535; ~ Severinului, 388; ~ Silvaniei, 532; ~ Zarandului, 39, 80, 374, 410, 458—460, 471, 520—522, 525, ~ Românească, 7, 12, 14, 17—18, 24, 26, 32, 55—56, 58—59, 75, 81, 83, 96, 102, 104,

- 106—107, 109—110, 129, 150, 174, 182, 185, 189—190, 190, 191—196, 197, 217—219, 240—241, 245—246, 267, 277, 287, 289—290, 293—295, 311, 313, 332, 358, 365—366, 368—369, 380, 383, 385—386, 392, 396, 399, 407, 425, 443—444, 460, 463, 467—470, 511, 530, 559, 561—562, 565—566, 566, 569.
- Târna, familie boierească, 55.
- Tebea, s. în comit. Zarand, 520; ~ de Jos, s. 524.
- Tigănești, s. în comit. Bihor, 446.
- Tigmandru, s. în sc. Sighișoara, 112.
- tol, unitate de măsură, 140, 535.
- U**
- Ucea, loc. 313.
- Ucraina, 278.
- Uglea, s. în comit. Maramureș, 481.
- Ugocsa, comit. în Ungaria, 53, 137, 279, 283, 300, 396, 397—403, 441, 462, 488—492.
- Uifalău, s. în distr. Bistrița, 306.
- Uileac, s. în comit. Bihor, 100.
- Uitz, E., istoric, 207.
- Ulieș, s. în comit. Cluj, 432, 546, 571.
- Ung, comit. 279, 401, 432, 447, 459, 488, 491.
- Ungaria, 44, 115, 125—126, 158, 164, 182, 193, 198, 213, 276, 301, 310, 329—334, 343, 354, 358—359, 386—387, 407, 462, 471, 487, 489, 493.
- Ungur, familie voievodală, 54, 422, 460, 501; ~ din Nădăștia, cnez, 20; ~ Ioan din Nădăștia, voievod, 460, 500; ~ Martin, iobag, 78.
- Unguraș, cet. în comit. Solnoc-Dăbica, 201, 273, 539.
- „Unio trium nationum“, 284, 306, 310, 345.
- uniuni de bresle, 181; ~ de obști, 8, 364, 371, 377, 378—379, 381—382, 384—384, 387—389, 392—393, 396—397, 397, 398, 400—402, 412, 414, 417, 421—422, 425, 427, 433, 436, 443, 449, 451, 453—454, 459, 461, 467, 469—471, 478, 480—483, 488, 491, 495—495, 497—501, 505, 507, 509—510, 515—516, 518, 520, 525—526, 528—529, 532, 537, 539—540, 545, 547, 552, 554, 558, 563, 565, 567, 570.
- universitate, 217; ~ din Cracovia, 217; ~ din Praga, 299; ~ din Viena, 217; ~ din Wittenberg, 217.
- „Universitatea săsească“, 34, 107, 227, 268.
- Urban, diac, 90, 91; ~ zis Dragoș, 78.
- urbariu, 75, 79, 86, 88, 137, 352, 450, 491, 520, 524, 556.
- urbură, 44, 44, 48, 233, 237; ~ din argint, 232; ~ din aur, 232.
- Urca, cnezat, 547.
- „uric“, 17.
- Uric Gavril, pictor, 437.
- Uriu, voievodat, 465.
- Urmeniș, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 20, 22, 432, 532, 546.
- Ursu, V., muzeograf, 539.
- Urviș, s. în comit. Bihor, 527, 529, 531, 461, 526; ~ voievodat, 530, 531.
- V**
- Vaca, s. în comit. Zarand, 524.
- Vačlav, rege al Boemiei, 73.
- Vad, cnezat, 428, 501; ~ s. în distr. Făgăraș, 503, 563.
- Vaida, 512; ~ Baltazar, voievod, 536; ~ Beche, voievod, 537; ~ Bertii, voievod, 537; ~ Demian, voievod, 524; ~ din Belud, familie voievodală, 537; ~ din Nadășul Român, familie voievodală, 536; ~ din Negrești, 537; ~ din Waydafalva, familie voievodală, 512; ~ Gheorghe, 512; ~ Matei din Homorod, colon, 537; ~ Mihail din Thems, 512; ~ Nicolae, 512; ~ Simion, din Bozieș, 541.
- Vaida, s. în comit. Bihor, 529.

- Vaida-Cămăraș, s. în comit. Cluj, 546.
- Vaidafalva, toponim, 516.
- Vaidahaza, toponim, 547.
- Vaidasig, Woywodasoge, toponim, 547.
- Vaidasig — Vaidazeged, toponim, 551.
- Vajdafalva, toponim, 531; ~ s. în comit. Arad, 519.
- „Valachie“, formațiune statală, 383.
- Valcău, cet. 329, 464, 532, 535.
- Vale, s. în sc. Sibiu, 567.
- Valea — Castanelor, mine, 236; ~ Cernei, 500; ~ Cireșelor, 236; ~ Diljei s. în comit. Hunedoara, 503; — Gîrboului, s. în comit. Solnoc-Dăbîca, 547; ~ Jiului, 499; ~ lui Mihai, s. în comit. Bihor, 280; ~ lui Voievod toponim, 104; ~ Mare, s. în comit. Bihor, 527; ~ Mitnicului, s. în comit. Caraș, 507; ~ Neagovei, toponim, 439; ~ Porcului, s. în comit. Maramureș, 481; ~ Prahovei, toponim, 383; ~ Rodnei, distr., 228, 399, 456, 559; ~ Sălăjului, toponim, 497; ~ Sălăuței, s. în distr. Bistrița, 423; ~ Singiorzului, s. în comit. Hunedoara, 497; ~ Streiului, toponim, 103.
- Valea (*Patak. Woia*), moșie în comit. Caraș-Severin, 406, 435.
- Valentin, cnez, 281, 430, 509; ~ din Brașov, jude, 209; ~ din Uifalău, fierar, căpetenie de răsculați, 306, 338; ~ Vlad (*Wlad*), iobag, 78; ~ vagabond, 280.
- Valentiny A., bibliotecar, 78.
- Valhid, s. în sc. Sighișoara, 271.
- Valkai, Nicolae, răsculat, 338.
- Vallata Gheorghe, negustor, 218.
- Vama, Teodor, cnez, 520.
- Vancea, din Șinca, 313; ~ Gri-gore, cnez, 541; ~ voievod, 469.
- Vanciu (*Vanch*), cnez, 491.
- Vanciuc (*Vanchuk*) ~ din Doman, 281; ~ familie cnezială, 422, 440; ~ f.l. Farcastan, 484.
- Vancsadi, familie nobilă, 50.
- Vanczya, s. în comit. Bihor, 529.
- Váradí Petre, episcop, 164.
- Varalia, cnezat, 440, 480, 481.
- Várdai Francisc, episcop, 323, 326.
- Várkocz, familie nobilă, 50.
- Vármegeye, distr. 504.
- Varna, luptă, 65.
- Vas, comit., 386.
- vasali, 11, 16—17, 40, 42, 49, 524.
- vasalitate, 40, 287.
- Vasary, s. în comit. Bihor, 104.
- Vasile, ~ din Arăneag, voievod, 521; ~ din Ribița, 523; ~ f.l. Mladin, 281.
- Vaslui, or., 219.
- Vass, familie nobilă, 160.
- vatamani, 446—448.
- Vața — de Jos, s. în comit. Zarand, 428; — Mare, 520.
- Văineag, s. în comit. Maramureș, 481.
- Vălcău, loc. 306.
- Văleni, s. în comit. Maramureș, 480; ~ s. comit. Solnoc-Dăbîca, 541.
- Vărădia, cet. 509; s. în comit. Arad, 282, 456, 500.
- Văsoaia, s. în comit. Zarand, 431, 522.
- Vécsei, familie nobilă, 50.
- Vedea, r., 383.
- Vele, Gheorghe, voievod, 455, 541.
- Velescu, O., istoric, 474.
- Vemery, familie nobilă, 50.
- Veneția, or. în Italia, 175, 192, 262; ~ s. în distr. Făgăraș, 561, 563; ~ de Sus, s., 561; ~ de Jos, 561.
- Verempatak, s. în comit. Bihor 457.
- Vereș, A., istoric, 149, 237, 535, 556.
- Vereș, Ioan, cnez, 428.
- Vereșmort, s. în sc. Sibiu, 282.
- Vereșnița de Sus, cnezat, 492.
- Vermeș, s. în comit. Caraș, 507.
- Vese, iobag, 281.
- Veștem, s. în sc. Sibiu, 127, 425, 565.
- Vețul Român, cnezat, 501.
- viceban, de Severin, 475, 510, 512.
- vicecastelani, 475, 477.

- vicecămărași, v. vicecomiți ai cămării.
- vicecomiți, 48, 67, 280, 437, 464, 523; ~ ai cămării, 248.
- vicecrașnici, 512.
- vicevoievod, 46, 48, 92, 107, 160, 211, 283, 286, 295, 306, 308, 312, 331, 461, 464, 523, 530.
- Vida, S., istoric, 271; ~ voievod, 458.
- Vidin, or., 150.
- Viena, or., 192, 194, 217—217.
- Viișoara, s. în comit. Turda, 549.
- vilici (*villici*), 214, 215, 224, 227.
- Villa kenez, toponim, 515.
- Villa Petri, s. în comit. Caraș, 507.
- Vinczberg, s. în sc. Sibiu, 567.
- Vintere, s. în comit. Bihor, 461, 526, 527, 530, 531.
- Vint, s. în comit. Alba, 84.
- Vințești, s. în comit. Maramureș, 480.
- Vințul de Jos, s. în comit. Alba, 247, 253, 311.
- Vireag, v. Florești
- Virișmort, s. în comit. Maramureș, 481.
- Vissarion, discipol al lui Gemistos, 298.
- Vișa, soția lui Bălea, 523.
- Vișegrad, or. 159.
- Vișeu, cnezat, 391, 422; 480, 480; ~ r., 478, 488.
- Viștea de Jos, boieronat, 562; ~ s. 435, 563; ~ de Sus, boieronat, 562; ~ s. 435, 491, 563.
- Vitez, Ioan, umanist, 65.
- Vița, s. în Banat, 25, 338.
- Vițea, s. în distr. Bistrița, 324.
- Vyzerwan, voievod, 457.
- Vilc, iobag, 388.
- Vilcea, ținut, 388.
- Vilcul, preot, 294, 503.
- Vîrfurile, s. în comit. Zarand, 322, 458, 521, 524.
- Vlad, Călugărul, domn al Țării Românești, 26, 59, 109; ~ Dracul, domn al Țării Românești, 58, 129, 193; ~ jude, 292; ~ voievod, 470, 516.
- Vladislau (Ladislau), preot, 424.
- Vladislav I, rege al Ungariei, 22, 56, 68, 141, 126, 153, 160, 170, 234—235, 238, 276, 312, 314, 318, 320, 432—433, 447; — al II-lea, 61, 149; ~ Jagello, rege al Poloniei și Ungariei, 68, 73.
- Vladislav — Vlaicu, domnul Țării Românești, 24, 56, 150—192, 267, 287, 311, 423, 453.
- Vlaicu, f.l. Mircea cel Bătrîn, voievod, 468, 470; ~ jude din Cimpulung, 219; ~ preot, cnez din Orăștioara, 424, 569; ~ „sluga” lui Vlad Călugărul, 26.
- Vlasolț, s. în comit. Caraș, 506.
- Vlădeasa, munte, 534.
- Voia — Valea, moșie în comit. Caraș, 413, 454, 504, 506, 506, 510.
- Voian, voievod, 516.
- Voicu, nobil român, 55, 56, 237; ~ cnez, 544; ~ iobag, 281, 392.
- Voievod, toponim, 387.
- voievodate, 5, 7, 12, 59, 88, 166, 272, 287, 352—353, 358, 360, 363—364, 366—367, 373, 375, 378—379, 381—384, 388—389, 389, 390, 392—403, 401, 410, 426—427, 432—433, 441, 443, 450—451, 453, 454—456, 461—465, 469—471, 473—474, 478, 480, 486, 487, 487, 492, 494, 497, 499—500, 500, 505, 510—511, 515—510, 518—522, 524, 526—529, 531, 534, 536—537, 539—541, 545—547, 549, 551—522, 555, 558—559, 559, 562—563, 570, 572.
- Voievodathana, toponim, 547.
- Voievodeni, s. în distr. Făgăraș, 305, 306; ~ de Jos — (Voievodeni Mari), s. 58, 562—563; ~ Voievodeni de Sus (Voievodeni Mici) ~ s. 58, 562—563.
- Voievodești, toponim, 531.
- voievozi (*Vajvoda, woivoda, Vajvoda*), 7, 17, 23, 29, 39, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 52—53, 55—55, 56, 58—59, 61—63, 75, 80, 87, 90, 98, 106, 124, 129, 146, 184, 211, 234, 237, 266, 273, 279, 282, 284, 291, 303, 308, 318, 321—322, 326—327, 345, 351—353, 355, 357—358,

- 360, 363—364, 367—368, 373—382, 383—390, 393—409, 411—412, 415, 422—424, 429, 430, 440—444; 447, 449—459, 460, 462, 464—466, 468—475, 477—478, 481, 483, 486—495, 499—500, 500, 509—512, 521, 515—516, 516, 518—521, 521, 523—525, 526—530, 532, 534—535, 536, 536, 537, 539—541, 543—547, 549, 551, 551, 552, 552, 553—556, 556, 558—559, 562—563, 570—573, 573; ~ din Moldova, 215, 554; ~ din Țara Românească, 24, 566, 566, 569.
- Voievozi, toponim, 461, 525, 526, 529, 531.
- Voineasa, s. în comit. Hunedoara, 428.
- Voiteii, răsculat, 281.
- Volca, iobag, 281.
- Volp, iobag, 281.
- Voziștea, cnezat în comit. Caraș, 506; ~ moșie, s., 421, 428, 506, 506.
- Vrancea, 98, 383.
- Vuia, R. etnograf, 108.
- Vulkan, 529.
- Vurpăr, s. în Comit. Alba, 112, 113, 114, 247, 253.
- W**
- Wadkut, a.d., în comit. Arad, 518.
- Walkay Nicolae, răzvrătit, 306.
- Walter din Cluj, 213.
- Wamosperche, s., 87.
- Wasary, nobil, 275; — s. în comit. Bihor, 275.
- Was, familie nobilă, 83, 128, 273, 431; ~ Ioan, 91.
- Wazgwyfalva, s. în comit. Zarand, 520.
- Wayda — Waida Andrei, voievod, 524; ~ din Hususău, 531; ~ din Homorog, 531; ~ din Igzes, familie voievodală, 531; ~ din Iteu, familie, 531; ~ din Gyapol, familie voievodală, 531; ~ Gheorghe, 457; ~ Grigore, 512; ~ Iwan, 457; ~ Mihail din Feleac, cnez, 418; ~ Petru, 531; ~ Stefan din Urviș, 531; ~ Teodor, voievod, 536.
- Waydafalva, toponim, 456, 512, 515.
- Waydahaza, toponim, 536.
- Waydaszenthyvan, toponim, 531.
- Wayvoda din Bar, 499; ~ Raphayn, 457.
- Welser, bancheri germani, 188.
- Wenzel G., istoric, 47, 233, 247.
- Werböczy Stefan, jurist, 14, 21, 30, 68, 76, 91, 142, 161, 167, 323, 330, 336, 347, 466.
- Werempatak, s. în comit. Bihor, 527.
- Werner, comisar regal, 235; ~ C., 20; ~ F., 298.
- Wittenberg, or. 217, 217.
- Wissenon, s. în comit. Bihor, 457.
- Woduz, s. în comit. Bihor, 104.
- Wolf, Ph., istoric, 261.
- Wolff, E., istoric, 180.
- Wolfgang, negustor, 300.
- Wolochowka, s. în Polonia, 453.
- Wolosianka Mala, s. în Polonia, 453; ~ Wilka, 453.
- Wolosice, s. în Polonia, 453.
- Wolosynowa, s. în Polonia, 453.
- Woloszcza, s. în Polonia, 453.
- Woyvodhaza, toponim, 536.
- Wolozyn, s. în Polonia, 453.
- Wolphard, familie patriciană, 217.
- Y**
- Ypres, or. în Belgia, 196.
- Z**
- Zabo Gheorghe, iobag, 78; ~ Mihail, crainic, 524; ~ Sigismundus, iobag, 78.
- Zabadfalva, s. în comit. Timiș, 504.
- Zaic, cnez, 404; ~ familie nobilă, 55.
- Zachyet, s. în comit. Hunedoara, 428.
- Zagoryan Kozta, român, 78.
- Zagra, s. în Țara Năsăudului, 559.
- Zagreb, or., 198.
- Zakalusdragmushaza, s. în comit. Bihor, 527.

- Zalău, mănăstire eremită, 149, 535; ~ tg. în comit. Solnocul de Mijloc, 323.
- Zaldobag, cnezat, 507, 513.
- Zam, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534.
- Zamartelek, s. în comit. Cluj, 547.
- Zanc Ladislau, cnez, 290.
- Zanco Walachus, 447.
- Zanyzlokenezfalva, toponim, 507.
- Zápolya Ioan, voievod al Transilvaniei, 284, 318, 321, 323, 326—327, 330—331, 333—334, 343, 346.
- Zara, or., 192, 204.
- Zarand, comit., 47, 50—51, 87, 274, 281, 322, 334, 372, 397—399, 405, 407, 428, 431, 453, 457—458, 463—466, 472, 475, 519—521, 523—525, 572; ~ mine, 234, 238; ~ părți, 123, 323, 400, 415, 467; v. și Țara Zarandului.
- Zarkad, loc., 305.
- Zarvasselke, s. în comit. Caraș, 507.
- Zarwad, s. în comit. Solnocul, de Mijloc, 458, 535.
- Zau de Cimpie, s. în comit. Turda, 549, 551.
- Zavarius, cnez, 520.
- Zazmezeu, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 541.
- Zărnești, s. în distr. Brașov, 76.
- Zăvoi, s. în Banat, 502.
- Zceptelcki, s. în comit. Timiș, 281, 515.
- Zdrapți, s. în comit. Hunedoara, 428, 523.
- Zeged, s. în comit. Caraș, 507.
- Zeiher, Iacob, staroste de breaslă, 179.
- Zekel Paul, voievod, 463, 521.
- Zekul din Cluj, 213; ~ Ladislau, inspector de păduri, 163.
- Zemplen, comit. 279, 386.
- Zendemeter, s. în comit. Solnocul de Mijloc, 534, 535.
- Zeuldes, s. în comit. Zarand, 457.
- Zepmezeye, s. în comit. Caraș-Severin, 423, 505, 506.
- Zernești, s. în comit. Caraș, 507.
- Zcepteleky, 281.
- Ziin din Cîrțișoara, căpetenie de răsculați, 313; ~ Anca, căpetenie de răscoală, 313.
- Zimbor, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 276.
- Zimmermann, Fr., istoric, 20.
- Zizin, s. în distr. Brașov, 76.
- Žižka, Jan, conducător al taboriților, 297.
- Zlagna, s. în distr. Brașov, 271.
- Zlaști, r., 239; ~ mine, 235; ~ s. în comit. Hunedoara, 239, 405, 500.
- Zlatinch, s. în comit. Caraș, 506.
- Zlatna, mine, 231, 231, 233; ~ or. 232, 232, 234, 239, 528, 552.
- Zob. familie, 54; ~ Mihail, cnez, 20.
- Zoljomyi, familie, 50.
- Zolnai G., lexicograf, 424, 431, 442, 458, 572.
- Zolonen, răzvrătit, 280.
- Zolymoi, domeniu, 86, 87.
- Zolyn, cnezat, 506; ~ s. în distr. Mehadia, 391.
- Zomoyonhaza, s. în comit. Bihor, 527.
- Zonk, răzvrătit, 280.
- Zopus, s. în comit. Bihor, 460, 527—530.
- Zoway, s. în comit. Solnoc-Dăbica, 460.
- Zylagy Andrei, conducător de răsculați, 322.
- Zynazeg, s. în comit. Caraș, 423, 507.

CUPRINS

<i>Cuvînt introductiv</i>	5
RELAȚII ȘI STRUCTURI SOCIAL-ECONOMICE ȘI SOCIAL-JURIDICE	
Cap. I. PROPRIETATEA	11
1. <i>Proprietatea puterii centrale</i>	12
2. <i>Proprietatea feudală</i>	12
3. <i>Proprietatea bisericească</i>	31
4. <i>Proprietatea țărănească</i>	31
5. <i>Proprietatea urbană</i>	39
Cap. II. CLASA FEUDALĂ	40
1. <i>Noua nobilime și constituirea „ordinului nobiliar”</i>	41
2. <i>Lupta pentru putere dintre „ligi” și „ordine”</i>	48
3. <i>Cnezi, voievozi, boieri români în competiția „ordinelor” („stărilor”) privilegiate</i>	52
4. <i>Primorii secui și greavii sași</i>	60
5. <i>Intărirea „ordinului” nobilimii mijlocii</i>	65
Cap. III. TĂRĂNIMEA	71
1. <i>Structura social-juridică</i>	71
2. <i>Situația social-economică</i>	89
3. <i>Ocupații</i>	94
4. <i>Obligațiile față de stat, stăpînul feudal și biserică</i>	115
Cap. IV. ORĂȘENIMEA ȘI ORĂȘELE	166
1. <i>Orașele ca entitate socio-economică și socio-politică</i>	166
2. <i>Structuri socio-profesionale urbane</i>	176
3. <i>Stratificarea social-economică a orașenilor</i>	199
4. <i>Stratificarea social-juridică a orașenilor</i>	208
5. <i>Conducerea orașelor</i>	224
Cap. V. MINERI ȘI MINERIT	231
1. <i>Mineri și minerit de metale prețioase</i>	231
2. <i>Mineri și minerit de fier, aramă, plumb</i>	242
3. <i>Lucrători și saline</i>	246

Cap. VI. LUPTA ANTIFEUDALĂ A MASELOR POPULARE . . .	260
1. <i>Reacția tăvănimii față de cotropirea pământului obștesc și a vechilor drepturi</i>	263
2. <i>Răzbușnarea țărănilor împotriva opresiunii</i>	272
3. <i>Fuga</i>	273
4) <i>Haiducia</i>	278
5. <i>Între revolte și răscoale</i>	285
6. <i>Răscoala de la Bobilna</i>	295
7. <i>Răscoala condusă de Gheorghe Doja</i>	314
8. <i>Caracteristicile principale ale răscoalelor țărănești</i>	334

INSTITUȚII SOCIAL-POLITICE ȘI SOCIAL JURIDICE

Cap. I. CNEZI—CNEZATE, VOIEVOZI—VOIEVODATE, CRAINICI CRĂINICII	351
1. <i>Istoriografia problemei</i>	351
2. <i>Considerații generale</i>	375
3. <i>Vechimea cnezilor și voievozilor, a cnezatelor și voievodatelor</i>	381
4. <i>Răspândirea geografică a instituțiilor cneziale, voievodate și crainicale</i>	393
5. <i>Structura social-juridică instituțiilor cneziale, voievodate și crainicale și a conducătorilor lor</i>	401
6. <i>Cnezi-cnezate, voievozi-voievodate, crainici-crăinicii, pe unități politico-administrative</i>	478
<i>Summary</i>	574
<i>Resumé</i>	582
<i>Zusammenfassung</i>	591
<i>Reziune</i>	602
<i>Indice general</i>	611

CONTENTS

<i>Introduction</i>	5
SOCIOECONOMIC AND SOCIOJUDICIAL RELATIONS AND STRUCTURES	
<i>Chapter I. THE PROPERTY</i>	11
1. <i>The Property of the Crown</i>	12
2. <i>The Feudal Property</i>	12
3. <i>The Ecclesiastical Property</i>	31
4. <i>The Peasant Property</i>	31
5. <i>The Urban Property</i>	39
<i>Chapter II. THE FEUDAL CLASS</i>	40
1. <i>The „New Nobility” and the Constitution of the „Nobiliary Order”</i>	41
2. <i>The Fight for Power between „Leagues” and „Orders”</i>	48
3. <i>Romanian Knezi, Voivodes, and Boyars in the Competition between the „Privileged Orders”</i>	52
4. <i>The Szekler „Primores” and the Saxon „Counts”</i>	60
5. <i>The Growth of the Middle Nobility</i>	65
<i>Chapter III. THE PEASANTRY</i>	71
1. <i>Social and Judicial Structures</i>	71
2. <i>Socio-Economic Situation</i>	89
3. <i>Occupations</i>	94
4. <i>Obligations to the State, the Feudal Lord, and the Church</i>	115
<i>Chapter IV. THE TOWNSFOLK AND THE TOWNS</i>	166
1. <i>Towns as Socio-Economic and Socio-Political Entities</i>	166
2. <i>Urban Socio-Professional Structures</i>	176
3. <i>Urban Social and Economic Stratification</i>	199
4. <i>Urban Social and Judicial Stratification</i>	208
5. <i>The Towns’ Councils</i>	224
<i>Chapter V. MINERS AND MINING</i>	231
1. <i>Precious Metal Mining and Miners</i>	231
2. <i>Iron, Copper, and Lead Mining and Miners</i>	242
3. <i>Workers and Salt Mines</i>	246

Chapter VI. THE ANTIFEUDAL STRUGGLE OF THE MASSES	260
1. <i>The Peasants' Reaction against the Usurpation of the Communal Land and the Violation of the „Traditional Land Right”</i>	263
2. <i>The Peasants' Revenge on Oppression</i>	272
3. <i>The Fight</i>	274
4. <i>The Outlawry</i>	278
5. <i>Between Revolts and Uprisings</i>	285
6. <i>The Bobitna Uprising</i>	295
7. <i>The Uprising Led by Gh. Doja</i>	314
8. <i>Main Characteristics of the Peasant Uprisings.</i>	334

SOCIO-ECONOMIC AND SOCIO-JUDICIAL INSTITUTIONS

Chapter. I. Knezi-Knezates, Voivodes-Voivodates, Krajniks-Krajnik Estates	351
1. <i>The Historiography of the Problem</i>	351
2. <i>General Considerations</i>	375
3. <i>The Early History of the Knezi-Knezates, and Voivodes—Voivodates</i>	381
4. <i>Geographical Spreading of the Knezates and Voivodates</i>	393
5. <i>The Social and Judicial Structure of the Knezates, Voivodates, Krajnik Estates and of Their Respective Leaders</i>	401
6. <i>Knezi-Knezates, Voivodes-Voivodates, Krajniks-Krajnik Estates per Political and Administrative Units</i>	478
<i>Summary</i>	574
<i>Résumé.</i>	582
<i>Zusammenfassung</i>	591
<i>Reziune</i>	602
<i>General Index</i>	611

TABLE DES MATIÈRES

<i>Avant-propos</i>	5
-------------------------------	---

RELATIONS ET STRUCTURES SOCIO-POLITIQUES ET SOCIO-JURIDIQUES

<i>Chap. I LA PROPRIÉTÉ</i>	11
1. La propriété du pouvoir central	12
2. La propriété féodale	12
3. La propriété ecclésiastique	31
4. La propriété des paysans	31
5. La propriété urbaine	39
<i>Chap. II. LA CLASSE FÉODALE</i>	40
1. La nouvelle noblesse et la constitution de „l'ordre nobiliaire”	41
2. La lutte pour le pouvoir entre les „ligues” et „les ordres”	48
3. Cnèzes, voïvodes, boyards roumains dans la compétition des „ordres” (des états) privilégiés	52
4. Les primores sicules et les comtes saxons	60
5. La consolidation de la noblesse moyenne	65
<i>Chap. III. LA PAYSANNERIE</i>	71
1. La structure socio-juridique	71
2. La situation socio-économique	89
3. Occupations	94
4. Les obligations envers l'État, le propriétaire féodal et l'église	115
<i>Chap. IV LES VILLES ET LES CITADINS</i>	166
1. Les villes comme entités socio-économiques et socio-politiques	166
2. Structures socio-professionnelles urbaines	176
3. La stratification socio-économique des citadins	199
4. La stratification socio-juridique des citadins	208
5. Le gouvernement des villes	224
<i>Chap. V. MINEURS ET L'EXPLOITATION DES MINES</i>	231
1. Mineurs et l'exploitation des métaux précieux	231
2. Mineurs et l'exploitation du fer, du cuivre, du plomb	242
3. Ouvriers et salines	246

<i>Chap. VI. LA LUTTE ANTI-FÉODALE DES MASSES POPULAIRES</i>	260
1. La riposte des paysans à l'usurpation des territoires des communautés villageoises et des anciens droits	263
2. La vengeance des paysans sur les oppresseurs	272
3. La fuite	274
4. Les haïdouks	278
5. Entre révolte et soulèvement	285
6. Le soulèvement de Bobilna	295
7. La révolte de 1514 de Gheorghe Doja	314
8. Les principales caractéristiques des révoltes paysannes	334

INSTITUTIONS SOCIO-POLITIQUES ET SOCIO-JURIDIQUES

<i>Chap. I. CNÈZES-CNÉZATS, VOÏVODS-VOÏVODATS, „CRAINICS” „CRAINICATS”</i>	351
1. L'historiographie du problème	351
2. Considérations générales	375
3. L'ancienneté des cnèzes, des voïvodes, des cnézats, et des voïvodats	381
4. La diffusion géographique des institutions cneziales, voïvodales et des „crainics”	393
5. La structure socio-juridique des institutions cneziales, des voïvodats et des crainics et de ses dirigeants	401
6. Cnèzes-cnézats, voïvodes-voïvodats, „crainics” et „crainicats” par unités politico-administratives	478
<i>Summary</i>	574
<i>Resumé</i>	582
<i>Zusammenfassung</i>	591
<i>Reziune</i>	602
<i>Index général</i>	611

INHALTSVERZEICHNIS

<i>Einleitung</i>	5
-----------------------------	---

SOZIAL-ÖKONOMISCHE UND SOZIAL-JURIDISCHE BEZIEHUNGEN UND STRUKTUREN

<i>I. Kap. DAS EIGENTUM</i>	11
1. Das Eigentum der Zentralmacht	12
2. Das feudale Eigentum	12
3. Das Eigentum der Kirche	21
4. Das bäuerliche Eigentum	31
5. Das Städteigentum	39
<i>II. Kap. DIE FEUDALKLASSE</i>	40
1. Der neue Adel und die Gründung des „Adelsordens“	41
2. Der Kampf um die Macht zwischen „Liegen“ und „Orden“	48
3. Rumänische Knesen, Wojewoden und Bojaren im Wettkampf der „Orden“ (privilegierte Stände)	52
4. Die Primores der Szekler und die Sachsengräfen	60
5. Festigung des Ordens des mittleren Adels	65
<i>III. Kap. DIE BAUERNSCHAFT</i>	71
1. Sozial-juridische Struktur	71
2. Sozial-ökonomische Lage	89
3. Beschäftigungen	94
4. Verpflichtungen gegenüber dem Staat, dem Feudalherrn und der Kirche	115
<i>IV. Kap. DIE STADTBEVÖLKERUNG UND DIE STÄDTE</i>	166
1. Die Städte als sozial-ökonomische und sozial-politische Entität	166
2. Städtische und sozial-berufliche Strukturen	176
3. Sozial-ökonomische Schichtung der Stadtbevölkerung	199
4. Sozial-juridische Schichtung der Stadtbevölkerung	208
5. Die Leitung der Städte	224
<i>V. Kap. BERGLEUTE UND BERGBAU</i>	231
1. Bergleute und Bergbau der Edelmetalle	231
2. Bergleute und Bergbau von Eisen, Kupfer und Blei	242
3. Salzgrubenarbeiter und Salzgruben	246

VI. Kap. DER ANTIFEUDALE KAMPF DER VOLKSMASSEN	260
1. Die Reaktion der Bauernschaft auf den Raub ihres Gemein- schaftsbodens und ihrer alten Rechte	263
2. Die Rache der Bauern an der Unterjochung	272
3. Die Flucht	275
4. Das Freischärlertum	278
5. Zwischen Auflehnung und Aufstand	285
6. Der Bauernaufstand von Bobilna	295
7. Der Aufstand unter der Führung von Doja	314
8. Die Hauptmerkmale der Bauernaufstände	334

SOZIAL-POLITISCHE UND SOZIAL-JURIDISCHE INSTITUTIONEN

I. Kap. KNESEN-KNESIATE, WOJEWODEN-WOJEWODSCHAFTEN, KRAJNIKS-KRAJNIKATE	351
1. Historiographie der Frage	351
2. Allgemeine Betrachtungen	375
3. Das Alter der Knesen und Wojewoden, der Knesiate und Woje- wodschaften	381
4. Geographische Verbreitung der knesialen, wojewodalen und krajnikalen Institutionen	393
5. Sozial-juridische Struktur der knesialen, der wojewodalen und krajnikalen Institutionen und ihrer Führung	401
6. Knesen-Knesiate, Wojewoden-Wojewodschaften, Krajniks-Kraj- nikate nach politisch-administrativen Einheiten	478
<i>Summary</i>	574
<i>Resumé</i>	582
<i>Zusammenfassung</i>	591
<i>Reziume</i>	602
<i>Allgemeines Register</i>	611

СОДЕРЖАНИЕ

Вступительное словостр. 5

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЮРИДИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ И ОТНОШЕНИЯ

<i>Гл. I. СОБСТВЕННОСТЬ</i>	11
1. <i>Господская собственность</i>	12
2. <i>Феодальная собственность</i>	12
3. <i>Церковная собственность</i>	31
4. <i>Крестьянская собственность</i>	31
5. <i>Городская собственность</i>	39
<i>Гл. II. ФЕОДАЛЬНЫЙ КЛАСС</i>	40
1. <i>Новое дворянство и появление „дворянского сословия“</i>	41
2. <i>Борьба за власть между „лигами“ и „сословиями“</i>	48
3. <i>Румынские князья, воеводы, бояре в соперничестве „сословий“ (привилегированных состояний)</i>	52
4. <i>Секелерские староста и сакские комиты</i>	60
5. <i>Укрепление среднего дворянского сословия</i>	65
<i>Гл. III. КРЕСТЬЯНСТВО</i>	71
1. <i>Социально-юридическая структура</i>	71
2. <i>Материальное положение</i>	89
3. <i>Занятия</i>	94
4. <i>Обязанности перед государством, феодальным владельцем, церковью</i>	125
<i>Гл. IV. ГОРОЖАНЕ И ГОРОДА</i>	166
1. <i>Города как социально-экономическая и социально-политическая сущность.</i>	166
2. <i>Городские социально-профессиональные структуры</i>	176
3. <i>Социально-экономическая стратификация городского населения</i>	199
4. <i>Социально-юридическая стратификация городского населения</i>	208
5. <i>Городское управление</i>	224
<i>Гл. V. ШАХТЁРЫ И ГОРНОЕ ДЕЛО</i>	231
1. <i>Шахтёры и горное дело драгоценных металлов</i>	231
2. <i>Шахтёры и горное дело железа, меди, олова</i>	242
3. <i>Работники и соленые копи</i>	246

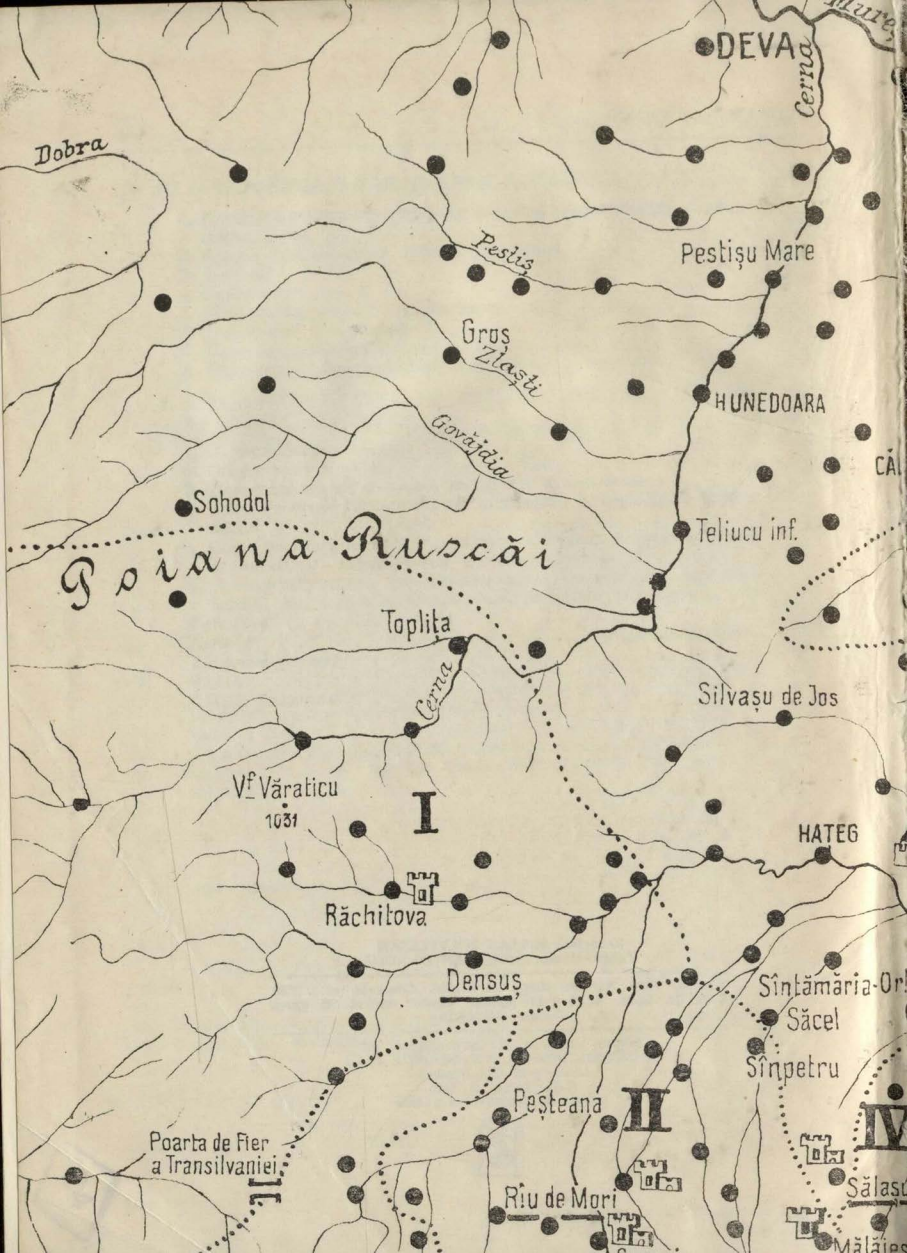
Гл. VI. АНТИФЕУДАЛЬНАЯ БОРЬБА НАРОДНЫХ МАСС . . .	260
1. Против крестьянства против захвата общественной земли и давних прав	263
2. Месть крестьянства против угнетения	272
3. Бегство	274
4. Гайдучество	278
5. Обстановка волнений и мятежей	285
6. Восстание в Бобыльне	295
7. Восстание под руководством Георгия Дожи	314
8. Основные характеристики крестьянских восстаний	334
Гл. I. КНЯЗЬЯ-КНЯЖЕСТВА, ВОЕВОДЫ-ВОЕВОДСТВА, НАМЕСТНИКИ-МЕСТНИЧЕСТВА	351
1. Историография вопроса	351
2. Общие замечания	375
3. Давность князей и воевод, княжеств и воеводств	381
4. Географическое расписание княжеских и воеводских учреждений	393
5. Социально-юридическая структура князей и княжеств, воевод и воеводств, наместников и наместничеств	401
6. Князья-княжества, воеводы-воеводства, наместники-наместничества по политическо-административным единицам	478
<i>Summary</i>	574
<i>Resumé</i>	582
<i>Zusammenfassung</i>	591
<i>Резюме</i>	602
<i>Одичній указатель</i>	611

Redactor: ȘERBAN POLVEREJAN
Tehnoredactor: CONSTANTIN RUSU

Apărut: 1985. Bun de tipar: 26.08.1986. Comanda nr.: 2730.
Coli de tipar: 42,25 + 45 planșe. Hirtie: velină 70 g/mp.
Format: 61 × 86/16.

Tiparul executat sub comanda nr. 192
la **INTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ**
Municipiul Cluj-Napoca
B-dul Lenin nr. 146.
Republica Socialistă România

Dobra

DEVA

Cerna

Pestis

Pestiu Mare

Gros Zlaști

HUNEDOARA

Govâjdia

Sohodol

Teliucu inf.

Poiana Ruscăi

Toplita

Silvașu de Jos

Cerna

V. Vărăticu
1031

I

HATEG

Răchitova

Densus

Sântămăria-Orș

Săcel

Sînpetru

Peșteana

II

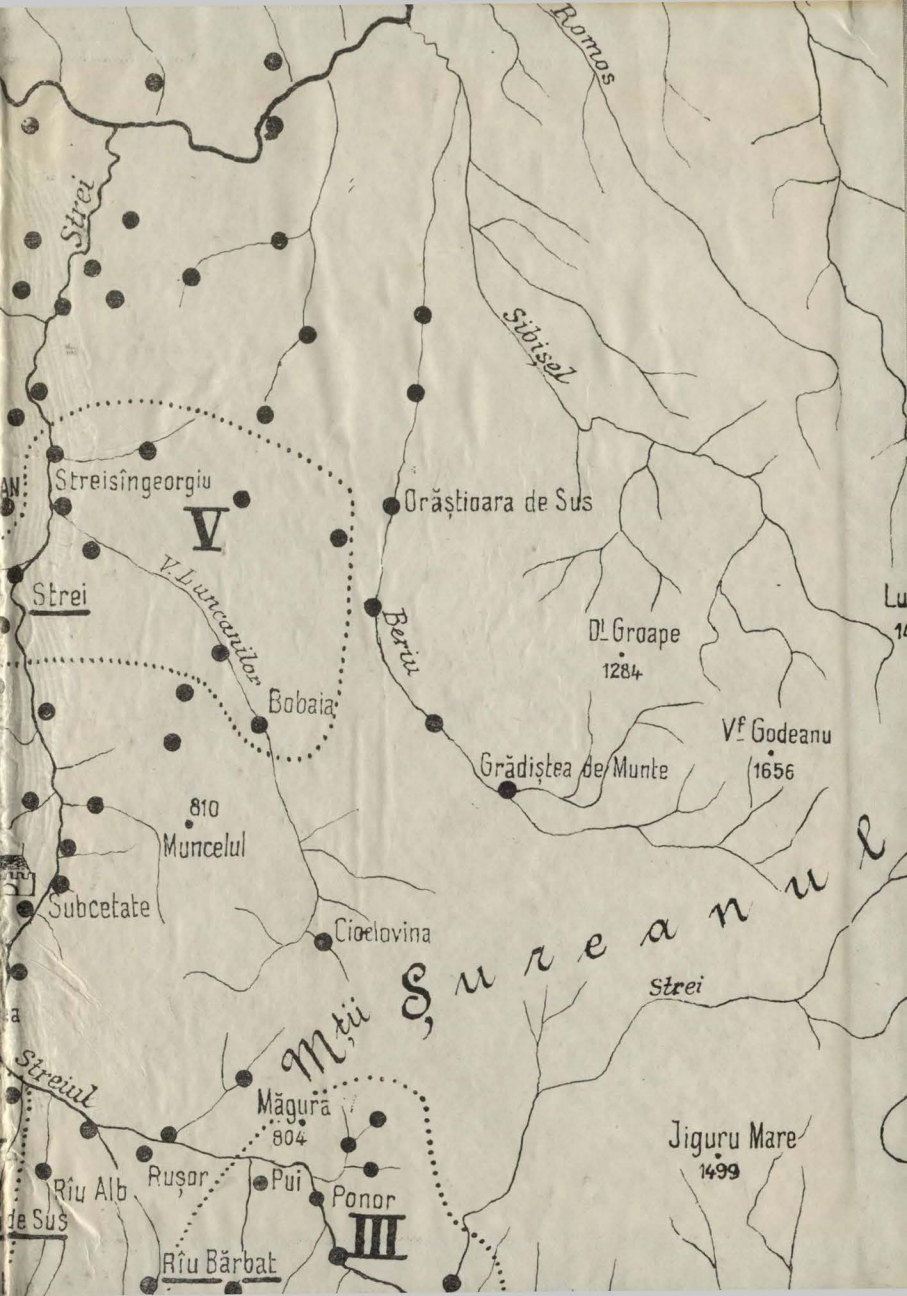
Poarta de Fier
a Transilvaniei

Riu de Mori

Sălăș

IV

Mălăieș

Strei

Romos

Sibiel

Streisîngeorgiu

V

Orăștioara de Sus

Strei

V. Lurcăuilor

Beriu

Dl. Groape
1284

Bobaia

Vf. Godeanu
1656

Grădiștea de Munte

810
Muncelul

Subcetate

Cioclovina

Mții Șureanului

Strei

Streiul

Măgura
804

Jiguru Mare
1499

Riu Alb

Rușar

Pui

Ponor

III

Riu Bărbat

de Sus

Lei 55,-

